BUXORO DAVLAT UNIVERSITETI
1930

ISSN 2181-6833

PEDAGOGIK MAHORAT

6
2023

ISSN 2181-6833
9 772181 683301

ISSN 2181-6883

PEDAGOGIK MAHORAT

Ilmiy-nazariy va metodik jurnal

6-son (2023-yil, iyul)

Jurnal 2001-yildan chiqa boshlagan

Buxoro – 2023

PEDAGOGIK MAHORAT

Ilmiy-nazariy va metodik jurnal
2023, № 6

Jurnal O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi OAK Rayosatining 2016-yil 29-dekabrdagi qarori bilan **pedagogika** va **psixologiya** fanlari bo‘yicha dissertatsiya ishlari natijalari yuzasidan ilmiy maqolalar chop etilishi lozim bo‘lgan zaruruiy nashrlar ro‘yxatiga kiritilgan.

Jurnal 2001-yilda tashkil etilgan.
Jurnal 1 yilda 12 marta chiqadi.

Jurnal O‘zbekiston matbuot va axborot agentligi Buxoro viloyat matbuot va axborot boshqarmasi tomonidan 2016-yil 22-fevral № 05-072-sonli guvohnoma bilan ro‘yxatga olingan.

Muassis: Buxoro davlat universiteti

Tahririyat manzili: 200117, O‘zbekiston Respublikasi,Buxoro shahri Muhammad Iqbol ko‘chasi, 11-uy
Elektron manzil: nashriyot_buxdu@buxdu.uz

TAHRIR HAY’ATI:

Bosh muharrir: Adizov Baxtiyor Rahmonovich– pedagogika fanlari doktori, professor
Mas’ul kotib: Sayfullayeva Nigora Zakiraliyevna – pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

Xamidov Obidjon Xafizovich, iqtisodiyot fanlari doktori, professor
Begimqulov Uzoqboy Shoyimqulovich, pedagogika fanlari doktori, professor
Navro‘z-zoda Baxtiyor Nigmatovich – iqtisodiyot fanlari doktori, professor
Mahmudov Mels Hasanovich, pedagogika fanlari doktori, professor
Ibragimov Xolboy Ibragimovich, pedagogika fanlari doktori, professor
Rasulov To‘lqin Husenovich, fizika-matematika fanlari doktori (DSc), professor
Yanakiyeva Yelka Kirilova, pedagogika fanlari doktori, professor (N. Rilski nomidagi Janubiy-G‘arbiy Universitet, Bolgariya)
Andriyenko Yelena Vasilyevna pedagogika fanlari doktori, professor (Novosibirsk davlat pedagogika universiteti Fizika, matematika, axborot va texnologiya ta’limi instituti, Novosibirsk, Rossiya)
Romm Tatyana Aleksandrovna pedagogika fanlari doktori, professor (Novosibirsk davlat pedagogika universiteti Tarix, gumanitar va ijtimoiy ta’lim instituti, Novosibirsk, Rossiya)
Chudakova Vera Petrovna, psixologiya fanlari nomzodi (Ukraina pedagogika fanlari milliy akademiyasi, Ukraina)
Hamroyev Alijon Ro‘ziqulovich – pedagogika fanlari doktori (DSc), dotsent
Qahhorov Siddiq Qahhorovich, pedagogika fanlari doktori, professor
Mahmudova Muyassar, pedagogika fanlari doktori, professor
Kozlov Vladimir Vasilyevich, psixologiya fanlari doktori, professor (Yaroslavl davlat universiteti, Rossiya)
Tadjixodjayev Zokirxo‘ja Abdusattorovich, texnika fanlari doktori, professor
Amonov Muxtor Raxmatovich, texnika fanlari doktori, professor
O‘rayeva Darmonoy Saidjonovna, filologiya fanlari doktori, professor
Durdiyev Durdimurod Qalandarovich, fizika-matematika fanlari doktori, professor
Mahmudov Nosir Mahmudovich, iqtisodiyot fanlari doktori, professor
Olimov Shirinboy Sharofovich, pedagogika fanlari doktori, professor
Chariyev Irgash To‘rayevich, pedagogika fanlari doktori, professor
Qiyamov Nishon Sodiqovich, pedagogika fanlari doktori (DSc), professor
Shomirzayev Maxmatmurod Xuramovich, pedagogika fanlari doktori, professor
Ro‘ziyeva Dilnoza Isomjonovna, pedagogika fanlari doktori, professor
Qurbonova Gulnoz Negmatovna, pedagogika fanlari doktori (DSc)
To‘xsanov Qahramon Rahimboyevich, filologiya fanlari doktori, dotsent
Nazarov Akmal Mardonovich, psixologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent
Jumaev Rustam G’aniyevich, siyosiy fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent
Zaripov Gulmurot Toxirovich, texnika fanlari nomzodi, dotsent.
Navruz-Zoda Layli Baxtiyorovna, iqtisodiyot fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО
Научно-теоретический и методический журнал
№ 6, 2023

Решением Высшей аттестационной комиссии при Кабинете Министров Республики Узбекистан от 29 декабря 2016 года журнал включён в перечень изданий, рекомендованных для публикации научных результатов статей по направлениям «**Педагогика»** и «**Психология»**.

Журнал основан в 2001 году.
Журнал выходит 12 раз в год.

Журнал зарегистрирован Бухарским управлением агентства по печати и массовой коммуникации Узбекистана.

Свидетельство о регистрации средства массовой информации № 05-072 от 22 февраля 2016 г.

Учредитель: Бухарский государственный университет

Адрес редакции: 200117, Узбекистан, г. Бухара, ул. Мухаммад Икбол, 11.
E-mail: nashriyot_buxdu@buxdu.uz

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:
Главный редактор: Адизов Бахтиёр Рахманович – доктор педагогических наук, профессор
Ответственный редактор: Сайфуллаева Нигора Закиралиевна – доктор философии педагогических наук (PhD)

Хамидов Обиджон Хафизович, доктор экономических наук
Бегимкулов Узакбай Шаимкулович, доктор педагогических наук, профессор
Навруз-заде Бахтиёр Нигматович, доктор экономических наук, профессор
Махмудов Мэлс Хасанович, доктор педагогических наук, профессор
Ибрагимов Холбой Ибрагимович, доктор педагогических наук, профессор
Расулов Тулкин Хусенович, доктор физико-математических наук, профессор
Янакиева Елка Кирилова, доктор педагогических наук, профессор (Болгария)
Андриенко Елена Васильевна (Институт физико-математического, информационного и технологического образования НГПУ, Новосибирск, Россия)
Ромм Татьяна Александровна (Институт истории, гуманитарного, социального образования ФГБОУ ВО НГПУ, Новосибирск, Россия)
Чудакова Вера Петровна, кандидат психологических наук (Национальная академия педагогических наук Украины, Украина)
Хамроев Алижон Рузикулович, доктор педагогических наук (DSc), доцент
Каххаров Сиддик Каххарович, доктор педагогических наук, профессор
Махмудова Муяссар, доктор педагогических наук, профессор
Козлов Владимир Васильевич, доктор психологических наук, профессор (Ярославль, Россия)
Таджиходжаев Закирходжа Абдусаттарович, доктор технических наук, профессор
Аманов Мухтор Рахматович, доктор технических наук, профессор
Ураева Дармоной Саиджановна, доктор филологических наук, профессор
Дурдиев Дурдимурад Каландарович, доктор физико-математических наук, профессор
Махмудов Насыр Махмудович, доктор экономических наук, профессор
Олимов Ширинбой Шарофович, доктор педагогических наук, профессор
Чариев Иргаш Тураевич, доктор педагогических наук, профессор
Киямов Нишон Содикович, доктор педагогических наук, профессор
Шомирзаев Махматмурод Хурамович, доктор педагогических наук, профессор
Рузиева Дилноза Исомжоновна, доктор педагогических наук, профессор
Курбонова Гулноз Негматовна, доктор педагогических наук (DSc)
Тухсанов Кахрамон Рахимбоевич, доктор филологических наук, доцент
Назаров Акмал Мардонович, доктор философии психологических наук (PhD), доцент
Жумаев Рустам Ганиевич, доктор философии политических наук (PhD), доцент
Зарипов Гулмурот Тохирович, кандидат технических наук, доцент
Навруз-заде Лайли Бахтиёровна, доктор философии экономических наук (PhD)

PEDAGOGICAL SKILLS
The scientific-theoretical and methodical journal
№ 6, 2023

By the decision of the Higher Attestation Commission under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan dated December 29, 2016, the journal was included in the list of publications recommended for publishing scientific results of articles in the areas of «**Pedagogy**» and «**Psychology**».

The journal was founded in 2001.
The journal is published 12 times a year.

The journal is registered by the Bukhara Department of the Agency for Press and Mass Communication of Uzbekistan.

The certificate of registration of mass media № 05-072 of 22 February 2016

Founder: Bukhara State University

Publish house: 200117, Uzbekistan, Bukhara, Muhammad Ikbol Str., 11.
E-mail: nashriyot_buxdu@buxdu.uz

EDITORIAL BOARD:

Chief Editor: Pedagogical Sciences of Pedagogy, Prof. Bakhtiyor R. Adizov.
Editor: Doctor of Philosophy in Pedagogical Sciences (PhD), Nigora Z. Sayfullaeva

Doctor of Economics Sciences Prof. Obidjon X. Xamidov
Doctor of Pedagogical Sciences, Prof. Uzokboy Sh. Begimkulov
Doctor of Economics Sciences, Prof. Bakhtiyor N. Navruz-zade
Doctor of Pedagogical Sciences, Prof. Mels Kh. Mahmudov
Doctor of Pedagogical Sciences, Prof. Holboy I.Ibragimov
Doctor of Physical and Mathematical Sciences (DSc), Prof. Tulkin Kh. Rasulov
Doctor of Pedagogical Sciences, Prof. Yelka K. Yanakieva (Bulgaria)
Doctor of Pedagogical Sciences, Prof. Andrienko Yelena Vasilyevna (Russia)
Doctor of Pedagogical Sciences, Prof. Romm Tatyana Aleksandrovna (Russia)
Candidate of Psychology, Vera P. Chudakova (Kiev, Ukraina)
Doctor of Pedagogical Sciences (DSc), Doc. Alijon R. Hamroev
Doctor of Pedagogical Sciences, Prof. Siddik K. Kahhorov
Doctor of Pedagogical Sciences, Prof.M.Mahmudova
Doctor of Psychology, Prof. Vladimir V. Kozlov (Yaroslavl, Russia)
Doctor of Technical sciences, Prof. Zakirkhodja A. Tadjikhodjaev
Doctor of Technical sciences, Prof. Mukhtor R.Amanov
Doctor of Philology, Prof. Darmon S. Uraeva
Doctor of Physical and Mathematical Sciences, Prof. Durdimurod K. Durdiev
Doctor of Economics, Prof. Nasir N. Mahmudov
Doctor of Pedagogical Science, Prof. Shirinboy Sh. Olimov
Doctor of Pedagogical Science, Prof. Irgash T. Chariev
Doctor of Pedagogical Science, Prof. Nishon S. Kiyamov
Doctor of Pedagogical Sciences, Prof. Maxmatmurod X. Shomirzaev
Doctor of Pedagogical Sciences, Prof. Dilnoza I. Ruzieva
Doctor of Pedagogical Sciences, Prof. Gulnoz N. Qurbonova
Doctor of Philology, Doc. Qahramon R.Tuxsanov
Doctor of Psychology, Doc. Akmal M. Nazarov
PhD in Political Sciences, Doc. Rustam G.Jumaev
Candidate of technical sciences, Doc. Gulmurot T. Zaripov
PhD in Economics Sciences, Layli B. Navruz-zade

MUNDARIJA

№	Familiya I.Sh.	*Mavzu*	Bet
		DOLZARB MAVZU	
1.	***ТАЙЛАКОВА Шахноза Норбековна***	Мактаб ёшидаги болалар орасида жиноятчилик ва ҳуқуқбузарликка мойил ўқувчиларни маънавий-ахлоқий тарбиялашда ижтимоий институтлар фаолияти интеграцияси	8
2.	***GANJIYEV Feruz Furqatovich***	O`smirlarda agressivlik va ijtimoiy psixologik moslashuvning nazariy- metodologik asoslari	13
		PEDAGOGIKA VA PSIXOLOGIYA	
3.	***BAKAYEVA Rayxon Izatovna***	Funksional savodxonlikning asosiy komponentlarini shakllantirishda o’qituvchining roli	17
4.	***BEKCHANOV Xusinboy***	Talabalarning hayotiy muammolarni hal qilishdagi koping strategiyalari	23
5.	***EGAMQULOV Sherzod Anorboyevich***	Dars mashg‘ulotlarida o‘qituvchilarning kasbiy kompetentligini shakllantirishda elektron ta’lim resurslarini qo‘llash texnologiyalari	27
6.	***ISLAMOVA Moxichexra Бекмурзаевна***	“Tanqidiy tafakkur” tushunchasi va uning zamonaviy talqini	33
7.	***KHASANOVA Gulsanam***	Modern ideas about organizational-management skills of master's students in social and cultural activities	38
8.	***KODIROVA Feruza Tuxtasinovna***	Kompetentsiyaga asoslangan yondashuv asosida bo’lajak informatika o’qituvchilariga kompyuter grafikasini o’qitish metodikasi	42
9.	***MAJIDOV Jasur Baxtiyarovich***	Professional futbol jamoalarida o‘zaro munosabatlarning shakllanishiga nizoli vaziyatlarning ta’siri	47
10.	***OTAQULOVA Durdona Rahmonovna***	Oliy ta’lim muasassalari talabalarini veb sahifalar yaratish ko‘nikmalarini rivojlantirishda interaktiv ta’lim platformalaridan foydalanish	56
11.	***OZODOVA Madina Hamza qizi***	O‘quvchilarning muloqot madaniyatida ijodiy tafakkurni rivojlantirish metodikasining o’rni	61
12.	***RAXIMOVA Indira Igorevna, AXMEDOVA Mavludaxon Isroiljonovna***	O’quvchilarda ijtimoiy faollikning psixologik xususiyatlari	65
13.	***SHAYDULLAYEVA Kamola Shapulatovna***	Bo‘lajak o‘qituvchilarda pedagogik tafakkurni rivojlantirish muammosining o‘rganilganlik darajasi	69
14.	***SOYIBNAZAROV Abbosjon Ikromjonovich***	O‘quvchilarning ijodkorlik qobiliyatlari va iq larini rivojlantirishning falsafiy, pedagogik va psixologik asoslari	75
15.	***ЖЎРАЕВА Соҳибжамол Норқобиловна***	Замонавий педагог имижида ижтимоий муносабатларнинг ўрни	79
16.	***ИМОМОВ Мусурмон Пирназарович***	Компетенциявий ёндашув асосида ўқувчиларнинг касбий маданиятини ривожлантиришнинг устувор тамойиллари	86

17.	***КУЗИЕВ Ойбек Чулиевич***	Жамоадаги норасмий лидерлар психосоциал типининг иерархик поғонаси	92
18.	***МАМАНАЗАРОВА Наргиза Комильджановна***	Умумий ўрта таълим тизимида ўқувчиларни касбга йўналтириш тизимини жорий этиш муаммолари	97
19.	***НУРЫМБЕТОВА Эльмира Жумамуратовна***	Современное состояние развития профессионально-важных качеств студента-психолога	106
20.	***ОМОНОВ Шерали Иброхим ўғли***	Иқтисодиётда бошқарув психологияси ва услублари	110
21.	***RASULOV Xaydar Raupovich, MUZAFFAROVA Mohinur Umarovna***	O‘quvchilarning induktiv tafakkurini shakllantirish masalalari	114
22.	***САИДОВА Гулруҳ Ҳалим қизи***	Бўлажак бошланғич синф ўқитувчиларининг жамоавий ижодий фаолиятини ташкил этиш педагогик шарт-шароитлари ва механизмлари	120
23.	***УМУРЗАҚОВА Умида Носиржоновна***	Экологик таълим ва тарбия – экологик сиёсатнинг барқарор омили сифатида	124
24.	***УСМАНОВА Феруза Саидахмедовна***	Талабаларнинг маданият компетентлигини ривожлантириш механизмини илмий-педагогик такомиллаштириш	128
25.	***ШАРАПОВА Нигора Амоновна***	Информационная компетентность в образовательной среде	132
26.	***ШОБДУРАХИМОВА Умринисо Тохировна***	Талабаларда етакчилик интилишларини шакллантиришнинг ижтимоий педагогик ва психологик хусусиятлари	137
27.	***ЭШАНКУЛОВ Ҳамза Илҳомович, МУРОДОВА Раъно Бўроновна***	Модели и теория дистанционного и электронного обучения	142
28.	***ЮЛДАШЕВА Дилдора Махмуджановна***	Бакалавр йўналишида касбий компетенцияларни шакллантиришда турли ёндашувлар	148
29.	***JUMAYEV Rustam G‘aniyevich***	Siyosatshunoslik ta’lim yo‘nalishi talabalarida fuqarolik pozitsiyasi va kasbiy kompetensiyasini takomillashtirish	157
30.	***SALIXOV Shoxrux Mansurovich***	Bo’lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchilarini tayyorlashda raqamli texnologiyalardan foydalanishning didaktik tizimi	163
31.	***IBRAYMOV Askar Yesbosinovich***	Masofaviy va aralash o‘qitishda tyutorlik faoliyatini diversifikatsiyalashgan yondashuv asosida takomillashtirish	167
32.	***ERGASHEVA Nargizaxon Abdusattarovna***	Pedagoglarda “hissiy charchoq” sindromining psixologik aspektlari	171
MAKTABGACHA VA BOSHLANG‘ICH TA’LIM			
33.	***NARZIEVA Dilorom Botirovna***	Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining iqtisodiy ta’lim mazmuni	176
34.	***КАРИМОВА Мохигул Абдухоликовна***	Мактабгача ёшдаги боланинг мантиқий фикрлашини ривожлантиришга қаратилган ўйинлар	179
FILOLOGIYA VA TILLARNI O‘QITISH			
35.	***ASHUROVA Dildora Gafurovna***	Ingliz tili darslarida hamkorlik strategiyalarini qo‘llash usullari	184

ANIQ VA TABIIY FANLARNI O‘QITISH			
36.	***XASANOVA Gulshod Ro‘ziboyevna***	Fizikani o‘qitish jarayonida o‘quvchilar ijodiy tafakkurini rivojlantirishning pedagogik-psixologik asoslari	188
37.	***YUNUSOVA Ra’no G’aybullayevna***	Tibbiyot oliy ta’lim muassasalarida fizika fanini interfaol metodlar yordamida o‘qitishning o‘ziga xos xususiyatlari	193
38.	***MAMAJONOV Xoshimjon Abdumalikovich***	Fizika fanini o`qitishda innovatsion texnologiyalarning tutgan o`rni	199
JISMONIY MADANIYAT VA SPORT			
39.	***AXMEDOV Farrux Shavkatovich***	Jismoniy tarbiya va sportning global rivojlanish holati tahlili	203
40.	***DILMURODOV Shuhrat Safarovich***	Yuqori malakali bokschilarni tayyorlash jarayonini individuallashtirish texnologiyasi	209
41.	***TURKMENOV Farrux Nuritdinovich***	Oliy ta’lim muassasalarida sport bayramlarini tashkil etish va o‘tkazish orqali talabalarni axloqiy-estetik tarbiyalashning ahamiyati	213
SAN’AT			
42.	***XUSNIDDINOVA Nozima Ashurovna***	Muhandislik va kompyuter grafikasi fanini o‘qitishning ilmiy-nazariy asoslari	217
43.	***АХТАМОВ Ислом Илхом ўғли***	Ўқувчиларни юксак инсоний туйғулар руҳида тарбиялашда мақом санъатининг ўрни (Бошланғич синфлар мисолида)	221
TA’LIM MENEJMENTI			
44.	***CHORIYEV Hamid Azamovich***	Ta’lim sifatini nazorat qilish va baholashning fuzzy to‘plamlari	230
45.	***ESHBOBOEV Dilshod Elmurod o’g’li***	Menejerlarni kasbiy tayyorlash darajalari	239
46.	***TAYLAKOV Мухаммад Норбекович***	Ta’limni modernizatsiyalash sharoitida umumiy o‘rta ta’lim maktablarini boshqaruv jarayonini takomillashtirish mazmuni	244
47.	***БОТИРОВ Ҳамид Хакимович***	Мактабларда рақобат муҳитини яратишда таълим мазмунини ўрни	248
MA’NAVIYAT VA TARBIYA			
48.	***MAMATQULOVA Dilrabo Yo‘ldoshovna***	Milliy ong va diiniy psixologiyani shakllanish uyg‘unligi	252
49.	***UMEDJANOVA Malika Lukmanovna***	Aksiologik yondashuv asosida talabalarni oilaviy hayotga tayyorlashning nazariy asoslari	256
50.	***ЖАББОРОВ Хазрат Хусейнович***	Ёшларда миллий тарбия шаклланишининг педагогик-психологик методлари	262
51.	***СУЛТАНОВА Дилфуза Абдуллаевна***	Маҳалла институти шароитида ижтимоий тарбиянинг болалар маънавий ва ахлоқий ривожланишига таъсири	270
52.	***KHOLBOYEVA Sitorabonu Zokhirovna***	Forms, methods, content, and means of preparing youth students for eastern family relations in the educational process	275

DOLZARB MAVZU

МАКТАБ ЁШИДАГИ БОЛАЛАР ОРАСИДА ЖИНОЯТЧИЛИК ВА ҲУҚУҚБУЗАРЛИККА МОЙИЛ ЎҚУВЧИЛАРНИ МАЪНАВИЙ-АХЛОҚИЙ ТАРБИЯЛАШДА ИЖТИМОИЙ ИНСТИТУТЛАР ФАОЛИЯТИ ИНТЕГРАЦИЯСИ

Тайлакова Шахноза Норбековна,
O‘zbekiston jurnalistika va ommaviy kommunikatsiyalar universiteti кафедра мудири,
педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори, доцент

Мактаб ёшидаги болалар орасида жиноятчилик ва ҳуқуқбузарликлар келиб чиқишининг биологик, физиологик, психологик, ижтимоий-педагогик, ижтимоий-иқтисодий омилларини ўрганиш, шу асосда ёшлар билан ишлаш ва хулқидаги иллатларни бартараф этиш механизмларини такомиллаштириш учун муайян тизимни яратиш мақсадга мосдир. Мақолада мазкур тизимни йўлга қўйишда ижтимоий институтлар фаолияти интеграцияси ҳақида сўз юритилган.

Калит сўзлар: *мактаб ёшидаги болалар, таълим-тарбия, медиасаводхонлик, ҳуқуқбузарлик ва жиноятчилик, ижтимоий институтлар, хулқ-атвор*

ИНТЕГРАЦИЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СОЦИАЛЬНЫХ ИНСТИТУТОВ В ДУХОВНО-НРАВСТВЕННОМ ВОСПИТАНИИ ДЕТЕЙ ШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА, СКЛОННЫХ К ПРЕСТУПНОСТИ И И НАРУШЕНИЮ ПРАВОПОРЯДКА

Целесообразно изучить биологические, физиологические, психологические, социально-педагогические, социально-экономические факторы возникновения преступности и правонарушений среди детей школьного возраста и на этой основе создать конкретную систему работы с молодёжью и совершенствовать механизмы устранения поведенческих расстройств. В статье говорится об интеграции деятельности социальных институтов при создании этой системы.

Ключевые слова: *дети школьного возраста, образование, медиаграмотность, правонарушения и преступность, социальные институты, поведение.*

INTEGRATION OF THE ACTIVITIES OF SOCIAL INSTITUTIONS IN THE SPIRITUAL AND MORAL EDUCATION OF SCHOOL-AGE CHILDREN PRONE TO CRIME AND VIOLATION OF THE LAW

It is advisable to study the biological, physiological, psychological, socio-pedagogical, socio-economic factors in the occurrence of crime and delinquency among school-age children and, on this basis, create a specific system for working with young people and improving the mechanisms for eliminating behavioral disorders. The article talks about the integration of the activities of social institutions in the creation of this system.

Key words: *school-age children, education, media literacy, delinquency and crime, social institutions, behavior.*

Кириш. Инсоннинг хулқ-атвори, унинг психологик ҳолати билан боғлиқ масала ижтимоий педагогикада долзарб муаммолардан саналади. Бу соҳада илмий изланишлар олиб борган кўплаб олимлар инсонинг туғилишидан бошлаб шаклланиши, ривожланиши билан боғлиқ бўлган жараёнларни, ҳодисаларни тадқиқ этиш асосида инсон характеридаги мураккаб жиҳатларни кашф этган. Инсон хулқ-атворининг оғиши, бузилиши билан боғлиқ муаммолар психология фани билан бир қаторда ижтимоий педагогика олдига ҳам қатор вазифаларни қўяди. Оғувчи хулқ (девиант, лот. deviatio-оғиш) деб, кишининг қилмишлари, фаолияти тури одатий, умумэътироф этилган меъёрлардан фарқ қиладиган ёки у ўзи аъзоси бўлган жамият томонидан қабул қилинган меъёрларга мос келмай, барқарор равишда уларнинг ижтимоий меъёрларидан оғишида намоён бўладиган ахлоққа айтилади. Девиант ахлоқнинг турларига жиноятчилик, ичкиликбозлик, гиёҳвандлик, ўз-ўзини ўлдириш, дайдилик, руҳиятнинг бузилиши каби салбий характер хусусиятлари киради. Бизнингча, мактаб ёшидаги болалар ва ўсмирларнинг хулқ-атворидаги бузилишларни коррекциялаш,

уларни жамиятда белгиланган ҳаётий нормаларга мослаштириш муаммоси педагоглар, психологлар, ижтимоий институтлар (оила, маҳалла, таълим муассасаси), ички ишлар идоралари вакиллари ҳамкорлигида амалга ошириладиган педагогик жараёндир [6]. Хулқ оғишига эга бўлган болалар ва ўсмирлар ўртасида олиб бориладиган тарбиявий тадбирларнинг самарадорлиги уларда фаол ҳаётий позицияни шакллантириш, ўқувчи ва ўқитувчи ўртасида ўзаро яқинлик ва соғлом муносабатни ўрнатишга боғлиқдир. Шунинг учун ўқитувчининг бераётган эътиборини, уларни ўзларига яқин олаётганлигини ва ёрдам бермоқчи бўлаётганлигини ўсмир ҳар доим ҳис қилиб туриши муҳим ҳисобланади. Болалар ва ўсмирларда хулқ оғишининг олдини олишнинг муҳим шартларидан яна бири тарбиявий жараёнда мактаб ва оила ҳамкорлигини тўғри йўлга қўйишдир. Кўпинча оила ва мактаб ҳамкорлиги, ота-она ва ўқитувчи ўртасидаги ўзаро алоқанинг узилиши туфайли болалар ва ўсмирлар тарбиясини, айниқса, улар хулқидаги ўзгаришларни тузатиш анча қийин кечади. Бу йўлда, болалар ва ўсмирларда девиант хулқ атворнинг вужудга келишига таъсир ўтказган омилларни ҳам эътиборга олиш лозим. Ташқи ва ички омиллар, биологик ва ижтимоий омилларнинг инсон шаклланишидаги аҳамиятини инкор этиб бўлмайди. Шу боис, хулқ оғишининг сабабларини аниқлаш ва бартараф этиш, содир бўлиши мумкин бўлган салбий оқибатларнинг келиб чиқишини камайтиради. Ёшлар билан олиб бориладиган таълим-тарбия ишларининг муваффақияти – уларнинг ёш ва психологик хусусиятларини билиш ҳамда ҳисобга олишга боғлиқдир. Бу ҳолат бурилиш даври ҳисобланган ўсмирлик даврининг алоҳида хусусияти бўлиб, у кўпроқ шу даврга тааллуқлидир. Ўсмирлик даврини ўтиш даври, деб юритадилар, чунки ана шу даврда болаликдан катталик ҳолатига ўзига хос ўтиш даври юзага келади. Бу жараёнда ўсмирнинг хулқдан оғишмай шахс сифатида камол топишида ижтимоий институтлар, хусусан, оиланинг ўрни ва аҳамияти катта. Зеро, жамият тараққиёти унда яшаётган оилалар мустахкамлиги билан белгиланади. Қайси бир давлатда оилалар барқарор бўлса, шу давлатнинг равнақ топиши ҳам осон кечади. Оила жамиятнинг асосий таянчи, мамлакат ва миллат тараққиётини таъминлашнинг мухим омили ҳисобланади. Чунки жамият, мамлакат ва миллат тараққиётида бўладиган муносабатлар дастлаб оилада таркиб топади. Шу сабабли оилани мустаҳкамлаш ва унинг фаровонлигини таъминлаш давлат сиёсати даражасига кўтарилган бўлиб, устивор вазифалар қаторида туради

Асосий қисм. Бугунги кунда ижтимоий-иқтисодий юксалишлар сари интилаётган жамиятда қадриятлар мазмунини сақлаб қолиш, унга оилада, ижтимоий жамиятдаги муносабатлар ва фаолиятлар давомида қатъий амал қилиш турли ёт ғоялар таъсирига тушиб қолиш, ўзлигини йўқотиш ва тубанлашиш каби салбий иллатларни олдини олишда самарали йўл ҳисобланади. Ўсмирлик ёши шундай психологик табиатга эгаки, турли хулқ-атвор ва турмуш тарзига тақлид қилишга, ўз имкониятларини намоён этишга мойилликни намоён этади. Узлуксиз таълим тизимининг барча йўналишларида ёшларни тарбиялаш бўйича оила, маҳалла ва таълим муассасалари ҳамкорлиги тизими шакллантирилган. Бироқ, бу тизим қанчалик ўзини оқламоқда? Тизимнинг «Ота-оналар» кенгашлари, «Маҳалла ва таълим муассасаси», «Оталар мажлиси» ва ҳоказо кенгашларнинг фаолияти талабга жавоб берадими?

Ўрганиш ва илмий мониторинг натижалари шуни кўрсатмоқдаки, бу борадаги ишлар самарадорлигини янги босқичга кўтаришда, аввало, оммавий ахборот воситаларида «Оила-маҳалла-таълим муассасаси» ҳамкорлигини аниқ очиб берувчи кўрсатув ва эшиттиришларни кўпайтириш лозим.

Маҳалла фаолларининг асосий вазифалари қуйидагилардан иборат:

маҳалла ҳудудида ёшлар ва вояга етмаганлар орасида ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш йўналишида тегишли муассасалар билан ҳамкорликда ҳар чоракка мўлжалланган иш режасини ишлаб чиқади ва шу асосда тадбирларни амалга оширади;

маҳаллада вояга етмаганлар орасида ҳуқуқбузарлик ва жиноятчиликнинг олдини олиш, унга қарши курашда профилактика инспектори билан ҳамкорликда тарбиявий-профилактик ишни амалга оширади;

ҳуқуқбузарлик ва жиноят содир этишга мойиллиги бор ёшларни аниқлайди, улар билан тарбиявий-профилактик ишлар олиб боради; маҳаллада вояга етмаганлар орасида жиноят ва ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш мақсадида ҳуқуқ тартибот идоралари, ҳуқуқшунослар, таниқли спортчилар, санъаткорлар, психологлар, тиббиёт ходимлари иштирокида тарбиявий акциялар, учрашувлар, давра суҳбатларини ташкиллаштиради;

ёшларни ватанпарварлик, миллий ғурур, миллий онг, миллий истиқлол ғояси, миллий одоб, фидоийлик фазилатларини шакллантиришда таълим муассасалари, ижодий ташкилотлар ва бошқалар билан ҳамкорлик қилади;

ёшлар орасида ҳар қандай кўринишдаги сепаратизм ва экстеримизмга қарши қаратилган билим берувчи қизиқарли учрашувлар ташкил этади; ота-оналарга фарзандларнинг тарбияси бўйича амалий-услубий ёрдам кўрсатади. Фарзанд тарбиясига салбий таъсир кўрсатувчи ота-оналарни маҳаллада фаоллар ўртасида муҳокама қилади;

маҳалла ҳудудида истиқомат қилувчи ёшларнинг қанчаси умумтаълим мактабларининг 9-11-синфларни битирганини, шундан нечтаси ўқув юртларига ўқишга киргани, нечтаси ишга жойлашгани, қанчаси ўқимай-ишламай юрганлиги ҳақида маълумотларга эга бўлиши лозим.

Вояга етмаганлар тарбиясида энг асосий бўғин бу оила, яъни ота-она. Шу боис ҳам, ота-оналар томонидан жамоатчилик назорати асосида таълим муассасаларидаги таълим-тарбия сифатини ўрганиш ва уларни янада такомиллаштиришга доир тадбирларни амалга оширишдаги фаоллигини ошириш, ўқувчилар давоматини яхшилаш билан боғлиқ масалаларда маҳалланинг ўрнини кучайтириш бўйича амалга оширилаётган ишларни оммавий ахборот воситалари орқали танқидий таҳлил этиш, вояга етмаганлар ўртасида назоратсизлик, жиноятчилик, ҳуқуқбузарлик ёки бошқа ноижтимоий ҳаракатлар содир этилишининг олдини олиш бўйича кенг тушунтириш ишларини амалга ошириш, «Ота-оналар университети» фаолиятини янада кучайтириш, суҳбатлар ва савол-жавоб кечаларини ташкил этиш орқали кенг жамоатчиликка етиб бориш каби масалаларни кучайтириш мақсадга мувофиқдир.

Мактаб ёшидаги болаларнинг маънавий баркамоллигини, ғоявий дунёқарашини такомиллаштиришда таълим-тарбия, тарғибот ва ташвиқотнинг самарали усул ва воситаларидан оқилона фойдаланиш бугун давр талабига айланиб улгурган. Бу жараённи амалга ошириш механизмларини қуйидагича ифодалаш мумкин:

мактаб ёшидаги болаларда оммавий ахборот воситалари асосида ҳаётни теран англаши, муаммоларни чуқур таҳлил этиши орқали уларни мазкур муаммоларни ҳал этишга қизиқтириш, муҳокамаларда эркин қатнашишга ўргатиш ва фикрлар хилма-хиллигини таъминлаш;

мактаб ёшидаги болаларни жамиятда рўй бераётган янгиланишларни тўғри қабул қилишга, унинг фаол иштирокчисига айланишига, истиқболдаги режаларни амалга ошириш учун тайёр туришга ўргатиш, тарбиявий ишларнинг негизини ташкил этиш;

мактаб ёшидаги болаларни турли маънавий таҳдидлардан асраш учун у шаклланаётган ижтимоий муҳитнинг таъсирини кучайтириш лозим, хусусан, оила муҳитида ота-оналарнинг масъулиятини янада ошириш;

мактаб ёшидаги болалар маънавиятини шакллантиришда барча таълим муассасаларининг ўқитувчилари, синф раҳбарлари ҳамда маънавий-маърифий ишлар бўйича раҳбар ўринбосарларининг ролини ошириш;

таълим даргоҳларида мактаб ёшидаги болаларва талабаларнинг ёшига қараб ғоявий-ҳуқуқий, маънавий-маърифий саводхонликни ривожлантиришнинг педагогик-психологик дастурларини ишлаб чиқиш, мактаб ёшидаги болаларда эзгу фикр, етук ғояларни шакллантириш ишларини узлуксиз тарзда олиб бориш, ўқитувчи-педагогларнинг ҳам бу борадаги билимларини мунтазам чуқурлаштириб бориш зарур;

маънавият, адабиёт дарслари, дарсдан ташқари машғулотлар, гуруҳ ахборот соатларида ватанпарварлик руҳидаги видеороликлар, гиёҳвандиликка, кашандаликка қарши соғлом турмуш тарзини тарғиб қилувчи юксак тарбиявий аҳамиятга эга бўлган видеолавҳалар билан доимо ўқувчиларни таништириб бориш мақсадга мувофиқдир;

жисмоний тарбия ва спорт соҳасига катта эътибор қаратиш, уни ҳар бир ёшнинг кундалик эҳтиёжига айлантириш, мактаб ёшидаги болаларнинг бўш вақтларини мазмунли ташкил этиш ва жисмонан бақувват қилиб тарбиялаш мақсадида жисмоний тарбия ва спорт тўгараклари фаолиятини кенг йўлга қўйиш лозим, шунингдек, мактаб ёшидаги болалар орасида «Спорт» канали дастурларини кузатиб боришни тарғиб қилиш, спорт мусобақаларини ўзаро таҳлил қилишга, мулоҳаза юритишга уларни ўргатиш, спорт турларига бўлган мотивацияни ривожлантириш, жисмоний тарбия дарсларида уюштирилган футбол, волейбол, баскетбол ўйинларини ўтказилишида “Ёш спорт шарҳловчи” ларини тарбиялаш мақсадга мувофиқдир;

жамоатчилик фикрини шакллантириш, қонунларни халқимиз, аввало, ёш авлод онгига сингдиришда оммавий ахборот воситаларининг ўрнини ҳисобга олиб айтиш мумкинки, матбуот саҳифаларида мактаб ёшидаги болаларни эзгу ғояларга даъват эта оладиган ҳаётий мавзулардаги материалларни чоп этиб бориш, турли хил фикрлар, ранг-баранг қараш ва ёндашувларга кенг йўл очиб бериш зарур;

оммавий ахборот воситалари ҳаётимизда юз бераётган янгиланиш ва ўзгаришларга мактаб ёшидаги болаларнинг онгли муносабатини уйғотишлари, холислик ва ҳаққоният тамойилларига таяниб фаолият олиб боришлари лозим;

уяли алоқа воситалари орқали ахлоқсизликни намойиш ва тарғиб қилувчи материалларнинг тарқалишига йўл қўймаслик, мактаб ёшидаги болаларимизни бундай иллатлар домига тушиб қолишининг олдини олиш, оқ ва қорани, яхши ва ёмонни, аҳлоқ ва тубанликни фарқлаш кўникмасини уларда шакллантириш бугунги куннинг кечиктириб бўлмайдиган долзарб вазифаларидандир.

Хулқ оғиши кузатилган ўсмирларда ҳаётий ахлоқ нормаларини шакллантириш, уларни ҳаётга тўғри йўналтириш ҳамда ўзларига нисбатан ишонч ҳиссини камол топтириш лозим. Бунинг учун уларга ёши, кучи, қобилияти ва қизиқишларини ҳисобга олиб, топшириқлар бериш айни муддаодир. Бу борада, уларни ўзлари қизиққан тўгаракларга жалб қилиш яхши натижалар беради. Энг муҳими шундаки, тарбияланувчиларга ишониш керак. Уларнинг қўлидан келадиган ишларга эътиборли бўлиб, уни бажарганидан кейин рағбатлантириш муҳимдир. Ёшларни беъмани ҳордик чиқариш ва кўча-кўйда мақсадсиз юришларига йўл қўймаслик лозим. Бунинг учун мактаб, маҳалла, жамоатчилик ва оила ҳамкорлигини мустаҳкамлаш, болаларни иложи борича мактабдан ташқари муассасаларга жалб этиш чоратадбирларини қўллаш керак.

Девиант хулқ-атворли болалар тарбияси индивидуалликни талаб қилади. Хулқ оғиши кузатилган ҳар бир бола учун тарбия беришнинг оптимал стратегиясини белгилаб олиш мақсадга мувофиқдир. Индивидуал ёндашув, яъни ҳар бир болага махсус педагогик таъсир ўтказиш мазкур муаммони ҳал этишда ижобий самара беради [5]. Бундан ташқари, тарбиявий таъсирнинг болани ҳар томонлама ривожлантиришга йўналганлиги, дарсдан ташқари фаолиятларда болаларга мустақил фаолият (ўқиш, ўйин, меҳнат, хобби ва қизиқишлари)ни танлаш учун имконият бериш, ҳар бир бола учун уларни ақлан ҳамда ахлоқан ривожланишига йўналтирилган тарбиявий ишларни ташкил этиш мақсадга мувофиқдир.

Бугунги кунда ижтимоий институтлар хусусан, оила, маҳалла ва таълим муассасалари вояга етмаганлар ва ёшларнинг ижтимоий жараёнлардаги фаоллигини оширишда, сиёсий маданиятини юксалтириш, улар онгига истиқлол мафкурасини сингдириш, миллий ўзлиги ҳамда келажагини ўз қўли билан яратишга қодирлигини англатиш, шулар қаторида уларнинг ички салоҳиятини рўёбга чиқаришда ҳал қилувчи омил сифатида амалий фаолиятларини кучайтирмоқдалар. Ҳозирги кунда “Оила – маҳалла − таълим муассасаси” ҳамкорлиги концепцияси бугун навқирон авлодни турли хил ҳуқуқбузарликлар, экстремизм, гиёҳвандлик, оммавий маданият каби иллатлардан асраб-авайлаш, бўш вақтини мазмунли ўтказиш, ёшларни касбга йўналтиришнинг муҳим омили бўлмоқда. “Оила – маҳалла – таълим муассасаси” ҳамкорлигида тарбияси оғир ўқувчи-ёшларнинг дарсларга тўлиқ қатнашиши, уларнинг таълим-тарбиясини алоҳида назоратга олиш, уларнинг бўш вақтларини тўгараклар, маънавий-маърифий ва спорт мусобақаларига жалб этиш зарурдир.

Шунингдек, умумий ўрта таълим мактаб ўқувчилари орасида ҳуқуқбузарликнинг олдини олиш учун профилактик хизмат тизими қўйидаги тартибда амалга оширилади:

- профилактика объектини танлаш;
- профилактик методикани белгилаш (ишлаб чиқиш);
- диагностика ўтказиш;
- натижаларни таҳлил қилиш (интерпретация);
- диагностика таҳлили асосида коррекцион тавсиялар ва тадбирлар ишлаб чиқиш;
- профилактик хизмат қилиш мазмунини белгилаш ва амалга ошириш (коррекция ва соғломлаштириш ишлари);
- қайта диагностика ўтказиш, сифат ўзгаришларини аниқлаш [5]. Жамиятимиздаги ёшларни тарбиялашда оптимал услуб ва воситалардан фойдаланиш, коррекциялашга йўналтирилган тадбирларни амалга ошириш муҳим аҳамият касб этади. Умумий ўрта таълим мактабларида самарали профилактик таъминотларни тузиш ва амалга тадбиқ қилишни давр тақозо этади. Шу билан бир қаторда ўқув муассасаларининг ўзида (имкониятлардан келиб чиққан ҳолда) педагогик диагностика ва педагогик коррекция марказларини ташкил қилиш ва амалий фаолият юритишларига эришиш; педагогик диагностика ва коррекция жараёни учун зарур бўлган дидактик таъминотларнинг башоратини ривожлантириш зарур.

Ўқитувчининг ўқувчилар билан мулоқоти ҳуқуқий, ахлоқий тарбиянинг муҳим омили ҳисобланади. Ўқувчилар синф раҳбари билан мулоқотга киришар эканлар ўз онгларида кишиларнинг хулқларидаги муайян намуналарни тасаввур қиладилар ва мустаҳкамлайдилар, ўз хатти-ҳаракатлари ва муносабатлари, ахлоқий меъёр ва қоидаларини шакллантирадилар. Мактаб ёшидаги болалар

мулоқот жараёнида онгида мустаҳкамланиб қолувчи маънавий қарашлар, ҳислар, меъёрларни қабул қиладилар, ўзлаштирадилар, бу эса хулқ-атвордаги ижобий ҳолатларни шакллантиришга кўмаклашади. Синф раҳбари томонидан турли маънавий назорат шакл, воситалари ўрнатилади. Синф раҳбари мулоқотнинг ахборот ва эмоционал жиҳатларидан моҳирлик билан фойдаланган ҳолда тарбия жараёнида унинг сифат кўрсаткичини яхшилашга эришиши мумкин. Синф раҳбари ҳуқуқий мавзуда суҳбатлар ташкил этишда ўқувчиларнинг ёшини ҳисобга олган ҳолда тушунарли шаклда уларга Ватанга меҳр-муҳаббатнинг намоён бўлиши, ижтимоий ҳаётда камтар бўлиши, ростгўйлик ва ҳаққонийлик каби инсоний туйғуларнинг нималардан иборат эканлигини тушунтиради. Синф раҳбарининг суҳбатни керак вақтда у ёки бу йўналишга буриб юбора олиши, зарурий ҳаётий фактлардан усталик билан фойдалана олиши ҳам тарбия таъсирчанлигини оширади.

Мактаб ёшидаги болалар маънавиятини шакллантириш улар ўртасида турли мавзуда тадбирлар ўтказиш ва тушунтириш ишларини олиб бориш, суҳбат ва баҳслар, семинар, конференциялар уюштириш ишларини такомиллаштириш орқали амалга оширилади.

Маънавий баркамол шахсни шакллантириш механизми ва йўллари қуйидагиларни ўз ичига олади:

1. Таълимни инсонпарварлаштиришни амалиётга татбиқ қилиш.
2. Мактаб ёшидаги болаларни маънавий жиҳатдан тарбиялаш узвийлигини таъминлаш.
3. Ўқитиш жараёни, аудиториядан ташқари, маҳалла, мактаб ёшидаги болаларбилан ишлаш ташкилотлари тизими, анъанавий тадбирлар, радио, телевидение ва бошқа оммавий ахборот воситалари ёрдамида таълим жараёнининг уйғунлигини таъминлаш.
4. Маънавий баркамол шахснинг қуйидаги сифатларга эга бўлиши:

- информацион маданиятга, ўз мустақил фикрига эга бўлиши;
- тадбиркорлик кўникмаларига эгалик ва бошқалар.

Хулоса. Шундай қилиб, таълим масканларида тарбия ишлари изчил олиб борилсагина, йигит ва қизларда чинакам, барқарор эътиқодлар шаклланади. Ёшларда ахлоқий тушунчаларни оқилона шакллантириш, уларга ножўя хулқатвор, маънавияти ва руҳиятига салбий таъсир қиладиган хатти-ҳаракатлардан ҳоли бўлишга ёрдам бериш, ижтимоий ҳаётда учрайдиган негатив иллатларга зарба бериш, уларнинг таъсиридан йигит ва қизларни асраш педагогик диагностика ва коррекциялашнинг муҳим вазифаси ҳисобланади. Бу эса педагогик коррекциялаш методикаларини таълим тизимида тўғри ташкиллаштиришни тақозо этади.

Адабиётлар:

1. Ш.М.Мирзиёевнинг «Ёшларга оид давлат сиёсати самарадорлигини ошириш ва Ўзбекистон ёшлар иттифоқи фаолиятини қўллаб-қувватлаш тўғрисида»ги фармони. Халқ сўзи, 2017 йил 6 июль

2. Қуронов М. Болам бахтли бўлсин, десангиз (Ота-оналар учун тавсия). – Т.: “Маънавият”, 2013. – 320 б.

3. Қосимова Н., Тошпўлатова Н. Ўзбекистонда оммавий ахборот воситаларида болалар мавзусини ёритишнинг назарий ва амалий асослари.Ўқув қўлланма.- Тошкент: 2014, -211 б.

4. Пахрутдинов Ш. Глобал ахборот жамияти ва медиатаълим. Ўқув-услубий кўрсатма. –Т.: 2014.

5. Тайлаков ва бошқалар. Вояга етмаганлар орасида жиноятчилик ва ҳуқуқбузарликка мойил ўқувчиларни тарбиялашнинг ижтимоий-педагогик воситалари ва технологиялари. Монография. III том.- Тошкент: “Наврўз” нашриёти, 2019 йил. 320 б.

6. Джураев Р.Х., Кучукбаев Ф.М., Э.М.Азимова , О.Ф.Сотиболдиев. Таълим-тарбия жараёнида дарсга салбий муносабатдаги болаларга нисбатан конструктив таъсир этиш. Мактаб педагог ва психологлари учун илмий методик қўлланма.- Т:- 2012 .

O`SMIRLARDA AGRESSIVLIK VA IJTIMOIY PSIXOLOGIK MOSLASHUVNING NAZARIY- METODOLOGIK ASOSLARI

Ganjiyev Feruz Furqatovich,
Buxoro davlat unversiteti
Psixologiya va sotsiologiya kafedrasi dotsenti (PhD)
f.ganjiyev@mail.ru

Ushbu maqolada agressivlik va ijtimoiy psixologik moslashuv o’rtasidagi holatlar muammosining nazariy metodologik asoslari tadqiqot maqsadiga mos ravishda tadqiq etilgan. Maqola bugungi kun ijtimoiy psixologiyasi fanining ayrim amaliy-tadbiqiy nazariy yo‘nalishlari va istiqbollari haqida yanada chuqurroq tasavvur hosil qilish imkonini beradi.

Kalit so‘zlar: *globallashuv, zo’ravonlik, ekspressiv tajovuz, islohot, psixofiziologik tendentsiya, xulq-atvor.*

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ АГРЕССИВНОСТИ И СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ АДАПТАЦИИ У ПОДРОСТКОВ

В статье исследованы теоретико-методологические основы проблемы ситуаций между агрессивностью и социально-психологической адаптацией в соответствии с целью исследования. Статья позволяет сформировать более глубокое представление о некоторых теоретико-прикладных направлениях и перспективах современной науки социальной психологии.

Ключевые слова: *глобализация, насилие, экспрессивная агрессия, реформация, психофизиологическая тенденция, поведение.*

THEORETICAL METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF AGGRESSIVENESS AND SOCIAL PSYCHOLOGICAL ADAPTATION IN ADOLESCENTS

The article explores the theoretical methodological foundations of the problem of states between aggressiveness and social psychological adaptation in accordance with the purpose of the study. The article allows you to create a deeper picture of some practical and applied theoretical directions and prospects of the science of social psychology today.

Keywords: *globalization, violence, expressive aggression, reform, psychophysiological trend, behavior.*

Kirish. Dunyoda globallashuv jarayonlari shiddat bilan kechayotgan hozirgi paytda yoshlar ta'lim-tarbiyasi va kelajagiga e'tiborni kuchaytirish mamlakat taraqqiyoti, yurt kelajagi va xalq farovonligini ta'minlashga xizmat qiladi.Shu ma'noda so‘nggi yillarda mamlakatimizda ma'nan yetuk, jismonan sog‘lom yosh avlodni tarbiyalab voyaga yetkazish, ularning huquq va manfaatlarini ta'minlash, izlanish va iste'dodini qo‘llab-quvvatlash davlatimiz siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biriga aylandi. So‘nggi yillarda oliy ta'lim muassasalarida ham Yangi O‘zbekiston bunyodkorlari bo‘lgan yoshlarning chuqur bilim olishi va iste'dodini keng namoyon etishi uchun barcha sharoit yaratildi.

Hozirgi vaqtda agressiya muammosi butun dunyodagi eng dolzarb va og’ir muammolardan biridir. Zamonaviy jamiyat zo’ravonlik va shafqatsizlik bilan sodir etilgan jinoyatlar sonining ko’payishidan xavotirda. Ayniqsa, o’qituvchilar, ota-onalar va tadqiqotchilarning ilmiy-amaliy qiziqishi o’smirlarning tajovuzkorligi muammosidan kelib chiqadi. O’smirlar muhitidagi tajovuzkor tendentsiyalarning o’sishi so’nggi yillarda o’smirlar jinoyati keskin oshgan jamiyatimizning eng dolzarb ijtimoiy muammolaridan birini aks ettiradi.

Asosiy qism. O’smirlik va o’spirinlik davrlari maktab va boshqa ta’lim maskanlarida o’qish davrlariga to’g’ri keladi. Bu davrdagi yetakchi faoliyat o’quv faoliyati bo’lib, unda bola bilim olish bilan bog’liq malaka va ko’nikmalarni orttirishdan tashqari, shaxs sifatida ham muhim o’zgarishlarni boshdan kechiradi. Eng murakkab va shu bilan birga muhim taraqqiyot bosqichidir. Ilk o’smirlik 11-13 yoshni, katta o’smirlik 14-15 yoshlarni o’z ichiga oladi. O’smirlik – organizm taraqqiyotidagi shiddat va notekislik bilan

xarakterlanib, bu davrda tananing intensiv tarzda rivojlanishi va suyaklarning qotishi ro’y beradi. Yurak va qon tomirlar faoliyatida ham notekislik bo’lib, bu ham bola fe’lining o’zgaruvchan, dinamik va ba’zan noma’qulliklar va noqulayliklarni keltirib chiqaradi. Bular, albatta, asab tizimiga ham o’z ta’sirini ko’rsatib, bola tezga achchiqlanadigan yoki tormozlanish yuz berganda anchagacha depressiya holatidan chiqolmaydigan tushkunlikda qolishi ham mumkin. O’smir jismoniy taraqqiyotini belgilovchi asosiy omil jinsiy balog’at bo’lib, u nafaqat psixik, balki ichki organlar faoliyatini ham belgilaydi. Shu bilan bog’liq holda ongli (ko’pincha ongsiz) jinsiy mayllar, shu bilan bog’lik noxush his-kechinmalar, fikrlar paydo bo’ladiki, bola ularning asl sababini ham tushunib yetolmaydi. Psixik taraqqiyotning o’ziga xosligi shundaki, u muttasil rivojlanib boradi, lekin bu rivojlanish ko’plab qarama-qarshiliklarni o’z ichiga oladi. Bu taraqqiyot o’quv jarayonida kechgani uchun ham to’g’ri tashkil etilgan o’quv faoliyati bola psixikasining muvozanatiga ta’sir ko’rsatib, uning turli fikr-o’ylardan chalg’ishiga zamin yaratadi. Ayniqsa, diqqat, xotira, tafakkur jarayonlari rivojlanadi. Ayni shu davrda bola mustaqil ravishda fikrlashga intila boradi. Chunki bu davrda u ko’proq o’z fikr-o’ylari dunyosida mushohada qilish, olam va uning sirlarini bilishga, nazariy bilimlarni ko’paytirishga intiladi. Buning sababi – yana o’sha kattalikka o’tish bo’lib, bolada o’ziga xos “kattalik” hissi paydo bo’lib, bu narsa uning gapirishi va fikrlashlarida ham ifodalanadi. Shuning uchun ham maktabda berilgan mustaqillik va to’g’ri tashkil etilgan o’qish sharoitlari, samimiylik muhiti, o’smirning mustaqil fikrlashiga katta imkoniyatlar ochishi va undagi ijodiy tafakkurni rivojlantirishi mumkin. Shunga bog’liq tarzda o’smirning o’z falsafasi, o’z siyosati, baxt va muhabbat formulasi yaratiladi. Mantiqan fikrlashga o’rganishi esa unga o’zicha aqliy operasiyalarni amalga oshirish, tushunchalar va formulalar dunyosida harakat qilishga majbur qiladi. Bu o’ziga xos o’smirlik egosentrizmining shakllanishiga – butun olam va uning qonuniyatlari unga bo’ysunishi kerakligi fikrining paydo bo’lishiga olib keladi. Shuning uchun ham aynan o’smirlik paytida bolalar o’z ota-onalari bilan hadeb tortishaveradilar. Aniq bir to’xtamga kelolmasa ham tortishish biror firkni izhor qilish ehtiyojining o’zi unga juda yoqadi va agressivlik holati kuchayadi. “Agressiya” atamasiga yaqin so’zlar quyidagilar: hujum, qo’lga olish, chegaralarni kesib o’tish, zo’ravonlik, dushmanlik, tahdid. Qadim zamonlardan beri insoniyat tajovuz fenomeniga qiziqish bildirgan. Agressiv xatti - harakatlar masalalari ko’p asrlar davomida insoniyatning ongini egallab kelgan va turli nuqtayi nazardan-falsafa, she’riyat, din nuqtayi nazaridan ko’rib chiqilgan.

“Agressiya” atamasi odatda tajovuzkor, dominant, hujumkor va zararli xatti-harakatlarni anglatadi, yomon hazillar, g’iybat, dushmanlik xayollari, qotillik va o’z joniga qasd qilishgacha bo’lgan buzg’unchi xatti-harakatlar kabi shakl va natijalardagi turli xil xatti-harakatlarni birlashtiradi. “Agressiya” so’zining o’zi lotincha “adgradi” (“ad” – “yoqilgan”, “gradus” – “qadam”), ya’ni “qadam”deganidir.

Bugungi kunda “Agressiya” atamasi kundalik nutqda ham, ilmiy ishlarda ham juda ko’p turli xil ma’nolarga ega. Turli mualliflar tomonidan taklif qilingan tajovuzning ko’plab ta’riflari mavjud, ammo ularning hech biri to’liq va umumiy qabul qilinishi mumkin emas.

Agressiya deganda dushmanlik, hujum, vayronagarchilik, ya’ni boshqa shaxsga yoki obyektga zarar yetkazadigan harakatlar tushuniladi. Masalan, H.Delgado “Insonning tajovuzkorligi-bu boshqalarga, shaxsga yoki jamiyatga zarar yetkazish yoki zarar yetkazish uchun kuch ko’rsatish bilan tavsiflangan xulq-atvor reaksiyasi".

Shuningdek, tajovuzni obyektiv kuzatish va xulq-atvor harakatini o’lchash mumkin bo’lgan ta’rif mavjud. Shunday qilib, A.Bandura “tajovuz har doim ham bir kishining maqsadli reaksiyasi emas, boshqa shaxsga jismoniy yoki ma’naviy zarar yetkazadi” deb hisoblaydi.

Hozirgi vaqtda psixologiyada agressiyaning ko’plab tasniflari mavjud. Eng batafsil tasnif uchta parametr asosida ya’ni: 1) jismoniy-og’zaki tajovuz; 2) faol-passiv tajovuz; 3) to’g’ridan - to’g’ri – bilvosita

Agressiv xatti-harakatlarning 8 turi mavjud:

faol-jismoniy-to’g’ridan-to’g’ri (tanaga zarar yetkazish);

faol-jismoniy-bilvosita (jabrlanuvchining o’rinbosariga shikast yetkazish);

faol-og’zaki-to’g’ridan-to’g’ri (haqorat qilish);

faol-og’zaki-bilvosita (tuhmat);

passiv-jismoniy-to’g’ridan-to’g’ri (qarama-qarshilik);

passiv-jismoniy-bilvosita (negativizm);

passiv-og’zaki-to’g’ridan-to’g’ri (gapirishdan bosh tortish);

passiv-og’zaki-bilvosita (kelishmovchilik).

S. Feshbax tajovuzning uch turini aniqlaydi:

dushmanlik tajovuzi-boshqa subyektga yoqimsiz jismoniy yoki psixologik hissiyotlarni keltirib chiqarishga qaratilgan;

instrumental tajovuz - bunday xatti-harakatlarning maqsadi boshqa subyektga zarar yetkazish emas, balki ma’lum bir muammoni hal qilishdir;

ekspressiv tajovuz-bu zo’ravonlikdan foydalanish orqali o’zini namoyon qilish shakli.

Bugungi kunda o`smirlarning ijtimoiy moslashmaganligi muammosi dolzarb masala sifatida qaralmoqda. Ayniqsa, bu omil agressiv o`smirlar sonini ortishiga o‘z ta’sirini ko‘rsatmoqda. Bizga ma’lumki, inson odobli yoki odobsiz, oliyjanob yoki egoist, jinoyatchi yoki sog‘lom xulqli shaxs bo‘lib dunyoga kelmaydi. Insonning turli mazmundagi xulq-atvor xususiyatlari va uning ustanovkalari, shuningdek, uning ijtimoiy hayot faoliyati, shaxsni o‘rab turgan obyektiv shart-sharoitlar va voqea-hodisalarnin ta’siri asosida yuzaga keladi. Mazkur shart-sharoitlar va obyektiv munosabatlar xarakteri individning shaxs sifatida shakllanishiga keng xizmat qiladi. Bu unsurlar ijtimoiy turmush shart-sharoitlari oxir-oqibat natijada inson xulq-atvorining o’ziga xos shakllarini ta’minlab beradi.

Shunday ekan, bu masalalarni yaxshilash, oilada sog‘lom muhitni shakllantirish, ota-onalar va farzandlar o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlarni to‘g‘ri yo‘lga qo‘yish va shu orqali o‘sib kelayotgan yosh avlodni barkamol insonlar bo‘lib, shakllanishini ta’minlash har bir oila a’zosining, mahalla-ko‘yning, rahbariyatning, keng jamoatchilikning asosiy va muhim vazifasi bo‘lmog‘i darkordir.

O`smirlik mohiyatan ong egasi, u aql yo‘rig‘i bilan ish tutadigan davr hisoblanadi. Uning boshqalardan farqi ham ana shundadir. Demak, shaxsning xatti - harakati, xulq-atvori, insonlarga munosabati, vazifasi va burchini anglash darajasi ham ong mahsuli sanaladi. Ong fe’l-atvorimiz doirasida namoyon bo‘ladi va aqlimiz darajasini belgilaydi. O`smirga doir individual taraqqiyot samarasini hamda insonlararo munosabatlarni belgilovchi xulq-atvor va xatti-harakatlarning eng muhim xarakteristkalaridan biri agressiv va avtoageressivlikdir. Bugungi kunda o`smirlarda kuzatilayotgan agressiv holatlarni namoyon bo‘lish sabablarini aniqlash, avtoagressiv xulq-atvorni oldini olish yoki nazorat qilish muammolarini o‘rganish tadqiqotchlar uchun dolzarb masala bo‘lib kelmoqda.

Maqolada belgilanadigan munosabatlarni aks ettiruvchi mazkur diagnostik baholarning nisbiyligi asosiy masaladir. Nuqtayi-nazarimizcha, zaruriyatday tuyuladigan narsa boshqa bir inson uchun nafaqat foyda, balki zararli deb hisoblanishi mumkin, bir madaniyatda ma’qul sanalgan narsa boshqa bir madaniyatda noma’quldek e’tirof etilishi mumkin. Agressivlik ijtimoiy-psixologik holat sifatida norma hamda qoidalarni buzish, yon atrofimizdagilarga zarar va azob-uqubat keltirish deb qaraladi. Shu o‘rinda instrumental hamda g‘araz bilan qilingan, oldindan rejalashtirilgan, tajovuzkorlik tiplari ham mavjud. O`smir boshqa birov unga nisbatan hujum qilish yoki salbiy istagidaligini bilsa, birinchi navbatda g‘arazli maqsad, dushmanlik holatini o‘ziga qanchalik darajada tegishli ekanligini hal qilib olishi lozimdir. Umuman, agressivlikning boshlanishida faqatgina, boshqa bir inson dushmanlik maqsadidagi, hatto subyekt hujum qilmagan bo‘lsa-da, bu haqdagi bilim unga yetarli asos bo‘lishi kuzatiladi.

Ushbu qisqacha tahlildan ko'ramizki, o`smirlar o'rtasida agressiv va avtoagressiv xulq-atvor muammosi butun dunyoda mavjud. Bu yana bir bor muammoning jiddiyligini va o'smirlar o'rtasida avtoagressiv xatti-harakatlar tendentsiyalarini o'rganish zarurligini tavsiflaydi. Avtoagressiya hodisalariga o'zini asossiz xavf-xatarga duchor qilish istagi (ekstremal), xavfli vaziyatlarni qidirish, o'ziga zarar yetkazadigan “sevimli mashg'ulotlari” (giyohvandlik, mastlik) kabi yashirin shakllar ham bo'lishi mumkin.

Agressiv reaktsiyalarning intensivligi va nomuvofiqligi oldingi tajribaga, madaniy me’yorlar va standartlarga, asab tizimining reaktivligiga, asabiy jarayonlarning kuchi va muvozanatiga, shuningdek, tajovuzni keltirib chiqarishi mumkin bo’lgan turli xil ogohlantirishlarni idrok etish va talqin qilishga bog’liq. Agressivlik sifat va miqdoriy xususiyatlarga ega. Har qanday mulk singari, u ham turli xil jiddiylikka ega: deyarli to’liq yo’qligidan tortib to uning yakuniy rivojlanishigacha. Yuqori tajovuzkorlik bilan ajralib turadigan shaxslar, aksariyat odamlar va turli xil ijtimoiy obyektlarga nisbatan turli vaziyatlarda o’zlarini shunday tutishadi. Bunday odamlar tajovuzkorlik yetarli bo’lmagan va zararli javob bo’lgan holatlarda ham tajovuzkor harakat qilishadi. Agressivlik tajovuzkor harakatlarda, norozilikda, yomon niyatda va hokazolarda namoyon bo’ladi. Uning yo’qligi passivlikka, bayonotga, muvofiqlikka olib keladi, lekin uning haddan tashqari rivojlanishi mojaroga aylanishi mumkin bo’lgan, ongli hamkorlikka qodir bo’lmagan shaxsning butun qiyofasini aniqlay boshlaydi.

Agressivlik juda barqaror va vaziyatli shaxsiy tendentsiya bo’lishi mumkin. Birinchi holda, u tomonidan yaratilgan tajovuz psixologik himoyaning o’ziga xos shakli, ikkinchisida, shaxsning atrof-muhit bilan o’zaro ta’siri vositasi sifatida ishlaydi. Inson hayotining turli davrlarida tajovuzkorlik ichki motivlar va psixofiziologik omillar, shuningdek, tashqi ta’sirlar orqali o’zgarishi mumkin.

Ijtimoiy moslashuv - individning ijtimoiy muhitga doimiy faol moslashish jarayoni va bu jarayonning natijasi. Ijtimoiy moslashuv uzluksiz xususiyatga ega ekanligiga qaramasdan, uni, odatda, individning o‘z faoliyatini va o‘zini o‘rab turgan ijtimoiy davrasini tubdan o‘zgartirish davrlari bilan bog‘laydilar. Moslashish jarayonining ijtimoiy muhitga faol ta’sir etish ko‘rinishi va muhitdagi maqsad va qadriyatlarni kelishuvchanlik bilan, passiv qabul qilish ko‘rinishi bo‘ladi. Ijtimoiy moslashuv shaxs ijtimoiylashuvining asosiy ijtimoiy-psixologik omillaridan biridir. Ijtimoiy moslashuvning samaradorligi ko‘p jihatdan individ

o‘zini va o‘zining ijtimoiy aloqalarini qanchalik o‘xshash (adekvat) anglashiga bog‘liq. O‘zi to‘g‘risidagi ijtimoiy tasavvurning noto‘g‘riligi yoki yetarlicha emasligi ijtimoiy moslashuvning buzilishiga olib keladi, bu holat (voqelik) ning eng ayanchli ko‘rinishi autizm (individning atrofdagilar bilan muloqot qilishdan qochib, o‘zining ichki kechinmalari dunyosiga g‘arq bo‘lishi)dir. Ijtimoiy moslashuv muammosi jahon psixologiyasida psixoanaliz, autizm, deprivatsiya kabi ilmiy yo‘nalishlarda tadqiq etib kelinadi. Bunda asosiy e’tibor moslashuvning buzilishiga (ruhiy sohadagi buzilishlar, begonalashish, apatiya, alkogolizm, giyohvandlik va b.) va uni tuzatish (korreksiyalash)ning psixoterapevtik uslublariga, autotrening, sotsiotrening vositalariga yo‘naltiriladi. Muhitga shaxsning kirishib ketishi uning xulqi, faoliyati, muomalasi orqali sodir bo‘lsa moslashishning mukammalligi vujudga keladi. Shaxsning katta yoki kichik guruhlar muhitiga moslashishi samaradorligini oshiradi, ta’lim-tarbiya jarayonini yaxshilashga yordam beradi.

Xulosa. Shunday qilib, yuqorida aytilganlarning barchasidan xulosa qilish kerakki, hozirgi vaqtda tajovuzning ko’plab ta’riflari mavjud, ammo ularning hech biri to’liq va umuman qabul qilinmaydi. Shunga qaramay, tajovuzkorlik g’oyasi tobora ko’proq qo’llab-quvvatlanmoqda, chunki bu birgalikda yashash me’yorlari va qoidalarini buzadigan, odamlarga zarar yetkazadigan, azob chekadigan tashqi harakatlar. Turli mualliflar tajovuzkor xatti-harakatlarning har xil turlari va shakllarini ajratib ko’rsatishadi, uning tabiatini boshqacha talqin qilishadi. Ko’pgina olimlar tajovuzni xulq-atvor shakli va tajovuzkorlikni shaxsning ruhiy xususiyati sifatida baham ko’rishadi, bu boshqasiga nisbatan tajovuzkor harakatlarga tayyorligini va shaxsning boshqasining xatti-harakatlarini dushmanlik sifatida qabul qilish va talqin qilish tendensiyasini ifodalaydi.

Adabiyotlar:

1. Ганжиев Ф.Ф., Қодирова М.Д. Maktabgacha ta’lim muassasasi tarbiyalanuvchilari ijtimoiy-psixologik moslashuvining oziga xos xususiyatlari. //Педагогик маҳорат. Илмий журнал. – Бухоро. 2020.№2. – Б. 109-111. (19.00.00. №7).

2. Ганжиев Ф.Ф., Тўлаев Ҳ.О. Researching the scope of the professional competence within activities. //International Scientific Journal Theoretical & Applied Science. Impact Factor ICV = 6. 630 Philadelphia, USA. 2019. –Б. 388-391.

3. Ганжиев Ф.Ф., Қосимова С.Б. Heads Of Competence In Psychologically School Education. International journal of scientific & Technology research volume 9, issue. 2020. -Б. 2787-2789.

4. Ganjiev F.F. The basis of social and psychological adaptation of children in the conditions of preschool education. Bulletin of integrative psychology. Journal for psychologists, 59-64.

5. Ганжиев Ф.Ф. Особенности психологической защиты человека в экстремальной ситуации. Лазаревские чтения Лики традиционной культуры в, 2018. С. 117-118.

PEDAGOGIKA VA PSIXOLOGIYA

FUNKSIONAL SAVODXONLIKNING ASOSIY KOMPONENTLARINI SHAKLLANTIRISHDA O’QITUVCHINING ROLI

Bakayeva Rayxon Izatovna,
Buxoro viloyati maktabgacha va maktab ta'limi boshqarmasi, metodist
rayhonbakayeva@gmail.com

Ushbu maqolada funksional savodxonlik va uning asosiy komponentlari,funksional savodxonlik tushunchasining ilmiy adabiyotlardagi izohlari, o’quvchilarda funksional savodxonlikni shakllantirishda o’qituvchining vazifalari haqida fikr yuritilgan.

Kalit so’zlar: *minimal savodxonlik, funksional savodxonlik, o'qish savodxonligi, matematik savodxonlik, tabiiy-ilmiy savodxonlik, moliyaviy savodxonlik, ijodiy fikrlash, global kompetensiyalar.*

РОЛЬ УЧИТЕЛЯ В ФОРМИРОВАНИИ ОСНОВНЫХ КОМПОНЕНТОВ ФУНКЦИОНАЛЬНОЙ ГРАМОТНОСТИ

В данной статье рассматриваются функциональная грамотность и её основные составляющие, трактовки понятия функциональной грамотности в научной литературе, обязанности учителя в формировании функциональной грамотности у учащихся.

Ключевые слова: *функциональная грамотность, читательская грамотность, математическая грамотность, естественнонаучная грамотность, финансовая грамотность, творческое мышление, глобальные компетенции.*

THE TEACHER'S ROLE IN FORMING THE MAIN COMPONENTS OF FUNCTIONAL LITERACY

This article discusses functional literacy and its main components, interpretations of the concept of functional literacy in the scientific literature, the duties of a teacher in the formation of functional literacy among students.

Key words: *functional literacy, reading literacy, mathematical literacy, natural scientific literacy, financial literacy, creative thinking, global competencies.*

Kirish. Ayni paytda respublikamizda yangicha ta’lim tizimi shakllantirilib, rivojlanib bormoqda.Bugun jamiyat, birinchi navbatda, maktab o’qituvchilari oldida turli muammolarga yechim topa oladigan, tashabbuskor, ijodkor, erkin fikrlay oladigan, o’zi mustaqil qaror qabul qila oladigan, o’z ustida ishlab mustaqil bilim olishga intiluvchan yangi zamon shaxsini tarbiyalash vazifasini qo’ymoqda.

Funksional savodxonlik savodxonlik tushunchasiga nisbatan ancha keng tushuncha hisoblanadi. Savodxonlik – inson o'z ona tilining grammatik me'yorlariga rioya qilgan holda o'qish va yozish, hisoblash hamda hujjatlar bilan ishlash qobiliyatining ma'lum bir darajasi. Aholining ijtimoiy-madaniy rivojlanishining asosiy ko'rsatkichlaridan biri. “Funksional savodxonlik” atamasi 1957-yilda YUNESKOning "O'qish va yozishni o'rgatish" tadqiqotida paydo bo'lgan. Shu bilan birga, “minimal savodxonlik” va “funksional savodxonlik” tushunchalari kiritildi. Minimal savodxonlik oddiy xabarlarni o'qish va yozish qobiliyatini tavsiflaydi, funksional savodxonlik esa jamiyat bilan o'zaro munosabatlar sharoitida o'qish va yozish qobiliyatidan foydalanishdir. Oddiy inson hayoti uchun zarur bo'lgan va odatda boshlang'ich sinfda o'zlashtiriladigan ma'lum bir minimal bilim, ko'nikma va malakalar (o'qish, yozish, chizish va boshqalar) zamonaviy ijtimoiy muammolarni hal qilish uchun bugungi kunda yetarli emas. Biroq funksional savodxonlikni rivojlantirish masalasi dunyoning tobora o'sib borayotgan axborot murakkabligi bilan bog'liq holda faqat 1980-yillarda dolzarblikka ega bo'ldi. Bugungi kunda funksional jihatdan savodli bo'lish hayotiy zarurat bo'lib, mamlakatning farovonligi, ijtimoiy-madaniy va iqtisodiy rivojlanishiga ko'p jihatdan bog'liqdir.

Funksional savodxonlikning alohida komponentlari - o'qish savodxonligi, matematik savodxonlik, tabiiy-ilmiy savodxonlik, moliyaviy savodxonlik, kreativ (ijodiy) fikrlash va global kompetensiyalar.

O'qish savodxonligini umumiy savodxonlikning, xususan, funksional savodxonlikning asosi deb hisoblash mumkin. O'qish savodxonligining asl ta'rifi 1998-2001-yillardagi birinchi PISA tadqiqoti uchun ishlab chiqilgan. O‘qish savodxonligi shaxsning o‘z maqsadlariga erishish, bilim va imkoniyatlarini kengaytirish, ijtimoiy hayotda ishtirok etish uchun yozma matnlarni tushunish va ulardan foydalanish, ular ustida fikr yuritish va o‘qish bilan shug‘ullanish qobiliyati sifatida belgilangan. "o'qish savodxonligi" va "o'qish" tushunchalari faqat qisman o’xshash bo’lib, o’qish natijasi yozma matnlarni tushunish, “O‘qish savodxonligi” tushunchasi esa o‘qishdan turli vaziyatlarda va turli maqsadlarda foydalanishning faol, maqsadli hamda konstruktiv xarakterini nazarda tutadi. O‘qish savodxonligi - shaxsning yozma matnlarni tushunish va ular ustida fikr yurita olish, ularning mazmunidan o‘z maqsadlariga erishish, bilim hamda qobiliyatlarini rivojlantirish, jamiyat hayotida faol ishtirok etishda foydalana olish qobiliyatidir.

Matematik savodxonlik funksional savodxonlikning muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Matematik savodxonlik - bu shaxsning matematikani tushunish va amaliyotda qo'llash qobiliyati, matematikaning roli haqida asosli xulosalar chiqarishidir. G.S. Kovaleva matematik savodxonlik tushunchasini shunday ta’riflaydi: "Insonning o'zi yashayotgan dunyoda matematikaning o'rnini aniqlash, to'g'ri matematik mulohazalar qilish va ijodiy, qiziquvchan hamda fikrlaydigan fuqaroga xos bo'lgan hozirgi va kelajak ehtiyojlarini qondiradigan tarzda matematikadan foydalanish qobiliyati”.

Tabiiy-ilmiy savodxonlik funksional savodxonlikning tarkibiy qismi sifatida insonning tabiiy fanlar bilan bog'liq masalalarda faol fuqarolik pozitsiyasini egallash qobiliyati va uning qiziqish uyg'otishga tayyorligi hisoblanadi.

Tabiiy fanlar bo’yicha savodli kishi tabiiy fanlar va texnologiyalarga oid muammolarni asosli muhokama qilishda ishtirok etishga intiladi, bu esa undan quyidagi kompetensiyalarni talab qiladi: hodisalarni ilmiy tushuntirish, baholash va rejalashtirish, ilmiy tadqiqotlarni loyihalash va baholash, ma’lumotlar hamda dalillarni ilmiy talqin qilish. XXI asr insonlardan iqtisodiy, ijtimoiy va ekologik muammolarning ilmiy kashfiyotlarga asoslangan innovatsion yechimlarini talab etmoqda, jamiyatga ilmiy tadqiqotlarni olib boradigan olimlar, tadqiqotchilar kerak bo’lyapti. Yoshlarning ilm-fanga asoslangan texnologiyalarni tushunishi, shaxsiy, ijtimoiy, kasbiy faoliyatida tabiiy fanlarga oid bilim, ko’nikmalardan foydalanishi katta ahamiyatga ega.Tabiiy ilmiy savodxonlik insonning jamiyat hayotida to'liq ishtirok etishini ta'minlaydigan ko'nikmalar to'plamidan iborat, turli sohalaridagi standart hayotiy vazifalarni amaliyotga yo'naltirilgan bilimlar asosida hal qilishiga, insonning tashqi muhit bilan aloqaga kirishishiga, tez moslashib, unda faoliyat ko'rsatishiga imkon beradigan ta'lim darajasidir.

Funksional savodxonlik strukturasining navbatdagi komponenti moliyaviy savodxonlikdir. Moliyaviy savodxonlik asoslarini shakllantirishning dolzarbligi hozirgi ijtimoiy-madaniy vaziyat, bozor iqtisodiyotining rivojlanishi va mamlakatning barcha fuqarolarining bozor subyektlari sifatida faoliyati bilan belgilanadi. Shuni aytish kerakki, moliyaviy savodxonlik moliyaviy bozor, bank ishi va ularning o’ziga xos chuqur nazariy bilimlarni to’liq bilishni anglatmaydi. Moliyaviy savodxon kishi oila byudjetini samarali boshqarishi, nazorat qilishi, yaqin kelejakda bo’ladigan xarajatlarni rejalashtirishi, kutilmaganda yuz berishi mumkin bo’lgan moliyaviy yo’qotishlarga tayyor bo’lishi, buning oldini olishi, moliyaviy zaxirani shakllantira olishi kerak. Moliyaviy savodxonlik to'g'ri moliyaviy qarorlar qabul qilish va shaxsiy mablag’larni boshqarish uchun zarurdir.

Kreativ (ijodiy) fikrlash - bu innovatsion va samarali yechimlar, yangi bilim va tasavvurni samarali ifodalash uchun g'oyalarni yaratish, baholash hamda takomillashtirish jarayonida samarali ishtirok etish qobiliyati. Ijodiy fikrlay oladigan inson tez o'zgaruvchan dunyoga moslashadi. Ijodiy fikrlash qo’llab-quvvatlansa, inson o’zi yashayotgan jamiyatning buguni va kelajagi rivojiga hissa qo‘shadi. Kreativ fikrlash deganda muammoning noodatiy yechimini topish, har bir ishga ijodkorlik bilan yondashish nazarda tutiladi.

Global kompetensiyalar - bu dunyoviy va madaniyatlararo muammolarga turli nuqtayi nazardan tanqidiy qarash, odamlar o'rtasidagi farqlar, o'zi va boshqalar haqidagi tasavvurlar, mulohazalar hamda g'oyalarga qanday ta'sir qilishini tushunish, boshqa odamlar bilan ochiq, samarali muloqotda ishtirok etish qobiliyatidir. Global kompetentsiya quyidagi qobiliyatlarni o'z ichiga oladi: global va madaniyatlararo muammolarni o'rganish qobiliyati, turli qarashlar va dunyoqarashlarni tushunish va qadrlash, boshqalar bilan muvaffaqiyatli va hurmat bilan muloqot qilish, jamoaviy farovonlik va barqaror rivojlanish uchun harakat qilish.

Bundan tashqari kompyuter savodxonligi, huquqiy savodxonlik, iqtisodiy savodxonlik, ekologik savodxonlik, salomatlik sohasiga oid savodxonlik, oilaviy hayot masalalarida savodxonlik ham funksional savodxonlikning turlari sifatida ko’rsatiladi.

Bugungi kunda o’quvchiga funksional savodxonlik nima uchun kerak? Butun dunyoda sodir bo'layotgan o'zgarishlar, murakkab va tezkor voqelikda yashash uchun bugungi maktab o‘quvchilariga yangi bilim va ko‘nikmalar kerak bo‘lmoqda. Globallashuv sharoitida tezkorlik bilan rivojlanib borayotgan davr

jamiyat oldiga zamonaviy talablarni qo‘ydi. Ekologik, iqtisodiy, moliyaviy, ijtimoiy o’zgarishlarning sodir bo’lishi insondan funksional savodxonlikni talab etyapti.

Adabiyotlar tahlili va metodlar. “Funksional savodxonlik” tushunchasi ilmiy adabiyotlarda turlicha izohlanadi. Rossiyalik psixolog va lingvist A.A.Leontiev funksional savodli shaxs - bu inson faoliyati, muloqot va ijtimoiy munosabatlarning turli sohalarida hayotiy vazifalarning eng keng doirasini hal qilish uchun hayot davomida doimiy ravishda olingan barcha bilim, ko'nikma va malakalardan foydalana oladigan shaxs deya ta’rif beradi[1].

Metodolik atama va tushunchalarning yangi lug'ati (tillarni o'qitish nazariyasi va amaliyoti)da ushbu tushunchaga quyidagicha izoh berilgan. “Funksional savodlilik. Shaxsning tashqi muhit bilan munosabatlarga kirishish va unga imkon qadar tezroq moslashish va ishlash qobiliyati. Shaxsning o'qish, tushunish, qisqa matnlarni tuzish va oddiy arifmetik amallarni bajarish qobiliyati sifatida elementar savodxonlikdan farqli o'laroq, funksional savodxonlik - bu shaxsning ijtimoiy munosabatlar tizimida normal ishlashini ta'minlaydigan, ma'lum bir madaniy muhitda shaxsning hayotida zarur bo'lgan minimal darajadagi bilim, ko'nikma va malakalar hisoblanadi"[2].

Professor N. F. Vinogradova kichik maktab yoshidagi bolalar savodxonligi haqida fikr yuritib, ushbu tushunchani quyidagicha izohlaydi: "Funksional savodxonlik bugungi kunda shaxsning asosiy ta'limi hisoblanadi. Bola quyidagilarni egallagan bo'lishi kerak:

- o'zgaruvchan dunyo bilan muvaffaqiyatli munosabatda bo'lishga tayyorlik;
- turli xil (shu jumladan nostandart) o'quv va hayotiy vazifalarni hal qilish qobiliyati;
- ijtimoiy munosabatlarni o'rnatish qobiliyati;
- insonning savodxonligini, keyingi ta'limga bo'lgan istagini baholashni ta'minlaydigan reflektiv qobiliyatlar to'plami[3].

Maqola muallifi [4]o’z ishida funksional savodxonlik tushunchasi va uning tarkibiy qismlari, 5-11-sinflarda rus tili darslarida bolalarni o'qitishda funksional savodxonlikning roli, o'quvchilarda funksional savodxonlikni shakllantirishning samarali usullari haqida fikr bildirgan. O’quvchilarda shakllantiriladigan kompetensiyalarga to’xtalib o’tgan. 5-11-sinflarda rus tili darslarida funksional savodxonlikni rivojlantirishga hissa qo'shadigan eng muvaffaqiyatli usullardan biri bo’lgan o'yin texnologiyasidan foydalanish o’quvchilarning dunyoqarashini kengaytirishga, bilimini rivojlantirishga, amaliy faoliyatning turli ko'nikma va malakalarini shakllantirishga yordam beradi, shuningdek, o'quvchilarni o'rganishga bo’lgan intilishini rag’batlantirishning samarali vositasidir. Muallif ”Uchinchisi ortiqcha”, “Sherigini tanla”, “Leksikografik marafon”, “Filologik ring”, “So’zning kuchi”, “So’z zanjiri” kabi metodlarni taklif etadi. 5-11-sinflarda rus tili darslarida funksional savodxonlikni shakllantirishning bir qismi sifatida asosiy kompetensiyalarni rivojlantirishga yordam beradigan yangi va zamonaviy texnologiyalardan foydalanish muhim ahamiyatga ega ekanligini, bu esa o‘quvchilarning rus tilini o‘rganishga bo‘lgan qiziqishi va ishtiyoqini oshirishi, aqliy faoliyatni rivojlantirishga yordam berishi, o’quvchilarning mustaqil fikrlashini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etishini ta’kidlaydi.

Muallif maqolada[5]funksional savodxonlik ko‘nikmalarini shakllantirish uchun o‘quvchilarning o’zlari dars mavzusi va maqsadini belgilashlarini taklif etadi. Buning uchun zarur shart-sharoitlarni yaratish juda muhimligini ta’kidlaydi. Qulay psixologik munosabatlar, to'g'ri tuzilgan muammoli masala yoki vaziyat, o’qituvchining hammani tinglashi darsda ijobiy samara berishini, «Aqliy hujum", "Mening g'oyam", "Romashka guli", "Krossvord", "To'rtinchi qo'shimcha", "Issiq stul", "Sehrli kvadrat" strategiyalari o'quvchilarning aqliy faolligini oshirishga qaratilgani, o’quvchilarning ishda ishtirok etish, ma'lumot bilan ishlash va uni tanlashga yordam berishini aytib o’tadi. Muallif funksional savodxonlikni darsning istalgan bosqichida rivojlantirish mumkin deb hisoblaydi. Masalan, “Drama”strategiyasi I. Krilov masallarini o’tishda dars jarayonida samarali natija berganligini, turli mini-kompozitsiyalar, insholar, esselar yozish o‘quvchilarga materialni to‘g‘ri tanlash, og‘zaki va yozma nutqini, ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishga yordam berganligini ta’kidlaydi.

Lingvistik topshiriqlar berish orqali o’quvchilarning o’z hayotiy tajribasidan kelib chiqib, darslikda berilgan ma’lumotlarni solishtirishi, taqqoslashi, tahlil qilishini, AKTdan foydalangan holda boshqa manbalardan berilgan mavzu bo‘yicha materiallarni mustaqil ravishda topishini, o‘z fikrini bildirishini, o‘z nuqtayi nazarini isbotlashi kabi amaliy ko’nikmalarni shakllantirish haqida fikr bildirib, darsda past o’zlashtiruvchi o’quvchilarni faollashtirish uchun so'zlashuv kartochkalaridan foydalanishni taklif etadi. Kartochkalarda davom ettirish kerak bo’lgan jumlalar berilgan bo’lib, ulardan foydalangan holda o’quvchi o’z nutqini to’g’ri ifodalashni o’rganadi. Bundan tashqari muallif axborotni tanqidiy tanlash, kuzatish, uni tahlil qilish va sintez qilishi uchun o'quvchilarning tanqidiy fikrlashini rivojlantirishga yordam beradigan “Savol qo‘ying va boshqalardan so‘rang”, “Olti sabab”, “To‘g‘ri-noto‘g‘ri”, “Insert”, “Bilaman-bilishni

xohlayman-bilib oldim” kabi topshiriqlar va “Fishboun”, “Uch daqiqali esse”, “Karusel” kabi strategiyalardan foydalanishni taklif qiladi.

M.Sh.Paljanova o’z maqolasida [6]maktab ta’limi tizimi tub burilish davrini boshdan kechirayotgani, yangi yondashuvlar nuqtayi nazaridan o'qituvchilarning kasbiy kompetensiyalar sohalari kengayib borayotgani, bu o‘zgarishlar Qozog‘iston ta’limini rivojlantirish va modernizatsiya qilish bo‘yicha dasturiy hujjatlarda o‘z aksini topganligi haqida fikr bildiradi. Shu ma'noda ta'lim sifati xalqaro miqyosda e'tirof etilgan PIRLS, TIMSS va PISA qiyosiy tadqiqotlari haqida aytib o’tadi. Funksional savodxonlikning asosi hisoblangan o’qish savodxonligini rivojlantirishda foydalaniladigan topshiriqlar, qo’llaniladigan usullar, funksional savodxonlikni rivojlantirishda tanqidiy fikrlash texnologiyasi usullaridan (Sinkveyn, Insert) foydalanish, 10-11-sinf o’quvchilarining orfografik savodxonligini oshirish yo’llari haqida ma’lumot beradi.

Muallif o’z maqolasida [7]PISA tadqiqoti, funksional savodxonlik va uning tarkibiy qismlari, ularni rivojlantirish haqida fikr bildirib, ijodiy fikrlashni rivojlantirishga to'sqinlik qiluvchi omillarni sanab o’tadi va kreativ fikrlashni rivojlantiruvchi topshiriqlarni taklif etadi. Xalqaro baholash tadqiqotlari natijalarini tahlil qilish va O'zbekistondagi shart-sharoitlarni aniqlashtirishni taklif etib, bu orqali o'quvchilarni xalqaro baholash tadqiqotlariga tayyorlash kerakligini ta’kidlaydi. Kreativ fikrlash faoliyatini rivojlantirish, tabiiy ilmiy savodxonlikni shakllantirishning metodik tuzilmasi va komponentlarini ishlab chiqish zarur ekanligini, kimyo o'qituvchilarining kreativ fikrlashlarini rivojlantirishda integrativ yondashuv asosida shakllantirish modelini ishlab chiqish kerakligini aytib o’tadi. Funksional savodxonlikning har bir tarkibiy qismi bo’yicha kimyo darslarida foydalanish uchun mo’ljallangan topshiriqlar namunalarini keltiradi.

Maqolada muallif [8]minimal savodxonlik va funksional savodxonlikning farqi, funksional savodxonlik tushunchasi, uning o‘rganilishi, PISA tadqiqotlari, funksional savodli shaxs va uning jamiyatdagi o‘rni, o‘quvchilarning funksional savodxonligi darajasi ko‘rsatkichlari haqida fikr bildiradi. O’qitishning shakllari va usullari, o‘quvchilarning ta’lim yutuqlarini diagnostika qilish hamda baholash tizimi, maktabdan keyingi dasturlar, qo‘shimcha ta’lim, maktabni boshqarish modeli (o‘quv rejasini tartibga solishda maktablarning yuqori darajadagi avtonomiyasi), barcha manfaatdor tomonlar bilan hamkorlik tamoyillariga asoslangan do‘stona ta’lim muhitining mavjudligi, bolalarga ta’lim-tarbiya berish jarayonida ota-onalarning faol roli o’quvchilarning funksional savodxonligini rivojlantirishga ta’sir etuvchi omillar sifatida ko’rsatilgan. Muallif “Savodxonlik” tushunchasining mazmuni jamiyat talablarining o‘zgarishi bilan o’zgarib borishi sababli shaxsning muloqot sohasida funksional savodxonligini shakllantirish masalasini ko‘rib chiqishni taklif etadi.

Maqolada muallif tomonidan [10]funksional savodxonlik fanlararo integratsiyani talab etishi, o‘quvchilarga maktab dasturini ongli tarzda o‘zlashtirish,hodisa va jarayonlar o‘rtasida qo‘llash, munosabatlarni anglash imkonini berishi, matematika, fizika, kimyo, biologiya, ekologiya fanlaridan faktlarni, nazariyalarni, qonuniyatlarni mazmunli anglash, aniqlashtirish va chuqurlashtirish uchun qulay sharoitlar yaratishi natijasida ta’lim sifatiga ijobiy ta’sir etishi, ta’lim sifati, PISA dasturida baholash mezoni, baholash jarayoni maqsadlari, B.Blumning o‘quv maqsadlari taksonomiyasi haqida fikr yuritilgan. PISA tadqiqotida o’quvchilarning maktabda olgan bilimlarini hayotiy vaziyatlarda qay tarzda qo’llay olish darajasi aniqlanishi, bu esa o’quvchidan funksional savodxonlikni talab etishi, o’quvchining funksional savodxonligini baholashga qaratilgan PISA tadqiqot dasturi o‘qish savodxonligi, matematik savodxonlik va tabiiy fanlar savodxonligiga asoslanishi ta’kidlangan.

Muhokama va natijalar. Tadqiqot tahlillari asosida shuni ta’kidlash mumkinki, funksional savodxonlik - bu insonning tashqi muhit bilan munosabatlarga kirishishi, tez moslashishi va unda faoliyat ko'rsatishi, o’z bilimlaridan hayotiy muammolarni hal qilish uchun foydalanish qobiliyati. Funksional savodli inson boshqalardan o’zining mustaqil, bilimli, o’z sohasining malakali mutaxassisi, kirishimli, salohiyatli, muammolarni hal qilib, muhim va asosli qaror qabul qilish, o’zgaruvchan dunyoga tez moslashuvchanlik kabi fazilatlari bilan ajralib turadi. Bundan tashqari turli sohalarga oid bosma yoki qo’lyozma hujjatlar asosida ma'lumotlarni tanib olish, tushunish, talqin qilish, yaratish, uzatish va baholash qobiliyatiga ega bo’ladi.

A.I. Kudratova o’z ishida [9] o’quvchilarning funksional savodxonligini shakllantirishda o’qituvchining kasbiy kompetentligi, PISA tadqiqotlari, kompetensiya, kompetentlik haqida fikr yuritadi. Kadrlarga bo’lgan ehtiyoj monitoringi natijalariga ko’ra respublikamizda 27% ikkinchi toifali, 10% birinchi toifali, 4% oliy toifali o’qituvchilar mavjudligi, professional kadrlarga bo’lgan ehtiyoj esa 59% ni tashkil etadi. Oliy va birinchi toifali o’qituvchilarning faoliyati fundamental bilimlar bazasini shakllantirishga qaratilgani, funksional savodxonlikni shakllatirishga oid mavzilar va topshiriqlar darsliklarda mavjud emasligi, o’quv rejada amaliy-tadbiqiy masalalarga soat ajratilmagani ta’kidlangan. O’quvchilarning funksional savodxonligini shakllantirishda o’qituvchilarning kasbiy kompetentligini o’rganishni 3 yo’nalishda (tarkibiy tuzilishiga, funksionalligiga, genetik) amalga oshirish talab etilishi aytib o’tilgan.

Yuqorida keltirilgan fikrlardan xulosa qilib shuni aytish mumkinki, funksional savodxonlik –bu maktab o’quvchisining o’zi yashab turgan jamiyatda to’liq faoliyat olib borishi, turli sohalari, muloqot va ijtimoiy munosabatlardagi hayotiy vazifalarni hal qilishi uchun hayot davomida doimiy ravishda olingan barcha bilim, ko'nikma va malakalaridan foydalana olishi, hayotiy maqsadlarga erishishi va kundalik funksiyalarni bajarishi, jamiyatda to'liq ishtirok etishi uchun ma'lumotlardan foydalanish qobiliyatidir.

Zamonaviy maktabning eng muhim vazifalaridan biri bu funksional savodli insonlarni shakllantirishdir.O’quvchilar o'rtasida funksional savodxonlikni shakllantirishning yuqori darajasi deganda jamiyat hayotida samarali ishtirok etish, o'z-o'zini rivojlantirish, takomillashtirish, anglash qobiliyati nazarda tutiladi. Zero, jamiyatga ish faoliyati davomida natija ko’rsata oladigan, ma'lum ijtimoiy ahamiyatga ega yutuqlarga erishadigan funksional savodli shaxs kerak. Shunchaki bilimli, iqtidorli, barcha fanlarni o’zlashtira oladigan savodli o’quvchilarni tarbiyalashning o’zi kamlik qiladi. O’quvchilarda funksional savodxonlikni shakllantirish nafaqat maktabning, balki butun bir jamiyatning vazifasidir. Chunki bugungi kunda savodxonlik faqat o’qish, yozish kabi ko’nikmalardan iborat emas.

Garchi o’qimishli bo’lsa-da, ammo funksional savodxonlikning ma'lum bir darajasiga ega bo'lmagan insonlar ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayotning ma'lum bir sohasidagi ijtimoiy munosabatlardan deyarli chiqib qoladi, muloqotga kirisha olmaydi. Shu sababli insonning funksional savodxonligini oshirish masalasi dolzarbligicha qolmoqda.

Hozirda maktab o’quvchisida funksional savodxonlikni to‘g‘ri shakllantirish asosiy masala hisoblanadi. Har kuni o’qish jarayonida o’quvchilar oqilona yechim topish kerak bo’lgan juda ko’p masalalarga duch keladilar. O’qituvchi oldida turgan vazifa esa ana shu masalalar va vazifalarning yechimini topish, to’g’ri xulosa chiqarish, kerakli ma’lumotlarni mustaqil ravishda topa olishga o’rgatishdan iboratdir.

O’qituvchi bolalarni katta hajmli ma’lumotlarni tahlil qilish, matn ustida ishlash, o’quvchini ta’lim olish jarayonidan zeriktirmagan holda ko’proq o’qib o’rganishga bo’lgan qiziqishini oshirish va shu bilan birga funksional savodxonligini shakllantirish yo’llari, yangi pedagogik texnologiyalardan o’quv jarayonida samarali foydalanish, bilim, ko‘nikma va malakalarni egallash va ularni amaliy vaziyatlarda qo‘llashga o‘rgatish kabi vazifalarni o’z oldiga qo’yishi lozim. Shuningdek, o‘qiganlarini tahlil qila oladigan, faktlar, hodisalarni mustaqil baholay oladigan va olingan bilimlari asosida dunyoga nisbatan o‘z qarashlarini shakllantiradigan shaxsni tarbiyalash, bir so'z bilan aytganda, fikrlashdan qo'rqmaydigan shaxsni shakllantirish o’qituvchining asoiy maqsadi bo’lmog’i zarur. Buning uchun o’qituvchi dars jarayonida o‘quvchining o‘ziga, o‘z qobiliyatiga bo‘lgan ishonchini oshirishga yordam beradigan, uning imkoniyat va qobiliyatlarining ochilishiga imkon beradigan, dunyoqarashining shakllanishiga hissa qo‘shadigan sharoitlarni yaratishga harakat qilishi zarur bo’ladi. O'qituvchi tomonidan qo'llaniladigan barcha usullar o’quvchining funksional savodxonligini va aqliy faoliyatni rivojlantirishga qaratilgan bo’lishi, bilimini boyitishi kerak. Funksional savodxonlik insonning tashqi muhit bilan munosabatlarga kirishish va unga moslashish hamda unga imkon qadar tezroq ishlash imkonini beradigan savodxonlik darajasi bo’lganligi sababli o’quvchilarining funksional savodxonligini muvaffaqiyatli shakllantirish uchun ta'lim jarayoni yangi sifat va mazmun bilan to'ldirilishi lozim. O'quvchilarning funksional savodxonligi darajasini baholash uchun o'qituvchi ularga noodatiy topshiriqlarni berishi, ularda real hayotdagi ba'zi muammolarni ko'rib chiqishni taklif qilishi kerak. Ushbu muammolarni hal qilish odatda bilimlarni notanish vaziyatda qo'llash, yangi yechimlar yoki harakat usullarini izlash, ya'ni ijodkorlikni talab qiladi.

Xulosa va takliflar. O’quvchi o’zgaruvchan tashqi dunyo bilan muvaffaqiyatli munosabatda bo’la olishi va unga moslashishi, turli xildagi o’quv topshiriqlari yoki hayotiy muammolarni hal qila olishi, ijtimoiy munosabatlarni o’rnata olishi, o’zining savodxonlik darajasini bilishi va ta’lim olishga intilishi, maktabda o’qish davomida olgan bilimlaridan o’z faoliyati, muloqot jarayonida va ijtimoiy munosabatlarda, turli sohalaridagi hayotiy vazifalarni hal qilish uchun foydalanishi kerak. O’quvchining funksional savodxonlikka ega bo’lishida eng yaqin yordamchi uning maktabdagi ustozlari sanaladi. Shu sababli o’qituvchilar nafaqat o’quvchilarda fundamental bilimlarni shakllantirishi, balki bu bilimlardan foydalana olishni ham o’rgatishlari zarur. Faqat o’z sohasida professionallik darajasiga ega bo’lgan, zamon talablariga javob bera oladigan pedagog kadrlar o’z faoliyatlari bilan o’quvchilarga o’rnak bo’la oladilar.

Ta’lim sohasida amalga oshirilayotgan islohotlar o’qituvchilar zimmasiga mas’uliyatli vazifalarni yuklaydi va islohotlarning samarali natijasi har jihatdan professional kadrlarga bog’liq bo’lib, ularning o’zlari ham yetarli darajada funksional savodxonlikka ega bo’lishlari lozimligi bilan belgilanadi.

Adabiyotlar:

1. Леонтьев А. Образовательная система «Школа 2100». Педагогика здравого смысла. Сборник материалов. Москва: Издательский дом РАО, 2003. 368 р.

2. Азимов Э.Г., Щукин А. Новый словарь методических терминов и понятий (теория и практика обучения языкам). Москва: Икар, 2009. 448 p.

3. Виноградова Н.Ф., Кочурова Е.Э., Кузнецова М. Функциональная грамотность младшего школьника: книга для учителя / ed. Виноградова Н.. Москва: Российский учебник:Вентана-Граф, 2018. 288 p.

4. Сабирова Е.С. Функциональная грамотность на уроках русского языка в 5–11-х классах // Молодой ученый. 2022. Vol. 7, № 402. P. 271–274.

5. Колесникова И.П. Формирование функциональной грамотности на уроках русского языка и литературы // Молодой ученый. 2016. Vol. 7,3, № 111,3. P. 15–17.

6. Палжанова М.Ш. Развитие функциональной грамотности школьников на уроках русского языка и литературы // Теория и практика образования в современном мире : материалы IX Междунар. науч. конф. Санкт-Петербург: Свое издательство, 2016. P. 60–65.

7. Bektosheva S., Shernazarov I. O‘quvchilarda funksional savodxonlikni rivojlantirish metodikasini takomillashtirish // Sci. Innov. 2022. Vol. 1, № 8. P. 1570–1576.

8. Maxmudova D., Mirxalilova N. Funksional savodxonlik tushunchasi va uni shakllantirish usullari // Муаллим ҳам узликсиз билимлендириў. Илимий-методикалық журнал. 2023. Vol. 1, № 3. P. 340–347.

9. Kudratova A. Funksional savodxonlikni shakllantirishda o’qituvchining kasbiy kompetentligi // Orient. Renaissance Innovative, Educ. Nat. Soc. Sci. 2021. Vol. 1, № 7. P. 247–253.

10. Kudratova A. Funksional savodxonlikni ta’lim sifatiga ta’siri // Orient. Renaissance Innovative, Educ. Nat. Soc. Sci. 2022. Vol. 2, № 3. P. 1033–1039.

TALABALARNING HAYOTIY MUAMMOLARNI HAL QILISHDAGI KOPING STRATEGIYALARI

Bekchanov Xusinboy,
Urganch davlat universiteti Pedagogika va psixologiya kafedrasi katta o’qituvchisi
xbekchanov3@gmail.com

Mazkur maqolada talabalarning hayotiy muammolarni hal qilishdagi koping strategiyalari va ulardan foydalanish, koping strategiyalarning inson hayotidagi o’rni, kopingning paydo bo’lishi to‘g’risidagi ilmiy-amaliy ma’lumotlar bayon etilgan bo’lib, unda asosan koping strategiyalarining ta’riflari uning turlari va bosqichalari haqida mulohazalar keltirilgan. Olimlar tomonidan olib borilgan izlanishlar va unga olimlarning turlicha ta’riflari, tiplarga bo’lib ularni izohlanganligi borasidagi ma’lumotlar atroflicha yoritilgan. Shuningdek, talabalarning murakkab hayotiy vaziyatlarida o’zini boshqarishi ularga munosabati koping strategiyalarning mazmun mohiyati haqida ma’lumotlar ketirib o’tilgan bo’lib, tadqiqot natijalari jadval orqali asoslab berilgan. Koping strategiyalarni qo'llashda talabalarning mutaxassisliklari bo'yicha solishtirilib, uni iternal nazoratga ham aloqodorligi tahlil qilingan.

Kalit so’zlar. *koping strategiyalar, hayotiy masalalar, hayotiy muammolar, koping xulq atvor, psixika, funksional holat, muammoga mo‘ljal oluvchi, sub’ektiv mo‘ljal oluvchi.*

СТРАТЕГИИ КОПИНГА СТУДЕНТОВ ПРИ РЕШЕНИИ ЖИЗНЕННЫХ ПРОБЛЕМ

В этой статье представлены научные и практические сведения о копинг-стратегиях студентов в решении жизненных проблем, представлены мнения об описании копинг-стратегий, видах и шагах копинг-стратегий. Также была собрана информация о содержании и сущности копинг-стратегий самоуправления студентов в сложных жизненных ситуациях, а результаты исследования представлены в таблице.

Ключевые слова: *копинг-стратегии, жизненные вопросы, жизненные проблемы, копинг-поведение, психика, функциональное состояние.*

STUDENTS' COPING STRATEGIES IN SOLVING LIFE PROBLEMS

In this article, scientific and practical information about student's coping strategies in solving life problems, it contains opinions about description of coping strategies, types and steps of coping strategies. Also, information was collected about the content and essence of coping strategies for students' self-management in complex life situations, and the results of the study were presented in a table.

Key words: *coping strategies, life issues, life problems, coping behaviour, psyche, functional condition.*

Kirish. Koping xulq-atvor muammosi hamisha insoniyat oldida turgan eng dolzarb muammolardan biri bo‘lib kelgan. Zero, insonning har jihatdan ijtimoiy taraqqiyoti, shaxs sifatidagi faolligi va o‘zini o‘zi rivojlantira borishi ko‘p jihatdan ushbu jarayonga bog‘liq.

Jamiyat a’zolari o‘zlarining ma’lum doiradagi psixologik imkoniyatlari, yutuq va kamchiliklari haqida yetarli ma’lumotga ega bo‘lsalar, bu ularning hayotda uchraydigan turli qiyinchiliklarni osonlik bilan yenga olishga, o‘z imkoniyatlaridan yanada unumli foydalana olishga, o‘zlari haqida yanada chuqur, ijobiy va o‘ziga xos tasavvurlarning shakllanishiga imkoniyat yaratadi.[1]

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. “Xulq-atvorga dosh berish" atamasiga kelsak, u rus psixologiyasida 90-yillarda paydo bo'lgan. XX asr va Platonov K.K., Teplov B.M., Antsyferova L.I. kabi olimlarning asarlari bilan bog'liq. va boshqalar [9, p. 111].

Albert Bandura va boshqa psixologlar tomonidan o‘rganilgan.

Rus psixologlari va o'qituvchilari ziddiyatlar muammosini ilmiy rivojlantirish bilan shug'ullanishgan: L.S. Vigotskiy, A.S.Zalujskiy, B.T. Lixachev, L.A.Petrovskaya, O. N. Lukashenok, N.E. Shchurkova, N.I. Shevandrin, V.M.Afonkova, E.A.Timoxovets, G.M.Boltunova va boshqalar.

Tadqiqot metodologiyasi. Psixologiyada koping xulq-atvor XX asrning 2-yarmida vujudga kelgan.

Koping xulq-atvor ingliz tilidan olingan bo‘lib “cope, to cope” - yenga olish, bartaraf qilish degan ma’nolarni anglatadi. Ushbu terminni birinchi bo‘lib L.Merfi 1962- yil bolalarda inqiroz davrida muammoni qanday qilib yengishni o‘rganish vaqtida foydalangan [7. 400- 407b]. A.Maslau esa bu terminni fanga kiritgan. Umuman olganda koping xulq-atvor individning hayotiy muammolarni yechishga tayyorgarligi bilan xarakterlanadi.

U o‘zida muammolarni yenga olish imkoniyatlaridan, vositalaridan foydalanishni namoyon etadi, bu esa muommoli xulq-atvorni bartaraf etish bilan tavsiflanadi.

“Koping” tushunchasi inglizcha “yengish” so‘zidan kelib chiqqan bo‘lib, yengish degan ma’noni bildiradi. Ilmiy adabiyotda "Bardosh berish " atamasi keng ma'noda subyektning tashqi va ichki xarakterdagi vazifalar bilan o'zaro ta'sirining barcha turlarini o'z ichiga oladi va tor ma'noda, u sharoitlarga moslashish uchun harakat strategiyasi sifatida belgilanadi. Buni Vaziyatga o'z mantiqiga, inson hayotidagi ahamiyatiga va uning psixologik imkoniyatlariga muvofiq munosabatda bo'lishning individual usuli" deb tushunish mumkin. [2.]

S. K. Nartova-Bochaverga ko‘ra, "Koping" tushunchasi ingliz tilida "cope" yengib o'tish ma’nosini anglatadi, rus psixologiyasida buni adaptiv muvofiqlashtiruvchi xatti-harakatlar yoki psixologik yengillik sifatida tushunish mumkin[8. 20–30]

Ko‘pchilik xorijlik mutaxassislarning fikriga tayanib shuni aytishimiz mumkinki, koping xulq-atvorning turli-tuman strategiya va uslublari mavjud bo‘lib, insonlar ulardan hayotiy murakkab vaziyatlarga duch kelganlaridagina foydalanadilar. Koping xulq-atvorning rang-barang ko‘plab klassifikatsiyalari mavjud bo‘lib, uni bir necha tadqiqot yo‘nalishlariga ko‘ra tahlil qilinadi. Ulardan bir nechalarini ko‘rib chiqamiz. Koping uslublarini tadqiq etgan yetakchi mutaxassislaridan biri **R.S.Lazarus**ning fikricha, koping strategiyalarining ikkita global tipi mavjud[9]: (stress va muammoni bartaraf etish usuli) - muammoga mo‘ljal olmoq, subyektiv mo‘ljal olmoq.

Muammoga mo‘ljal oluvchi tip, qiyin vaziyatni ratsional hal qilishga yo‘nalgan bo‘lib, ularning xulq-atvorida holatni mustaqil tahlil qilishga, boshqalardan yordam olishga, qo‘shimcha manbalardan ma’lumot izlashga nisbatan moyillik kuzatiluvchi tipdir.

Sub’ektiv mo‘ljal oluvchi tip esa, stress va muommoni yengishda vaziyatni emotsional hal qiladilar, ularda aniq ishni bajarishga, muammo haqida o‘ylashga mutlaqo xohish istaklari yo‘q, ular o‘zlarining qayg‘ularini salbiy emotsiya vositalari bilan kompensatsiya qilib alkogol, uyqu, ovqat vositasida chiqaradilar. Ular o‘zlarining emotsional balanslarini tiklashda passiv strategiyalardan jadalroq foydalanadilar, agar insonda vaziyat haqida hech qanday bilimi bo‘lmasa yoki real imkoniyatlaridan foydalana olmasa stressor bosimi pasayadi.

Ma’lumki, “hayotiy muammolarni yengish” tushunchasining o‘zi ham turli ahamiyatlar kasb etadi. Avvalo bu doimiy o‘zgaruvchi jarayondir. Uills T. va Shifman S. bu jarayonni uch bosqichga bo‘lish mumkin deb hisoblaydilar.[4]

Birinchi bosqich - ogohlantirish. Bu bosqichdagi faoliyatda inson hayotiy negativ holatni bartaraf etish orqali yana bir yaqinlashayotgan murakkablikni bartaraf etadi.

Ikkinchi bosqich - muammoni to‘g‘ridan to‘g‘ri hal qilish. Bunda aniq muammoni hal qilishda kognitiv va xulq-atvor kuchidan foydalaniladi.

Uchinchi bosqich - inson hodisa natijalariga tanqidiy yondashadi. Ushbu bosqichning maqsadi - o‘ziga oladigan zarblarni kamaytirib, oldingi normal holatiga tezroq qaytish. Bu tiklanish bosqichi hisoblanadi.

Izohlarga qo‘shilgan holda, koping xulq-atvor o‘zida individning stressga nisbatan o‘ziga hos javob reaksiyasini namoyon etadi.

Hayotiy muammo sabab bo'lishi mumkin bo’lgan holatlar, masalan:

Sevimli odamning o'limi,

o'z joniga qasd qilish ishi,

insonning o'zida yoki uning muhitida jiddiy kasallik,

mast holda haydash, odobsiz xatti-harakatlar (shuningdek, onlayn), qamoqda bo'lish kabi sharmandalik yoki noqulay xatti-harakatlar.

Ishsizlik,

iqtisodiy qiyinchiliklar,

yo'l-transport hodisasi, yong'in,

tabiiy ofatlar.

O'zaro munosabatlarda, uyda, ko'chada zo'ravonlik, zo'rlash.

Qaroqchilik, o'g'rilar, hujum qurboni bo'lish.

Ota-onaning roli, bepushtlik, homiladorlikning tugashi, bolaning kasalligi bilan bog'liq tajribalar.

Shaxsiy munosabatlardagi qiyinchiliklar, masalan, ajralish yoki xiyonat.

Boshqa shahar yoki mamlakatga ko'chib o'tish.

Baxtsiz hodisaga uchraganida, turli odamlar uchun turli yo'llar bilan ketadi. Quyida inson tez-tez boshdan kechiradigan bosqichlar keltirilgan. Bu bosqichlar hamma uchun bir xil tartibda o'tishi shart emas va ularning aniq chegaralari yo'q.

Tahlil va natijalar. Ilmiy tadqiqot doirasida talabalardagi hayotiy muommolarni hal qilishda koping starategiyasining ahamayati Kruskall Uollis mezonida tahlil qilindi. Bunda **D.Amirxanning “**Hayotiy muammolarni bartaraf etishning koping strategiyalarini o'rganish metodikasi” va Ravennig “Intellektual qobiliyatlarni aniqlovchi progressiv matrissalar metodikalarida talabalarning koping strategiyalarida qaysi mutaxassisliklar muammoni bartaraf qilishga strategisini tanlaydi va bu IQ darjasi bilan bog’liqligi o’rganildi. Olingan natijalarni quyidagi jadvalda ko’rib o’tishimiz mumkin.

1-jadval.

Amirxan Koping strategiyalari metodikasida mutaxassisliklar bo’yicha tafovutlar (Krusskal Uollis mezoni asosida n=351)

	Mutaxassislik	**N**	**O’rtacha rang**	**H**	**P**
Ijtimoiy ko’mak	Xorijiy til	116	146,48	23.743	0.000***
	Matematik	119	171,09		
	Tarix	116	**210,55**		
	Jami:	**351**			
Internal_nazorat	Xorijiy til	116	168,62	12,269	0,002**
	Matematik	119	157,71		
	Tarix	116	**202,15**		
	Jami:	**351**			

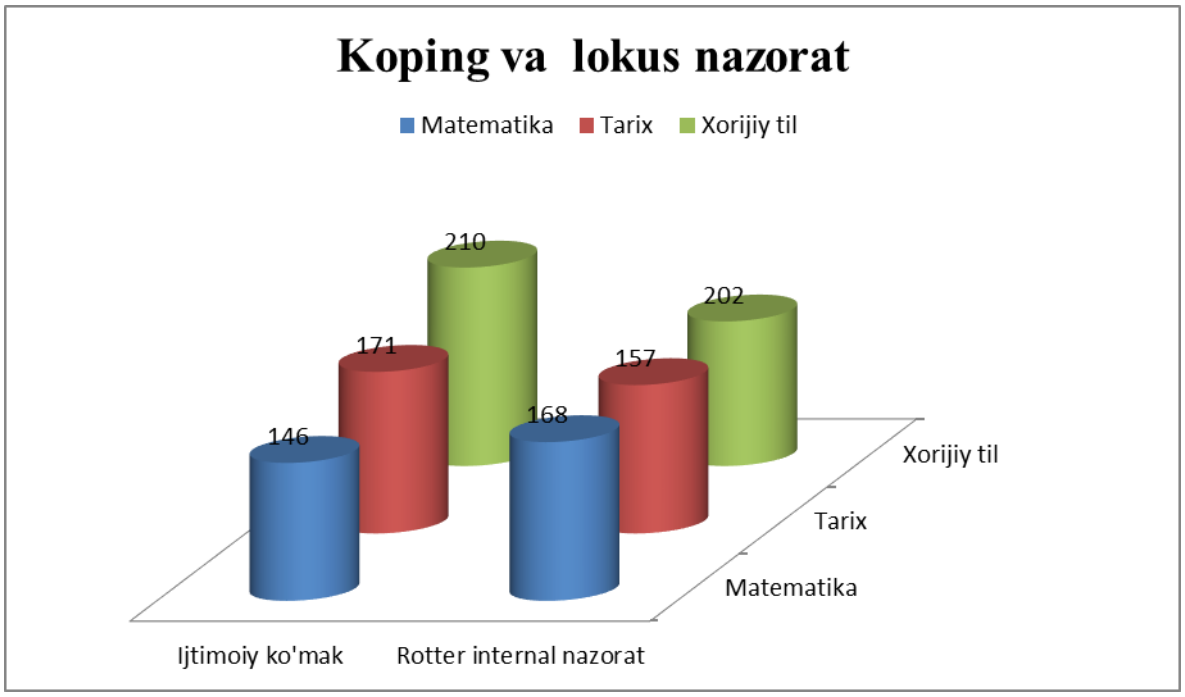

1-rasm. Koping va lokus nazorat

Natijalar tahlilidan shu narsa ma’lum bo’ldiki uch xildagi mutaxassisliklar xorijiy tillar, matematika va tarixda o’qiyotgan talabalarning natijalarida Amirxonning Hayotiy muammolarni bartaraf etishning koping strategiyalarini o'rganish metodikasidagi ijtimoiy ko’makka moyillik shkalasining ko’rsatgichlaridagi tahlilda namoyon bo’lishicha, tarix ixtisosligi talabalarida yuqori natija ko’zga tashlandi, muammoni hal qilishda ijtimoiy yordam kutar eknlar ya’ni ota-onasi, do’stlari, guruhdoshlari hamda ustozlarining yordami bilan muammolariga yechim topadilar, bunday bo’lishiga sabab ularning mutaxassisligi ijtimoiy-gumanitar bo’lganligi ham bo’lishi mumkin, nimaga deganda, ular ijtimoiy munosabatlarda faol kirishimli shaxs bo’ladilar. (H=23,743; p<0,001).

Rotterning Lokus nazorat metodikasida esa intenal nazorat Tarixchi talabalarda kuchliligi ma’lum bo’ldi, unga ko’ra bu mutaxassislikdagi talabalarda o’z-o’zini undash, o’ziga kuchli talablar qo’yish va mas’uliyat hissi ham yuqori darajadaligini ko’rishimiz mumkin. Bular muammoni tezroq bartaraf etishni xohlar ekanlar ($H=12,269,061$; $p<0,01$).

Xulosa. Hayotiy muommolarni hal etish bo’yicha qilingan tadqiqot natijalariga ko’ra tarixchi talabalarda koping strategiyalarining ijtimoiy ko’mak strategiyasini qo’llash zarurati mavjud bo’lib, muammoni yolg’iz o’zlari hal qilmasdan yaqinlarining yordamiga ehtiyoj sezar ekanlar, asosiysi muammodan qochmasdan hal qilish yo’lini izlashda davom qilishlari m’lum bo’ldi. Bu ularda internal azorat kuchliligi bilan ham izohlanishi mumkin ekan.

Yana shuni aytishimiz mumkinki, koping strategiyalardan foydalanish individual xususiyatlarni ham kasb etar ekan, millat yoki jins, e’tiqod yosh bilan ham unchalik bog’liq emas bo’lib, balki har bir insonning tajribasi, yashash tarzi, atrofidagi ijtimoiy muhit bilan bog’liq bo’lishi mukin ekan.

Adabiyotlar:

1. Асмолов А. G. "Психология личности". М., 2001. 208 с.
2. Ершов А.А. Личность и коллектив: межличностные конфликты в коллективе, их разрешение. L.: Знание, 2015. 40С.
3. Калитеевская Э. R. “Пути самостерилизации личности в подростковом возрасте " // Вопросы психологии. 2016. №3. P. 13-18.
4. Крогиус Н. V."Конфликты между личностями".Санкт-Петербург: Сфера, 2015. 288 П. Л.
5. Крюкова Т.Л. Психология совладающего поведения / Т.Л.Крюкова. – Кострома КГУ им. Н.А. Некрасова, 2010. – 296 с.
6. Қазань В. Г. ”Подростковый возраст и трудности взросления". Санкт-Петербург: Питер, 2016. 297 П. Л.
7. Schwarzer R. Stress, Resources, and Proactive Coping / R. Schwarzer // Applied Psychology: An International Review. - 2001. - № 50(3). - P. 400- 407
8. Нартова-Бочавер С.К. "Coping behavior" в системе понятий психологии личности / С.К. Нартова-Бочавер // Психологический журнал. –1997. - Т. 18, № 5. - С. 20–30.

UDK 378.095

DARS MASHG‘ULOTLARIDA O‘QITUVCHILARNING KASBIY KOMPETENTLIGINI SHAKLLANTIRISHDA ELEKTRON TA’LIM RESURSLARINI QO‘LLASH TEXNOLOGIYALARI

Egamqulov Sherzod Anorboyevich,
Jizzax viloyati pedagoglarni yangi metodikalarga o‘rgatish milliy markazi

Ushbu maqolada o‘qituvchilarining elektron ta’lim resurslaridan faydalanish orqali kasbiy kompetentligini shakllantirish, dars mashg‘ulotlarida elektron ta’lim resurslaridan foydalanishga asoslangan ta’limni shakllantirishning nazariy va amaliy asoslari yoritilgan.

Kalit so‘zlar: *elektron ta’lim resurslari, kasbiy kompetentlik, bilim, ko‘nikma, malaka, pedagogik faoliyat, metodik ta’minot, zamonaviy texnoloniyalar.*

ТЕХНОЛОГИИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЭЛЕКТРОННЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ РЕСУРСОВ ПРИ ФОРМИРОВАНИИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ УЧИТЕЛЕЙ НА УРОКАХ

В данной статье описаны теоретические и практические основы формирования профессиональной компетентности учителей с использованием электронных образовательных ресурсов, а также формирования образования на основе использования электронных образовательных ресурсов на уроках.

Ключевые слова: *электронные образовательные ресурсы, профессиональная компетентность, знания, умения, квалификация, педагогическая деятельность, методическое обеспечение, современные технологии.*

TECHNOLOGIES OF USE OF ELECTRONIC EDUCATIONAL RESOURCES IN THE FORMATION OF PROFESSIONAL COMPETENCE OF TEACHERS IN THE LESSONS

This article describes the theoretical and practical foundations for the formation of professional competence of teachers using electronic educational resources, as well as the formation of education based on the use of electronic educational resources in the classroom.

Keywords: *electronic educational resources, professional competence, knowledge, skills, qualifications, pedagogical activity, methodological support, modern technologies.*

Kirish. Ta’lim o‘qituvchi va o‘quvchilarning hamkorlikdagi faoliyati bo‘lib, shu jarayonda shaxsning taraqqiyoti, uning ma’lumoti va tarbiyasi ham amalga oshiriladi. Darslarda o‘qituvchi o‘z bilimi, ko‘nikma va malakalarini mashg‘ulotlar vositasida o‘quvchilarga yetkazadi, o‘quvchilar esa uni o‘zlashtirib borishi natijasida undan foydalanish qobiliyatiga ega bo‘ladi. O‘rganish jarayonida o‘quvchilar o‘zlashtirishning turli ko‘rinishlaridan foydalanishadi, ya’ni o‘zlashtirilayotgan ma’lumotlarni qabul qilish, qayta ishlash hamda amaliyotga tatbiq etishda o‘ziga xos tafovutlarga tayanadi. Ta’lim jarayonida o‘qituvchi va o‘quvchilarlarning dars paytidagi hamkorligi, o‘quvchilarning mustaqil ishlashi, sinfdan tashqari ishlar shaklida ta’lim va tarbiya masalalari hal etiladi.

Ma’lumki, dars mashg‘ulotlarida elektron ta’lim resurslarini qo‘llash o‘quv mashg‘ulotlarining samaradorligini oshiribgina qolmay, ilm-fan yutuqlarini amaliyotga qo‘llash orqali mustaqil va mantiqiy fikrlaydigan, har tomonlama barkamol yuksak ma’naviyatli shaxsni tarbiyalashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Hozirgi kunda elektron ta’lim resurslarni dars mashg‘ulotlarida qo‘llashga bo‘lgan qiziqish kundan-kunga ortib bormoqda. Bunday bo‘lishining sabablaridan biri, shu vaqtgacha an’anaviy ta’limda o‘quvchilar faqat tayyor bilimlarni egallashga o‘rgatilgan bo‘lsa, elektron ta’lim resurslardan foydalanish esa ularni egallayotgan bilimlarini o‘zlari qidirib topish, mustaqil o‘rganish va fikrlash, tahlil qilish, hatto yakuniy xulosalarni ham o‘zlari keltirib chiqarishga o‘rgatadi. O‘qituvchi bu jarayonda shaxs rivojlanishi, shakllanishi, bilim olishi va tarbiyalanishiga sharoit yaratadi va shu bilan bir qatorda boshqaruvchilik, yo‘naltiruvchilik funksiyasini bajaradi.

Bugungi kun o‘qituvchidan elektron ta’lim resurslardan o‘quv jarayonida foydalanishni talab etmoqda. Yuqoridagilardan kelib chiqib, tajribalarimiz asosida dars mashg‘ulotlarida elektron ta’lim resurslarni qo‘llash orqali ta’lim-tarbiya berish yo‘llariga doir fikrlarimizni bayon etamiz. O‘ylaymizki, u o‘quv mashg‘ulotlari samaradorligini oshirishda o‘qituvchilarga amaliy yordam beradi. Shuningdek, o‘quvchilarni o‘z yo‘nalishini tanlash va mustaqil hayotga tayyorgarlik ko‘nikmalarini shakllantirishdek mas’uliyatli vazifani bajarishda ularning yaqin ko‘makchilardan biriga aylanadi.

Hozirgi kunda pedagogik faoliyatda turli elektron ta’lim resurslar (kompyuter, televideniye, radio, nusxa ko‘chiruvchi qurilma, slayd, video va audio magnitofonlar) yordamida ta’lim jarayoni tashkil etilishiga alohida e’tibor qaratilmoqda. O‘qituvchilar oldida ta’lim jarayonida turli elektron ta’lim resurslardan o‘rinli va maqsadga muvofiq foydalanish vazifasi turibdi.

Mamlakatimizning ta’lim sohasidagi innovatsion islohotlari tizimida pedagoglarning malakasini oshirish va ularni qayta tayyorlashning asosi bo‘lgan kasbiy tayyorgarlik sifatini oshirish muammosi alohida o‘rin tutadi. Bugungi kunda ta’lim sifatini oshirish o‘quvchilarning malakasini oshirish va qayta tayyorlash, pedagogik jarayonda elektron ta’lim resurslaridan keng va samarali foydalanishnigina emas, balki, mazkur jarayonning rejalashtiruvchisi, amalga oshiruvchisi va boshqaruvchisi bo‘lgan o‘qituvchining kasbiy saviyasi, kasbiy tayyorgarligini shakllantirish masalasiga chuqurroq yondashuvni talab etadi.

O‘qituvchining kasbiy kompetentligini shakllantirish pedagoglarni tayyorlashdagi murakkab muammolar qatorida o‘ziga xos o‘rin tutadi. Ayniqsa, dars mashg‘ulotlarida elektron ta’lim resurslari bilan tashkil etish bilan bog‘liq islohotlarning joriy bosqichida kasbiy pedagogik faoliyatga moslashish muammosi yanada yaqqol namoyon bo‘lmoqda.

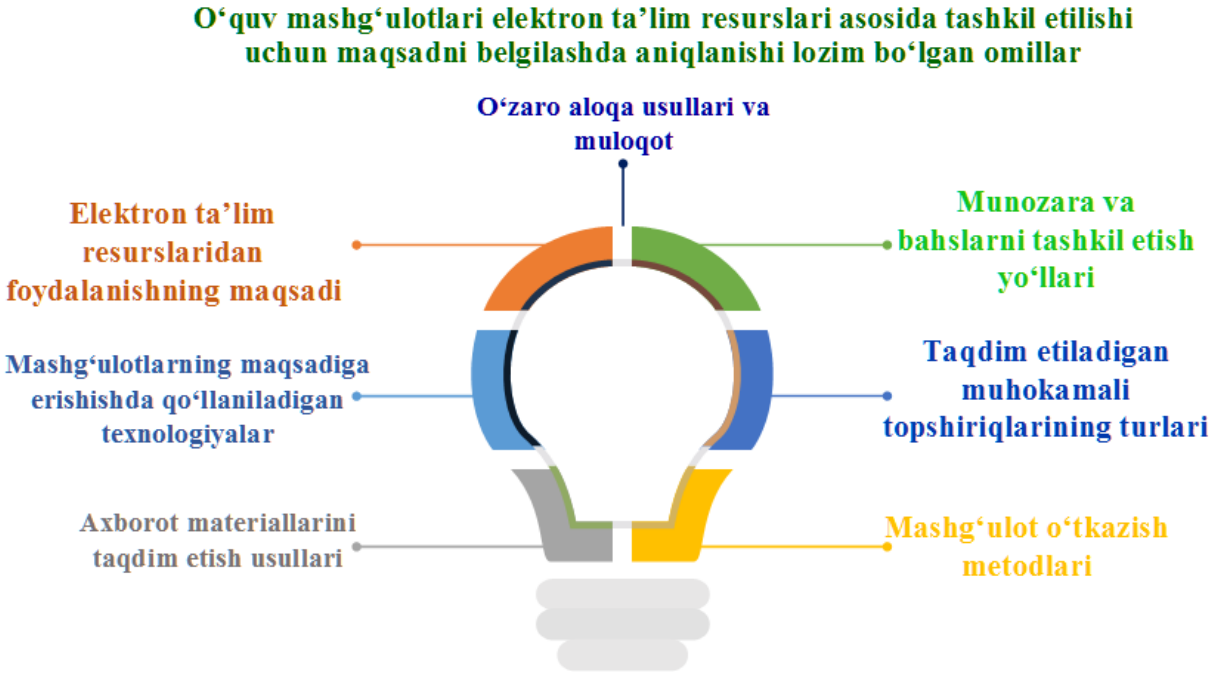

1-rasm. O‘quv mashg‘ulotlari elektron ta’lim resurslari asosida tashkil etilishi uchun maqsadni belgilashda aniqlanishi lozim bo‘lgan omillar

Kirish. Pedagogikada kompetent yondashish mutlaqo yangi hodisa emas, balki uning irmoqlari uzluksiz rivojlanib boruvchi ta’lim jarayonlarida mavjud bo‘lib, ular bosqichma-bosqich shakllangan edi. «Mahorat», «malaka», «salohiyat» masalalari, faoliyat, shu bilan birgalikda, bir qator faoliyatlarning birikuvi M.N.Skatkin, I.YA.Lerner, V.V.Kraevskiy, G.P.Shedrovidskiy, V.V.Davidov va boshqa pedagogika sohasining olimlari ilmiy asarlari asosini tashkil etgan. N.V.Kuzmina, A.K.Markova, E.F.Zeer, V.A.Slastenin, T.F.Loshakova o‘qituvchining «kasbiy kompetentlik» haqida ko‘plab ishlarni amalga oshirganlar.

Tadqiqot obyekti. B.A.Nazarova o‘zining ilmiy ishida D.Dyui, U.Uoller, M.Mid, K.Yung, P.Sorokin, F.Znanetskiylarning falsafasida kasbiy kompetentlik tushunchasiga shunday ta’rif berganliklarini ta’kidlaydi: «Bu muhitga o‘rganish vositasi, chunki kasb odamni unga to‘g‘rilaydi, odamning qiziqishlarini aniqlaydi, bitta kasbda ishlagan odamlarning qiziqishlarini jamlaydi». D.L.Tompson, D.Pristinlar: «Kasbiy kompetentlik - ishda kerak bo‘lgan bilimlarning va barcha axloqiy qoidalarning yig‘indisidir», - deb ta’kidlaydilar.

Kasbiy kompetentlik – bu qaysidir kasbda bor bo‘lgan standartga rioya qilish. A.P.Akimova kasbiy kompetentlikni shunday ta’riflaydi: «O‘z faoliyatida kerak bo‘lgan yangiliklarning, bilimlarning, qobiliyatlarning yig‘indisi va atrof muhit bilan o‘zaro to‘g‘ri kelishi».

A.K.Markova o‘qituvchini kasbiy kompetentlikka ega bo‘lgan o‘qituvchi deb aytadi, qachonki pedagogik faoliyatini, pedagogik muomalarni yetarlicha yuqori darajada oshirsa, yoshlarni o‘qitishda va tarbiyalashda yuqori natijalarga erishsa. Kompetentli o‘qituvchi o‘zining kasbiy bilimlarini, psixologik fazilatlarini o‘z mehnatida qo‘llashni bilishi kerak.

A.K.Markova eng ko‘p o‘qituvchi mehnatining kasbiy kompetentligi asoslarini qidirgan pedagog olim. A.K.Markova fikri bo‘yicha o‘qituvchining mehnati kompetentlikka aylanadi, qachonki, o‘qituvchi o‘z faoliyatini yetarlicha yuqori hamda o‘qituvchi o‘quvchilarni o‘qitish va tarbiyalashni yuqori darajada amalga oshirishi lozim

Metodika. O‘qituvchilarini kasbiy kompetentligini shakllantirishda elektron ta’lim resurslarining metodik ta’minot muhim ahamiyat kasb etadi. Elektron ta’lim resurslaridan dars mashg‘ulotlarida samarali foydalanish ta’lim sifati va samaradorligini oshirishda hamda o‘qituvchilarning kasbiy kompetentligini shakllantirishda asosiy omillardan hisoblanadi. Elektron ta’lim resurslari orqali tashkil etiladigan dars mashg‘ulotlari uchun o‘qituvchidan zamonaviy texnoloniyalardan yetarlicha foydalanishga zamin yaratadi.

O‘qituvchilarni amaliy, psixologik, metodik, tadqiqotchilik turlari bilan bir qatorda o‘qituvchining kasbiy kompetentligini shakllantirish bilan boyib bormoqda. Kasbiy kompetentlik tashxisi kasbiy shakllanishning mohiyatli xarakteristikalariga diagnostik, kommunikativlik, boshqaruv va proektiv o‘quvlar guruhlarini kiritish lozim. Pedagogning bilish faoliyati ko‘p jihatdan o‘rganilayotgan narsalarning murakkabligi, dinamikasi, nostandartligi, ijtimoiy hodisalarni ajratib turadigan chegaralarning ta’siri, ularni izlash, noaniqlik bilan belgilanadi, bu esa kuzatuvchanlik, suhbatdoshning ichki dunyosini modellashtirish malakasini nazarda tutadi. Mazkur holda o‘z-o‘zini tartibga solish xususiyatlari o‘z bilim va malakalarini doimo takomillashtirish zarurati, boshqa odamlarga qaratilgan o‘z xatti-harakatini qat’iy muvofiqlashtirish uquvi bilan tavsiflanadi.

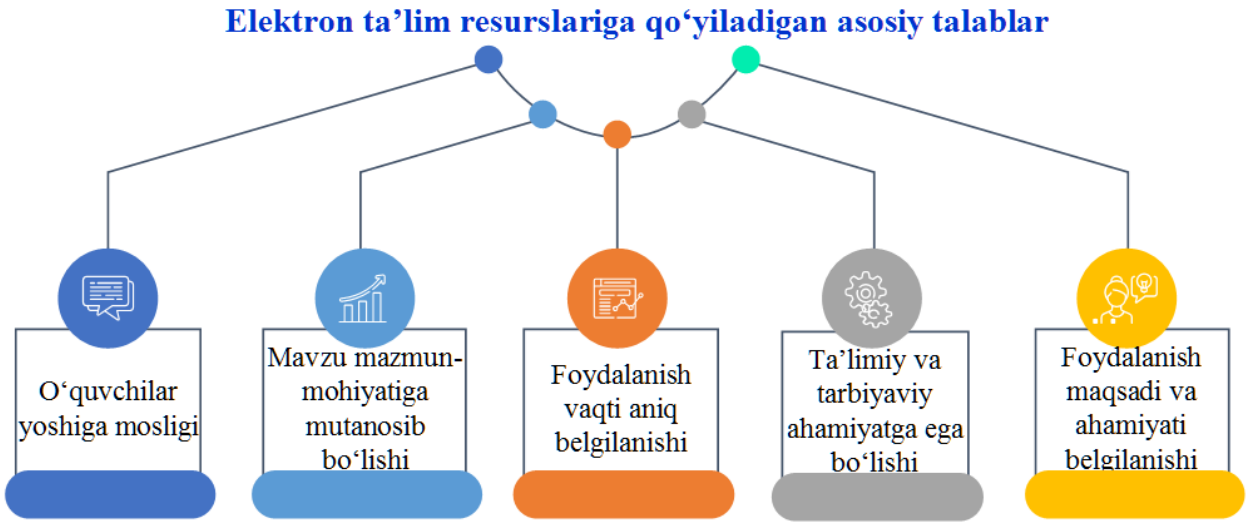

2-rasm. Elektron ta’lim resurslariga qo‘yiladigan asosiy talablar

Dars mashg‘ulotlarini elektron ta’lim resurslari yordamida tashkil etishda o‘qituvchilarning kasbiy kompetentligiga qo‘yilayotgan zamonaviy talablarni o‘rganib, quyidagi muammolarning mavjudligi ko‘zga tashlanadi:

– pedagoglar kasbiy kompetentligiga qo‘yilayotgan zamonaviy talablar bilan ta’lim muassasalarini kasbiy faoliyatga tayyorlashda olib borilayotgan amaliy harakatlarning nomutanosibligi;

– pedagogika oliygohlarining aksariyat bitiruvchilari ta’lim muassasalarida kasbiy faoliyatni tashkil etish uchun metodik jihatdan zaruriy tayyorgarlikka ega emasliklari;

– pedagog mutaxassislar kasbiy kompetentligini shakllantirishning zamonaviy pedagogik shart-sharoitlari yaxlit tizim asosida yo‘lga qo‘yilmaganligi;

– umumta’lim maktablarida faoliyat ko‘rsatayotgan o‘qituvchilarning kasbiy kompetentligining yetarlicha shakllanmaganligi.

Ma’lumki, o‘qituvchilarning kasbiy faoliyatda erkin va mustaqil amaliy faoliyat ko‘rsatishini ta’minlovchi zaruriy omillardan biri bu ulardagi kasbiy-pedagogik kompetentlikning shakllanganligi bilan

asoslanadi. Bunda pedagogik kompetentlikning o‘ziga xos tuzilmasi, shakllanish bosqichlari va bu jarayonda o‘qitishning zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanishning samarali mexanizmlarini ishlab chiqish, amaliyotga tadbiq etish muhim ahamiyat kasb etadi.

Dars mashg‘ulotlarini elektron ta’lim resurslari yordamida tashkil etish orqali o‘qituvchilarning kasbiy kompetentligini oshirishning samaradorligi quyidagi holatlarda yuqori bo‘ladi:

- o‘qituvchilarning kasbiy kompetentligini oshirishning samaradorligi o‘rganilsa;
- o‘qituvchilarning kasbiy kompetentligini oshirishning yaxlit tizimi ishlab chiqilsa;
- o‘qituvchilarning kasbiy kompetentligini oshirishning maqbul shakl, metod va vositalaridan unumli foydalanilsa;
- o‘qituvchilarning kasbiy kompetentligini oshirishda noan’anaviy ta’lim shakllaridan keng foydalanilsa;
- o‘qituvchilarning kasbiy kompetentligini shakllantirish ilmiy-amaliy ahamiyatga ega bo‘lib, uning o‘ziga xos omillari, pedagogik shart-sharoitlari, metodlari, vositalari zamonaviylashtirilsa;
- o‘qituvchilarning kasbiy kompetentligini shakllantirishga qaratilgan pedagogik amaliyot to‘g‘ri tashkil qilinsa, jarayon muvaffaqiyatli kechadi.

Dars mashg‘ulotlarida elektron ta’lim resurslaridan foydalanish uchun axborot texnologiyalari o‘qituvchilarga juda katta yordam bermoqda. Shuning uchun hozirgi vaqtda ta’limni kompyuterlashtirish masalasi dolzarb bo‘lib turibdi. Buning uchun quyidagi asosiy yo‘nalishlarni:

– umumta’lim maktablarida informatika va axborot texnologiyalari asoslarini o‘rganishlarini takomillashtirish;

– o‘quvchilar axborot texnologiyalarini turli sohalarda foydalanish tayyorgarligini kengaytirish va chuqurlashtirish;

– ta’limning barcha bosqichlarida o‘quv jarayonini axborot texnologiyalaridan foydalanishni jadallashtirish;

– uzluksiz ta’lim tizimidagi barcha o‘quv yurtlarini axborot texnologiyalari va zamonaviy kompyuter texnologiyalari bilan to‘la-to‘kis jihozlash;

– o‘quv maqsadida kompyuterlarning dasturiy ta’minotini va o‘quv hamda nazorat dasturlarini ishlab chiqishni markazlashtirish va standartlashtirishni amalga oshirishni taqazo etadi.

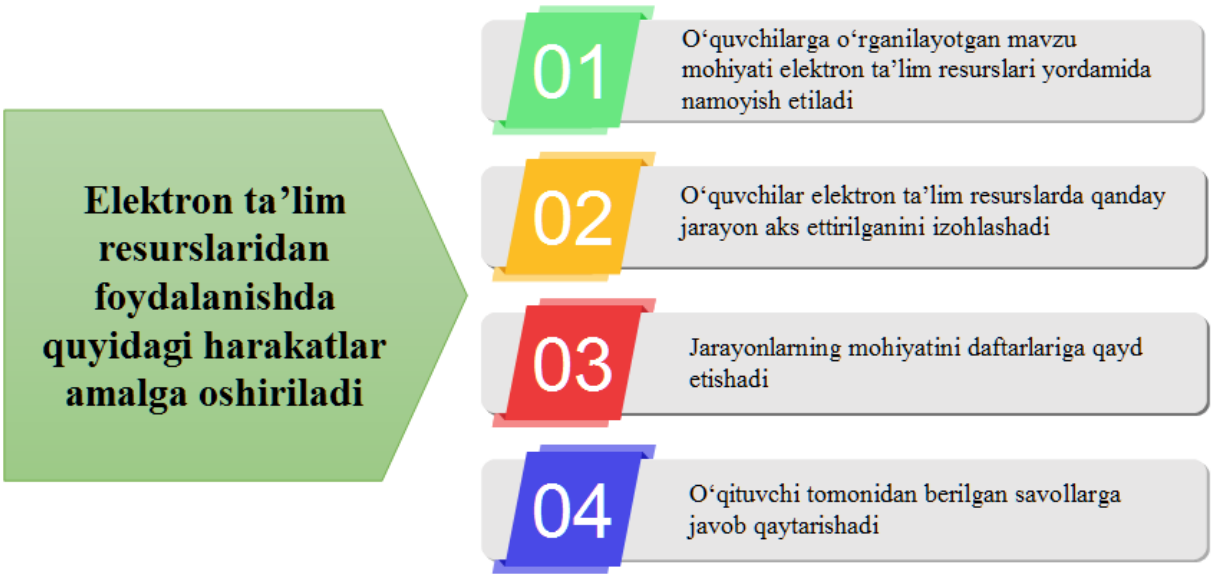

3-rasm. Elektron ta’lim resurslaridan foydalanish

Shundan keyin o‘quvchilar elektron ta’lim resurslar yordamida o‘tilgan dars mashg‘ulotlari yuzasidan o‘z fikr-mulohazalarini bildirishadi.

Yuqoridagi talablarga amal qilingandagina dars samaradorligi ortadi hamda elektron ta’lim resurslari samaradorligiga xizmat qiladi.

Dars mashg‘ulotlarida elektron ta’lim resurslari yordamida tashkil etish orqali o‘qituvchilarning kasbiy kompetentligi quyidagi holatlarda yaqqol namoyon bo‘ladi:

- murakkab jarayonlarda;
- noaniq vazifalarni bajarishda;

- bir-biriga zid ma’lumotlardan foydalanishda;
- kutilmagan vaziyatda harakat rejasiga ega bo‘la olishda.

Ta’lim jarayonini elektron ta’lim resurslari asosida samarali tashkil etish:

- o‘quv materiallarni ishlab chiquvchi jamoa tarkibiga pedagoglar, kompyuter dasturchilar, tegishli mutaxassislarning birlashuvini;
- ular o‘rtasida vazifalarning taqsimlanishini;
- ta’lim jarayonini tashkil qilishni takomillashtirish va mazkur faoliyatning samaradorligini monitoring etishni taqozo etadi.

Xulosa. Ta’lim jarayonini takomillashtirishning muhim omili ta’lim tizimida o‘qituvchilar kasbiy kompetentligini yuqori darajada shakllantirilishi bilan uzviy bog‘liq. Shu sababli, zamonaviy ta’lim texnologiyalari imkoniyatlaridan hamda dars mashg‘ulotlarida foydalanish uchun mo‘ljallangan elektron ta’lim resurslaridan unumli foydalanish negizida o‘qituvchilar kasbiy kompetentligini shakllantirish jarayonining nazariy hamda amaliy asoslarini yaratish dolzarb vazifalardan biri ekanligini belgilaydi.

Shu munosabat bilan o‘qituvchilarning malakasini oshirish va qayta tayyorlash davridan talab qilinadigan kasbiy kompetentlik darajasini ta’minlaydigan yangicha yondashuvlarni ilmiy asoslash dolzarb vazifa bo‘lib kelmoqda.

Mutaxassislarni kasbiy jihatdan tayyorlash borasida xorijiy mamlakatlarda amalda bo‘lgan ta’lim mazmunini bevosita o‘rganishi shuni ko‘rsatdiki, G‘arb mamlakatlarida asosiy o‘rinni mutaxassisning kompetentlik malaka darajasi egallaydi. Respublikamizning milliy ta’lim tizimi mohiyatiga ko‘ra ta’lim mazmunining minimal talablari bilim, ko‘nikma va malakaga asoslanadi. Agarda «kompetent» va «kompetentlik» tushunchalarining etimologik tahliliga nazar tashlasak, ular tasodifan yuzaga kelmaganligini anglash mumkin.

Kompetentlik o‘qituvchi tomonidan alohida bilim va malakalarni egallanishini emas, balki har bir mustaqil yo‘nalish bo‘yicha integrativ bilimlar va harakatlarning o‘zlashtirilishini nazarda tutadi.

O‘qituvchilarning malakasini oshirish va ularni qayta tayyorlashda ularning kasbiy kompetentligini shakllantirish uchun axborot texnologiyalari muhim ahamiyat kasb etadi. Dars mashg‘ulotlarini elektron ta’lim resurslari yordamida tashkil etish ta’lim sifati va samaradorligigi oshirishda o‘qituvchilarning kasbiy kompetentligini shakllantirishning asosiy omillardan biri hisoblanadi.

4-rasm. Dars mashg‘ulotlarni elektron ta’lim resurslari yordamida tashkil etishning afzalliklari

Dars mashg‘ulotlarida elektron ta’lim resurslaridan foydalanish jarayoni nafaqat ta’lim-tarbiyaning tashkiliy shakllari va metodlari o‘zgarishiga, balki yangi metodlarni ham shakllanishiga olib keladi. Ta’lim jarayonlarining samarali o‘tishi va undan kutilgan natijalarni berishi bu jarayonda muayyan talab va shartlarga amal qilish lozimligini taqozo etadi.

Dars mashg‘ulotlarida elektron ta’lim resurslaridan foydalanish tarbiya metodlarining samaradorligini oshirishga, o‘qituvchilar mehnat faoliyatining o‘zgarishiga, ularning ish metodlarini takomillashishiga, pedagogik tizimlarning tarkibiy o‘zgarishiga olib keladi. Bu esa ta’lim jarayonini axborotlashtirishni tashkil etish va boshqarishda o‘ziga xos vazifalarni qo‘yadi.

Bularning barchasini o‘quv mashg‘ulotlari uchun elektron ta’lim resurslari tayyorlashga mas’ullar-pedagoglar va axborot texnologiyalar bo‘yicha mutaxassislar hamkorlikda amalga oshiradilar.

Dars mashg‘ulotlarida qo‘llanilayotga elektron ta’lim resurslari mashg‘ulot mavzusining mazmuniga mos bo‘lishi bilan birga o‘quvchilarda zarur ko‘nikma hamda malakalarni shakllantirishni ta’minlovchi topshiriqlar va vazifalardan tashkil topishi, o‘quvchilar o‘zlashtirishi lozim bo‘lgan axborotlar hajmini aniqlashi, ma’lum bir mantiqiy tizimda taqdim etilishi, uzviylik va uzluksizlik tamoyillariga mos kelishi, nihoyat, tizimlilik tamoyiliga javob bera olishi zarur. Shuningdek, elektron ta’lim resurslari orqali berilayotgan axborotlarning o‘quvchilar tayyorgarlik darajasiga mos bo‘lishi maqsadga muvofiq sanaladi.

Dars mashg‘ulotlari uchun tayyorlangan elektron ta’lim resurslarini yaratish va foydalanish vositalari qatoriga: kompyuter, skaner, videokamera, LCD proektor, interaktiv elektron doska, faks modem, telefon, elektron pochta, multimedia vositalari, Internet va Intrenet tarmoqalari, mobil aloqa tizimlari, ma’lumotlar omborini boshqarish tizimlari, sun’iy intelekt tizimlarini kiritish mumkin. Axborot texnologiyalari vositalari muayyan amallarni ongli, muntazam, rejali amalga oshirishda o‘zlashtiriladi.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, o‘qituvchilarni malakasini oshirish va qayta tayyorlashda ularning kasbiy kompetentligini shakllantirishda axborot – metodik ta’minot muhim ahamiyat kasb etadi. Elektron ta’lim resurslaridan ta’lim tizimida samarali foydalanishi ta’lim sifati va samaradorligini oshirishda o‘qituvchilarning kasbiy kompetentligini shakllantirishda asosiy omillardan biri hisoblanadi.

Adabiyotlar:

1. Yo‘ldoshev J.G. «Yangi pedagogik texnologiyalar» (yo‘nalishlari, muammolari, yechimlari) – «Boshlang‘ich ta’lim», 1999- yil, № 6, 2-5 betlar.

2. G‘ulomov S.S., Alimov R.X. va boshqalar. Axborot tizimlari va texnologiyalari: Oliy o‘quv yurtlari talabalari uchun darslik // T.:«Sharq»,2000.- 5926

3. Usmonboeva M., Anorkulova G., Shamaripxodjaeva G. “Pedagogik kompetentlik va kreativlik asoslari” o‘quv uslubiy majmua. T. 2015- yil. 14-15-betlar

4. R.Ishmuhamedov, A.Abduqodirov, A.Pardaev. Ta’limda innovatsion texnologiyalar. – T.: “Iste’dod”, 2008. – 180 b.

5. Nizomxonov S.A., Madaminov I.. Pedagogning kasbiy faoliyatida axborot kommunikativ kompetentlikni oshirish yo‘llari. // Zamonaviy ta’lim» jurnali, 2014, №10.

6. Begimqulov U.Sh. Pedagogik ta’limda zamonaviy axborot texnologiyalarini joriy etishning ilmiynazariy asoslari. - T.: Fan, 2007. - 160 b.

7. Aripov M.M., Imomov T.A. Informatika. Axborot texnologiyalari. 1-qism. - T.: O‘zMU, 2001. - 342 b.

8. Aminov A. Umumiy o‘rta ta’lim pedagog xodimlari malakasini oshirish tizimini takomillashtirishning nazariy-amaliy asoslari: Ped. fanl. nomz.diss. - T.: 2004.

9. Muslimov N.A. Kasbiy ta’lim o‘qituvchisini kasbiy shakllantirishning nazariy-metodik asoslari: Ped. fanl. dokt. ... diss. T.: 2007. - 349 b.

10. To‘rabekov F.S., Tulyakov A., Hamidov O, Mehnat ta’limi o‘qituvchilarini kasbiy kompetentligini shakllantirishda texnik vositalardan foydalanish // Mehnat va kasb ta’limi o‘qituvchilarini kasbiy kompetentligini ta’minlashning integrativ texnologiyalari: Respublika ilmiy – amaliy anjuman materiallari.– Toshkent: JDPI, 2010.

11. Begimqulov U.Sh. Pedagogik ta’limda zamonaviy axborot texnologiyalarini joriy etishning ilmiy-nazariy asoslari / Monografiya. – T.: Fan, 2007 y.

12. Egamqulov Sh. Pedagogical and psychological basics of using electronic literature in the learning process. Scopus, Web of Science umume’tirof etilgan indeksasiyalangan ma’lumotlar bazalari jurnallariga kiruvhci “Internotional Journal for Innovative Engineering and Management Research. A Peer Revieved Open Access International Jurnal. ISSN 2456-5083. Impact Factor 7.011. Vol-09, Issue-11 Nov-2020. www.ijiemr.org.

13. Egamkulov Sh.A. Creation of pedagogical and psychological basis and methodical system of teaching geometry courses using information technologies. Web of Scientist: International scientific resear Journal. ISSN: 2776-0979, Volume 3, Issue 5, May. 2022. (https://wos.academiascience.org/index.php/wos /article/view/1766). Xalqaro OAK tasarrufidagi jurnal.

14. Egamkulov Sh.A. Didaktik vositalardan foydalanib o‘qituvchilarning kasbiy kompetentligini shakllantirish. Ilmiy Axborotnoma. Namangan davlat universiteti. 2022-yil. ISSN: 2181-0427. www.journal.namdu.uz.

“TANQIDIY TAFAKKUR” TUSHUNCHASI VA UNING ZAMONAVIY TALQINI

Islamova Moxichexra Бекмурзаевна,
Navoiy davlat pedagogika instituti
tayanch doktoranti

Mazkur maqolada “Tanqidiy tafakkur” tushunchasi tafakkurning asosiy xossalari, tafakkur shakllari, tafakkurlash bosqichlari, tafakkurlash qonunlari, tafakkurlash jarayoni kontekstida ilmiy-nazariy va metodologik jihatdan tahlil qilinib, uning boshqa tafakkur shakllari bilan o’zaro aloqadorligi va shaxs kamolotidagi o’rni asoslab berilgan. Shuningdek, ushbu tafakkur tarzining o’ziga xos bo’lgan jihatlari hamda uni rivojlantirishning usul va uslublari ko’rsatilgan.

Kalit so’zlar: *tafakkur, tushuncha, “Tanqidiy tafakkur”, tafakkurning asosiy xossalari, tafakkur shakllari, tafakkurlash bosqichlari, tafakkurlash qonunlari, tafakkurlash jarayoni.*

ПОНЯТИЕ «КРИТИЧЕСКОЕ МЫШЛЕНИЕ» И ЕГО СОВРЕМЕННАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ

В данной статье понятие “критическое мышление” анализируется научно-теоретически и методологически в контексте основных свойств мышления, форм мышления, стадий мышления, законов мышления, процесса мышления. Это также основано на его взаимодействии с другими формами мышления и его роли в созревании личности. В ней также показаны аспекты этого образа мышления, а также методы его развития.

Ключевые слова: *мышление, понятие, “критическое мышление”, основные свойства мышления, формы мышления, этапы мышления, законы мышления, процесс мышления.*

THE CONCEPT OF «CRITICAL THINKING» AND ITS CONTEMPORARY INTERPRETATION

In this article, the concept of “critical thinking” is analyzed scientifically-theoretically and methodologically in the context of the main properties of thinking, forms of thinking, stages of thinking, laws of thinking, the process of thinking. It is also based on its interaction with other forms of thinking and its role in personality maturation. It also shows aspects of this way of thinking, as well as methods of its development.

Key words: *thinking, understanding,” critical thinking", the main properties of thinking, forms of thinking, stages of thinking, laws of thinking, the process of thinking.*

Kirish. Zamonaviy ijtimoiy borliqning moddiy va ma’naviy sohalarida yuz berayotgan transformatsiyalar insoniyat tafakkuri tarzida ham chuqur o’zgarishlarga olib kelmoqda. Ushbu voqelikda “Tanqidiy tafakkurlash” - zamonaviy tafakkur tarzining eng muhim va hal qiluvchi elementi sifatida o’zini namoyon qilmoqda. Har qanday jamiyat tanqidiy tafakkurga ega bo’lgan kadrlarga har doim ehtiyoj sezadi. Chunki, bunday tafakkurga ega shaxs mavjud fikrlar va hukmlarni jamiyatning zamonaviy talablaridan va umuminsoniy manfaatlardan kelib chiqqan holda shubha ostiga oladi, muammo yuzasidan dialog o’tkazishga qodir bo’lib, muammoning mohiyatini va uni hal qilishning eng maqbul, nostandart yechimlarini aniqlash, obyektiv haqiqatni taxmin qilish va uni shaxsiy fikrlardan ajrata olish malakasiga ega bo’ladi.

Asosiy qism. Mamlakatimizda ham barcha sohalar singari, ilm-fan va ta’lim sohalarida, xususan, oliy ta’lim tizimida ham tub islohotlar izchillik bilan amalga oshirilmoqda. Jumladan, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 08 oktyabrdagi PF-5847- sonli “O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi Farmonida “…talabalarda tanqidiy fikrlash, axborotni mustaqil izlash va tahlil qilish ko‘nikmalari shakllantirilmagan”ligi masalasiga e’tibor qaratilgan [1]. Bu esa, ushbu muammoni ilmiy – pedagogik nuqtayi nazardan chuqur va tizimli tadqiq qilish zaruratini yuzaga keltirib, soha olimlari oldiga hal qilinishi lozim bo’lgan muhim vazifalarni qo’yadi. Bu vazifalardan biri va eng muhimi, “Tanqidiy tafakkur” tushunchasining ilmiy-nazariy asoslarini konseptuallashtirish, uning o’ziga xos tomonlarini va boshqa tafakkurlash usullari bilan genetik aloqadorliklari hamda dialektik bog’lanishlari mohiyatini tizimlilik asosida ochib berish hisoblanadi. Bugungi kunda ushbu tushunchaga oid ko’plab ta’riflar va izohlar mavjud bo’lib, ularni bir asosga birlashtirish, algoritmik sikllarini aniqlab, mantiqiy fikrlar zanjiri tizimini ishlab chiqish hamda ta’limning turli bosqichlari (xususan, oliy ta’lim) ga

mos holda yoshlarda tanqidiy tafakkurni rivojlantirish modellarini takomillashtirish dolzarb ilmiy-pedagogik masalalardan biri bo’lib qolmoqda.

Tadqiqotlarimiz, dastlab **“tafakkur”** va **“tanqidiy tafakkur”** tushunchalari haqida hozirgacha ham aniq bir to’xtamga kelinmaganligini va shu sababli ularning zamonaviy talqinini aniqlashtirish lozimligini ko’rsatmoqda. Biz bilamizki, har qanday **tushuncha** (u - ilmiy, umumilmiy, falsafiy bo’lishidan qat’iy nazar) o’zida olamdagi o’zgarish, rivojlanish, o’zaro uzviy aloqadorlikka xos bo’lgan umumiy jihatlarni o’zida aks ettirib, narsa va hodisalarning o’ziga xosligi, o’xshashligi va farqlarini, xususiyatlar va munosabatlarni keng ma’noda ifodalab, bilish jarayonini asosiy mazmunini tashkil etishi zarur.

Tafakkur tushunchasi arabcha so’zdan olingan bo’lib, fikrlash, aql orqali (aqliy) bilish ma’nolarini anglatadi. **Tafakkurlash** (fikr yuritish) esa – inson miyasining asosiy funksiyasi bo’lib, narsa, hodisa va jarayonlardagi umumiy, muhim xossa va xususiyatlarni aniqlay oladigan, ular orasidagi ichki hamda zaruriy o’zaro aloqalar va qonuniyatli bog’lanishlarni o’zida mujassam eta oladigan bilish jarayonini eng ratsionallik (aqliy va hissiy bilish orqali haqiqatga erishish) ning oliy bosqichi hisoblanadi.

Tafakkur – inson aqliy faoliyatining yuksak shakli, obyektiv voqelikning ongda aks etish jarayoni [2, 299].

Tafakkur – predmet va hodisalarning umumiy, muhim xususiyatlarini aniqlaydigan, ular o’rtasidagi ichki, zaruriy aloqalar, ya’ni qonuniy bog’lanishlarni aks ettiradigan bilishning ratsional bosqichi[3, 390].

Tafakkur – obyektiv olam in’kosining oliy shakli, tushunchalar, nazariyalar va h.k.larda narsa va hodisalarning muhim bog’lanish va aloqalarini aks ettirish, yangi nazariy, g’oyalar yaratish, bo’lajak jarayonlarni bashorat qilish kabilarda nomoyon bo’ladigan faol jarayondir [4, 303].

Tafakkur – falsafiy tafakkur rivoji insoniyat taraqqiyoti bilan uzviy bog’liq jarayondir. Ma’lumki, hayotdagi voqea-hodisalarning barchasi ijtimoiy ongda aks etadi.

Tafakkur – insoniyatning necha ming yillik tarixiy rivojlanishi davrida ijodkorlik jarayoni bilan bog’liq holda hosil qilinib borilgan va erishilgan oliy va aqliy ne’matdir[5, 177].

Bu ta’riflar va uni izohlaridan shu narsa ayon bo’ladiki, ulardan ba’zilari tafakkurning shakllarini, ba’zilari esa, bilish jarayoni va undagi vazifalarni va bosqichlarini, yana biri uning sifati-yu, tarixiyligini alohida holda bo’lsa-da, to’g’ri aks ettira olganlar, xolos. Aslida, har qanday tushunchaga berilayotgan ta’rifda, aniqlanuvchi va aniqlovchi qismlari mavjud bo’lib, ular orqali hodisalarning, jarayonlarning asl mohiyati bilib olinishi asosiy talab bo’lganligidan, ularning muhim tomonlari va belgilari umumlashtirilgan holda ifodalanishi kerak edi.

Yuqoridagilarni umumlashtirgan holda tafakkur – olamni, undagi narsa, hodisa va jarayonlarni bilishning hissiy bosqichlarida bevosita idrok qilib bo’lmaydigan xossalari hamda munosabatlari to’g’risida yangi bilimlarga ega bo’lish imkonini beradigan ijtimoiy mohiyatga ega, amaliy faoliyatga bog’liq bo’lgan oliy ruhiy-neyrofiziologik jarayondagi inson miyasining oliy mahsuli, - deb ta’riflashni tavsiya qilamiz. Shuningdek, tanqidiy tafakkur – bu insonning tafakkuri uchun tayanch nuqta bo’lib, g’oyalar va axborotlarning tabiiy o’zaro ta’sirlashuv usulidir.

Tafakkurning asosiy xossalari sifatida quyidagilarni aytish mumkin:

- voqelikni abstraktlashgan (mavhumlashgan) va umumlashgan holda in’ikos qilinishida;
- bu jarayondagi yangi bilimlar tajribaga asoslanmasdan, insonda avvaldan mavjud bo’lgan bilimlarga tayangan holda fikr yuritish asosida hosil qilinganligida;
- bilish jarayonida o’rganiladigan obyekt yuqori darajada mavhumlashgan holda turli xil shakllar yaratish orqali insonda kechadigan ijodiy faoliyatni aks ettirib, uni yordamida murakkab bo’lgan xususiyatlarni ham, kelajakni ham bashorat qilish imkoniyati yaratilganda;
- tafakkurlash bosqichi, ya’ni fikr yuritish nomoddiy (ideal) jarayon hisoblanganligidan hosil bo’lgan yangi bilim - til (so’z, gap, nutq) vositasida insonlar tasavvur qilib, qabul qila oladigan voqeylikka aylanganligida nomoyon bo’ladi.

Tafakkur shakllari quyidagilardan iborat:

- ayrim narsalar, ularning jamlanmasidan tashkil topgan to’plam yoki tuzilma, ularning xossa va o’ziga xos xususiyatlari insonlar tafakkurida qayta ishlanib, har xil mazmunni aks ettiruvchi **tushuncha** shaklida ro’yobga chiqadi;
- narsa, obyekt va ularga tegishli xossa-xususiyatlar, ular orasidagi o’zaro aloqalar hamda munosabatlar, uning mavjudligi yoki mavjud bo’lmasligi shartlari tasdiq, shuningdek, inkor qilish mazmunini anglatuvch **hukm** shaklida izohlanadi;
- obyekt mazmun - mohiyatini ifodalovchi tushuncha va hukmlarning o’zaro aloqadorliklari muhokamasi asosida hosil bo’ladigan yangi tushuncha yoki tushunchalar tizimi aniq **xulosa chiqarish**ga olib keladi.

Tafakkurlash qonunlari - muhokamani to’g’ri tashkil qilinishi uchun o’ta muhim hisoblanib, obyektiv voqeylikning inson miyasida uzoq vaqt davomida aks etishi natijasida paydo bo’lgan hamda shakllangan zaruriy talablardir. Uning asosiy belgilari sifatida **tartib, izchillik, ketma-ketlik, ziddiyatsizlik, asoslilik**larga amal qilingan asosiy mazmun aks etadi.

Tafakkurlash jarayonida obyektni tashkil qiluvchi narsa va hodisalar orasidagi o’zaro aloqadorliklari, o’zaro ta’sirlashuvlari oqibatida uning kelajakda rivojlanishi yoki inqiroziga olib keluvchi qonuniyatlar, g’oyalar, tamoyillar, bilimlar hamda asoslovchi taxmin (gipoteza)lar hosil bo’lishini ifodalovchi umumiy, xususiy, mavhum shakldagi **fikr** paydo bo’ladi.

Fikr – ishonchli, obyektiv bilimlardagi haqiqatni aniqlash jarayonida aqlga asoslanilib yoki hissiy idrok orqali olinadigan, faqat alohida shaxsgagina tegishli bo’lgan bilim bo’lib, bunda fikr egasining nazariy va amaliy faoliyati mutlaqlashtiriladi. Uzoq davrlar davomida turli xil fikrlar insonlar ongi-shuurini kengaytirib rivojlantirish uchun o’zaro kurashib kelganlar.

Ko’pchilik aksariyat oddiy kishilar, hatto ba’zi olimlar ham ishlatadigan “so’zlar”ning ustunligidan foydalangan holda fikr yuritamiz deb hisoblab kelganlar. Aslida, har bir inson fikr yuritayotganda o’zidagi oldindan mavjud bilimlari, ma’lumotlari asosida miyasida turli xil timsollar (obrazlar) hosil qiladilar. Biz hosil qilgan, tasavvurimizdagi o’sha timsollarni “so’zlar” vositasida boshqa miyaga uzatamiz, xolos. Qabul qilingan axborot uni qarashlariga mos kelishligi, qisman mos kelishligi yoki umuman mos kelmasligi mumkin. Ana shunda haqiqatga erishishning yogana yo’li “tanqidiy fikrlash” yoki “tanqidiy tafakkurlash” ekanligini his qilgan holda fikr yurita boshlaymiz. Xo’sh “tanqidiy tafakkur”ning asl mazmuni nimadan iboratligini yetarli darajada bilamizmi?

Tanqidiy tafakkur deganda, ko’pchilik uning mazmunidagi inkor qiluvchi ma’nosiga e’tibor qaratib, maqsadga muvofiqlikni qarama - qarshisi hisoblangan nomuvofiqlikka urg’u berishadilar. Aslida, tanqid biror narsaga baho berish maqsadida uni tahlil qilish, muhokama yuritish, uning to’g’riligi, haqiqiyligini tadqiq qilish, ilmiy asosda tekshirish orqali fikr bildirishni anglatadi. **“Tanqidiy”** so’zi esa, yunoncha **“kritikos”,** ya’ni ***“Hukm qilishga yoki farqlashga qodir”*** - degan ma'noni anglatadi. Buyuk yunon olimlari Aflotun va Suqrot tanqidiy fikrlashni “soxta yangiliklarni tanib olish qobiliyati” deb izohlagan edilar. Ingliz tilidagi ***“Critical”*** (ya’ni ***tanqidiy***) so’zi bilimdonlikni anglatuvchi o’ta chuqur ma’noga ega bo’lib, muvofiqlikni inkor etmaydi, balki, hatto ***“Literacy”*** (ya’ni ***savodxon***) so’zi bilan teng ma’noga ega bo’lib, so’zma- so’z tarjima qilinganda nafaqat o’qish va yozishni puxta bajara oladigan, balki o’ta ***“savodli bilimdon”*** kishilarga nisbatan ishlatiladigan e’tirof hisoblanadi.

T. Xauchman- tanqidiy tafakkur bu - fikrlash faoliyatining asosiy ko’rinishlaridan biri bo’lib, har qanday masalalarni yechishdagi to’g’ri yo’lni topish strategiyasidir, u gipotezalar, tahlillar, (axborotlarni ishlash, analitik, tekshirib ko’rish, nazorat qilish, baholashga asoslangan) refleksiv ta’sirlarni o’z ichiga oladi, turli xil fikrlarning barchasini qamragan holda o’z xususiy pozitsiyasini nomoyon qilish, o’zining va boshqalarning faoliyatidagi natijalarga obyektiv baho bera olish ko’nikmasi” - deb ta’riflaydi [6, 171-177]. V. Teplov, aqlga asoslangan tanqid haqida gapirganda, uni “insonni bilish faoliyatining ma’lum bir sifati” tarzida ifodalaydi[7]. A. Smirnov “Tanqidiy tafakkur tushunchasi - mustaqil, mantiqiy xatosiz fikrlash va fikr yuritish, turli fikrlardagi kuchli hamda zaif tomonlarni ko’ra olish, ularni to’g’ri baholay olish qobilyatlarini o’zida mujassam etadi” - deb hisoblaydi [8]. L.Yamshikova “tafakkurlash” to’g’risida gapirganda u, - “voqealar, fikrlar, dalillar, munosabatlar to’g’riligini baholash, ongli tanlov qilish, bahslashish uchun tegishli savollarni shakllantirish, dalillar va fikrlarni farqlay olish qobilyatiga asoslangan holda fikr yuritish orqali yangi yechimlar, tahlil qilish mezonlarini topish, taxminlarni tasdiqlovchi dalillarni topish, ular orasida mantiqiy aloqalarni o’rnatish faoliyati”ni nazarda tutadi[9]. A. Kocherganing fikricha, “Insonning tanqidiy fikrlashi his-tuyg’ular va tasavvurlarning o’zaro aloqadorligini birlashtiradi. Insonning tanqidiy munosabat g’oyasining intellektual manbayini asosiy yo’naltiruvchisi – bu falsafa va umumiy psixologiya bo’lib, unda tashqi ta’sirlarning aqliy, ruhiy holatlarga quyidagi ketma-ketlikda yuzaga chiqarishga olib keladi: ya’ni **moyillik – qobilyat – mexanizm,** buning psixologik jihati esa, aks ettirish mexanizmi bo’lib, **loyihalashtirish – mulohaza yuritish** orqali bilish faoliyatiga o’tkaziladi” [10, 16].

O’zbekiston olimlaridan J.Xasanboev, X.To’raqulov, M.E.Xaydarov, O.U. Xasanbayevalar hamkorligida yaratilgan “Педагогика фанидан изоҳли луғат”da tanqidiy fikrlash masalasiga o’ta keng ma’noda e’tibor berilgan, ya’ni: **“Tanqidiy fikrlash –** bu berilgan fikrlar (ma’lumotlar) davrasidan chetga (kengroq bo’lgan holga) chiqaradigan fikr (ma’lumot) larning mavjudligini idrok qildirish va bunga erishish; mavzu bo’yicha ma’lumotlarni kengaytirish borasida yangi o’lchovlarni yaratish; tegishli muammolarni izlash va ularni optimal yechimlarini topish. **Tanqidiy fikrlash –** bu axborotlarni o’zlashtirishdan boshlanadigan va xulosa chiqarish bilan tugallanadigan murakkab o’ylash jarayoni. **Tanqidiy fikrlash –** bu ochiq va demokratik jamiyatning g’oyatda muhim ramzi. **Tanqidiy fikrlash –** bu fikr va imkoniyatlarni murakkab ijodiy yaxlit holga keltirish, axborot va konsepsiyalarning mohiyatini o’zgartirib, ularni qaytadan mushohada etish jarayonidir. **Tanqidiy**

fikrlash – murakkab o’ylash jarayoni. **Tanqidiy fikrlash –** to’g’ri tuzilgan pedagogik jarayonning natijasi bo’lib, unda o’qitishning maqsadi tanqidiy fikrlashni rivojlantirishdir. **Tanqidiy fikrlash –** berilgan fikrlar doirasidan chetga chiqadigan fikrlarning mavjudligi; mavzuda yangi o’lchovlarni ko’rish; muammolarni izlash va yechish, shunindek, dalillangan yozish yoki munozara shaklida ifodalanadigan fikrlar o’rtasidagi tafovut”[4, 264].

Dots. F.O. Xodjiyevaning ta'riflashicha, “tanqidiy fikrlash - bilim o‘zlashtirishning eng yuqori darajasi bo‘lib, ushbu aqliy faoliyatda g‘oya va imkoniyatlarni ijodkorlik bilan uyg‘unlashtirish, konsentratsiya qilish hamda axborotlarni qayta tahlil etishga zamin yaratiladi”[11, 23].

Bizningcha, **tanqidiy tafakkurlash (fikrlash) -** insonning o’zida mavjud bo’lgan bilimlar asosida tashqi axborotlarga, undan nimalarni qabul qilish mumkin, nimalarni to’ldirish zarur yoki nimalarni inkor qilish kerakligi haqida bir qarorga kelish jarayonlari bilan chuqur genetik aloqadorlikka ega bo’lgan ijodiy jarayon. Ba’zi paytlarda inson, o’zidagi mavjud shaxsiy qarashlari (e’tiqodlari, tamoyillari, dunyoqarashlari, maslaklari)ni o’zgartirishi yoki olingan yangi axborotlar bordi-yu qarama-qarshi mazmun kasb etadigan bo’lsa, ulardan hatto voz kechishiga ham to’g’ri keladi. Ana shunday holatda ***tanqidiy tafakkur (fikrlash),*** qabul qilingan yangi axborotlar bilan oldindan mavjud bilimlar o’zaro faol ta’sirlashishi va u bilan muvofiqlashishi uchun qanday o’zgarishlar qilish kerakligini o’rgatadi. Demak, tanqidiy tafakkurlash orqali inson nafaqat o’zining ichki fikr yuritish (tafakkurlash) qobilyatiga ishonishi, balki boshqa odamlarning ham tafakkuri natijalarini hisobga olgan holda o’zaro ta’sirlashib, muhokama qilish, bahslashish orqali turli fikrlar uchrashgandagi eng samarali maqbul nuqtani topish malakasiga ega bo’lishi kerak ekan. Biroq, bu bilan jarayon tugamaydi: biz tanqidiy tafakkurlashni amalga oshirayotganimizda nafaqat aqlimiz faollashadi, balki his-tuyg’ularimiz, sezgilarimizda ham o’zgarishlar yuz beradi. Demak, tanqidiy tafakkurlash, faol harakat qilishni o’rgatish bilan birga ijtimoiy jihatdan ham o’ziga xos ahamiyat kasb etar ekan. Shuning uchun ham tanqidiy tafakkur o’zining paydo bo’lish xususiyatlari jihatidan ham, faoliyat usuli jihatidan ham, o’z natijalari jihatidan ham **ijtimoiy mahsulot** hisoblanadi.

Tanqidiy tafakkurning asosiy xususiyatlariga analiz (butunni fikran tarkibiy bo’laklarga bo’lish) hamda sintez (bo’laklarni bir butunga birlashtirish), abstraktlashtirish (narsalarning xossalari va munosabatlarini fikran nazardan soqit qilish), muayyan muammolarni o’rtaga tashlash va ularni hal qilish usullarini topish, farazlarni, g’oyalarni ilgari surish jarayonlari kiradi, uning natijasi esa, fikrga aylanadi va nutq orqali izohlanib ro’yobga chiqadi. Demak, tanqidiy tafakkur insonlarda mavjud bilim va tajribasi bilan yangi bilimlar (yoki axborotlar) uchrashgan paytdagi ichki aloqadorliklardan eng umumiy, davriy (sikllik) takrorlanib turuvchi xususiyatlar va munosabatlardagi qonuniyatlarni anglash uchun bo’lgan bilish jarayoni bo’lib, mantiqiy ketma- ketlikda inkor qilinishi, bir-birlarini to’ldirishi va muvofiqlashishi, mukammallikga erishishi mumkin bo’lgan inson miyasidagi ijodiy faoliyat, - deb ta’rif bersak maqsadga muvofiq bo’ladi, - deb hisoblaymiz.

Biz tomonimizdan tafakkur va tanqidiy tafakkur tushunchalariga berilayotgan yuqoridagi ta’riflarimizni haqiqatga erishish yo’lidagi “dastlabki yaqinlashish” sifatida qabul qilishlaringizni so’raymiz. Har qanday sharoitda ham keltirilgan dalillar nimalar haqidadir o’ylashga, nimanidir “tanqidiy tafakkur” vositasida mushohada qilish va tushuntirish uchun kerak bo’lishi bilan birga, ilmiy-pedagogik hamda falsafiy bahs-munozaralarga ham sabab bo’lishi mumkin, zero haqiqat bahslarda yuzaga chiqib, bizlar ham o’z xato-kamchiliklarimizni bilib olamiz.

Yuqoridagilarga amal qilgan holda talabalarda tanqidiy tafakkurni shakllanganlik darajasi - ulardagi fikr yuritish (tafakkurlash) jarayonining samaradorligiga, aqlliligi (ratsionalligi), o’zlashtirilgan bilimlaridan o’z mutaxassisligi uchun zarur bo’ladigan xulosalarni chiqara olishi, umumlashtira olishi, maqsadga erishish uchun bor imkoniyatni safarbar eta olish qobiliyatining shakllanganligi, o’z mustaqil fikrini bayon eta olishi, o’z fikrini qattiq turib himoya qila olish malakasini hosil bo’lishiga qarab baholanishi (belgilanishi) zarur. Tanqidiy tafakkurni shakllanganlik darajasini ma’lum ma’noda asoslovchi bu me’zonlar orqali esa, ta’lim berish jarayonidagi kamchiliklar aniqlanadi, navbatdagi vazifalar rejalashtiriladi, shuning uchun ham bu jarayon - o’z-o’zidan tanqidiy tafakkurlash (fikrlash)ni shakllantirishning ilk bosqichi hisoblanadi.

Ma’lumki, bugungi globallashuv jarayonlarida axborot hajmining shiddat bilan oshib borayotganligi va uni uzatish hamda qabul qilishning texnologiyalari muakammalashayotganligi oqibatida insonlar mavjud axborotlarni o’rganishga ulgurmayapdilar. Bu vaziyatni bo’lg’usi pedagog talabalar ham boshidan kechirayotganligi, ya’ni olayotgan bilimlarini xotirada saqlab qolishda, ularni ko’proq tahlil qilishda, umumlashtirishda, qandaydir xulosalar chiqarishda faqatgina chiziqlilikga asoslanib dasturlangan kompyuter va telefonlarga bog’lanib qolayotganligi sababli ularning mustaqil fikr yuritish (tafakkurlash) qobiliyatlari susayib bormoqda. Natijada dinamik jihatdan ko’plab o’zgarishlar yuzaga chiqayotgan XXI asrda ta’lim sohasidagi bosh masala sifatida talabalarning mustaqil ta’lim olishlari muhim bo’lib qolmoqda. Buni amalga oshirishdagi asosiy vazifa har bir shaxsni ma’lum bir yo’nalish asosida o’qitish orqali o’zligining mazmun-mohiyatini

anglash, o’z hayoti timsoli (**MENI**)ni qura olish, ijodiyotini nomoyish qilish, o’zi haqidagi dalillarga tanqidiy baho berish qobilyatini shakllantirishdan iborat bo’lishi kerak.

Хулоса. Shuningdek, talabalarning tanqidiy tafakkurini rivojlantirish, ular oldida yuzaga kelgan muammolarni ijodiy hal qilish va ularning yechish jarayoniga nostandart, noodatiy yondashish, yangi g’oyalar va farazlarni yarata olish qobiliyatini oshirish, o’z-o’zini yo’naltira olish, axborot texnologiyalaridan aniq maqsad yo’lidagina (foydali, ishonchli, o’z tasdig’ini topgan ma’lumotlardan) foydalanish malakalariga ega bo’lish kabi muhim jihatlar bilan ham bog’liqdir. Shundagina talabalar tanqidiy tafakkurga asoslanib, yuqori mukammallikka ega xulosa chiqarish, ziyraklik bilan anglash qobiliyatiga ega bo’lishi bilan birga, o’z-o’zini shakllantirish, namoyish etish uchun o’zining bilish usullarini, fikrlari, mulohazalari, qarashlarini ayni vaqtda hayotga joriy etish mumkinligini boshqalarga ham o’rgata oladilar.

Adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning 2019 yil 08 oktyabrdagi PF-5847- sonli “O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta’lim tizimini 2030 -yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi Farmoni.// https://lex.uz/ru/docs/-4545884
2. Ўзбекистон миллий Энциклопедияси. “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти. Тошкент – 2004. 8 – том.
3. Фалсафа қомусий луғат. “Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти нашриёти”, “Шарқ” нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси Бош таҳририяти. Тошкент - 2004. 495 б.
4. Фалсафа қисқача изоҳли луғат. Маъсул муҳарир: А. Жалолов. “Шарқ” нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси Бош таҳририяти. Тошкент - 2004. 383 б.
5. Педагогика фанидан изоҳли луғат. М.Х. Тухтаходжаеванинг умумий таҳрири остида. Ўзбекистон Республикаси ФА “Фан” нашриёти, Тошкент – 2008. 264 б.
6. Хачумян Т. И. Понятие “Критическое мышление” и его сущность в психолого-педагогической науке / Хачумян Т. И. // Теоретические вопросы культуры, образования и воспитания: сб. наук. пр. Вып. 24, часть 2. – Киев: Издательский центр КНЛУ, 2003.
7. Теплов Б. М. Избранные труды в 2-х т. / Б. М. Теплов. – Педагогика, 1985, Т. 2. – 1985.
8. Смирнов А. А. Избранные психологические труды: 2 т. / Смирнов А. А. – М., 1987.
9. Ямщикова Л. Критическое мышление как вид мыслительной деятельности. – Режим доступа : http://spc.ks.ua/file_download/42.
10. Кочерга А. В. Взаимосвязь мышления, чувств и воображения в развитии критичности человека / В. Кочерга. Автореф. дис. канд. психол. наук : 19.00.01 Ин-т психологии им. Костюка АПН Украины. – М., 2003.
11. Xodjiyeva F.O.. O‘quvchilarda tanqidiy fikrlashni shakllantirishning didaktik asoslari (boshlang‘ich sinf o‘quvchilari misolida). p.f.n. ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. Toshkent-2008.

MODERN IDEAS ABOUT ORGANIZATIONAL-MANAGEMENT SKILLS OF MASTER’S STUDENTS IN SOCIAL AND CULTURAL ACTIVITIES

Khasanova Gulsanam,
PhD, Associate Professor, Journalism and Mass Communications University of Uzbekistan

This article reveals the peculiarity, essence and content of professional competence, and considers modern ideas about the organizational and managerial skills of masters in the socio-cultural activities of domestic and foreign scientists.

Keywords: *competence, competent person, professional competence, professional activity, organizational and managerial activity, social and cultural activities.*

СОВРЕМЕННЫЕ ПРЕДСТАВЛЕНИЯ ОБ ОРГАНИЗАЦИОННО-УПРАВЛЕНЧЕСКИХ НАВЫКАХ МАГИСТРОВ В СОЦИАЛЬНО-КУЛЬТУРНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

В данной статье раскрываются особенности, сущность и содержание профессиональной компетентности, также рассматриваются современные представления отечественных и зарубежных учёных об организационно-управленческих навыков магистров в социально-культурной деятельности.

Ключевые слова: *компетентность, компетентная личность, профессиональная компетентность, профессиональная деятельность, организационно-управленческая деятельность, общественно-культурная деятельность.*

IJTIMOIY-MADANIY FAOLIYATDA MAGISTRATURA TALABALALARINING TASHKILIY-BOSHQARUV KO’NIKMALARI HAQIDAGI ZAMONAVIY G’OYALAR

Ushbu maqolada kasbiy kompetentsiyaning o'ziga xos xususiyati, mohiyati va mazmuni ochib beriladi, shuningdek, mahalliy va xorijiy olimlarining ijtimoiy-madaniy faoliyatida magistratura talabalarining tashkiliy va boshqaruv ko’nikmalari haqidagi zamonaviy g'oyalari tahlil etiladi.

Kalit so’zlar: *kompetensiya, kompetent shaxs, kasbiy kompetensiya, kasbiy faoliyat, tashkiliy va boshqaruv faoliyati, ijtimoiy va madaniy faoliyat.*

Introduction. Of particular interest are scientific research on the psychological aspects and features of the formation of organizational and managerial skills of students in the practice of the world and our country, the technology of formation of communicative leadership competencies, the formation of organizational skills in extracurricular activities, sociocultural planning, personal and professional development of a future specialist, scientifically oriented support didactic support for competent training of future masters. In this regard, it explains the need to eliminate shortcomings in the organizational-pedagogical process of education, to develop and improve a new approach, technology and principles through the exchange of best practices.

In our country, special attention is paid to improving the quality of higher education based on modern requirements, including the formation and development of the magistracy system. As a result of comprehensive reforms carried out in the field of education, the legal, scientific, methodological and logistical support of the magistracy has been strengthened, state educational standards for the specialties of the magistracy have been developed, modern pedagogical and information technologies have been introduced and used in the educational process. Along with this, the need to develop the organizational and managerial abilities of undergraduates is emphasized.

Main results and analysis. At present, the education system of Uzbekistan is characterized by significant transformations, as a result of which there is an intensification, first of all, of innovative processes. Today, the education system is significantly influenced by external factors. It is presented with fundamentally new requirements, the constant increase of which is caused by a number of trends in world development:

- accelerating the pace of development of society requires preparing students for life in a rapidly changing environment;

- with a significant expansion of the scale of intercultural interaction, the sociability and tolerance of school graduates are of particular importance;

- the emergence and growth of global problems requires young people to solve them with modern thinking;

- the democratization of society, the expansion of opportunities for political and social choice put the school in front of the need to form the readiness of citizens for such a choice;

- the dynamic development of the economy and deep structural changes in the field of employment, which determine the constant need for professional development and retraining of workers, necessitate the formation of the desire and ability of school graduates to learn throughout their lives.

In order to meet these requirements, the school must change, and this process must be continuous. All this can be realized by an independent, active, flexibly responding to ongoing changes, capable of taking responsibility, relating to his own development as a value, a teacher who is able and ready to constantly learn. Thus, there are special requirements, first, to the development of professional competence of a specialist.

The American psychologist R.Short reveals the concept of “personal competence”. The author characterizes a competent person as "a person who has knowledge of the "foundations of sciences" and skills related to them, as well as the skills necessary to perform psychomotor functions, professional roles, cognitive and affective activities, interpersonal communication"[2]. In this case, attention is focused on the development of abilities, knowledge, skills, motives, attitudes, and beliefs, values necessary to fulfill social roles and interact with the world.

Western European models of competence focus on such qualities as the ability to independently find ways to solve complex problems, independently acquire new knowledge and skills, a positive idea of one's personality, the ability to communicate harmoniously, and the ability to behave in a team. In general, foreign scientists attribute competence more to the general characteristics of the individual, and do not associate it with specific skills.

In the study by V.Ya.Adolf, professional competence is:

- a factor that reduces mental tension and increases emotional stability;

- the form of the relationship between cognitive and professional activity;

- a regulator and mechanism for the consistent transformation of a student's educational activity into a professional activity of a specialist [1].

L.I. Fishman emphasizes that competence is a term that is largely associated with the concept of “culture of professional activity” and even “professional values and stereotypes”[9]. And although among the various definitions of competence one can find the simplest one, such as “knowledge, experience in a particular area”, most often this term is understood as a complex integrated quality of a person, which makes it possible to carry out some professional activity. Moreover, we are not talking about individual knowledge or skills, but about a property that allows a person to carry out activities as a whole.

An analysis of the above definitions of the concept of “human competence” shows that its main characteristics are knowledge and experience in a particular area or profession.

Thus, the competence of a person is associated with a profession in a particular area of public life, which is served by the activity. As spheres of public life, as a rule, they distinguish material and spiritual. Pedagogical activity aimed at introducing students to culture and its values, thereby serving the spiritual sphere of society.

According to A.K.Markova, the professional competence of a teacher is determined, on the one hand, by analysis, the process (pedagogical activity, pedagogical communication, the personality of the teacher) and the result (education and upbringing of students) of his work, on the other hand, by the ratio of objectively necessary professional knowledge and skills and psychological qualities that he possesses. The definition demonstrates a multi-valued understanding of the content of the main elements of the presented structure and a fairly wide range of views on the essence of professional competence [7].

So, in the work of A.D. Darzhaniya analyzes the unity of the components of organizational and managerial activity, as a type of professional work, consciously aimed at organizing the joint activities of a professional group (team) of people and managing them in accordance with the specified goals of production / organization [3].

V.V. Loginova considers organizational and managerial activity through the phrase "optimal decision making" in a situation of choosing the best alternative in achieving the organization's goals. Such solutions ensure the successful functioning of the enterprise/organization or its/his subdivisions. They are the result of organizational and managerial activity [6].

It should be noted that the content of organizational and managerial skills is influenced by the psychological characteristics of the subject of activity, namely:

- increased responsibility for the effectiveness of professional work, responsibility for the cause, subjects of professional interaction;
- creative approach to organization and management in solving professional problems;
- Features of communications in the process of solving organizational and managerial tasks, etc.

It can be considered an indisputable fact that organizational and managerial activity is a sub structural component of the integral professional activity of the subject of labor. It assumes the presence of formed motives, knowledge, skills, personal and behavioral qualities, which enables the "manager" to effectively organize the process of a particular type of professional activity.

Such an understanding of organizational and managerial activity allows us to conclude that the readiness of the subject of labor for this activity is closely related to the system of training professionals in the university.

An analysis of the scientific literature allows us to state that scientists mainly within the framework of the following approaches consider certain aspects of organizational and managerial activity and preparation for it:

- activity, system-thought-activity (according to G.P. Shchedrovitsky), which determines the logic of consideration of organizational and managerial activities in terms of knowledge, skills, abilities for this activity, accumulation of experience by the subject of activity, etc.;

- Systemic - as the unity and interconnection of the subject actions of the future professional, united in management functions, etc.

- Personality-oriented, involving the recognition of the activity of the subject of organizational and managerial activity in it, the implementation of its individual and personal characteristics in activities, development, etc. [10].

- competence-based, integrating personal-activity, individual-creative, poly-subjective approaches and considering the development of organizational and managerial activities within the framework of readiness, ability, etc. to the implementation of professional activities, an integrative set of personal characteristics, etc.

According to L.A. Popova, it is the competency-based approach that makes it possible to update the integrity, effectiveness of knowledge, experience of university students in organizational and managerial activities. Other approaches, with the aim of including the competency-based model in the modern education system (V. A. Bolotov, V. V. Serikov, etc.) [8].

Therefore, preparation for organizational and managerial activity requires the formation of competencies expressed in knowledge, skills and abilities:

To organize the activities of a professional team and manage it, make effective management decisions and predict their results,

To organize social partnership based on perception, analysis,

To implement managerial innovations in professional activities, professional self-development and career advancement, etc.

A study conducted by E.N. Lekomtseva, N.A. Mukhamedyarova reveals the essence of organizational and managerial competence as a willingness to single out, precisely formulate, holistically and deeply analyze the problems of student development, to find the most optimal solutions for a specific situation [5].

A.E. Islamov developed a technology for the formation of organizational and managerial competence through the development of practical experience by the student [4].

It should be noted that the scientific literature emphasizes that the practical training of students and undergraduates at the university for organizational and managerial activities must meet the requirements of consistency, personal and activity orientation, include subject knowledge, elements of management, performance monitoring, the transition from learning activities to self-education, etc.

Conclusion. Based on the foregoing, we note that the process of professional training of a master's student at a university is a targeted training in theoretical aspects, the formation of professional knowledge, skills, and their development, consolidation through practice-oriented classes that enrich the student with personal experience.

The specificity of the master's program is that the student receives a deep theoretical training, acquires professional competence of a higher level. This program includes in-depth educational and research components, conducting research and scientific-pedagogical practices and writing a dissertation. A large number of hours are given to the master for independent work, which is extremely relevant on the way to becoming a master in his professional activity.

Thus, we note that university education should be based on motivating students to be true subjects of the educational process, since only personal work will allow a student to turn into a competitive, highly qualified specialist.

References:

1. Адольф В.Я. Профессиональная компетентность современного учителя: монография. – Красноярский гос. ун-т. Красноярск, 1998. – 310 с
2. Анисимова О.А. Психолого-педагогическая компетентность как фактор сохранения и укрепления профессионального здоровья учителя: Дисс… канд. психол. наук – М., 2002. – 160 с
3. Даржания А. Д. Формирование организационно-управленческих умений студентов технических специальностей профессионального колледжа: дис. ... канд. пед. наук. Ставрополь, 2010. 222 с
4. Исламов А. Э. Педагогическое обеспечение формирования организационно-управленческой компетентности будущего учителя технологии: дис. ... канд. пед. наук. Елабуга, 2015. 174 с.
5. Лекомцева Е. Н., Мухамедьярова Н. А. Структура организационно-управленческой компетентности педагога, работающего с талантливыми обучающимися. Ярославский педагогический вестник. 2016. № 5. С. 45-50.
6. Логинова В. В. Формирование готовности к осуществлению организационно-управленческой деятельности при обучении математике в вузе. Гуманизация образования. 2015. № 4. С. 46-57.
7. Маркова А.К. Психологический анализ профессиональной компетентности учителя // Педагогика. 1980. № 8 – С.82-89
8. Попова Л. А. Подготовка будущих инженеров к организационно-управленческой деятельности в процессе обучения в вузе (На примере бакалавров по направлению подготовки «Техносферная безопасность»): дис. ... канд. пед. наук. Ставрополь, 2012. 179 с.
9. Фишман Л.И. Модели образовательного менеджмента: обзорный анализ // Школьные технологии. – 1999 № 1-2. – С. 112-121.
10. Щедровицкий Г.П. Оргуправленческое мышление: идеология, методология, технология (курс лекций) // Из архива Г.П. Щедровицкого. М., 2000. Т. 4. 384 с.

UDK 378.095

KOMPETENTSIYAGA ASOSLANGAN YONDASHUV ASOSIDA BO’LAJAK INFORMATIKA O’QITUVCHILARIGA KOMPYUTER GRAFIKASINI O’QITISH METODIKASI

Kodirova Feruza Tuxtasinovna,
Namangan sharq tillari va xizmat ko’rsatish texnikumi
zdilnoza1983@gmail.com

Oliy ta’lim jarayonida yangi tashkiliy shakllardan samarali foydalanish uchun ta’lim tizimiga yangi tashkiliy shakllaridan sifatli foydalanishga qodir yangi kasbiy pedagogik kadrlar zarur.

Maqolada ushbu talablarga javob beradigan yangi turdagi o’qituvchi - kompetentsiyaga asoslangan yondashuv asosida bo’lajak informatika o’qituvchilariga kompyuter grafikasini o’qitish, ularni ta’lim jarayonida faol va tashabbuskor bo’lishi uchun tarmoq jamoalarida ishlashga o’rgatish kerakligi, jamoada ishlay olishi uchun telekommunikatsiya loyihalari orqali hamkorlikdagi faoliyatga jalb qilish kerakligi yoritilgan.

Kalit so’zlar: *ta’lim, shakl, tashabbus, tarmoq, telekommunikatsiya, ta’lim sifati, bilim, ko’nikma, malaka.*

МЕТОДОЛОГИЯ ОБУЧЕНИЯ КОМПЬЮТЕРНОЙ ГРАФИКЕ БУДУЩИХ ИТ-ПЕДАГОГОВ НА ОСНОВЕ КОМПЕТЕНТНОСТНОГО ПОДХОДА

Для эффективного использования новых организационных форм в процессе высшего образования системе образования необходимы новые профессиональные педагогические кадры, способные качественно использовать новые организационные формы.

В статье рассмотрен новый тип учителя, отвечающий этим требованиям - обучение компьютерной графике будущих учителей информатики на основе компетентностного подхода, обучение их работе в сетевых командах с целью проявления активности и инициативы в образовательном процессе, подчеркнуто, что для работы в команде необходимо заниматься совместной деятельностью посредством телекоммуникационных проектов.

Ключевые слова: *образование, форма, инициатива, сеть, телекоммуникация, качество образования, знания, навыки, квалификация.*

METHODOLOGY OF TEACHING FUTURE IT-TEACHERS IN COMPUTER GRAPHICS ON THE BASIS OF COMPETENCE-BASED APPROACH

For the effective use of new organizational forms in the process of higher education, the education system needs new professional teaching staff capable of qualitatively using new organizational forms.

The article considers a new type of teacher that meets these requirements - teaching computer graphics to future teachers of informatics based on a competency-based approach, teaching them to work in network teams in order to show activity and initiative in the educational process, to work in a team it is emphasized that it is necessary to engage in joint activities through telecommunications projects.

Keywords: *education, form, initiative, network, telecommunications, quality of education, knowledge, skills, qualifications.*

Kirish. Zamonaviy ta’limda oliy ta’lim muassasalaridagi ta’lim sifatini ta’minlashga qaratilgan tizimli islohotlar zamirida professor-o‘qituvchilarning kasbiy mahorati, ularning zamonaviy ta’lim va innovatsion texnologiyalar, ilg‘or xorijiy tajribalarni o‘zlashtirish borasidagi zamonaviy bilim, ko‘nikma va malakalarini rivojlantirish dolzarb vazifalardan sanaladi. Natijada zamonaviy raqobatbardosh mutaxassis kadrlarni tayyorlash jarayonining sifat bosqichi rivojlangan xorijiy mamlakatlardagi ilg‘or boshqaruv tajribasini milliy qadriyatlarga uyg‘unlashtirish, boshqaruv personallari kompetensiyalarini aniqlash, ularni kompetentlik sohalari bo‘yicha klasterlash, diferensiyalashtirish hamda o‘rta bo‘g‘in rahbari psixologik kompetentligini optimallashtirish sharoitlari rivojlanadi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019- yil 11- iyuldagi PF–5763-son “Oliy va o‘rta maxsus ta’lim sohasida boshqaruvni isloh qilish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi [1], 2019- yil 8- oktyabrdagi PF–5847-son “O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi farmonlari [2], 2018- yil 30- maydagi PQ–3755-son “Istiqbolli boshqaruv kadrlarini

tanlov asosida tanlab olishning zamonaviy tizimini yaratish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi [3], 2019- yil 11-iyuldagi PQ–4391-son “Oliy va o‘rta maxsus ta’lim tizimiga boshqaruvning yangi tamoyillarini joriy etish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarorlari [4] ta`lim sifatini yanada takomllashtirmoqda.

Hozirgi vaqtda ta’lim tizimi tez o‘sishi va talabaning texnikomda o‘qish paytida uni o‘zlashtirish imkoniyatlarining cheklanganligi o‘rtasidagi mavjud qarama-qarshilik shaklida o‘zini namoyon qiladigan xususiyat bilan tavsiflanadi. Bu qarama-qarshilik ko‘plab asarlar mualliflarini talabalarning o‘z-o‘zini ta’lim olish qobiliyatini rivojlantirish, ilmiy faktlarni tahlil qilish va oqilona qarorlarni sintez qilish ko‘nikmalarini shakllantirish yo‘nalishida universitet o‘quv jarayonini tashkil qilishni qayta ko‘rib chiqishga majbur qiladi. An’anaviy pedagogik tizim bo‘yicha o‘qitilgan bitiruvchilar mutaxassisning shaxsiy resurslarining tez "qarishi" (taqchilligi) bilan tahdid qilinmoqda [5]. Bu hodisa, xususan, muhandislik faoliyatini avtomatlashtirilgan qo‘llab-quvvatlash vositalarini bilish sohasiga ham tegishli. Bundan kelib chiqqan holda, kompyuter grafikasi sohasidagi professional bilimlar va kompyuter grafikasi sohasidagi dasturlash asoslarini bilish hozirgi vaqtda zamonaviy mutaxassisning talab qilinadigan fazilatlari hisoblanadi [6].

Tadqiqot obyekti. Innovatsion texnologiyalarni hayotga tadbiq etish, sohaga oid ilm-fan, fundamental va amaliy tadqiqotlarni olib borish, belgilangan ustuvor yo‘nalishlar asosida ta’lim tizimida ilm-fanning zamonaviy yutuqlarini joriy etish, sohaga oid ishlab-chiqarish korxonalarida oliy ta’lim muassasalari, akademik litsey va kasb-hunar kollejlari bazasida tadqiqot va o‘quv ilmiy markazlarni, ya’ni texnoparklarni bosqichma-bosqich tashkil etish orqali fan bilan ta’lim hamda ishlab chiqarishning o‘zaro integratsiyasini ta’minlash asosiy muammolardan biri hisoblanadi. Bu jarayonda nafaqat rahbar va pedagoglarning balki malaka oshirish va qayta tayyorlash jarayoniga jalb etilgan oliy ta’lim muassasalari professor-o‘qituvchilarining ham ijodiy-intellektual salohiyatini, amaliy malaka va ko‘nikmalarini oshirish uchun shart-sharoitlar yaratish, jumladan, oliy, o‘rta maxsus, kasb-hunar ta’limi tizimida faoliyat yurituvchi ilmiy daraja va unvonga ega bo‘lgan pedagoglarning salohiyatini ko‘tarishdek asosiy maqsad belgilanadi.

Pedagog kadrlar malakasini oshirish va qayta tayyorlash jarayonida, o‘qituvchi-amaliyotchilar shaxsiga yangicha yondashish hozirgi ijtimoiy taraqqiyotning zarur talabidir [7] .

Informatika o’qituvchisining faoliyatini rivojlantirishning zaruriy shartlari milliy ta’limni modernizatsiya qilish vazifalarini samarali amalga oshirish zarurati bilan belgilanadi.

Informatika o’qituvchisining kasbiy faoliyati umumiy o’rta ta’lim doirasida amalga oshiriladi. Shu sababli, informatika o’qituvchisi faoliyatini belgilash va rivojlantirishning asosiy yo’nalishlarini aniqlash maktab ta’limini modernizatsiya qilishning mohiyati va usullarini belgilovchi omillarni - ta’lim maqsadlari va qadriyatlari, uning natijalari, uning mazmunini aniqlashda tizimli-faoliyatli yondashuv, AKT vositalari asosida zamonaviy axborot-ta’lim muhitini joriy etish, o’qitishning innovatsion usullari va tashkiliy shakllariga yangicha tushunchalarni tahlil qilishdan boshlanishi kerak.

Metodika. Mamlakatimizda ma`nan yetuk, ruhan sog`lom, uyg`un kamol topgan avlodni tarbiyalash uchun zarur imkoniyatlar bazasini yaratishga erishildi. ”Oliy ta`limini rivojlantirish Davlat dasturi”ning samarali amalga oshirilganligi buning yorqin dalilidir. Ta`lim-tarbiya samaradorligini oshirishda asosiy omil sifatiga qaralayotgan ta`lim texnologiyalarni, ayniqsa, axborot kommunikatsiya texnologiyalarini amaliyotga joriy etish multimediya resurslaridan oqilona foydalanishdan, buning ijobiy natijasi bo`lgan bo`lajak o`qituvchi, pedagogok kadrlarning bilish qobiliyatini o`stirishdan iborat. Axborot kommunikatsiya texnologiyalarning afzallik tomoni shundaki, talabaning mustaqil fikrlashga, dunyoqarashini kengaytirishga, tinglashga va mushohada etishga, intilish va izlanishga, tafakkurni rivojlantirishga, o’z ustida mustaqil ishlashga o’rgatadi (3) . Muhandislik kompyuter grafikasida ham talabalarning chizmalarini yanada oson va qulay o`qishlari uchun va chizmani yaxshi tasavvur qilishlari uchun AutoCad, 3DMax, Power point, Paint, dasturlaridan foydalana olishi zarur. O`qituvchi va bo`lajak chizmachilik “o`qituvchisi”- talaba birgalikda faoliyat yuritadi. O’qituvchi boshqaruvchi sifatida talabaga turli yo’nalishlarni ko’rsatadi. Talaba dars mashg`uloti jarayonida faol harakat qilib, o’zi mustaqil fikr yuritadi. Darsda malakalarini samarali ravishda qo`llashga o`rgatish dars samaradorligini oshiradi. Ta`limning barcha bosqichlarida yangi pedagogik texnologiyalarni joriy etish, ayniqsa, axborot kommunikatsiya texnologiyalaridan samarali va oqilona foydalanish va yuqori samaradorlikka erishishga alohida ahamiyat berish darkor.

"Kompyuter grafikasi" - bu tushunish va o'rganish bir muncha murakkab bo'lgan fan bo'lib, agar o`quvchilar, birinchidan, matematika va dasturlash sohasida yetarlicha chuqur bilimga ega, ikkinchidan, rivojlangan fazoviy tasavvurga ega bo`lishliklarini talab qiladi.

Ba'zi algoritmlarni, dasturlarning natijalarini so'z bilan yoki grafiklar, yoki doskada qo'lda chizilgan chizmalar yordamida tushuntirish mutlaqo mumkin emas. Bu yerda multimedia texnologiyalaridan foydalanish, ya'ni ma'ruzani multimedia taqdimoti ko'rinishida tashkil etish juda foydali bo'lib, unda nafaqat an'anaviy statik tasvirlar (chizmalar, chizmalar, matnlar), balki video va ovozli ma'lumotlar ham qo'llaniladi. Algoritmning matni ham, dastur kodi ham alohida slaydda ko'rsatilishi mumkin, shuningdek, kod ishining

bosqichma-bosqich taqdimoti orqali uch o'lchamli sahnalarning oraliq natijalarini elementlarini o`quvchilarga ko'rsatish juda qulaydir. Bundan tashqari, alohida bosqichlar o'qituvchining tushuntirish nutqi bilan birga alohida slaydlarda dasturchining barcha harakatlari jarayonda ko'rsatilganda video formatda tashkil etilishi mumkin. Ushbu yondashuv yanada tushunarli va o`quvchi uchun qulay, chunki uning ko'p his-tuyg'ulari axborotni uzatish jarayonida ishtirok etadi va audio ma'lumotlar asosida shakllangan aqliy tasvir ko'rish diapazoni bilan mustahkamlanadi va sezilarli darajada tuzatiladi [2].

Algoritmlarning yaratilishi va ishlashini bosqichma-bosqich ko'rsatish, ayniqsa, rivojlangan tasavvur va erkin yo'nalishni talab qiladigan uch o'lchovli sahnada yorug'lik o'rnatish, soyalarni qoplash, istiqbolni ko'rsatish, teksturalarni qoplash kabi murakkab mavzularni tushuntirish uchun zarurdir. Ma'ruza vaqti xuddi shu diagrammalarni qo'lda chizishga emas, masalan, muayyan harakatlar natijalarining aniq tasvirlari yoki turli grafik va diagrammalar bilan tasvirlangan dastur kodining bo'laklarini tushuntirishga sarflanganda foydaliroq bo'ladi. Segmentlar va yoylarni chizish algoritmlarini rangli va aniq slaydlar yordamida tushuntirish, qora taxta va bo'rdan foydalanishga nisbatan ancha qulay va tushunarlidir.

Shuningdek, "Kompyuter grafikasi" fanida juda ko'p bo'lgan juda murakkab materialning yangi, yorqin va qiziqarli taqdimoti o`quvchilarga nafaqat ma'ruza darsida to'liqroq o'zlashtirishga imkon beradi, balki ularni yangi bilimlarni izlashga rag'batlantiradi. Bunda qiziqish mustaqil ish yo‘lidagi birinchi qadam bo‘lib, ko‘z-ko‘z qilish uchun emas, balki o‘z harakatini to‘liq fidoyilik va tushunish bilan ishlashdir. Bu esa, o'z navbatida, o`quvchining ta'lim yutuqlarini ongli ravishda oshirishga olib keladi, ko'pincha bo'lgani kabi ball emas, balki o'rganilayotgan fan sohasidagi bilim va ko'nikmalarga intilishga undaydi.

Kompyuter grafikasi bilan bog‘liq bo‘lgan dasturlarni ko‘rib chiqamiz: Grafik dasturlar tasvirlarni yaratish va tahrirlash uchun mo‘ljallangan, kichik piktogrammalardan tortib ulkan afishalargacha - "Kompyuter grafikasi" atamasi deb nomlanishi mumkin bo‘lgan hamma narsalarni qamrab oladi. Bepul grafika dasturlarini ko‘rib chiqamiz. Uni uch guruhga ajratish mumkin:

1. 3D — uch o‘lchamli modellarni yaratish va tahrirlash dasturlari, masalan, obyektlarning uch o‘lchovli modeli, jonivorlar, uch o‘lchamli animatsiya.

2. Vektor - vektorli grafikani yaratish va qayta ishlash uchun, masalan: logotiplar, chizmalar, sxemalar.

3. Raster — rasmlar, fotosuratlar, chizmalar, nishonlar bilan ishlaydigan programmalar.

Bundan tashqari, har bir toifada taqdim etilgan dasturlar ham maqsadga muvofiq bo‘linadi. Masalan, eng keng tarqalgan bitmap bo‘lishi mumkin: chizish, ko‘rish, tahrirlash yoki maxsus effektlarni qo‘yish. Ushbu bo‘limdagi barcha amallar uchun maxsus dasturlarni topishingiz mumkin.

3ds MAX dasturi: Ushbu dasturda sichqoncha, chizish, bo‘yoqlar, o‘chirgich va boshqalar bilan obyektlarni sudrab borish texnologiyasi qo‘llanadi. Ushbu dastur faqat ingliz tilidagi versiyada ishlab chiqilgan, interfeys juda oddiy, ammo ingliz tilini bilmasdan ushbu dasturni tushunish oson bo‘lmaydi [7]. Dastur bepul. Dasturning asosiy xususiyatlari quyidagilardan iborat: sichqoncha bilan drag va drop, obyektlarning deformatsiyasi, shakllarning katta ma’lumotlar bazasi, poligonal modellashtirish, animatsiya, obyektlarni olib kirish, sahnalarni fayllarga eksport qilish. Biroq ushbu dasturda rus shrifti juda yomon qabul qilinadi, shuning uchun ushbu dasturda ishlash uchun siz ingliz tilini bilishingiz kerak [8].

Blender dasturi: Ushbu dasturni o‘rganish professional 3D - modellashtirish uchun ishlatiladigan asosiy vositalar mavjudligini ta’kidlash mumkin. Dastur rus va ingliz tillarida mavjud, erkin mavjud. Asosiy xususiyatlar: turli geometrik primitivlar, o‘rnatilgan render mexanizmlari va integratsiyasi, animatsiya vositalari, vazifalarni avtomatlashtirish, fayllarni olib kirish va eksport qilish, chiziqli bo‘lmagan tahrirlash va video kombinatsiyasi, interaktiv funktsiyalar, tezkor modellashtirish, shuning uchun ka4k "issiq" kalitlar mavjud. Biroq dasturning kamchiliklari ham mavjud: qorong‘u interfeys va vaqti-vaqti bilan blender qulab turadi, shuning uchun siz tez-tez loyihani tejashingiz kerak.

GoogleSketchUp dasturi: Dasturchi Google, o‘zbek va rus versiyalarida mavjud, erkin mavjud. Xususiyatlar: asosiy va maxsus modellashtirish, uslublar, sahnalar bilan ishlash, uch o‘lchamli matn yaratish, tayyor modellar bilan ishlash, 3D grafik formatlarini qo‘llab-quvvatlash. Ushbu dastur yordamida siz har qanday murakkablikdagi chizmalarni yaratishingiz va chizishingiz va tezda bajarishingiz mumkin.

Bo‘lajak o‘qituvchining kasbiy kompetentligini shakllantirish pedagoglarni tayyorlashdagi murakkab muammolar qatorida o‘ziga xos o‘rin tutadi. Ayniqsa, ta’limni modernizatsiyalash bilan bog‘liq islohotlarning joriy bosqichida kasbiy pedagogik faoliyatga moslashish muammosi yanada yaqqol namoyon bo‘lmoqda. Bo‘lajak o‘qituvchilarni amaliy, psixologik, metodik, tadqiqotchilik turlari bilan bir qatorda o‘qituvchining kasbiy kompetentligini shakllantirish bilan boyib bormoqda.

Zamonaviy axborot-ta’lim muhitini shakllantirish muammosi bo’yicha keyingi yillarda bir qator tadqiqotlar amalga oshirildi (M.I.Bashmakov, S.G.Grigoryev, V.V.Grinshkun, A.A.Kuznetsov, S.N.Pozdnyakov, Y.S.Polat, M.A.Surxaev, A.P.Tryapitsina va boshqalar) [5]. Ta’lim jarayonida AKT

vositalaridan foydalanishda axborot-ta’lim muhitidagi o’zgarishlarning tabiati va omillarini yoritib beruvchi so’nggi yillardagi tadqiqotlar zamonaviy axborot-ta’lim muhitini shakllantirishga qaratilgan (S.G.Grigoryev, V.V.Grinshkun, I.V.Robert, A.A.Kuznetsov, S.V.Zenkina, T.A.Sergeeva, M.A.Surxaev, A.P.Tryapitsina va boshqalar). Ushbu tadqiqotlarda axborot-ta’lim muhitini qo’llash bo’yicha kontseptual yondashuvlar va uning psixologik-pedagogik jihatlari ishlab chiqilgan [6].

Ta’lim tizimini rivojlantirishning hozirgi bosqichida ta’lim sifatini shaxsning mehnat bozoridagi raqobatbardoshligi, uning kompetentligi bilan bog’liq bo’lishi kerak. Ta’lim oluvchilarning rejalashtirilgan kompetentligini rivojlantirish orqali ta’lim sifatini oshirish zarurati umumta’lim maktablarida bilim, ko’nikma va malakalarning yaxlit tizimini shakllantirishi, shuningdek, ta’lim oluvchilarning mustaqil faoliyat va shaxsiy javobgarlik tajribasi, ya’ni ta’lim mazmunining zamonaviy sifatini belgilovchi asosiy kompetentsiyalarini shakllantirishning dolzarbligini ko’rsatadi [7].

Ma’lumki, OTMga kelgunga qadar talabalar “Kompyuter grafikasi” fani bo‘yicha kerakli boshlang‘ich bilim va ko‘nikmalarga ega bo‘lsalar, ularning grafika fanlarida zarur bo‘lgan fazoviy tasavvurlari, chizmani o‘qiy olish xususiyatlari shakllanadi. Bu esa, bunga oid kurslarni o‘rta maxsus, kasb-hunar maktabi hamda texnikum ta’lim tizimidan boshlanishi maqsadga muvofiqligidan dalolat beradi. Qator tadqiqotchilarning bu boradagi ilmiy izlanishlari tufayli, amaliy tadbig‘i ta’lim jarayoniga katta samaralar bera oladigan ilmiy natijalarga erishilmoqda.

Bugungi kunda integratsiyalashgan ta'lim hamjamiyati muammosi, talabalarning pedagogik vazifalari yo‘nalishlarni faol izlashga qaratilgan samarali yechimlardan biri sifatida e’tirof etiladi. Integratsiya dastlab ilm-fanda, keyinchalik uning tarmog‘ida paydo bo‘ldi. U kengayib borayotgan fanlar va uning tarmoqlarini hajm va talab bo‘yicha farqlash jarayonida keskin qarama-qarshiliklar asosida vujudga keldi. Bu holat ilgari yagona fanlarning chuqurlashib borishi, uning alohida yo‘nalishlarining yangi va yangi yo‘nalishlarining paydo bo‘lishi, ayrim tor yo‘nalishlarda va jarayonda yangi fanlarning paydo bo‘lishi, mutaxassislarning tushunchasi yo‘qligi bilan tavsiflanadi.

Ta’lim tizimi maqsadlarini aks ettiruvchi kompetentsiya tushunchasi dunyoning barcha rivojlangan mamlakatlarida ta’limni modernizatsiyalashning muhim yo’llarini belgilab beruvchi zamonaviy tushunchalardan biridir. Bu pedagogik adabiyotlarni tahlil qilish, shuningdek, hozirgi bosqichda ta’limni rivojlantirishning asosiy yo’nalishlari va ta’limni isloh qilish uchun xosdir. Kompetentsiyaga asoslangan yondashuvdan foydalanish ko’p jihatdan mavjud ta’lim va jamiyatning ta’lim natijalariga bo’lgan real ehtiyojlari o’rtasidagi nomuvofiqlikni bartaraf etadi. Oliy ta’lim muassasalarida kompetentsiyaga asoslangan yondashuv ruhidagi ta’lim jarayonining asosiy tarkibiy qismi ta’limning yangi tashkiliy shakllari va metodlarini izlash va o’zlashtirishdan iborat bo’lib, unda asosiy e’tibor kompetentsiyaga asoslangan yondashuv asosida bo’lajak informatika o’qituvchilariga kompyuter grafikasini o’qitish metodikasiga qaratiladi [8].

Shunday qilib, hozirgi vaqtda ta’lim tizimi va informatika o’qituvchilariga kompyuter grafikasini o’qitish uchun qo’yilgan asosiy vazifalarning tahlili ta’lim jarayonida kompetentsiyaga asoslangan yondashuv bilan bog’liq hal qilinmagan muammolar ko’p, degan xulosaga olib keldi. Bundan tashqari, tezkor hal qilishni talab qiladigan yangi vazifalar ham mavjud, ular:

- ta’lim yo’nalishlari (individual ta’lim yo’nalishlari, qo’shimcha (maktabdan tashqari) ta’lim)ni rivojlantirish va kengaytirish, shuningdek, kredit-modul ta’limga o’tish;

- ta’lim tizimida kompetentsiyaga asoslangan yondashuvdan foydalangan holda ta’limning yangi tashkiliy shakllari (masofaviy shakllar, tarmoqlararo aloqa, telekommunikatsiya loyihalari metodi va boshqalar)ni joriy etish;

- kompetentsiyaga asoslangan yondashuv asosida bo’lajak informatika o’qituvchilariga innovatsion tashkiliy shakllardan foydalangan holda ta’lim jarayonini loyihalash, ya’ni ta’lim jarayoni subyektlarining ta’lim mazmunini o’zlashtirish uchun texnik, tashkiliy va psixologik sharoitlar yaratish bo’yicha (mamlakat, mintaqa, oliy ta’lim muassasasi va maktab) ta’lim jarayonini loyihalash;

- bir nechta ta’lim muassasalarining resurslarini yagona axborot-ta’lim muhitiga birlashtirish uchun turli mintaqalardagi o’qituvchilar va o’quvchilarning o’zaro hamkorligini tashkil etish, shu jumladan, o’qituvchilarning metodik faoliyatining jamoaviy shakllarini rivojlanayotgan muhitning kommunikativ imkoniyatlari orqali tashkil etish;

- kompetentsiyaga asoslangan yondashuv asosida bo’lajak informatika o’qituvchilariga kompyuter grafikasini o’qitish uchun zamonaviy metodlar, innovatsion shakllar va ta’lim vositalari asosida zamonaviy axborot-ta’lim muhitini loyihalash;

- mustaqil o’rganish jarayonini tashkil etish, “o’qishga o’rganish”, ya’ni ta’lim oluvchilarga kerakli bilimlarni mustaqil ravishda o’zlashtirishga yordam berish, individual ta’lim yo’nalishini rejalashtirish, shu

jumladan, innovatsion shakllardan foydalanish (tarmoqli hamkorlik, masofaviy ta’lim, keys texnologiyalari va boshqalar) .

Shunga ko’ra, ta’lim tizimining asosiy vazifasi bo’lajak informatika o’qituvchilarini yangi metodlar, innovatsion shakllar va zamonaviy ta’lim vositalaridan foydalangan holda pedagogik faoliyatga tayyorlash, ya’ni hozirgi bosqichda ta’lim muassasasi oldiga qo’yilgan va yaqin kelajakda paydo bo’lishi mumkin bo’lgan muammolarni hal etishga tayyor zamonaviy o’qituvchilarni tayyorlashdan iborat.

Xulosa. Oliy ta’lim jarayonida yangi tashkiliy shakllardan samarali foydalanish uchun ta’lim tizimiga yangi tashkiliy shakllaridan sifatli foydalanishga qodir yangi kasbiy pedagogik kadrlar zarur.

Ushbu talablarga javob beradigan yangi turdagi o’qituvchi an’anaviy ta’lim tizimida (an’anaviy tashkiliy shakllar bilan) to’liq shakllanmaydi. Informatika o’qituvchisining ta’lim jarayonida faol va tashabbuskor bo’lishi uchun uni shu tashabbusga undash kerak, muloqot ko’nikmlarini egallashi uchun tarmoq jamoalarida ishlashga o’rgatish kerak, jamoada ishlay olishi uchun telekommunikatsiya loyihalari orqali hamkorlikdagi faoliyatga jalb qilish kerak.

Yuqoridagilarni umumlashtirgan holda, shuni ta’kidlash mumkinki, jamiyat va davlat ehtiyojlariga javob beradigan yangi ta’lim natijalariga erishish uchun kompetentsiyaga asoslangan yondashuv asosida bo’lajak informatika o’qituvchilariga kompyuter grafikasini o’qitishda ta’limning yangi metodlari, innovatsion shakllari va vositalari, shuningdek, AKT vositalariga asoslangan yangilangan axborot-ta’lim muhitini qurish kerak.

Adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019- yil 11- iyuldagi PF–5763-son “Oliy va o‘rta maxsus ta’lim sohasida boshqaruvni isloh qilish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Farmoni.

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019- yil 8- oktyabrdagi PF–5847-son “O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030- yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi Farmoni.

3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018- yil 30- maydagi PQ–3755-son “Istiqbolli boshqaruv kadrlarini tanlov asosida tanlab olishning zamonaviy tizimini yaratish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Qarori.

4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019- yil 11- iyuldagi PQ–4391-son “Oliy va o‘rta maxsus ta’lim tizimiga boshqaruvning yangi tamoyillarini joriy etish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Qarori.

5. Зеер Ф.Э. Ключевые квалификации и компетенции в личностно-ориентированном профессиональном образовании вузе // Образование и наука. Изв. Урал, науч.-образов. центра РАО: Журн. теор. и прикл. исслед-Екатеринбург, 2000- № 3 (5).-С.90-102.

6. Казанович В.Г. Проблемы измеримости образовательных стандартов и стандартизации в образовании //В кн.: Квалиметрия человека и образования: методология и практика. Книга 2, ч.1.— М., 1998.-С.7—27.

7. Максимов Н.И. Образовательный стандарт как основа оценки качества образования //Квалиметрия человека и образования. Методология и практика. Кн.1, ч . 2 - М.: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 1993-С. 9-11.

8. Роберт И.В. Современные информационные технологии в образовании: дидактические проблемы; перспективы использования. — М.: Школа-Пресс, 1994.-205 с.

PROFESSIONAL FUTBOL JAMOALARIDA O‘ZARO MUNOSABATLARNING SHAKLLANISHIGA NIZOLI VAZIYATLARNING TA’SIRI

Majidov Jasur Baxtiyarovich,
Jizzax davlat pedagogika universiteti,
Umumiy psixologiya kafedrasi katta o‘qituvchisi
majidov-jdpi@mail.ru

Ushbu maqolada professional futbol jamoalarida o‘zaro munosabatlar shakllanishiga nizoli vaziyatlarning ta’siri masalalari ko‘rib chiqilgan bo‘lib, o‘tkazilgan tadqiqot natijalari qiyosiy tahlil etilgan. Shuningdek, sport jamoalarida nizoli vaziyatlarga yondashish usullari ko‘rsatib berilgan.

Kalit so‘zlar: *sportchi, shaxs, jamoa, guruh, o‘zaro munosabatlar, faoliyat, jamoaning rivojlanishi, nizoli vaziyatga munosabat.*

ВЛИЯНИЕ КОНФЛИКТНЫХ СИТУАЦИЙ НА ФОРМИРОВАНИЕ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ В ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ ФУТБОЛЬНЫХ КОМАНДАХ

В данной статье рассмотрены вопросы влияния конфликтных ситуаций на формирование взаимоотношений в профессиональных футбольных командах, проведён сравнительный анализ результатов проведённого исследования. Также показаны способы выхода из конфликтных ситуаций в спортивных коллективах.

Ключевае слова: *спортсмен, личность, команда, группа, взаимоотношения, деятельность, развитие команды, реакция на конфликтную ситуацию.*

THE IMPACT OF CONFLICT SITUATIONS ON THE FORMATION OF RELATIONSHIPS IN PROFESSIONAL FOOTBALL TEAMS

This article discusses the issues of the impact of conflict situations on the formation of relationships in professional football teams. A comparative analysis of the results of the study was carried out. It also shows ways out of conflict situations in sports teams.

Key words: *Sportsman, personality, team, group, relationships, activities, team development, reaction to a conflict situation.*

Kirish (mavzuning dolzarbligi). Mamlakatimizda ommaviy sportni rivojlanrirish borasida keng ko‘lamli islohatlar amalga oshirilib kelinmoqdaki, bu eng avvalo, sport vositasida salomatlikni mustahkamlash va millat genofodini saqlashga, sportni ijtimoiy harakatga aylantirishga qaratilmoqda. Bu borada Prezidentimiz tomonidan 2019- yil 4-dekabrdagi PF-5887 –sonli “O‘zbekistonda futbolni rivojlantirishni mutlaqo yangi bosqichga olib chiqish chora-tadbirlari to‘g‘risida” gi Farmoni doirasida mamlakatimizda 2030- yilgacha futbolni rivojlantirish Konsepsiyasining tasdiqlanishi mamlakatimizda ommaviy sport turi bo‘lgan futbolni rivojlantirish, mazkur sohada futbol klublari, sport ta’lim muassasalari uchun sport shifokori, sport psixologi, sport farmakologi, sport huquqshunosi va sport dietologi yo‘nalishlari bo‘yicha malakali mutaxassislar tayyorlashni tashkil qilish. Shuningdek, zamonaviy ilmiy yutuqlar va innovatsion texnologiyalardan foydalangan holda trener, seleksioner (skaut), tahlilchi, hakam, marketolog va futbol menejeri yo‘nalishlari bo‘yicha yuqori malakali futbol mutaxassislarini tayyorlash, qayta tayyorlash va malakasini oshirish maqsadida mahalliy hamda xorijiy mutaxassislarni keng jalb qilish orqali O‘zbekiston futbol assotsiatsiyasi huzurida futbol mutaxassislarini tayyorlash markazini tashkil etish vazifalari belgilab berildi[1]. Shuningdek, 2023-yil 07-apreldagi PQ-115-sonli “Ommaviy va professional futbolni har tomonlama rivojlantirishning qo‘shimcha chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Qarorida mamlakatimizda futbolning ommaviyligini yanada oshirish, istiqbolli va iqtidorli futbolchilarni tanlash hamda professional darajada tayyorlashning yangi tizimini yo‘lga qo‘yish, trener va hakamlarni xalqaro talablar asosida tayyorlash va mahoratini yuksaltirish, futbol infratuzilmasini yaxshilash hamda o‘rnatilgan standartlarga moslashtirish maqsadida bir qancha vazifalar belgilab berildi[2]. Mazkur vazifalarni amalga oshirish uchun ilm-fan yutuqlaridan foydalanish ushbu sohada keng ko‘lamli tadqiqotlar o‘tkazilishini taqazo etadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili (Literature review). Sport psixologiyasida sport jamoalarida

kechadigan o‘zaro munosabatlarini o‘rganish borasida olib borilgan tadqiqotlar ancha jonlanib bormoqda. Bu boradagi so‘ngi tadqiqotlarda kichik guruh sifatida sport jamoalaridagi jipslik, jamoadagi psixologik iqlim, guruhiy o‘zaro ta’sir, guruhiy ijtimoiy persepsiya, guruhiy kommunikatsiya, guruhdagi sotsial status, sportchilarning psixologik tayyyorgarligi va ayniqsa, trener va sportchi munosabatlari borasidagi tadqiqotlar diqqatga sazovordir. Lekin shu bilan birga, professional futbol jamoalarida o‘zaro munosabatlar muammosi kam o‘rganilgan mavzulardan biri hisoblanadi. Bu boradagi tadqiqotlarda A.S. Puni, E.P. Ilin, A.B. Alekseev, Y.Y. Kiselev, G.D. Gorbunov, I.P. Volkov, A.N. Nikolaev, P.A. Rudik, A.B. Rodionov, Y.L.Xanin, A. Stambulov, Y.A.Kolomeysev, V.F. Sopov va D.S.Shedrin va o‘zbek olimlaridan Z.Gazievalarning ishlari diqqatga sazovordir[3,5,6,7].

Dastlabki tadqiqotlarda hamjihatlik, shu jumladan, sport psixologiyasida, o‘zaro birdamlik, kichik sport guruhi — unga kiritilgan shaxslar yig‘indisi sifatida tushunilgan [4]. Tadqiqotchilarning e'tibori kamdan-kam hollarda guruh oldida turgan maqsad va vazifalarga, guruh faoliyatining o‘ziga qaratildi. Faoliyat yondashuvi nuqtayi nazaridan kichik guruhning samaradorligini ko‘rib chiqishda asosiy qadam 1970-yillarda A. V. Petrovskiy tomonidan amalga oshirildi. Bu vaqtda shaxslararo munosabatlarning faoliyat vositachiligi nazariyasi ishlab chiqilgan bo‘lib, uni kichik guruhlarning samaradorligini tahlil qilish uchun qo‘llash ko‘plab qarama-qarshi tadqiqotlarni boshqacha talqin qilishga imkon berdi [8, 9,10]. Guruh birdamligining ko‘rsatkichi sifatida A. V. Petrovskiy guruhning “butun guruh uchun eng muhim bo‘lgan obyektlar (faoliyat maqsadlari, shaxslar, g‘oyalar, hodisalar) ga nisbatan guruhning fikrlari, baholari, munosabatlari va pozitsiyalarining darajasi yoki darajasini aks ettiruvchi guruh ichidagi aloqalar tizimining ajralmas xarakteristikasi” bo‘lgan qiymatga yo‘naltirilgan birligini o‘rganishni taklif qildi. A.V.Petrovskiyning bunday yodashuvidan keyin sport jamoalari faoliyat maqsadlari asosida birlashgan va guruhiy me’yorlar va kutuvlar, eng muhimi, guruhiy qadriyatlar asosida tahlil qilina boshlandi va eng muhimi, guruhning rivojlanganlik darajasi asosida faoliyat samaradorligini baholash borasidagi yondashuvlar yuzaga kela boshladi.

Keyingi yondashuvlar jamoani birlashtiruvchi faoliyat mazmuni va shu asosda jamoaning ichki tuzilmalarida yotgan sotsial aloqalar va ularning ro‘yobga chiqishiga qaratilmoqda. Jumladan, zamonaviy psixologiyada kichik guruhlarda, jumadan, sport guruhlarida ham o‘zaro munosabatlarni sotsiometrik usulda o‘rganishning yangicha yondashuvlari yuzaga kelib bu boradagi yondashuvlardan biri bu- E.V.Shedrina yondashuvi hisoblanadi. E.V.Shedrina sport guruhdagi munosabatlarni o‘rganish uchun o‘z metodikasini ishlab chiqqan.Unga ko‘ra har bir sportchi uchun zarur bo‘lgan muloqot doirasi, ya’ni shunday kishilarni aniqlash kerakki, shu sportchi kimning fikriga tayanib ish ko‘radi va o‘zini ular uchun muhim e’tibor obyekti deb hisoblaydi. Referent doirani o‘rganish guruh tarkibini mukammalroq bilishga imkon beradi. E.V.Shedrina yondashuvi guruhdagi referent doirani o‘rganish asosida guruhdagi umumiy o‘zaro munosabatlarning qanday kechayotganligini aniqlashda ma’lum bir imkoniyatlarni yaratishi bilan izohlanadi. Bundan tashqari sport jamoalarida o‘zaro munosabatlarni o‘rganishda N.V.Baxareva va E.Bogarus tomonidan sotsial masofa shkalasi prinsipiga tayanib ishlab chiqilgan metodika keyingi paytlarda ancha ommalashib bormoqda. Uning mohiyati shundaki, guruhning har bir a’zosiga guruhni yangidan tuzish va shu bilan bog‘liq holda guruhning har bir a’zosiga quyidagi mezonga asosan “Birinchi navbatda komandaga olar edim” , “Olar edim”, “Ahamiyati yo‘q”, “Olmas edim” baholash vazifasi beriladi. Har bir a’zo ikki marta baholanadi: qo‘lidan nima kelishi (ishchanlik) va emotsional tarafdan. Barcha mezonlar ballar asosida (+2,+1,0, -1,-2) baholanadi. Har bir a’zo to‘plagan ballar (“+” , “-”) hisobga olinadi, shuning uchun, algebraik son kelib chiqadi) uning ushbu guruhdagi sotsiometrik statusini belgilaydi.Yuqorida yetakchilar, pastda esa (minusli ballar) guruh tomonidan rad etilganlar joylashadi. Sotsiometrik psixologik status ushbu odamning guruh tarafidan belgilangan mashhurlik me’yori va kerakligini aniqlaydi. Bu birgalikdagi faoliyat va muloqot, ishchi va shaxsiy sifatlarining baholanishida shakllanadi. Agar sportchi komandada o‘zining (ishchi, o‘yin) sifatlariga qanchalik yuqori ball olsa, shunchalik, ko‘p a’zolar u bilan muloqot qilishni afzal bilishadi.Yangidan tuzilgan sport jamoalarida birinchi paytda emotsional aloqalar ishchisidan ustun bo‘ladi. Jamoaviy sport turlarida o‘zaro munosabatlarning kechishi ko‘p jihatdan murabbiy shaxsining kasbiy yetukligi va uning ijtimoiy-psixologik bilimdonligiga bog‘liq bo‘ladi. Aynan murabbiyning shaxsiy va ijtimoiy sifatlari jamoaviy muhitning va shu muhitdagi ustivor ruhiyatning asosini belgilab beradi. Bu ruhiyat samarali-istiqbolli natijador faoliyatga yo‘l ochishi yoki ziddiyatli-samarasiz natijadorlikning past ko‘rsatkichi bilan ifodalanishi mumkin[3].

Y.A.Kolomeytsevning ta’kidlashicha, sport jamoalarida o‘zaro munosabatlar kechishida murabbiy shaxsi asosiy o‘rinni egallaydi. Uning ta’kidlashicha, “Murabbiy qo‘l ostidagilarda kuchli iroda va yuqori axloqiy me’yorlarga ega bo‘lgan jasur ritsar imijidagi shaxs sifatlarini namoyon eta olsa, sportchilarda ham shunday motivatsiya uyg‘otib bir-birini to‘g‘ri idrok etish va ijtimoiy perseptivlikning unumdor

uslubi yaratiladi. Bu esa murabbiy va sportchi munosabatlari (vertikal) kechishida ijtimoiy-psixologik va pedagogik unumdorlikning oshishida muhim omil bo‘lib hisoblanadi [6].

Y.L.Xanining qayd qilishicha, musobaqagacha tayyorgarlik davomida sportchining trener bilan muloqotga ehtiyoji oshishi mumkin. Mas’uliyatli musobaqagacha 2-3 xafta qolganda sportchilarda o‘zining tayyorligiga ishonch hosil qilishga, texnikadagi kamchiliklarni tuzatishga intilish bilan bog‘liq holda trener bilan o‘zaro muloqotga yuqori ehtiyoj kuzatiladi. Bu holatda trenerning passivligi va ayniqsa, uning sportchlar kutgan muloqot kutilmalarning yetishmasligi yashirin norozilikka va hatto, shaxslararo jiddiy to‘qnashuvlarga olib kelishi mumkinligi ta’kidlab o‘tadi. Shuningdek, Y.L.Xanining ta’kidlashicha, sportchilar muloqotining darajasi, mazmuni va xususiyatlari quyidagilarga bog‘liq:

1.Hamkorlikdagi sport faoliyati stajiga;

2.Bir-biri haqidagi bilimlarga;

3.Ular oldida turgan vazifalarni his qilish yo‘llari haqidagi tasavvurlarning mos kelishiga;

4.Sportchilar statusi (mavqeyi) va komandadagi roliga;

5.Sportchilarning bir-biriga nisbatan jismoniy va texnik-taktik tayyorgarligiga;

6.Shaxslararo munosabatlarga [3,7].

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Biz o‘z tadqiqotimizda yuqorida ta’kidlab o‘tilgan metodologik yondashuvlar asosida futbol jamoalarida ishchanlik yoki kommunikativlik sifatlaridan qaysi biri ustun ekanligini aniqlash maqsadida shaxslararo munosabatlar jarayonida nizoli vaziyatlarga sportchilarning munosabatni o‘rganish uchun K.N.Tomas tomonidan ishlab chiqilgan so‘rovnomadan foydalandik. Ushbu usul uning yordamida sinaluvchining nizoli vaziyatlarda o‘zini qanday tutishligining tipik usullarini tashxis qilish mumkin. Tadqiqotda O‘zbekiston Proligasi jamoasi Zomin (25 nafar), Jizzaxning So‘g‘diyona (24 nafar), Qarshining Nasaf (17 nafar) jamoalaridan jami 66 nafar sinaluvchilar qatnashishdi. Tadqiqot natijalarni statistik tahlil qilishda SPSS-14 dasturidan foydalanildi. Olingan natijalar tahlili quyidagicha mazmunga ega bo‘ldi:

«Zomin» futbol jamoasida Raqobat usuli bo‘yicha o‘rtacha ko‘rsatkich 6,4 ni tashkil etdi, Hamkorlik usulida o‘rtacha ko‘rsatkich 5,2 ni, Murosachilik usulida 6,4 ni, Tortishuvdan qochish usulida 4,8 ni, Vaziyatga moslashish usulida esa 7,1 ni tashkil etdi. Bundan ko‘rinib turibdiki, jamoa a’zolari o‘zaro munosabatlardagi nizoli vaziyatlarda Vaziyatga moslashish, Raqobat va Murosachilik usulidan foydalanishar ekan. Bundan ko‘rishimiz mumkinki, jamoada raqobatdan farqli o‘laroq, o‘z manfaatlarini boshqa odamlarning manfaati uchun qurbon qila olish (vaziyatga moslashish usulida) ustanovkalari yaxshi shakllanganligidan dalolat beradi. Bu esa jamoaviy o‘yin hisoblangan futbolda juda ham muhum hususiyat sanaladi. Umaman olganda, jamoadagi o‘zaro munosabatlarning kechishi ko‘proq ziddiyatli munosabatlardan ko‘ra hamkorlikka asoslangan jamoaviy faoliyatga yo‘nalganligi, o‘z pozitsiyachini himoya qilishda ba’zan raqobatga kirishishga hos bo‘lgan munosabatlar tizimi mavjud ekanligini kuzatishimiz mumkin. Lekin sportchilarning jamoaga moslashuvi va jamoada o‘rnatilgan ijtimoiy-axloqiy me’yorlarga amal qilishga bo‘lgan intilishi ham yuqori darajada deya olishimiz mumkin. O‘zaro munosabatlarning bunday kechishi ko‘pincha ijtimoiy psixologiyada ifodalab berilgan kichik guruhlarga xos qonuniyatga tayanilsa futbol jamoasi kichik guruh sifatida sportchilarning bir-birlari yaqindan bilishlari, ularning o‘rtasidagi aloqalarda doimo aniqlik bo‘lishini talab qiladi. Demak, aytishimiz mumkinki, kichik guruh sifatida futbol jamoasi qanchalik uyushgan bo‘lmasin o‘zaro munosabatlarning to‘g‘ridan-to‘g‘ri amalga oshishi tufayli ba’zan nizolar kelib chiqishini ta’kidlash joiz. Y.L.Xaninning ta’kidlashicha, sport jamoalaridagi o‘zaro munosabatlar jamoadagi boshqaruv tizimi samaradorligiga ham bevosita bog‘liq bo‘ladi [7]. Jamoadagi o‘zaro munosabatlar kechishi quyidagi rasmda yanada aniq ko‘rish mumkin.

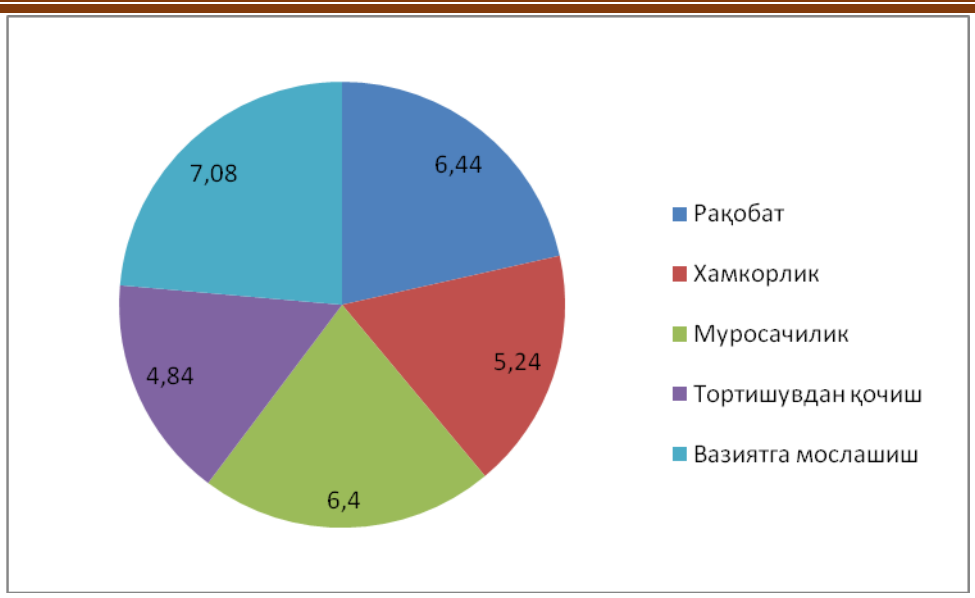

1-rasm. “Zomin” professional futbol jamoasida o‘zaro munosabatlarning K.Tomass uslubi bo‘yicha ifodalanishi

Ikkinchi tadqiqot obyektimiz «So‘g‘diyona» futbol jamoasidagi o‘zaro munosabatlar quyidagicha ko‘rsatkichga ega bo‘ldi:

Raqobat usuli bo‘yicha o‘rtacha ko‘rsatkich 6,8 ni tashkil etdi, Hamkorlik uslubi 5,9 ni, Murosachilik 5,2 ni, Tortishuvdan qochish 4,9 ni, vaziyatga moslashish 7,1 ni tashkil etdi (2-rasm). Mazkur jamoada ham o‘zaro munosabatlarning kechishi kuchli raqobat asosiga xos tarzda kechishi kuzatildi. Raqobat usuli bo‘yicha o‘rtacha ko‘rsatkich 6,8 ni tashkil qildi. Bu yuqori ko‘rsatkich hisoblanadi. Raqobat usuli — muloqot jarayonidagi bir tomonning ikkinchi tomon ustidan hukmronligini namoyon qilgan holda muloqot vaziyatini boshqarishga va butun jarayonni o‘z qo‘liga olishga harakat qilishini anglatadi. Bu esa o‘zaro munosabatlarning keskinlashuvi va vaqti kelib kattaroq nizolarning paydo bo‘lishiga olib keladi. Demak, jamoada raqobat muhiti negizida o‘zaro ziddiyatlar tez-tez sodir bo‘lib turishi hamda jamoa a’zolari guruh ichida referent guruh shaklida ishtirok etib o‘z pozitsiyalarni mustahkamlashga intilish jarayoni kuzatilmoqda. Bundan tashqari murosachilik-kelishuvchanlik usulida jamoaning ko‘rsatkichi 6,4 ballni tashkil etib jamoada o‘zaro munosabatlarda Kompromiss, ya’ni kelishuvchanlik. Bahsli vaziyatlarda "Sen ham yutqizma, men ham yutqizmay" qabilida ish tutish, munozarali vaziyatdan ikkala tomon ham xafa bo‘lmay chiqib ketish imkoniyatini izlashdan iborat bo‘lgan munosabatlar tizimi mavjudligining guvohi bo‘lishimiz mumkin. Bunda salbiy jihat shundaki, muammoni oxirigacha hal etilmasa, bora-bora baribir nizo kelib chiqishi ehtimoli saqlanib qoladi. Ushbu jamoada ham Vaziyatga moslashish shkalasida yuqori ball kuzatilib, mazur shkala bo‘yicha jamoaning o‘rtacha qiymati 7,1 ni tashkil etidi. Bundan ko‘rishimiz mumkinki, jamoada bu raqobatdan farqli o‘laroq, o‘z manfaatlarini boshqa odamlarningning manfaati uchun qurbon qila olish ustanovkalari yaxshi shakllanganligidan dalolat beradi. Shu bilan birgalikda, sportchilarning jamoaga moslashishi va jamoada o‘rnatilgan ijtimoiy-axloqiy me’yorlarga amal qilishga intilishi yuqoriligini ko‘rishimiz mumkin.Umaman olganda, jamoadagi o‘zaro munosabatlarning kechishi ko‘proq ziddiyatli munosabatlar bilan birga hamkorlikka asoslangan jamoaviy faoliyatga jamoa manfatini umumiy manfaat sifatida qabul qilish va bu jamoada o‘rnatilgan ijtimoiy me’yorlarga intilish mavjud ekanligini kuzatishimiz mumkin. Jamoadagi o‘zaro munosabatlar kechishi quyidagi rasm(2-rasm) da yanada aniq ko‘rish mumkin.

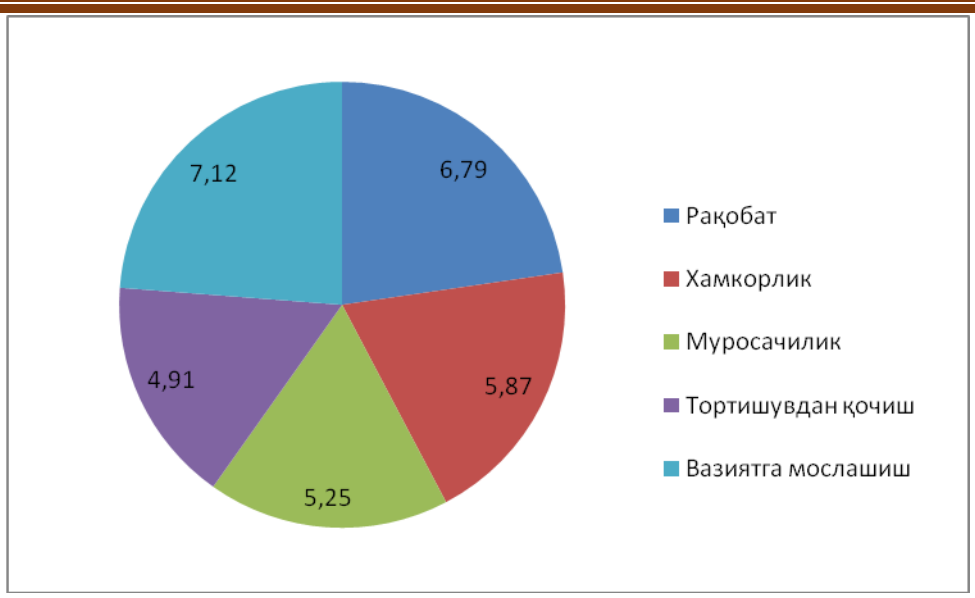

2-rasm. So‘g‘diyona futbol jamoasida o‘zaro munosabatlar ko‘rsatkichi K.Tomass uslubi bo‘yicha

Uchinchi tadqiqot obyektimiz hisoblangan «Nasaf» futbol jamoasida shaxslararo munosabat ko‘rsatkichlari quyidagicha mazmunga ega bo‘ldi:

Raqobat usuli bo‘yicha o‘rtacha ko‘rsatkich 6,3 ni tashkil etdi, Hamkorlik usuli 5,2 ni, Murosachilik 6,4 ni, Tortishuvdan qochish 5,2 ni, vaziyatga moslashish 6,8 ni tashkil etdi (3-rasm). Bundan ko‘rinib turibdiki, mazkur sport jamoasida ham o‘zaro munosabatlarda murosaga erishish va vaziyatga moslashish shkalalarida yuqori ballar qayd etilib jamoadagi o‘zaro munosabatlarda kichik guruhlarga hos bo‘lgan qonuniyatlar doirasidagi, ya’ni kichik guruhlarda o‘zaro aloqalarda doimo aniqlik bo‘lishini talab qiladi va bu ko‘pincha ziddiyatlarning ham tez-tez namoyon bo‘lishiga yo‘l ochadi.

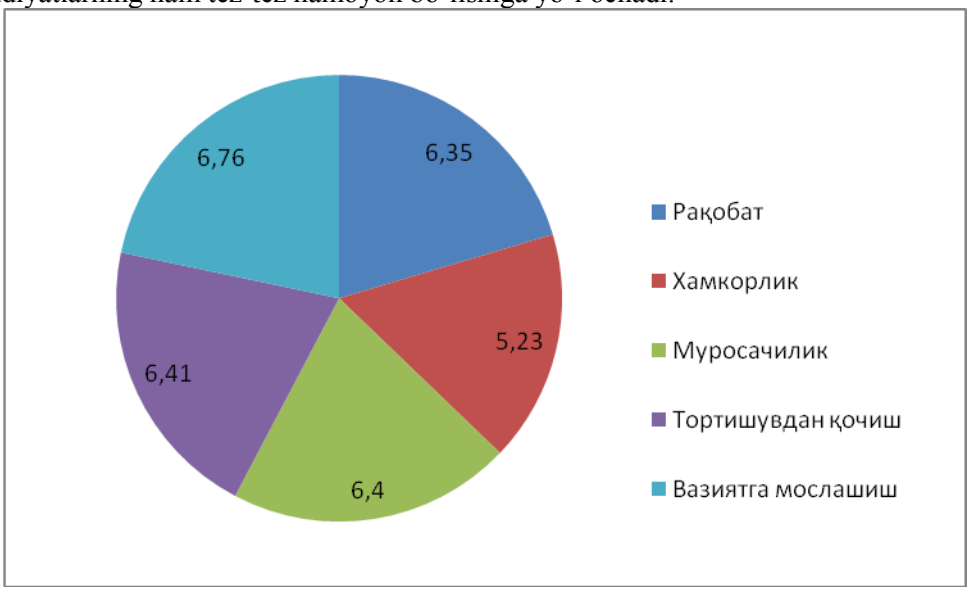

3-rasm. Nasaf futbol jamoasida o‘zaro munosabatlar ko‘rsatkichi K.Tomass uslubi bo‘yicha

Biz tadqiotimizda K.Tomas so‘rovnomasidan olingan natijalarning farqli jihatlarning didispersion tahlilini amalga oshirib jamoalardagi o‘zaro munosabatlarning nizoli vaziyatga munosabat tavsifi niqtayi nazaridan farqlarni tahlil qilishga harakat qildik. Olingan natijalarning ko‘rsatishicha Nasaf va Zomin futbol jamoalarida murosachilik shkalasida yuqori ko‘rsatkichlar namoyon bo‘lib, ushbu jamoalar shaxslararo ziddiyatli masalalarda murosa yo‘li bilan vaziyatni yumshatishga harakat qilar ekanlar. Bunday munosabat guruh ichida va guruhlararo munosabatlarda ham namoyon bo‘lishi mumkin. Ushbu uslubning mazmunida bahsli vaziyatlarda "Sen ham yutqizma, men ham yutqizmay" qabilida ish tutish, munozarali vaziyatdan

ikkala tomon ham xafa bo‘lmay chiqib ketish imkoniyatini izlashdan iborat bo‘lgan jarayondir. Buni quyidagi jadval va rasmda ham ko‘rishingiz mumkin.

1-jadval.

K.Tomasning shaxslararo munosabatlarni o‘rganish so‘rovnomasining dispersion tahlili

		Kvadratlar summasi	**Erkinlik darajasi**	**O‘rtacha kvadrat**	**F**	**Ishonch darajasi**
Raqobat	Guruhlararo	2,363	2	1,181	,250	,780
	Guruh ichida	298,001	63	4,730		
	Jami	300,364	65			
Hamkorlik	Guruhlararo	6,196	2	3,098	,826	,442
	Guruh ichida	236,244	63	3,750		
	Jami	242,439	65			
Murosachilik	**Guruhlararo**	**20,367**	**2**	**10,184**	**3,198**	**,048***
	Guruh ichida	**200,618**	**63**	**3,184**		
	Jami	**220,985**	**65**			
Tortishuvdan qochish	Guruhlararo	1,687	2	,844	,214	,808
	Guruh ichida	248,252	63	3,941		
	Jami	249,939	65			
Vaziyatga moslashish	Guruhlararo	1,461	2	,731	,202	,817
	Guruh ichida	227,524	63	3,611		
	Jami	228,985	65			

Izoh:* -p≤0,05,** -p≤0,01,*** -p≤0,001.

Jadvaldan ko‘rinib turibdiki, Murosachilik shkalasida sezilarli farqlar kuzatildi. Ya’ni Zomin va Nasaf futbol jamoalari nizoli vaziyatlarda murosachilик uslubidan ko‘proq foydalanishar ekan (4-rasm).

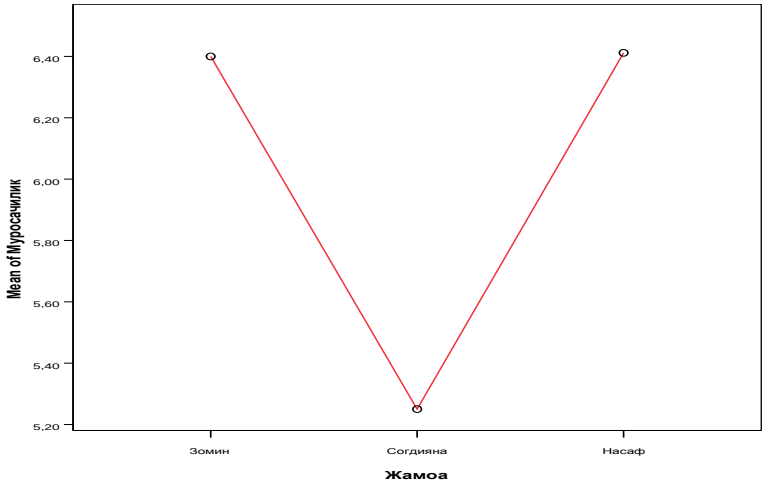

Umuman olganda, biz yuqorida ko‘rib o‘tgan nizoli vaziyatga munosabat usullarida barcha futbol jamoalarida Vaziyatga moslashish usuli yuqori ko‘rsatkichlarda namoyon bo‘ldi. Bundan kelib chiqib aytishimiz mumkinki, sportchilarda jamoa manfaatlariga bo‘ysunish yuqori darajada namoyon bo‘lmoqda.

Tadqiqotimizda futbol jamoalarining nizoli vaziyatga munosabatining korrelyatsion xususiyatlarini ham tahlil qilib, futbol jamoalaridagi munosabatlarning qanday kechayotganligi o‘rganib chiqdik. Olingan natijalarga ko‘ra, “Zomin” futbol jamoasida o‘zaro munosabatlar kechishining K.Tomass uslubi bo‘yicha korrelyatsion aloqadorlik xususiyatlari quyidagicha mazmunga ega bo‘ldi (jadval 3.2.4). Raqobat shkalasi Vaziyatga moslashish shkalasi bilan -,**605(**)** teskari aloqadorlik mavjudligini ko‘rsatdi. “Zomin” futbol jamoasida o‘zaro raqobat muhitida sportchilarning tashabbuslari hisobga olinishiga intilish tendensiyalarini kuzatishimiz mumkin. Bu esa o‘zaro munosabatlarda passiv aloqalar, tashabbuskorlikning yetishmasligi va sharoitlarga osongina ko‘nikishga nisbatan murosasizlik mavjudligidan dalolat beradi. Hamkorlik shkalasi bilan Tortishuvdan qochish shkalalari **-,427(*)** o‘rtasida ham teskari korrelyatsion aloqadorlik kuzatildi. Bu holat, ya’ni hamkorlik muloqot jarayonida ishtirok etayotgan barcha ishtirokchilarning o‘zaro manfaatlarini hisobga olgan holda muloqotda bo‘lish va muammoli vaziyatni oxirigacha hal etishga intilishdir. Oilaviy munosabatlar, ishxonadagi vaziyatlar va turli hollardagi insoniy munosabatlarda bu usul juda ko‘p

qo‘llaniladi. Hayotiy vaziyatlarda faqat o‘zining manfaatinigina emas, balki boshqalarning ham manfaatini o‘ylash, boshqalarning manfaatlari haqida ham qayg‘urish hamkorlik munosabatlarining garovi hisoblanadi. Demak, ko‘rishimiz mumkinki, “Zomin” futbol jamoasida o‘zaro hamkorlik munosabatlari qadrlangan holda muammoli vaziyatlardan shaxsning o‘zini olib qochishi, ya’ni tortishuvdan qochish turli bahonalar bilan qarorni orqaga surish kabi holatlarga jamoa a’zolariga tanqidiy munosabat bildiradi. Murosachilik shkalsi ham Tortishuvdan qochish shkalasi bilan **-,463(*)** teskari aloqadorlikka ega ekanligi ma’lum bo‘ldi. Bahsli vaziyatlarda "Sen ham yutqizma, men ham yutqizmay" qabilida ish tutish, munozarali vaziyatdan ikkala tomon ham xafa bo‘lmay chiqib ketish imkoniyatini izlashdan iborat bo‘lgan ushbu munosabat strategiyasi muammoli vaziyatlardan shaxsning o‘zini olib qochishi, ya’ni tortishuvdan qochish turli bahonalar bilan qarorni orqaga surish kabi holatlarga jamoa a’zolari tanqidiy munosabat mavjudligini ko‘rsatdi. Faqatgina Hamkorlik va Vaziyatga moslashish**, 018** shkalalari o‘rtasida ijobiy aloqadorlik mavjudlik kuzatildi, lekin korelyasion bog‘lanish namoyon bo‘lmadi. Demak, sportchilarda hamkorlik qilishga intilish kuchli namoyon bo‘lishi bilan birgalikda, ba’zi vaziyatlarda yon berishga, mavjud talablarni qabul qilishga, vaziyatga moslashishga intilish motivatsiyasini kuzatishimiz mumkin. Buni quyidagi jadvalda yanada aniqroq ko‘rishingiz mumkin (jadval-2).

2- jadval.

“Zomin” futbol jamoasida K.Tomasning nizoli vaziyatga munosabat tavsifi metodikasidagi korelyasion aloqalar ko‘rsatkichlari

Tomas metodikasi shkalalari	Raqobat	Hamkorlik	Murosachilik	Tortishuvdan qochish	Vaziyatga moslashish
Raqobat	1	-,329	-,163	-,149	-,605(**)
Hamkorlik		1	-,067	-,427(*)	,018
Murosachilik			1	-,463(*)	-,193
Tortishuvdan qochish				1	-,077
Vaziyatga moslashish					1

Izoh: r-Pirson, * - p≤0,05, ** - p≤0,01, *** - p≤0,001.

“So‘g‘diyona” futbol jamoasi sportchilarida nizoli vaziyatga munosabat ko‘rsatkichlari mazmunga ega bo‘ldi (2-jadval). Raqobat shkalasi bilan Hamkorlik shkalasi **-,527(**)** va Vaziyatga moslashish shkalalari -,756(**) o‘rtasida teskari korrelyatsion aloqadorlik kuzatildi. Bundan shunday xulosa qilish mumkunki, So‘g‘diyona jamoasida o‘zaro munosabatlarda kuchli raqobat muhiti mavjud. Bu holat sportchilarda o‘zining manfaatini kuchli himoya qilish, o‘zaro munosabatlarda boshqalarning manfaatlarini hisobga olmaslik hamda mavjud vaziyat va sharoitlarga moslashishda qiyinchiliklar mavjudligidan dalolat beradi. Bundan tashqari Hamkorlik shkalasi bilan Tortishuvdan qochish shkalalari**, 421(*)** o‘rtasida ham teskari korrelyatsion aloqadorlik kuzatildi. Bu holat, ya’ni hamkorlik muloqot jarayonda ishtirok etayotgan barcha ishtirokchilarning o‘zaro manfaatlarini hisobga olgan holda muloqotda bo‘lish va muammoli vaziyatni oxirigacha hal etishga intilishdir. Bundan ko‘rishimiz mumkinki, “So‘g‘diyona” futbol jamoasida o‘zaro hamkorlik munosabatlari qadrlangan holda muammoli vaziyatlardan shaxsning o‘zini olib qochishi, ya’ni tortishuvdan qochish turli bahonalar bilan qarorni orqaga surish kabi holatlarga jamoa a’zolari tanqidiy munosabat bildiradi. Murosachilik shkalsi ham Tortishuvdan qochish shkalasi bilan **-,542(**)** teskari aloqadorlik kuzatildi. Bahsli vaziyatlarda munozarali vaziyatdan ikkala tomon ham xafa bo‘lmay chiqib ketish imkoniyatini izlashga ijobiy munosabat kuzatilsa, muammoli vaziyatlardan shaxsning o‘zini olib qochishi, ya’ni tortishuvdan qochish turli bahonalar bilan qarorni orqaga surish kabi holatlarga jamoa a’zolari tanqidiy munosabat mavjudligini ko‘rsatdi. Faqatgina Hamkorlik va Vaziyatga moslashish**, 218** shkalalari o‘rtasida ijobiy aloqadorlik mavjudlik kuzatildi, lekin korelyasion bog‘lanish namoyon bo‘lmadi. Demak, sportchilarda hamkorlik qilishga intilish kuchli namoyon bo‘lishi bilan birgalikda, ba’zi vaziyatlarda yon berishga, mavjud talablarni qabul qilishga, vaziyatga moslashishga intilish motivatsiyasini kuzatishimiz mumkin. Umumuman olganda, “So‘g‘diyona” futbol jamoasida raqobatga asoslangan muhit kuchli namoyon bo‘lmoqda.Bu esa jamoada o‘zaro ichki ziddiyatlar mavjudligidan dalolat beradi. Buni quyidagi jadvalda ko‘rishingiz mumkin (jadval-3).

3- jadval.

“So‘g‘diyona” futbol jamoasida K.Tomasning nizoli vaziyatga munosabat tavsifi metodikasidagi korelyasion aloqalar ko‘rsatkichlari

Tomas metodikasi shkalalari	**Raqobat**	**Hamkorlik**	**Murosachilik**	**Tortishuvdan qochish**	**Vaziyatga moslashish**
Raqobat	1	-,527(**)	,056	,019	-,756(**)
Hamkorlik		1	-,201	-,421(*)	,218
Murosachilik			1	-,542(**)	-,211
Tortishuvdan qochish				1	-,099
Vaziyatga moslashish					1

Izoh: r-Pirson, * - p≤0,05, ** - p≤0,01, *** - p≤0,001.

Keyingi tadqiqot obyektimiz “Nasaf” futbol jamoasida K.Tomasning nizoli vaziyatga munosabat tavsifi so‘rovnomasi natijalariga nazar solsak, korrelyatsion aloqadorlik kuzatilmaganligini ko‘rishimiz mumkin. Faqatgina, Murosachilik va Vaziyatga moslashish shkalalarida ijobiy alaqadorlik**, 025** mavjudligini ko‘rishimiz mumkin. Bundan shunday xulosa chiqarish mumkinki, “Nasaf” futbol jamoasi sportchilarida o‘zaro munosabatlarda aniq bir pozitsiyani tanlashga bo‘lgan intilish kuchsiz nomoyon bo‘lmoqda, faqatgina murosa yo‘lini tanlash va mavjud vaziyatga moslashib borish kabi ustanovkalar namoyon bo‘layotganligini anglashimiz mumkin. Umuman olganda, ushbu jamoada o‘zaro munosabatlarda muayyan o‘zaro munosabatlar tizimi shakllanishi murakkab kechayotganligi tasavvur qilish mumkin (jadval-4).

4- jadval.

“Nasaf” futbol jamoasida K.Tomasning nizoli vaziyatga munosabat tavsifi metodikasidagi korelyasion aloqalar ko‘rsatkichlari

Tomas metodikasi shkalalari	**Raqobat**	**Hamkorlik**	**Murosachilik**	**Tortishuvdan qochish**	**Vaziyatga moslashish**
Raqobat	1	-,105	-,475	-,164	-,205
Hamkorlik		1	-,363	-,254	-,399
Murosachilik			1	-,120	,025
Tortishuvdan qochish				1	-,429
Vaziyatga moslashish					1

Izoh: r-Pirson, * - p≤0,05, ** - p≤0,01, *** - p≤0,001.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Xulosa o‘rnida shuni aytish mumkinki, professional futbol jamoalari kichik guruhlarga xos belgilar asosida rivojlanib boradi. Ijtimoiy rivojlanishining asosiy omili faoliyat mazmuni asosida shakllangan qadriyatlar, ustanovkalar jamoa shakllanishida va o‘zaro munosabatlar kechishida muhum rol o‘ynaydi. Biz yuqorida ko‘rib o‘tgan tadqiqotimizda, sportchilar tomonidan nizoli vaziyatlarda Vaziyatga moslashish, Raqobat va Murosachilik usullaridan keng foydalanadi. Murosachilik usulida sezilarli farqlar kuzatildi. Shunga binoan “Zomin” va “Nasaf” futbol jamoasi sporchilari nizoli vaziyatlarni murosa yo‘li bilan hal qilishni afzal bilishadi. Aksincha, Raqobat usulidan foydalanish So‘g‘diyoni futbol jamoasi sportchilarida ko‘proq ko‘zga tashlandi. Bunday natijalar har uchala jamoadagi psixologik iqlim va jamoaning ijtimoiy rivojlanish tendensiyalari haqida ma’lum bir xulosalar chiqarishga turki berishi mumkin.

Adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019- yil 4-dekabrdagi PF-5887 – sonli “O‘zbekistonda futbolni rivojlantirishni mutlaqo yangi bosqichga olib chiqish chora-tadbirlari to‘g‘risida” gi Farmoni. http//lex.uz/m/acts/4631208

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 7-apreldagi PQ-115-sonli “Ommaviy va professional futbolni har tomonlama rivojlantirishning qo‘shimcha chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Qarori, / https://lex.uz/docs/6426271.

3. Ильин. Е.П. «Психология спорта»: Питер; Спб.; 2008. 352 с. 211-223 с.

4. Кретти Б.Дж. Психология в современном спорте. М.: ФиС, 1978. — 224 с.

5. Щедрин Д.С.Учебные материалы по разделу «Психология спорта и физической культуры» по предмету «Психология»-Соратов-2014

6. Коломейцев Ю.А. Взаимоотношения в спортивной команде. - М.: 1984, с 246.

7. Ханин Ю.Л. Психология общения в спорте, М. 1980.208с

8. Немов Р. С. Социально-психологический анализ эффективной деятельности коллектива. М.:Педагогика,1984. -200с

9. Психологическая теория коллектива /Под. ред. А. В. Петровского. М.: Педагогика, 1979.- 240с

10. Савинкина, А. О. Связь сплочённости футбольной команды с её эффективностью / А. О. Савинкина. — Текст : непосредственный // Молодой учёный. — 2015. — № 23 (103). — С. 896-901. — URL: https://moluch.ru/archive/103/23722/

11. Gazieva Z.E. Sportda guruhiy jipslik shakllanishi va rivojlanishining ijtimoiy-psixologik xususiyatlari (futbol komandalari misolida) psixologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun dissertatsiyasi.Toshkent., 2019 y.

OLIY TA’LIM MUASASSALARI TALABALARINI VEB SAHIFALAR YARATISH KO‘NIKMALARINI RIVOJLANTIRISHDA INTERAKTIV TA’LIM PLATFORMALARIDAN FOYDALANISH

Otaqulova Durdona Rahmonovna,
Navoiy davlat pedagogika instituti,
“Informatika” kafedrasi o‘qituvchisi

Ushbu maqolada veb sahifalar yaratishda interaktiv ta’lim platformalar foydalanish imkoniyatlari, ulardan ta’lim jarayonida foydalanish muammolari va yechimlariga oid ma’lumotlar keltirilgan. Shunungdek, interaktiv ta’lim platformalaridan foydalanib,“Kompyuter grafikasi va vizuallashtish” fanidan html, css, javascript dasturlarida veb sahifalar yaratish hamda foydalanishga oid taklif va tavsiyalar keltirilgan, uning samaradorligini aniqlash maqsadida tajriba-sinov ishlari olib borilgan. Tajriba-sinov ishlari natijalarining samaradorlik darajasini aniqlashda Styudent-Fisher kriteriyasidan foydalanilgan.

Kalit so‘zlar: *interaktiv ta’lim platforma, interaktiv, ta’lim platformasi, global tarmoq, programiz.com, html, css, javascript, immersiv, texnologiya, interfyes,veb, onlayn kompilyator, kod, Styudent-Fisher.*

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИНТЕРАКТИВНЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ПЛАТФОРМ ПРИ ФОРМИРОВАНИИ НАВЫКОВ СОЗДАНИЯ ВЕБ-САЙТОВ У СТУДЕНТОВ ВУЗА

В данной статье представлена информация о возможностях использования интерактивных образовательных платформ для создания веб-страниц, проблемах и решениях их использования в образовательном процессе. Кроме того, были представлены предложения и рекомендации по созданию и использованию веб-страниц в программах html, css, javascript из предмета «Компьютерная графика и визуализация» с использованием интерактивных образовательных площадок, проведены опытно-экспериментальные работы с целью определения её эффективности. Для определения эффективности результатов экспериментальной работы использовали критерий Стьюдента-Фишера.

Ключевые слова: *интерактивная образовательная платформа, интерактивный, образовательная платформа, глобальная сеть, programiz.com, html, css, javascript, immersive, технология, интерфейс, web, онлайн-компилятор, код, Student-Fisher.*

THE USE OF INTERACTIVE EDUCATIONAL PLATFORMS IN THE DEVELOPMENT OF THE SKILLS OF CREATING WEB PAGES OF STUDENTS OF HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS

This article provides information on the possibilities of using interactive educational platforms for creating web pages, the problems and solutions of using them in the educational process. In addition, suggestions and recommendations regarding the creation and use of web pages in html, css, javascript programs from the subject of "Computer Graphics and Visualization" using interactive educational platforms were presented, experimental and test work was carried out in order to determine its effectiveness. The Student-Fisher criterion was used to determine the effectiveness of the results of the experimental work.

Key words: *interactive educational platform, interactive, educational platform, global network, programiz.com, html, css, javascript, immersive, technology, interface, web, online compiler, code, Student-Fisher.*

Kirish. Bugungi kunda raqamli vositalar ta’lim tizimida o‘rni beqiyos bo‘lib, bunda talabalarning fanni o‘zlashtira olishi emas, balki bir vaqtning o‘zida o‘zlashtirish darajasini vazifalarni bajarishni kuzatish mumkin. Buning natijasida talabalarni o‘z ustida mustaqil ishlash qobiliyatlarini rivojlanadi va axborot texnologiyalariga oid kompetensiyalari shakllanadi [1-4].

Oliy ta’lim muassasalari talabalarida interaktiv ta’lim platformalari yordamida mashg‘ulotlarni tashkil etish dasturlarini o‘rganish, tayyorlash va bajarish uchun kam vaqt talab etiladi hamda talabalarga materialni ko‘rib chiqish, tushunish va tanqidiy fikrlashda yordam beradi. Interaktiv ta’lim platformasi yordamida talaba va texnologiya o‘rtasidagi interfeys orqali ikki tomonlama axborot oqimini ta’minlaydi va so‘ralgan ma’lumotni yoki faoliyat natijasi taqdim etib boradi.

Shu bois fanlarni, xususan, “Kompyuter grafikasi va vizuallashtirish” fanini o‘qitishda raqamli vositalardan foydalanish maqsadga muvofiq sanaladi. Bugungi kunda raqamli vosita sifatida interaktiv ta’lim platformalarini keltirish mumkin. Interaktiv ta’lim platformalari yordamida mavzularning mavhumligini soddalashtirilganini tushuntirish bilan birga talabalarda o‘rganishni immersiv qiziqarli bo‘lishi bilan birga dasturlardan foydalanish ko‘nikmasi tez integratsiya qilinadi va talabalar mustaqil o‘rganish, tahlil qilish imkoniyatilarini beradi.

Asosiy qism. Ta’limda zamonaviy axborot texnologiyalarini joriy etishning ilmiy-nazariy asoslari, oliy ta’lim muassasalarida fanlarni o‘qitish samaradorligini oshirishda elektron ta’lim resurslar va interfaol metodlardan foydalanish metodikasi hamda masofadan o‘qitish texnologiyalarini qo‘llash muammolariga oid yurtimizda A.A.Abduqodirov, U.Sh.Begimkulov, G.S.Ergasheva kabi olimlarning tadqiqotlarida keltirilgan. Oliy ta’lim muassasalarida informatika turkumiga kiruvchi fanlarga oid elektron axborot resurslarini, interaktiv o‘quv majmualar, pedagogik dasturiy ta’minot yaratish va ularni joriy qilish metodikasi bo‘yicha M.H.Lutfillayev, S.Q.Tursunov, B.B.Mo‘minov, M.R.Fayziyeva, T.T.Shoymardonovlar tomonidan ilmiy izlanishlar olib borilgan; bo‘lajak informatika o‘qituvchilarining metodik tizimini takomillashtirish, kasbiy kompetentligini shakllantirish va tayyorlash mazmunini takomillashtirish hamda o‘quv adabiyotlari yangi avlodni yaratishga oid N.I.Taylaqov, F.M.Zakirova, B.Z.To‘rayev, Sh.K.Xudayberdiyevlarining tadqiqotlarida keltirilgan [5].

Web-texnologiyalarning funktsional imkoniyatlari, zamonaviy elektron ta’lim resurslari A.A.Andreev, S.A.Borodachev, T.T.Vezirov, I.B.Gotskaya, A.I.Zatuliy, V.I.Zozulya, V.I.Drojjinov, S.F.Katerjina, A.V.Kozlova, I.V.Kuznetsova, M.Nimatulaev, M.Lapchik, E.S.Polat, V.A.Filippov, M.T.Mambetniyazovlarning tadqiqotlarida o‘z aksini topgan [6].

Web-texnologiyalarni shakllantirish, interaktiv ta’lim platformalaridan foydalanish nazariyasi va amaliyotiga oid tadqiqotlar B.K.Atrostic, C.Bereiter, N.B.Sekulich, D.Biljana, S.Paavola, M.Sigala, K.Hakkarainen, J.L.Mark, H.Meyer, G.Fessakis C.McLoughlin, Tim O‘Reylllar ilmiy izlanishlar olib borgan [7].

Bugungi kunda fanlardan, xususan, informatika fanlarini o‘qitish samaradorligini oshirishda va talabalarning fikrlashini rivojlantirishda interaktiv ta’lim texnologiyalardan foydalanish samarali hisoblanadi. Chunki interaktiv ta’lim platformalarining asosiy ustunligi - ikki tomonlama o‘qitish talabalarning passivligini yo‘q qiladi va ko‘proq talabalarda mustaqil vazifalarini tekshirish imkoniga ega bo‘ladi. Ayni paytda dasturlarni o‘rganishga mo‘ljallangan ko‘plab interaktiv ta’lim platformalari mavjud bo‘lib, ulardan ta’lim va tarbiya jarayonida keng ko‘lamda foydalanib kelinmoqda.

Interaktiv ta’lim platformasi - veb-dizaynda interfaol sahifalar interfeysini amalga oshiradigan sahifalar tushuniladi[8].

Bularga misol sifatida global tarmoqning https://www.programiz.com/ manzilida joylashgan interaktiv ta’lim platformasini keltirish mumkin. Ushbu interaktiv ta’lim platformasidan foydalanib HTMLda veb sahifa yaratish ketma-ketligini keltiramiz:

1. https://www.programiz.com/ ta’lim platformasi ochiq onlayn kurslaridan foydalanuvchi tomonidan ro‘yxatdan o‘tishni talab etilmaydi, ammo oxirgi darsliklar va yangilanishlarni olish uchun elektron pochta orqali obuna bo‘lish talab etiladi.

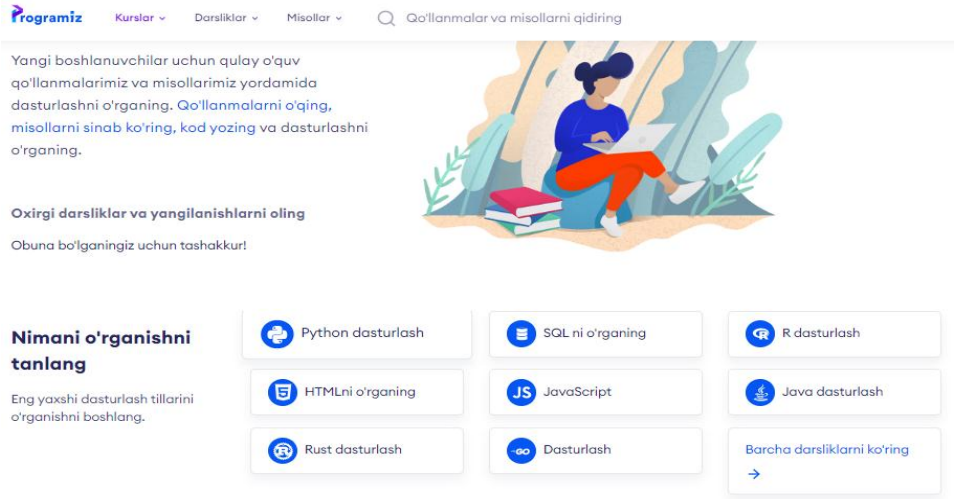

1-rasm. https://www.programiz.com/ platformasidan foydalanish jarayoni

2. https://www.programiz.com/ interaktiv ta’lim platformaning “Nimani o‘rganishni tanlang” bo‘limi orqali o‘rganiladigan dastur tanlanadi.

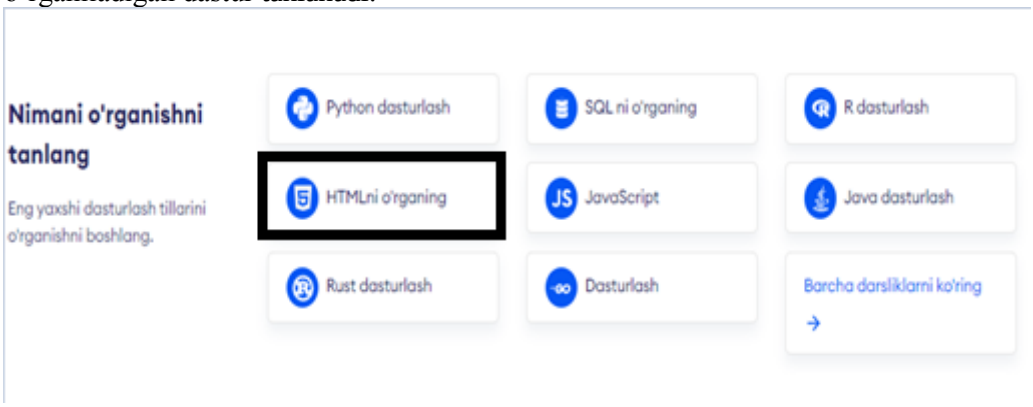

2-rasm. https://www.programiz.com/ platformasidan foydalanish jarayoni

3. https://www.programiz.com/ interaktiv ta’lim platformaning “HTML ni o‘rganing” bo‘limidan darsliklar bo‘limidan dastur haqida to‘liq ma’lumotlar o‘rganiladi. Ushbu bo‘limda foydalanuvchi uchun tayyor darsliklar taqdim etilgan.

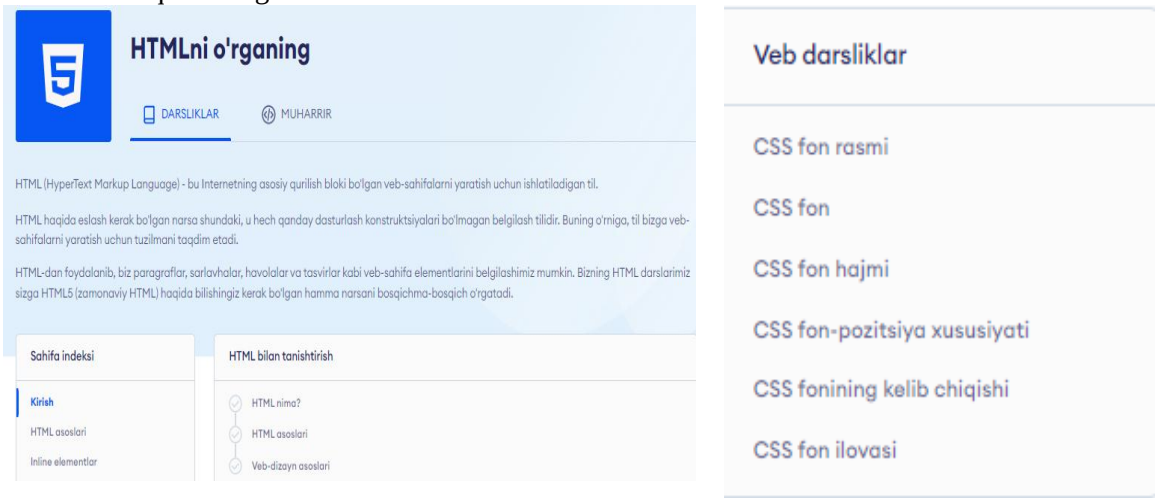

3-rasm. https://www.programiz.com/ platformasidan foydalanish jarayoni

4. **https://www.programiz.com/** interaktiv ta’lim platformalarining afzalliklaridan biri onlayn kompilayatordan foydalanishdir. Masalan “Onlayn HTML muharriri” bo‘limi tanlanib, index.html oynasidan tayyor yaratilgan dasturni tahrirlash hamda style.css, script.js dasturlarida kodlanishi taqdim etilgan.

Onlayn kompilyatorlar kodni tezda tekshirish, xatolarni tuzatish va dasturning to‘g‘ri ishlashiga ishonch hosil qilish imkoniyatini beradi.

4-rasm. https://www.programiz.com/ platformasidan foydalanish jarayoni

5. **https://www.programiz.com/** interaktiv ta’lim platformasida tayyorlangan dastur JS ko‘rinishini va arxiv fayl turi yuklab olish imkoniyatlaridan foydalanish mumkin.

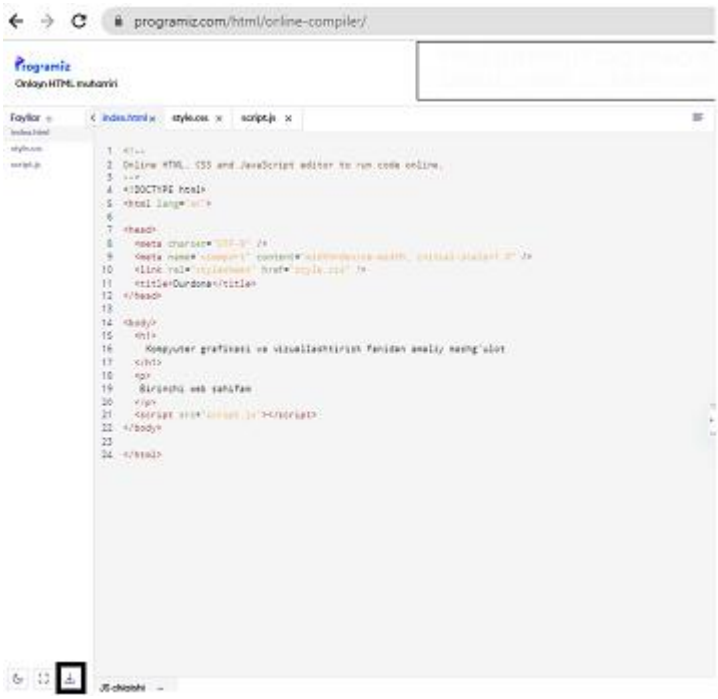

5-rasm. https://www.programiz.com/ platformasidan foydalanish jarayoni

programiz.com interaktiv ta’lim platformasida kod kompyuterda to‘g‘ridan to‘g‘ri foydalanish, dasturlash tillarida yozilgan kodlarni solishtirish, xatoliklar ko‘rsatadi, agar xatolik bo‘lmasa dastur natijasini ko‘rsatiladi.

Muhokamalar va natijalar: Oliy ta’lim muassalarida programiz.com interaktiv ta’lim platformalari yordamida “Kompyuter grafikasi va vizuallashtirish” fanidan foydalanish veb-sahifa yaratish samaradorlik darajasini aniqlashga oid tajriba-sinov ishlari olib borildi. programiz.com ta’lim platformasidan foydalanib “Kompyuter grafikasi va vizuallashtirish” fanidan amaliy samaradorligini aniqlash maqsadida tajriba va nazorat guruhlariga “Matematika-informatika” yo‘nalishi uchun jami 90 nafar talablar jalb etildi. Tajriba guruhiga ajratilgan talaba tadqiqot doirasida tavsiya etilayotgan programiz.com foydalanib, mashg‘ulot tashkil etildi. Nazorat guruhiga esa ushbu imkoniyat berilmadi. Mazkur tajriba-sinovga jalb etilgan talabaning natijalari tahlil etilib, ishonchliligini tekshirish maqsadida Styudent-Fisher kriteriyasi asosida matematik-statistik tahlili etildi. Ushbu kriteriyadan foydalanishda tanlanmalar uchun mos o‘rta qiymatlar

$\overline{X} = \frac{1}{n}\sum_{i=1}^{4} n_i X_i$, $\overline{Y} = \frac{1}{n}\sum_{i=1}^{4} n_i X_i$ formuladan foydalanildi. Hisoblash natijasiga ko‘ra, tajriba guruhining o‘rtacha o‘zlashtirish ko‘rsatkichi guruhiga nisbatan yuqori ekanligi, ya’ni 10,3 % ga oshganligi ma’lum bo‘ldi.

Xulosa. Bugungi kunning eng asosiy vazifalaridan biri turli fanlar sohasini o‘z ichiga olgan bilimlar omborini yaratishdir. Interaktiv ta’lim platformalari o‘quv jarayonida professor-o‘qituvchilar uchun turli xil qismlardan iborat bo‘ladi, qismlar o‘zaro aloqa yo‘lida bir-biriga bog‘liq bo‘ladi. Bu platformalarda talabalar interaktiv darslar, o‘yinlar orqali oson va qiziqarli usulda o‘rganishlari mumkin.

Interaktiv ta’lim platformalari ta’limga tatbiq etish o‘qitish jarayonidan talabalar o‘zi ta’lim jarayonini borishini aniqlaydigan yangi jarayoniga o‘tishni ta’minlaydi hamda ma’lumotni juda tez o‘zlashtirish va eslab qolish dasturlardan foydalanish ko‘nikmasini hosil qilishga yordam beradi.

Adabiyotlar:

1. Акамова Н.В. Обучение математике студентов средних специальных учебных заведений с использованием информационных технологий // Диссертации на соискание ученой степени кандидата педагогических наук. – Саранск, 2011. – 254 с.

2. Allambergenova M.X. Informatikadan interaktiv o‘quv majmualar yaratish va ulardan ta’lim jarayonida foydalanish // Pedagogika fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya.– Toshkent, 2012. –117 b.

3. Ashurova D.N. Aralash ta’lim (Blender Learning)ning konseptual va terminologik apparati // Scientific-methodological electronic jurnal “Foreige languages in Uzbekistan”, 2020. – № 4 (33). – P. 164-174.

4. Бойков Е.В. Методика самостоятельного обучения студентов информатике с помощью объектно-ориентированных электронных учебников //Диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук. – Красноярск, 2012.– 138 с.

5. Xudayberdiyev Sh.K. Vizuallashgan klasterli ta’lim muhitida talabalarga dasturlash tillari fanini o‘qitish metodikasini takomillashtirish // Pedagogika fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya avtoreferati.- Toshkent-2023

6. Mambetniyazov M.T. Web-texnologiyalar asosida bo‘lajak o‘qituvchilarning kasbiy tayyorgarligini takomillashtirish metodikasi// Pedagogika fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya avtoreferati.- Toshkent-2023

7. Sekulich N.B. Universitetning interfaol elektron axborot va ta’lim muhiti talabalarning Akt kompetensiyasini shakllantirish vositasi// Pedagogika fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya.– Ulan-Ude – 2018- yil

8. Vikimedia fondi. 2010 -yil.

9. https://www.programiz.com/

10. Baxodirova U.B. Mikrobiologiya fanini o‘qitishda virtual ta’lim texnologiyalaridan foydalanish metodikasini takomillashtirish (Pedagogika oliy ta’lim muassasalari misolida) // Pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun tayyorlangan dissertatsiya. – Qarshi, 2020. – 156 b.

11. Mirsanov U.M.Umumiy o‘rta ta’lim maktablarida matematikani amaliy dasturlar yordamida o‘qitish samaradorligini oshirish metodikasi (5–6-sinflar misolida)// Pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi. – Toshkent, 2019. – 190 b.

12. Norbekov A.O. Pedagogika oliy ta’lim muassasalarida kompyuter ta’minoti fanini o‘qitish samaradorligini oshirish metodikasi // Pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun tayyorlangan dissertatsiya. – Qarshi, 2021. –171 b.

O‘QUVCHILARNING MULOQOT MADANIYATIDA IJODIY TAFAKKURNI RIVOJLANTIRISH METODIKASINING O’RNI

Ozodova Madina Hamza qizi,
Buxoro davlat universiteti Boshlang‘ich ta’lim metodikasi kafedrasi tayanch doktoranti

Ijodiy tafakkurni shakllantirishda til, so‘z, nutq muhim omillardir. Ushbu maqolada nutqning ahamiyati haqida fikr yuritilgan bo‘lib, shuningdek, ijodiy tafakkurni shaklantirishda, o‘quvchilarning muloqotga kirishishida erkin fikrlash, ijodiy yondashish, tasavvur va dunyoqarashni rivojlantirish muhimligi, o‘smir yoshlarni muloqot jarayonida mustaqil fikrini erkin ifodalash malakalarini hamda ularning tanqidiy fikrlashlarini shakllantirishda psixolog-pedagoglar oldida turgan dolzarb masalalar haqida so‘z yuritiladi. Shuningdek, maqolada o‘quvchilarning og‘zaki va yozma nutq malakalarini rivojlantirishda badiiy adabiyotning muhim o‘rni, nutq va muloqot madaniyatini shakllantirishdigi omillari ko‘rsatilgan.

Kalit so‘zlar: *muloqot, madaniyat, tafakkur, o‘quvchi, ijodiy, nutq, tasavvur.*

РОЛЬ РАЗВИТИЯ МЕТОДИКИ РАЗВИТИЯ ТВОРЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ УЧАЩИХСЯ ПРИ СОВЕРШЕНСТВОВАНИИ КУЛЬТУРЫ ОБЩЕНИЯ

Язык, слова и речь являются важными факторами формирования творческого мышления. В данной статье повествуется о важности речи, а также о значении свободного мышления, творческого подхода, развития воображения и мировоззрения в формировании творческого мышления учащихся, развитии навыков свободного выражения независимого мнения в процессе общение и формирование у них критического мышления, обсуждаются актуальные вопросы, стоящие перед педагогами. Также в статье показана важная роль художественной литературы в развитии навыков устной и письменной речи учащихся, факторы, формирующие культуру речи и общения.

Ключевые слова: *общение, культура, мышление, ученик, творчество, речь, воображение.*

IMPROVING THE METHODOLOGY OF DEVELOPING STUDENTS' CREATIVE THINKING IN COMMUNICATION CULTURE

Language, words, and speech are important factors in the formation of creative thinking. This article reflects on the importance of speech, as well as the importance of free thinking, creative approach, development of imagination and worldview in the formation of creative thinking of students, the development of the skills of free expression of independent opinion in the process of communication and the formation of their critical thinking, actual issues facing pedagogues are discussed. Also, the article shows the important role of fiction in the development of students' oral and written speech skills, the factors that form the culture of speech and communication.

Key words: *communication, culture, thinking, student, creativity, speech, imagination.*

Kirish. Shaxsning har tomonlama shakllanishida muloqotning ahamiyati katta. Oddiy narsalarni o‘rganish uchun ham taqlid orqali o‘zaro muloqotda bo‘lish zarur. Jamiyat qonun-qoidalariga asoslangan holda munosabatlar rivojlanadi. Individ bilan shaxs muloqoti o‘rtasida juda katta farqni ko‘rish mumkin. Masalan, go‘dak, ruhiy kasal, ongi past rivojlangan kishilarning muloqoti bilan yetuk rivojlangan ongi yuksak kishining muloqoti o‘rtasida katta farq bor. Ongli shaxs muloqotni boshlashdan avval miyasida o‘ylaydi, so‘zlarini rejalashtiradi. Shaxsning jismoniy, aqliy, axloqiy va estetik rivojlanishida muloqotning o‘rni katta. Masalan, axloqiy rivojlanish uchun oilada, maktabda, bog‘chada bolaga kattalar muloqot orqali ta’sir qiladilar. Shuningdek, estetik, aqliy, jismoniy rivojlantirish uchun o‘quvchiga o‘qituvchi muloqot orqali ta’sir etishga harakat qiladi. Demak, muloqot ta’sir qilish vositasi bo‘lib ham xizmat qiladi.

Shuni ta’kidlab o‘tish lozimki, nutq – bu insonga xos bo‘lgan faoliyat. Nutq bilan birga til ham, ilk marotaba faqat insoniylik jamiyatida, hamkorlikdagi mehnat jarayonida yuzaga keldi.

Insonning nutq faoliyati inson ongining barcha qirralari bilan chambarchas bog‘langan. Nutq – inson psixik kamolotining, shaxs sifatida shakllanishining qudratli omilidir. Nutq ta’siri ostida qarashlar, e’tiqodlar, intellektual, ma’naviy va estetik hissiyotlar tarkib topadi, iroda va fe’l-atvor shakllanadi. Nutq

yordamida barcha bilishga oid psixik jarayonlar erkin va boshqariladigan tus oladi. Shunday ekan, nutq – bilishga oid psixik jarayon bo‘lib, inson tomonidan talaffuz qilinayotgan va eshitib turilgan tovushlar uyg‘unligidan iborat, ayni vaqtda shu tovushlarga mos yozuv belgilari tizimi orqali ifodalangan ma’no va mazmunga ega.

Muhokamalar. Til – shartli belgilar tizimi bo‘lib, ularning yordamida odamlar uchun muayyan ma’noga va mazmunga ega bo‘lgan tovushlar yig‘indisi uzatiladi.

Nutqda alohida insonning ruhiyati ham o’z ifodasini topadi, deyish mumkin. Nutq xususiy jihatdan alohida shaxsga xos bo‘lib, unda alohida olingan insonning psixologiyasi aks etadi, til esa hamma uchun bittadir.

Nutq orqali bildirilgan ishoralar yordamida muayyan predmet, harakat, holat va h.k. ifodalanadi. So‘z esa, predmet yoki hodisa to‘g‘risidagi tasavvur bilan bog‘liq.

Umumlashtirish funksiyasi har bir so‘z umumlashtirish xususiyatiga ega ekanligi bilan bog‘liq, bu esa tafakkurning yuzaga chiqishiga imkon yaratadi. Fikr almashuv, ya’ni muloqot muayyan ma’lumotlarni, fikrlarni, tuyg‘ularni odamlar bir-birlariga yetkazib berishdan iborat bo‘lgan jarayondir.

Inson nutqining aniqligi cheklangan miqdordagi nutqiy belgilar – turli murakkablikdagi tarkibiy qismlar (tovushlar, bo‘g‘inlar, so‘zlar va gaplar) yordamida insonning cheksiz-chegarasiz turli-tuman fikrlarini, maqsadlarini va tuyg‘ularini ifodalash imkonini beradi. Muloqot orqali bir tirik mavjudotdan ikkinchisiga, tirik mavjudotni ma’lum tartibda aloqaga kirishishga yo‘naltiruvchi, ularning emotsional holatlari: mamnunlik, shodlik, g‘azab, qayg‘u, hijron va shu kabilar haqidagi ma’lumotlar o‘tishi mumkin. Bunday axborot odamdan odamga yetkaziladi va shaxslararo aloqalar o‘rnatish vositasi bo‘lib xizmat qiladi.

Shaxs muloqotini shakllantirishda uning yoshi, jinsi, kasbi, dunyoqarashini hisobga olgan holda ish olib borish lozim. Masalan, biz kichik yoshdagi bolalarga kattalarga nisbatan qo‘llaydigan so‘zlarni ishlatmaymiz. Har bir yosh davriga kiradigan kishilarga o‘ziga xos so‘zlar qo‘llaniladi. Bunda so‘zning ta’sir kuchi hisobga olinadi. Shaxsning temperament (mijoz) xususiyatlariga qarab muloqot usullarini qo‘llash katta ahamiyatga ega. Shaxsda ko‘nikma, bilim, malakalarning hosil bo‘lishida muloqotning o‘rni beqiyos. Oddiy ko‘nikmalar («to‘g‘ri o‘tir, qo‘lingni yuv, joyingga bor, salom ber») ham muloqot orqali singdiriladi.

Shaxs muloqotining shakllanishida uning tarbiyalanganlik darajasi muhim o‘rin egallaydi. Masalan, shaxsga kuchli ta’sir etadigan so‘zlarni qo‘llasangiz ham u qabul qilmasligi, sizning bergan ko‘rsatmalaringizga amal qilmasligi mumkin. Chunki u yoshligidan muomala madaniyatini egallashi kerak. Muloqotning shakllanishida maqsad to‘g‘ri qo‘yilishi lozim. Muloqot ta’lim-tarbiya jarayonida, turli vaziyatlarda rivojlanadi. Masalan, oilada, mahallada, jamoada, guruhda. Agar oilada kattalar bir-birlariga qo‘pol munosabatda bo‘lsalar, bola ham ularga taqlid qilib atrofdagilar bilan nizolarga borishi mumkin. Har tomonlama rivojlangan, yetuk, komil inson (shaxs)ni tarbiyalash uchun yoshlarni erkin fikrlaydigan qilib voyaga yetkazish zarur. Demak, muloqot fikrlash bilan uzviy bog‘liq holda shakllanadi.

Hozirgi paytda mamlakatimizda va xorijda muloqot muammosiga qiziqish ortib bormoqda. Bozor iqtisodiyoti sharoitida kishilarning bir-birlari bilan qiladigan muloqoti katta ahamiyatga ega. Psixolog olim V.N.Myasishev muloqot masalasiga chuqur yondashgan, uni o‘rgangan. Boshqa olimlar muloqotni nutq kommunikatsiyasi bilan bog‘lab o‘rgangan bo‘lsalar, V.N.Myasishev muloqotni jarayon sifatida o‘rgangan. Ya’ni shaxslarning bir-biriga muloqot orqali ta’sir ko‘rsatishlarini, bir-birlarini idrok qilish obyekti sifatida tahlil qiladi. Uning fikricha: “Shaxs turlicha munosabatlarda qarama-qarshi sifatlarni namoyon qilishi mumkin.”

Muloqotning muvaffaqiyatli bo‘lishida shaxsning shakllangan sifatlari, fazilatlarining ahamiyati juda katta. Jumladan, shaxsda ijobiy fazilatlar yaxshi shakllangan bo‘lsa (xushmuomalalik, kamtarlik, insonparvarlik, to‘g‘ri so‘zlilik, vijdonlilik kabilar) muloqot jarayoni yaxshi o‘tadi. Chunki shaxslar bir-birini to‘g‘ri tushunishlari uchun, muloqot muvaffaqiyatli bo‘lishi uchun ular samimiy bo‘lishlari lozim. Samimiylik insonning eng ajoyib fazilatlaridan biri bo‘lib, voqea-hodisalarga oqilona munosabatda bo‘lish, turli ta’sirlarga berilmaslikdir.

Bolalar yoshlikdan, avvalo, oilada, so‘ngra ta’lim maskanlarida muloqotga o‘rgatib boriladi. Muloqotga o‘rgatishning usullaridan biri muloqot ko‘nikmasini mashg‘ulotlar tarzida shakllantirishdir. Bolani bog‘cha sharoitida tarbiyachi turli mashg‘ulotlar o‘tkazib muloqotga o‘rgatadi. Avval elementar o‘zini tutish, kattalarga qanday gapirish, salom berish, minnatdorchilik bildirish kabi usullar tarkib topadi. Maktab yoshi davrida va keyinchalik shaxs ijtimoiy-psixologik treninglar orqali muloqotga o‘rgatiladi.

Nutq bilan ishlash orqali ham muloqotga o‘rgatish mumkin. Masalan, ovozni baland chiqarib she’r o‘qish, hikoyani so‘zlab berish kabi topshiriqlar ham muloqotning shakllanishiga yordam beradi. Maktabgacha yoshdagi bolalarni o‘yin faoliyati davomida muloqotga o‘rgatish oson kechadi.

Muloqotga o‘rgatishda o‘yin va noo‘yin shakllarini qo‘shib olib borishning ahamiyati katta:

1. Darsga norasmiy muloqot elementlarini kiritish. Ayni paylda didaktik o‘yinlardan foydalanish. Ularda muloqot tashkilotchisi rolini muallim emas, o‘quvchilardan biri bajarishi.

2. E’tiborni javobning ijobiy jihatlariga qaratish. O‘quvchilar o‘rtoqlarining javoblarini xolisona baholashga maxsus o‘rgatiladi, ayni paytda eng kichik tafsilot, detallargacha e’tiborni qaratib, o‘rtoqlarining javoblaridagi eng muvaffaqiyatli jihatlarini ajratib ko‘rsatishni o‘rganish. Kamchiliklarni qanday qilib yo‘qotish haqida bahslashish, kamchilikni bitta o‘quvchining o‘ziga aytish orqali ta’sir qilish.

3. Insonlar o‘rtasidagi ijtimoiy munosabatlar Sharqda o‘ziga xos xususiyatga ega. Ushbu ilmiy maqola jamiyatning yangilanish davrida inson ma’naviyati va ruhiyatida ro‘y berayotgan o‘zgarishlarning psixologik tabiatini anglashga yordam beradi.

Bolalar nutqining o‘sishida ularning maktabda o‘qishi katta rol o‘ynaydi. Bola maktabgacha yoshda o‘ylamasdan gapiradi, maktabda esa u gaplashayotgan til o‘qitiladigan va o‘rganiladigan ilm bo‘lib qoladi. Grammatikani o‘qib o‘rganish jarayonida bola nutqining fonetik jihati to‘g‘ri bo‘lib boradi, nutqning sintaksis tuzilishi takomillashadi. Maktabda o‘qitilayotgan hamma fanlarni o‘rganish jarayonida o‘quvchi nutqining lug‘ati boyiydi, so‘zlarning mazmuni uning uchun chuqurlashadi va kengayadi. Bolalarning yozma nutqni egallashlari ular nutqining o‘sishida muhim bosqich bo‘ladi. Bola o‘z fikrlarini yozma nutqda bayon qilishga harakat qiladi. O‘quvchi o‘qituvchining topshirig‘iga binoan yozma ishlar bajarayotganda o‘zining shu ishiga o‘z fikrining qanday til bilan bayon qilinganiga qarab baho berilishini oldindan bilib turadi. O‘quvchi maktabda berilgan topshiriqni tayyorlash vaqtida shu topshiriqni o‘ziga o‘zi gapirib berishni mashq qilib turishi nutqining o‘sishiga katta ta’sir qiladi. Bolalar nutqining o‘sishida o‘qituvchining nutqi katta rol o‘ynaydi, chunki uning nutqi o‘quvchilar uchun namuna hisoblanadi. Shuning uchun o‘qituvchi o‘z nutqini takomillashtirish ustida ishlashi kerak. Maktabda bolalar uchun eng avvalo faol ishlatiladigan so‘zlarning miqdori oshadi. Yozma nutqni, o‘qish va yozishni o‘zlashtirish o‘quvchi hayotida hosil qilingan malaka hisoblanadi.

Kichik maktab yoshidagi bolalar tovushlarni bir-biriga qo‘shish orqali so‘z tuzish malakasini egallab olgach, ba’zida ma’no mazmunini noto‘g‘ri tushunadilar. Unga o‘quvchilarning so‘z boyligining kamligi yoki asosiy fikrni ajrata bilmasligi sabab bo‘ladi. Shu munosabat bilan o‘qituvchi oldida bolalarda lug‘at boyligini oshirish va ularni o‘qigan narsalari yuzasidan mustaqil reja tuzishga barvaqtroq o‘rgatish vazifasi turadi. Yozuv darslarida bola harf va so‘zlarni yozishda katta qiyinchilikka duch keladi. Dastlab bola butun e’tiborini yozish texnikasiga va o‘tirish qoidasiga rioya qilishga qaratadi. Avval bolaning yozma nutqi uning og‘zaki nutqi orqali belgilanadi, ya’ni u so‘zni qanday talaffuz etsa shunday yozadi. Bu davrda bola bilan ovoz chiqarib aytish bo‘yicha muntazam mashqlar o‘tkazish uning imlo qoidalarini muvaffaqiyatli o‘zlashtirishida katta ahamiyatga ega. Yozma nutqda imo-ishora, ohangdan foydalanilmaydi. Shu bois bolalarning yozma nutqlari ularning og‘zaki nutqiga qaraganda ancha bo‘sh bo‘ladi. Bolalar nutqi kattalar nutqi ta’sirida o‘sadi. Shuning uchun pedagoglar bolalarga kichik maktab yoshidan boshlab og‘zaki va yozma nutqni o‘stirish bilan birga nutq madaniyatini ham o‘rgatib borishlari zarur.

Shunday ekan, o‘smir yoshlarni muloqot jarayonida mustaqil fikrini erkin ifodalash malakalarini va ularning tanqidiy fikrlashini shakllantirish psixolog-pedagoglar oldida turgan dolzarb masalalardan biridir. Zero, XXI asrda yashaydigan har bir insonning tanqidiy va ijodiy fikrlashi uchun, avvalo, muloqotga o‘rgatish zarur. O‘smirlarni muloqotga o‘rgatish uchun ularga psixologik, pedagogik adabiyotlarni o‘qishni tavsiya qilish, muloqot jarayonida yoshlar faoliyatini kuzatish, fikrlash doirasini aniqlash va shu jarayonda psixologik o‘yinlar, mashqlar, treninglardan foydalanish muhimdir. Bolalar nutqi bevosita kattalar nutqi ta’sirida o‘sadi. Shuning uchun o‘qituvchi nutqi o‘quvchilar nutqini o‘stirishda namuna bo‘lib xizmat qilishi kerak.

O‘quvchilar tafakkurini rivojlantirmay, ularning nutqini o‘stirib bo‘lmaydi. Og‘zaki gapirish, bayon yoki insho yozishda o‘quvchilarning reja tuzib olishlariga e’tibor berish kerak. Yozma va og‘zaki nutqni o‘stirish uchun kitob ustida muntazam ishlash, o‘qigan matnlarning mazmuni, adabiy kechalar, yozuvchilar bilan uchrashish muhim ahamiyatga ega.

Agar muloqot madaniyati kishilarda yaxshi shakllangan bo‘lsa, ular bir-birlarini tushunishlari oson kechadi. Muloqot madaniyati yoshlikdan oilada, ijtimoiy muhit ta’sirida, o‘z-o‘zini anglash, tarbiyalash jarayonida shakllanishi mumkin.

O‘quvchilarda muloqot madaniyatini shakllantirish faqatgina boshlang‘ich ta’lim-tarbiya jarayonini takomillashtiribgina qolmay, balki jamiyat taraqqiyotida ma’naviy omil rolining oshib borishini taqozo etadi. Bugungi kunda badiiy adabiyot vositasida muloqot madaniyatini shakllantirish shaxs kamolotining ustivorligini ta’minlaydi. Shunday ekan, o‘qituvchini ushbu ishga ilmiy-metodik jihatdan tayyorlash, unga ijodiy yondashish, o‘quvchilarning yosh va individual xususiyatlarini hisobga olish, ularga mos mazmun va metodlar belgilashni taqozo etadi. Demak, o‘quvchilarda muloqot madaniyatini shakllantirish

o‘qituvchilarning pedagogik ijodkorligiga, ilmiy bilim va metodik malakalarni egallashiga, tajribasiga bog‘liq.

Muloqot madaniyatini shakllantirish ta’lim jarayonida, sinfdan tashqari ishlarda ro‘yobga chiqadi. Bunda boshlang‘ich ta’lim o‘qituvchilari badiiy asarni pedagogik tahlil qila olishda ilmiy-metodik yondashishi bosh masaladir. Badiiy asarni insoniy, axloqiy, estetik oziq manbai sifatida tahlil qilish nutq madaniyati bilan hamohangdir. Boshlang‘ich ta’limda badiiy adabiyotdan o‘quv-tarbiyaviy ishlarda to‘g‘ri foydalanishning samaradorligi o‘qituvchining bilim saviyasiga, uning ixtisoslik bilim darajasiga va har bir asarni pedagogik tahlil qila olish mahoratiga bog‘liq. O‘qituvchining badiiy asarni pedagogik tahlil qila olish mahorati adabiyotning ta’lim-tarbiyaviy imkoniyatidan to‘g‘ri foydalanishning shartidir. Kichik maktab yoshidagi o‘quvchilarning nutq faoliyatini rivojlantirish o`qituvchidan ijodiy yondashishni talab qiladi. Chunki o‘qituvchi o‘z o‘quvchilarining nutq faoliyatida ularni kuzatadi, savol-javoblar o‘tkazadi.

Xulosa. Badiiy adabiyot yosh avlodning nutqini rivojlantirishga va muloqot madaniyatini o‘stirishga katta yordam beradi. Undagi ijobiy va salbiy obrazlar o‘quvchilar qalbida o‘chmas iz qoldirishi natijasida ular mavzularning asl ma’nosini yaxshi tushunib, esda saqlab qoladilar. Chunki adabiyot kishiga ma’lumot berish bilan birga, o‘quvchining nutq madaniyatini shakllantirishda, xulq va axloqini mustahkamlashda yordam beradi. O‘quvchilarning og‘zaki va yozma nutq malakalarini rivojlantirishda badiiy adabiyotning muhim o‘rni, nutq va muloqot madaniyatini shakllantirishdigi omillari ko‘rsatilgan.

Adabiyotlar:

1. Doniyarov M. Bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining nutq madaniyati haqida mulohazalar. Архив Научных Публикаций JSPI. 2020 y.

2. Doniyarov M., Mamarahimova N. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining nutqiy madaniyatini shakllantirishda innovatsion yondoshuvning ahamiyati. Архив Научных Публикаций JSPI. 2020 y.

3. Mahkamov U., Tilabova N., Tilabova Sh. Pedagogik mahorat. O‘quv qo‘llanma.-T.:ToshDTU,2003-16b

4. Shodiyev Q. Nutq o‘stirish uslubiyoti. Kasb hunar kollejlari uchun.-T.: O‘qituvchi, 2002-78b.

O’QUVCHILARDA IJTIMOIY FAOLLIKNING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Raximova Indira Igorevna,
O’zbekiston Milliy universiteti
“Ijtimoiy psixologiya” kafedrasi dotsenti
indira.rahimova.1987@mail.ru
Axmedova Mavludaxon Isroiljonovna,
Aniq va Ijtimoiy fanlar universiteti,
Psixologiya (faoliyat turlari bo’yicha)
yo’nalishi 1-bosqich magistranti.
ahmedovamavluda01@gmail.com

Ilm-fan va texnologiyalarning yanada rivojlanib borishi, global dunyoda raqobatning ortishi sharoitida har bir davlat va jamiyatning bu jarayondagi raqobatbardoshligi asosida yoshlarning intellektual rivojlanishi hamda ularning iste’dodi va qobiliyatlarini faol yuzaga chiqarishga e’tibor qaratib borish kerak bo’ladi. O’quvchi yoshlarning jamiyatdagi faollik o’rnini oshirish va ularning ushbu jamiyatning bir bo’lagiga aylantirish bugungi kunda biz kattalarning eng katta burchimizdir. Ushbu maqolada biz yoshlarning jamiyatdagi faolligini oshirishning psixologik ahamiyatini yoritib berishga harakat qildik.

Kalit so’zlar:*o’quvchi, yoshlar, faollik, faoliyat, ehtiyoj, axloq, dunyoqarash, jamiyat.*

ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА СОЦИАЛЬНОЙ АКТИВНОСТИ УЧАЩИХСЯ

В условиях дальнейшего развития науки и техники, усиления конкуренции в глобальном мире необходимо уделять внимание интеллектуальному развитию молодёжи и активному проявлению её талантов и способностей на основе конкурентоспособности каждой страны и общества в этот процесс. Повышение активной роли студентов в обществе и превращение их в часть этого общества – величайшая обязанность нас, взрослых, сегодня. В данной статье мы попытались осветить психологическую значимость повышения активности молодёжи в обществе.

Ключевые слова: *студент, молодёжь, активность, деятельность, потребность, нравственность, мировоззрение, общество.*

PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF SOCIAL ACTIVITY IN STUDENTS

In the conditions of further development of science and technology, increasing competition in the global world, it is necessary to pay attention to the intellectual development of young people and the active manifestation of their talents and abilities based on the competitiveness of each country and society in this process. Increasing the active role of students in society and making them a part of this society is the greatest duty of us adults today. In this article, we tried to highlight the psychological significance of increasing youth activity in society.

Key words: *student, youth, activity, need, morality, outlook, society.*

Kirish. Bugungi kunda yoshlarni ma’naviy-axloqiy tarbiyalashning ahamiyati kattadir. Chunki yoshlarning bilimini, aqliy va axloqiy holatlarini shakllantirish, nazorat qilish va baholash, jamiyatdagi faol o’rnini egallashlariga ko’maklashish davlat miqyosida amalga oshirilmoqda. Shuni aytish kerakki, insonning ma’naviyati uning ruhiy holati, axloqi, odobi, xulqi, madaniyati, psixologik xususiyatlarini shakllanish darajasidan tashkil topadi. Axloq esa ularning individual psixologik xususiyatlari rivojlanishi, aqliy, huquqiy, diniy, iqtisodiy va siyosiy bilimlar zamirida shakllanadi. Mazkur bilimlar o‘z navbatida inson axloqiy sifatlarining kamol topib, boyib borishiga olib keladi, ruhan sog‘lomlashtirish imkonini va jamiyatdagi o’z faolliklarini oshirishga imkon beradi. Demak, axloq insonning ijobiy psixologik sifatlarining majmuidir.

Yoshlarning har tomonlama kamol topishi jamiyat taraqqiyotini ta’minlovchi asosiy omil bo‘lishi bilan bir qatorda uning shaxs sifatida ijtimoiy faollashuvida ham yetakchi o‘rin tutadi. O‘quvchi shaxsining ijtimoiy faolligi quyidagi ikki jihatga ko‘ra muhim ahamiyatga kasb etadi:

Birinchidan, shaxsning jamiyatda o‘z o‘rnini topishi uchun zamin yaratadi;

Ikkinchidan esa, uning bilimi, kuch-quvvati, imkoniyati hamda iqtidori jamiyat rivoji yo‘lida mehnat qilishga yo‘naltiriladi.

Faollik negizida paydo bo‘luvchi yangicha sifatni, o‘ziga xoslikni egallagan xatti-harakatning yuksak ko‘rinishi, insongagina taalluqliligi tufayli u psixologiya fanida faoliyat deb yuritiladi. Faollikning shaxsga xos ko‘rinishi sifatida faoliyat vujudga kelib, u o‘zining psixologik alomatlari bilan xatti-harakatdan farqlanadi. Har qanday faoliyat maqsad va natijalardan iborat jarayon ifodasi hisoblanadi. Faoliyatning ongli ravishda amalga oshirilishi jamiyatning harakatlantiruvchi kuchi va yashash sharti hisoblanadi.

Faoliyat tushunchasi dunyoqarash tamoyili sifatida nemis klassik falsafasi rivojlangan davridan boshlab qaror topdi. Bunday qarashni nemis faylasufi I.Kant boshlab berdi. Borliqdagi jonli mavjudotlarning o‘ziga xos tarzda va muayyan yo‘nalishda, ma’lum darajadagi kuch bilan xatti-harakatni amalga oshirishga undovchi ehtiyojlar ular uchun faollik manbai vazifasini bajaradi. Psixologik manbalarga asoslanib fikr yuritadigan bo‘lsak, «...ehtiyoj - jonli mavjudot hayot kechirishining yaqqol shart-sharoitlariga uning shularga tobe’ ekanligini ifoda etuvchi va mazkur shart-sharoitlarga nisbatan faolligini namoyon qiluvchi holat tarzida ifodalanadi». Inson faolligi esa ana shu ehtiyojlarning qondirilishi jarayonida namoyon bo‘ladi. Inson ehtiyoji uni tarbiyalash jarayonida, ya’ni madaniy jarayon bilan yaqinlasha borib shakllanadi. Chunki insonning o‘z ehtiyojlarini qondirish jarayoni ijtimoiy taraqqiyot bilan belgilanadigan faoliyat shaklini egallashning faol, muayyan maqsadga yo‘naltirilgan jarayoni sifatida alohida ajralib turadi. Shuning uchun ham bu muammoning turli jihatlari psixologiya va pedagogika fanlarida tadqiq etib kelinmoqda.

Adabiyotlar tahlili. Adabiyotlarni tahlil qilganimizda shuni aniqladikki, demokratik jamiyatda o‘quvchilar ijtimoiy faolligi o‘z-o‘zidan yuzaga kelmaydi, balki muntazam tarzda maqsadli ravishda olib borilgan pedagogik-psixologik faoliyat natijasida shakllantiriladi. Shu o‘rinda faoliyatning o‘zini ham izohlab o’tadigan bo’lsak.

Inson o‘zining ijtimoiy majburiyatlari, jamiyat oldidagi burchi, o‘z mas’uliyatini tabiiy bir hol, o‘z erkinligi va ijtimoiy faolligining uzviy bir qismi sifatida qabul qilgandagina ma’naviy barkamol shaxsga aylanadi.

Insonning faolligi shaxs sifatida shakllanishining asosiy omili hisoblanadi. Mazkur jarayon davomida faqat tabiiy va ijtimoiy dunyoga moslashish yuz berib qolmasdan balki, inson uni o‘z xohishiga mos ravishda o‘zgartiradi. Shaxsning faoliyati ijtimoiy muhit va moddiy omillar ta’sirida shakllanadi. Faollik bo‘lmagan joyda shaxs rivojlanmaydi va uning imkoniyatlari ro‘yobga chiqmaydi. Shaxsning faolligi aniq maqsadga yo‘naltirilgan psixologik jarayonda tarkib topadi. Shaxs faolligining rivojlanish tendensiyalari mehnat, o‘qish, o‘yin, muloqot jarayonida amalga oshadi.

Yuqoridagi fikrlarni umumlashtirib, shaxs faolligini shunday izohlash mumkin: ijtimoiy faollik - shaxsning maqsadga yo‘naltirilgan faoliyati bo‘lib, ijtimoiy voqelikka nisbatan individual munosabati va tizimli xatti-harakatlarining yuksak ko‘rinishini ifodalovchi tushuncha.

Shaxs ijtimoiy faolligini o‘rganish sohasida ko‘plab tadqiqotlar amalga oshirilib kelinmoqda. Jumladan, L.I.Amanbaeva «Yangi ijtimoiy sharoitda o‘quvchi- yoshlarning fuqarolik tarbiyasi», A.A.Savastina va L.B.Osipovalarning «Yoshlar ijtimoiy faolligi - jamiyatning dinamik rivojlanish sharti sifatida», V.A.Sitarov va V.G.Maralovning «Shaxs ijtimoiy faolligi», «Maktabgacha ta’lim va kichik maktab yoshidagi bolalarda ijtimoiy faollikni shakllantirish asoslari», S.Yu.Korolkova «Yoshlar ijtimoiy faolligi» kabi ilmiy izlanishlarda shaxs ijtimoiy faollikning nazariy hamda amaliy asoslari bir qadar yoritib berilgan.

Muhokama. Jahon ta’limi tizimida shaxs ijtimoiy faolligi masalalari bo‘yicha tatqiqotlar Germaniyadagi Frontiers in Psychology (FIP)da, ta’lim jarayonida shaxs faolligini oshirish interfaol o‘qitish tizimidan (interactive e-learn) foydalanish bo‘yicha tadqiqotlar BMTning International Institute for Sustainabie Devolopment (IISD) va Buyuk Britaniyadagi Carl Wieman Science education Initiative (CWSEI) kabi dunyoning yetakchi oliy ta’lim muassasalari va ilmiy tadqiqot markazlarida olib borilmoqda.

B.G.Ananpev laboratoriyasida olingan natijalar inson funktsional darajasining oshishi 23-27 yoshdagi yigit va qizlarda 44 foiz, funktsional holatining barqarorlashuvi 19,8 foiz, funktsional darajaning pasayishi 36,2 foizga tengdir. Bu ma’lumotlar kamolot bosqichining turli mikrodavrlarida o’sish jihatlarining o’zaro munosabati har xil kechishini ko’rsatib turibdi.

Yoshlarning ijtimoiy hayotda qatnashuvini o’rgangan V.Shevchuk ijtimoiy faoliyatga kirishish eng yuqori cho’qqisi 25 yosh ekanini aniqlab, bu hol odamlarning 45,4 foizida bo’lishini ma’lum qiladi. Uning fikricha, qolgan yosh davrlarida insonning jamoatchilik faoliyati nisbatan juda kichik birlikni tashkil qiladi, hatto u 45 yoshda 3 foizga teng bo’ladi.

Psixologlar R.Plomin va X.Xermanslarning ta’kidlashicha, aslida shaxsning to‘laqonli, barkamol shakllanishiga uchta asosiy omil ta’sir etadi:

1. Shaxsda mavjud bo‘lgan biologik imkoniyatlar - bunda odamlarning o‘zaro munosabatlari jarayonlariga temperament tipining ta’siri nazarda tutiladi.

2. Shaxsning sub’ektiv, ya’ni psixologik imkoniyatlari - bunda mazkur imkoniyatlar shaxslararo munosabatlar jarayonining strategiyasini tuzadi, o‘zaro munosabatga kirishishni shaxsan o‘zi tanlaydi hamda ijtimoiy turmushda ularni to‘ldiradi va takomillashtiradi.

3. Bevosita shaxslararo munosabatlar jarayonining o‘zi bo‘lib, ular ijtimoiy madaniy muhitda amalga oshiriladi. Ijtimoiy madaniy muhit shaxslararo munosabatlar uchun bosh mexanizm sifatida shaxsning shakllanishini ta’minlaydi. Ammo har uchala omil ham o‘zaro uzviy bog‘liqlikda bir-biriga ta’sir etadi. Bu uzviyliksiz shaxsning barkamol taraqqiyoti yuzaga kelmaydi.

Natijalar tahlili. Dj.Kaprara va boshqalarning tadqiqotlari natijalariga ko‘ra, ijtimoiy fe’l-atvor me’yorlariga amal qilish o‘zaro hamkorlik va bir-biriga yordam ko‘rsatishga imkoniyat yaratadi - o‘zaro simpatiyani hosil qiladi, ta’lim jarayoniga xalaqit qiluvchi depressiyaga hamda muammoli fe’l-atvorga qarshi kurashishga undaydi. Shaxslararo munosabatlar jarayonida yoshlarga o‘zidagi intellektual imkoniyatlarni ro‘yobga chiqarishga yordam ko‘rsatish maqsadga muvofiq. Bu holat shuni tasdiqlaydiki, ijtimoiy va intellektual rivojlanish nafaqat mazkur o‘quvchida, balki, tengdoshlarida ham kuchayishi kuzatilgan.

G.K.Selevko o’z izlanishlarida faollikning ikki darajasini farqlab o’tadi.

Birinchi, quyi daraja - insonning ma’lum darajada mahsuldor, bajaruvchi, qayta tiklovchi faoliyatini belgilab, bunda inson ko‘proq boshqarilayotgan ob’ekt rolini ijro etadi. Bu darajadagi faoliyat «ob’ekt faoliyati» deb nomlanadi.

Ikkinchi, yuqori darajadagi faollik - ta’lim oluvchi faoliyatining birlamchi sababi, manbasi rolini o‘ynab, ijodiy, o‘zgartiruvchi sifatga ega. Bunda faoliyatni amalga oshiruvchi inson sub’ektdir va faoliyatda uning irodasi ishtirok etadi («sub’ekt faoliyati»).

Yurtimizda ham mazkur sohadagi o’rganilgan ilmiy ishlarni tahlil qiladigan bo’lsak, demokratik jamiyatda o‘quvchilar ijtimoiy faolligi o‘z-o‘zidan yuzaga kelmaydi, balki muntazam tarzda maqsadli ravishda olib borilgan psixologik-pedagogik faoliyat natijasida shakllantiriladi. Ushbu muammo doirasida zamondosh pedagoglar, psixologlar va faylasuflar o’zlarining turli yondashlari asosida har xil yo‘nalish va mavzularda ilmiy tadqiqotlar olib borib o’z ilmiy izlanishlarida qayd etib o’tishgan. Jumladan, M. Maxmudova, G.J. Tulenova, T.Egamberdieva, Q.Q. Quranboev, I.R. Safarbuvaeva kabi olimlarning ilmiy izlanishlarida ijtimoiy faollik va shaxsni faollashtirish muammolari pedagogik, psixologik hamda falsafiy jihatdan yoritib berilgan.

Xususan, Q.Quranboevning tadqiqot ishida «Talabalarning ma’naviy-ijtimoiy faolliklarini rivojlantirishning pedagogik asoslari (Yoshlar tashkilotlari misolida)» deb nomlangan bo’lib,unda talabalarning ma’naviy-ijtimoiy faolliklarini rivojlantirishning uslublari va mazmuni, uning pedagogik asoslari yoritib berilgan. Muallif ilmiy kuzatishlarida ma’naviy-axloqiy muammolar, yoshlar ta’lim-tarbiyasida ongli intizomning o‘rni, burch va mas’uliyat, jamoatchilik sifatlarini tarkib toptirish muammolari tahlil qilinadi.

R. Safarbuvaeva «O‘quvchi shaxsini faollashtirishda milliy mentalitet elementlaridan foydalanishning pedagogik asoslari» nomli tadqiqot ishida o‘quvchi shaxsining faollashuv jarayoniga bir qator omillar o‘z ta’sirini o‘tkazishini va bu ta’sirlar quyidagilardan iborat ekanligini ta’kidlab o‘tgan:

- jamiyatda sog‘lom ijtimoiy muhitning qaror topganligi;
- fuqarolar ma’naviy-axloqiy yetukligini ta’minlash masalasining davlat siyosati darajasiga ko‘tarilganligi;
- ta’lim-tarbiya ishlarining muayyan maqsad asosida tizimli, uzluksiz va izchil olib borilayotganligi;
- tarbiyaviy ta’sir kuchiga ega sub’ektlar imkoniyatlarining yagona ijtimoiy maqsadni amalga oshirilishiga yo‘naltirilganligi;
- shaxs omilining ijtimoiy munosabatlar jarayonida yetakchi mavqega ega bo‘lishi va boshqalar.

Faylasuf olima GJ.Tulenova «Yoshlar ijtimoiy faolligini oshirishda ma’naviy omilning roli (ijtimoiy-falsafiy tahlil)» nomli tadqiqot ishida ma’naviy omilning yoshlarning kasbiy xulqiga, ijtimoiy mo‘ljallariga, amaliy faoliyatiga ijobiy ta’sir ko‘rsatishini falsafiy-metodologik jihatdan atroflicha o‘rganish hamda mavjud muammolarni yechish borasida hukumat va jamoatchilik sa’y-harakatlarini uyg‘unlashtirish bo‘yicha amaliy takliflar ishlab chiqqan.

Xulosa. Yuqorida yoshlarning ijtimoiy faolligini rivojlantirish muammolari bo‘yicha olib borilgan turli sohalardagi ilmiy tadqiqotlar mazmunini o‘rganish asosida quyidagi xulosalarga keldik:

1. O‘quvchi-yoshlar ijtimoiy faolligini oshirish shaxs umumiy kamolotini hamda jamiyat ijtimoiy taraqqiyotini ta’minlashda muhim ahamiyatga ega ekanligi;

2. O‘quvchi-yoshlarning ijtimoiy faolligi ularning ijtimoiy munosabatlar jarayonidagi ishtirokiga bog‘liq bo‘lib, shaxsning ijtimoiy borliqqa munosabatini belgilashi;

3. Shaxsning faolligi uning ehtiyojlaridan kelib chiqib yuzaga kelishi va shu asnoda ularning faolligini to’g’ri yo’naltirish kerak ekanligini qayd etib o’tishimiz lozim. Zero, shuni unutmasligimiz lozimki, yosh avlod bizning bugunimiz va ertamizdir. Ertangi jamiyatimizning qay tarzda rivojlanishi esa ushbu yosh avlodga bog’liqdir.

Adabiyotlar:

1. Davletshin M.G., Jalilova S.X. Oliy maktabda ta’lim jarayoni samaradorligining psixologik tomonlari. -T.: 2001.
2. Nishonova Z.T. Oliy maktab psixologiyasi. -T.: 2003
3. Рахимова И.И. Особенности зависимости от компьютерных игр. // Докторская диссертация (PhD). психол. наук. - Т.:ТДПУ, 2017. - 24 с.
4. Рахимова И. И. (2014). Факторы формирования психологической зависимости от компьютерной игры в подростковом возрасте. Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук, (1-2), 221-226.
5. Рахимова И. И., & Османова, Д. (2019). Влияние интернета на нашу жизнь. Студенческий вестник, (3-1), 43-45.
6. Сафаев Н. С., & Рахимова И. И. (2018). Зависимость от компьютерных игр в юношеском возрасте. Человек в условиях социальных изменений (pp. 115-117).
7. www.expert.psychology.ru
8. www.psycho.all.ru
9. www.psychology.net.ru

BO‘LAJAK O‘QITUVCHILARDA PEDAGOGIK TAFAKKURNI RIVOJLANTIRISH MUAMMOSINING O‘RGANILGANLIK DARAJASI

Shaydullayeva Kamola Shapulatovna,
Termiz davlat pedagogika instituti o‘qituvchisi

Ushbu maqolada bo‘lajak o‘qituvchilarda pedagogik tafakkurni rivojlantirish muammosi xususida amalga oshirilgan tadqiqotlar chuqur tahlil qilingan. Bo‘lajak o‘qituvchilarni tarbiyalashda xalqaro va milliy metodlar bevosita taqqoslangan. Pedagogik tafakkur bir qator ko‘nikmalarga ega pedagoglarda yuksak darajada shakllanishi, bo‘lajak o‘qituvchilar ta’lim jarayonlarini samarali mehnat bilan uyg‘unlashtirish bo‘yicha sovet jamiyati pedagog olimlari eksperimental tajribalari yakunlari xususida so’z yurtilgan. Pedagogik tafakkurda kasbiy kompetentsiyani oshirish, xususan, bo‘lajak o‘qituvchilar tomonidan ma’lum me’yoriy namunalar va standartlarni o‘zlashtirishga emas, balki aqliy faoliyat va haqiqiy xatti-harakatlarning mumkin bo‘lgan doirasini kengaytirishga e’tibor berishi lozimligi alohida ta’kidlangan.

Kalit so‘zlar: *malaka toifasi, jamoaga ijobiy munosabat, mehnat tarbiyasi, pedagogik tafakkur, o‘z-o‘zini takomillashtirish, refleksiv pedagogik fikrlash.*

УРОВЕНЬ ИЗУЧЕННОСТИ ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ У БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ

В данной статье подробно анализируются исследования, проведенные по проблеме развития педагогического мышления у будущих учителей. Непосредственно сопоставляются международные и отечественные методы воспитания будущих учителей. Обсуждены результаты экспериментальных работ ученых-педагогов советского общества по формированию педагогического мышления на высоком уровне у педагогов с рядом навыков, гармонизация учебных процессов будущих учителей с эффективной работой. Особенно важно отметить, что повышение профессиональной компетентности, в частности педагогического мышления, должно быть направлено на расширение возможного объёма мыслительной деятельности и реального поведения, а не на усвоение будущими педагогами определённых нормативных моделей и стандартов.

Ключевые слова: *категория мастерства, позитивное отношение к коллективу, трудовое воспитание, педагогическое мышление, самосовершенствование, рефлексивное педагогическое мышление.*

LEVEL OF STUDY OF THE PROBLEM OF DEVELOPING PEDAGOGICAL THINKING IN FUTURE TEACHERS

In this article, the research conducted on the problem of developing pedagogical thinking in future teachers is analyzed in depth. International and national methods of educating future teachers are directly compared. The results of the experimental experiments of pedagogic scientists of the Soviet society on the formation of pedagogical thinking at a high level in pedagogues with a number of skills, the harmonization of the educational processes of future teachers with effective work were discussed. It is particularly important to note that increasing professional competence in pedagogical thinking, in particular, should focus on expanding the possible scope of mental activity and real behavior, and not on mastering certain normative models and standards by future teachers.

Key words: *skill category, positive attitude to the team, labor education, pedagogical thinking, self-improvement, reflexive pedagogical thinking.*

Kirish. Zamonaviy jamiyat ta’lim tizimi oldiga yuqori malakali, intiluvchan, raqobatbardosh, tashabbuskor, ma’naviy va jismoniy sog‘lom shaxslarni tarbiyalab berish talabini qo‘ymoqda. 2022 — 2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning Taraqqiyot Strategiyasida “O‘qituvchilarga malaka toifalarini berish tartibini tubdan qayta ko‘rib chiqish hamda malakani baholash metodikasi asosida adolatli va shaffof tizimni joriy etish” vazifasi belgilandi[1]. Bugungi globallashuv sharoitida hamda bozor munosabatlariga asoslangan mehnat bozorida ilg‘or o‘rinlarni egallash uchun kuchli raqobatga bardoshli bo‘lish, o‘z malaka va mahoratini zamon talablari asosida shakllantirib, rivojlantirib borish har bir bo‘lajak o‘qituvchidan pedagogik tafakkurga ega bo‘lish hamda uni izchil rivojlantirib borishni talab etmoqda.

Pedagogik tafakkur ba’zan mazmun va intizomni bilishga yoki ko‘pincha pedagogik tadbirlarga tenglashtiriladi. Bu ko‘proq o‘qituvchilarning o‘z-o‘zini bilishi va o‘z-o‘zini rivojlantirishini anglatmasa ham, o‘quvchilarning o‘rganishini osonlashtirish kontekstida o‘qituvchilarning mavzu bo‘yicha bilimlarini sharhlashlari va o‘zgartirishlari zarurligini ifodalaydi.

Asosiy qism. Bo‘lajak o‘qituvchilarda pedagogik tafakkurni rivojlantirish muammosi Finlandiya ilm-fanida keng tadqiq etilgan. Jumladan, A.Karyalaynen, S.Nissila, R.Erkkilya, F.Marton kabi olimlarning ilmiy izlanishlari ayni shu mavzu xususidagi tadqiqotlarga bag‘ishlangan[2]. Ushbu tadqiqotchilarga ko‘ra pedagogik tafakkur quyidagi ko‘nikmalarga ega pedagoglarda yuksak darajada shakllangan bo‘ladi:

- O‘z intizomi va ilmiy hamjamiyatidan talab qilinadigan fanlararo ilmiy ishlarga, o‘qitish va o‘rganishga sodiqlik;
- Tadqiqotga asoslangan va aks ettiruvchi amaliyotlarga sodiqlik;
- Kommunikativ va muammolarni hal qilish qobiliyatiga ega bo‘lgan muammolar va o‘zgarishlarga ijobiy munosabat;
- Milliy va xalqaro konferensiyalarda faol ishtirok etish va ularni doimiy davom ettirish;
- Zamonaviy ta’limga yo‘naltirilgan o‘qitish va baholash usullarini tushunish va qo‘llash qobiliyati;
- Ishga va mehnat jamoasiga ijobiy munosabat, o‘z tashkilotida rahbar va murabbiy sifatida mas’uliyatni o‘z zimmasiga olish qobiliyati;
- Muloqot bo‘yicha ekspert darajasidagi ko‘nikmalarga ega bo‘lgan akademik dunyo ichidagi va tashqarisidagi tadqiqotchilar bilan qulay hamkorlikni qo‘llab-quvvatlash qobiliyati va tayyorligi.

Milliy ta’lim tizimini demokratlashtirish va insonparvarlashtirish sharoitida oliy pedagogik ta’lim muassasalarida o‘quv jarayonini yanada yuqori bosqichga ko‘tarish, bo‘lajak o‘qituvchining kasbiy kompetensiyasini ilmiy tizimlilik ko‘nikmalari majmuasi sifatida shakllantirishga e’tibor qaratilmoqda. Psixologik va pedagogik adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, pedagogik tafakkur muammosini o‘rganuvchi mualliflar uning rivojlanishining turli jihatlariga e’tibor qaratadilar: uslubiy ish tizimida (M. Kravtsov, V. Oleinik, V. Pekelna, M. Potashnik) ; o‘z-o‘zini tarbiyalash faoliyatida (V. Arkhipova, V. Kazakov, Ya. Kolominskiy, M. Skatkin); kursga tayyorgarlik jarayonida (A. Verbitskiy, A. Darinskiy, V. Kuchinskiy, V. Maksimova, M. Nechaev). Ya. Kolominskiyga ko‘ra, oliy ta’lim talabalarida pedagogik tafakkur yuqori darajada bo‘lmasligi bu ko‘p jihatdan ta’limning insonning ichki imkoniyatlarini ochib bera olmasligi, unda muvaffaqiyatga erishish uchun motivatsiya, mustaqillik va mas’uliyatni shakllantirishga qodir emasligi bilan bog‘liq[3]. M.Skatkinning bo‘lajak o‘qituvchilar ta’lim jarayonlarini samarali mehnat bilan uyg‘unlashtirish bo‘yicha eksperimental tajribalari natijasida talabalarda ijodiy salohiyat yuksalishi mumkinligi isbotlandi. Uning fikricha, mehnat va dars jarayoni o‘zaro bog‘liq holda olib borilishi lozim. Ushbu tajriba tufayli XX asrning 30 yillarida sovet jamiyati ta’limida inqilob yasalgan.

A.Verbitskiy talabalarda pedagogik tafakkurni shakllantirish ularning oliy ta’limda fanlarni mukammal o‘zlashtirishi, semestlar davomida o‘z qobiliyatini namoyon qilishi natijasida shakllanishi haqida o‘z izlanishlarida so‘z yuritadi.

Pedagogik tafakkurga ijodiy pedagogik faoliyatning natijasi sifatida ham qaralib, u mehnat unumdorligining yuqori darajasiga erishishni - "samarali shaxs", ya’ni ijtimoiy-siyosiy, kasbiy va shaxsiy muammolarni samarali hal qilishga qodir shaxsni shakllantirishni nazarda tutadi[4]. Ushbu yondashuvda o‘qituvchining pedagogik tafakkuri deganda nazariy bilimlarni, amaliy ko‘nikmalarni, muhim shaxsiy fazilatlarni va tajribani o‘z ichiga olgan, o‘qituvchining o‘zini o‘zi tashkil etish asosida pedagogik faoliyatni amalga oshirishga tayyorligini ta’minlaydigan integral shaxsiy sifatlari tushuniladi. Bo‘lajak o‘qituvchining pedagogik tafakkurining muhim tarkibiy qismi bu aniq muammolarni hal qilishga, pedagogik g‘oyalarni izlashga, pedagogik jarayonni o‘zgartirish vositalariga, bo‘lajak o‘qituvchining resurs imkoniyatlarini kengaytirishga va tez o‘zgaruvchan sharoitlarda harakat qilishga yordam berishga qaratilgan pedagogik ijodiy qobiliyatidir. Pedagogik tafakkurning xususiyatlari va uning shakllanish yo‘llari I.Isaev, I.Lerner, V.Slastenin va boshqa pedagog tadqiqotchilarning ilmiy tadqiqot predmetiga aylangan. Ilmiy manbalarda talabalarning individual psixologik xususiyatlarini hisobga olgan holda pedagogik tafakkurini shakllantirish muammolari N. Voronova tadqiqotlarida, o‘qituvchi tafakkurining asosiy negizini tashkil etuvchi bilimlarning ierarxik tizimini belgilash, o‘quv jarayonining turli masalalarini malakali hal qilish esa N. Kuzmina, Yu. Kulyutkin , G. Suxobskaya kabi pedagoglarning ilmiy tadqiqotlarida o‘z aksini topgan.

Pedagogik tafakkur - bu pedagogik jarayonning ob’ektiv xususiyatlarini umumlashtirilgan holda aks ettirish va ijodiy o‘zgartirish, pedagogik hodisalarning o‘ziga xos xususiyatlari, ta’lim va tarbiyaning maqsad va vazifalari, shuningdek, pedagogik jarayonning kasbiy tajribasi tufayli ta’lim va tarbiya jarayonlarini modellashtirish jarayoni mahsulidir. Bu, birinchidan, o‘qituvchining o‘z faoliyatida demokratlashtirish va insonparvarlashtirish g‘oyalari va tamoyillariga amal qilish qobiliyati va psixologik tayyorgarligini, ikkinchidan, umumta’lim maktabini qayta qurish, bu jarayonni konkretlashtirishning eng muhim

muammolarini ish sharoitiga mos ravishda amaliy hal etish qobiliyatini ta’minlaydi, uchinchidan, zamonaviy pedagogik g‘oyalar, ilg‘or pedagogik va shaxsiy tajriba integratsiyasi asosida o‘z faoliyati uslublarini doimiy ravishda ijodiy yangilab borishga intilishni anglatadi.

Kengroq ma’noda pedagogik tafakkur kasbiy tadqiqot ko‘nikma va malakalarini rivojlantirishga, psixologik-pedagogik nazariyalarni, kategoriyalarni, tamoyillarni va qonuniyatlarni aniq kasbiy muammolarni hal qilish uchun aniq pedagogik vaziyatlarga o‘tkazish ko‘nikmalarini shakllantirishga, pedagogik intuitivlikni rivojlantirishga qaratilgan intuitiv bilim, pedagogik jarayonning dialektikasini, xususan, uning ob’ektiv qarama-qarshiliklarini, o‘z-o‘zini rivojlantirish, pedagogik jarayonning ob’ektiv va sub’ektiv tomonlarini va boshqalarni ko‘rish va tushunish qobiliyatini shakllantirish, ta’kidlash usullari va tartiblarini o‘zlashtirish, ilmiy-tadqiqot ishlarini olib borish, pedagogik tajribani, xususan, o‘z tajribasini tahlil qilish va umumlashtirish, kasbiy fikrlash qobiliyatini shakllantirish, pedagogik nutq madaniyatini rivojlantirish uchun zarur bo‘lgan bilim mavzusini tavsiflash, tushuntirish, modellashtirish, gipotezalar, dalillarni yaratish, o‘quvchilar bilan muloqot, intellektual muloqotni tashkil etishning zaruriy sharti bo‘lgan fikrlash qobiliyatini anglatadi[5].

Pedagogik tafakkur shuningdek, inson rivojlanishini boshqarishning kasbiy muammolarini hal qilishga qaratilgan kognitiv jarayonlar majmui sifatida belgilanadi, ular yoshi, tajribasi va odamlarning ijtimoiy holatiga qarab katta xilma-xillik va o‘ziga xoslik bilan ajralib turadi. Ya’ni, pedagogik tafakkur pedagogik hodisalarni idrok etish faoliyati bo‘lib, ob’ektiv dunyoni tushunchalar, hukmlar, xulosalar shaklida aks ettirishning faol jarayonidir. Shu bilan birga, shuni hisobga olish kerakki, o‘qituvchining pedagogik tafakkuri bevosita uning amaliy faoliyatiga kiradi, shuning uchun o‘qituvchi-tadqiqotchining tafakkuridan farqli o‘laroq, u umumiy qonuniyatlarni izlashga emas, balki muayyan ta’lim vaziyatlari haqida umumiy bilimga ega bo‘lishi shart[6]. Shuning uchun o‘qituvchining pedagogik tafakkuri pedagogik vazifani uning aqliy faoliyati birligi sifatida ko‘rib, amaliy fikrlash asnosida dars jarayonini tashkil qiladi.

Muhokama va natijalar. Pedagogik tafakkur muammosi bo‘yicha yetarlicha chuqur ilmiy tadqiqotlar olib borilganiga qaramay, bo‘lajak o‘qituvchining pedagogik tafakkurining tuzilishi bilan bog‘liq masalalar hali ham yetarli darajada ishlab chiqilmagan. Maqolaning maqsadi - kelajakdagi o‘qituvchining pedagogik tafakkurining mohiyatini aniqlash va tuzilishini tahlil qilishdan iborat. Ilmiy manbalarni tahlil qilish asosida biz pedagogik tafakkurni pedagogik faoliyatning xususiyatlari to‘g‘risidagi fundamental bilimlarga asoslangan, kasbiy voqe’likni umumlashtirilgan va bilvosita aks ettirishni, kasbiy vazifalarni yetarli darajada targ‘ib qilishni va hal qilishni ta’minlaydigan integrativ xususiyat sifatida ko‘rib chiqamiz.

Yuqoridagi ta’rifni hisobga olgan holda, biz uning tarkibida kognitiv, motivatsion-qiymatli, operativ va refleksiv komponentlarni ajratamiz. Pedagogik tafakkurning kognitiv komponentini ajratib ko‘rsatish zarurati shundan kelib chiqadiki, bilimning professionalligi umuman kasbiy mahoratni shakllantirishning asosi, uslubiy, nazariy, psixologik, pedagogik, uslubiy va texnologik bilimlar xususan, kasbiy kompetentsiyaning yaxlit tizimining asosidir. Ushbu komponentning to‘g‘ri shakllanishi pedagogik tafakkurning quyidagi kognitiv yo‘nalishini ta’minlaydi: ilmiy eruditsiya, kognitiv ehtiyojlar va qiziqishlar, intellektuallik, nostandart fikrlash, yangilik hissi. Umuman olganda, empirik, nazariy va kvazimetrik bilimlar mavjud. Birinchi turdagi bilimlar empirik fikrlashni, ikkinchisi - nazariy, uchinchisi - konstruktiv va amaliy fikrlashni shakllantiradi. Bilimlarning bo‘linishi va ularning funktsiyalari, albatta, shartli. Zero, bilim murakkab ko‘p bosqichli ta’lim bo‘lib, o‘z-o‘zidan intellektning rivojlanish darajasini belgilamaydi.

Tadqiqotchi G.Suxobskayaning fikricha, aynan psixologik-pedagogik bilimlar amaliy vaziyatlarni tahlil qilishning o‘ziga xos uslubiy tamoyili va o‘qituvchi bajaradigan harakatlarning samaradorligini baholash mezonlari hisoblanadi (Faqat psixologik nuqtai nazardan amaliyotda yuzaga keladigan va mohiyatan ta’lim muhitidagi o‘zaro ta’sirning psixologik natijasi bo‘lgan o‘quvchilarning bilim va tarbiyasi darajasidagi haqiqiy o‘zgarishlarni tuzatish mumkin)[7]. Nazariy bilim o‘qituvchining kasbiy kompetentsiya darajasini belgilaydi, bu uning doimiy o‘zgarib turadigan ijtimoiy-pedagogik vaziyatlarda harakat qilish, pedagogik muammolarni tez va to‘g‘ri hal qilish qobiliyatida namoyon bo‘ladi.

Motivatsiya shaxsning pedagogik tafakkuri tarkibida yetakchi o‘rinni egallaydi, u uning faoliyati dinamikasi va xarakterini tushuntirish uchun qo‘llaniladigan tushunchalardan biridir. Motivatsiya tufayli bo‘lajak o‘qituvchi o‘ziga, o‘z harakatlariga, boshqa odamlarga, bilimlarga, ijtimoiy va ta’lim muhitiga munosabatni shakllantiradi. Boshqacha qilib aytadigan bo‘lsak, kasbiy motivatsiya - bu shaxsning pedagogik tafakkurdan foydalanadigan narsasi, uning kasbiy qobiliyatini, kuchini ko‘rsatadi; bu motivatsiya rag‘batlantiruvchi, yo‘naltiruvchi, tartibga soluvchi funktsiyalarni bajaradi, kasbiy va pedagogik ehtiyojlarni, umidlarni, da’volarni, munosabatlarni, qiziqishlarni qamrab oladi.

Pedagogik tafakkurning motivatsion-qiymatli komponenti ma’lumotni idrok etishning tanlanganligini ta’minlaydi, bo‘lajak o‘qituvchi uchun ma’lum ma’no va qiymatga ega bo‘lib, uni o‘zida ham, ob’ektiv kasbiy voqe’likdagi o‘zgarishlar tufayli o‘z faoliyatini o‘zgartirishga yo‘naltiradi. Motivatsiya o‘z-o‘zini

takomillashtirishning zaruriy sharti sifatida kasbiy munosabatlarni, kasbiy faoliyat tajribasini, tegishli ko‘nikmalarni, fazilatlarni egallashga ta’sir qiladi.

Motivatsiya bo‘lajak o‘qituvchining kasbiy ongi va o‘z-o‘zini anglashi bilan chambarchas bog‘liq - inson psixikasining alohida hodisasi bo‘lib, u insonni kasbiy sohadagi xatti-harakatlarida, kasbiy talablarni bilish, uning kasbiy mahorati asosida o‘zini o‘zi boshqarishga olib keladi, qobiliyatlari va o‘ziga nisbatan hissiy-qiymatli munosabati muayyan kasbiy faoliyat sub’ekti sifatida maydonga chiqadi.

Shaxsning o‘z-o‘zini anglashining muhim elementi o‘z-o‘zini hurmat qilishdir, uning mohiyati o‘zini o‘zi anglash va o‘ziga nisbatan muayyan munosabatdir. O‘z-o‘zini hurmat qilish - bu o‘z harakatlari va shaxsiy fazilatlari, aqliy rivojlanish darajasi, o‘z taqdirini o‘zi belgilash darajasini anglash bilan o‘z faoliyatining ko‘rsatkichidir. O‘z-o‘zini hurmat qilishning ontogenetik yo‘nalishi o‘z-o‘zini anglash, rivojlanish standartlarini anglash, ushbu bilim va rivojlanish standartlari asosida o‘zini o‘zi baholash, shaxsni kelajakdagi kasbiy faoliyat sub’ekti sifatida takomillashtirish, o‘z-o‘zini anglashning transformatsion funktsiyasining namoyon bo‘lishini o‘z ichiga oladi.

Pedagogik fikrlashning operatsion sohasi bo‘lajak o‘qituvchining kasbiy kompetentsiyasining tarkibiy qismi sifatida gnostik, kommunikativ tashkiliy, konstruktiv pedagogik mahoratni egallashni o‘z ichiga oladi. Gnostik (kognitiv) qobiliyatlar rivojlangan hislar, diqqat, fikrlash, tasavvur, xotiraga asoslanadi[8]. Bu ko‘nikmalar bo‘lajak o‘qituvchining kasbiy faoliyatining intellektual asosini tashkil qiladi. Gnostik ko‘nikmalar insonning psixologik-pedagogik bilimlar tizimini o‘zlashtirish, muammolarni hal qilish va kasbiy faoliyat asnosida yuzaga keladigan muammolarni hal qilish jarayonida mantiqiy fikrlash operatsiyalarini (tahlil, sintez, taqqoslash, tasniflash, asosiy narsani ajratib ko‘rsatish va boshqalar) samarali bajarish qobiliyatini ta’minlaydi.

Muloqot ko‘nikmalari o‘qituvchiga o‘quvchilar va ularning ota-onalari, hamkasblari bilan muloqot qilish, axborot almashish va shu asosda ular bilan pedagogik jihatdan mos munosabatlar o‘rnatishga yordam beradi. Muloqot ko‘nikmalari idrok etish malakalarining o‘zaro bog‘liq guruhlarini, og‘zaki muloqotning aktual malakalarini va pedagogik texnologiya malakalarini qamrab oladi. Pertseptiv qobiliyatlar muloqotning dastlabki bosqichida namoyon bo‘lib, o‘quvchilar va ularning ota-onalari, hamkasblari haqida tushuncha beradi. Pedagogik texnologiya malakalari har qanday vaziyatda ham o‘quvchilar bilan samarali hamkorlikni ta’minlaydi; ular o‘qituvchi xulq-atvorining tashqi shakli bo‘lib, unga o‘z kasbiy qiyofasini yaratishga yordam beradi, ya’ni ular vizual, ichki, og‘zaki va aktyorlik obrazlari majmuini tashkil qiladi.

Bo‘lajak o‘qituvchining kasbiy-pedagogik faoliyati o‘quvchilarni tashkiliy ko‘nikmalarni shakllantirishni talab qiladigan talabalarning e’tiborini rivojlantirish qobiliyati, o‘qishga doimiy qiziqish, bilimga bo‘lgan ehtiyoj, qobiliyatlarni shakllantirish, turli ma’lumotlar manbalarini izlash va qayta ishlash bilan bog‘liq o‘rganish va boshqa ko‘nikmalar, o‘quv jarayonining muammoli shaklini tashkil etish, fikrlash usullarini o‘zgartirish, kognitiv faollikni va o‘quvchilarning ijodiy fikrlash mustaqilligini rag‘batlantirish, axloqiy va qadriyat munosabatlarini shakllantirish qobiliyati, maktab o‘quvchilarining birgalikdagi ijodiy faoliyatini tashkil etish kabi turli xil faoliyat turlariga jalb qilish bilan bog‘liq.

Pedagogik muammolarni hal qilish - bu shaxsga yo‘naltirilgan jarayon bo‘lib, nostandart yechimlarni talab qiladi. Shu sababli, uning muhim tarkibiy qismi sifatida umumiy va pedagogik tafakkurda kasbiy kompetentsiyani oshirish, xususan, bo‘lajak o‘qituvchilar tomonidan ma’lum me’yoriy namunalar va standartlarni o‘zlashtirishga emas, balki aqliy faoliyat va haqiqiy xatti-harakatlarning mumkin bo‘lgan doirasini kengaytirishga bog‘liq[9]. Talaba shaxsining rivojlanish istiqbollarini hisobga oladigan o‘qituvchi uchun vaziyatni turli pozitsiyalarni tahlil qilish orqali hal qilish istagi xarakterlidir, u shaxslararo munosabatlarni tashkil etishning turli usullarini faol ravishda izlaydi.

Ogohlik, tanqidiy tahlil qilish va o‘z faoliyatini konstruktiv takomillashtirish yo‘llarini aniqlash pedagogik fikrlash yordamida amalga oshiriladi. Agar aks ettirish «inson tafakkurining o‘z shakllari va tuzilishini anglash, bilimning o‘zini mazmunli tekshirish, uning mazmuni va bilish usullarini tanqidiy tahlil qilishga yo‘naltiruvchi tamoyili; shaxs ma’naviy olamining ichki tuzilishi va o‘ziga xos xususiyatlarini ochib beruvchi o‘z-o‘zini bilish faoliyati”, keyin pedagogik mulohaza pedagogik faoliyatning o‘ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda ushbu barcha xususiyatlarni qo‘shimcha qilishni nazarda tutadi. Pedagogik aks ettirish bo‘lajak o‘qituvchining kasbiy faoliyat va pedagogik tafakkur sub’ekti sifatida o‘ziga bo‘lgan munosabatini belgilaydi, uning pedagogik vaziyatdagi xatti-harakatlarini bashorat qilishni ta’minlaydi. Taqqoslash, o‘z qarashlarini pedagogik jarayonning boshqa ishtirokchilarining baholari bilan taqqoslash qobiliyati o‘qituvchiga o‘zining aslida kim ekanligini, uni boshqa odamlar tomonidan qanday qabul qilishini va qanday baholanishini tushunishga yordam beradi. Demak, aks ettirish nafaqat kelajakdagi o‘qituvchining o‘zini bilishi va tushunishi, balki uning xususiyatlarini, hissiy reaktsiyalarini va atrofidagi xatti-harakatlarni qanday qabul qilishini, tushunishini aniqlashdir. Ushbu in’ikoslarning mazmuni, masalan, o‘qituvchi va talabalarning birgalikdagi faoliyati bo‘lsa, aks ettirishning maxsus shakli - mavzu-refleksiv

munosabatlar paydo bo‘ladi, bunda muayyan pedagogik vaziyatda yechimni tanlash talabalarning bu boradagi fikrlarini inobatga olgan holda o‘qituvchi tomonidan amalga oshiriladi.

Mulohaza aqliy faoliyatning egosentrizmi deb ataladigan narsani bartaraf etishning eng muhim shartlaridan biridir, ya’ni faqat bitta kontekstda o‘rganilayotgan narsani ko‘rib chiqish. Bo‘lajak o‘qituvchi faqat o‘z pozitsiyasini ob’ektiv baholay olsa, boshqa shaxsning nuqtai nazarini qabul qilsa va tushuna olsa, mavjud bir tomonlama ko‘rsatmalarni yengib o‘ta olsagina, o‘zining pedagogik tafakkurini rivojlantirishi mumkin.

Fikrlash darajasining yetishmasligi (refleksiv pedagogik fikrlash) bilan o‘qituvchi talabaga o‘z fikrlash tarzini va o‘ziga xos ta’lim faoliyati usullarini yuklashga moyildir. Muammoli vaziyatda o‘quvchiga yordam berish uning o‘xshash muammoni hal qilishdagi harakatlaridan unchalik farq qilmaydi. Shu bilan birga, o‘qituvchi ko‘pincha o‘zining fikrlash tarzini, yechimlarni topishini, xatti-harakatlarini efirga uzatayotganini tushunmaydi, bu odatda samarali natija bermaydi, natijada talabaning o‘zini o‘zi takomillashtirish yo‘lida haqiqatan ham rivojlanishini qiyinlashtiradi. Haddan tashqari "o‘ziga bino qo‘yish", "kattalardek" fikrlash o‘qituvchining o‘zaro ta’sir qilish uslubini ob’ektiv baholash va tahlil qila olmasligini ko‘rsatadi. Shu sababli, bo‘lajak o‘qituvchining kasbiy kompetensiyasining ajralmas qismi sifatida pedagogik tafakkurni rivojlantirishning muhim sharti uning reflektiv pozitsiyasini takomillashtirish, o‘zini talaba pozitsiyasiga qo‘yish, yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan qiyinchiliklarni ko‘rish va baholash qobiliyatidir. Bo‘lajak o‘qituvchilarda pedagogik tafakkurni shakllantirishda talabalarning vatanparvarlik ongini, munosabatini, faolligini shakllantirishning namoyon bo‘lishi; kasbiy faoliyatda aholining turli guruhlarini vatanparvarlik ruhida tarbiyalash vazifalarini hal qilishga tayyorligi muhim o‘rin tutadi[10]. "O‘qituvchi-talaba" tizimidagi o‘zaro ta’sir natijasining samaradorligini baholash qobiliyati katta ahamiyatga ega, chunki rejani amalga oshirish sifatini baholash orqali o‘qituvchi o‘quv jarayonini yanada loyihalash uchun tajriba orttiradi. Bunda uning faoliyatini refleksli tartibga solish qobiliyati eng ko‘p namoyon bo‘ladi.

Xulosa. Oliy pedagogik ta’lim muassasalarida tayyorgarlik bosqichida pedagogik tafakkurning rivojlanishi, bir tomondan, bo‘lajak o‘qituvchilarning nazariy bilimlar va amaliy ko‘nikmalar tizimini o‘zlashtirishlarini ta’minlasa, ikkinchi tomondan, pedagogik tafakkur mantig‘ini o‘zlashtirishni ta’minlaydi, pedagogik faoliyatning metod va usullarini o‘zlashtirishning stixiyaliligini bartaraf qiladi va o‘rganish mantig‘ini belgilaydi.

Shuning uchun kompetentsiyaga asoslangan ta’limga o‘tish bo‘lajak o‘qituvchining kasbiy kompetentsiyasining bunday tarkibiy qismining muhimligini anglatadi, pedagogik bilimlar pedagogik faoliyatning xususiyatlari to‘g‘risidagi fundamental bilimlarga asoslangan, umumlashtirilgan va bilvosita ta’minlovchi integrativ xususiyat bo‘lib, kasbiy voqelikni aks ettirish, professional vazifalarni munosib rag‘batlantirish va hal qilish orqali pedagogik tafakkur shakllanishiga xizmat qiladi.

Ushbu integratsiya pedagogik tafakkur tarkibida o‘zaro bog‘liq bo‘lgan to‘rtta komponentni ajratishni nazarda tutadi: kognitiv (metodik, psixologik-pedagogik, texnologik bilimlarning professionalligi, fikrlashning kognitiv yo‘nalishi), motivatsion-qiymatli (kasbiy va pedagogik munosabatlar, qiziqishlar, ehtiyojlar, pedagogik tafakkurning namoyon bo‘lishiga yo‘naltirish, uni muhim qadriyat sifatida rivojlantirish va takomillashtirish), operativ (pedagogik fikrlashni amalga oshirish va uning natijalarini taqdim etish jarayonida gnostik, kommunikativ, tashkiliy, konstruktiv ko‘nikmalarga ega bo‘lish), refleksiv (ogohlik, tanqidiy tahlil, pedagogik fikrlash va tegishli kasbiy va pedagogik faoliyatni takomillashtirish yo‘llarini aniqlash). Keyingi tadqiqot istiqbollari bo‘lajak o‘qituvchining pedagogik tafakkurini shakllantirish mezonlari va ko‘rsatkichlarini aniqlash, ushbu shakllanishning real darajalarini o‘lchash bilan bog‘liq.

Adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-sonli “2022-2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning Taraqqiyot Strategiyasi to‘g‘risida"gi Farmoni. https://lex.uz/uz/docs/-5841063

2. Вилькеев Д.В. Применение проблемных задач как средства изучения развития личностных и профессиональных качеств / Д.В. Вилькеев // Педагогические и психологические проблемы учебных процессов в вузе: Тезисы докл. Всесоюз. науч. конф. 27-29 ноября 1984. – Казань, 1984. – Ч. 2.– С. 26-28.

3. Гриньова В.М. Формування педагогічної культури майбутнього вчителя / В.М. Гриньова. – Харків: Основа, 1998. – 300 с.

4. Карпова Л.Г. Формування професійної компетентності вчителя загальноосвітньої школи: дис. ... кандидата пед. наук: 13.00.04 / Карпова Лариса Григорівна. – Харків, 2003. – 209 с.

5. Кулюткин Ю.Н., Методы изучения профессиональной направленности учителя / Ю.Н. Кулюткин, Г.С. Сухобская. – Л.: Наука, 1980. – 80 с.

6. Маркова А.К. Психология профессионализма / А. К. Маркова. – М.: Знание, 1996. – 308 с.

7. Митина Л.М. Учитель как личность и профессионал (психологические проблемы) / Л.М. Митина. – М.: Дело, 1994. – 216 с.

8. Павлютенков Е.М. Профессиональное становление будущего учителя. / Е.М. Павлютенков // Советская педагогика. – 1990. – № 11. – С. 64-69.

9. Паламарчук В.Ф. Техне інтелектус / В.Ф. Паламарчук // Технологія інтелектуальної діяльності учнів. – Суми: ВВП «Мрія-1» ЛТД, 1999. – 92 с.

10. Olimov Sh.Sh., Khomidov Kh.K. Preparing future teachers to solve the tasks of patriotic education of children and youth. The American Journal of Social Science and Education Innovations (ISSN – 2689-100x), December 18, 2020 | Pages: 135. DOI: https://doi.org/10.37547/tajssei/Volume02Issue12-23

UDK: 37.015.3(075.8)

O‘QUVCHILARNING IJODKORLIK QOBILIYATLARI VA IQ LARINI RIVOJLANTIRISHNING FALSAFIY, PEDAGOGIK VA PSIXOLOGIK ASOSLARI

Soyibnazarov Abbosjon Ikromjonovich,
O‘zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti Farg‘ona filiali o‘qituvchisi.
soyibnazarov115@gmail.com

Ushbu maqolada o‘quvchilarning ijodkorlik qobiliyatlari va ularning IQ larini rivojlantirishning psixologik va pedagogik bilimlardan foydalangan holda tizimlashtirildi va tushuntirib o‘tiladi. Pedagogik faoliyatning natijasi psixologik tashxis orqali aniqlanadi. Pedagogik va o‘smirlar psixologiyasi, kasbiy faoliyat psixologiyasi va ko‘plab boshqa ta’lim sohasidagi tadqiqotlar pedagogika va psixologiya fanlari orasidagi o‘ziga xos ko‘prik vazifasini bajaradi. Quyida shular haqida kengroq va batafsil ma’lumot beramiz.

Kalit so‘zlar: *pedagogika, psixologiya, falsafa, ontologik, IQ, fundamental, gnoseologik, metod, illyustrativ, eksperimental.*

ФИЛОСОФСКО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ И ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ РАЗВИТИЯ ТВОРЧЕСКИХ СПОСОБНОСТЕЙ И КОЭФФИЦИЕНТА ИНТЕЛЛЕКТА УЧАЩИХСЯ

В данной статье систематизировано и разъяснено развитие творческих способностей учащихся и их коэффициента интеллекта с использованием психолого-педагогических знаний. Результат педагогической деятельности определяется психологической диагностикой. Педагогическая и подростковая психология, психология профессиональной деятельности и многие другие педагогические исследования выступают своеобразным мостом между педагогикой и психологией. Ниже мы предоставим более подробную информацию о них.

Ключевые слова: *педагогика, психология, философия, онтологический, IQ, фундаментальный, эпистемологический, методический, иллюстративный, экспериментальный.*

PHILOSOPHICAL, PEDAGOGICAL AND PSYCHOLOGICAL FOUNDATIONS OF THE DEVELOPMENT OF STUDENTS' CREATIVE ABILITIES AND IQ

This article systematizes and explains the development of students' creative abilities and their IQ using psychological and pedagogical knowledge. The result of pedagogical activity is determined by psychological diagnosis. Pedagogical and adolescent psychology, psychology of professional activity and many other educational researches act as a kind of bridge between pedagogy and psychology. We will provide more detailed information about them below.

Key words: *pedagogy, psychology, philosophy, ontological, IQ, fundamental, epistemological, method, illustrative, experimental.*

Kirish. Barkamol shaxsni tarbiyalash ijtimoiy murakkab jarayon bo‘lib, bir qator fanlarning o‘rganish ob’ektidir.

Falsafa tarbiyaning ontologik va gnoseologik asoslarini o‘rganib, tarbiyaning oliy maqsadi va qadriyatlari haqidagi umumiy tasavvurlarni, tushunchalarni shakllantiradi.

Psixologiya- insonlarning individual xulqi va yoshiga mos qobiliyati hamda ularning rivojlanish qonuniyatlarini o‘rganadi. Bu esa tarbiya vositalari va qobiliyatlarini aniqlashning muhim omili bo‘lib xizmat qiladi.

Hozirgi davrimiz talabi IQ rivojlangan avlodni yuzaga keltirishdir. Tarbiyaning turli nazariy asoslariga ko‘ra har xil konseptsiyalar yaratilgan, lekin ular hozirda jamiyat talabiga to‘liq javob bera olgani yo‘q. Hozirda zamonaviy pedagogika fani umuminsoniy qadriyatlar asosida shaxsning rivojlanishini markazda tutadi. Tadqiqotlar asosida shaxsning rivojlanish shakllari, metodlarini yaratish kerak. Tarbiyaning muhim funktsiyasi – yangi avlodga insoniyat tomonidan yaratilgan bilim va tajribalarni o‘qitish orqali berishdir.

Inson va jamiyat haqidagi fanlar shuning uchun kerakki-ular insonning xulq- atvori va rivojlanishining zamonaviy ilmiy qonuniyatlari, ta’lim tizimi ichida odamlarning va ta’lim tizimining jamiyat bilan o‘zaro ta’siri modeli haqida zamonaviy tasavvurni berishi lozim.

“Amaliyot nazariyasi”, zamonaviy pedagogika, ijtimoiy loyihalash, ta’lim tizimi menedjmenti va h.k.lar yangi ta’lim majmuasini tasavvur etish imkoniyatini yaratadi: maqsadni, tizim strukturasini, uni tashkil etish va boshqarishlarni aniqlaydi.

Adabiyotlar tahlili va metodlar. Umumiy o‘rta ta’lim jarayonida o‘quvchilarning ijodkorlik qobiliyatlari va ularni rivojlantirishning psixologik bilimlardan foydalangan holda pedagogik ko‘nikmalarini rivojlantirish borasida Sh.A.Amonashvili, A.B.Dmitrieva, M.R.Lvova, T.K.Chekmarevalarning tadqiqot ishlari, maktabda turli fanlar o‘quv doirasida IQni rivojlantirishning didaktik – metodik variantlari Y..P.Bunovlar, T.P.Gerasimov, G.P.Davdovlar, N.I.Zaporojets, T.A.Ladjenskiy, A.F.Nikitin, V.N.Rudenko, A.V.Usovalar tomonidan umumlashgan holda taklif etilgan. Bu tadqiqotlarning bajarilishiga qaramay hozirgi kun pedagogik nazariyasi va amaliyotida IQni shakllantirish, rivojlantirish muammolari bo‘sh o‘rin tutmoqda. O‘qituvchi uchun yaratilgan metodik qo‘llanmalarda bunga e’tibor qaratilgan bo‘lsa-da, bular o‘qituvchilarda u yoki bu turdagi qobiliyatni qanday rivojlantirishni yaqqol tasavvur ettira olmaydi. Qobiliyat turlari orasidagi bog‘lanishlarni ko‘rsata olmaydi. IQni rivojlanishi va shakllanishini boshqarish tizimi hamda ketma-ketligi aniq bir fan uchun pedagogika nazariyasida berilmaydi.

Pedagogika tarbiya mohiyatini o‘rganadi, uning qonuniyatlarini, tendensiya va rivojlanishi perespektivalarini, tarbiya texnologiyasi va nazariyalarini ishlab chiqadi, uning tamoyillarini, mazmunini hamda uslub va shakllarini belgilab beradi. Yashash tarzining va mehnatning murakkablashuv natijasida insoniyat o‘zlashtirish kerak bo‘lgan bilim, ko‘nikma hajmi tobora ortmoqda. Bu holat o‘qitishni yangicha tizimlashtirishni, bilimlar tizimini tanlab ularni maqsadli yo‘naltirishni talab etadi. Ishlab chiqarish munosabatlarini o‘sishi tarbiya jarayonini zimmasiga mamlakat oldida ulkan vazifalarni yuklashiga asos bo‘ladi.

Tarbiyalash – har tomonlama yetuk, ijodkorlik xislatlariga boy, keng dunyoqarashlar shakllangan shaxsni kamol toptirishdir.

Yagona o‘qitish tizimiga birlashish orqali jamiyat talab etayotgan maxsus tayyorgarlikdan o‘tgan pedagoglarni yetishtirish mumkin.

Falsafiy bilimlar pedagogika fanining boshlang‘ich asoslarini tashkil etadi. U pedagogik bilimlarni zamonaviy rivojlanish davrida tarbiyalash va o‘qitishning maqsadlarini shakllantiruvchi baza bo‘lib kiradi.

Bilim nazariyasi falsafaning umumiy qonuniyatlaridan kelib chiqib, o‘quv bilim faoliyati va mexanizmini boshqarishni o‘rganadi. Zaruriy va tasodifiy, umumiylik, yagonalik va maxsuslik, o‘zaro bog‘liqlik va o‘zaro aloqa kabi falsafiy kategoriyalarining rivojlanishi pedagogik tadqiqotlarni harakatlantiruvchi kuchi hisoblanadi.

Natijalar va muhokama. Pedagogika va psixologiya o‘zaro bog‘liq, psixologiyaning bazaviy tushunchalariga asoslanib, o‘qitish, tarbiyalash, ta’lim berish jarayonlarini chuqur o‘zlashtirishga erishiladi.

Hozirgi darajada ta’lim-tarbiya jarayonining chuqurlashuvi pedagogik bilimning intensiv rivojlanishi yangi falsafiy yo‘nalishni yuzaga keltirmoqda . Bu falsafa ilmlar majmuini aniqlashtirishni talab etadi. Asosan fundamental ilmni egallash muhim o‘rin tutadi.

Fundamental ilm – bu tabiiy va aniq fanlar: kimyo, biologiya, matematika, informatika, falsafa fanlarisiz tabiat haqidagi bilimlarni chuqur tushunib yeta olmaymiz.

O‘quv jarayonida har bir fundamental ilmning o‘ziga xos va mos fundamental fani mavjud.

Fundamental bilim –bu fundamental fanlarga asoslangan holda tabiat haqidagi bilimdir.

Oliy ta’limni fundamentlashtirish – yaratilgan fundamental ilmlarni, fundamental bilim va ijodiy fikrlash usullarini tizimlashtirilgan hamda barcha yangiliklarni o‘z ichiga olib boyitilgan o‘quv jarayonidir deya olamiz.

Davrimizdagi barcha ishlab chiqarish yo‘nalishlari asosida fundamental fizik qonuniyatlar yotadi. Amaliy fanlarning rivojlanishi ham tabiat qonunlarini ishlatilishiga asoslanadi. Bu fanlarni gumanitar fanlar uchun ham gapirishimiz mumkin. Bundan kelib chiqib gumanitar, fundamental va kasbiy jihatlarini integratsiyalash bo‘lg‘usi mutahasisni ijodiy shakllantiradi degan xulosaga kelamiz.

Tarbiyalash – ko‘p faktorli jarayon bo‘lib, qator ob’ektiv va sub’ektiv faktorlarga bog‘liq bo‘ladi. Ob’ektiv faktorlar deganda mamlakatning ijtimoiy tarixiy, madaniy an’analari va iqtisodiy talablari asosida o‘qitish tizimi ko‘zda tutiladi, sub’ektiv faktorlarga esa shaxsning pedagog sifatida, pedagogik mohirlik darajasi, psixologik xususiyati va tarbiyalanish jarayonidagi o‘quvchilarni maqsadli yo‘naltirilgani ko‘zda tutiladi. Bu borada quyidagilarni tarbiyalanganlik me’zoni deb qarash mumkin:

1.Umuminsoniy gumanistik dominantlarni o‘zlashtirganlik darajasi.

2.Ijtimoiy va kasbiy faoliyatida etuk norma va jamiyatning estetik qadryatlarini, o‘zlashtirganlik darajasi.

3. Tarbiyalash metodlari orasidan 3 ta asosiy guruhni ajratishimiz mumkin.

1) o‘quvchilarning dunyoqarashi va fikrlarini yo‘naltirishni shakllantiruvchi metodlar.

2) motivlashtirishga turtki beruvchi metodlar.

3) shaxsning ijodiy qobiliyatini ochuvchi va sifat o‘sishiga olib keluvchi metodlar.

Fundamental va tabiiy fanlarda shaxsning ilmiy fikrlashining intelektual imkoniyatlarini vujudga keltirish mumkin.

Agar fanlararo aloqa, va integratsion usullarni qo‘llanib, tizimlashtirilgan bilim shakllantirilsa shaxsning yangi sifatlari yuzaga keladi. Aytilgan fikrlarga ko‘ra, fizika o‘qitishning quyidagi didaktik tamoyillarini jaratishimiz mumkin:

Ushbu tamoyillar o‘qituvchi zimmasiga katta ma’suliyat yuklab, o‘z ustida ko‘plab mehnat qilishga undaydi. Bu borada Rossiya pedagogi Sitnov Ye.V va boshqalar o‘z ishlarida fizika o‘qituvchisining professogramma bo‘yicha aniqlangan ilmiy metodik bilimi va mohirligi quyidagilardan iborat bo‘lishi kerak degan xulosaga kelishgan, ya’ni:

1. Eksperimental va nazariy usullarni ijodkorona qo‘llab, o‘quv materialini uslubiy to‘g‘ri va ketma-ketligi asoslangan holda bayon etishi;
2. O‘quv ishlarini barcha turlarini zamonaviy didaktik talablar asosida tashkillashtira olishi;
3. Barcha turdagi fizik eksperimentlarning metodikasi va texnologiyasini mukammal bilish;
4. fizikaning asosiy hamda shart qismlari darajasida demonstratsion, laboratoriya, amaliy ishlarni bilishi;
5. Maktab fizika kursidagi ixtiyoriy qiyinchilikdagi masalalarni yecha olishi, ularni yechish metodikasini bilishi, o‘qitish jarayonida kerakli vaqtlarda mustaqil masalalar tuza olishi;
6. Zamonaviy Fan va texnika yutuqlarini turli darajadagi eshituvchilarga yetkaza olishi;
7. Turli turdagi sinfdan va darsdan tashqari ishlarni tashkillashtira olishi;

Bulardan tashqari IQni rivojlantirishning yangicha qarashlariga asosan o‘qituvchilar qo‘shimcha quyidagilarni bilishi kerak:

1. Fizik hodisa va voqealarni modellashtirish hamda ularga mos dasturlashni bilishi;
2. IQni rivojlantirishning yangi metodlarini bilishi;
3. Modellashtirishga asoslangan masalalar tuza olishi;

Bu talablarni bajarilishi fizika o‘qitish metodikasi barcha turlarida amalga oshirilishi kerak bo‘ladi.

Oliy maktab didaktikasi – oliy ta’limda o‘qitishda pedagogik bilimning intesiv rivojlanuvchi shaxobchasi haqidagi fandir. Hozirgi davr oliy maktab didaktikasi quyidagi yangi tadqiqotlarni o‘tkazishni talab etmoqda:

1. Oliy maktabdagi jarayonlarning didaktik tadqiqoti;
2. Oliy ta’limdagi o‘qitish qonunlarini aniqlash;
3. Kelajakdagi oliy ta’lim nazariyasini ishlab chiqish;
4. Ta’lim texnologiyalarini modernizatsiya qilish;
5. Pedagogik jihozlar va shu kabi ko‘plab boshqa vositalarni takomillashtirish;

Oliy ta’lim didaktikasi umumiy didaktikadan shunisi bilan farq qiladiki, unda quyidagi muammolar ilmiy asoslangan holda hal etilishi kerak;

1. Oliy ta’lim spetsifik maqsadini asoslash;
2. Oliy maktabning ijtimoiy funktsiyasini aniqlash;
3. Ta’lim mazmunini asoslash;
4. Oliy maktabdagi pedagogik jarayon va o‘quv faoliyatini konstruktsiyalash usullarini ilmiy asoslash;
5. O‘qitish texnologiyasini optimal yo‘llarini, mazmunini, uslubini va shakllarini aniqlash;

O‘quv jarayoni pedagog va o‘quvchining birgalikdagi faoliyatini aks ettirib, o‘qituvchi tomonidan o‘quv dasturida ko‘rsatilgan axborotlar beriladi, tashkillashtiriladi, o‘quvchining faolligini rivojlantiradi va baholaydi. O‘quvchi esa dars mazmunini, faoliyat turlarini o‘zlashtiradi.

Bundan ko‘rinadiki o‘qituvchi va o‘quvchining o‘zaro bog‘liqlikda ishlashi o‘qitish va o‘qish jarayonini amalga oshiradi, bundan oldingi didaktikada I.Ya. Lernerning quyidagi didaktikasi tan olingan. U o‘qitish mazmunini elementlarga ajratgan:

1. Bilim
2. Faoliyat usullarini (tajribada o’rgatilgan) ishlab chiqish
3. Ijodiy tajriba
4. O‘rganilayotgan ob’ekt va real borliqqa nisbatan emotsional qadriyatlarni, shuningdek o‘zga insonlarga, jamiyatga, ilm-fanga, kasbiy faoliyatiga nisbatan ijtimoiy rivojlantirish

Bulardan kelib chiqib, o‘qitish jarayoni ijtimoiy va pedagogik takomillashgan shaxsni rivojlantirish jarayonidir deya olamiz.

O‘qitish jarayonida faoliyat xarakteri, mustaqillik darajasi, ijodkorlik qobiliyatining ko‘rinishi o‘qitish usulini tanlashning asosiy me’zoni bo‘lishi kerak. I.Ya.Lerner va M.N.Skatkinlar asosan 5 turdagi o‘qitish uslublarini taklif etgan bo‘lib, har bir usul o‘ziga xos afzallik va kamchiliklarga ega:

1. Illyustrativ tushuntirish usuli
2. Reproduktiv usul
3. Muammoli bayon usuli
4. Qisman izlanuvchan, yoki evristik usul
5. Tadqiqot usuli

Xulosa. Xulosa o‘rnida shuni aytish mumkinki, mustaqil tuzilgan, yaratilgan dasturlarning xususiyati shundan iboratki, ularni o‘quv materialini didaktik masala va o‘quvchining individual xususiyatlaridan kelib chiqqan xolda o‘zgartirish mumkin. Litsenziyaga ega bo‘lgan dasturlardan farqli o‘laroq to‘liq ekranli rejimda ishlanib, rasmlar va demonstratsiyalar yaratishi mumkin. Shunday qilib, YaIT ni fizika o‘qitish jarayonida qo‘llash quyidagi imkoniyatlarni beradi:

1. Kompyuterda hisoblash, modellashtirish va boshqa imkoniyatlardan foydalansak o‘quv masalalari doirasini yetarli darajada o‘quv tizimiga kiritishimiz mumkin bo‘ladi.

2. O‘quv muassasasida bajarish imkoniyati bo‘lmagan, yaqqol ko‘rinmaydigan, tez amalga oshadigan, o‘ta sekin boradigan jarayonlarni, fizik tajribalarni modellashtirilgan dastur asosida kompyuterda ko‘rish va bajarish mumkin.

3. O‘qitish jarayonida informatsion texnologiyadan ma’lumotlar bazasi sifatida foydalanish mumkin. Ma’lumotlar ba’zasi masalalarni modellashtirilib yechishda dasturlar tuzilishi orqali boyib boradi.

Adabiyotlar:

1. Гальперин П.Я. Психология как объективная наука: Избр. психол. тр. /Под ред.А.И. Подольского. - М., Воронеж: МОДЭК, 1998. - 480 с (Psychology as an objective science)

2. Камышникова И.А. Использование современных информационных технологий в процессе обучения студентов вуза // Инновации в системе педагогического образования: Материалы Всероссийской научной конференции «Организационно-управленческие инновации в системе педагогического образования». – Барнаул: Изд-во БГПУ, 2006. – С. 328. (The use of modern information technologies in the process of teaching university students)

3. Скибицкий Э.Г. Компьютеризированные курсы в педагогическом процессе образовательных учреждений: Монография. – Новосибирск: ИПСО РАО, 2003. – 90 с. (Computerized courses in the pedagogical process of educational institutions)

4. Шамова Т.И., Давыденко Т.М. Управление образовательным процессом в адаптивной школе. – М.: Центр «Педагогический поиск», 2001. – 384 с. (Management of the educational process in an adaptive school)

5. Сивухин Д.В.. Умумий физика курси. Москва : физ. мат. лит. 2005. 4. (General physics course)

6. Абдурахманов К.П., Эгамов У. “Физика курси” дарслик, Тошкент, 2010 й. 5. (General physics course)

7. Volkenshteyn B.C.. Umumiy fizika kursidan masalalar tuplami. 2008. Sankt-Petrburk. “Knijniy mir”. (A set of problems from the general physics course)

ЗАМОНАВИЙ ПЕДАГОГ ИМИЖИДА ИЖТИМОИЙ МУНОСАБАТЛАРНИНГ ЎРНИ

Жўраева Соҳибжамол Норқобиловна,
Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети
Умумий психология кафедраси в.б. профессори,
психология фанлари доктори
sohibjamolj@mail.ru

Мақолада замонавий педагогнинг ўзига хос қиёфаси, касбий тайёргарликка бўлган эҳтиёжи, унинг янгиликка ва ижодий изланишларга мойиллиги, ўз ишида бирлаштирилган янги иқтисодий ва касбий фазилатларни моҳирлик билан кўрсатиш қобилияти, замонавий интенсив жамиятда педагог образининг бундай ривожланиши замонавий педагог фаолиятининг механизмлари ва хусусиятларини батафсил ўрганишни талаб қилади. Ушбу мақолада замонавий педагог имижида гавдаланувчи ўқитувчи шахсига хос сифатларини тадқиқ қилишда педагог ва талабалар муносабатлари акс этган. Мазкур ҳолатни баҳолашда педагогнинг шахслилик сифатларини баҳолашга эътибор қаратилган.

Калит сўзлар: *замонавий педагог, имежалогия, шахслилик сифатлари, ўз соҳасининг устаси, адолатлилик, етакчи, кенгқамровли билимга эга, талаба.*

РОЛЬ СОЦИАЛЬНЫХ ОТНОШЕНИЙ В ИМИДЖЕ СОВРЕМЕННОГО ПЕДАГОГА

В статье рассматривается специфический имидж современного педагога, его потребность в профессиональной подготовке, его склонность к инновациям и творческим исследованиям, умение умело проявлять новые экономические и профессиональные качества, сочетающиеся в его работе, такое развитие имиджа педагога в современном интенсивном обществе требует детального изучения механизмы и особенности современной педагогической деятельности. В данной статье отражены взаимоотношения педагогов и учащихся при исследовании качеств, присущих личности учителя, воплощенных в образе современного педагога. Оценка этой ситуации сосредоточена на оценке личностных качеств педагога.

Ключевые слова: *современный педагог, имагология, качества личности, мастер своего дела, справедливость, руководитель, всесторонние знания, студент.*

THE ROLE OF SOCIAL RELATIONS IN THE IMAGE OF A MODERN EDUCATOR

In the article, the unique image of a modern pedagogue, his need for professional training, his inclination to innovation and creative research, his ability to skillfully show new economic and professional qualities combined in his work, such development of the image of a pedagogue in a modern intensive society requires a detailed study of the mechanisms and features of the modern pedagogue's activity. This article reflects the relationship between the pedagogue and students in the research of the characteristics of the teacher embodied in the image of a modern pedagogue. In the assessment of this situation, attention is paid to the assessment of the personality qualities of the pedagogue.

Key words: *modern teacher, imagology, personality traits, master of his craft, justice, leader, comprehensive knowledge, student.*

Кириш. Замонавий педагог имижини таҳлил қилишда бир қатор йўналишлар бўйича ёритишга эътибор қаратдик. жумладан замонавий педагог имижида ижтимоий муносабатларнинг ўрни ва роли ҳақида фикр юритмоқчимиз.

Имежологияда ўқитувчи имижи сиёсий етакчилар ва раҳбар тимсоллари билан таққосланади. Ўқитувчи жамиятнинг етакчи инсонлари сингари доимо кўзга ташланиб туради. У жамоат жойларида танилади ва кундалик фаолиятида кўпгина муҳим масалаларни ҳал қилади. Юқоридагиларнинг ҳаммасидан ташқари педагог талабалар гуруҳларини бошқаради. Педагогнинг ташқи кўриниши ва хатти-ҳаракатларидан ташқари талабаларнинг педагог шахсий фазилатларига билдирган муносабатлари катта рол ўйнайди. Шу сабабли ҳам олий таълим муассасаларида профессор-ўқитувчиларнинг йиллик ўқув фаолияти юзасидан мониторингда талабаларни жалб қилиш орқали ҳам анча салмоқли натижалар олинади.

Таҳлил ва методлар. Биз ўз тадқиқотимизда ҳам замонавий педагог имижида гавдаланувчи ўқитувчи шахсига хос сифатларини тадқиқ қилишда талабаларни жалб этдик. Мазкур ҳолатни баҳолашда «Шахслилик сифатларини баҳолаш методикасидан» фойдаланилди. Методиканинг татбиқида 17 та шахслилик сифатлари инсоннинг кундалик фаолиятида намоён бўлишига кўра 10 балли тизим бўйича баҳоланади. Талабалардан 17 та сифатнинг педагог шахсида намоён бўлишига кўра баҳолаш сўралди. Агар сифат энг қуйи даражада намоён бўлса 1 балл, энг юқори даражада камол топган ҳолатда 10 балл билан баҳолаш сўралди. Шахслилик сифатларининг даражасига кўра 1 баллдан 10 баллгача баҳолаш кўзда тутилган.

Талабалар педагогнинг шахслилик сифатларини баҳолагандан сўнгра уларнинг умумий акс эттирувчи жадваллар шакллантирилди. Қуйида амалга оширилган изланиш натижалар таҳлили амалга оширилади.

Эмпирик кўрсаткичлар педагог имижини тавсифловчи шахслилик сифатлари талабаларнинг умумий, таълим босқичлари бўйича ажратилган ҳолда талқин этиш имкониятини берди.

Дастлабки таҳлил синалувчиларнинг умумий кўрсаткичлари бўйича амалга оширилди. Натижаларнинг таҳлилича талабаларнинг умумий кўрсаткичларига кўра замонавий педагог имижида қуйидаги шахслилик сифатлари устувор эканлиги тақдим этилди.

Талабаларнинг замонавий педагог имижидаги шахслилик сифатларнинг намоён бўлиш хусусиятига кўра уларнинг барчаси 10 баллик тизим бўйича бир хил оралиқдаги миқдорни акс эттирганлиги сабабли статистик жиҳатдан аниқлик ва дифференциясини таъминлаш учун ранжировка усулидан фойдаланишни лозим топдик. Жадвалда келтирилган ҳолатга кўра педагог имижини тавсифловчи сифатларнинг тафовутланишига эришилди.

Натижа: Натижалар таҳлилига кўра педагог шахсига хос хусусиятларининг тафсилотига кўра «ўз соҳасининг устаси» мезони (6,80 балл ва 1 ранг) энг юқори ўринни олди. Талабаларнинг назарича «адолатлилик» ва «интизомлилик» (6,67 балл ва 2 ранг) бир хил даражага эга бўлди.

1-жадвал.

Замонавий педагог имижида намоён бўлувчи шахслилик хусусиятлари (N=536)

№	Сифатлар	X	Σ	Ранжировка
1.	Ўз соҳасининг устаси	6,80	2,25	1
2.	Адолатлилик	6,67	2,03	2
3.	Талабалар муаммоларини тушунадиган	6,62	2,21	5
4.	Хайрихоҳ	6,37	2,39	10
5.	Талабчан	6,57	2,28	5
6.	Ҳазил-мутойиба ҳиссига эга	6,33	2,02	11
7.	Кенгқамровли билимга эга	6,65	2,06	3
8.	Хушчақчақ	6,43	2,25	9
9.	Хушмуомала	6,62	2,34	5
10.	Мураббий	6,54	2,18	4
11.	Етакчи	6,63	2,29	4
12.	Интизомли	6,67	2,13	2
13.	Вазмин	6,58	2,12	6
14.	Хушмуомала	6,51	2,11	7
15.	Нотиқ	6,51	2,24	7
16.	Инсонпарвар	6,62	2,06	5
17.	Бежирим кийинадиган	6,48	2,09	8

Педагогнинг шахслилик сифатларининг бундай тус олганлиги ўртачадан юқори баллар билан чегараланган бўлса-да, замонавий педагог тимсоли юқорида санаб ўтилган сифатлар бўйича ижобий эътироф этилмоқда. Талабаларнинг баҳосига кўра замонавий педагог «Ҳазил-мутойиба ҳиссига эга» сифати бўйича кўрсаткичлар қуйи даражага эга бўлди (6,33 балл ва 11 ранг).

Муҳокама.Талабаларнинг умумий кўрсаткичлари асосида педагоглардаги шахслилик сифатлар бўйича корреляцияси аниқланди. Корреляция коэффициентига кўра замонавий педагог имижини тавсифловчи сифатлар орасида корреляция боғлиқлик тафсилоти балл кўрсаткичлари бир хил поғонадан жой олган бўлса-да, аммо уларнинг муносабатлари орасидаги алоқадорлик эса етарлича коэффициентга эга бўлмади. Эмпирик кўрсаткичларга кўра «ўз соҳасининг устаси» коэффициенти ва

вазминлик (r=0,284; p≤0,01) ва «бежирим кийинадиган» (r=0,309; p≤0,01) сифатлари билан корреляция боғлиқликни акс эттирди. Замонавий педагоглардаги бир бири билан боғлиқ сифатлар касбий фаолиятда барқарорликка эришмасдан юқори натижаларга эриша олмаслиги ҳамда ўзининг доимо саранжон, бежирим тутишга интилишисиз эришиб бўлмаслигини ифодаламоқда.

Шунингдек, замонавий педагог «адолатли» бўлиши «талабалар муаммоларини тушуниши» билан ўзаро боғлиқ (r=0,327; p≤0,01) ва талабчанликсиз (r=0,258; p≤0,05), интизомлиликка (r=0,258; p≤0,05), эриша олмасликдан далолат беради.

Замонавий педагогда хайриҳоҳликнинг ўсиши унинг талабаларга нисбатан талабчанликни ҳам шаклланишига сабаб бўлар экан (r=0,423; p≤0,01). Педагогнинг хайрихоҳлиги талабаларга фикрларни баён этишда эркин, панд-насиҳатли, уларнинг маслагига мос фикрларни баён этишида ҳам кузатилди (r=0,297; p≤0,01).

Педагогнинг кенг қамровли билимга эгалиги эса мураббийликка (r=0,228; p≤0,05) ва бежирим кийинадиган (r=0,288; p≤0,01) инсон сифатида фаолият олиб боришига туртки беради.

Кенг қамровли билимга эгалик педагогни фақат мутахассис эмас, балки эстетик ва этика жиҳатдан комил инсон тимсолини шакллантиришга сабаб бўлди.

Хушчақчақ ва қувноқлик инсоннинг саломатлиги ҳамда позитив ҳаётий муҳити учун муҳим ҳисобланади. Тадқиқотдаги эмпирик кўрсаткичлар эса хушчақчақлик фақатгина саломатлик эмас, балки интизомли бўлиш учун ҳам имконият яратар экан (r=0,220; p≤0,05).

Олдинги корреляцион боғлиқликни ифодалаган ҳолат сингари навбатдаги сифатларда ҳам хушчақчақлик табиатан шахсни шахслараро муносабатининг ижобий ва синтоник (бир қатор хусусиятлар уйғунлигида) мулоқот услуби учун зарур эканлигини тасдиқламоқда (r=0,237; p≤0,05).

Олий таълим муассасаларида педагогларнинг талабалар билан маънавий-маърифий ишларни ташкил этишларига алоҳида урғу берилади. Бу ҳолат педагоглар шахсий иш режаларининг ажралмас қисми ҳисобланади. Шунингдек, ўзбек этносида тарбия ва маънавий камолот масаласига алоҳида эътибор қаратилганлиги сабабли педагогларнинг мураббийлик сифатига эга бўлиши эмпирик кўрсаткичларда ҳам ўз исботини топди. Мураббийлик сифатининг ўсиб бориши уларда сермулоҳазалик, айтиладиган гапнинг муҳимлигини баҳолай оладиган, сугестив қобилиятга эгаликни таъминлашга хизмат қилмоқда (r=0,260; p≤0,05).

2-жадвал.

Замонавий педагог имижида намоён бўлувчи шахслилик хусусиятлари корреляция кўрстакичлари

Сифатлар	**Педагог шахслилик сифатларининг тартиби**																
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	15	17
Ўз соҳасининг устаси	1	0,140	0,089	-0,067	-0,012	-0,091	0,203	-0,029	-0,037	-0,030	0,171	0,284**	0,049	0,052	0,018	0,025	0,309**
Адолатлилик		1	0,327**	0,131	0,258*	0,095	0,237*	0,258*	0,185	0,325**	0,199	0,418**	0,297**	0,002	0,192	0,041	0,225*
Талабалар муаммоларини тушунадиган			1	0,148	0,099	-0,181	0,042	0,030	0,173	0,091	-0,095	0,148	0,177	0,008	0,050	0,127	0,109
Хайрихоҳ				1	0,423**	0,023	-0,022	0,162	0,085	0,101	0,176	0,056	0,297**	0,097	-0,048	-0,033	-0,034
Талабчан					1	0,062	0,122	0,140	0,036	0,120	-0,004	0,040	0,194	-0,037	0,030	-0,042	0,067
Ҳазил-мутойиба ҳиссига эга						1	0,066	0,128	0,176	0,044	0,038	0,016	0,024	0,061	-0,014	-0,124	-0,096
Кенгқамровли билимга эга							1	0,228*	0,063	0,050	0,082	0,265*	0,141	0,122	0,200	-0,013	0,288**

Хушчақчақ								1	0,059	0,220*	0,078	0,068	0,116	-0,059	0,171	0,021	-0,029
Хушмуомала									1	0,237*	-0,143	0,095	0,196	0,081	0,196	0,167	0,074
Мураббий										1	0,161	0,138	0,260*	0,114	0,039	0,151	0,009
Етакчи											1	0,387**	0,147	0,218*	-0,060	0,171	-0,043
Интизомли												1	0,271*	0,344**	0,052	0,105	0,111
Вазмин													1	0,097	0,135	0,044	-0,013
Хушмуомала														1	0,244*	0,116	0,173
Нотиқ															1	0,159	0,297**
Инсонпарвар																1	0,005
Бежирим кийинадиган																	1

Изоҳ: *p≤0,05; **p≤0,01.

Педагог талабалар билан индивидуал ва гуруҳий ишлар экан, ҳар иккала ҳолатда ҳам шахсларнинг ўз йўналишига йўналтира олиши ва зарур ҳолларда кўрсатмалар бера олиши билан ажралиб туришини талаб этади. Бу эса педагогда етакчилик сифатида ўз аксини топган. Етакчиликнинг самарали бўлиши унинг хушмуомалалиги ҳисобидан (r=0,387 p≤0,01) таъминлашини кўрсатмоқда. Ўз навбатида етакчилик педагогдан мулоқотга киришаётганлари билан инсонпарварлик (r=0,218 p≤0,05) фазилати билан муносабат ўрнатишини тақазо этади. Эмпирик кўрсаткичлар ва замонавий педагог имижида етакчилик билан инсонпарварлик муҳим шахс фазилатларини камол топишининг психологик қонуниятига ҳам асосланишини кўрсатмоқда.

Шахснинг ёшлигиданоқ ўз ишига масъулиятли ва юклатилган топшириқларни ўз вақтида бажарувчи, амалга ошираётган фаолиятига эътиборсиз бўлмасликлари зарурлиги уқтирилади. Мазкур талабнинг педагог фаолиятига юкланиши янада юқорироқ кўрсаткичларни талаб этади. Педагог таълим жараёнида талабаларни интизомга чақирар экан, бунга унинг ўзи жавоб бера олмаслиги аянчли муносабатга сабаб бўлади. Тадқиқотда педагогларнинг эмпирик кўрсаткичлари ўз-ўзидан намоён бўлмади. Бу педагог шахсининг ажралмас сифатилигини кўрсатмоқда. Талабаларнинг муносабатига кўра педагогларда интизомнинг юқори камол топиши нотиқлик (r=0,271 p≤0,01) ва инсонпарварлик (r=0,344 p≤0,01) сифатларини камол топтирар экан.

Шунингдек, педагогларнинг назарида замонавий педагогда намоён бўлаётган сифатлардан бири хушмуомалаликдир. Педагог жамиятда шахс камолотини таъминлашга хизмат қилар экан хушмуомалаликсиз ҳеч бир натижага эриша олмайди. Хушмуомала педагог шогирдлари ва атрофдагилар билан муносабатда тил ва тафаккурнинг ўзаро боғлиқлигига эришади, яъни нотиқлик билан ёндашади (r=0,244 p≤0,05).

Тадқиқотда ўзига хос кузатилган ҳолат нотиқ педагогда инсонпарварлик устувор сифатга айланар экан (r=0,297 p≤0,01). Бундан кўринадики, нотиқ педагог сўздан моҳирона фойдаланади, талабаларнинг эҳтиёжларига мос ахборотлар билан таъминлайди ва уларнинг қалбидан ўрин олади.

Юқоридаги таҳлилий материаллар талабаларнинг замонавий педагог имижини тавсифлаган шахсига хос эмпирик кўрсаткичлар ҳақида сўз борган бўлса, қуйида бу ҳолатда талабаларнинг таълим йўналишига кўра талқин этишга мурожаат қилинади.

Эмпирик кўрсаткичлар талабаларнинг таълим босқичларига ажратилган ҳолда таҳлил этишни ҳам тақозо этади. Ушбу ўринда талабаларнинг турли даражадаги тажрибаси, педагог тўғрисидаги тасаввурлари орқали уларнинг имижини баҳолашга ҳаракат қилинди. 3–жадвалда таълим босқичларига кўра педагог имижини тавсифловчи сифатларнинг таҳлилига эътибор қаратилади.

Талабаларнинг педагог имижига берган баҳоларини таълим босқичларига кўра тафовутланиши статистик мезонлари бўйича таъминланган. Бунинг учун барча босқич талабаларининг педагог имижига билдирган муносабатлари педагог сифатларида бир биридан тафовутланувчи кўрсаткичларга эга бўлди. Жадвалда келтирилган кўрсаткичларда замонавий педагог имижини

ифодаловчи сифатлар талабаларнинг таълим босқичлари бўйича етарлича дифференцацияга эгалиги статистик жиҳатдан аниқланганлиги кузатилади. Шунинг учун уларнинг ҳар бирини тақдим этишни лозим топмадик, аммо аҳамиятли кўрсаткичларни, юқори аҳамиятли сифатларни тақдим этишни лозим топдик.

3-жадвал.

Талабалар нигоҳида замонавий педагог имижини тафсифловчи шахслилик сифатлари (N=536)

Сифатлар	**1-курс (N=160)**		**2-курс (N=135)**		**3-курс (N=128)**		**4-курс (N=113)**	
	X	**σ**	**X**	**σ**	**X**	**σ**	**X**	**σ**
Ўз соҳасининг устаси	4,96	2,36	6,78	2,57	7,18	1,81	7,23	1,76
Стьюдент t-мезони	-2,043*		-3,974***		-6,713***		-4,995***	
Адолатлилик	5,81	2,31	5,72	2,22	7,38	1,53	7,18	1,81
Стьюдент t-мезони	-1,484		-3,520***		-4,049***		-3,159***	
Талабалар муаммоларини тушунадиган	5,62	2,36	6,27	2,63	7,58	2,10	7,38	1,53
Стьюдент t-мезони	-1,676		-3,246***		-5,287***		-2,778**	
Хайрихоҳ	5,85	2,74	6,31	2,56	7,05	1,66	7,58	2,10
Стьюдент t-мезони	-1,001		-2,186		-4,637		-2,547	
Талабчан	5,53	2,56	6,01	2,55	7,38	1,70	7,05	1,66
Стьюдент t-мезони	-1,139		-3,932***		-4,246***		-4,303***	
Ҳазил-мутойиба ҳиссига эга	5,16	2,18	5,82	2,22	7,07	1,68	7,38	1,70
Стьюдент t-мезони	-4,54***		-0,937		-7,116***		-1,516	
Кенг қамровли билимга эга	5,28	2,13	6,36	2,44	7,20	1,73	7,07	1,68
Стьюдент t-мезони	-1,571		-4,049***		-6,247***		-4,181***	
Хушчақчақ	5,18	2,65	5,97	2,40	7,42	2,04	7,20	1,73
Стьюдент t-мезони	-1,843		-4,102***		-5,591***		-3,500***	
Киришимли	5,50	2,64	5,87	2,64	7,40	1,57	7,42	2,04
Стьюдент t-мезони	-0,987		-4,596***		-4,920***		-5,048***	
Мураббий	5,02	2,36	6,20	2,24	7,61	1,94	7,40	1,57
Стьюдент t-мезони	-3,380***		-4,054***		-8,045***		-3,022***	
Етакчи	5,70	2,72	6,08	2,65	7,40	1,87	7,61	1,94
Стьюдент t-мезони	-0,913		-3,547***		-5,113***		-3,184***	
Интизомли	5,73	2,44	6,31	2,57	7,37	1,72	7,40	1,87
Стьюдент t-мезони	-1,440		-3,012***		-4,839***		-2,423*	
Вазмин	5,83	2,55	5,92	2,46	7,22	1,88	7,37	1,72
Стьюдент t-мезони	-0,205		-3,699***		-4,702***		-3,827**	
Хушмуомала	5,26	2,35	6,46	2,38	7,40	1,71	7,22	1,88
Стьюдент t-мезони	-3,110***		-3,011***		-6,354***		-1,713	
Нотиқ	5,30	2,29	5,83	2,51	7,31	2,09	7,40	1,71
Стьюдент t-мезони	-1,426		-4,172***		-6,583***		-4,268***	
Инсонпарвар	5,63	2,32	6,15	2,08	6,92	1,76	7,31	2,09
Стьюдент t-мезони	-1,463		-2,495*		-4,813***		-3,801***	
Бежирим кийинадиган	5,712	2,57	5,96	2,29	6,96	1,48	6,92	1,76
Стьюдент t-мезони	-0,627		-3,584***		-3,698***		-3,584***	

Изоҳ: *p≤0,05; **p≤0,01; ***p≤0,001.

Биринчи босқич талабаларида педагог имижини ифодаловчи сифатлар қуйидаги аҳамиятлилик кўринишига эга бўлди:

Хайриҳоҳлик (5,85 балл);

Мувозанатлилик (5,83 балл)

Адолатлилик (5,81 балл);

Бежирим кийинган (5,71 балл);

Инсонпарварлик (5,60 балл)

Биринчи босқич талабаларнинг назарида олий таълимнинг дастлабки йилидаёқ улар томонидан педагогларга хос сифатларни ифодалай олганлар.

Иккинчи босқич талабаларининг замонавий педагог тимсолига хос сифатлари қуйидаги кўрсаткичларга эга бўлди:

Ўз соҳасининг устаси (6,78 балл);

Кенг қамровли билимга эга (6,36 балл);

Хушмуомала (6,46 балл);

Хайрихоҳ (6,31 балл);

Талабалар муаммосини тушунадиган (6,27 балл). Эмпирик кўрсаткичларга кўра иккинчи босқич талабаларининг замонавий педагог имижига хос сифатларнинг энг юқори бештасига назар солинганда дастлабки иккитаси касбий компетенцияни ифодаловчи, учтаси эса шахслараро муносабатларни ифодаловчи хусусиятлардан иборат.

Учинчи босқич талабаларида эса педагоглар имижини тавсифловчи сифатларда ўзига муносабат акс эттирганлар. Уларнинг педагог имижига хос шахслилик сифатларини баҳолаганда қуйидагича муносабат кузатилди:

Мураббий (7,61 балл);

Талабалар муаммоларини тушунадиган (7,58 балл);

Хушчақчақ (7,42 балл);

Хушмуомала (7,40);

Етакчи (7,40 балл). Учинчи босқич талабаларининг педагог тимсоли учун берган баҳолари олдинги икки босқичга нисбатан устуворроқ кўриниш олганлиги эмпирик кўрсаткичларда ўз аксини топмоқда. Ушбу сифатлар эса педагогларнинг маънавий-ахлоқий жиҳатларига алоқадор хусусиятларни акс эттирмоқда.

Тўртинчи босқич талабаларида эса педагог учун зарур сифатлари бир мунча ўзига хослигини акс эттирган:

Етакчилик (7,61 балл);

Хайрихоҳлик (7,58 балл);

Хушмуомалалик (7,42 балл);

Мураббий (7,40 балл), интизомли (7,40 балл), нотиқ (7,40 балл);

Талабалар муаммоларини тушунадиган (7,38 балл), ҳазил-мутойиба ҳиссига эга (7,38 балл). Тўртинчи босқич талабалари ўтган ўқув йиллари давомида устозларининг ҳам касбий, ҳам шахсий сифатлари тўғрисида тасаввурга эгадирлар. Тўртинчи босқич талабалари томонидан педагоглар учун хос бошқарувчилик, маънавий-ахлоқий ва коммуникатив хусусиятларига урғу берилган.

Талабалар педагог имижига хос сифатларни баҳолаганликларининг ўртача қиймати ҳар доим ҳам хусусиятлар ўртасидаги боғлиқликни тўлиқ ифодаламайди. Бунинг учун албатта статистиканинг муҳим усулларидан фойдаланишга тўғри келади. Тадқиқотда фойдаланилган статистика усулларидаги анъанага содиқ қолган ҳолда педагог имижига доир талабаларнинг эмпирик кўрсаткичлари устида корреляция таҳлили амалга оширилди. Корреляция таҳлил талабаларнинг таълим босқичларига мувофиқ амалга оширилди. Корреляция таҳлили эса ҳар бир босқич бўйича педагог имижига хос сифатларнинг намоён бўлиши ва ривожланишида ички қонуниятлар мавжудлиги аниқланди. Булар хусусида қуйида тўхталиб ўтамиз.

Биринчи босқич талабалари педагогда хушчақчақлик сифати ортиб кетса, сўзсиз интизомлиликни сусайишига ($r=-0,226$; $p\leq0,05$) сабаб бўлади деган хулосани бермоқдалар.

Киришимлилик сифати ҳисобидан педагоглар бежирим кийинишга урғу берар эканлар ($r=-0,226$; $p\leq0,05$).

Уларнинг нуқтаи назарича педагогда мураббийликка хос сифатлар яққол акс этганда инсонпарварлик устувор ($r=-0,226$; $p\leq0,05$) шахслилик сифатига айланар экан. Ўз навбатида педагогда нотиқлик ҳам инсонпарварлик сифатини ўсишига туртки берар экан ($r=-0,232$; $p\leq0,05$). Таҳлилий материаллар биринчи босқич талабаларининг олий таълимда фаолият олиб бораётган педагоглар билан дастлабки муносабатларидаги таассуротлари натижасидир.

Олий таълим муассасаларида педагогларнинг талабалар билан маънавий-маърифий ишларни ташкил этишларига алоҳида урғу берилиши педагоглар шахсий иш режаларининг ажралмас қисми ҳисобланиб, ўзбек этносида тарбия ва маънавий камолот масаласига алоҳида эътибор қаратилганлиги сабабли педагогларнинг мураббийлик сифатига эга бўлиши эмпирик кўрсаткичларда ҳам ўз исботини топди. Мураббийлик сифатининг ўсиб бориши уларда сермулоҳазалик, айтиладиган гапнинг муҳимлигини баҳолай оладиган, сугестив қобилиятга эгаликни таъминлаган (r=0,260; p≤0,05).

Педагог талабалар билан индивидуал ва гуруҳий ишлар экан ҳар иккала ҳолатда ҳам шахсларнинг ўз йўналишига йўналтиришида етакчилиги унинг хушмуомалалиги ҳисобидан (r=0,387 p≤0,01) таъминлангандир. Педагогнинг етакчилик сифати мулоқотга киришаётганлари билан инсонпарварлик (r=0,218 p≤0,05) фазилати билан ўзаро алоқадорликда камол топишини тақазо этди.

Хулоса. Замонавий педагоглардаги бир бири билан боғлиқ сифатлар касбий фаолиятда барқарорликка эришмасдан юқори натижаларга эришиш қийин масала. Демак, биз аввал таълим мақсадини амалга оширувчи педагог ва талаба шахсининг шаклланишида ўқув жараёнларида ва аудиториядан ташқари машғулотларда ҳам муҳим рол ўйнайди. Педагог ўз шахсий намунаси, ташқи қиёфаси ва хатти-ҳаракати билан ўз ички маънавий сифатлари билан ўқувчиларга таъсир кўрсатади. Уларнинг идеал педагог билан танишиши кўп киши учун ҳайратланадиган ва унинг йўлини танлашига олиб келади.Ўқитувчи педагогик фаолият субъекти сифатида уларни қабул қилади, ўйлаб чиқади, ўқув материалини ифодалаш ва қадриятли-мазмунли акцентлаштиришнинг ўзи учун мос логикасини яратади. Педагог ва талаба ўртасидаги дарсдаги ўзаро таъсир фақатгина улар бир-бирини тушунишганида ва ҳурмат қилишганида, ўз навбатида бир-бирига ишонишганидагина юз беради. Педагог ва талабанинг дарсдаги фақат бундай ўзаро таъсир бир-бирини тушуниш, бир-бирига ишониш ва ўзаро ҳурматга асосланган бўлиб, таълимнинг асосий мақсадига эришишга ёрдам беради: билимлар талабанинг шахсий ютуғига айланади. Ўртада ўзаро ишонч, самимий муносабат жамиятга киришимлилик шаклланади.

Адабиётлар:

1. Jurayeva S.N In the society in forming the image of teacher the role of social psychological effects // Vidyabharati International Interdisciplinary Research Journal (Special Issue) ISSN 2319-4979 Special Issue on Emerging Techniques in Interdisciplinary Sciences (Oct. 2021).1841-1848.

2. Жўраева С.Н. Cultural and historical prerequisites for the development of the innovative potential of the subject of creativity // Psychology and education: *2870-2873. 2021***.**

3. Джураева С.Н. Структурные компоненты профессионального имиджа педагога//Школа Будущего. Уфа: 2018.ст.104-108. № 4.

4. Jurayeva S.N.Interpretation of image in modern scientific research, Международный научно-образовательный электронный журнал //«Образование и наука в xxi веке» Выпуск №8. 2020.

КОМПЕТЕНЦИЯВИЙ ЁНДАШУВ АСОСИДА ЎҚУВЧИЛАРНИНГ КАСБИЙ МАДАНИЯТИНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ УСТУВОР ТАМОЙИЛЛАРИ

Имомов Мусурмон Пирназарович,
Шаҳрисабз давлат педагогика институти
педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD), доцент в.б.
m.imomov@mail.ru.

Компетенциявий ёндашув асосида ўқувчиларнинг касбий маданиятини ривожлантиришда аввало асосий тушунчаларни изоҳлари аниқлаштирилди. Назарий таҳлил коллеж ўқувчилар фаолиятини кузатиш, ўқитувчилар ва ўқувчилар билан суҳбатлар ташкил этиш натижасида қуйидаги тамойилларнинг компетенциявий ёндашув асосида коллеж ўқувчиларининг касбий маданиятини ривожлантиришда устувор ўрин тутишига ишонч ҳосил қилинди ва изоҳланди.

Калит сўзлар: *компетенция, ўқувчилар, касбий, маданият, профессионал таълим, компетенциявий ёндашув, касбий компетентлик, касбий маданият, устувор тамойил, инновацион ёндашув, қадриятли ёндашув, муаммоли ёндашув, интерфаоллик, лойиҳа таълими, амалий ёндашув, витаген ёндашув, рефлексив ёндашув.*

ПРИОРИТЕТНЫЕ ПРИНЦИПЫ РАЗВИТИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ УЧАЩИХСЯ НА ОСНОВЕ КОМПЕТЕНТНОСТНОГО ПОДХОДА

На основе компетентностного подхода впервые были уточнены разъяснения основных понятий в развитии профессиональной культуры студентов. В результате теоретического анализа, наблюдения за деятельностью студентов колледжа, организации бесед с преподавателями и студентами было подтверждено и объяснено, что приоритетными в развитии профессиональной культуры студентов колледжа на основе компетентностного подхода являются приведённые в статье принципы.

Ключевые слова: *компетентность, студенты, профессиональный, культура, профессиональное образование, компетентностный подход, профессиональная компетентность, профессиональная культура, приоритетный принцип, инновационный подход, ценностный подход, проблемный подход, интерактивность, проектное обучение, практический подход, витагенный подход, рефлексивный подход.*

PRIORITY PRINCIPLES OF PROFESSIONAL CULTURE DEVELOPMENT OF STUDENTS ON THE BASE OF A COMPETENT APPROACH

For the first time based on the competence-based approach, the explanations of the basic concepts in the development of students' professional culture were clarified. Because of theoretical analysis, monitoring the activities of college students, organizing conversations with teachers and students, it was confirmed and explained that the following principles are the priorities in the development of professional culture of college students based on a competency-based approach.

Keywords: *competence, students, professional, culture, professional education, competence-based approach, professional competence, professional culture, priority principle, innovative approach, value approach, problematic approach, interactivity, project-based learning, practical approach, vitagenic approach, reflective approach.*

Кириш. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 6 сентябрь 2019 йилдаги ПФ-5812 сон “Профессионал таълим тизимини янада такомиллаштиришга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги Фармони “меҳнат бозори талабларига мос юқори малакали кадрларни тайёрлаш, таълим сифатини баҳолашнинг халқаро стандартларини жорий этиш, инновацион илм-фан ютуқларини амалиётга татбиқ этишнинг самарали механизмларини яратиш 15 орқали мамлакатда таълим тизимини ислоҳ қилиш бўйича изчил ишлар”[1] амалга оширилаётгани алоҳида қайд этиб ўтилган.

Халқаро педагогик тажрибаларга кўра профессионал таълим муассасаларида ўқувчиларнинг интеллектуал маданиятини (Intellectual culture), касбий маданиятини (professional culture) компетенциявий ёндашув асосида ривожлантириш, таълим сифати, самарадорлигини ошириш,

таълимда инновацион ёндашув ва технологияларга асосланган касбий фаолиятни тарғиб қилиш, уларда шахсий, касбий сифатларни, фалсафий, касбий қарашларни, касбий маданиятни ривожлантириш борасидаги илмий-тадқиқотларга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Мазкур йўналишларнинг назарий ва амалий асосларини ишлаб чиқиш, унинг психологик-педагогик омиллари ва шарт-шароитлари, мазмуни ва тузилмасини аниқлаш, ижтимоий янгиланиш ва маънавий юксалишлар даврида ҳар томонлама етук, касбий маданияти юксак мутахассисларни тайёрлаш заруратини тақозо қилади.

Асосий қисм. Мамлакатимизда кадрлар тайёрлаш тизими ва мазмунини жамият эҳтиёжларидан келиб чиққан ҳолда қайта қуриш, таълим олувчиларни маънавий-ахлоқий жиҳатдан тарбиялашнинг самарали шакллари ҳамда услубларини ишлаб чиқишга қаратилган ислоҳотлар натижасида таълим-тарбия жараёнларига компетенциявий ёндашув жорий этилди ва коллеж ўқувчиларининг касбий маданиятни ривожлантириш борасида муайян даражада амалий ишлар қилинди. “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси”да “узлуксиз таълим тизимини янада ривожлантириш, таълим хизматлари имкониятларини ошириш, меҳнат бозорининг замонавий эҳтиёжларига мувофиқ юқори малакали кадрлар тайёрлаш сиёсатини давом эттириш”[2] устувор вазифа сифатида белгиланган. Бу долзарб масалани ҳал этиш учун эса таълим муассасалари, айниқса, касб-ҳунар коллежларида касбий таълим-тарбияни ташкил этишнинг инновацион технологияларни ишлаб чиқиш, педагогик изланишлар олиб бориш тақозо этилмоқда.

Ўзбекистон жамиятининг ҳозирги ҳолати, айнан, мамлакат ҳаётининг сиёсий, иқтисодий соҳаларида содир бўлаётган ўзгаришлар профессионал таълим муассасаларида кадрлар тайёрлаш муаммосига янгича нуқтаи назардан қарашни тақозо этади.

Компетенциявий ёндашув асосида ўқувчиларнинг касбий маданиятини ривожлантиришда аввало баъзи асосий тушунчаларни аниқлаш ва тавсифлашни ўринли деб ҳисобладик.

Н.А.Муслимов мутахассис қиёфасида унинг ахборот компетенциясига эгалиги ҳам муҳим эканига эътиборни қаратади. “Компетенция ўз билимларини тинмай бойитиб боришни, янги ахборотларни ўрганишни, шу кун ва давр талабларини ҳис этишни, янги билимларни излаб топиш маҳоратини, уларни қайта ишлашни ҳамда ўз амалий фаолиятида қўллашни талаб қилади. Компетенция эгаси бўлган мутахассис муаммоларни ечишда ўзи ўзлаштириб олган, айнан шу шароитга мос метод ва йўллардан фойдаланишни яхши билиши, ҳозирги вазиятга муносиб бўлган методларни танлаб олиб қўллаши, тўғри келмайдиганларини рад этиши, масалага танқидий кўз билан қараши каби кўникмаларга эга бўлади” [3].

О.А.Қўйсинов шахс қиёфасида ёритиладиган компетентликнинг таркибий асослари бўлган компетенцияларни уч асосий гуруҳга ажратади. Яъни: ўз-ўзига, шахс сифатида, ҳаёт фаолияти субъекти сифатида муносабатда бўладиган компетенциялар; инсоннинг бошқа одамлар билан ўзаро муносабатларига тааллуқли компетенциялар; инсоннинг барча турдаги ва шаклдаги фаолиятига тааллуқли компетенциялар [4].

А.К.Маркованинг фикрича, касбий компетентлик – мутахассиснинг ўз касбий фаолиятини эгаллаганлигининг сифат кўрсаткичи бўлиб, мазкур фаолиятга нисбатан ўзининг мойиллигини англаш, ўзининг шахсий хислат ва сифатларини баҳолай олиш, ўзининг касбий жиҳатдан шаклланишини тўғри йўналтира билиш, ўз-ўзини такомиллаштириш ҳамда ўз-ўзини тарбиялай олишини назарда тутади. Тадқиқотчиларнинг таъкидлашларича, касбий компетентликнинг тузилмаси уч таркибий қисм: мазмуний, мотивацион ва ижро этиш (амалга ошириш) [5] дан иборат.

Юқорида билдирилган фикрларга таяниб, касбий компетентлик ва унинг назарий тавсифи юзасидан муайян хулосага келиш мумкин. Яъни, **касбий компетентлик** – инсоннинг ижтимоий меҳнат тизимидаги махсус фаолиятини тавсифловчи, баҳоловчи сифат бўлиб, у қуйидагиларни ўз ичига олади: бажариладиган вазифалар ва муаммолар моҳиятини чуқур тушуниш; тугишли соҳада мавжуд тажрибани яхши билиш, уни яхши ўзлаштириш; аниқ жойда ва аниқ вақтда тегишли восита ва ҳаракат усулларини танлай олиш; эришиладиган натижа учун жавобгарлик ҳисси; хатолардан хулоса чиқариш ва мақсадга эришиш жараёнига тузатишлар киритиш.

Компетенциявий ёндашув моҳиятан таълим жараёнига оид, ҳанузгача ўз ечимини топмаган бир қатор муаммоларни касб таълими назарияси ва амалиёти учун аҳамиятли бўлган технологиялар ёрдамида ечишга қаратилган ҳаракатни ифодалайди. Шу жиҳатдан компетенциявий ёндашув ўзида замонавий таълимда юз бераётган инновацион жараёнларни акс эттиради. Ушбу ёндашув кўпгина ривожланган давлатлар таълим стандартининг умумий концепциясига мос келади. Бинобарин, таълим мазмунини янгилаш, унинг сифатини назорат қилиш компетенциявий ёндашув тизимига ўтиш билан бевосита боғлиқ.

Моҳиятан касб ва маданият мустаҳкам ва доимий равишда бир-бири билан ўзаро таъсирда бўлади ва улар айрим ҳолда мавжуд бўлолмайди. Касб умуминсоний маданият билан бирлашиб, “касбий маданият” деб аталган шундай ижтимоий ҳодисани юзага келтирадики, у инсоннинг бутун меҳнат фаолиятини қамраб олади ва ушбу фаолиятнинг сифати, охир-оқибатда бутун инсон тарихи, инсон турмушининг беқиёс феномени сифатида ана шу маданиятни ташкил этади.

“Касбий маданият” тушунчаси “шахснинг умумий маданияти” тушунчаси билан биргаликда қараб ўтиладиган яна бир янги маъно касб этганига ҳали кўп вақт бўлганича йўқ. Шахснинг умумий маданияти этник, умумтаълим, диний ва бошқа билимларни ўз ичига қамраб олади, жамиятнинг ҳар бир аъзоси қайси касбий фаолият билан машғул бўлишидан қатъи назар уларни албатта эгаллаши ва ҳаётий фаолиятида уларга таяниши зарур. Бундай ҳолда, касбий маданият шундай билимлар, кўникмалар ва малакалар мажмуидан иборат бўладики, улар асосида ҳар бир аниқ меҳнат мутахассиси ўз касбининг устасига айланади ва жаҳон стадартлари талаблари асосида ишлай олади. Шуни ҳам қайд этиш жоизки, шахснинг умумий ва касбий маданияти бир-бирига жуда мос келавермаслиги, дейлик, касбий маданиятни юксак даражада эгаллаган мутахассиснинг умумий маданияти сиз кутган даражада бўлмаслиги, яъни паст бўлиши мумкин. Бироқ, маданиятли инсон гарчанд дипломга эга бўлмаса-да, таълим-тарбиясиз, маърифатсиз бўлиши мумкин эмас.

Демак, **касбий маданият** касбий фаолиятга доир билим, кўникма, малакаларни ўзлаштириш натижасида ортирилган тажриба, касбий компетентлик эса ушбу тажрибадан касбий фаолият жараёнида фойдаланишдир.

Боб доирасида баён этилган фикрларга таянган ҳолда компетенциявий ёндашув асосида коллеж ўқувчиларининг касбий маданиятини ривожлантириш муаммосининг когнитив моҳиятини ёритишга хизмат қиладиган асосий таянч тушунчаларни педагогик нуқтаи назардан изоҳлаш мумкин.

Шаклланиш нуқтаи назаридан касбий маданият асосини мутахассиснинг ижтимоий, маънавий-ахлоқий қарашлари, меҳнат ва касбий фаолиятни қадрият сифатида эътироф эта олиши, маълум касбий фаолиятга бўлган ижобий муносабати, интеллектуал, психологик-физиологик имкониятлари, касбий билим, кўникма, малака, тажрибага эгалиги ва уни амалиётда қўллаш олиш қобилиятига эгалиги ташкил қилади. Шунга кўра, касбий маданият – мутахассиснинг интеллектуал, психологик, физиологик, маънавий-ахлоқий етуклигини, касбий фаолиятга ижобий муносабатини, касбий компетентлик сифатларга эгалигини белгиловчи даража.

Коллеж ўқувчиларининг касбий маданиятини ривожлантириш – тегишли таълим муассасаси ўқувчиларининг юқори даражада интеллектуал, психологик, физиологик, маънавий-ахлоқий етук бўлишларини таъминлаш, уларда касбий фаолиятга ижобий муносабатни шакллантириш, касбий компетентлик сифатларга эга бўлишларига эришиш мақсадида ташкил этиладиган педагогик жараён.

Компетенциявий ёндашув асосида коллеж ўқувчиларининг касбий маданиятини ривожлантириш – коллеж ўқувчиларида касбий компетентлик сифатларини тарбиялаш, касбий фаолиятга ижобий муносабатни қарор топтиришнинг устуворлиги асосида уларнинг юқори даражада интеллектуал, психологик, физиологик, маънавий-ахлоқий етук бўлишларини таъминлашга йўналтирилган педагогик жараён. Мазкур жараённинг самарали ташкил этишиши унинг ташкилий, методик ва амалий жиҳатдан тўғри, оқилона уюштирилишига боғлиқ.

Илмий-педагогик фаолиятни ташкил этишда тегишли жараёнда устувор бўлган тамойилларни аниқлашга жиддий ёндашиш талаб қилинади. Бинобарин, устувор тамойилларнинг тўғри, оқилона танланиши муайян жараённи яхлит ҳолда қамраб олиниши, ҳеч бир омилнинг эътибордан четда қолмаслигига олиб келади.

Компетенциявий ёндашув асосида коллеж ўқувчиларининг касбий маданиятини ривожлантириш жараёнида устувор бўлган тамойилларни аниқлашда касбий таълимнинг умумий тамойилларни ҳам инобатга олинади.

Касбий таълим қуйидаги умумий тамойилларга мувофиқ ташкил этилади: замонавий ишлаб чиқариш талабларига жавоб бериш; назария ва амалиёт бирлиги; ишлаб чиқариш жараёнидаги таълим; касбий-политехник йўналганлик; мустақиллик; ўқувчиларнинг ёш, индивидуал хусусиятларини инобатга олиш; жамоада ўқитиш; ягона педагогик талабни қўйиш ва ўқувчи шахсини ҳурмат қилиш; кўрсатмалилик.

Инновацион таълим муҳитининг шаклланиши ўқитиш жараёнига жамиятда кечаётган ижтимоий, иқтисодий, маданий ўзгаришларни инобатга олган ҳолда янги тамойилларни ҳам жорий этишни тақозо қилади. Ушбу талабдан келиб чиққан ҳолда сўнгги йилларда касбий таълимнинг умумий тамойиллари қуйидагилар билан бойитилди: таълимнинг инсонпарварлиги ва демократик ғояларга асосланиши (ўқитишнинг ўқувчи имкониятларини, ўқувчилар жамоасининг эҳтиёж ва

қизиқишларини инобатга олиш асосида ташкил этилиши); таълимни ишлаб чиқариш меҳнати билан боғлаш (ўқитиш ва ишлаб чиқиш меҳнати ўртасида ўзаро алоқадорлик, боғлиқни таъминлаш); касбий мобиллик (таълим мазмунини ўзгарувчан ижтимоий вазиятларга мувофиқ келишини таъминлаш, шунингдек, битирувчиларни турли вазиятларда касбий фаолият олиб боришга тезкор мослашувчига эришиш); модулли ўқитиш (таълимнинг модул (мантиқий тугалланган бирлик)ларга мувофиқ ташкил этилиши); онглилик (ўқувчиларнинг ўқув жараёни ҳамда касбий фаолиятга онгли ёндашишини таъминлаш); фаоллик (таълим жараёнида ўқувчиларнинг ўқув-билиш фаолияти суръатининг тезлашувига эришиш) ва мотивация (ўқувчиларни касбий фаолиятни амалий жиҳатдан ташкил этишга туртки берувчи эҳтиёжга эга бўлиши)га асосланганлик; барча учун очиқлик (касб ва ҳунар йўналишлари бўйича республика фуқароларининг тенг ҳуқуқлилик асосида таълим олишига эришиш) ва кўргазмалилик (касбий таълимнинг кўрсатмали – бажариб кўрсатилиши ёки визуал намоён қилиш асосида ташкил этилиши); касбий компетентликнинг пухта эгалланиши (касбий компетентлик сифатлари – билим, кўникма, малака, тажриба бирлигига эришиш); мақсадга йўналтирилганлик (ижтимоий буюртма сифатида малакали кичик мутахассисларни тайёрлаш), тизимлилик (ўқитишнинг барча омиллари – мақсади, вазифалари, ташкилий шакллари, методлари, воситалари, технологиялари, натижаси, ўқитувчи ва ўқувчи фаолиятидан иборат таркибий элементларнинг бирлиги асосида ташкиллаштирилиши); таълимнинг натижаланганлиги (малакали кичик мутахассисни тайёрлашдан иборат ижтимоий буюртманинг бажарилиши); шахс мустақиллигини ривожлантириш; ўқитишнинг касбий фаолиятга мотивация бериши; таълимнинг самарадорлиги; қулай касбий таълим муҳитининг мавжудлиги; иқтисодий мақсадга мувофиқлик.

Илмий-педагогик фаолиятни ташкил этишда тадқиқот объекти, унинг характерли хусусиятидан келиб чиққан ҳолда касбий таълимнинг умумий тамойиллари билан бирга замонавий ёндашувларни характерловчи тамойилларга ҳам таяниб иш кўрилади.

Назарий таҳлил, тажриба майдонлари бўлган коллежлар, шунингдек, ўқувчилар фаолиятини кузатиш, ўқитувчилар ва ўқувчилар билан суҳбатлар ташкил этиш натижасида қуйидаги тамойилларнинг компетенциявий ёндашув асосида коллеж ўқувчиларининг касбий маданиятини ривожлантиришда устувор ўрин тутишига ишонч ҳосил қилинди [4] (1-расм):

1-расм. Компетенциявий ёндашув асосида ўқувчиларнинг касбий маданиятини ривожлантиришнинг устувор тамойиллари

1. **Қадриятли ёндашув тамойили.** Касбий фаолият шахс ҳаётининг муҳим таркибий асоси сифатида унинг моддий эҳтиёжларини қондиришга хизмат қилади. Шу сабабли унга нисбатан ижобий муносабатда бўлиш, иш ўрнини, меҳнат жараёнини ташкил этишда масъулиятни ҳис қилиш, иш қуроллари, меҳнат анжомлари, воситаларини эҳтиётлаш, уларнинг меҳнатга яроқлилигини доимий таъминлаш, дастгоҳнинг узоқ муддат хизмат қилиши учун зарур чораларни кўриш, иш ўрни санитария ҳолатининг юқори даражада бўлишига эришиш, меҳнат маҳсулотларини тежаш, касбий анъаналарга нисбатан ҳурмат кўрсатиш талаб қилинади. Компетенциявий ёндашув асосида коллеж ўқувчиларининг касбий маданиятини ривожлантиришда меҳнат қадриятларининг аҳамиятини кўрсатиш, уларга нисбатан ижобий муносабатни шакллантириш талаб этилади.

2. **Муаммоли ўқитиш тамойили.** Замонавий таълимда муаммоли ўқитиш асосий ўринлардан бири эгалламоқда. Бинобарин, муаммоли ўқитиш таълим олувчини фикрлашга, муаммо юзасидан бир неча ечимни илгари суришга, уларнинг таҳлил қилиш орқали мақбул ечимни қабул қилишга, уни асослашга ундайди. Бир сўз билан айтганда, муаммоли ўқитиш ўқувчини мавжуд

муаммо бўйича ҳар томонлама фикрлашга ундайди. Фикрлаш қобилиятига эга шахс эса ўз имкониятини, ички ресурсларини тўла намоён эта олади. Мазкур тамойил “инсон капитали”дан самарали фойдаланишга қаратилган тенденцияга тўла мос келади.

3. Интерфаоллик тамойили. Инновацион таълим муҳитида ўқитишнинг етакчи омилларидан бири интерфаоллик саналади. Инглиз тилидан таржима қилинганда “интерфаол” тушунчаси “биргаликда ҳаракат қилмоқ” деган маънони англатади. Назарий моҳиятига кўра эса интерфаоллик ўқувчиларнинг жуфтликда, кичик ва катта гуруҳларда ўзаро ҳамкорлик, ҳамжиҳатликда, бирга ҳаракат қилиш асосида ўқув материалларини ўзлаштириш, ўқув топшириқларини бажаришни ифодалайди. Интерфаоллик негизида, шунингдек, ўқувчиларнинг компьютер технологияси билан “мулоқот” асосида янги билимларни ўзлаштириш ва улардан фойдаланишга қаратилган ҳаракати ҳам намоён бўлади.

4. Лойиҳа таълими тамойили. Замонавий ўқитишда лойиҳа таълими ҳам алоҳида ўрин тутади. Ўқувчиларни ўқув, амалий ва ижодий лойиҳаларни бажаришга жалб қилиш уларда касбий масалалар юзасидан фикр юритиш, далилларни топиш, фикрларни тизимлаштириш ва таҳлил қилиш, бир неча вариантда ечимларни топиш, улар ўртасидан оптимал ечимни аниқлаш, ечимни асослаш ҳамда тақдим этиш малакаларини ҳосил қилади. Бу интеллектул салоҳиятга эга мутахассисни тайёрлашдан иборат ижтимоий-педагогик буюртмани бажаришга ҳисса бўлиб қўшилиш билан бирга ўқувчиларни фавқулотда вазиятларда ҳам касбий фаолиятни самарали олиб боришга тайёрлайди.

5. Инновацион ёндашув тамойили. Тузилмавий жиҳатдан “инновацион ёндашув” тушунчасининг ўзагини “инновация” атамаси ташкил қилади. Луғавий маъносига кўра “инновация” тушунчаси инглиз тилидан таржима қилинганда “янгилик киритиш” демакдир. Таълим жараёнида янгиликни киритиш ўқитиш мазмуни, ташкилий шакллари, методлари, воситалари, ўқитувчи ҳамда ўқувчи фаолиятини янги ғоялар негизида бойитиш, ўзгартириш ва такомиллаштиришни билдиради. Коллежларда “Металларга ишлов бериш технологияси” фанини ўқитишда ўқувчиларни ўқув материалларини ўзлаштириш, ўқув топшириқларини бажаришга жалб қилиш жараёнининг интерфаол методлар, лойиҳа, витаген ҳамда ривожлантириш технологиялари ёрдамида ташкил этилиши касбий таълимнинг инновацион ёндашув асосига қурилаётганлигидан далолат беради.

6. Амалий ёндашув тамойили. Дастгоҳчиларнинг касбий фаолияти ўз моҳиятига кўра амалий ҳаракатлар мажмуидан иборат. Бу эса “Металларга ишлов бериш технологияси” фанини ўқитишда амалий машғулотларга устуворлик берилишини тақозо қилади. Амалий машғулотларнинг бугунги кун талабларига мувофиқ ташкилий-методик жиҳатдан тўғри ташкил этилиши ўқувчиларда дастгоҳларда ишлаш кўникма, малакаларини ривожлантириш билан бирга касбий фаолият моҳиятини тўла англаш, унга нисбатан ижобий муносабатни шакллантиришга хизмат қилиши лозим.

7. Витаген ёндашув тамойили. Луғавий нуқтаи назардан “витаген” тушунчаси “ҳаётий тажрибага таяниш” маъносини англатади. Табиийки, коллеж ўқувчиларининг касбий маданияти негизида уларнинг субъектив борлиқ (атрофдагилар) билан муносабатга киришиш жараёнида орттирган ижтимоий, амалий машғулотлар чоғида эгаллаган кам бўлса-да, касбий тажрибалари ётади. Мавжуд тажрибалар асосида, шунингдек, амалий касбий фаолият даврида зарур малака талаблари бўйича ҳаракатларни бажариб кўриш, ҳатто йўл қўйилган хато ва камчиликларни таҳлил қилиш орқали ўқувчиларда тажриба тўпланиб боради. Ўқувчиларнинг умри давомида орттирилган ҳаётий ҳамда таълимнинг умумий даврида оз-оздан қўшилиб, якунида “салмоқли вазн”га эга бўлган тажриба келгусида улар томонидан компетентли мутахассис сифатида эришиладиган ютуқлар учун “пойдевор” бўлиб хизмат қилади.

8. Рефлексивлик тамойили. Барча халқаро тушунчалар каби “рефлексивлик” ҳам ўзбек тилида муайян маънони англатади. Луғавий маъносига кўра “рефлексивлик” инглиз тилидан таржима қилинганда “ортга назар ташлаган ҳолда фаолият, хатти-ҳаракатни таҳлил қилиш” маъносини англатади. Назарий жиҳатдан ушбу тушунча ёрдамида ўз-ўзини, ўз фаолиятини таҳлил қилишга қаратилган ҳаракат ифодаланади. Коллеж ўқувчиларининг рефлексив қобилиятга эга бўлиши улар томонидан мустақил равишда ўзларининг ўқув-билиш ва касбий фаолиятларини таҳлил қилиш, касбий билим, кўникма ва малакаларга эгаликнинг динамик характерини ўрганиш, хато ва камчиликни англаш, уларни тузатиш ёки бартараф қилиш йўлида изланишларига ёрдам беради. Ўз фаолиятини доимий, изчил равишда таҳлил қилишга рефлексив ёндашиш коллеж ўқувчиларида ўзига, ўз хатти-ҳаракатларини танқидий баҳолашга ўргатади. Бу эса замонавий мутахассис учун зарур бўлган касбий сифатлардан биридир. Шу сабабли коллежларда компетенциявий ёндашув асосида ўқувчиларининг касбий маданиятини ривожлантиришда уларнинг рефлексив қобилиятга эга бўлишларига ҳам алоҳида эътибор қаратиш мақсадга мувофиқдир.

Хулоса қилиб айтганда, назарий таҳлил, тажриба майдонлари бўлган коллежлар, шунингдек, ўқувчилар фаолиятини кузатиш, ўқитувчилар ва ўқувчилар билан суҳбатлар ташкил этиш натижасида юқоридаги тамойилларнинг компетенциявий ёндашув асосида коллеж ўқувчиларининг касбий маданиятини ривожлантиришда алоҳида эътибор қаратиш мақсадга мувофиқ.

Адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 6 сентябрьдаги ПФ-5812 сонли “Профессионал таълим тизимини янада такомиллаштиришга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида” Фармони // https://lex.uz/docs/4500926.

2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида” ги Фармони // Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари тўплами – Т.: 2017. – Б.39.

3. Муслимов Н.А. Касб таълими ўқитувчиларини касбий шакллантиришнинг назарий-методик асослари: пед.фан.докт. ...дис. – Т.: 2007. – 130-131-б.

4. Қўйсинов О.А. Компетентли ёндашув асосида бўлажак ўқитувчиларнинг касбий-педагогик ижодкорлигини ривожлантириш технологиялари: пед.фанл. бўйича докт. (DSc) ... дис. – Т.: 2019. – 25-б.

5. Маркова А.К. Психология профессионализима // http://www.p-lib.ru/pedagogika/markova-psihologiya-professionalizma/index.html.

6. M.Imomov “Priority principles of professional culture development of students on the basis of a competent approach”, «Science and innovation» xalqaro ilmiy jurnali Volume 2 Issue 4. 172-175b.

ЖАМОАДАГИ НОРАСМИЙ ЛИДЕРЛАР ПСИХОСОЦИАЛ ТИПИНИНГ ИЕРАРХИК ПОҒОНАСИ

Кузиев Ойбек Чулиевич,
Қарши давлат университети мустақил изланувчиси

Мақолада лидерлик хусусиятларини ўрганиш бўйича тадқиқот ишлари, гуруҳлардаги ўзаро муносабатлар ва лидерлик масалалари ҳамда унинг сифатлари ва бошқарув психологияси соҳасида лидерлик хусусиятлари илмий жиҳатдан таҳлил этилган бўлиб, лидер шахсининг шаклланиши билан боғлиқ қонуниятлар, уларнинг фаолияти, жамоа аъзоларининг дунёқарашини шакллантиришдаги ўрни ва роли муҳим эканлиги илмий жиҳатдан очиб берилган.

Калит сўзлар: *лидерлик, расмий лидер, норасмий лидер, харизматик концепция, дионисий, эпитемий, прометий, Аполлон, седусер, лидерлар таъсири.*

ИЕРАРХИЧЕСКИЙ УРОВЕНЬ ПСИХОСОЦИАЛЬНОГО ТИПА НЕФОРМАЛЬНЫХ ЛИДЕРОВ В КОЛЛЕКТИВЕ

В статье научно проанализированы исследования по изучению характеристик лидерства, вопросов взаимодействия и лидерства в группах и его качеств и характеристик лидерства в области психологии управления.

Ключевые слова: *лидерство, формальный лидер, неформальный лидер, харизматическая концепция, дионисийский, эпифемический, прометеевский, Аполлон, обольститель, влияние лидеров.*

HIERARCHY OF THE PSYCHOSOCIAL TYPE OF INFORMAL LEADERS IN THE TEAM

In the article, research studies on the study of leadership characteristics, issues of interaction and leadership in groups and its qualities and leadership characteristics are scientifically analyzed in the field of management psychology revealed.

Keywords: *leadership, formal leader, informal leader, charismatic concept, dionysian, epithemic, promethean, Apollo, seducer, influence of leaders.*

Кириш. Лидерлик хусусиятларини ўрганиш борасидаги тадқиқот ишларида кўпроқ лидерлик назариялари ҳақида тўхталиб ўтиш мақсадга мувофиқ ҳисобланади. Ҳозирги кунда бошқарув психологияси соҳасида лидерлик хусусиятлари тўғрисида асосан учта мукаммал назария мавжудлиги илгари сурилган.

Биринчиси – «лидерлик сифатлари назарияси» ёки харизматик назария бўлиб, унинг моҳияти шундан иборатки, барча лидер бўла олмайди, айрим шахсларда шундай сифатлар йиғиндиси туғма мавжуд бўлиб, бу сифатлар мажмуи унинг гуруҳда лидер бўлишини таъминлайди.

Иккинчи назария – лидерликнинг вазиятга боғлиқлиги назариясидир. Бу назариядаги асосий ғоя – лидер вазиятнинг маҳсули деган ғоядир. Ҳар бир одамда лидерлик сифатлари бор, лекин баъзи вазиятлар айрим шахсларнинг ўзларини кўрсатишлари, лидер бўлишлари учун қулай муҳит бўлиб хизмат қилади.

Юқоридаги икки назарияни танқид қилиш натижасида пайдо бўлган учинчи назария – лидерликнинг синтетик назариясидир.

Бу назария лидер гуруҳий муносабатларнинг бевосита маҳсули, деб ҳисоблайди ҳамда унинг рўёбга чиқишида гуруҳнинг бирламчи ролини илгари суради.

Асосий қисм. Самарали бошқарув – аслида ижтимоий таъсирни амалга оширишнинг энг намойишкорона кўринишидир. Шу маънода, норасмий лидерлик – аввал шахснинг ўзига, сўнгра ўзгаларга бера оладиган таъсирида кўринадиган фазилатлар мажмуидир,-деб таърифланади.

Норасмий лидер ҳеч қачон ёлғиз бўлмайди, у доимо гуруҳ аъзолари орасида бўлади, у шу гуруҳ аъзоларини у ёки бу ҳаракатларга чорлайди. Чунки лидер гуруҳ аъзоларининг психологияси, уларнинг кайфиятлари, интилишлари, қизиқишлари ва ҳоказоларни ҳаммадан ҳам яхши билади, улар ичида энг ташаббускоридир. [1; 54б].

Гуруҳлардаги ўзаро муносабатлар юқоридан пастга ёки аксинча бўлиб, гуруҳ аъзоларининг реал ва аниқ мавқелари, бошлиқ билан бўйсунувчилар ўртасидаги муносабатларни ўз ичига олади. Бу борада “норасмий лидер” ва “расмий лидер” тушунчалари ўртасидаги фарқлар ҳақида гапириш лозим.

Б.Д.Паригин бу икки тушунчани фарқлаб шундай ёзади: 1) норасмий лидер- асосан гуруҳдаги шахслараро муносабатларни бошқарса, расмий лидер – шу гуруҳдаги расмий муносабатларни бошқаради; 2) норасмий лидерлик кичик гуруҳларгагина хос бўлган ҳодиса бўлса, расмий лидерликнинг ҳақ – ҳуқуқлари катта гуруҳлар доирасида ҳам содир бўлиши ва амалга оширилиши мумкин; 3) агар норасмий лидерлик стихияли, бетартиб жараён бўлса, расмий лидерлик мақсадга қаратилган, жамиятда ишлаб чиқилган нормалар, тартиб – қоидалар асосида сайловлар оқибатида содир бўладиган ҳодисадир;

4) норасмий лидерлик расмий лидерликка нисбатан вақтинчалик ҳодиса бўлиб, гуруҳ аъзоларининг кутишлари, уларнинг кайфиятлари, фаолият йўналишига қараб, узоқроқ муддатда ёки қисқа муддатда рўй беради; 5) расмий лидернинг норасмий лидердан фарқи яна шундаки, у лидерда йўқ бўлган жазолаш ва рағбатлантириш тизимига эга бўлиб, шу асосда ўз ходимларига таъсирини ўтказиши мумкин; 6) норасмий лидер гуруҳда у ёки бу қарорлар, кўрсатмалар, ташаббусларни ўз ихтиёрича, бевосита чиқариши мумкин, расмий лидерда эса, бу йўналишда кўплаб расмий кўрсатмалар, режалар, нормалар, буйруқлар мавжудки, улар доирасидан чиқиб кетиши кийин; 7) норасмий лидернинг фаолияти фақат кичик гуруҳлар доирасида амалга оширилса, расмий лидер шу гуруҳдаги, кенгроқ ижтимоий доирадаги, жамиятдаги вакил бўлганлиги учун, унинг ваколатлари ҳам кенг, фаолият имкониятлари ҳам ортиқроқдир.

Лидерлик- бу шахсга ҳам, гуруҳга ҳам таъсир ўтказиш қобилияти, ҳар кимнинг саъй-ҳаракатларини ташкилот мақсадларига эришиш учун йўналтириш. Етакчилик- бу шахснинг шахсий ҳокимиятини гуруҳ аъзолари хатти-ҳаракатларига таъсири асосида қурилган гуруҳдаги табиий ижтимоий-психологик жараён. Шу билан бирга, бундай одамнинг хатти-ҳаракати таъсири остида тушунилади, бу бошқа одамнинг хатти-ҳаракати, муносабати, ҳиссиётларида ўзгаришлар ҳосил қилади. Таъсир ғоялар, оғзаки ва ёзма сўзлар, таклиф, ишонтириш, ҳиссий юқтириш, мажбурлаш, шахсий ҳокимият ва намуна орқали амалга оширилиши мумкин.

Муҳим муаммони ҳал қиладиган гуруҳ ҳар доим уни ҳал қилиш учун етакчини илгари суради. Ҳеч бир гуруҳ лидерсиз мавжуд бўлолмайди. Лидернинг мақсадга эришиш учун одамларни бирлаштира оладиган шахс деб таърифлаш мумкин.

“Лидер” тушунчаси фақат “мақсад”тушунчаси билан бирга маънога эга бўлади. Дарҳақиқат, мақсадсиз раҳбар кулгили кўринади. Аммо мақсадга эга бўлиш ва унга мустақил равишда эришиш, етакчи деб аташ учун ёлғиз ўзи етарли эмас. Лидернинг муҳим хусусияти бу камида битта издошнинг мавжудлигидир. Лидернинг роли одамларни бошқара олиш, тизимдаги одамлар ўртасида ягона мақсад доирасида аниқ вазифаларни ҳал қилишга ёрдам берадиган бундай алоқаларнинг мавжудлигини таъминлашдир. Лидер фақат ушбу гуруҳда кутиб олинадиган ва кутилган хусусиятларга эга бўлган киши бўлиши мумкин. Шунинг учун раҳбарни бошқа гуруҳга кўчириб ўтказиш ёки уни юқоридан раҳбар этиб тайинлаш самарасиздир

Гуруҳдаги умумий етакчилик қуйидаги таркибий қисмлардан иборат: ҳиссий, бизнес, ахборот. “Гуруҳнинг юраги” - бу гуруҳнинг ҳар бир аъзоси ҳамдардлик учун мурожаат қилиши мумкин бўлган ҳиссий раҳбар. "Гуруҳнинг қўллари" - бу бизнес раҳбари, у бу имконият билан яхши ишлайди, у бизнесни ташкил қилиши, зарур бизнес алоқаларини ўрнатиши, корхонанинг муваффақиятини таъминлайди. "Гуруҳ мияси" - бу ахборот раҳбари, ҳамма унга саволлар билан мурожаат қилади, чунки у полимат, ҳамма нарсани билади, тушунтира олади ва керакли маълумотларни топишга ёрдам беради. Барча учта компонентни бирлаштирган универсал лидер энг яхшиси бўлади, аммо бундай етакчи камдан-кам учрайди.

Жисмоний фазилатлар (баланд бўй, вазн, куч) тушунчаси тасдиқланмаган бўлиб аксинча, кўпинча етакчи кичик бўйли, жисмоний кучи кам шахслар ҳисобланади.

Ақл-идрок тушунчаси етакчилик фазилатлари шахснинг оғзаки ва баҳолаш қобилиятлари билан боғлиқлигини тахмин қилади. Шунга асосан, ушбу шахсий фазилатларнинг мавжудлиги бошқарув муваффақиятини башорат қилади деган хулосага келишди.

Хусусиятлар тушунчасига кўра, етакчи маълум хусусиятларга ва фазилатларга ега, бунинг натижасида у етакчи сифатида илгари сурилади. У ўзига ишонч, ўткир ва мослашувчан ақл, компетенция (ўз бизнесини пухта билиш), кучли ирода, одамлар психологиясининг ўзига хос хусусиятларини тушуниш қобилияти, ташкилотчилик қобилияти каби психологик фазилатларга ега. Бироқ, ҳақиқий гуруҳларнинг таҳлили шуни кўрсатадики, бир томондан, санаб ўтилган фазилатларга эга бўлмаган одам баъзан етакчига айланади; бошқа томондан, одам бу фазилатларга эга бўлиши мумкин, лекин етакчи бўлмаслиги мумкин.

Харизматик концепция етакчини харизма юқоридан тушган шахс сифатида кўриб чиқади (юнонча харизма - илоҳий совға, раҳм-шафқатли зот), иноят, ажойиб фазилатлар, одамларга таъсир

қилиш қобилиятлари, унга бошқалардан устунлик бериш, юқоридан берилган тушунча, одамларни қаерга ва қандай бошқариш керак. Харизматик раҳбар-бу ўз манфаатларидан гуруҳ қадриятларини устун қўядиган жамланган ва энг ёрқин тимсолдир. Харизматик етакчига бўлган муносабат унга бўлган ишончга, етакчи шахсга бўлган ҳурматга асосланади. Шу билан бирга, гуруҳ фаолиятининг раҳбар шахсига ҳаддан ташқари боғлиқлиги ҳам мавжуд: раҳбарсиз гуруҳ амалда қобилиятсиз бўлиб чиқади. [2; 114 б].

Вазиятли етакчилик назариясида етакчи – бу гуруҳда вазият юзага келганда, ушбу гуруҳдаги вазиятни мақбул ҳал қилиш учун зарур бўлган фазилатларга, хусусиятларга, қобилиятларга, тажрибага эга бўлган шахс. Турли вазиятларда гуруҳ раҳбарга аниқ талабларни қўяди, шунинг учун етакчилик бир кишидан бошқасига ўтиши мумкин (ҳиссий раҳбар бизнес раҳбарини алмаштиради ва ҳоказо).

Е. Хартли бир қатор хусусиятларни аниқлайди: 1) агар сиз бир вазиятда етакчига айлансангиз, бошқа вазиятда биринчи бўлишга имкониятингиз ошади; 2) агар сиз ўзингизни етакчи сифатида исботлаган бўлсангиз, сиз ҳокимиятга ега бўлдингиз, бу сизнинг раҳбарлик лавозимига тайинланишингизга ҳисса қўшиши ва шу билан етакчилигингизни мустаҳкамлашингиз мумкин; 3) гуруҳни идрок этиш стереотипикдир ва агар сиз бир вазиятда етакчи бўлсангиз, у сизни бошқасида шундай қабул қилади; 4) раҳбар-бу вазиятга интиладиган ва оқилона иш тутадиган киши ҳисобланади.

Етакчиликнинг тизим назариясида етакчиликни гуруҳдаги шахслараро муносабатларни ташкил етиш жараёни, раҳбар эса ушбу жараённи бошқариш субъекти сифатида кўриб чиқади. Ушбу ёндашув билан етакчилик гуруҳнинг вазифаси сифатида талқин этилади ва шунинг учун уни гуруҳнинг мақсад ва вазифалари нуқтаи назаридан ўрганиш керак, гарчи раҳбар шахсининг тузилишини эътиборсиз қолдириб бўлмайди. Авторитар шахс тушунчаси (T. Adorno) авторитар шахс турига эга одамларнинг етакчилик ва ҳокимиятга интилишини таъкидлайди. Бундай одам дуалистдир. У, бир томондан, ўзига хос садистик тенденцияларни кўрсатади (чексиз кучга ега бўлиш алоҳида завқ бағишлайди, бошқа одамларнинг заифлиги уларни хўрлаш ва камситиш истагини келтириб чиқаради), бошқа томондан - мазохистик (устун куч билан тўқнашганда, бундай одам унинг ташувчиси олдида ғазабланади, қойил қолади ва сажда қилади).

Ўйин (ҳис - ҳаяжон) мотивацияси тушунчаси шуни кўрсатадики, одам етакчилик жараёнини ҳаяжонли ўйин сифатида қабул қилиши мумкин. Раҳбарнинг мотивацияси – бу бошқарув фаолиятининг мазмуни: одамлар билан ўзаро муносабатлар ва алоқаларни ташкил этиш жараёнида мураккаб ва ижтимоий аҳамиятга эга муаммоларни ҳал қилиш. * Instrumental мотивация тушунчаси шуни кўрсатадики, маълум бир турдаги раҳбарлар учун ҳокимият фақат турли хил имтиёзларни олиш воситаси, механизми бўлиб, бошқа мақсадларга эришиш воситаси сифатида ишлайди: моддий (юқори даромад, обру – эътибор, фойдали алоқалар, имтиёзлар) ёки маънавий-ахлоқий (муваффақиятга эришиш, масъулият умумий мақсад учун, дўстона муносабатларни ўрнатиш, умумий манфаатларни ҳимоя қилиш).

Таркибий қисмлар (издошлар) назариясида издошлар етакчини яратишини исботлайди.

Психоаналитик назарияда етакчилик бостирилган libido - руҳий энергияга, асосан онгсиз жинсий жалб қилишга асосланган бўлиб, у ижодий ва етакчилик қобилиятларига сублимация қилади, деб ҳисоблайди.

3. Фрейд етакчиликни икки томонлама психологик жараён деб тушунади: бир томондан гуруҳ, бошқа томондан - индивидуаллик. Бу жараёнлар раҳбарларнинг одамларни ўзига жалб қилиш қобилиятига асосланади, онгсиз равишда ҳайрат, сажда ва севги туйғуларини уйғотади. Одамларнинг бир кишига сиғиниши бу одамни етакчига айлантириши мумкин. [6; 128 б].

Психоаналистлар етакчиликнинг қуйидаги турларини ажратиб кўрсатишади:

1. "Суверен "(ёки "патриархал"). Қаттиқ, аммо севимли ота қиёфасида етакчи. У салбий ҳис-туйғуларни бостиришга ёки сиқиб чиқаришга ва одамларни ўзига ишонч билан илҳомлантиришга қодир. Бу севги ва ҳурмат асосида илгари сурилган.

2. "Раҳбар". Унда одамлар маълум бир гуруҳ стандартига мос келадиган ифода, истакларининг концентрациясини кўришади. Раҳбарнинг шахсияти ушбу стандартларнинг ташувчиси ҳисобланади. Улар гуруҳда унга тақлид қилишга ҳаракат қилишади.

3. "Золим". У етакчига айланади, чунки у бошқаларни итоаткорлик ҳисси ва ўлчаб бўлмайдиган кўрқув билан илҳомлантиради, у энг кучли ҳисобланади. Бу доминант, авторитар шахс. Одатда улар ундан кўрқишади ва камтарлик билан итоат қилишади.

4. "Ташкилотчи". Гуруҳ аъзолари учун у "Мен-концепция" ни сақлаб қолиш ва ҳар кимнинг эҳтиёжларини қондириш учун куч сифатида ҳаракат қилади, айбдорлик ва ташвиш ҳиссиётларини енгиллаштиради. Бундай раҳбар одамларни бирлаштиради, уни ҳурмат қилишади.

5. "Седусер". Бундай одам бошқаларнинг заиф томонларини топиб, етакчига айланади. У "сеҳрли куч" сифатида ҳаракат қилади, бошқаларнинг бостирилган ҳиссиётларига чиқиш имконини беради, низоларнинг олдини олади, кескинликни енгиллаштиради. Бундай раҳбарни севишади ва кўпинча унинг камчиликларини сезмайдилар.

6. "Қаҳрамон". У ўзини бошқалар учун қурбон қилади. Ушбу турдаги раҳбар, айниқса, гуруҳ норозилиги ҳолатларида яққол намоён бўлади: унинг жасорати туфайли бошқалар уни бошқаради, унда адолат меъёрини кўради. У ўзи билан бирга одамларни жалб қилади.

7. "Ёмон мисол". У можаросиз шахс учун юқумли касаллик манбаи бўлиб хизмат қилади, бошқаларни ҳиссий жиҳатдан юқтиради.

8. "Идол". Бундай раҳбар атроф-муҳитни ўзига жалб қилади, уларга ижобий таъсир қилади, у севилади, бутланади, идеализация қилинади.

9. "Гуноҳ эчкиси." Охирги икки тур моҳиятан анти-лидерлардир, улар тажовузкор тенденциялар объекти бўлиб, улар туфайли гуруҳ ҳиссиётлари ривожланади. Кўпинча гуруҳ анти-лидер билан курашиш учун бирлашади, лекин у йўқолиши билан гуруҳ парчалана бошлайди, чунки гуруҳ миқёсидаги рағбат йўқолади.

Психосоциотипларга қараб етакчилик тушунчаси шуни кўрсатадики, унинг туғма ва психологик имкониятларига қараб, одам етакчиликнинг маълум бир турига мойил бўлади. (1-жадвал).

1-jadval. Лидерлик типлари

Лидерлик типи	**Дионисий (ҳиссий қабул қилувчи)**	**Эпитемий (ҳиссий ҳал қилувчи)**	**Прометий (мантиқий ҳис қилувчи)**	**Аполлон (эмоционал ҳис қилувчи)**
Фаолият доираси	Жуда кенг бўлмаган, режалаштиришга ўқувсиз, одамларга нисбатан бепарво	Янгиликка интилувчан; одамларга нисбатан талабчанликни хоҳловчи, тартибга риоя қилувчи	Одамлар билан муомалада ва режани амалга оширишга нисбатан қобилиятсиз	Иш вақти ва йўриқномаларга қатъий риоя қилувчи; муаммоларга ҳаддан ташқари шахсий ёндашувчи
Афзалликлари	Хавфли, хатарли ва фавқулоддаги вазиятларда, ноаниқ, ўзгарувчан	Барқарорликни, тизимлиликни, ишончлиликни, технология ва қоидаларга риоя қилишни қўллаб қувватловчи	Корхонани ривожлантириш бўйича ғояларни, келажакдаги стратегик режалар ва инновацияларни ишлаб чиқишга мойил	Лидерликнинг эмоционал типи, Одамлар билан ҳамкорлик, уларнинг шахсий ва касбий ўсишини рағбатлантирувчи
Қадриятлари	Бу ердаги ҳаёт, ҳозир	Бурч ва тартибга амал қилувчи	Интеллект ва инновацияларга таянувчи	Одамларга таяниш ва ҳис этиш
Лидерлик моҳияти	Тактик, ҳаётни севувчи	Аристократ	Гениал, новатор	Аввалдан башорат қилувчи

Мавжуд функцияларга қараб, етакчиларнинг қуйидаги турлари ажратиб кўрсатиш ўринли:

1.Лидер – ташкилотчи. Унинг асосий фарқи шундаки, у жамоанинг эҳтиёжларини ўзига хос деб билади ва фаол ҳаракат қилади. Бу раҳбар оптимистик ва муаммоларнинг аксарияти бутунлай ҳал қилинишига ишонади. Улар бўш иш таклиф қилмаслигини билиб, унга эргашадилар. У ишонтиришга қодир, рағбатлантиришга мойил ва агар у ўз норозилигини билдириши керак бўлса, у буни бировнинг қадр-қимматига путур етказмасдан қилади; натижада одамлар яхшироқ ишлашга ҳаракат қилишади.

2. Лидер – яратувчи. Ўзига биринчи навбатда янги нарсаларни кўриш, ҳал қилиб бўлмайдиган ва ҳатто хавфли бўлиб туюлиши мумкин бўлган муаммоларни ҳал қилиш қобилиятини жалб қилади. У буйруқ бермайди, фақат мунозарани таклиф қилади. У вазифани одамларни қизиқтирадиган ва жалб қиладиган тарзда қўйиши мумкин.

3. Лидер – курашувчи. Кучли иродали, ўзига ишонган одам. У биринчи бўлиб хавф ёки ноаниқликка дуч келади, Шахснинг психосоциотипига қараб етакчиликнинг ўзига хос хусусиятлари у иккиланмасдан жангга киради. У ишонган нарсасини ҳимоя қилишга тайёр ва ён беришга мойил эмас. Бироқ, бундай раҳбар баъзан барча ҳаракатлари ҳақида ўйлаш ва ҳамма нарсани олдиндан кўриш учун етарли вақтга эга эмас. "Жасурларнинг жиннилиги" унинг услуби.

4. Лидер – дипломат. Агар у ўз қобилиятларини ёвузлик учун ишлатган бўлса, унда уни фитна устаси деб аташ мумкин эди. У вазиятни ва унинг яширин тафсилотларини мукаммал билишга таянади, ғийбат ва ғийбатдан хабардор, шунинг учун кимга ва қандай таъсир қилишни яхши билади.

5. Лидер – юпатувчи. Улар жамоани ўзига жалб қилади, чунки у қийин пайтларда уларни қўллаб-қувватлашга тайёр. Одамларни ҳурмат қилади, уларга меҳр билан муносабатда бўлади. Мулойим, фойдали, ҳамдардликка қодир.

Гуруҳ аъзоларига таъсир кучига кўра, лидерларнинг яна икки тури мавжуд: а) расмий лидер - унинг кўрсатмалари гуруҳ аъзоларининг манфаатларидан ажралиб турганда ҳам амалга оширилади; б) норасмий лидер – бундай лидерлар ўз манфаатлари ва эҳтиёжлари учун бошқаларни ҳар қандай ҳолатда бўйсундириш имкониятига эга ҳисобланади.

Хулоса қилиб айтганда, норасмий лидерларнинг психосоциал типи бошқаларни бўйсундириш имкониятини таъминловчи ижтимоий психологик омил сифатида намоён бўлар экан.

Адабиётлар:

1. Абдурахмонов Ф. Давлетшин М.Г. «Одамлар билан кандай мулокотга киришиш ва ёндашиш керак» Тошкент:1996 й.

2. Авдеева Н.Н. и др. Развитие личности на разных этапах онтогенеза // Психология личности в трудах отечественных психологов. –Санкт- Петербург: Питер. 2000.

3 Андреева Г.М. Социальная психология. – М.: МГУ, 1980.

4 Аникеева «Жамоадаги руҳий мухит». –Тошкент: 1992.

5 Кричевский Р.Л., Рыжак М.М. Психология руководства и лидерства в студентном коллективе. – М.: Изд-во МГУ, 1985.

6 Фрейд З. Избранное. –М.: 1989.

УМУМИЙ ЎРТА ТАЪЛИМ ТИЗИМИДА ЎҚУВЧИЛАРНИ КАСБГА ЙЎНАЛТИРИШ ТИЗИМИНИ ЖОРИЙ ЭТИШ МУАММОЛАРИ

Маманазарова Наргиза Комильджановна,
А. Авлоний номидаги миллий илмий-тадқиқот институти илмий котиби, п.ф.ф.д. (PhD), доцент
n.mamanazarova1980@gmail.com

Ушбу мақолада умумтаълим мактаб битирувчиларини касбга йўналитиришдаги муаммолар аниқланган ва уларни ечими бўйича таклифлар берилган.

Калит сўзлар: *умумий ўрта таълим, таълим хизматлари, таълим сифати,касб, касбга йўналтириш.*

ПРОБЛЕМЫ ВНЕДРЕНИЯ СИСТЕМЫ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ОРИЕНТАЦИИ УЧАЩИХСЯ В СИСТЕМЕ ОБЩЕГО СРЕДНЕГО ОБРАЗОВАНИЯ

В данной статье выявлены проблемы в профессиональной ориентации выпускников общеобразовательных школ и даны предложения по их решению.

Ключевые слова: *общее среднее образование, образовательные услуги, качество образования,профессия, профориентация.*

PROBLEMS OF INTRODUCING THE SYSTEM OF PROFESSIONAL ORIENTATION OF STUDENTS IN THE SYSTEM OF GENERAL SECONDARY EDUCATION

This article identifies problems in the professional orientation of graduates of secondary schools and gives suggestions for their solution.

Keywords: *general secondary education, educational services, quality of education,profession, career orientation.*

Кириш. Мустакил Ўзбекистон Давлат сиёсати даражасига кўтарилган таълим соҳасида амалга оширилаётган ислоҳотлар жараёнида асосий бўғин ҳисобланган умумий ўрта таълим мактаблари фаолиятининг муҳим вазифаларидан бири ўқувчиларни ҳаётга тайёрлаш ва касб танлашга йуналтиришдан иборатдир. Касбга йўналтириш (касбга тайёрлаш) – шахснинг булгуси касбий фаолият субъекти сифатида ўзига нисбатан шаклланиш жараёнини утайди, яъни келажакда бозор иктисодиёти муносабатларига мослашиб боради.

Касбга йўналтиришга ёшларнинг касбни эркин ва мустақил танлашнинг илмий-амалий тизими сифатида қараш лозим. У ҳар бир шахснинг ҳам индивидуал хусусиятларини, ҳам давлат иқтисодиёти манфаатлари нуқтаи назаридан меҳнат ресурсларини тўлақонли таъминлаш, бозор иктисодиёти муносабатлари заруратини ҳисобга олиш керак.

Асосий қисм. Ҳозирги фан-техника ва ижтимоий тараққиёт шароитида ёш авлодни жамият барпо этишда фаол қатнашишга тайёрлаши лозим бўлган мактабнинг ўрни ва аҳамияти ҳар қачонгидан кўра ошди.

Шу муносабат билан ўқувчиларга илм-фан асосларининг мустаҳкам билимларини сингдириш, уларда юксак онглиликни тарбиялаш, умуминсоний ахлоқийликни шакллантириш, ёш авлодни турмушга ва меҳнатга, ижтимоий зарур касбларни онгли равишда танлашга тайёрлаш, таълим ва тарбиянинг ҳамма босқичларидаги замонавий мактабнинг вазифасидир [2].

Касбга йўналтириш ишларини ташкил этишда фан ўқитувчиларидан нафақат ўқувчининг қобилияти, иқтидори ва характер хусусиятларини билиш, балки педагогик маҳорати, дунёқараши, йўқолиб бораётган, мавжуд ва келажак касблари, меҳнат бозори эҳтиёжлари тўғрисидаги билимлари талаб этилади [1].

Умумтаълим мактабларида касбга йўналтириш ишларининг ташкил этилганлик даражасини аниқлаш мақсадида мактаб ўқувчилари ўртасида сўровнома ўтказилди. Сўровнома ўтказиш учун 2022 йилда саволнома ишлаб чиқилган бўлиб, халқаро талабларга мос равишда ушбу анкета мутахассислар томонидан ва дастлабки тадқиқотларида янада такомиллаштирилди. Сўровномада жами 3974 нафар респондент қатнашди.

Тадқиқот Ўзбекистон Республикаси мактабларида ўрганилаётган муаммоларни объектив ёритиб бериш учун республиканинг барча ҳудудий зоналари репрезентативлигини таъминловчи маъмурий ҳудудий бирликлар танланмасига асосланади. Танлаб олинган ҳар бир ҳудудий бирлик иқлим, ижтимоий-иқтисодий параметрларига кўра ўрганилаётган ҳудудни объектив равишда тавсифловчи хусусиятини ҳисобга олишини таъминлайди. Тадқиқот учун Қорақалпоғистон Республикаси, Бухоро, Сирдарё, Сурхондарё, Тошкент вилоятлари ва Тошкент шаҳри танлаб олинди.

Шаклланган маълумотлар базаси шаҳар, қишлоқ жойлари, йигитлар ва қизлар, таълим сифати, касбларга бўлган эҳтиёж маъмурий ҳудудлар кесимида таҳлил қилиш имконини берди.

Ушбу тадқиқотда жами 3974 нафар умумий ўрта таълим мактаблари битирувчилари қатнашди. Ҳудудлар кесимда энг фаол Бухоро вилояти (45,5%), энг пассив – Сирдарё вилояти (1,9%) ўқувчилари бўлди.

Асосий яшаш жойига қараб респондентлар 43,0% - шаҳар жойда, 56,0% - қишлоқ, 1,0% - олис қишлоқ жойлардан қатнашди ва у сўровномада қатнашган мактаб битирувчиларининг расмий маълумотларига мос келади (1-расм).

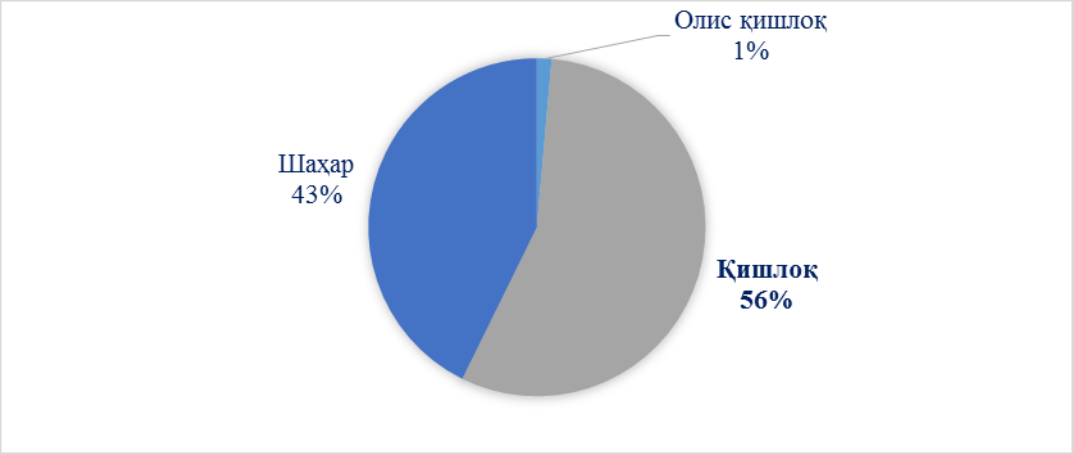

1-расм. Респондентларнинг мактаби жойлашган ҳудуд (ижтимоий сўровнома, июнь, 2022 йил), %

Респондентлар жинсига қараб 41,1% - йигитлар ва 58,9% - қизлар расмий маълумотларга мос ҳолда иштирок этди (2-расм).

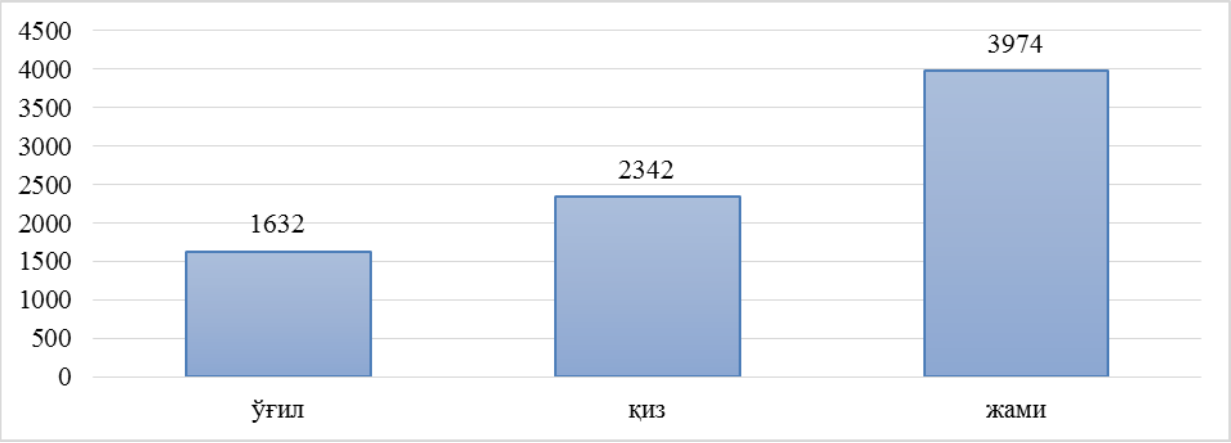

2-расм. Сўровномада қатнашган умумтаълим мактаб ўқувчиларининг жинси (ижтимоий сўровнома, июнь, 2022 йил)

Қуйидаги диаграмма асосида сўровнома иштирокчиларининг барча ўрганилган ҳудудлар кесимида аксарияти қиз болалар эканлигини, улар ўғил болаларга нисбатан ижтимоий сўровномаларда фаол эканликларини кўрсатади (3-расм).

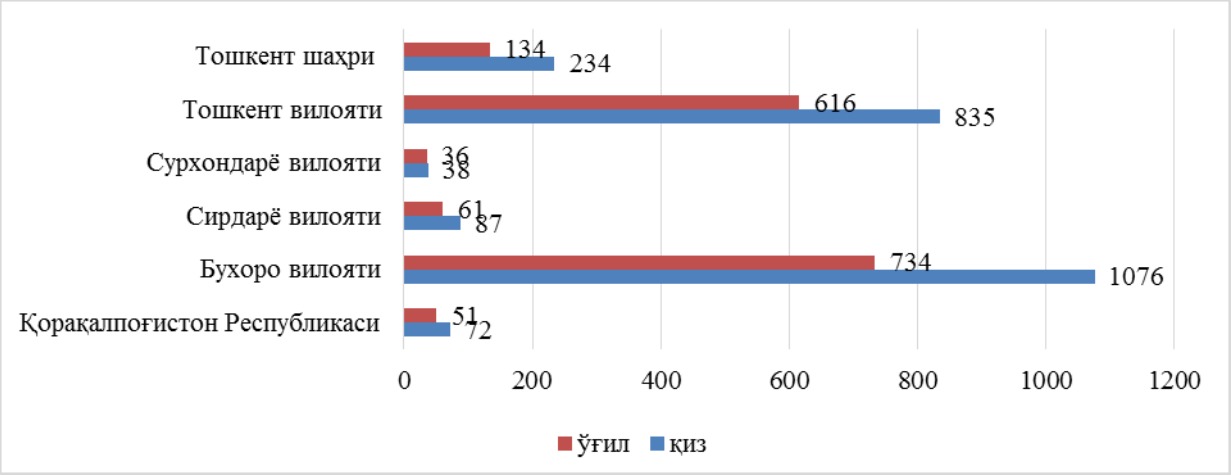

3-расм. Сўровнома иштирокчиларининг жинси, вилоятлар кесимида (ижтимоий сўровнома, июнь, 2022 йил)

Мактаб битирувчилари сўровнома жараёнида ўқиш давридаги таълим сифатига шахсий баҳоларини бериш имкониятига эга бўлдилар. “Сиз 10-11-синфларда ўтилган дарслар сифатидан қониқдингизми?” - деган саволга респондентларнинг 76,6 % - “ҳа, қониқдим” деб жавоб берган бўлиб, “қисман қониқдим” деганлар жавоби - 19,9 %, “йўқ, қониқмадим” деб жавоб берганлар эса – 3,7 % ни ташкил этган. Бу, ўз навбатида, соҳани келажакда яна диққат билан таҳлил этиш мақсадга мувофиқлигини кўрсатади.

Ёшлар таълимига мактабдан эътибор бериш кераклиги донишманд халқимизнинг “Ёшликда олган билим - тошга ўйилган нақшдир” деган мақолида ўз ифодасини топган. Шундай экан тадқиқотимизда мактаб битирувчиларига “Сиз 10-11-синфларда ўтилган дарслар сифатидан қониқдингизми?” - деган саволга энг кўп Бухоро вилоятида (84,1%) ва энг кам Тошкент шаҳрида (52,0%) “ҳа, қониқаман” деб жавоб беришган, “қониқмайман” жавобининг энг кўпи – Тошкент вилояти (24,7%) мактаб битирувчиларига тўғри келади (4-расм).

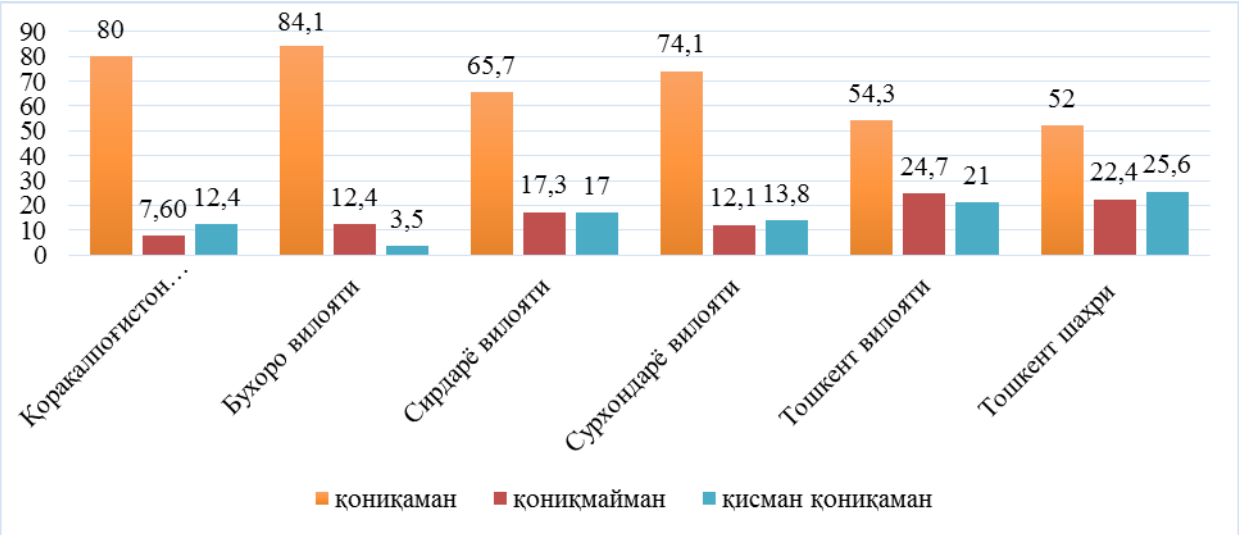

4-расм. Умумий ўрта таълим мактаб битирувчиларининг таълими сифатидан қониқиш даражаси (ижтимоий сўровнома, июнь, 2022 йил), %

Ўқувчиларнинг мактаб таълими сифатидан қониқмасликлари сабаби ўрганилганда қуйидагилар аниқланди: энг аввало техник воситалар етишмаслиги (38,8%), иккинчиси – амалий машғулотлар камлиги (34,1%). Тошкент шаҳрида “ўқитувчилар етишмаслиги” (42,1%) биринчи ўринда, иккинчи ўринда “амалий машғулотлар камлиги”лиги (28,8%) белгиланган (5-расм).

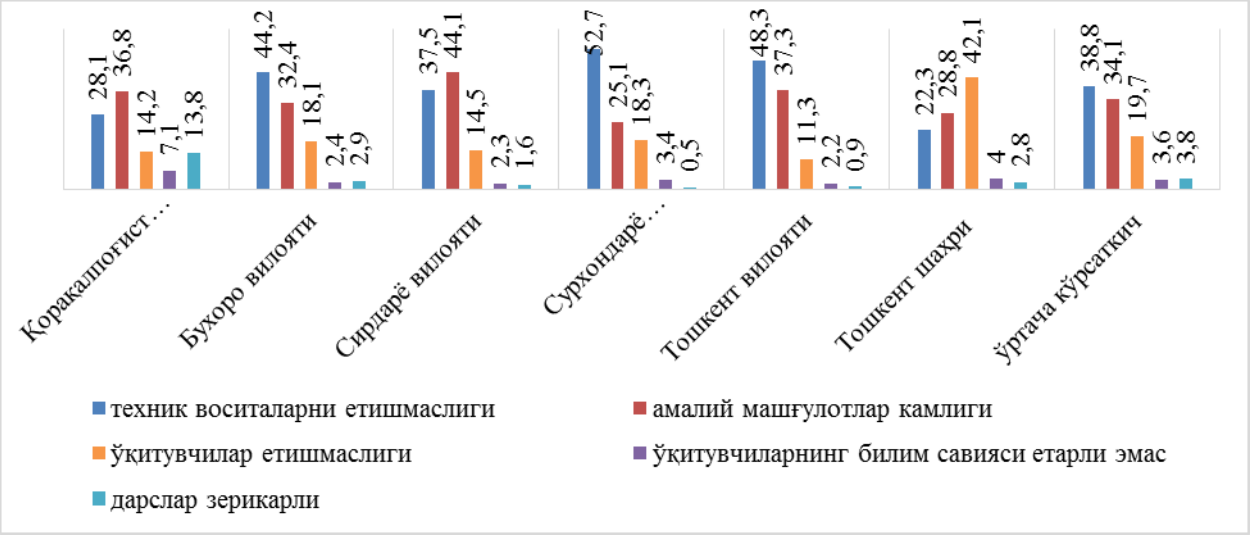

5-расм. Ўқувчиларнинг мактаб таълими сифатидан қониқмаслик сабаблари (ижтимоий сўровнома, июнь, 2022 йил), %

Олинган маълумотлар ичида амалий машғулотлар етарли эмаслиги ва техник воситалари етишмаслиги каби муаммоларини ҳал этиш мақсадга мувофиқ.

Таълим сифатидан қониқмаган ва олий таълим муассасаларига кириш имтиҳонларига тайёргарлик кўриш мақсадида репетиторлардан таълим олиш учун қўшимча дарсларга қатнайдиган ўқувчилар 80,9% ташкил этди .

Олинган натижалар, жумладан, таълим сифатига салбий таъсир кўрсатувчи тизимли муаммолар бўйича йўл харитаси ишлаб чиқиш, энг асосийси, муҳим, долзарб масалалар қаторига кирадиган ўқувчиларнинг ўзини таълим ва ўқишига эътибор ва қизиқишларини уйғотиш механизмларини ишлаб чиқиш имконини беради.

Ёш авлоднинг ижтимоий-иқтисодий мақсад ва истаклари мамлакатимиз ва жамиятимизнинг келгуси тараққиётини кўп жиҳатдан белгилаб беради. Тадқиқот давомида мактаб битирувчиларининг ўқишни тугатгандан кейинги режалари аниқланган. Тадқиқот натижалари шуни кўрсатдики, сўровномада қатнашган ўқувчиларнинг аксарияти мактабни тугатгач, аниқ режаларга эга.

Мактабни тамомлагандан сўнг, ўқувчиларнинг **бирламчи режалари** қуйидагича: 80,9% - мактаб битирувчиси давлат олий ўқув юртига кириш истагини билдирган. Хорижда ўқишни истаганлар улуши - 6,3 % ташкил этган бўлса, 2,6% - хусусий олий ўқув юртларига ҳужжат топширишларини айтганлар. Касб-ҳунар эгаллаш учун коллеж (техникум)ларни танлаганлар – 3,0%, ҳунармандчилик билан шуғулланмоқчи бўлганлар – 1,5%, хорижда ишлашга кетмоқчи бўлганлар 0,5% ташкил этди.

Хорижда ишлашга кетиш истагини билдирганлар сабаби ўрганилганда моддий манфаат бўлиб, жавобларнинг аксарияти “пул топиш” – 78%, “машина олиш” – 3%, “хорижда ойлик маош катталиги” – 7%, “хорижда яшаш шароити яхши” – 2,% жавоблар олинган. Бу, ўз навбатида ёшларимиз ҳаётидаги истаклари улкан, яхши шароитда яшашлари учун меҳнат қилишга тайёр ва даромадлари юқори бўлишини хоҳишида эканликларини кўрсатади.

Агар олий таълим муассасасига кира олмасалар 61,7% мактаб битирувчилари - “олий ўқув юртига кириш учун тайёрланаман, ўқув курслари, репетиторга қатнайман”, - деган жавобни берган. ”Ишлаш (пул топиш) учун хорижга, бошқа вилоятга, пойтахтга кетаман”, - деган респондентлар мос ҳолда - 3,7%, “оила қураман” (“уйланаман”, “турмушга чиқаман”) - 1,6%, “ўз бизнесимни бошлайман ” деган ёшлар - 14,3% га тенг бўлган. 5,8% - “ҳарбий хизматга кетаман”, 11,3% - “ишга кираман”; 13,6% - “касбга эга бўлиш учун коллежга бораман” жавобни танлаган. Ушбу ҳолатлар иш ўринларини режалаштиришда муҳим аҳамият касб этади.

Бу ўринда жуда кўп ёшлар қатламини кейинги йилда яна олий таълим юртига кириши иштиёқи алоҳида кўриб чиқилиши, ана шу гуруҳ ёшлари билан ишлаш, уларни бўш вақтларини маълум чора-тадбирлар асосида тўлдириш, умуман махсус чора-тадбирлар кўрилиши даркор.

Битирувчиларнинг мактабни тугатгандан кейинги режалари уларнинг ўз келажагини ўзлари белгилаши борасидаги қарашлари ва ниятлари етарлича шаклланиб улгурганлигини кўрсатмоқда. Бу

жиҳат ёшларга оид давлат сиёсатини амалга оширишда, узлуксиз таълим тизимини такомиллаштиришда, касбга йўналтиришни мақбуллаштириш ҳамда талаб ва таклифни инобатга олган ҳолда янги иш ўринларини ташкил этишда ҳисобга олиниши лозим.

Мактаб битирувчиларининг иш жойи танлашдаги доминант истаги ишнинг қизиқарли бўлиши (61,0%) бўлиб, иккинчи ўринда юқори маош бўлиши (36,6%) ва учинчи ўринда эгаллаган мутахассислигига мос келиши (25,9%) туради. Ёшларнинг иш жойи танлашдаги асосий ҳал қилувчи омиллар шаҳар ва қишлоқ жойларда бирмунча фарқланади: агар 39,6% шаҳар ёшлари юқори маош олишни иш қидиришларидаги асосий омил деб кўрсатишган бўлса, бу кўрсаткич қишлоқ мактаб битирувчиларида – 21,1% ташкил этади. Ушбу ҳолатни шаҳарда шахсий томорқа камлиги учун деҳқончилик ва чорва маҳсулотлари етиштириш шароити камлиги, деярли ҳамма озиқ-овқат маҳсулотларини сотиб олишлари билан изоҳлаш мумкин.

Мактаб битирувчиларининг аксарият қисми – 65,9% - давлат корхонасида ва 21,4% - хусусий секторда ишлаш истагини билдирган.

Шаҳар ва қишлоқ кесимида давлат корхонасида ишлашни истаганлар мос ҳолда 57,2% ва 79,4% ни ташкил этган.

Ёшларнинг иқтисодиёт тармоқлари кесимида иш ўрнини танлашда қайси тармоқда ишлашни исташлари тўғрисидаги саволларга берилган жавоблар муҳим аҳамиятга эгадир. Мактаб битирувчиларининг “Қайси тармоқ ёки соҳа бўйича касб танладингиз” – деган саволга жавобларнинг аксарияти – 35,2% - таълим, фан ва илмий-тадқиқот соҳасидан, иккинчи ўринда – 14,5% - соғлиқни сақлаш тизимидан, кейинги ўринларда 11,6% – банк, молия, суғурта, 9,6% - алоқа ва ахборот технологиялари, 8,1% - ҳуқуқни муҳофаза қилиш (ИИБ, прокуратура, суд), 5,0 % - савдо, 4,5% – оғир саноат соҳасидан касб танлаганлари маълум бўлди.

Сўровнома иштирокчиларидан ўзи яшаб турган ҳудуднинг меҳнат бозори талаб ва эҳтиёжларини қай даражада билишларини аниқлашга қаратилган саволга 17,4% – “ўқитувчи”, 14,1% – “шифокор”, 8,7% – “тикувчи”, 2,1% – “информатик, дастурчи”, 0,5% – “фармацевт”, 0,3% – “агроном”, 12,0% – “билмайман” – деган жавобни белгилаганлар (6-расм).

6-расм. Мактаб битирувчилари истиқомат қилаётган ҳудудидаги бўш иш ўринлари тўғрисида маълумотга эга эканликлари (ижтимоий сўровнома, июнь, 2022 йил), %

Сўровноманинг кейинги саволи умумтаълим мактаб битирувчиларининг касбий эҳтиёжларини аниқлашга қаратилган бўлиб, улар асосан 6 та касбга қаратилганлиги аниқланди, 27,7%- ўқитувчилик касбини, 22,6% - шифокор касбини, 8,1% - иқтисод, молия соҳасини, 4,4% - дастурчи касбини танлаганлар (7-расм).

Умуман олганда, мактаб битирувчиларининг таълим, соғлиқни сақлаш, молия ва ахборот коммуникация технологиялари соҳасида ишлаш ниятлари мамлакатимиз иқтисодий дастурининг устувор йўналишларига мос келади.

Саноат соҳаларида ишлашнинг нуфузли эканлиги борасида ёшлар орасида тарғибот-ташвиқот ишлари олиб бориш ва уларни юқори технологияли ишлаб чиқаришларда ишлашлари учун янада қулайроқ шароитлар яратиб бериш мақсадга мувофиқ бўлади.

Кўриниб турибдики, мактаб битирувчилари томонидан танланган иқтисодиёт тармоқлари хизмат кўрсатиш соҳага тегишли бўлиб, ёшларнинг бандлигини таъминлашда ҳукумат томонидан айнан ушбу соҳаларни ривожлантириш ва бу соҳалардаги иш ўринларини кўпайтиришни талаб этади.

Шахсий ва ижтимоий ҳаётнинг тузилиши шиддат билан ўзгариб бормоқда ва бу янги касбларнинг пайдо бўлишига олиб келмоқда. Бугунги кун ёшлари касб танлаганда, келгуси 5 йил учун эмас, балки 10-15-20 йилни олдиндан режалаштириш лозим. Шундан келиб чиққан ҳолда мактаб битирувчиларининг келажак касблари ҳақидаги тасаввур ва билимларини аниқлаш мақсадида берилган “Истиқболли келажак касблари ҳақида эшитганмисиз?” - деган саволга – 77,9% респондентлар – “ҳа” жавобни, 22,1% – “йўқ” - деган жавобни берган.

Бироқ, ўқувчиларнинг аксарият қисми келажак касблари ҳақида маълумотга эга эканликларига қарамай, улар доим талаб қилинадиган касбларни танлаганликлари кўришимиз мумкин.

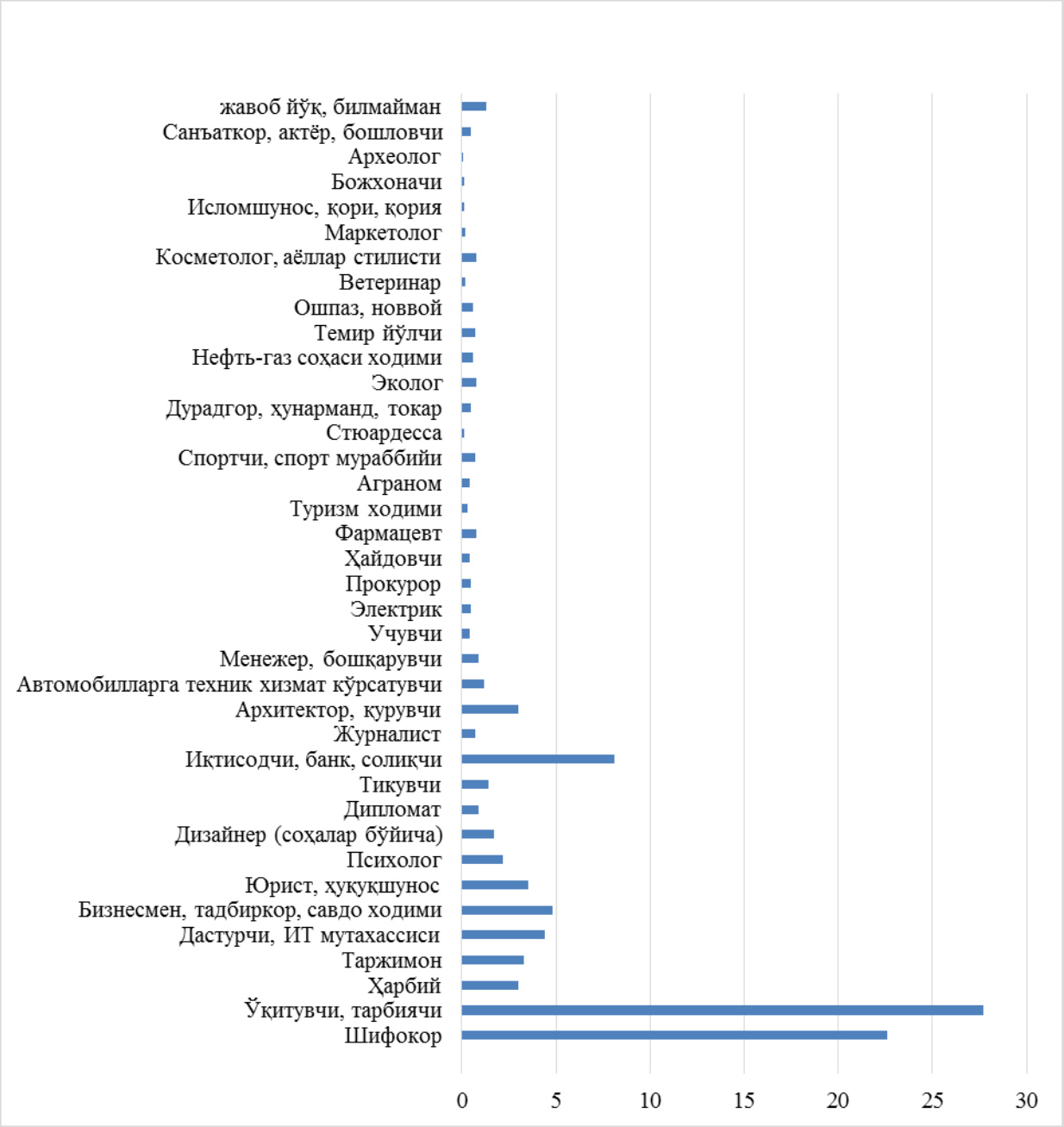

7-расм. Мактаб битирувчилари танлаган касблар (ижтимоий сўровнома, июнь, 2022 йил), %

Ўқувчилар томонидан ишга кирганда мўлжаллаган иш ҳақлари миқдори қуйидагича: 1 000 000 сўмгача иш ҳақи олишни хоҳлаганлар улуши – 1,2%; 1 000 000 сўмдан 1 500 000 минг сўмгача

олишни истаганлар эса – 1,6%; 1 500 000 сўмдан 2 000 0000 сўмгача – 3,7%; 2-3 млн. сўмни – 9,5%, 3-5 млн. сўмни – 21,3%, 5-10 млн. сўмни – 30,5%, 10 000 000 сўмдан ортиқ режалаштирганлар эса - 32,1% ни ташкил этган.

Ёшларнинг касб танлашлари, меҳнатга муносабатлари уларнинг ижтимоий баркамоллиги ва жавобгарлик даражасини аниқлаб беради. Иқтисодиётни модернизациялаш шароитида ёшларнинг меҳнатга муносабати муҳим аҳамиятга эга. Олиб борилган тадқиқот замонавий ёш авлод меҳнат фаолиятига қандай талаблар қўяётганини кўрсатади.

Респондентларнинг ярмидан кўпи мустақил иш қидиришларини билдиришган, хусусан: “мустақил равишда ташкилот, идора, корхона, фирмаларга бориб иш излаш”ни билдирган битирувчилар – 44,4%, “бандликка кўмаклашиш марказлари”дан деганлар эса – 18,7%; “интернет, газета журналлардаги эълонлардан иш қидираман” – 10,6%; “меҳнат ярмаркаларидан” деганлар 7,9% ни ташкил этган.

Шу ўринда битирувчиларнинг оммавий ахборот воситаларидан кўпроқ маълумот олишга ўргатиш, реклама роликлари орқали иш берувчилар кўпроқ тарғибот-ташвиқот қилишлари мақсадга мувофиқлигини таъкидлаш жоиз. Иш жойи излашда “ота-она ёки қариндош ва танишлар (12,0% ва 8,8%) ёрдами” – деган жавоб алоҳида ўрин тутади.

Бу маълумотлар ишга жойлашиш учун ёшларнинг ҳуқуқий билимларини янада такомиллаштирилишини тақозо этади.

Умумтаълим мактабларида ўқувчиларни касбга йўналтириш ишларининг ҳолатини ва уларнинг олий ўқув юртларига кириш имтиҳонларига тайёргарлик кўришларига яратилган имкониятларни ўрганиш мақсадида вариатив таълимни жорий этилганлигига оид саволга сўровнома иштирокчиларининг 83,0% – мактабларида вариатив синфлар мавжуд эмаслигини ва 17,0% иштирокчи “вариатив синфлар мавжуд” танловини белгилашган.

Шунингдек, мактабда фан ўқитувчилари ва психологлар томонидан касбга йўналтириш ишларини ташкил этилганлик даражасини аниқлаш бўйича берилган саволга респондентларнинг 92,5% – касбга йўналтириш ишлари олиб борилмаслигини таъкидлашган.

Ҳаммамизга аёнки, таълим дарсликдан бошланади. Шундан келиб чиққан ҳолда, мактаб дарсликларининг мазмуни маълум бир касбга йўналтира олиши тўғрисидаги саволга мактаб битирувчиларининг 7,3% – “касбга йўналтира олмади”, 33,0%– “қисман касбга йўналтира олди” ва фақат 59,7% – “касбга йўналтира олди” – деган жавобни белгилаганлар.

Демак, дарсликларнинг мактаб ўқувчиларининг билим, кўникма ва малакаларни ўзлаштиришдаги аҳамияти жиддий ва салмоқли эканлиги билан биргаликда, минглаб ўқувчи ёшларнинг келажак ҳаётга, меҳнат ва касбга йўналтиришда муҳим аҳамият касб этишини инобатга олган ҳолда, ҳар бир синф учун ҳар бир фан кесимида бир неча соҳага йўналтирувчи дарсликларни яратиш – ҳозирги авлоднинг келажак авлод олдидаги, буюк бурчи, мамлакат равнақи учун амалга оширилиши лозим бўлган салмоқли вазифадир.

Хулоса қилиб айтганда, сўровнома натижаларига кўра бугунги кунда мактаб ўқувчиларини касбга йўналтириш ишлари етарли даражада олиб борилмаётганлигини ва бу йўналишда халқ таълим ходимлари томонидан ҳал қилиниши лозим бўлган вазифалар мавжудлигини кўрсатади.

Сўровнома орқали мактаб битирувчиларининг ўқишни тугатгандан кейинги режалари аниқланган. Сўровда қатнашган ўқувчиларнинг деярли ҳаммаси мактабни тугатгач, аниқ режаларга эга. 80,9% мактаб битирувчиси олий ўқув юртига кириш истагини билдирган. Хорижда ўқишни истаганлар улуши 6,3% бўлиб, шаҳар (10,2%) жойларда қишлоқ (5,4%) жойлардагидан кўп. Тадқиқот натижалари ёшлар ўртасида олий таълимга талаб юқори бўлиб, уларнинг аксарияти юқори малакали бўлиш истагида эканини кўрсатди. Уларнинг бу истакларини ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш, таълим олишлари учун шароит яратиш лозим. Айниқса, қизларни олий таълим олишларига бўлган қизиқишлари учун йўл очиб бериш лозим.

Агар олий таълим муассасасига кира олмасалар 61,7% ёшлар - “олий ўқув юртига кириш учун тайёрланаман, ўқув курслари, репетиторга қатнайман”, - деган жавобни берган. ”Ишлаш (пул топиш) учун хорижга кетаман”, - деган респондентлар - 3,7%, “оила қураман” (“уйланаман”, “турмушга чиқаман”) - 1,6%, “ўз бизнесимни бошлайман ” деган ёшлар - 18,5% га тенг бўлган. 5,8% - “ҳарбий хизматга кетаман”, 11,3% - “ишга кираман”; 13,6% - “касбга эга бўлиш учун коллежга бораман”, - жавобини танлашган. Ушбу ҳолатлар иш ўринларини режалаштиришда муҳим аҳамият касб этади. Шунингдек, оилага бўлган муносабат ўз навбатида янги уй-жойга бўлган талабни яна ошиши билан боғлиқ.

Ёшларнинг мактабни тугатгандан кейинги режалари уларнинг ўз келажагини ўзлари белгилаши борасидаги қарашлари ва ниятлари етарлича шаклланиб улгурганлигини кўрсатмоқда. Бу жиҳат

ёшларга оид давлат сиёсатини амалга оширишда, узлуксиз таълим тизимини такомиллаштиришда, касбга йўналтиришни мақбуллаштириш ҳамда талаб ва таклифни инобатга олган ҳолда янги иш ўринларини ташкил этишда ҳисобга олиниши керак. Ёшлар учун энг муҳим қадриятлар касб фаолияти, ўз қобилиятларини такомиллаштиришдан иборат.

Мактаб битирувчиларининг таълим, соғлиқни сақлаш, молия ва ахборот коммуникация технологиялари соҳасида ишлаш ниятлари мамлакатимиз иқтисодий дастурининг устувор йўналишларига мос келади. Саноат соҳаларида ишлашнинг нуфузли эканлиги борасида ёшлар орасида тарғибот-ташвиқот ишлари олиб бориш ва уларни юқори технологияли ишлаб чиқаришларда ишлашлари учун янада қулайроқ шароитлар яратиб бериш мақсадга мувофиқ бўлади.

Мактаб битирувчиларининг тадбиркорлик билан шуғулланиши иш билан бандликни таъминлаш ва аҳоли фаровонлигини ошириш нуқтаи назаридан устувор йўналишлардан ҳисобланади. “Ўз бизнесимни бошлайман ” деган ёшлар - 14,3% ташкил этди.

Умуман олганда, ёшларнинг ишга, жумладан, тадбиркорликка бўлган муносабатлари жуда юқори эмас. Мактабда ушбу муаммога эътибор қаратиш керак. Ёшларнинг тадбиркорлик турлари бўйича қизиқишлари ҳозирги замон талабларига тўла жавоб бермайди. Бу ўринда ёшларни саноат тармоқларида, айниқса юқори технологияларга асосланган корхоналарда ишлаш истакларини қониқарли деб бўлмайди. Айниқса техника ва технологияларга бўлган қизиқишни мактабда уйғотишни таъминлаш жуда долзарбдир. Чунки йигит ёшларимизнинг деярли ярмисининг савдода ишлаш истагини ижобий деб бўлмайди. Умуман ёшлар тадбиркорлигини шакллантириш ва ривожлантиришда аввалambор уларда қизиқиш уйғотиш, ишбилармонлик сифатини юқори кўтариш, турли тадбиркорлик (айниқса саноат соҳасида) йўналишларини кенг тарғиб этиш энг устувор вазифалар қаторига киради.

Ўтказилган тадқиқот ишлари натижасида қуйидаги таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқилди:

1. Битирувчи синфларда ёшлар истакларидан келиб чиққан ҳолда ўқувчининг қайси касбни эгаллашига қараб гуруҳларга бўлиб ўқитиш, иш жойларини кўпайтириш учун инвестицион лойиҳаларни амалга ошираётган мос вазирлик, корхона ва ташкилотлар буюртмаси билан алоқада бўлиш (Халқ таълими вазирлиги, Бандлик ва меҳнат муносабатлари вазирлиги).
2. Таълим сифатига салбий таъсир кўрсатувчи тизимли муаммолар бўйича йўл харитаси ишлаб чиқиш (ўқувчиларнинг ўзини таълим ва ўқишига эътибор ҳамда қизиқишларини уйғотиш механизмларини ишлаб чиқиш. Битирувчи синфларда амалий машғулотлар ҳажмини янада ошириб, таълим ва ишлаб чиқариш жараёнлари интеграциялашувининг аниқ механизмларини ишлаб чиқиш керак, ўқитувчилар малакасини бевосита замонавий ишлаб чиқариш корхоналарининг ўзида ошириш мақсадга мувофиқ, яъни амалиётга эътиборни кучайтириш зарур. (Халқ таълими вазирлиги, Бандлик ва меҳнат муносабатлари вазирлиги, Иқтисодиёт ва саноат вазирлиги).
3. Ёшларнинг ўқиш жараёни билан бир қаторда бўш вақтларини қандай ташкиллаштиришларини билиш ҳам муҳим, дам олишни ташкил этиш доирасида кичик инновацион техник марказлар тизимини яратиш; биргаликда китоб ўқишни ташкиллаштириш, интернетдан фойдаланиш орқали ёшларни рақамли иқтисодиётга бўлган қизиқишларини уйғотиш, тарғиб қилиш; информацион технологияларга бўлган талабни янада кенгайтириш; ёшларнинг таълим олишлари, инсон капиталини аҳамиятини тарғиб этувчи кўрсатувларни кўпайтириш мақсадга мувофиқ. (Халқ таълими вазирлиги, “Ўзбекистон ёшлар иттифоқи”, Ўзбекистон телерадиокомпанияси).
4. Ёшларни ишга жойлаштиришда уларнинг истакларини инобатга олиш, айниқса, кафолатланган ўртача иш ҳақини ҳисобга олиш лозим (Бандлик ва меҳнат муносабатлари вазирлиги, Молия вазирлиги, Иқтисодиёт ва саноат вазирлиги).
5. Ёшлар ўртасида олий таълимга талаб юқори бўлиб, уларнинг аксарияти юқори малакали бўлиш истагида. Уларнинг бу истакларини ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш, таълим олишлари учун шароит яратиш лозим. Айниқса, қизларни олий таълим олишларига бўлган қизиқишлари учун йўл очиб бериш лозим. Олий таълим муассасасига кириш квоталарини ошириш, шунингдек, аҳолининг айрим табақалари, кам таъминланган оила фарзандлари учун имтиёзларни табақалаштирган ҳолда амалга ошириш ҳамда сиртқи ва кечки бўлимларни кенгайтириш мақсадга мувофиқ (Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги, Иқтисодиёт ва саноат вазирлиги).
6. Ёшларнинг келажак режалари, шунингдек, қизларнинг касб танлаши, ўз бизнесини ташкил этиши, таълим имкониятларини доимий оширишлари, дам олишни ташкил этишларига доир масалалар иқтисодиётнинг мос тармоқлари ва секторларини ривожлантиришнинг давлат дастурларини тайёрлаш ва амалга оширишда, ёшлар сиёсатини олиб боришда ҳисобга олиниши лозим; оилага бўлган муносабат ўз навбатида янги уй-жойга бўлган талабни яна ошиши билан боғлиқ

(Вазирлар маҳкамаси, Иқтисодиёт ва саноат вазирлиги, “Ўзбекистон ёшлар иттифоқи”, Қурилиш вазирлиги).

7. Ёшлар тадбиркорлигини шакллантириш ва ривожлантиришда аввалambор уларни қизиқишини уйғотиш, уларда ишбилармонлик сифатини юқори кўтариш, турли тадбиркорлик (айниқса саноат соҳасида) йўналишларини кенг тарғиб этиш энг устувор вазифалар қаторига киради (Иқтисодиёт ва саноат вазирлиги, Халқ таълими вазирлиги, “Ўзбекистон ёшлар иттифоқи”, Давлат солиқ қўмитаси, Ўзбекистон Либерал-демократик партияси).

Хулоса. Касбга йуналтиришга ёшларнинг касбни эркин ва мустакил танлашнинг илмий-амалий тизими сифатида караш лозим. У хар бир шахснинг хам индивидуал хусусиятларини хам халк хужалиги манфаатлари нуктаи назаридан мехнат ресурсларини тулаконли таъминлаш заруратини хисобга олиш керак.

Адабиётлар:

1. Маманазарова Н.К. Умумий ўрта таълим муассасаларида таълим хизматлари маркетингни ташкил этиш // Ўқув қўлланма. Тошкент: - Tipograf, 2023. Б. 131.

2. Маманазарова Н.К. Умумтаълим мактаб раҳбарларининг бошқарув фаолияти самарадорлигини оширишда маркетинг хизматларини ташкил этиш масалалари // Монография. Тошкент: - Tipograf, 2023. - 120 б.

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ РАЗВИТИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНО-ВАЖНЫХ КАЧЕСТВ СТУДЕНТА-ПСИХОЛОГА

Нурымбетова Эльмира Жумамуратовна,
доктор философии по психологическим наукам(PhD)
Нукусский государственный педагогический институт

В статье изучается современное состояние развития профессионально-важных качеств студента-психолога. Также выявлен уровень развития личностного структурного компонента профессионально-важных качеств студентов-психологов.

Ключевые слова: *профессиональные цели, мнемические способности, ответственность, эмпатичность, альтруистичность, наблюдательность, оптимизм, энергичность, высокая работоспособность, планомерность, настойчивость.*

PSIXOLOG TALABANI KASBIY MUHIM SIFATLARINI RIVOJLANISH HOZIRGI TALABA KASBIY MUHIM SIFATLARI

Maqolada psixolog-talabalarning kasbiy muhim fazilatlarini rivojlantirishning hozirgi holati ko'rib chiqiladi. Shuningdek, psixolog-talabalarining kasbiy va muhim sifatlarining shaxsiy tarkibiy qismining rivojlanish darajasi aniqlangan.

Kalit so'zlar: *kasbiy maqsadlar, mnemik qobiliyatlar, mas'uliyat, empatiya, ochiqlik, altruizm, kuzatuvchanlik, optimizm, yuqori ish qobiliyati, rejalashtirish, qat'iyatlilik.*

THE CURRENT STATE OF DEVELOPMENT OF PROFESSIONALLY IMPORTANT QUALITIES OF A STUDENT-PSYCHOLOGIST

The article examines the current state of development of professionally important qualities of psychology students. Also the level of development of personal structural component of professional and important qualities of students of psychology is revealed.

Key words: *professional goals, mnemic abilities, responsibility, empathy, altruism, observation, optimism, vigor, high work capacity, planning, persistence.*

Введение. Проведённый анализ научной литературы по исследуемой проблеме показывает, что современная профессиональная деятельность психолога относится к числу таких, в которых довольно важное значение приобретает личность соответствующего специалиста. В данном контексте, само понятие личность охватывает систему присущих человеку индивидуально-психологических качеств, образовавшихся на основе природных и развивающихся под воздействие окружающего социума, где немаловажную роль вступает процесс адаптации к деятельности. В свою очередь, личность психолога представляет собой объединение всех его взаимообусловленных индивидуально-психологических особенностей, которые изменяются, трансформируются, развиваются в процессе адаптации к динамическим профессиональным условиям и могут интерпретироваться через совокупность соответствующих свойств. На сегодняшний день, в большинстве исследованиях в этом направлении прослеживаются подходы, опирающиеся на концепцию профессионально-важных качеств, которые отражают позицию позитивного влияние особого комплекса индивидуально-психологических особенностей на эффективность профессиональной деятельности. [2,4,6].

Важной составляющей профессиональной компетентности практического психолога, по мнению А.А. Жигулина, выступает умение образовывать профессиональные цели и подбирать средства для их достижения, ведь именно эта способность является предпосылкой и показателем активной, целенаправленной и эффективной профессиональной деятельности [3].

А.В. Крупенин приводит следующий набор профессионально-значимых качеств психолога-практика, который был получен в результате изучения работы школьных психологов: развитые мнемические способности, высокая внутренняя концентрация психической энергии, ответственность, эмпатичность, открытость, сильные внутренние механизмы контроля, альтруистичность, духовная щедрость, наблюдательность, высокий уровень рефлексивных способностей и т.п. [5].

Основная часть. В целях исследования современного состояния развития профессионально-важных качеств будущих психологов было организовано и проведено эмпирическое исследование, в

котором приняло участие 253 человека из числа студентов-психологов, как женского (72,7 % - 184 чел.), так и мужского (27,3 % - 69 чел.) пола, в возрасте от 19 до 24 лет (средний возраст 22,1 года), различных курсов обучения (средний курс обучения - 2,5) (рис. 1).

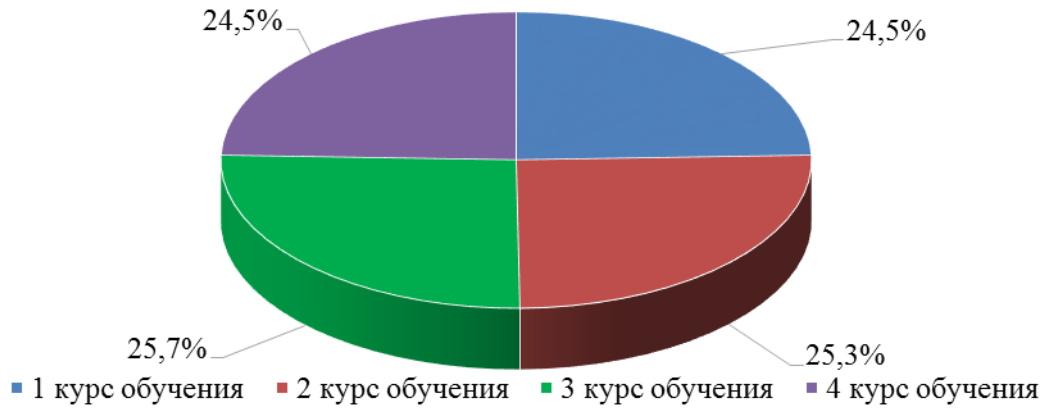

Рисунок 1. Характеристика выборки эмпирического исследования современного состояния развития профессионально-важных качеств студентов-психологов (n=253)

Исходя из методологической базы настоящего исследования, имеющихся концептуальных положений построения модели специалиста, а также системного решения этой проблемы в науке, нами подготовлена структурная модель профессионально-важных качеств современного психолога. Основу данной разработки составили соответствующие компоненты, отражающие актуальные профессионально-важные качества современного психолога. Вместе с тем, для их выделения нами была организована и проведена экспертная оценка по заранее подготовленному опроснику. Основу данного инструментария составили ранее выделенные, по результатам теоретического анализа следующие обобщённые профессионально-важные качества психолога, объединённые в соответствующие структурные компоненты: мировозренческий, межличностный, интеллектуальный, личностный. Подробнее рассмотрим личностный компонент.

В личностный компонент были включены: оптимизм; энергичность; высокая работоспособность; жизнестойкость; планомерность; целеустремленность; настойчивость; самоорганизация; ориентация на настоящее; интеллигентность; самоэффективность; мобильность; самоорганизация деятельности.

Для психодиагностики такого профессионально-важного качества как самоэффективность психолога, которое входит в личностный структурный компонент, нами подобрана Шкала общей сомоэффективности Р. Шварца, М. Ерусалема. [11]. Методика предназначена для исследования субъективного ощущения личностной эффективности, которая понимается как способность действенного поведения в различных ситуациях, включающая также целенаправленное упорство и настойчивость. Стимульный материал инструментария содержит подробную разъясняющую инструкцию для обследуемого и десять утверждений, относительно каждого из которых необходимо дать один из четырех вариантов ответов: абсолютно неверно; едва ли это верно; скорее всего верно; совершенно, верно.

Обработка результатов психодиагностического обследования проводится путём присуждения за первый ответ одного балла, второй ответ - два балла, третий ответ - три балла, соответственно за четвёртый ответ – четыре балла. Сумма получаемых баллов интерпретируется с учётом соответствующего уровня развития диагностируемого признака.

Для психодиагностики таких профессионально-важных качеств как самоорганизация деятельности, планомерность, целеустремленность, настойчивость, (личностная) самоорганизация и ориентация на настоящее входящих в личностный структурный компонент подобран Опросник самоорганизации деятельности Е.Ю. Мандрикова. [1,8,10]. Методика предназначена для диагностики самоорганизации своей деятельности как личностной характеристики отражающая планомерность, целеустремленность, настойчивость, фиксацию на структурировании деятельности, склонность субъекта к использованию внешних средств организации деятельности, а также ориентацию на настоящее. Данная структура самоорганизации и легла в основу психодиагностических шкал опросника. Стимульный материал методики предусматривает разъясняющую инструкцию для обследуемого и двадцать пять утверждений, каждое из которых необходимо оценить по

семибалльной шкале, где один балл отражает полное несогласие с утверждением, а семь баллов - полное согласие соответственно. Обработка получаемых психодиагностических данных проводится путём суммирования набранных баллов и интерпретации с учётом соответствующего уровня развития самоорганизации деятельности личности обследованного.

Для психодиагностики профессионально-важного качества - жизнестойкость, который входит в личностный структурный компонент подобран Опросник диагностики жизнестойкости С. Мадди. [7,9]. Методика предназначена для исследования такого комплексного свойства как жизнестойкость личности, которое имеет соответствующую трехкомпонентную структуру и предусматривает вовлеченность в происходящее, контроль происходящего, активное поведение в данном аспекте, а также принятие риска относительно происходящего. Данные структурные компоненты также вступают психодиагностическими шкалами опросника. Стимульный материал методики предусматривает пояснительную инструкцию для респондента, проходящего обследование и сорок пять утверждений, на каждое из которых необходимо выбрать один из четырёх вариантов ответов. Обработка результатов психодиагностического обследования проводится путём начисления соответствующего балла за каждый ответ, совпавший с ключом опросника, суммирования полученных баллов и интерпретации с учётом соответствующего уровня развития жизнестойкости личности обследованного.

Сам процесс подбора данного инструментария реализовывался с учётом таких важных характеристик отражающих качество психометрических методик как наличие чётко сформулированной психодиагностической цели, теоретического обоснования и концептуальное представления диагностируемых признаков, авторов-разработчиков, необходимых условий для организации обследования, времени затрачиваемого на диагностику, описания диагностируемой категории респондентов, надёжности, валидности и стандартизированности методик, практичности стимульного материала, механизма обработки и интерпретации результатов обследования, наличия успешного опыта применения методик в психологической практике, в том числе в условиях Республики Узбекистан и др.

Таким образом основываясь на вычисление выше раскрытых показателей, нами реализовано распределение не стандартизированных баллов, полученных по результатам комплексного психодиагностического обследования. Так в рамках личностного структурного компонента было вычислено математическое ожидание (М) равное 6,239 баллам. 0,75 % стандартного отклонения (σ) соответствует 0,326 баллам. Базируясь на данные значения было получено следующее распределение:

первый интервал - от 0 до 5 баллов, что соответствует ниже среднему уровню развития личностного структурного компонента;

второй интервал - от 6 баллов, что соответствует среднему уровню развития личностного структурного компонента;

третий интервал - от 7 до 10 баллов, что соответствует выше среднего уровня развития личностного структурного компонента (рис.2).

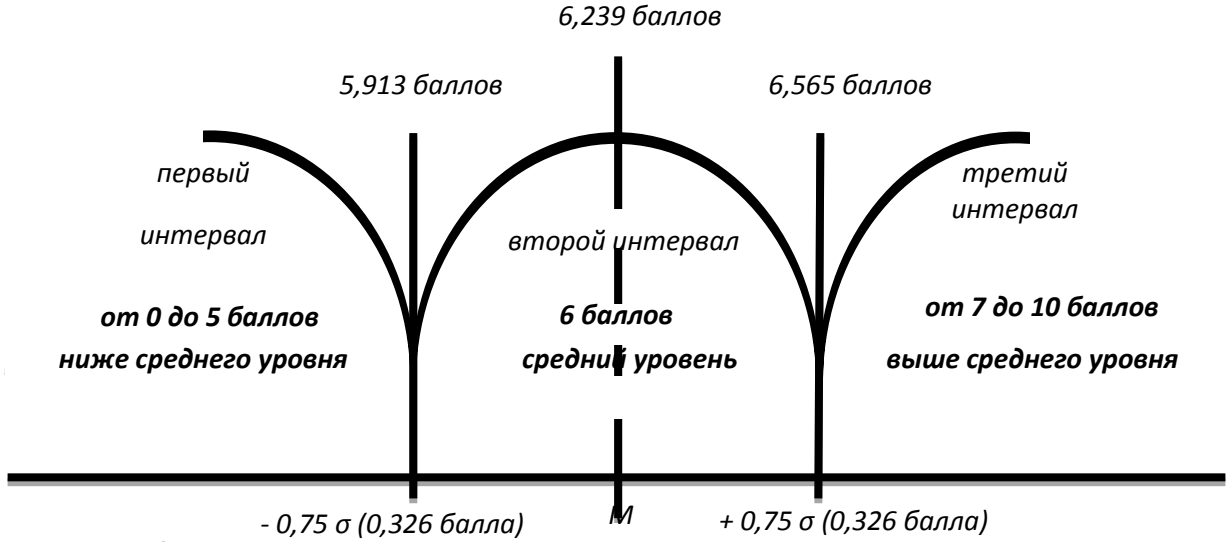

Рис. 2. Нормирование результатов комплексного психодиагностического исследования личностного структурного компонента профессионально-важных качеств современного психолога (n=253)

В рамках личностного компонента - превалирующее количество обследованных студентов (22,9 %, 58 чел.) являются обладателями среднего уровня развития диагностируемого признака. На выше среднем уровне развития личностного структурного компонента профессионально-важных качеств выявлено 22,9 % (58 чел.) обследованных респондентов. Соответственно, на проблемном уровне (ниже среднего уровня) выявлено 7,1 % (18 чел.) студентов-психологов (рис. 2.13).

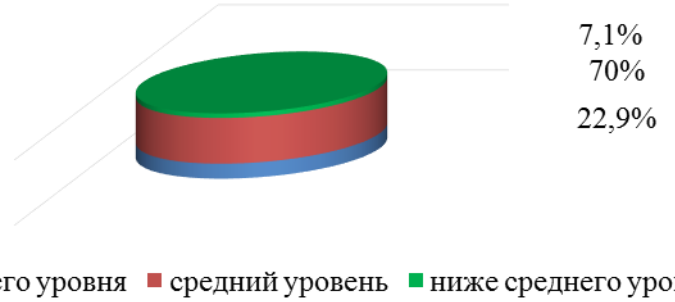

Рисунок 3. Современное состояние развития личностного структурного компонента профессионально-важных качеств (n=253)

Выводы. Таким образом, исходя из вышеизложенного полагается целесообразным заключить, что для оптимального практического применения психометрического комплекса подготовлен специальный механизм перевода получаемых результатов по каждой психодиагностической методике в единую шкалу для обобщения, а также осуществлено нормирование психодиагностических результатов на репрезентативной выборке для адекватной интерпретации относительно как выделенных структурных компонентов, так и профессионально-важных качеств современных студентов-психологов. Данные действия в дальнейшем позволят исследовать современное состояние развития профессионально-важных качеств студентов-психологов.

С учётом цели и задач настоящего исследования, под профессионально-важными качествами психолога целесообразно понимать комплекс значимых индивидуально-психологических особенностей специалиста, которые способствуют эффективному выполнению профессиональной деятельности, результативному решению профессиональных задач, личностно-профессиональному росту, а таже профессиональному совершенствованию.

Литература:

1. Баженова Н.Г. Исследование психологических особенностей самоорганизации личности студентов. // Современные научные исследования и инновации. - 2015. - №8. - С. 106-108.
2. Варфоломеева О.В. Профессиональное становление психолога - психотерапевта. Монография. - К.: ГП «Информационно - аналитическое агентство», 2008. - 428 с.
3. Жигулин А.А. Профессионально-значимые качества психолога. // Территория науки. 2014. - №2. - С. 30-34.
4. Кочетков И.Г. Проблема изучения профессионально-важных качеств и творческого мышления психолога: Материалы региональной научно-практической конференции. - Ульяновск: Симбирская книга, 2006. - С.81-91.
5. Крупенин А.В. К вопросу о профессионально-значимых интеллектуальных качествах психолога-практика. // Журнал прикладной психологи. - 2002. - №2. - С. 167-170.
6. Лебедева А.А. Развитие профессионально важных качеств психолога-консультанта. // Материалы 2-й Всерос науч. практ. конф. психол. практ. -М.: 2006. - С. 124-127.
7. Леонтьев Д.А., Рассказова Е.И. Тест жизнестойкости. - М.: Смысл, 2006. - 63 с.
8. Мандрикова Е.Ю. Разработка опросника самоорганизации деятельности (ОСД). // Психологическая диагностика, 2010. - №2. - С. 87-111.
9. Осин Е.Н., Рассказова Е.И. Краткая версия теста жизнестойкости: психометрические характеристики и применение в организационном контексте. // Вестник Московского ун-та, Сер.14. - 2013. - С. 147-165.
10. Плаксина И.В. Психолого-педагогическая диагностика в образовательной практике: Учеб.-метод. пособие. - Владимир: Изд-во ВлГУ, 2022. - 388 с.
11. Шварцер Р., Ерусалем М., Ромек В. Русская версия шкалы общей самоэффективности Р.Шварцера и М.Ерусалема. // Иностранная психология. - 1996. - №7. - С. 71-77.

ИҚТИСОДИЁТДА БОШҚАРУВ ПСИХОЛОГИЯСИ ВА УСЛУБЛАРИ

Омонов Шерали Иброхим ўғли,
Фарғона давлат университети ўқитувчиси,
психология фанлари бўйича фалсафа доктори PhD

Мазкур мақолада иқтисодий психологияда бошқарув психологияси ва услублари, бошқарув фаолияти билан боғлиқ бўлган муаммолар, шахс ва шахслар гуруҳи томонидан бошқа гуруҳлар фаолиятини самарали ташкил этишнинг психологик механизмлари ёритилган. Шунингдек, бошқарувнинг тўрт – авторитар, демократик, либерал ва партисипатив услублари баён этилган.

Калит сўзлар: *иқтисодий психология, бошқарув психологияси, лидер, авторитар услуб, демократик услуб, либерал услуб, партисипатив услуб.*

ПСИХОЛОГИЯ И МЕТОДЫ УПРАВЛЕНИЯ В ЭКОНОМИКЕ

В данной статье описаны психология управления и методы в экономической психологии, проблемы, связанные с управленческой деятельностью, психологические механизмы эффективной организации деятельности других групп отдельными лицами и группами лиц. Также описаны четыре стиля управления - авторитарный, демократический, либеральный и партиципативный.

Ключевые слова: *экономическая психология, психология управления, лидер, авторитарный стиль, демократический стиль, либеральный стиль, стиль участия.*

PSYCHOLOGY AND METHODS OF MANAGEMENT IN ECONOMY

This article describes management psychology and methods in economic psychology, problems related to management activities, psychological mechanisms of effective organization of activities of other groups by individuals and groups of individuals. Four management styles - authoritarian, democratic, liberal and participative - are also described.

Keywords: *economic psychology, management psychology, leader, authoritarian style, democratic style, liberal style, participatory style.*

Кириш. Охирги йилларда инсон омилига эътиборнинг ортиб бориши муносабати билан бошқариш психологияси масалаларига ҳам қизиқиш кучайди. Шу асосда ижтимоий психологиянинг махсус бўлими – *бошқарув психологияс*и пайдо бўлди. Бошқарув психологияси психологиянинг шундай тармоғики, у бошқарув фаолияти билан боғлиқ бўлган муаммоларни, шахс ва шахслар гуруҳи томонидан бошқа гуруҳлар фаолиятини самарали ташкил этиш ва биргаликдаги фаолиятни амалга оширишнинг психологик механизмларини ўрганади.

Асосий қисм. Бошқарув психологияси – бошқарув мақсади ва вазифаларни амалга ошириш давомида бошқарув субъекти ва объекти ўртасида юзага келувчи муносабатни талқин этади.

Мутахассисларнинг фикрича, бошқарув психологиясининг бошқа туркум вазифалари бошқарув усулларини шакллантириш бўлиб, ушбу тадбир ташкилотнинг самарали фаолиятини таъминлаш мақсадидаги таъсир этиш имкониятларини ишлаб чиқишдан иборатдир.

Адабиётлар таҳлилидан кўринадики, бошқарув субъекти ва объекти масаласи – бошқарув психологияси фанидаги асосий тушунчалардан сифатида эътироф этилади. Соҳа мутахассислари, бошқарув жараёнини ижтимоий-психологик нуқтаи назардан таҳлил қилишар эканлар, бошқарув субъекти сифатида раҳбарни, объект тарзида эса, ходимни ва меҳнат жамоасини тасаввур этиш мумкин, деб таъкидлашади. Яна уларнинг фикрича, раҳбар ўз фаолиятини ташкил этиши ва ўзини-ўзи бошқариши, уни нафақат бошқарув субъекти, балки объекти сифатида ҳам тушуниш заруратини кун тартибига қўяди. Шу боис, раҳбарнинг касбий мукаммаллашуви, ўзини-ўзи бошқариш малакаларини эгаллаши, ташкилот ва ходимлар бошқарувидаги асосий мавзулардан бирига айланади.

Ҳар бир лидер ёки бошлиқ ўзича индивидуал ва такрорланмасдир. Бунинг боиси ҳар бир замонавий бошлиқ фаолиятини ўзига хос тарзда ташкил этишидадир. Ижтимоий психологияда батафсил ўрганилган муаммолардан бири – турли бошқарув услубларидир. Бу соҳада немис олимларидан Г.Гибш ва М.Форверг, рус олимларидан В.Парыгин, Л.Уминский, М.Жуков ва бошқаларнинг ишлари айниқса диққатга сазовордир. Барча илмий тадқиқотлар натижаларини умумлаштирган ҳолда ижтимоий психологияда қабул қилинган уч асосий ва мутлоқ янги яна бир

бошқариш услубларига тавсиф бериб чиқамиз. Бу тўрт услуб – авторитар, демократик, либерал ва партисипатив бошқарув услубларидир.

Авторитар раҳбар барча кўрсатмаларни ишчанлик руҳида, аниқ, равшан, кескин оҳангда ходимларига етказади. Мулоқот жараёнида ҳам ходимларига нисбатан дўқ-пўписа, кескин таъқиқлашлар каби қатъий оҳанглардан фойдаланади. Унинг асосий мақсадларидан бири – нима йўл билан бўлса-да, ўз ҳукмини ходимларига етказиш, керак бўлса, тайзиқ ўтказишдир. Бу тоифа бошқарувчининг нутқи ҳам ҳамиша аниқ ва равон, доимо жиддий тусда бўлади. Бирор иш юзасидан ходимларни мақташ ёки уларга жазо бериш, танқид қилиш объектив ҳисобланиб, бу нарса бошлиқнинг кайфиятига ва ўзга шахсларга нисбатан муносабатига боғлиқ. Жамоа аъзоларини тилак-истаклари, уларнинг фикрлари ва маслаҳатлари жуда кам ҳоллардагина инобатга олинади, аксарият вазиятларда бундай истак ва кўрсатмалар тўғридан-тўғри дўқ-пуписа, камситиш ёки маънавий жазолаш йўли билан чекланади, ёки умуман қониқтирилмайди. Бундай раҳбар ўз иш услублари, келажак режалари, бирор аниқ иш ёки операцияни қандай амалга оширмоқчилигини одатда, жамоадан сир тутади. Унинг фикрича, бу ҳолатлар обрўйига салбий таъсир кўрсатиши мумкин. Гуруҳдаги ижтимоий фазовий муносабатлардаги ўрни жиҳатдан баҳолаганда, бундай бошқарувчи “жамоадан четда”, автономдир.

Авторитар раҳбарда ҳар бир жамоа аъзоларининг қобилиятлари, ишга муносабатлари, мавқеларига кўра тутган ўринлари ҳақида умумий тасаввурлар мавжуд бўлиб, шунга кўра, у ҳар бир ходимнинг иш ҳаракатларини максимал тарзда дастурлаштириб қўйган. Ҳар қандай чеклашлар раҳбарнинг очиқ ғазабини келтиради ва бунинг учун у жазолашнинг турли услубларидан “самарали” фойдаланилади. Бундай жамоаларда ҳокимият марказлаштирилган бўлиб, жамоа раҳбари ушбу марказнинг якка ҳокими саналади. Шунинг учун ҳам, бу ерда “менинг одамларим”, “менинг ишим”, “менинг фикрим бўйича” каби иборалар тез-тез ишлатилади. Бу тоифа раҳбарларда ишга нисбатан шундай фидойилик борки, улар ўзларини айни шу профессионал касбларисиз, одамлар устидан раҳбарлик қилишдек машаққатсиз тасаввур қила олмайдилар, яъни иш уларнинг “бутун вужудини қамраб олган”. Шу сабаб бўлса керак, бундай раҳбар ҳар бир одамнинг кундалик иш фаолиятини, унинг натижаларини жуда яхши билади. Лекин, аслида, уни ишнинг мазмунидан кўра, ўзининг ўша ердаги етакчилик роли, бошлиқлиги кўпроқ қизиқтиради ва ўзига худди шу сифатларига қараб баҳо беради. Бу сифатлар, ўз навбатида, ишнинг сифатига ҳам таъсир қилгани учун жамоа олдига қўйилган топшириқлар бажарилмай қолмайди (“темир раҳбар”). Бундай жамоаларда танқид иши жуда суст, чунки раҳбар ўзини ҳам, бошқаларни ҳам танқид қилишларига йўл қўймайди. Раҳбарнинг фикрича, танқид қилишга фақатгина ундан юқори турадиган бошлиқлар ҳақли. Йиғилишларда одатда, сўзни ўзи бошлаб, ташаббусни охиригача бошқаларга бермайди, одамларнинг таклифлари, уларнинг ҳиссиётлари деярли эътиборга олинмайди.

Г.Гиби ва *М.Форверг*ларнинг таҳлил қилишларича, авторитар лидер бош бўлган ишларнинг самарадорлиги юқори бўлиб, ишлаб чиқариш кўсаткичлари ҳам ошар экан. Лекин жамоадаги маънавий-психологик муҳит оғир, танг бўлиб, бу нарса одамларнинг жамоадан, ишдан қониқмаслик ҳисларини ортишига олиб келади. Бундай раҳбарлар бошчилик қилган меҳнат жамоаларида ишлайдиганлар ўз касблари, иш жойларини осонликча алмаштиришлари мумкин.

Демократик раҳбар, аксинча, ходимларига мустақиллик, эрк бериш тарафдори саналади. Иш мобайнида ходимларга топшириқлар берганда, одатда, уларнинг шахсий қобилиятларини ҳисобга олган ҳолда тақсимлайди. Бунда у ходимларнинг касбга нисбатан шахсий мойилликларини, хоҳиш ва истакларини ҳам ҳисобга олади. Буйруқ ёки топшириқлар одатда, таклиф маъносида берилади. Нутқи оддий, доимо осойишта, сокин бўлиб, унда ўртоқларча, дўстона муносабат, самимият сезилиб туради. Бирор ходимни мақташ, унинг лавозимини ошириш ёки ишдаги камчиликка кўра ишига баҳо бериш доимо жамоа аъзоларининг фикри билан келишилган ҳолда амалга оширилади. Танқид кўпинча таклиф, истак шаклида, амалга оширилган ишларнинг мазмунига баҳо бериш ҳолда эгасига етказилади. Ҳар бир янги иш жамоа маслаҳатисиз бошланмайди. Шунинг учун ҳам, бу тоифа раҳбарнинг фазовий-ижтимоий ҳолати “**жамоа ичида**”дир.

Жамоада танқид ва ўз-ўзини танқид шундай йўлга қўйилганки, унинг оқибатида ҳеч ким азият чекмайди. Чунки кўпроқ бошлиқ эмас, балки жамоанинг бошқа фаоллари – норасмий лидерлар кимдир ишда камчиликка йўл қўйган бўлса, унинг фаолиятини танқид қиладилар. Ўз навбатида бошлиқ ҳам йўл қўйган хато-камчиликларини жамоатчилик олдида бўйнига олишдан қўрқмайди. Чунки ундаги маъсулият ҳисси нафақат юқори бошқарув ташкилотлари аъзолари, балки ходимлар билан мулоқот пайтида ҳам сезилиб туради. Кун тартибига қўйилган топшириқ юзасидан маъсулиятни бошқаларга ҳам бўлиб беришни яхши кўради. Бошлиқнинг ходимларидан сири йўқ, шунинг учун ҳам мажлисларда кўпроқ у эмас, балки барча ходимлар гапирадилар, охирги қарор

чиқариш ва сўзларни якунлаш, умумлаштириш ҳуқуқидан тўлиқ фойдаланади.

Гибш ва *Форверг*ларнинг таҳлилига кўра, бундай бошлиқ раҳбарлик қилган жамоларда маънавий-психологик муҳит жуда яхши, ишчилар жамоадан, ишдан қониқиш ҳосил қилганлар, ишдан кетиш ҳоллари кам экан-у, лекин ишлаб чиқариш зўрға норма ҳолатида бўлар экан. Сабаби бундай раҳбардан одатда, табиатан дангаса саналган ходимлар фойдаланадилар.

Либерал (лоқайд) услубда ишлайдиган раҳбарнинг кайфиятини, ишга муносабатини, ишдан мамнун ёки мамнун эмаслигини билиш қийин. Унда таъқиқлаш, дўқ-пўписа бўлмайди, балки унинг ўрнига ишнинг охирги оқибати билан танишиш билан чекланади, холос. Жамоада ҳамкорлик йўқ, бошлиқ жамоанинг муаммолари ишнинг баланд-пасти билан қизиқмайдигандай, гўёки “коиинотда” юрганга ўхшайди, Аниқ кўрсатмалар бермайди, унинг ўрнига норасмий лидерлар ёки ўзига яқин шахслар орқали қилиниши лозим бўлган топшириқлар ходимларга етказилади. Асосий вазифа, унинг назарида, ходимлар учун иш шароитини яратиш, ишдаги камчиликларни бартараф этиш, керакли маҳсулот, хом-ашё кабиларни топиб келиш, мажлисларда қатнашиш. Ходимлар билан мулоқотда бўлишга тўғри келганда, у доимо хушмуомала бўлиб, одоб-ахлоқ нормаларини бузмасликка ҳаракат қилади, лекин ҳеч қачон улар билан тортишмайди. Мажлисларда агар бирор муаммо мунозарани келтириб чиқарса, у бевосита жараёнга аралашмай охирги сўзни ўзига қолдиради. Шундай қилиб, ходимларга фикрлаш ва хатти-ҳаракатлар эркинлиги бериб қўйилган. Шу эркин ҳаракатлар юзасидан бошлиқнинг фикри сўралган тақдирда ҳам, ундан аниқ гап чиқмайди, чунки у ходимларни яхши билмайди, қолаверса, уларни хафа қилиб қўйишдан қўрқади. Унинг фазовий психологик ҳолати – “гуруҳ ташқарисида”.

Олимлар фикрича, бундай раҳбар ишини олиб борган жамоаларда барча кўрсаткичлар доимо орқада, ходимлар кўними ҳам йўқ. Либерал раҳбар ишда анархияни келтириб чиқариб қўйиб, кўп турмай бошқа ердан иш қидиришга ҳаракат қилади.

Юқорида баҳо берилган бошқариш услублари кўпроқ лидерликка эмас, раҳбарликка тааллуқли. Илмий адабиётларда бу иккала ибора бирга ишлатилиб, кўпинча, энг яхши раҳбар барча лидерлик сифатларини ҳам мужассамлаштирган бўлади, деб айтилади. Чунки, соф ижтимоий-психологик лидернинг турлари хилма-хил шароитларда ўзида кўпроқ намоён этадиган шахсий сифатларга табақаланади. Масалан, лидер ташкилотчи, лидер ташаббускор, лидер эрудит, жамоа ҳиссий эмоционал ҳолатини бошқарувчи лидер, лидер билағон. Яхши раҳбар ана шу лидер сифатларини билган ҳолда уларни ўзида тарбиялаши ва жамоасидаги лидерлар билан ҳамкорликда ишлай олиши керак. Охирги йилларда Москва ва бошқа йирик марказларда ўтказилган тадқиқотлар натижасида шундай хулосага келиндики, аслида ҳаётда соф демократ, авторитар раҳбарни учратиш қийин, лекин учраган пайтда ҳам улар бир жамоани узоқ муддат бошқара олмаслиги маълум бўлди. Шунинг учун ҳам улар вазиятга боғлиқ. Конкрет жамоа, ундаги қабул қилинган хатти-ҳаракат нормалари шахслараро муносабатлар типи лидернинг ҳам раҳбарнинг ҳам иш тактикаси ва услубини белгилайди деган ғоя қабул қилинмоқда.

Ташкилот бошқарувидаги яна бир услуб – ***партисипативлик*** деб аталиб, унда раҳбарнинг ташкилот мақсадига эришиш йўлида ходимлар билан горизонтал йўналишдаги муносабатларни ривожлантириши тушунилади. Мутахассислар айнан партисипативликни энг самарали услублар қаторида кўрадилар. Бу услуб раҳбарнинг қуйидагича хулқида намоён бўлади: раҳбарнинг ходимлари билан мунтазам фикр алмашуви; раҳбар ва ходим муносабатидаги очиқлик ва самимийлик; ходимларнинг ташкилий қарорлар қабул қилишга жалб этилганлиги; раҳбар ўз бурч ва ҳуқуқларининг маълум қисмини ходим зиммасига ўтказиши; ташкилот вазифаларини режалаштириш ва амалга оширишда ходимларни жалб этиш; мустақил қарор қабул қила олиш ҳуқуқига эга бўлган махсус гуруҳлар тузиш (масалан, “сифат назорати гуруҳи”).

Ривожланган мамлакатлар менежерлари қуйидаги ҳолларда партисипативлик стратегиясига мурожаат этадилар: ходимлар савиясининг юқорилиги шароитида, қарор қабул қилишни аста-секин марказлашмаган тарзда амалга ошириш мақсадида; қарор самарали ижро этилиши заруриятида (японияликлар қарорни секин қабул қилишади, лекин қарор ижроси жуда тез амалга оширилади); қуйи бўғин раҳбарлари ва ходимлар малакасини ошириш механизми яратилганда; “янгиликларни жорий этиш” юзасидан таклифларни кўпайтириш мақсадида.

Партисипативлик услубини қўллай оладиган раҳбар шахси ҳақида гапирсак, у аввалambор, ўзига ишонган инсон, ёши катта, маълумот даражаси ҳам юқори, ходимидаги ташаббус ва интилишни қадрлайди, ундан ижодий ёндашув ва қадриятларга содиқликни кутади. Ходимга тегишли бўлган характер хислатлари кўп жиҳатдан бу услубни қўллаш доирасини кенгайтириши мумкин. Бу тоифа ходимларга қуйидаги хислатлар тегишлидир: юксак билим ва малакага эга бўлиш, мустақил фикрлашга интилиш, ижодий салоҳиятга эгалик, ишга катта қизиқишнинг мавжудлиги

ҳамда истиқболдаги мақсадга йўналганлик, жамоада тенг муносабатларга интилиш. Бундай ходим учун унинг ташкилот ҳаётига қўшаётган улушини баҳолаш мезони – ҳамкасабалари фикридир. Бундай ходим одатда ташкилотда юқори мавқега эга. Партисипативлик услубини қўллаш имкониятининг учинчи манбаи – гуруҳ олдида турган вазифадир. Бу вазифа қуйидаги тавсифларга эга бўлганда ушбу услуб орқали мақсадга эришиш мумкин: масала ечимлари кўплиги, агар уни ҳар хил йўллар билан ҳал этиш имкони бўлса; назарий таҳлил талаб этувчи ва юксак махорат орқали ҳал этилувчи; уни бажариш учун ўрта меъёрдаги ички зўриқиш талаб этилса.

Хулоса. Лекин партисипатив услубни қўллашга баъзи бир омиллар тўсиқлик қилади. Хусусан: раҳбар ўз ваколатларини ходимлар билан бўлишишни истамаганда; ходим касбий маҳоратининг пастлиги, ўз кучига ишонмаслиги, бирон ишни мустақил бажаришдан чўчиши; ташкилотда маълумот алмашуви ёмонлиги натижасида зарур қарор ишлаб чиқиш имкониятининг йўқлиги; ижтимоий рағбатлантириш сустлиги натижасида ҳамкорлик муносабатлари шаклланмаганлиги; вазифани бажариш учун сарфланадиган вақтнинг камлиги; вазифанинг ҳал этилиши авторитар услубни талаб этадиган алоҳида вазиятларда.

Лекин раҳбарлик услубларининг психологик мазмун ва моҳиятини билишнинг амалий аҳамияти шундаки, ҳар бир услубда ўзига хос ижобий томон бор. Моҳир раҳбар ўзини-ўзи тарбиялар экан, ўшаларнинг энг мақбули, айниқса, ўзи раҳбарлик қилаётган жамоага мосларини тарбиялаши мақсадга мувофиқдир.

Адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 28 январдаги ПФ-60-сон «2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида».
2. Каримова В.М., Акрамова Ф.А. Иқтисодий психология. Маърузалар матни. – Т.: 2002. – Б. 4.
3. Каримова В.М., Ҳайитов О.Э., Умарова Н.Ш. Бошқарув соҳасидаги профессионал компетенция асослари: Монография. / Проф. В.М.Каримова таҳрири остида. – Т.: ТДИУ “Талаба”, 2007. – Б. 32-33.
4. Махмудов И.И. Бошқарув психологияси: Ўқув қўлланма / Масъул муҳаррир: А.Холбеков. – Т.: ДЖҚА “Раҳбар” маркази; “YUNAKS-PRINT” МЧЖ, 2006. – Б. 45-47.
5. Психология. Учебник. / Под. ред. А.А. Крылов. – М.: “ПРОСПЕКТ”, 1998. – С. 547-548.

O‘QUVCHILARNING INDUKTIV TAFAKKURINI SHAKLLANTIRISH MASALALARI

Rasulov Xaydar Raupovich,
Buxoro davlat universiteti, Matematik- analiz kafedrasi dotsenti
fizika-matematika fanlari nomzodi,
http://orcid.org/0000-0001-8525-4701
xrasulov71@mail.ru
Muzaffarova Mohinur Umarovna,
Buxoro davlat universiteti, Fizika-matematika fakulteti talabasi

Maqolada 5-6-sinf o‘quvchilarining induktiv tafakkurini shakllantirish ularda mantiqiy tafakkur malakalarini tarkib toptirishning zaruriy sharti ekanligi haqida ayrim mulohazalar bildirilgan. Induktiv xulosa chiqarishining rivojlanishi, o‘quvchilarning kelgusida tushunchalar o‘rtasidagi bog‘liqliklarni o‘rganishi va deduktiv fikr yuritishining o‘sishiga olib kelishi misollar yordamida yoritib berilgan.

Kalit so‘zlar: *tafakkur, natural sonlar, induktiv va deduktiv xulosalar, analiz, sintez, induksiya usuli, abstrakt, tasdiq, chala induksiya, to‘la induksiya, tub son, tengsizlik, to‘plam, tajriba.*

ВОПРОСЫ ФОРМИРОВАНИИ ИНДУКТИВНОГО МЫШЛЕНИЯ ШКОЛЬНИКОВ

В статье приведены некоторые соображения о том, что формирование индуктивного мышления 5-6-классников является необходимым условием развития у них навыков логического мышления. С помощью примеров разъяснено, что развитие индуктивного мышления приводит в будущем к росту у учащихся дедуктивного мышления и знаний о связях между понятиями.

Ключевые слова: *мышление, натуральные числа, индуктивные и дедуктивные выводы, анализ, синтез, метод индукции, абстрактный, утверждение, неполная индукция, полная индукция, простое число, неравенство, множество, эксперимент.*

INDUCTIVE THINKING OF STUDENTS FORMATION MATTERS

The article makes some remarks that the formation of inductive thinking in 5-6 graders is a necessary condition for the formation of their logical thinking skills. Examples illustrate the development of inductive thinking, which leads to the growth of pupils' future knowledge about the relationships between concepts and deductive thinking.

Keywords: *thinking, natural numbers, inductive and deductive conclusions, analysis, synthesis, method of induction, abstract, confirmation, incomplete induction, complete induction, prime number, inequality, set, experiment.*

Kirish. Ma’lumki, tafakkur bilishning oliy formasi bo‘lib, u sezgi (tuyg‘u, idrok, tasavvur) orqali bilib olish asosida vujudga keladi va bevosita kuzatilmayotgan narsalar haqida bilish va hukm qilish imkoniyatini beradi. Kishilarda fikrlash faoliyati tafakkur operatsiyalari: analiz va sintez, taqqoslash, abstraksiya va konkretlashtirish yordamida amalga oshadi hamda tushuncha, hukm va xulosa chiqarishdan iborat mantiqiy formalarni o‘taydi.

Tasavvur konkret predmetning obrazi bo‘lsa, tushuncha esa buyum haqida umumiy fikrdir. Boshqacha qilib aytganda, tushuncha umumlashtirilgan, mavhum, noaniq xarakterga ega bo‘ladi. Masalan, sekundiga 300 ming km tezlik bilan (yorug‘lik tezligi) harakat qilishni tasavvur qilib bo‘lmaydi, uni faqat fikrlash mumkin [1-2].

Bilish jarayonida tushunchaning mazmuni kengayadi va chuqurlashadi. Masalan, son tushunchasini olaylik. 5-sinf o‘quvchilari faqat natural sonlar bilan ish ko‘radilar, ya’ni son deganda natural sonni tushunadilar. 5-sinf o‘quvchilari esa qarama-qarshi yo‘nalish haqida tasavvurga ega bo‘ladilar va natijada ularda son tushunchasi kengayadi.

Tushunchaning mazmuni hukmda ochib beriladi. Hukm biror mulohazani tasdiqlash yoki inkor qilishni bildiradi. Masalan: «qo‘shni burchaklar birlashmasi ikki to‘g‘ri burchakka teng», «9 soni 4 ga qoldiqsiz bo‘linmaydi» va hokazo. Hukmning to‘g‘riligini tajribada va shu bilan birga xulosa chiqarish vaqtida tekshirib ko‘rish mumkin. Agar hukmlar to‘g‘ri bo‘lsa, u holda ular yordamida mantiqiy fikr yuritish natijasida hosil qilingan xulosa ham to‘g‘ri bo‘ladi.

Masalan, $2^x = 32$ tenglamani $x = 5$ qanoatlantirgani uchun bu son tenglamaning yechimidir.

Tekshirish: $2^x = 32$.

Bunda tekshirib ko‘rib, hukmning to‘g‘riligiga ishonch hosil qilinadi.

Xulosa – «$x = 5$ berilgan tenglamaning yechimidir».

Asosiy qism. Xulosa chiqarish murakkab fikr yuritish faoliyati bo‘lib, kishi bu jarayonda har xil hukmlarni taqqoslab va analiz qilib, umumiy yoki yakka mantiqiy xulosalarga keladi.Kishilar fikrlarining to‘g‘riligini isbotlashda induktiv va deduktiv xulosalardan foydalanadilar. Kishi induktiv xulosa chiqarishda ko‘pincha tajribaga asoslanadi va tushunchalar o‘rtasidagi bog‘lanishlarni aniqlaydi. Induktiv xulosa chiqarishning ahamiyati shundaki, u aniq misollar, tajribalarga taya’nib, umumiy yangi qonun va qoidalar topishga yordam beradi. Induktiv xulosa chiqarishda yakka hukmdan umumiy hukmga o‘tiladi, tushunchalarning xulosalari analiz qilinadi, taqqoslanadi va umumiylik aniqlanadi. So‘ngra belgilarni sintez qilish yordamida umumiy xulosaga kelinib, umumiy qonun yoki qoida yaratiladi [3].

Ayrim yoki xususiy ma’lumotlarga taya’nib umumiy xulosa chiqarish induksiya deyiladi. Induksiya usulining o‘rni asosan 5-sinfda bo‘lib, bu usul 6-sinfda ham davom ettiriladi.

Induksiyaning o‘rni va o‘quvchilarning matematik tafakkurlarini o‘stirishdagi rolini ko‘rib o‘taylik. Induksiya so‘zi lotincha bo‘lib, induction - ishonmoq, tajriba va kuzatish ma’nosini bildiradi. Demak, induksiya «xususiydan umumiyga» prinsipi asosida mantiqiy xulosa chiqarishdir.

O‘rganilayotgan hodisalarga doir hamma hollarni o‘z ichiga olmagan ma’lumotlar asosida umumiy xulosa chiqarish chala induksiya deb ataladi. Bunday ma’lumotlar, odatda kuzatishlar va ayrim tajribalardan olinadi. Masalan:

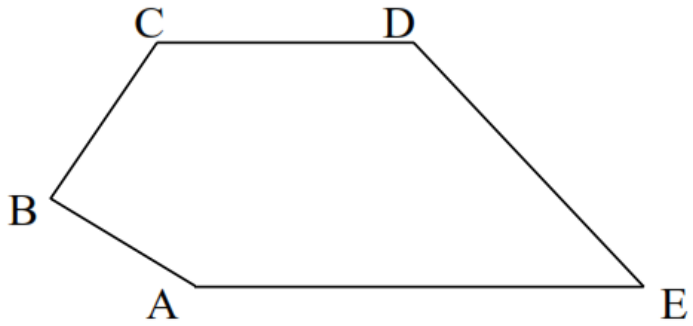

1-chizma

siniq chiziq uchlarini birlashtiruvchi kesmaning xossasi («xossa» termini ishlatilmaydi) tajriba (chala induksiya) asosida tushuntiriladi (1- chizma).

$ABCDE$ siniq chiziqdagi AB, BC, CD va DE kesmalarning uzunliklarini o‘lchab, ularning yig‘indisi topiladi va AE kesmaning uzunligi bilan taqqoslanadi. O‘quvchilar o‘lchab ko‘rish natijasida $ABCDE$ siniq chiziqning uzunligi AE kesmaning uzunligidan katta ekanligiga ishonch hosil qilishadi va quyidagi xulosaga kelishadi: «har doim siniq chiziq uzunligi uning uchlarini birlashtiruvchi kesma uzunligidan katta bo‘ladi, ya’ni:

$$|AB| + |BC| + |CD| + |DE| + \cdots + |ME| > |AE|$$

yoki

$$|AE| < |AB| + |BC| + |CD| + |DE| + \cdots + |ME|».$$

Uchburchak tomonining xossalarini keltirib chiqarishda bu xossani siniq chiziq bo‘g‘inlari ikkita bo‘lgan hol uchun tatbiq etib, deduktiv xulosa chiqariladi. O‘quvchilarni yuqoridagi kabi induktiv xulosa chiqarishga o‘rgatish, matematika fanining tatbiqiy ahamiyatini tushuntirish, olingan bilimlarni turmushda qo‘llay olish malakalarini shakllantiradi, o‘quvchilarni asta-sekin aniq faktlardan umumiy, abstrakt tasdiqlarga o‘ta bilishga o‘rgatadi.

To‘la induksiyani quyidagi sxemada tasvirlash mumkin: $A_1, A_2, \ldots, A_n$ lar B dir; $A_1, A_2, \ldots, A_n$ lar to‘plamini A desak, A ning har bir elementi B dir. Bunday xulosa chiqarishda uning shart qismidagi tushunchalarning hajmi xulosada to‘la o‘z aksini topadi. A tushunchaning hajmi $A_1, A_2, \ldots, A_n$ tushunchalarning hajmlari yig‘indisiga teng.

To‘la induksiya Aristotelga ham ma’lum bo‘lgan. Shuning uchun uni Aristotel induksiyasi deyiladi. To‘la induksiya aqliy xulosa chiqarish usullaridan biri bo‘lib hisoblanadi. Masalan:

a) 1 dan 15 gacha toq sonlarning yig‘indisi natural sonning kvadrati bo‘lishini ko‘rsatish kerak bo‘lsin.

1) $1 + 3 = 4 = 2^2$;

2) $1 + 3 + 5 = 9 = 3^2$;

3) $1+3+5+7=16=4^2$;

4) $1+3+5+7+9=25=5^2$;

5) $1+3+5+7+9+11=36=6^2$;

6) $1+3+5+7+9+11+13=49=7^2$;

7) $1+3+5+7+9+11+13+15=64=8^2$.

Bu misollar talab qilingan 7 ta holni o‘z ichiga oldi. Shu talab qilingan hollar uchun to‘la induksiya usuli qo‘llanildi. Bu 7 holdan 2 ta yoki 3 tasidan foydalanib, bu qoida 7 ta hol uchun ham o‘rinli deyilsa, u holda chala induksiyaga asoslangan bo‘lamiz. Umumiy holda isbot qilish esa matematik induksiya usulini qo‘llash lozim bo‘ladi.

b) Uchburchakning ichki burchaklari kattaliklari yig‘indisini tajribada aniqlash lozim bo‘lsa, 3 ta hol (o‘tkir burchakli, to‘g‘ri burchakli, o‘tmas burchakli uchburchaklar) ko‘riladi. Agar faqat bitta hol bilan chegaralanib qolinsa, u holda chala iduksiyaga asoslangan bo‘linadi. Chala induksiya evristik usullardan biri bo‘lib, unda har doim ham to‘g‘ri umumiy xulosa chiqarib bo‘lmaydi.

Matematika tarixidan bunday misollarni ko‘plab keltirish mumkin. Masalan, ma’lumki, tub sonlarni hosil qiluvchi formulani aniqlash qadim zamonlardan beri matematiklarning fikrini jalb qilgan. Mashhur fransuz matematigi Ferma bu formulani $2^{2^n}+1$ ko‘rinishdan iborat deb hisoblagan. U n ning $0,1,2,3$ qiymatlarida tekshirib ko‘rgan va shu xulosaga kelgan. Ammo XVIII asrda Peterburg Fanlar akademiyasining a’zosi, mashhur matematik Eyler $n=5$ bo‘lganda, bu formula 641 ga bo‘linadigan $4\,291\,967\,297$ dan iborat murakkab son berishini isbotlagan.

Keyinchalik bu formulaning n ning boshqa bir qancha qiymatlarida ham noto‘g‘ri ekanligi aniqlangan. n^2+n+17 ifodani $n=0,1,2,3,\ldots,15$ qiymatlarida tub son ekanligini tekshirib ko‘rish mumkin. Ammo $n=16$ bo‘lganda $289=17^2$ murakkab son bo‘ladi. Shuningdek, x^2+x+41 ifodada x ning ayrim qiymatlarida tub son bo‘lishini (chala induksiya) ko‘rsatish mumkin. Ammo bu ifoda tub sonlar formulasini ifoda qila olmaydi, chunki $x=41$ bo‘lganda bu ifoda 41 ga karrali murakkab sonni hosil qiladi.

Agar 6-7-sinflarda son nuri va sonlar o‘qi tushunchalarining kiritilishi butun sonlarni qo‘shish va ayirishda, tengsizliklarni yechishda katta yordam beradi. Masalan, $3\le x\le 6$ tengsizlikning yechimlarini yozish talab etilsa, o‘quvchi avvalo son nurini chizadi (2-chizma). Unda boshlang‘ich nuqta va birlik kesmani tanlab oladi. Shundan keyin son nuridan 3 va 6 ning o‘rnini aniqlaydi. Son nuridan ko‘rinadiki, tengsizlikni qanoatlatiruvchi yechim $\{3,4,5,6\}$ to‘plamdan iborat.

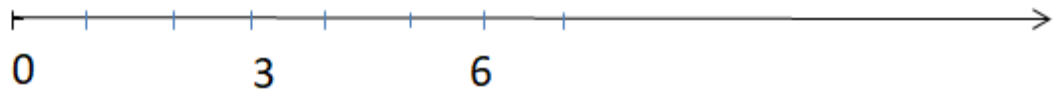

2- chizma

O‘quvchi yechimlarni son nurida ko‘rsata bilishi muhimdir. Ayniqsa, tengsizliklarning yechimini son o‘qida tasvirlashga o‘rgatish zarur.

Masalan, $x\le a$ tengsizlikning yechimlar to‘plami son nuridagi a nuqta va undan chapga joylashgan hamma nuqtalar to‘plamidan iborat (3-chizma).

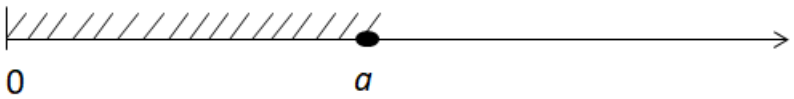

3- chizma

$x<a$ tengsizlikning yechimlari to‘plamiga a nuqtadan chapdagi hamma nuqtalar to‘plami kiradi, ammo a ning o‘zi kirmaydi. $x\ge a$ yuqoridagiga o‘xshash ko‘rinishga ega (4-chizma).

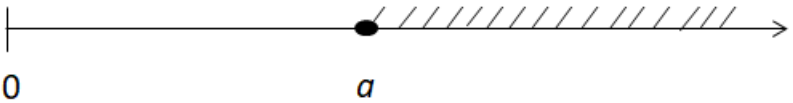

4- chizma

Endi qo‘sh tengsizliklarni ko‘raylik. $a\le x\le b$ tengsizlikning yechimlari to‘plami a va b orasida yotuvchi (a va b nuqtalar ham shu to‘plamga kiradi) barcha nuqtalar to‘plamidan iborat (5-chizma).

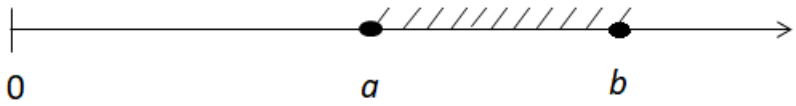

5- chizma

$a < x < b$ tengsizlikning yechimlari to‘plami son nurida a va b orasidagi hamma nuqtalar to‘plamidan (a va b nuqtalar bu to‘plamga kirmaydi) iborat (6-chizma). Bunday to‘plamni uchlari a va b bo‘lgan oraliq to‘plami deyiladi.

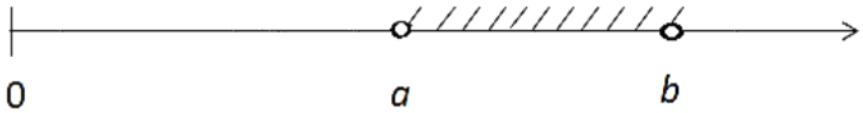

6- chizma

Shuningdek, $a \leq x < b$ va $a < x \leq b$ tengsizliklarning ham yechimlari ko‘rsatish mumkin (7-chizma a, b).

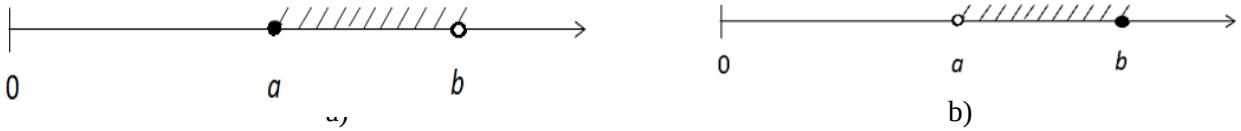

a) b)

7- chizma

Agar tengsizlik natural son va 0 dan iborat to‘plamda yechilsa, u holda ko‘pgina tengsizliklar bir xil yechimlar to‘plamiga ega bo‘ladi. Masalan:

a) $4 \leq x \leq 8$; b) $4 \leq x < 9$; c) $3 < x \leq 8$; d) $3 < x < 9$.

To‘rtala tengsizlikning ham yechimlari to‘plami $x = (4, 5, 6, 7, 8)$ dan iborat (8-chizma, a, b, c, d).

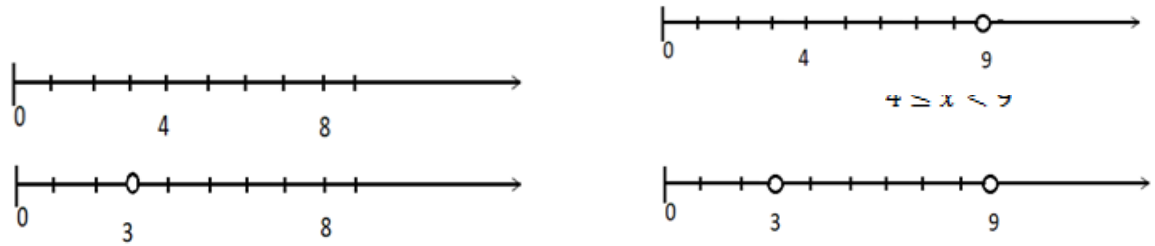

8-chizma

Bunga ishonch hosil qilish uchun yechimlar to‘plamidagi har bir sonni to‘rtala tengsizlikga ham qo‘yib chiqiladi. Haqiqiy sonlar to‘plamida esa to‘rtala tengsizlik har xil yechimlar to‘plamiga ega bo‘ladi. Masalan, a) tengsizlikda: $4, 5 \in x$; c) tengsizlikda: $4, 5 \in x$.

Yuqoridagi kabi mulohaza yuritish 7-sinfda ham davom ettiriladi. Masalan, $4 \leq |x| \leq 8$ tengsizlikning yechimlar to‘plami ikkita $4 \leq |x| \leq 8$ va $-8 \leq |x| \leq -4$ tengsizliklarning yechimlari to‘plami yig‘indisidan iborat, ya’ni

$x = \{4, 5, 6, 7, 8\} \cup \{-4, -5, -6, -7, -8\} = \{-4, -5, -6, -7, -8, 4, 5, 6, 7, 8\}$.

Bu erda o‘quvchi modul ishorasi bo‘lmagan holda yechimni ko‘z oldiga keltiradi va shu sonlarning qarama-qarshi ishora bilan olinishi ham mumkinligi, ya’ni $|-a| = |-a|$ (9-chizma) ekanligini ko‘z oldiga keltirish bilan yechimni yoza oladi.

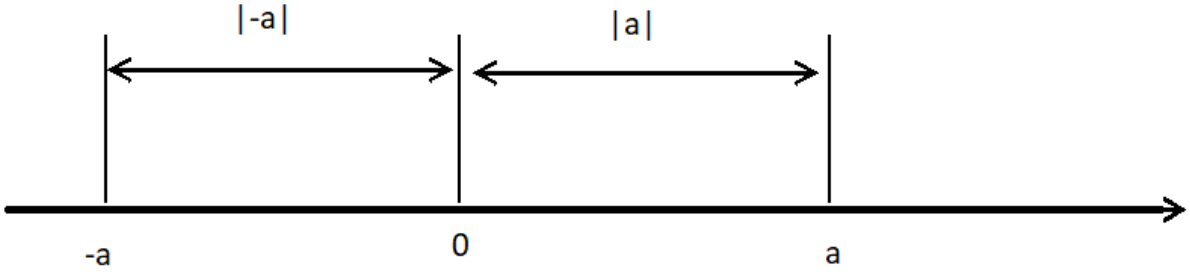

9-chizma

Topilgan yechimlarning har birini berilgan tengsizlikka qo‘yish bilan uni rost mulohazaga aylantiradi va yechimning to‘g‘riligiga ishonch hosil qiladi. Bir necha misolning (tajribada) to‘g‘riligi aniqlangach,

yuqoridagi kabi misollarda intuitsiya (fikrdan kuzatish «intuere» - tajribaga asoslanmoq) yordamida tengsizlikning yechimlari aniqlanadi.

$4 \le |x| \le 8$ tengsizlikni quyidagicha ham yechish mumkin. Buning uchun $|x| \le 8$ va $|x| \ge 4$ tengsizliklarni yechimlari to‘plamini topib, ularning kesishmasini olish kifoya.

a) $x \ge 0$ bo‘lsin, u holda $|x| \le 8$ ning yechimlari to‘plami $C = \{0,1,2,3,4,5,6,7,8\}, |x| \ge 4$ ning yechimlari to‘plami $D = \{4,5,6 \dots\}$.

Bu ikkala to‘plam kesishmasini M deylik: $M = C \cap D = \{4,5,6,7,8\}$.

b) $x < 0$ bo‘lsin, u holda $|x| < 8$ ning yechimlari to‘plami: $A = \{-1,-2,-3,-4,-5,-6,-7,-8\}: |x| \ge 4$ ning yechimlari to‘plami: $B = \{-4,-5,-6 \dots\}$. Bu to‘plamlarning kesishmasini katta P deylik: $P = A \cap B = \{,-4,-5,-6,-7,-8\}$.

Shunday qilib, $4 \le |x| \le 8$ tengsizlikning yechimlari to‘plami M va P to‘plamlarning yig‘indisidan iborat: $M \cup P = \{-3,-4,-5,-6,-7,3,4,5,6,7\}$.

Topilgan yechimlarni tengsizlikni qanoatlantirishini 10-chizmadan ko‘rish mumkin.

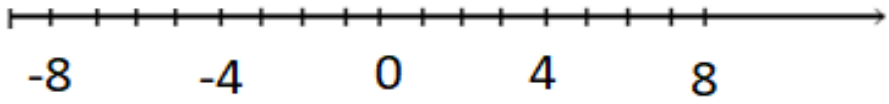

10- chizma

Tenglamalar ikki xil usulda yechiladi: 1) Faqat tajriba yordamida yechim topiladi yoki tanlanadi. Bunda biror qoidaga asoslanilmadi, balki noma’lum o‘rniga natural sonlarni fikran qo‘yib, to‘g‘ri tenglik hosil qilinadi. Masalan, quyidagi tenglamalarni yeching:

a) $x * x = 9;$ b) $x^2 = 81;$ c) $x = 2x;$ d) $43y = y$.

Bunday tenglamalarni yechishda, odatda, qanday son tenglamani qanoatlantiradi degan savolning qo‘yilishi yechimni aniqlaydi. O‘quvchi yechimni fikran tekshirib ko‘radi, ya’ni bu yerda intuitiv fikr yuritadi.

2) Tajriba asosida chiqarilgan biror xulosaga taya’nib, fikr yuritish yordamida yechiladi. Masalan, «noma’lum qo‘shiluvchi qanday topiladi?» temasini tushuntirishda tarozi muvozanatidan foydalaniladi. Uning bir pallasida bir qop yuk va 8 kg tosh bor. Ikkinchi pallasida esa 21 kg tosh bor. Tarozining har ikkala pallasidan 8 kg dan tosh olinsa, uning muvozanati o‘zgarmaydi. Demak, $8 + x = 21$ tenglamada noma’lumni topish uchun 21 dan 8 ni ayirish kerak ekan, ya’ni $x = 21 - 8$; shundan keyin noma’lum qo‘shiluvchini topish qoidasi chiqariladi.

Qoida. Noma’lum qo‘shiluvchini topish uchun yig‘indidan ma’lum qo‘shiluvchini ayirish kerak.

Bundan keyin har doim tenglamalar shu qoidaga asoslanib yechiladi.

Shunday qilib, o‘quvchida asta-sekin «asoslanish» malakalari hosil bo‘ladi va shuning natijasida deduktiv tafakkur malakalari shakllanadi.

Shuningdek, kamayuvchi, ayriluvchi, ko‘paytiruvchi, bo‘linuvchi va bo‘luvchini topishga oid tenglamalar yechishda o‘quvchi ham tajriba asosida sinab ko‘radi (ishonch hosil qiladi), ham shu mavzuga oid chiqarilgan qoidaga asoslanadi va undan foydalanadi.

Keyinchalik biror tenglama va masalalar yechishda bitta qoidadan emas, balki bir nechta qoidadan foydalaniladi. Masalan, $20(x - 9) = -60$ tenglamani yechaylik.

1-usul. a) ko‘paytirishning taqsimot qonuniga asosan: $20x - 180 = -60;$

b) tenglamaning xossasiga yoki kamayuvchini topish qoidasiga asosan: $20x = -60 + 180.$

c) ishoralari har xil bo‘lgan sonlarni qo‘shish qoidasiga asosan: $20x = 120;$

d) noma’lum ko‘paytuvchini topish qoidasiga asosan: $x = 120 \div 20;$

e) ishoralari har xil bo‘lgan sonlarni bo‘lish qoidasiga asosan: $x = 6.$

Yechish tajriba yordamida tekshirib ko‘riladi, ya’ni $20(6 - 9) = 20(-3) = -60.$

2-usul. a) noma’lum ko‘paytuvchini topish qoidasi: $x - 9 = -60 \div 20;$

b) noma’lum kamayuvchini topish qoidasiga asosan: $x - 9 = -3;$

c) noma’lum kamayuvchini topish qoidasiga asosan: $x = -3 + 9;$

d) noma’lum kamayuvchini topish qoidasiga asosan: $x = 6.$

O‘quvchining bu qoidalarga asoslarini o‘z fikrini «asoslay olish» ga (deduktiv fikr yuritishga), «dalil keltira olish» ga o‘rgatadi va «isbot qilish» tushunchasini tayyorlaydi.

Yuqoridagi usullar o‘quvchining maniqiy fikrlash doirasini kengaytiradi. Ba’zan yuqoridagi ikki usulni bitta tenglamani yechishda qo‘llanishiga to‘g‘ri keladi. Masalan, ushbu $30 - x = -17$ tenglamani yechish talab etilsin.

1) Ma’lum qoidaga asoslanish (deduktiv fikr yuritish) yordamida:

a) $x + a = b$ yoki $-x + a = b$ ko‘rinishidagi har qanday tenglamani yeching, chap va o‘ng qismlarga $-a$ sonini qo‘shish bilan yechish mumkin degan qoidaga asosan: $-30 + 30 - x = -17 + (-30)$;

b) butun sonlarni qo‘shish qoidalariga asosan: $-x = -47$. Noma’lumni topish uchun biror qoida yo‘q (tenglikni biror songa ko‘paytirish mumkinligi hali o‘tilmagan).

Shuning uchun tajriba yordamida x ni topishga majburmiz.

2) Faqat tajriba yordamida yechimni topish yoki tanlash (induksiya usuli) yordamida:

a) tenglamani mantiqan o‘qish talab etiladi (shunday sonni topish kerakki, uning qarama-qarshisi -47 bo‘lsin):

b) tenglikni qanoatlantiruvchi sonni topish talab etiladi: $x = 47$.

Xulosa. Yuqorida aytib o‘tilganidek, xulosa chiqarish murakkab fikr yuritish faoliyati bo‘lib, kishi bu jarayonda har xil hukmlarni taqqoslab va analiz qilib, umumiy yoki yakka mantiqiy xulosalarga keladi. Shu o‘rinda tenglama o‘zgaruvchi qatnashgan mulohaza formasi sifatida qaraladi. Demak, to‘g‘ri mulohaza hosil qiluvchi noma’lumning qiymati tenglamaning yechimi bo‘la oladi.

Kelgusida o‘quvchilarda induktiv tafakkur yuritish ko‘nikmalarini shakllantirish texnologiyasi bo‘yicha maxsus turdagi topshiriqlar, mustaqil faoliyat turlarini ishlab chiqish ijobiy samaralar beradi [4].

Induktiv usuldan deduktiv usulga asta-sekin o‘ta borish 5-sinfdan hisoblashga oid, 6-sinfdan hisoblashga, yasashga va isbotlashga oid masalalar yechish jarayonida yanada shakllanadi. Bundan tashqari, o‘quvchilar o‘z fikrini asoslay olishga va dalil keltira olishga o‘rganadi va natijada ularda isbot qilish ko‘nikmasi shakllanadi.

Adabiyotlar:

1. Nishonova Z.T. Oliy maktab psixologiyasi. Toshkent :-2003 y., 300 b.
2. Karimova V.M., Sunnatova R.I, Tojiboeva R.N. Mustaqil fikrlash. Toshkent: 2000 y., 125 b.
3. Mahmudov M. O‘quv materialini didaktik loyihalash tizimi. «Pedagogik mahorat», 2002 yil, 3-son, 3-11 betlar.
4. Navro‘zova G.N., Zoirov E.X. Mantiq fanidan ma'ruza matnlari. Buxoro: 2008, 177 b.

БЎЛАЖАК БОШЛАНҒИЧ СИНФ ЎҚИТУВЧИЛАРИНИНГ ЖАМОАВИЙ ИЖОДИЙ ФАОЛИЯТИНИ ТАШКИЛ ЭТИШ ПЕДАГОГИК ШАРТ-ШАРОИТЛАРИ ВА МЕХАНИЗМЛАРИ

Саидова Гулруҳ Ҳалим қизи,
Тошкент давлат педагогика университети
доцент вазифасини бажарувчи

Бошланғич синф ўқитувчилари жамоавий ижодий фаолиятини тўғри ташкил этиш, бошланғич синф ўқитувчилари ижодий фаолиятининг мотивацион таркибий қисмлари, бўлажак бошланғич синф ўқитувчиларининг жамоавий ижодий фаолиятини ташкил этиш педагогик шарт-шароитлари ва механизмлари ҳақида юритилади.

Калит сўз: *креативлик, юзага келадиган қобилият, ижодий имконият, интеллектуал-ижодий ташаббус.*

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ И МЕХАНИЗМЫ ОРГАНИЗАЦИИ КОЛЛЕКТИВНОЙ ТВОРЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

В статье рассуждается о правильной организации коллективной творческой деятельности учителей начальных классов, мотивационных компонентах творческой деятельности учителей начальных классов, педагогических условиях и механизмах организации коллективной творческой деятельности будущих учителей начальных классов.

Ключевые слова: *креативность, возникающая способность, творческая возможность, интеллектуально-творческая инициатива.*

PEDAGOGICAL CONDITIONS AND MECHANISMS FOR ORGANIZING THE COLLECTIVE CREATIVE ACTIVITY OF FUTURE PRIMARY SCHOOL TEACHERS

The author discusses the correct organization of the collective creative activity of primary school teachers, motivational components of the creative activity of primary school teachers, pedagogical conditions and mechanisms for organizing the collective creative activity of future primary school teachers.

Keywords: *creativity, emerging ability, creative opportunity, intellectual and creative initiative.*

Кириш. Инсонни билим олишга, меҳнат қилишга ундаш ва бу хатти-ҳаракатларини рағбатлантириш тарбия жараёнининг муҳим элементларидир. Бошланғич синф ўқитувчилари жамоавий ижодий фаолиятини тўғри ташкил этиш мустақил фикрловчи, ҳаётий мақсадларга эга, янгилик сари интилувчи ижодкор шахсни тарбиялаш имконини беради. Таълим-тарбия жараёнининг мунтазам равишда замон талабларига мос ҳолда ривожланиб, янгиланиб бориши ижтимоий ҳаётнинг барча жабҳаларида ўзлигини намоён қила оладиган компетентли кадрларни тайёрлашда устувор аҳамият касб этади. Бу эса, ўз навбатида, фаолият жараёнида намоён бўлади.

Асосий қисм. Фаолият фаолликнинг шахсга хос тури сифатида вужудга келиб, у ўзининг психологик аломатлари билан хатти-ҳаракатлардан ажралиб туради.

Биринчидан, фаолиятнинг мазмуни тўла-тўкис уни юзага келтирган табиий, биологик ва маънавий эҳтиёж билан шартланмаганлиги туфайли унинг психологик механизми ҳам ўзгача асосга қурилиши мумкин.

Иккинчидан, фаолият муваффақиятини таъминлаш учун психика нарса ва ҳодисаларнинг хусусий объектив хоссаларини акс эттириши, қўйилган мақсадга эришиш йўл-йўриқларини аниқлаб бериши жоиз.

Учинчидан, фаолият шахснинг хулқ-атворини мақсадга қаратилган ҳаракатларни рўёбга чиқариш, юзага келган эҳтиёжларни ва ёрдамга муҳтожлиги йўқ фаолликнинг имконини берадиган бошқаришни уддалаши лозим. Шунинг учун фаолият билиш жараёнларисиз, иродавий зўр беришсиз амалга ошиши амри маҳол, чунки у ҳар иккала омил билан узвий алоқага киришганидагина яратувчанлик хусусиятини касб этади.

Бўлажак бошланғич синф ўқитувчилари ижодий фаолиятининг мотивацион таркибий қисмлари қуйидагиларни ташкил этади:

1) касбий-ижодий фаолиятдан қониқиш;

2) ўзини ривожлантиришга йўналтирилганлик;

3) ўзини кўрсатишга, ҳамкорликка интилиш;

4) касбий фаолияти ва, умуман, педагогик жараён камчиликларини бартараф қилишга йўналганлик;

5) касбий-педагогик фаолиятда янги билим ва кўникмаларни ўзлаштиришга интилиш;

6) янги билим ва кўникмаларни ижодий-фаол қўллашга нисбатан ҳаракат;

7) педагогик фаолиятни ижодий ўзгартиришга, таълим-тарбиянинг усул ва қоидаларини ижодий қайта шакллантиришга йўналтирилганлик;

8) янги, бетакрор, ностандартликка нисбатан касбий фаолиятдаги қолипни бартараф қилишга интилиш;

9) ўқувчиларнинг ижодий қобилиятларини ривожлантиришга уриниш ва ҳ.к.

Ижодий педагогик фаолиятнинг кейинги моҳиятли тавсифи учун “креативлик” – ижодкорлик тушунчасига мурожаат қилиш зарур, бу эса кўриб чиқилаётган категориянинг марказий ҳаволаси саналади. Айнан креативлик педагогик фаолиятнинг ижодий услубини ҳар қандай бошқа индивидуал услубдан ажратиб кўрсатади. Креатив таълим концепцияси шахснинг ўз-ўзини фаоллаштириши ва ижодий индивидуаллигини ривожлантириш учун имконият яратади.

Креативлик – (creare – ижодкорлик) хорижий психологлар Дж.Гилфорд, Е.Г.Оглетри, Е.П.Торренс, Ю.Фостерлар томонидан шахс интеллектуал қобилиятининг алоҳида тури, фаолиятининг ижодий услуби, ижодий ютуқлари натижалари сифатида талқин қилинган. М.С.Бернштейн, Я.А.Пономарев, К.Р.Роджерс, Р.Тафель, А.В.Брушлинский каби тадқиқотчилар креативликнинг шахс хусусиятлари ва унинг уйғун тавсифи эканлигини қайд этишган. Креативлик тушунчаси Д.Б.Богоявленская, Л.Б.Ермолаева-Томинава, О.К.Тихомировларнинг қарашларида интеллектнинг ўзига хос хусусияти ва тафаккур интеллектуал фаоллигининг юқори даражаси деб белгиланган.

“Креативлик” тушунчаси америка психологиясида ҳам анча илгари пайдо бўлди. Психолог-педагогик тадқиқотларнинг предмети сифатида XIX асрнинг 30-йилларидан, маҳаллий психология ва педагогикада эса XX асрнинг 60-йилларидан бошлаб тадқиқ қилина бошланди. Замонавий Ғарб фалсафасида “креативлик” тушунчаси кўпинча “юзага келадиган қобилият”, ижодкор шахснинг ўзига хос жиҳатларида намоён бўлувчи жараён ёки маҳсулот маъносини ифодалайди.

Дж.Гильфорд креативлик тушунчасини фикрлашнинг қолипли усулларини рад этувчи инсон қобилияти сифатида таърифлайди. Бу ижодий тафаккурнинг икки қарама-қарши тури ўзаро алоқасини ўзида акс эттиради: дивергент (яхлит, сезгига асосланган, релятив) ва конвергент (мантиқий, изчил, чизиқли). Олим ўз модели асосида креативликнинг тўрт омилини ажратиб кўрсатади: ўзига хослик, семантик мослашувчанлик, образли мослашувчанлик ва семантик ўз-ўзидан юзага келадиган мослашувчанлик [1; 31-б.].

Креативлик назариясини асосчиларидан яна бири Е.П.Торренс бўлиб, у креативликни муаммоларга, билимнинг етишмаслиги, уларнинг ҳамоҳанг эмаслиги, номувофиқлигига нисбатан таъсирчанликнинг пайдо бўлиш жараёни деб билади. Ушбу муаммоларни қайд қилиш; уларнинг ечимини топиш, фаразларни илгари суриш; тахминларни ўзгартириш ва текшириш, шунингдек, қарор натижаларини аниқ ифода қилиш ва маълумот бериш деб аниқлайди.

Маҳаллий ва хорижий тадқиқотчиларнинг кўпчилиги “ижодий имконият” ва “креативлик” тушунчаларини тахлил қилганлар. Жумладан, Г.А.Глотова ижодий имконият тушунчасига ҳали фаоллашмаган яширин креативлик тарзида қарайди. Шу билан бир қаторда муаллиф умумий креативликни дунёдаги ҳаёт фаолияти шакл ва механизмларини чексиз ўзгартириш қобилияти деб билади. Ижодкорликнинг намоён бўлиш даражасини ушбу ижтимоий-тарихий шароит учун хосликни акс эттирувчи фаол объектив креативлик ғоясини илгари суради [2; 51-б.]. Ушбу тушунчалар Л.Р.Симсон томонидан яширин ва долзарб диалектик бирлик, ижодий имкониятни ундан фойдаланишдаги тизимли алоқа сифатида ажратиб кўрсатади [3; 71-б.].

Демак, креативлик шахснинг қандайдир ўзига хос индивидуал сифатидир. Ижодкорлик остидаги жараённи англаш лозим, унинг натижасида мустақиллик, эркинлик, ташаббускорлик, қизиқиш, манфаат, дунёқараш, талаб ва эҳтиёжларнинг ўзига хос уйғунлиги, ҳаётий вазиятнинг фаоллиги каби жиҳат ва хусусиятлар намоён бўлади. *Креативлик – бу жараён ҳамда мураккаб маҳсулдор фаолликни намоён қилиш ва воқеликни тубдан ижодий ўзгартириш имконини берувчи шахснинг ўзига хос хусусиятлари синтезидир.* Креативликнинг кўпгина мезонлари орасидан асосийларини ажратишга ҳаракат қилдик:

а) *жараёнли* – идрокнинг тезкорлиги, мослашувчанлиги, тасаввур этиш, хотиранинг тайёрлиги;

б) шахсий – мустақил, эркин, жасур, журъатли, ишонч, ҳазилга мойиллик, очиқлик.

Буларнинг барчаси ўзаро бирлашиб кетади, бироқ ўқитувчининг касбий фаолияти контекстида ҳар бири ўзига хосликка эга. Шахсий категория сифатида креативликнинг бир неча белгилари мавжуд.

Биринчи белги – *интеллектуал-ижодий ташаббус*, бевосита фаолияти билан боғлиқ вазифа ва талаблар доирасидан чиқиш.

Иккинчи белги – “даражаланишнинг кенглиги”, тасаввур қаторининг кенглиги, “тасаввурлар узоқлиги”.

Учинчи белги – *тафаккурнинг тезкорлиги ва мослашувчанлиги* (Дж.Гилфорд). Ушбу қобилият муаммони ҳал қилишнинг турли усул ва йўлларини тез топа олади ва бирлаштиради.

Тўртинчи белги – *тафаккурнинг ҳақиқийлиги*. У мустақиллик, муаммони ҳал қилишнинг ноодатийлиги билан белгиланади.

Бешинчи белги – *ўзгарувчанлик ижодий тараққиёт механизмидир*.

Ижодкорлик назариясининг замонавий тадқиқотчилари Д.Сапп, Д.Р.Мэй, К.Роджерс ҳисобланиб, улар томонидан креативлик жараёнининг қуйидаги босқичлари ажратиб кўрсатилган (1.1-расмга қаранг):

1-расм. Креативлик жараёнининг босқичлари

Тайёргарлик. Ушбу босқич, аввало, муаммоли вазиятдан чиқишни излашда онгли ҳаракатни ифодалайди. Моҳиятан тайёрлов босқичида далилларни чуқурлаштириш, батафсил кўрсатиш ва ёритиш рўй беради.

Фрустрация. Шахс ўз ихтиёридаги барча мавжуд маълумотларни таҳлил қилади. Қарор қабул қилишда юзага келган вариантларни текшириб, жавоб топилмаганда ушбу босқичга ўтиш рўй беради. Бу пайтда креативликнинг намоён бўлишига қандай тўсиқлар ҳалақит бераётганлиги, қандай қолип доирасида турилганлиги, қайси соҳада маълумотнинг етишмаётганлиги ҳамда уни қаердан олиш мумкинлигини англаш мақсадга мувофиқдир.

Инкубация. Инкубация босқичи (яширин давр) шахс қачонки муаммо устида ўзининг онгли ишини якунлаганида бошланади. Ушбу босқичда содир бўлган муаммолар, хато ва камчиликларни ҳал қилишга йўналтирилган мотивацияни сақлаш ҳолатида зарур ғояларнинг юзага келиши тўсилиб қолиши мумкин.

Инсайт. Бу қисқа муддатли, бироқ креатив жараённинг жуда аниқ босқичи, тафаккур соҳасига муаммонинг ечими келадиган вақт.

Верификация. Ижодий жараённинг ҳал қилувчи босқичи саналади. Натижада олинган қарорнинг ҳақиқийлигини мантиқий воситалар билан текшириш содир бўлади. Ушбу босқичда икки вазифа ҳал қилинади:

1) инсайтнинг (верификация) ҳақиқийлигини шахсан текшириш;

2) қарорни амалга ошириш.

Ижодий фаоллик креативлик ва унинг таркибий қисмларига хос муҳим тавсиф ҳисобланади. У маҳсулдор объектга фаол йўналганликда намоён бўлади. Ижодий фаоллик фаолият ҳолати асоси

сифатида иштирок этиб, объектда шаклланади ва унда амалга ошади. Ижодий фаоллик – бу янги маҳсулотни яратишга тайёрлик, очиқлик ва юқори асосланганликни ифода этувчи ўзига хос руҳий ҳолат.

Креативликни тадқиқ қилишга қизиқиш Д.Б.Богоявленская томонидан *интеллектуал фаолликнинг* юқори даражаси эканлиги таъкидланади [4; 87-б.]. Муаллиф “*креатив майдон*” методини қўллаб, фикрлашни кузатиб боради. Ушбу услуб интеллектуал фаолликнинг уч асосий босқичини ажратиш имконини беради:

1) *репродуктив* (пастки чегара – сустлик (пассивлик) ва ҳаракатсизлик; юқори – фаолиятга қизиқиш, ҳалоллик, бироқ умумлаштириш мавжуд эмас);

2) *эвристик*, бу фаолиятни такомиллаштиришга интилиш, қарорнинг янги усулларини киритиш билан белгиланади;

3) *креативлик* – интеллектуал фаолликнинг юқори даражаси, бу вазифани қўйиш ташаббуси, сабабли алоқа ва ўзаро боғлиқлик, назарий умумийликнинг намоён бўлишига интилиш билан белгиланади. Ушбу кўриниш тадқиқи олинган самаранинг моҳияти, сабабини излашга йўналтиради.

Ижодий имконият шахснинг мақсадга мувофиқ, ривожланувчи тузилиши сифатида ижодий фаолиятда рўй берувчи ва ривожланувчи креатив қобилиятлар мажмуи, шунингдек, шахснинг улғайиши давомида руҳий янгидан пайдо бўлиш уйғунлигини қамраб олади.

Адабиётлар:

1. Коджаспирова Г.М. Педагогика. Учебник. – М.: КНОРУС, 2010. – 744 с.
2. Большая Российская энциклопедия; СПб.: «Норинт», 1997. – 1456 с.
3. Большой энциклопедический словарь [Текст]. – 2-е изд. – М.: 2012.
4. Богоявленская, Д.Б. Вчера и сегодня психологии творчества [Текст] /Д.Б.Богоявленская // Творчество в искусстве – искусство творчества; подред. Л.Дорфмана, К.Мартиндейла и др. – М.: Просвещение, 2000. – 87 с.

5.Педагогика: педагогические теории, системы, технологии [Текст]: учеб. для студ. высш. и сред, пед. учеб. заведений / С.А.Смирнов, И.Б.Котова, Е.П.Шиянов [и др.]; под ред. С.А.Смирнова. – 4-е изд., испр. – М.: Изд. центр «Академия», 2000. – 512 с.

6.Кан-Калик, В.А. Педагогика творчества [Текст]: учеб. пособие / В.А.Кан-Калик, Н.Д.Никандров; под ред. И.Загвязинского. – М.: Академия, 1990. –141 с.

7.Коджаспирова, Г.М. Педагогика [Текст]: учеб. для студ. образов, учреждений сред. проф. образования / Г.М. Коджаспирова. – М.: Гум. изд. центр ВЛАДОС, 2003. – 352 с.

ЭКОЛОГИК ТАЪЛИМ ВА ТАРБИЯ – ЭКОЛОГИК СИЁСАТНИНГ БАРҚАРОР ОМИЛИ СИФАТИДА

Умурзақова Умида Носиржоновна,
Навоий давлат педагогик институти доценти,
г.ф.ф.д (PhD).umidaumurzakova1980@mail.ru

Мақолада экологик таълим ва тарбия давлат сиёсатининг устувор йўналиши эканлиги баён этилган. Антропоген босимнинг кучайиши натижасида табиий ресурсларига экологик босимни ортиб бориши ва натижада табиат комплексларининг бузилиши кучайётганлиги баён этилган бўлиб, дунё давлатларининг барқарор тараққиётида экологик таълим ва тарбия энг мухим принциплардан бири эканлиги таъкидланган.

Мақолада экологик таълим сиёсатининг асосий тамойиллари, экологик таълим жараёнининг мазмуни ва вазифалари баён этилган.

Калит сўз: *экологик таълим, экологик билим, экологик сиёсат, антропоген омил, барқарор ривожланиш, антропоцентрик, биоцентрик, полицентрик.*

ЭКОЛОГИЧЕСКОЕ ОБРАЗОВАНИЕ И ВОСПИТАНИЕ - КАК УСТОЙЧИВЫЙ ФАКТОР ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ ПОЛИТИКИ

В статье указано, что экологическое образование и воспитание является приоритетным направлением государственной политики. В результате возрастающей антропогенной нагрузки констатируется усиление нагрузки окружающей среды на природные ресурсы и, как следствие, усиление разрушения природных комплексов, а также подчёркивается, что экологическое образование и воспитание является одним из важнейших принципов в устойчивом развитии стран мира.

В статье описаны основные принципы политики экологического образования, содержание и задачи процесса экологического образования.

Ключевые слова: *экологическое образование, экологические знания, экологическая политика, антропогенный фактор, устойчивое развитие, антропоцентризм, биоцентризм, полицентризм.*

ENVIRONMENTAL EDUCATION AND UPBRINGING AS A SUSTAINABLE FACTOR OF ENVIRONMENTAL POLICY

The article states that environmental education and training is a priority direction of state policy. As a result of increasing anthropogenic pressure, it is stated that the environmental pressure on natural resources increases and as a result, the destruction of natural complexes increases, and it is emphasized that environmental education and training is one of the most important principles in the sustainable development of the countries of the world.

The main principles of the environmental education policy, the content and tasks of the environmental education process are described in the article.

Keywords: *ecological education, ecological knowledge, ecological policy, anthropogenic factor, sustainable development, anthropocentric, biocentric, polycentric.*

Кириш. Атроф муҳитга нисбатан антропоген фаолликнинг ортиши натижасида бутун сайёрада табиат қонуниятлари ўзгартираётганлигига гувоҳ бўлиб турибмиз. Бунинг оқибатида, флора ва фаунада айрим турларнинг йуқолиб бориши, ер юзи сув ресурсларининг кескин ифлосланиши ёки камайиши, атмосфера ҳавосида чиқит газлар консентрациясининг ортиб бориши, инсонларда турли касалликларни кўпайиши ва касалликларнинг ёшариши каби кўплаб экологик муаммолар авж ола бошлади. Айтиш мумкинки, инсонларнинг экологик билим, онг ва маданиятиларини шакиллантириш бугунги кундаги энг долзарб масалалардан бири бўлиб, улар ҳар куни ўзи ҳақида кўпроқ ва тезроқ эслатиб турмоқда.

Экологик билим бу - кишиларни жамият ва атроф муҳитда рўй берадиган ҳодисалар бўйича тушунчалари, воқеъликни инсон тафаккурида акс этишидир. Экологик таълим – экологик муаммоларни ҳал этиш учун зарур кўникма ва малакани ривожлантирадиган, табиий комплексларни

қайта тиклаш маъсулиятли харакатини амалга ошириш учун муносабат ва мажбуриятларни шакллантирадиган ўқув жараёнидир [6; 8-б.].

Экологик таълим ва тарбиянинг асосий мақсади жамиятнинг барқарор ривожланиш тараққиётига ўтиш жараёнида энг муҳим принципларидан бири бўлиб, экологик тизим бир бутунлигини ва ўзаро боғланишда эканлигини (модда ва энергиянинг айланиши, ахборот алмашинуви) инсонлар тафаккурида акс эттиришдир.

Методологияси. “Барқарор ривожланиш” тушунчаси илк маротаба 1987 йил Норвегиялик сиёсатчи Гру Херлем Брундтленд томонидан “Бизнинг умумий келажагимиз” маърузаси орқали олға сурилган бўлиб, унда “келажак авлодларнинг муносиб ҳаёт кечиришга бўлган ҳуқуқини ҳисобга олган тарзда ҳозирги авлодларнинг эҳтиёжларини қондириш лозим” дея таъкидланади. Шундан сўнг, БМТ Бош Ассамблеясининг 1987 йилдаги 44/428-сонли резолюциясига мувофиқ барқарор ривожланиш стратегияси ишлаб чиқилди [3; 12-б]. Унда мамлакатлар ва минтақаларнинг бир маъромда, ижтимоий-иқтисодий-сиёсий мўътадиллигини таъминловчи энг муҳим кўрсаткич сифатида экологик муносабатлар асослаб берилди.

Ўзбекитон республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2022 йил 21 октябрдаги “2030 йилгача бўлган даврда Барқарор Ривожланиш соҳасидаги миллий мақсад ва вазифаларни амалга оширишни жадаллаштириш бўйича қўшимча чора тадбирлари тўғрисида”ги 83-сонли қарорида мамлакатда тармоқлараро мувофиқлаштириш интеграциялашган ёндашувни таъминлаш мақсадида бир қатор вазифалар белгиланди. Жумладан, “... 2030 йилгача барча ўқувчилар ва талабаларнинг барқарор ривожланишига кўмаклашиш учун уларнинг зарур бўлган билим ва кўникмаларни эгаллашларини таъминлаш” бўйича миллий мақсад ва вазифаларни амалга ошириш чора тадбирлари режалаштирилди [2].

Республикамизда экологик таълим тарбияни узлуксиз таълим тизимида жорий этилиши, экологик тафаккурни шакллантирилиши ва уни такомиллаштириш масалалари олимлар томонидан тадқиқ қилиниб келинмоқда. Масалан, А.Рафиқов, А.Солиев, Ю.Султонов, И.Абдуғаниев, А.Нигматов, Ю.Ахмадалиев, Р.Холиқов, О.Абдуғаниев каби олимлар шулар жумласидандир.

Асосий қисм. 1977 йил Тбилисида ўтказилган биринчи ҳалқаро Конференция [4; 89-б] дунёда экологик таълимни ривожлантириш ва атроф муҳит муҳофазаси бўйича муҳим босқич бўлиб ҳисобланади. Ушбу ЮНЭСКО томонидан ЮНЕП (Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Атроф-муҳит бўйича дастури) билан биргаликда чақирилган Экологик таълим бўйича ҳукуматлараро харакат дунёда экологик таълимнинг ривожланишидаги дастлабки конференциялардан биридир. Унда миллий миқёсда экологик таълимни ривожлантиришнинг комплекс стратегияси қабул қилинган бўлиб, таълимнинг турли босқичлари ва аҳолининг турли тоифаларига нисбатан Экологик таълимни такомиллаштириш бўйича 40 дан ортиқ аниқ тавсиялар ишлаб чиқилди. Экологик таълим соҳасидаги халқаро ҳамкорлик Найроби (1982), Бече (1983), Москва (1987) ва бошқа конференцияларда давом эттирилди [5; 22-б]. Атроф-муҳит муаммоларини мактабгача таълим муассасаларидан тортиб университетларгача, кадрларларнинг малакасини ошириш ва бошқарувигача бўлган барча ўқув дастурлари тараққиёт стратегияси умумбашарий экологик таълимни интеграциялашувига асосланди.

Ҳозирги замонавий дунёда экологик таълим кўплаб давлатларнинг барқарор ривожланиш стратегиясида устувор йўналишга айланмоқда, экологик муносабатлар давлат сиёсатининг устивор вазифаси сифатида баҳоланмоқда. Бундай тез ўзгарувчан экологик шароитда инсоният ва бутун жамиятнинг экологик маданиятини юксалтириш, ижтимоий-экологик дунёқарашни, ҳуқуқий позицияларни, илмий билимлар мажмуаси ва уларни бир-бири билан ҳамкорлик қилиш қобилиятини шакллантиришга қаратилган ишлар мувофаққиятли амалга оширилмоқда.

Бу борада мамлакатимиз раҳбари ва ҳукуматимиз томонидан тегишли чора-тадбирлар белгилаб берилди. Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 27 майдаги “Ўзбекистон Республикасида Экологик таълимни ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги қарорида мактабгача таълим ва тарбия, умумий ўрта ва ўрта махсус таълим, профессионал таълим, олий таълим, олий таълимдан кейинги таълим, кадрларни қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш ҳамда мактабдан ташқари таълим турларида узлуксиз экологик таълим тизимини самарали ташкил этиш чора-тадбирлари ишлаб чиқилди. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 30 октябрдаги “2030 йилгача бўлган даврда Ўзбекистон Республикасининг атроф-муҳитни муҳофаза қилиш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги [1] Фармонида барча турдаги таълим ўқув дастурларига экология, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва барқарор ривожланиш масалаларини киритиш орқали узлуксиз экологик таълим тизимини шакиллантириш, такомиллаштириш, хусусан, экология, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва барқарор ривожлантириш масалаларини таълим тизимининг барча босқичидаги ўқув дастурларига жорий этиш, табиий

ресурслардан оқилона фойдаланиш, бузилган табиат комплексларини қайта тиклаш заруратини янада чуқур англаб етишга ёрдам берувчи махсус экологик ўқув режалари (дастурлари)ни жорий этиш ва мавжудларини такомиллаштириш чора-тадбирларида аниқ вазифалар белгилаб берилди.

1-расм. Экологик таълим сиёсатининг асосий тамойиллари

Юқоридаги схемада Барқарор ривожланиш мақсадлари стратегисини амалга оширувчи асосли мезон ва кўрсаткичлар берилган бўлиб, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш соҳасининг асосий тамойили сифатида экологик таълим жараёни баҳоланган.

Экологик таълим жараёнининг мазмунини қуйидагилар ташкил этиши мумкин:

- ✓ дунёни ҳозирги экологик ҳолат асосида унга муносабат билдириш;
- ✓ табиий жараёнлар ва ҳодисаларнинг антропоцентрикдан биоцентрикга, ҳамда полицентрик принципига ихтисослашувини билиш;
- ✓ табиатда барча жонсиз ва жонли таркибини бирликда эканлигини фикрлай олиш, инсон омили табиатни таркибий қисми эканлигини тушуниш;
- ✓ тирик организмлар тизими бир бутунлигини ва ўзаро экологик боғланишларда эканлигини (моддалар айланиши, энергия ва ахборот алмашинувлари) англаш;
- ✓ табиат ва жамиатдаги ўзаро бирлик ва қарама-қаршиликларни англаш, табиатга нисбатан қадриятларни ҳурмат қилиш;
- ✓ экологик танглик, маданиятнинг танглиги эканлигини билиш, экологик маданият инсоннинг умумий маданиятининг таркибий кисми эканлигини англаш.
- ✓ ўзи ва бошқалар соғлиги учун, атроф-муҳит ҳолатига нисбатан экологик жавобгарликни тарбиялаш, табиат билан жамиятни уйғунлаштириш ижтимоий зарурий муаммо эканлигини тушуниш;
- ✓ инсониятнинг барқарор ривожланиш концепциясини, табиат билан жамиятнинг коеволюцияси эканлигини тушуниб етиш.

Хулоса. Юқоридагилар асосида хулоса қилиш мумкинки, замонавий дунё ривожланишнинг шундай босқичидаки, инсонларнинг экологик тафаккурини тарбиялаш таълим фаолиятининг долзарб йўналишларидан бирига айланди. Табиат ва жамият муносабатларини илмий тушуниш асосида

таълим – тарбия тизимида тегишли восита ва усулларни замон талабларига мувофиқ ривожлантириб амалиётга қўллаш таълим сиёсатининг замонавий шартидир.

Адабиётлар:

1. А.Нигматов, Р.Кулматов, А.Расулов, Ш.Мухамедов. Барқарор ривожланиш ва унинг тизимли индикаторлари: Монография. Тошкент:2015 йил.
2. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Давлат миллий нашриёти,Тошкент: 2010 йил.
3. Ҳайдарова Ҳ., Баҳодирова З., Якубжанова Ш.. Экология ўқитиш методикаси/Ўқув қўлланма. Тошкент: 2009 йил.
4. Мамажонов Ш.. Олий таълимда экологик тарбия механизмларини ривожлантириш технологиялари/Диссертация автореферати. Тошкент: 2023 йил.

ТАЛАБАЛАРНИНГ МАДАНИЯТ КОМПЕТЕНТЛИГИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ МЕХАНИЗМИНИ ИЛМИЙ-ПЕДАГОГИК ТАКОМИЛЛАШТИРИШ

Усманова Феруза Саидахмедовна,
Самарқанд давлат университети докторанти

Ушбу мақолада олий таълим муассасасида талабалар маданият компетентлигини ривожлантириш, уларнинг салоҳиятини бойитиш, билим билан ишлаш қобилиятини шакллантириш, интеллектуал маданиятини ривожлантириш масалалари ёритилган бўлиб, замонавий таълим шароитида маданият орқали ёшлар онги ва қалбида миллий мафкурани шакллантириш долзарблиги илмий-педагогик жиҳатдан асосланган.

Калит сўзлар: *маданият, компетентлик, салоҳият, қобилият, интеллектуал маданият, демократик давлат, педагогик технология, миллий мафкураси.*

НАУЧНО-ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ МЕХАНИЗМА РАЗВИТИЯ КУЛЬТУРНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ СТУДЕНТОВ

В данной статье рассматриваются вопросы развития культурной компетентности студентов в высшем учебном заведении, обогащения их потенциала, формирования умения работать со знаниями, развития интеллектуальной культуры, актуальности формирования национальной идеологии в умах и сердцах молодёжи посредством культуры в условиях современного образования.

Ключевые слова: *культура, компетентность, потенциал, дееспособность, интеллектуальная культура, демократическое государство, педагогическая технология, национальная идеология.*

SCIENTIFIC-PEDAGOGICAL IMPROVEMENT OF THE MECHANISM FOR DEVELOPING CULTURAL COMPETENCE OF STUDENTS

This article discusses the issues of the development of cultural competence of students in higher education, enrichment of their potential, the formation of the ability to work with knowledge, the development of intellectual culture, the relevance of the formation of national ideology in the minds and hearts of young people through culture in modern education.

Keywords: *culture, competence, potential, capacity, intellectual culture, democratic state, pedagogical technology, national ideology.*

Кириш. Республикамизда олий таълим тизимини ривожлантириш, иқтисодиётнинг реал соҳаларини ҳисобга олган ҳолда кадрлар тайёрлаш тизимини такомиллаштириш, илғор хорижий тажрибалар асосида таълим олиш имкониятларини кенгайтириш, ахборот-коммуникация ва рақамли технологияларни самарали қўллашнинг педагогик механизмларини ишлаб чиқишга алоҳида аҳамият қаратилмоқда. Мазкур масалаларнинг нечоғлик долзарб эканлиги Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномасида таъкидлаган қуйидаги фикрларида ҳам ўз аксини топади: “Халқимиз шуни яхши билиши керак: олдимизда узоқ ва машаққатли йўл турибди. Барчамиз жипслашиб, тинимсиз ўқиб-ўргансак, ишимизни мукаммал ва унумли бажарсак, замонавий билимларни эгаллаб, ўзимизни аямасдан олдинга интилсак, албатта ҳаётимиз ва жамиятимиз ўзгаради”[1] .

Таълим жараёнида талабалар маданият компетентлигини ривожлантириш, уларнинг салоҳиятини бойитиш, билим билан ишлаш қобилиятини шакллантириш, интеллектуал маданиятини ривожлантиришга қаратилган.

Асосий қисм. Бизнинг мамлакатимиз жаҳон ҳамжамиятига қўшилиш, демократик давлат қуриш борасида Президентимиз томонидан асослаб берилган тараққиёт йўли — “Учинчи Ренессанс” миллий ғоя сифатида амалга оширилмоқда. Ренессанс - уйғониш демакдир. Яъни илмий уйғониш, маданият ва маърифатни англаш ва шу аснода асрларга тенг йўлларни лаҳзаларда босиб ўтмоқ демакдир. Бу жараённи бошлаб бериш, унинг пойдеворини қўйиш камдан-кам инсонларга насиб этган. Бунинг учун аввало, миллатни севиш ва инсонпарварлик туйғуси бўлиши керак.

[1] https://pv.uz/uz/newspapers/poslanie-prezidenta-respubliki-uzbekistan-shavkata-mirzieeva-olij-mazhlisu-2020

Талабаларнинг маданий компетенциясини шакллантириш ҳозирги босқичда олий таълим тизимининг долзарб вазифасидир. Унинг ечими давлат - иқтисодиёт, ижтимоий соҳа, давлат ўзини ўзи бошқаришни ривожлантириш эҳтиёжлари, шунингдек, халқаро жараёнлар билан боғлиқ.

Тарихий, фалсафий, этнографик, филология ва бошқа тадқиқотлар доирасида маданият компетенцияси ҳақидаги турли хил ғояларни топишимиз мумкин. Сўнгги йилларда маданиятга бўлган муносабат кескин ўзгарди, ижтимоий ривожланишнинг замонавий босқичи маданиятнинг ижтимоий роли сифатида инсонларнинг маънавий ҳаётини ташкил этадиган омиллардан бири ҳисобланди. Шу билан бирга, маданият нафақат инсониятнинг маънавий тажрибаси, балки инсон ҳаётининг асослари ва маданиятли ҳаётнинг қадриятлари ва шаклларини сақлаш қобилияти сифатида алоҳида ўрин тутиб, махсус ва ижодий таъсир кўрсатади[2].

Маданиятни ривожлантиришга оид фалсафий, ижтимоий-антропологик масалалар А.Бегматов, М.Каххарова, А.Маврулов, Ж.Туленов, Г.Туленова, Э.Юсупов, О.Ғайбуллаевлар томонидан тадқиқ этилган. Психолог олимлардан М.Давлетшин, В.Каримова, А.Леонтьев, А.Маслоу, З.Нишонова, Л.Рубинштейн, Н.Сафаев, Э.Ғозиев кабилар томонидан муаммонинг психологик жиҳатлари ўрганилган.

Маданиятни ривожлантиришга оид ижтимоий-педагогик, антропологик ва акмеологик масалалар юзасидан Б.Адизов, Р.Джураев, О.Жамолиддинова, У.Маҳкамов, Ш.Мардонов, О.Мусурмонова, Н.Ортиқов, Б.Рахимов, Д.Рўзиева, З.Т.Солиева, Д.Шарипова, Ш.Шарипов, Ш.Шодмонова, Н.Эгамбердиева, М.Қуроновлар илмий изланишлар олиб боришган.

Таълим жамиятни мустаҳкамлаш, мамлакатнинг ягона ижтимоий-маданий маконини сақлаш, шахс ҳуқуқлари устуворлиги, миллий маданиятлар ва турли конфессиялар тенглиги асосида этник-миллий зиддиятлар ва ижтимоий зиддиятларни бартараф этиш учун ўз имкониятларидан фойдаланишга чақиради.

Маданият, бир томондан, ёшлар билан боғлиқ бўлган жараён сифатида қаралса, иккинчи томондан, талабалар маданиятнинг илғор ривожлантирувчилари ва келажак авлодга етказувчилари ҳисобланадилар. Учинчидан, ёшларнинг маданият компетенциялари ривожланганлиги ва уни англаш даражаси жамият тараққиётининг суръатини белгилайди. Бу ҳолат маънавият, маданият ва ёшларнинг ўзаро боғлиқлигини ифодаловчи омил сифатида эътиборлидир.

Ўз навбатида, замонавий таълим шароитида маданият орқали ёшлар онги ва қалбида миллий мафкурани шакллантиришимиз бугунги куннинг долзарб жиҳатлардан биридир. Шу маънода миллий мафкура халқимизнинг азалий анъаналарига, удумларига, тилига, динига, руҳиятига асосланиб, келажакка ишонч, меҳр-оқибат, инсоф, сабр-тоқат, адолат, маърифат туйғусини онги ва қалбимизга сингдириши лозим. Ўрганишларимиз асосида “миллий мафкура” тушунчасининг уч асосий жиҳати мавжудлигини аниқладик:

биринчидан, ўзбек миллий мафкураси дейиш тушунчанинг мазмун-моҳиятини торайтириш билан бирга биқиқлик ва худбинликка олиб келади. Шунинг учун мазкур тушунчани мустақил давлатнинг миллий манфаатлар мафкураси – умумий мафкуравий ғояси деб тушуниш мақсадга мувофиқ;

иккинчидан, турли ҳаракатлар, сиёсий партиялар мафкураси, йўл-йўриғи мафкуравий ғоядан четда ёки тескари бўлиб қолмаслиги керак. Ваҳоланки, мафкуралар ягона, бир бутун жамият миллий мафкурасига айланиши лозим;

учинчидан, миллий мафкурамиз глобаллашув мафкураси билан узвий боғлиқ бўлиб, халқимиз қудратига суянган ҳолда, умуминсоний қадриятларга асосланиб, жаҳон мамлакатлари орасида тенг ҳуқуқли ҳамда муносиб ўрин эгаллашига доимий интилиш ҳиссини тарбияламоғи керак, деб ўйлаймиз[3].

Бизнинг фикримизча, талабаларда маданият компетенциясини юксалтиришда инновацион ёндашувлардан фаол фойдаланиш зарур, бунинг учун:

а) уларда инновацион тафаккурни шакллантириш;

б) интеллектуал салоҳиятини замон талаблари даражасида ривожлантириш;

в) жамиятда ёшлар ижтимоийлашувини ривожлантириш, яъни турли ижтимоий гуруҳ ва қатламлар билан ягона мақсад йўлида ҳамкорликни мустаҳкамлаш;

г) инновацион ғояларнинг моддий жиҳатдан тўлиқ таъминланишига эришиш;

д) яратилган инновацион ғояларни амалиётга татбиқ қилишни тизимли равишда ташкил қилиб бориш лозим.

Таълим-тарбия жараёнига маданиятни тарғиб қилишда инновация шу соҳа сифатини яхшилаш мақсадини кўзлаган ҳолда амалга оширилади. Мазкур ёндашувлар ташаббуслар ва янгиликлар

асосида туғилиб, маданиятнинг янгича тизимининг концконцептуал мазмунини ривожлантириш учун истиқболли асос бўлиб хизмат қилади.

Олий таълим муассасалари талабаларида маданият компетенциясини ривожлантиришда қуйидагиларга алоҳида эътиборни қаратиш лозим, деб ўйлаймиз:

1. Ёшлар қалбида Ватанга садоқат, инсонпарварлик фазилатларини янада юксалтириш.

2. Миллий анъана ва қадриятларнинг ҳаётимиздаги аҳамиятини ҳар томонлама очиб беришга йўналтирилган давра суҳбати ва учрашувлар ташкил қилиш.

3. Ёшлар онгига оила ва маҳалла, тарихий хотира, миллий ғурур ва ифтихор, баркамол инсон тарбияси билан боғлиқ туйғу ва тушунчаларни сингдириш.

4. Маданият, маънавият тарғиботини миллий ва умумбашарий қадриятлар уйғунлигида ташкил этиш.

5. Ислом дини ва фалсафасини ўрганишни миллий ғоя тамойиллари асосида амалга ошириш.

6. Ёшларда касби, маслаги ва эътиқодига содиқлик тушунчаларини шакллантириш.

Ёшларда мана шундай тафаккур тарзини ривожлантира олсак, Ватан осойишталиги ва эл-юрт тинчлиги ғояси устувор бўлиб, миллий ғурур, миллий ифтихор жамиятимизнинг пойдеворига айланишига эришамиз[1].

Шуни таъкидлаш керакки, олий таълимда маданият компетенциясига асосланган ёндашув концсепцияси ўқув жараёнида. ижодий мазмун билан бойитилади, бунда компетентлик - мавжуд билим, кўникма ва кўникмаларга асосланган фаолиятнинг ички яратилган яхлит тузилмасини ижодий амалга ошириш сифатида тушунилади. Бундай ҳолда, компетенцияни шакллантириш жараёни ўқув ва когнитив фаолиятни маданий жиҳатдан мос равишда ташкил этиш билан боғлиқ бўлиб, унинг давомида фикрлаш ривожланиши ва шахснинг ижодий салоҳиятини тўплаш учун берилган вазиятдан ташқарига чиқиш учун имкониятлар яратилади.

Олий таълим муассасаси талабалари ўртасида маданий компетенцияни шакллантириш муҳимлигини тушуниб, ўқув жараёнида маданиятни ривожлантиришнинг турли усулларидан фойдаланишлари мумкин: маърузалар, давра суҳбатлари, дарсдан ташқари маънавий тадбирлар. Бундай тадбирларнинг мақсади эркин, онгли, маданий ва ижодий муҳитда этарли даражада бўлиш амалиётига эга бўлишдир[4].

Бўш вақт давомида маданий ривожланиш усули жуда самарали, чунки бўш вақт - бу шахснинг ўзини ўзи билиш ва ўзини ўзи англаш, ўзини ўзи ривожлантириш ва такомиллаштириш учун мўлжалланган вақт. Маданий ва дам олиш соҳаси бу ишнинг мазмуни умуминсоний, миллий ва минтақавий қадриятларни очиб беришга қаратилган бўлиши кераклигини англатади. Маданий ва дам олиш тадбирларини ўтказишда нафақат ўқитувчи томонидан пухта ўйланган ва режалаштирилган тадбир, балки уни тайёрлашга талабаларни жалб қилиш ҳам самаралидир. Фаол талабалардан ижодий гуруҳ тузилиб, тадбирнинг сценарий режасини ишлаб чиқади ва уни ҳаётга тадбиқ этади.

Талабаларда маданият компетенциясини ривожлантириш қўйидагича амалга оширилади:

- деонтологик компетенция (касбий амалиётда маданий ва қадрият қарама-қаршиликлари ва миллатлараро мулоқот соҳасидаги юзага келиши мумкин бўлган низоларни аниқлаш қобилияти, уларни конструктив ҳал қилиш қобилияти; махфийлик ва бошқалар);

- этник-маданий компетенция (шахслараро муносабатларда касбий ва коммуникатив хусусиятларни амалга ошириш қобилияти ва бошқа маданиятларнинг хусусиятлари, ўзига хос хусусиятларини очиқ идрок этиш ҳамда қабул қилиш қобилияти; этник-маданий анъаналар, меъёрлар ва алоқа шерикларининг бошқа ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда шахсий ва ишбилармонлик муносабатларини шакллантириш қобилияти);

- ижтимоий мақом компетенцияси (турли ижтимоий гуруҳлар вакиллари билан профессионал алоқани ўрнатиш, шахсий мулоқотнинг моҳияти ва мазмунини, шакллари ва усулларини таҳлил қилишда тизимли ахлоқий ва аксиологик ёндашувни қўллаш қобилияти);

- этно-конфессионал компетенция (турли миллат вакилларининг диний эътиқодларининг ўзига хос хусусиятларини, диний меъёрлар билан боғлиқ хатти-ҳаракатларнинг ўзига хос хусусиятларини тушуниш.

Хулоса. Маданият компетенцияларини шакллантиришнинг концептуал позицияси - ўқитувчилар ва ўқувчилар ўртасида қулайлик, самарадорлик маданиятини шакллантириш, талабаларнинг маданиятини шакллантириш жараёнининг яхлитлиги ва изчиллиги учун ўқув жараёнининг йўналтирилганлиги; муассасанинг янги маънавий муҳитини яратиш ва унинг педагогик имкониятларидан фойдаланиш. Бизнинг концептуал ғоямиз талабаларнинг маданият компетенциясини билимлар, кўникмалар, фикрлашлар ва йўналганлик каби таркибий қисмлар орқали такомиллаштиришнинг етакчи таркибий қисмлари эканлигини асослайди.

Адабиётлар:

1. Зеер Э.Ф., Шахматова Н. Личностно-ориентированные технологии профессионального развития специалиста. – Екатеринбург, 1999. С.60.

2. Самиева Ш., Нарзуллоева Ф. Oliy ta’limda strategik fikrlash va kreativ boshqarish asosida talimni tashkil etishning muhim yonalishlari // Образование и инновационные исследования, международный научно-методический журнал. – 2022. – №. 1. – С. 163-177.

3. Самиева, Ш. Х. Важные направления инновационной подготовки молодежи к духовно-просветительской деятельности / Ш. Х. Самиева // Качество жизни населения промышленных территорий в стратегии «Общество 5.0», Набережные Челны, 02 июня 2022 года / Набережночелнинский институт Казанского Федерального университета. Том 2. – Казань: Казанский (Приволжский) федеральный университет, 2022. – С. 153-156. – EDN JOCGZY.

4. Ғозиев Э., Касб психологияси. Т.: “Университет нашриёти”– 2003 й. 76-б.

УДК 378.004

ИНФОРМАЦИОННАЯ КОМПЕТЕНТНОСТЬ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СРЕДЕ

Шарапова Нигора Амоновна,
Бухарский инженерно-технологический институт, ассистент кафедры «Информационно-коммуникационные технологии»

Информационная компетентность означает способность человека использовать информационные и компьютерные технологии в профессиональной деятельности, умение использовать информационные ресурсы в качестве профессионального союзника для решения профессиональных задач. Формирование информационной компетентности должно быть непрерывным в системе высшего образования школы, носить базовый и профессиональный характер, быть экоцентричным по содержанию. Информационная компетентность студентов является целью образования и имеет первостепенное значение в личностном и профессиональном развитии будущих специалистов.

Ключевые слова: *компетентность, информационный ресурс, информационная картина мира, информационная компетентность, база данных.*

TA’LIM MUHITIDAGI AXBOROT KOMPETENTSIYASI

Axborot kompetentsiyasi deganda shaxsning kasbiy faoliyatda axborot va kompyuter texnologiyalaridan foydalanish qobiliyati, kasbiy muammolarni hal qilishda axborot resurslaridan professional ittifoqchi sifatida foydalanish qobiliyati tushuniladi. Axborot kompetentsiyasini shakllantirish maktabning oliy ta'lim tizimida uzluksiz bo'lishi, asosiy va kasbiy xarakterga ega bo'lishi va mazmunan ekologik markazli bo'lishi kerak. Talabalarning axborot kompetentsiyasi ta'limning maqsadi bo'lib, bo'lajak mutaxassislarning shaxsiy va kasbiy rivojlanishida muhim ahamiyatga ega.

Kalit so'zlar: *kompetentsiya, axborot resursi, axborot xaritasi, axborot kompetentsiyasi, ma'lumotlar bazasi.*

INFORMATIONAL COMPETENCE IN THE EDUCATIONAL ENVIRONMENT

Information competence means a person's ability to use information and computer technologies in professional activities, the ability to use information resources as a professional ally to solve professional problems. The formation of information competence should be continuous in the system of higher education of the school, be of a basic and professional nature, and be eco-centric in content. The information competence of students is the goal of education and is of paramount importance in the personal and professional development of future specialists.

Keywords*: competence, informational resource, informational map, informational competence, data base.*

Введение. Обеспечение доступного и качественного образования во всех высших образовательных организациях Узбекистана остается основной целью государственной политики в сфере образования. Одним из механизмов реализации этого приоритетного направления является реализация педагогического потенциала цифрового образования.

Мы называем информационной компетентностью нормы и правила использования информации в различных жизненных ситуациях. Это универсальное требование для любой человеческой деятельности. Обладание информационной компетентностью – это способность получать и использовать информацию во всех видах жизнедеятельности человека. Информационная компетентность является важной характеристикой.

Принято выделять четыре элементарные ключевые компетенции: информационная, коммуникативная, кооперативная и умение решать проблемы. Все остальные ключевые компетенции формируются из них. Одна из этих четырех элементарных компетенций не зависит от других. Коммуникативная компетентность формируется на основе информации как совокупности норм и правил общения между людьми; кооперативная компетентность как совокупность норм и правил сотрудничества людей, основанных на любви - информации и общении с другими людьми;

проблематика как совокупность норм и правил решения задач - на основе остальных трех полномочий[1].

Основная часть. Компетентностный подход в образовании заключается в формировании у студентов компетенций в виде различных универсальных (базовых) и профессиональных умений. Задействованы только знания, необходимые для формирования определенной компетенции. Эти знания являются важной информацией. Процесс усвоения этой информации происходит в условиях выполнения проблемных заданий. Особое значение имеют задачи, требующие систематизации имеющейся у них информации с отсутствующими или избыточными. Выполнение этих заданий приводит к таким проблемным ситуациям, решение которых призвано развивать конвергентное мышление, творческие способности, а это и есть важнейшая цель воспитания. Воспитание творческих личностей определяет судьбу не только отдельной личности, но и всего общества, ведь перед человечеством стоят очень серьезные глобальные проблемы, от решения которых и будет зависеть его существование на планете.

Формирование информационной компетентности людей в эпоху информации оказывает непосредственное влияние на все аспекты социального самочувствия и перспективы его трансформации в экологическое общество.

На самом деле всё в современном мире зависит от уровня информационной грамотности каждого человека. Ведь информация, как и ожидалось, стала важнейшей ценностью современности. При этом необходимо отметить важность информативности для общества. Информационные ресурсы делают науку производительной силой и становятся частью мирового информационного ландшафта. Однако информационный ландшафт мира, информационное общество имеет трансцендентную сущность.

Информационный ресурс - это интеллектуальный ресурс, реализация которого требует связи с научно-техническими, энергетическими, сырьевыми, трудовыми и другими ресурсами. Когда мы говорим об информационном обществе, мы понимаем общество, которое не может существовать без использования информационных ресурсов. Для членов информационного общества информационная компетентность является атрибутом их жизнедеятельности, и без надлежащей информации человек не может жить полноценной жизнью в информационном обществе, будет обречен на пассивный образ жизни и не добьется никаких успехов. Каждой профессии нужна своя информационная компетентность. Информационная компетентность специалиста – это его способность использовать в своей профессиональной деятельности информационные и компьютерные технологии, владеть информационным ресурсом профессии для решения профессиональных проблемных ситуаций. В информационном обществе каждый должен обладать информационной компетентностью как в социальной, так и в профессиональной сфере. В связи с этим происходят изменения в образе жизни человека, то есть в сознании человека, во всем обществе, в материальной и духовной культуре, в мировоззрении, во взаимодействии людей друг с другом и с природой. Могут быть изменения в экологическом сознании. В век информации образование обязано обеспечить нормальное развитие личности обучающихся, формирование человека с экоцентрическим взглядом на мир, экоцентрической этикой, реализацией идей экологического гуманизма и устойчивого развития. развитие, коэволюция общества и природы[3].

Изучая процесс формирования информационной компетентности будущих специалистов прикладной информатики, мы формируем у них образ будущего общества устойчивого развития на основе комплексного информационно-экологического подхода и экоцентрической тенденции развития экологического сознания.

Отбор и структурная структура содержания образования этих специалистов осуществляется с учетом принципа его соответствия уровню современной науки и производства, основным законам развития общества и природы, идеям устойчивого развития. Содержание образования включает информатику, экономику, экологию, социальную сферу, психологию.

Психологический аспект развития информационной компетентности мы видим в ее влиянии на мироощущение и мышление учащихся. Информация сама по себе не нужна, избыточная информация даже вредна, информационная компетентность должна работать, она должна способствовать повышению качества профессиональной или образовательной деятельности. Важно, информация, которая ведет к повышению уровня компетентности, например, за счет развития мышления, в том числе практического (профессионального) мышления. Информационный ресурс накапливается в общественном сознании и становится достоянием каждого. Он удовлетворяет информационные потребности студентов. Благодаря информационному механизму информация становится источником развития профессиональных компетенций. Вид обучения – это цель, содержание и

методы обучения, составляющие методическую систему. Главным компонентом в этой системе является цель. В зависимости от цели выбирается информация (содержание обучения), затем используется тот или иной метод обучения в зависимости от цели и содержания. Поэтому информационно-коммуникационный комплекс необходим как инфраструктура информационного процесса при подготовке кадров. Выбранный набор данных представляет собой базу данных, являющуюся основой инфраструктуры. При компетентностном подходе мы имеем дело с базой данных установленных компетенций. Однако компетентностный подход не подходит для формирования творческих навыков. Творчество – это глубинная структура сознания, формирование которой требует личностно-ориентированного подхода, представляющего собой процесс интериоризации информации по специальной методике. Сегодня информация становится главной ценностью образования и предметом личностной окраски, ценностного отношения учащихся[4].

Таким образом, информационная компетентность студентов является целью образования и важна для личностного и профессионального развития будущих специалистов.

Информационная компетенция – готовность к работе с информацией на бумажной и электронной основе. Она проявляется в интерпретации, систематизации, критической оценке и анализе полученной информации с позиции решаемой задачи, в формулировании аргументированных выводов, использовании полученной информации для планирования и реализации своей деятельности, структурировании информации и ее представлении в различных формах и на различных носителях, адекватных запросам потребителя информации.

Коммуникативная компетенция – готовность к общению с другими людьми. Она возникает и формируется на основе информационной компетенции. Эта компетенция выражается в умениях самостоятельно вступать в контакт с любым типом собеседника, поддерживать этот контакт в общении, соблюдая нормы и правила, в формах монолога и диалога, с применением средств невербального общения, слушать собеседника, проявляя уважение и терпимость к чужому мнению, высказывать, аргументировать и в культурной форме отстаивать собственной мнение, грамотно разрешать конфликты в общении, изменять при необходимости свое речевое поведение, оценивать успешность ситуации общения и корректно завершать общение.

Понятие «информационная компетенция» достаточно широкое и определяемое на современном этапе развития педагогики неоднозначно. Так, в исследованиях ученых понятие «информационная компетенция» трактуется как: сложное индивидуально-психологическое образование на основе интеграции теоретических знаний, практических умений и личностного отношения в области инновационных технологий и определённого набора личностных качеств; новая грамотность, в состав которой входят умения активной самостоятельной обработки информации человеком, принятие принципиально новых решений в непредвиденных ситуациях с использованием технологических средств.

Проблема информационной компетентности все чаще анализируется на страницах научной литературы. Но нельзя не учитывать, что реалии информационного общества и темпы развития уже не позволяют отождествлять информационную компетентность с простой компьютерной грамотностью, необходим более детальный и полный анализ этой проблемы. Прежде чем говорить об информационной компетентности, несколько слов о понятии компетентности в целом. Например, исследователи этого вопроса С.В. Тришина и А.В. Хуторская. Под компетентностью эти авторы изначально понимают определенное требование, которое общество предъявляет к образованию и подготовке специалиста, необходимое для качественного выполнения им своих профессиональных обязанностей. Например, информационная компетентность – это способность самостоятельно искать, анализировать, отбирать, обрабатывать и передавать необходимую информацию с использованием информационных технологий устного и письменного общения[5].

Компетенция – это обладание человеком определенной компетенцией, включающей его личную оценку этой компетенции и его отношение к предмету своей деятельности. Иными словами, компетентность – это уже сформированные личностные качества специалиста и определенный опыт работы по специальности. В стремительно развивающемся информационном обществе информационная компетентность, несомненно, является одной из самых востребованных и необходимых компетенций. Здесь большое значение имеет личность специалиста, поскольку профессиональные требования всегда рассматриваются через призму индивидуальности специалиста, его опыта и мотивации к повышению информационной компетентности.

Термин «информационная компетентность» официально появился в 1992 году в проекте «Среднее образование в Европе» Совета Европы, где «современными» названы универсальные знания, умения, а также опыт самостоятельной деятельности и личной ответственности. Что касается

нашей страны, то самое пристальное внимание отечественных ученых к проблеме информационной компетентности наблюдается в связи с вхождением России в Болонский процесс.

Исходя из реалий современного информационного общества, становится ясно, что для достижения определенного уровня информационной компетентности специалисту необходимы:

- постоянное приобретение новых знаний и навыков в области информационных и коммуникационных технологий;
- развивать свои коммуникативные и интеллектуальные навыки;
- осуществление интерактивного общения в едином информационном пространстве[1].

Он должен действовать в потоке различной информации, выявлять и отбирать известное и новое, оценивать важное и второстепенное. В противном случае он просто утонет в потоке информационного мусора, станет жертвой «спама» или информационного стресса, пытаясь «охватить бесконечность». Этот навык невозможно реализовать без повышения общеобразовательного уровня. В образовательном процессе коммуникативную функцию выполняют не только личные контакты, но и бумажные и электронные средства (интеллектуальная образовательная система, гипермедийные системы, электронные книги, автоматизированная образовательная система, телекоммуникации).

Конечной целью овладения информационной компетентностью является формирование активной, самостоятельной, творческой личности, способной к самосознанию и самовыражению.

Информационная компетентность личности и информационная компетентность общества являются взаимно развивающимися объектами, обогащающими друг друга. Следовательно, уровень информационной компетентности личности зависит от уровня информационной компетентности общества, которое, в свою очередь, определяется информационными компетентностями составляющих его структур.

В составе информационной компетентности специалистов можно выделить следующие компоненты:

- совокупность полученных знаний, необходимых для творческого решения профессиональных задач;
- набор различных способов деятельности, необходимых для самореализации в профессиональной деятельности;
- личностные качества субъекта, его потребности, мотивы, направленные на увеличение его сил;
- выделение наиболее важных ценностных направлений.

В современном информационном обществе проблема качества, интенсивности и доступности образования стоит очень остро. Современные темпы развития таковы, что знания очень быстро устаревают и потребность в новых знаниях велика. Если раньше учебные планы не менялись десятилетиями, то теперь они пересматриваются чуть ли не каждый год. Дистанционное обучение или создание образовательных телепередач для детей, необходимо максимально активизировать образовательные процессы, не упуская ни одной возможности[4].

Образование - необходимое условие развития человека и общества, это сознательно направленный процесс, в ходе которого осуществляется освоение культурных ценностей, освоение действительности и опыт ее изменения. Соответствие образования требованиям информационной компетентности, по сути, означает, что образование человека информационного общества должно быть непрерывным на протяжении всей жизни. Ведь в постоянно меняющихся реалиях современной жизни знания, полученные в юности, быстро устаревают. Соответственно, образование должно быть организовано иначе. Об этом писал Э. Тоффлер в своей книге «Шок будущего».

Основными ресурсами информационного общества являются информация и творчество, а это требует совершенно новых высококвалифицированных интеллектуальных работников для всех сфер материального и нематериального производства[8].

Информационное общество требует от людей новых навыков и способностей в трех основных областях: «умение учиться, умение общаться и умение выбирать».

Способность к обучению. В современном информационном обществе информация очень быстро устаревает, ее необходимо постоянно обновлять. Поэтому вузы будущего должна не только «вложить в голову студента определенный багаж знаний», но и научить его работать. Необходимо научиться своевременно отбрасывать устаревшие идеи, а также как и когда их заменять, то есть учащиеся должны «учиться учиться». Герберт Герджой, психолог из организации по исследованию человеческих ресурсов, сформулировал это просто: «Новое обучение учит человека, как классифицировать и переклассифицировать информацию, как оценивать ее достоверность, как менять категории при необходимости, как переходить от конкретного к конкретному. абстракция."

нужно , и наоборот, как посмотреть на проблемы под новым углом, как заняться самообразованием. В будущем неграмотным будет не тот, кто не умеет читать, а тот, кто не научился учиться».

Способность общаться. Темп жизни постоянно увеличивается, а значит, увеличивается количество коммуникативных связей каждого человека. Многие люди, особенно подростки и молодые люди, испытывают трудности в установлении и поддержании значимых отношений с другими людьми. Особенно это актуально для тех, кто предпочитает общение в виртуальном мире (социальные сети, чаты, форумы). У таких людей могут быть большие проблемы в сфере реального общения (дружба, любовь, создание семьи), а не виртуального. «Если внимательно прислушаться к тому, о чем говорят молодые люди, то окажется, что умение заводить друзей, которое когда-то было простым, уже приобрело для них новый сложный поворот». [5, стр. 452], Тоффлер.

Роль образования здесь двоякая: либо оно должно помогать людям справляться с отсутствием глубокой дружбы, одиночеством и незащищенностью, либо оно должно как-то помогать нам общаться, за короткое время создавать новые способы дружбы, организовывать студенческие группы, учить . творческое воображение или новые типы рабочих групп.

Возможность выбора. Информационное общество предоставляет человеку широкий выбор в различных областях, тем самым увеличивая сложность принимаемых им решений. Поэтому образование должно также акцентировать внимание на проблеме избыточного выбора, учить человека делать выбор, соответствующий его системе ценностей, что «позволяет учащимся выявить, развить и проверить собственные ценностные ориентации.

Вывод. В заключение следует отметить, что информационная компетентность в широком смысле может пониматься как способность человека в полной мере понимать информационного общества и использовать все предоставляемые им возможности, полноценно адаптироваться в обществе и реализовать себя. Информационное общество.

Также необходимо учитывать и другую сторону - чем информативнее человек, тем он нужнее и востребованнее в информационном обществе.

Подготовить специалиста, квалификация которого соответствует быстро меняющейся реальности жизни, невозможно без использования всех образовательных возможностей, предоставляемых современными информационно-коммуникационными технологиями.

Литература:

1. Шарапова Н.А. Важность развития информационно коммуникационной компетентности студентов в образовательном процессе. Развитие науки и техники. Научно-технический журнал. Бухара. 2021, № 6, с. 170-174.
2. Sharapova N. A. Opportunities, problems and differences of distance education from traditional education //Science and Education. - 2020. - Vol. 1. - No. 9. - S. 372-379.
3. 2. Sharapova N. A. The use of communication skills in teaching computer science and information technology as a socio-pedagogical problem // Texas Journal of Multidisciplinary Studies. - 2022. - T. 7. - S. 62-64.
4. Симен-Северская О.В. Формирование педагогической компетентности специалиста социальной работы в процессе профессиональной подготовки в вузе: дис… канд. пед. наук. Ставрополь, 2002.
5. Маннонов Ж.А., Холматова А. «Формирование компетентности педагога профессионального образования уметь осуществлять самостоятельную педагогическую деятельность». ТДПУ. «Проблемы и перспективы развития профессионально-педагогической компетентности учителей в системе непрерывного образования». Материалы республиканской научно-практической конференции. -Ташкент:-2013. Б. 208-210.
6. Тоффлер Э. Шок будущего. М.: АСТ, 2004. С 557.
7. Тришина С.В., Хуторской А.В. Информационная компетентность специалиста в системе дополнительного профессионального образования // Интернет-журнал «Эйдос». 22 июня 2004 г. // URL: http://www. эйдос ru/журнал/2004/0622-09. htm (дата обращения: 12.02.2012).

ТАЛАБАЛАРДА ЕТАКЧИЛИК ИНТИЛИШЛАРИНИ ШАКЛЛАНТИРИШНИНГ ИЖТИМОИЙ ПЕДАГОГИК ВА ПСИХОЛОГИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Шобдурахимова Умринисо Тохировна,
Андижон давлат университети докторанти
umriniso22@gmail.com

Ушбу мақолада талабаларда етакчилик интилишларини шакллантиришнинг ижтимоий педагогик-психологик хусусиятлари ёритилган. Шунингдек талабаларда характер, интеллектнинг шаклланиши ва ҳаётий фаолият мотивациясининг ўзгариши даври, ёши биологик, психологик, ижтимоий рибожланиши кенг баён килинган.

Калит сўзлар: *ижтимоий, иқтисодий, интеллектуал, шахс, ижтимоий-профессионал гуруҳ, шахсий ривожланиш, касбий ривожланиш, ижтимоий ривожланиш, фуқаролик, маънавий камолот, ижтимоий тоифа, ижтимоий роллар, дунёқараш, қадриятлар тизими, тармоқланиш.*

СОЦИАЛЬНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ И ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ У СТУДЕНТОВ СТРЕМЛЕНИЯ К ЛИДЕРСТВУ

В данной статье описаны социально-педагогические и психологические особенности формирования лидерских устремлений у студентов. Также подробно описывается период изменения характера, формирования интеллекта и мотивации жизнедеятельности, биологическое, психологическое и социальное возрастное ограничение у студентов.

Ключевые слова: *социальный, экономический, интеллектуальный, человек, социально-профессиональная группа, личностное развитие, профессиональное развитие, социальное развитие, гражданственность, духовная зрелость, социальная категория, социальные роли, мировоззрение, система ценностей, разветвление.*

SOCIAL PEDAGOGICAL AND PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF FORMING LEADERSHIP ASPIRATION IN STUDENTS

This article describes the socio-pedagogical and psychological characteristics of the formation of leadership aspirations in students. Also, the period of change of character, intellect formation and motivation of life activity, biological, psychological and social restriction of age in students are described in detail.

Key words: *social, economic, intellectual, person, socio-professional group, personal development, professional development, social development, citizenship, spiritual maturity, social category, social roles, worldview, value system, branching.*

Кириш. Республикамизда сўнгги йилларда олий таълим сифатини ошириш, олий таълим ташкилотларида талабаларининг етакчилик фаолиятини ривожлантириш, талабаларни ҳаётий муаммоларини ҳал этишнинг ижодий йўлларини эгаллашга йўналтириш, ўз-ўзини ривожлантириш ва ўз-ўзини тарбиялашнинг ҳуқуқий-меъёрий асослари яратилмоқда. «...кадрларнинг билими ва малакасини халқаро даражага олиб чиқиш» устивор вазифалар этиб белгиланди [1]. Бу педагогика олий таълим муассасаси талабаларининг педагогик тайёргарлигини такомиллаштириш имкониятини кенгайтиради.

Адабиётлар тахлили. Олимларнинг позициясига асосланиб Беляева П.А., Болшаков В.Ю., Вагин И., Ларин И., Соловиева О.В. ва бошқалар, унга кўра етакчилик фақат маълум даражада совға, лекин катта даражада ўрганиш мумкин бўлган ва ҳатто ўрганиш керак бўлган махоратни ифодалайди, биз уни шакллантириш учун зарур шартларни ўрганишга мурожаат қиламизми? инсон таълим даврида университетда, яъни талаба ёшида. Талаба ёши, умумий бўйича: ёш даврийликлари; ёшлик ва эрта етуклик чоррахасида жойлашган; Б;Э.Ананиевнинг фикрича, у 17 дан 21 гача бўлган ўсмирлик даврига тўғри келадиган иккинчи ўсмирлик даврини ифодалайди: Тўпланган эмпирик маълумотларга кўра, талаба ёши эрта ёшликдан фарқ қиладиган бир қатор хусусиятлар билан тавсифланади ва бошқа катта ёшдагилардан. Бу ёшда 17 ёшдан 19 ёшгача (1 ва 2-курс талабалари) ва 19 ёшдан 21 ёшгача бўлган давр (юқори курс талабалари) ажратилади. Муайян ёш даврини

инсоннинг умри давомида тақсимлаш ижтимоий шартлиликка эга бўлиб, шахсият ривожланишининг хусусиятларини батафсилроқ кўриб чиқиш ва шахснинг касбий махоратини шакллантириш зарурати билан боғлиқ бўлган тадқиқот амалиёти билан боғлиқдир.

Тадкикот методологияси. Таърифга кўра, Б.Г.Ананиевнинг таъкидлашича, "талабалик ёши - бу олий ва ўрта махсус таолимнинг оммавий ривожланиши билан боғлиқ тарихий ҳодиса. Бу давр шахсни шакллантиришнинг ижтимоий жараёнида-ривожланишнинг якуний босқичи сифатида, фаолиятнинг "бошланиш" моменти сифатида, ижтимоий функциялар ва ролларнинг ривожланишида катта рол ўйнайди". И.А. Зимняя талабаларни махсус ижтимоий тоифага, олий таолим институти томонидан ташкилий равишда бирлаштирилган одамларнинг ўзига хос жамоасига ишора қилади. Кенг ижтимоий маънода талабалар қониқиш хосил қилади талабини, жамиятнинг турли фаолият соҳалари учун юқори малакали кадрларга бўлган эхтиёжини келтириб чиқаради. Тор ижтимоий маънода, университетда таълим олаётган ёшлар жамиятда касб орқали ўзларининг касбий тайёргарлик ва ўзини ўзи англаш эхтиёжларини қондирадилар. Хозирги талабалар орасида кузатилаётган маълум табақаланишга (ижтимоий, иқтисодий, интеллектуал ва бошқалар) қарамай, улар мактабдан кейин университетга бормайдиган тенгдошларидан фарқ қилади. Бу фарқ, асосан, дунёқарашнинг мазмунига, кийинишдан тортиб, ҳаётга, эхтиёжларга, таълим ва касбий фаолият мотивларига таллуқлидир. Шунинг учун талабалар ўзларининг аниқ мақсадлари, вазифалари (ижтимоий ва фаолият режалари), жамиятда маълум бир мавқега эга бўлган, когорта тушунчаси билан бирлашган ёшларнинг бутун авлодини ўз ичига олган ягона ижтимоий-профессионал гуруҳ сифатида қаралади.

Тахлиллар ва натижалар. Бу ёшнинг ўзига хослиги унинг асосий фаолият турининг ўзига хос хусусиятлари - шахснинг университетда ўқиш жараёнида касбий малакага эга бўлиши ва у билан боғлиқ шахсий ривожланишнинг янги даражасига ўтиши билан белгиланади. Университетда таълим фанни махсус таълим мухитига сингдириш билан тавсифланади, бу унинг малакали мутахассис-раҳбар ва фаол ҳаётий позицияга эга бўлган фуқаро-раҳбар сифатида ривожланиши учун қулай шарт-шароитларни яратади. Э.В. Шчепкина таъкидлайдики, талабалар мобил ижтимоий гуруҳ бўлиб, уларнинг асосий ижтимоий вазифалари билимлар тизимини ўзлаштириш бўлиб, уларнинг ядроси касбий билимдир; моддий ва маънавий ишлаб чиқаришдаги ижтимоий ролларни ўзлаштириш; шахсий ривожланиш; шахсий, касбий, фуқаролик ва маънавий камолотга эга бўлиш керак.[2.44-45.] Биз кўриб чиқаётган масалалар учун муҳимлиги шундаки, -университет муҳити турли хил фаолият турларида етакчиликни кўрсатишга имкон беради: ўқув ва когнитив, илмий, ижтимоий-сиёсий, бадиий ижод, спорт ва мулоқот. Бунинг учун талаба ёшида одам зарур психологик шартларни - когнитив, тартибга солувчи, мотивацион ва бошқаларни ривожлантиради. Талабалик - бу характер, интеллектнинг шаклланиши ва ҳаётий фаолият мотивациясининг ўзгариши даври, ёш биологик, психологик, ижтимоий ривожланишнинг барча олдинги жараёнларига асосланган энг юқори, "чўққи" натижаларга эришиш билан тавсифланади. Бу биринчи навбатда, маънавий соҳадаги жиддий ўзгаришлар, дунёда ўз ўрнини излаш, ўз дунёқараши ва қадриятлар тизимини ривожлантириш, ўз шахсияти ва ўзига хослигини аниқлаш ва англаш, шахсий ва касбий фаолият билан боғлиқдир. Бу ёшда содир бўладиган руҳий ўзгаришларга умумий бахо бериб, Б.Г. Ананиев уларни кўлами ва интеграция даражаси бўйича ортиб бораётган пастки тузилмаларнинг шаклланиши ва уларнинг тобора мураккаб синтези деб белгилади. Шу билан бирга, у психик функцияларни дифференциациялашнинг параллел жараёни мавжудлигини таъкидлади: ақлий жараёнлар, ҳолатлар, хусусиятларнинг ривожланиши, мураккаблашиши, "тармоқланиши" жараёни содир бўлади. Келинг, маълум бир ёшда содир бўладиган психологик ўзгаришларни ажратиб кўрсатамиз ўзгаришлар, бизнинг нуқтаи назаримиздан, талаба шахсининг етакчилик интилишларини шакллантириш учун энг муҳим ҳисобланади. Университетда ўқиш даврида ёшларнинг катта қисми одатдаги ижтимоий мухитини ўзгартиради. Бу бошқа худуддаги университетга кириш учун кетган талабалар учун кўпроқ тўғри келади, нуқта. Янги яшаш жойига кўчиб ўтиш, талаблар ва фаолият ритми илгари нотаниш бўлган олий ўқув юртига кириш, ёшлар хозирги шароитга мослашишга, ҳаётларининг турли соҳаларида - таълим, кундалик, коммуникатив соҳаларда қайта қуришга мажбур. Мослашув инсонга илгари хос бўлмаган, аммо янги ҳаёт шароитларида муваффақиятга эришиш учун муҳим бўлган шахсий фазилатларнинг ривожланиши билан бирга келади. Улар орасида етакчилик интилишлари охирги ўринни эгалламайди, бу инсоннинг кейинги ижтимоий муваффақиятининг асоси бўлиши мумкин. Инсон ҳаётининг талабалик даврида содир бўладиган ўзгаришларнинг аҳамияти унинг янги мақомга эга бўлиши билан кучаяди. Ушбу мақом инсоннинг ҳаёт ва фаолиятнинг турли соҳаларида: умуман жамиятда, олий ўқув юртида, эхтимол ҳатто иш жойида ва ўз оиласида турли ҳуқуқ ва мажбуриятларидан иборат. Талаба, бўлажак мутахассис, янги авлод вакилининг мақоми ёш шахснинг

жамиятдаги, ижтимоий ўзаро муносабатлар тизимидаги, оила ташкилотидаги мавқеини ўзгартиради. Унга алоҳида ижтимоий гуруҳлар ва умуман олганда, бутун жамият ҳаётини яхшилашга алоҳида умид боғланади. Янги мақомга эга бўлиш ёш шахснинг ҳаётининг кўплаб соҳаларида мустақиллигининг сезиларли даражада кенгайиши билан бирга келади. Идеал ҳолда, унинг ўзи бўлажак касби тўғрисида қарор қабул қилади, унга тайёргарлик кўриш учун олий ўқув юртини, шунингдек, университетдаги кафедралар ва мутахассисликларни танлайди. Хусусан, у иқтисодий жихатдан ёшнинг ота-онасидан кўпроқ мустақилликка ўтиши билан тавсифланади. У алоҳида ҳолатларда нисбатан мустақил равишда, ўзига келадиган пулни мустақил равишда тасарруф этиш имкониятига эга бўлади яни - уларнинг сонини кўпайтириш учун индивидуал ҳаракатлар қилинг. Талаба ёшларнинг мустақил молиявий, мулкий ва уй-жой мақомини шакллантириш жараёни икки ёш тоифасида амалга оширилади. 16-17 ёшда катталарнинг иқтисодий ҳаётига оммавий қўшилиши бошланади ва келажакдаги касбий фаолиятга мослашиш содир бўлади. Бу давр, шунингдек, бу вақтда касбий стратегиялар туғилиши билан тавсифланади, бу уларнинг қисқа муддатлилиги ва касбий кўникмаларнинг етишмаслиги туфайли, касбнинг режалари, яъни профессионал ниятлар 21-22 йилга тўғри келадиган кейинги давр - талабаларнинг моддий ва кундалик ниятларини амалга оширишда биринчи тажрибани тўплашдан иборат бўлиб, унга мувофиқ танланган йўлнинг тўғрилигини қайта кўриб чиқиш мумкин. Ёшнинг олган мустақиллигидан қандай фойдаланиши ҳам муҳим. Ота-она оиласидан ажралиш натижасида шаклланган мустақиллик кўпинча кучли хис-туйғуларни келтириб чиқаради, ҳиссий жихатдан қийланади ва жуда кўп муаммоларни келтириб чиқаради. Ҳар қандай мустақилликнинг нисбийлигини тушуниш ва шу асосда оилавий ришталарни ва кекса авлод тажрибасининг нуфузини қадрлаш учун ёш йигит "адашган ўғил" деб аталадиган йўлдан бориши керак. Хақиқий балоғатга етишиш муҳим одамлар доирасидан қийин, чидаб бўлмас даражада узоқлашиш тажрибасига, чуқур ўйланган азоб-уқубатларга ва хақиқий қадриятларни излашга асосланган. Бу энг муҳими, чунки у нафақат мустақилликни, балки қарамлик зарурлигини тушунишни ҳам органик равишда бирлаштирган дунёқараши, қадрият йўналишларининг доимийлигига эга бўлган вояга етган, ижтимоий жихатдан вояга етган шахс - ахир, инсон борлиғини ўз зиммасига олади. Шу билан бирга, ёшларда мустақилликни муттасил кенгайтириб бориши, ундан оқилона, ўзи учун манфаатли фойдаланиш кўникмасини шакллантириш, назаримизда, зарурий шартдир.

Хулоса ўрнида шуни айтиш мумкинки етакчилик интилишлари инсон фаолиятини рағбатлантирадиган ва йўналтирувчи махсус психологик шаклланиш сифатида, унинг шахсиятининг ижтимоий ўзаро муносабатларнинг маълум бир соҳасида, маълум бир мавзу ёки муаммода юқори натижаларга эришишга қаратилган шаклидир. вазият. Етакчиликнинг зарурий шарти - бу автоном ёки ҳар қандай ҳаёт шароитлари билан боғлиқ бўлган раҳбарнинг ҳукмронлигини тан оладиган гуруҳнинг бир қисми сифатида ушбу натижаларга эришиш. Ушбу ҳодисани таълил қилиш етакчилик интилишлари таркибидаги учта асосий компонентни ажратиб кўрсатишга имкон берди: қиймат - семантик, мотивацион ва хулқ-атвор. Етакчилик интилишларининг қиймат-семантик компоненти етакчилик субект учун боғланган қадриятлар соҳасини тавсифлайди. Етакчилик интилишларининг мотивацион компоненти субектнинг етакчилик хатти-ҳаракатларига мурожаат қилиш мотивлари майдонини тавсифлайди. Етакчилик интилишларининг хулқ-атвор компоненти субектнинг етакчилик хатти-ҳаракатларини амалга оширишдаги фаоллик даражасини тавсифлайди.

Шахсий йўналиш ва унинг етакчилик интилишларига таъсири тўғрисида алоҳида эмпирик маълумотлар мавжудлигига қарамай, ушбу ҳодисанинг детерминантлари соҳаси ҳали ҳам етарли даражада ўрганилмаган. Бу уларни ривожлантириш амалиётини ташкил этишни қийинлаштиради. Шубхасиз, етакчилик интилишлари маълум бир ақлий функциялар тўплами билан белгиланади.

Шаклланишнинг энг қулай даври эканлигини ҳисобга олсак, етакчилик университетда ўқиш даври деб ҳисобланади, биз талабалик даврида юзага келадиган шахсдаги ўзгаришларни батафсил тахлил қилдик ва етакчилик интилишларини ривожлантириш учун зарур шарт бўлиши мумкин. Ўтказилган назарий тахлил мустақиллик, ижтимоий етуклик ва фаоллик, ўз-ўзини ривожлантириш истагини талаба шахсининг асосий психологик неоплазмаларига боғлаш имконини беради ва ўз-ўзини амалга ошириш (ўз-ўзини англаш), "мен" тизимини уйғунлаштириш ("идеал" ва "мен-реал" ни мувофиқлаштириш), когнитив ва касбий фаолиятнинг умумлаштирилган усулларининг мавжудлиги, тузилган интеллект билан биргаликда интеллектуал салохият, ижтимоий-профессионал базавий компетенцияни шакллантириш, фаолият учун барқарор мотивлар тизимининг мавжудлиги ва бошқалар[3]. Биз етакчилик интилишларини шакллантириш учун энг қулай бўлган талаба ёшидаги ўзгаришларни аниқлаш ва кўриб чиқишга ҳаракат қилдик. Шундай қилиб, қуйидагилар аниқланади: мотивацион ва қиймат-семантик соҳанинг мураккаблашиши, ўз-ўзини тартибга солиш, акс эттириш

ва коммуникатив қобилиятларни ривожлантириш, чидамлилик ва масулият фазилатларини ривожлантириш, ўз-ўзини англашни шакллантиришдир.

Инсоннинг етакчилик хусусиятларини ривожлантириш учун, шунингдек, янги имкониятларга эга бўлиш, олий ўқув юртига ўқишга кириш билан бир қаторда, ёш йигит жуда оғир мажбуриятларни олади. Ушбу мажбуриятлар ота-оналарга ва қариндошларга аввалгидан кўра кўпроқ хажмда ёрдам кўрсатишга, муайян ижтимоий вазифаларни бажаришга, шу жумладан ҳарбий бурчни бажаришга таллуқлидир. Бундан ташқари, бу ёшда ҳуқуқий жавобгарликнинг янги даражасига ўтиш мавжуд.

Ўз олдидаги мажбуриятларни англаш ва қабул қилиш, ўз ҳаёти учун маъсулиятни ўз зиммасига олиш - ўз танловингиз муайян ҳаётий воқеалар учун маъсул эканлигини англаш ҳам муҳимдир. Кўрсатилган маъсулиятни ўз зиммасига олмасдан, ёшнинг ижтимоий ривожланиши сезиларли қийинчиликларга дуч келади. Маъсулиятнинг паст даражаси, бундан ташқари, амалиёт шуни кўрсатадики, хақиқий етакчилик билан заиф боғлиқдир.

Атроф-мухитнинг маълум таъсирига қарамай, янги мақомни эгаллашда, мустақиллик ва маъсулиятнинг муносиб даражасини олишда -ёшнинг шахсий фаолияти устувор рол ўйнайди. Бу ерда иккита вариант мумкин: жамиятдаги ўз мавқеини англаб, у ўз мақомини мустахкамлашга интилиши ёки аксинча, мавжуд вазиятга мослашиб, пассив муносабатда бўлиши мумкин. Ушбу масала юзасидан Б.Г. Ананиев мақомнинг фаол субектив томони маълум бир мақом шароитида у эгаллаган шахснинг позицияси сифатида ҳаракат қилишини таъкидлади.[4. 81-82.]

Университетда ўқиш муддати? келажакдаги мутахассиснинг ижтимоий ва касбий ривожланишидаги муҳим босқич. Бу даврда шахсда кенг кўламли руҳий ўзгаришлар рўй беради, улар инсон ҳаётининг хозирги ва келажакдаги даврида ўз олдига қўядиган вазифаларни ҳал қилиш учун зарур асос бўлиб хизмат қилади.

Ҳар қандай инсон фаолиятининг манбаи - унинг эътиёжлари - талабалик даврида жуда катта хажм билан тавсифланади. Ҳаётнинг бу даврида йигит ўзининг олдида жуда кўп васвасаларни кўради, у кўп нарсага эришмоқчи ва кўп нарсага эришмоқчи. Унинг эхтиёжлари таркибига, ҳеч бўлмаганда, мансублик, тан олиш, ўзини ўзи билиш, муваффақиятга эришиш ва муваффақияцизликлардан қочиш, ўзини ўзи англаш, мақсадга эришишга интилиш, ижтимоий обрў-еътибор эхтиёжлари киради. Бу асрнинг ўзига хос хусусияти шундаки, бутун эхтиёжлар ва интилишлар тизими шаклланаётган дунёқараш билан бирлаштирилган. Қуйидагилар биринчи ўринга чиқади: инсоннинг ҳаётдаги ўрнини аниқлаш, дунёқарашни шакллантириш ва унинг когнитив фаолиятга таъсири (ўз-ўзини тарбиялаш мотивлари), ўз-ўзини англаш ва ахлоқий онгни шакллантириш. Талабаларнинг етакчилик интилишларини шакллантириш учун уларнинг "ички позицияси" динамикаси, хозирги ва келажакдаги ўзига, бошқаларга, бизнесга бўлган муносабат динамикаси алохида аҳамиятга эга.

Университет талабаси шахсининг мотивацион соҳаси - бу касбий ривожланиш жараёнида масулятни шакллантириш, фаолиятга йўналтирилган, коммуникатив ва ҳиссий-сенсорли психологик шароитлар ва воситалар тизими билан белгиланадиган мураккаб таркибий яхлит шаклланиш жараёнидир. Э.А. Ларино кўрсатдики, замонавий талабалар мотивацион соҳанинг қуйидаги учта асосий таркибий қисмини ташкил қилади: таълим ва касбий, касбий ва коммуникатив. Уларнинг мезонлари етакчилик интилишларини ривожлантириш учун муҳим манбага эга бўлган фаоллик билан бевосита боғланган. Шундай қилиб, таълим ва касбий мотивация мезони очиқ семинарларда қатнашиш, илмий ишларни олиб бориш, ихтисослаштирилган талабалар жамоаларида иштирок этиш, рол ўйнаш, симуляция, оператив ва ишбилармонлик ўйинларида иштирок этиш; коммуникатив мотивация мезонлари - мунозара клубларида, давра сухбатларида иштирок этиш, университетнинг талабалар ҳаётида фаол иштирок этиш, ўзаро хомийлик; Касбий мотивация - касбий кўникмаларни амалга ошириш, ижтимоий дастурларда ихтиёрий иштирок этиш билан боғлиқ лойиҳаларни яратиш зарурдир. Шунга кўра, бир томондан, мотивацион соҳанинг ҳолати талабаларнинг етакчилик интилишларининг информацион характеристикаси бўлиб хизмат қилиши мумкин, бошқа томондан, унга таъсир уларнинг шахсий даражасида ривожланиши учун муҳим манба бўлиб хизмат қилади.

Талабаларнинг университетда ўқиш давридаги фаолиятининг хилма-хиллиги ҳам сезиларли ривожланишга ёрдам беради. Унинг когнитив жараёнларининг 97 таси - ҳиссий-прецептив, мнемоник, интеллектуалдир. Натижада, одамга ўзининг етакчилик фаолиятини амалга оширишга имкон берадиган кўплаб қобилиятлар ривожланади.

Талаба ёши, Б.Г. Ананиев инсоннинг дунёқарашини ривожлантириш учун сезгир фикрлаш жараёнлари унда муҳим ўрин эгаллайди; фикрлаш, ўз навбатида, интеграция ва фарқлаш функцияларини амалга оширишнинг етакчи жараёнидир. Фикрлашнинг ривожланиши талабага ностандарт муаммоларни муваффақиятли ҳал қилишга, ўрганишга ижодий ёндашишга ва пайдо

бўлган муаммоларни ҳал қилишга имкон беради, шунингдек, интеллектуал соҳанинг жадал ривожланишига ёрдам беради. Талабанинг интеллектуал ривожланиши ва маданий даражаси қанчалик юқори бўлса, у янги билимларни қанчалик яхши ўзлаштирса, тенгдошлари ўртасидаги ишчанлик обрўси шунчалик юқори бўлиши таъкидланади.

Ўқув ва касбий фаолият таъсири остида талабалар ижодий фикрлаш таркибий қисмларининг жадал шаклланишини сезадилар, бу уларнинг тубдан янги ғояларни ишлаб чиқаришга тайёрлиги сифатида қаралади. Ҳозирги вақтда ижодий фикрлаш таркибига қуйидагилар киради: муаммонинг бир нечта мумкин бўлган ечимларини кўриш ва энг самаралисини ақлий танлаш қобилияти; вазият ўзгарганда тез қарор қабул қилиш қобилияти; янги ва ғайриоддий ечимларни топиш қобилияти; қарор қабул қилиш учун етишмаётган маълумотларни аниқлаш қобилияти; ҳодисаларнинг ривожланишини олдиндан билиш қобилияти; ҳукмнинг мустақиллиги; тажрибада илгари учрамаган янги нарсаларни тасаввур қилиш қобилияти; кўп сонли турли хил вариантларга эътибор қаратган ҳолда қарор қабул қилиш қобилиятидир. Бошқа нарсалар қаторида, университетда ўқиш талабаларда муаммога нисбатан сезгирликни ривожлантириш даражасидаги ўзгаришларнинг пайдо бўлишига ёрдам беради, бу вазифанинг мавзуга тегишли хусусиятларига, улар ўртасидаги алоқаларга ва семантикага нисбатан селективликка мос келади. Контекст, бу унинг муаммоли майдонини кенгайтиради.

Адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 28 январдаги ПФ-60-сон “2022 — 2026 йилларга мўлжалланган янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида” Фармони. https://lex.uz/docs/5841063

2. Панарин И.А. Ёшлар ҳаракати етакчиларининг ижтимоий масъулият психологияси: диссертация тезислари. дисс. ... док. психолог. Фанлар / И.А. Панарин. -М.: ГУУ 5 2010. -44с.

3. Паригин Б.Д. Ижтимоий-психологик назария асослари / Б.Д; Паригин.-М:, 1971 йил.

4. Первин Л. Шахсият психологияси: назария ва тадқиқот / Л. Первин , О. Жон / Пер . ¬инглиз тилидан. Эд. Милоддан аввалги Магуна. - М.: Аспест Пресс, 2000. -607с.

5. Первицкая АМ Етакчиликни алоҳида фаолият тури сифатида ўрганиш (ўсмирлик мисолида) / АМ Первицкая // Вестник МГОУ.-2008.-№1.-С211-216.

6. Першина Л.А. Ривожланиш психологияси / Л. А. Першина. - М.: -Академик лойиҳа, 2004. -256с.

МОДЕЛИ И ТЕОРИЯ ДИСТАНЦИОННОГО И ЭЛЕКТРОННОГО ОБУЧЕНИЯ

Эшанкулов Ҳамза Илҳомович,
доцент кафедры «Прикладная математика и технологии программирования» Бухарского государственного университета
Муродова Раъно Бўроновна,
преподаватель кафедры «Информационные системы и цифровые технологии» Бухарского государственного университета

Модели электронного обучения — это теоретические конструкции, которые помогают практикующим специалистам в разработке эффективного учебного опыта для студентов, участвующих в онлайн-курсах. Они отличаются от теорий обучения тем, что модели электронного обучения связаны с педагогическими принципами, лежащими в основе учебных практик, или с эффективной реализацией таких учебных практик. В данной статье анализируются полные модели и методы электронного обучения. Также представлена модель организации электронного обучения на основе модели Semantic Web.

Ключевые слова: *модель электронного обучения, онлайн-обучение, теория, концепции, компьютер*

MODELS AND THEORY OF DISTANCE AND ELECTRONIC LEARNING

E-learning models are theoretical constructs that assist practitioners in designing effective learning experiences for students participating in online courses. They differ from learning theories in that e-learning models are related to the pedagogical principles underlying learning practices or to the effective implementation of such learning practices. This article analyzes complete e-learning models and methods. A model for organizing e-learning based on the Semantic Web model is also presented.

Keywords: *e-learning model, online learning, theory, concepts, computer*

MASOFAVIY VA ELEKTRON TA’LIMNING MODELLARI VA NAZARIYASI

Elektron ta'lim modellari amaliyotchilarga onlayn kurslarda qatnashayotgan talabalar uchun samarali ta'lim tajribasini loyihalashda yordam beradigan nazariy tuzilmalardir. Ular ta’lim nazariyalaridan elektron ta’lim modellari ta’lim amaliyotlari asosidagi pedagogik tamoyillar yoki bunday o‘quv amaliyotlarini samarali amalga oshirish bilan bog‘liqligi bilan farq qiladi. Ushbu maqola to'liq elektron ta'lim modellari va usullarini tahlil qiladi. Semantik Web modeli asosida elektron ta’limni tashkil etish modeli ham taqdim etilgan.

Kalit so'zlar: *elektron ta'lim modeli, onlayn ta'lim, nazariya, tushunchalar, kompyuter*

Модель исследовательского сообщества. В модели исследовательского сообщества обучение рассматривается как индивидуальный и социальный процесс. Отдельные учащиеся строят знания с личной точки зрения, а затем сравнивают и подтверждают свои построения с нормами, ценностями и знаниями общества посредством социального взаимодействия со своими сверстниками [1]. Сообщество в этом контексте менее структурировано, чем формальная группа, где цели, членство и средства коммуникации заранее определены и планируются экспертом, но более структурировано, чем группа друзей, в которой цели не навязываются, а членство является добровольным. Сообщество, которое модель сообщества исследования требует для своей эффективной реализации, представляет собой группу, в которой есть общая цель, которая не мешает учащимся одновременно преследовать свои личные цели [2]. Чтобы сформировать сообщество, необходимое для этих социальных взаимодействий, необходимо учитывать три типа присутствия, возникающие в контексте онлайн-обучения: социальное присутствие, когнитивное присутствие и обучающее присутствие [3].

Социальное присутствие относится к тому, как учащиеся и преподаватели проецируют свою идентичность в среде электронного обучения, когнитивное присутствие относится к способности учащихся формировать знания посредством общения со своими сверстниками, а преподавательское присутствие относится к действиям и инструментам, используемым преподавателями.

способствовать развитию социальных и когнитивных процессов для достижения определенных целей обучения [4,5]. Преподавательское присутствие обеспечивает необходимые структуры для формирования сообщества, социальное присутствие способствует развитию сообщества, знакомя студентов и преподавателей друг с другом, а когнитивное присутствие обеспечивает постоянную полезность сообщества для его участников. Все три формы присутствия являются необходимыми аспектами исследовательского сообщества как при его формировании, так и при его поддержании.

Как социальное взаимодействие приводит к расширенному обучению — использование модели исследовательского сообщества в качестве теоретической базы и использование контент-анализа в качестве средства анализа сообщений — является предметом исследования Лю и Янг асинхронных онлайн-дискуссий [5]. Результаты исследования показали, что учащиеся продемонстрировали наибольшую степень когнитивного присутствия в обсуждениях, связанных с анализом тематических исследований, и наименьшую степень когнитивного присутствия в обсуждениях, связанных с изучением теоретических концепций. Тем не менее, студенты сообщали, что им больше нравились обсуждения теоретических концепций, чем обсуждения тематических исследований в их размышлениях о курсе. Несмотря на то, что анализ тематических исследований вызвал наибольшее когнитивное присутствие, тема, требующая от студентов связать содержание курса со своим жизненным опытом, вызвала наибольшее количество когнитивного присутствия высокого уровня. Основываясь на этих выводах, исследователи рекомендовали разработать темы для обсуждения, которые учитывали бы как интересы учащихся, так и их обучение, выбирая тематические исследования с включением сильного компонента жизненного опыта. Интегрируя жизненный опыт и содержание курса в асинхронные онлайн-дискуссии, преподаватели могут поощрять наилучшие возможные результаты исследовательского сообщества и его деятельности.

Разговорная структура. Разговорная структура как интеграцию четырех подходов к педагогике: инструктизм, конструкционизм, социокультурное обучение и совместное обучение. Модель делает акцент на обучении как на двустороннем обмене идеями, «постоянной итерации между учителями и учащимися, а также между уровнями теории и практики» (стр. 11) и применима как к очным и контексты электронного обучения. Преподавателю отводится привилегированное положение в этой модели, потому что он или она несет ответственность за определение концепций, которые необходимо преподавать, и за разработку задач, которые должны выполнять студенты [6].

Целью Разговорная структура является обеспечение надлежащего использования технологий для достижения результатов обучения. Технологии должны использоваться для поддержки педагогики, а не для ее замены, и разговорная структура бросает вызов технологиям, чтобы обеспечить расширенный опыт обучения [7]. Чтобы проиллюстрировать эту особенность модели, Лорийяр исследует классический план обучения для экскурсии в музей и версию той же поездки, дополненную технологиями. В дизайне экскурсии по музею с использованием технологий очевиден ряд возможностей для студентов участвовать в «повторяющемся обмене идеями», который представляет собой эффективное обучение: учащиеся используют мобильные устройства, чтобы отвечать на вопросы об отношениях между картинами, задавать викторины. задавать вопросы другим учащимся, отвечать на вопросы викторины, заданные сверстниками, загружать свои наблюдения и фотографии на общий веб-сайт и делать заметки. Вернувшись в класс, преподаватель может использовать наблюдения и фотографии, сделанные учащимися, для создания цифрового каталога мероприятия, в котором учащиеся признают свой вклад в процесс обучения.

Несмотря на то, что разговорная структура не ориентирована конкретно на электронное обучение, ее можно и нужно использовать для разработки значимого опыта обучения, использующего технологии в качестве основного средства педагогической поддержки. Модель в целом поддерживает социально-конструктивистские принципы обучения и может быть легко интегрирована с моделью исследовательского сообщества, чтобы предоставить учащимся богатый и удовлетворительный опыт обучения.

Коммуникация через компьютер. Компьютерно-опосредованное общение — это модель электронного обучения, в которой особое внимание уделяется текстовому асинхронному обмену между учащимися через дискуссионные форумы и электронную почту. Преимущества этой модели электронного обучения заключаются в том, что учащиеся освобождаются от «ограничений времени, пространства и физического контекста», которые обычно применяются при обсуждении в классе, и могут реагировать на представление идей — от своего преподавателя или своих сверстников. - в своем темпе [8]. Следствием такой договоренности является то, что учащиеся вступают в асинхронный «разговор» с расширенными возможностями для конструирования знаний и начинают процесс решения расходящихся идей, сортируя значения, предоставленные им их сверстниками.

Таким образом, компьютерно-опосредованная коммуникация — это грамотная практика, которая способствует развитию академического дискурса посредством обмена, организации и реорганизации идей — ключевых факторов в поддержке активного и совместного обучения, лежащего в основе социально-конструктивистских теорий.

Коммуникация, опосредованная компьютером, дополняет как диалоговую структуру, так и модель исследовательского сообщества, делая акцент на совместных конструктивных сделках между студентами [9]. Эти транзакции находят свои аналоги в концепции когнитивного присутствия модели Community of Inquiry и концепции итеративного обмена Conversational Framework. Интеграция и применение этих трех моделей в контексте электронного обучения предоставит преподавателям гибкий набор инструментов для поощрения развития способностей учащихся к созданию и распространению знаний.

Внедрение электронного обучения: современная практика. В настоящее время я преподаю гибридный курс, охватывающий западные гуманитарные науки от предыстории до готического периода. У меня было не так много времени, чтобы спланировать свой курс до начала семестра, поэтому я не включал учебные задания в среду онлайн-обучения, которые стимулировали бы активное обучение и поощряли сотрудничество между студентами. Студенты должны пройти тесты, охватывающие материал из учебника, и выполнить короткие письменные задания по теме, которую они выбирают из ряда вариантов, которые отправляются через систему управления обучением Desire2Learn. Дополнительные функции курса включают дискуссионные форумы, где студенты могут задавать вопросы или комментировать тему недели, загружаемые копии презентаций, используемых во время лекций, и встроенные видео по темам, связанным с уроками недели.

Несмотря на наличие дискуссионных форумов и дополнительных видеоматериалов, лишь немногие студенты воспользовались ими. Большинство, кажется, довольны тем, что отправляют свои викторины и короткие письменные задания, даже не общаясь со своими сверстниками, онлайн или лично. Чтобы улучшить учебный опыт этих студентов, необходимо будет применить модели электронного обучения, описанные в этой статье, к моему курсу с целью поощрения социального взаимодействия и, следовательно, построения знаний.

Внедрение электронного обучения: улучшенные практики. Первым шагом, который я бы сделал для улучшения практики в моем гибридном курсе, было бы требование к студентам публиковать сообщения на дискуссионных форумах по теме, выбранной из-за ее связи с их жизненным опытом. Студенты должны будут не только размещать сообщения на дискуссионных форумах по ряду тщательно отобранных тем, но и отвечать своим сверстникам комментариями, вопросами или критикой. Чтобы стимулировать развитие исследовательского сообщества, учащимся будет поручено создать автопортрет из текста, изображений или звуков, которым можно будет поделиться со своими сверстниками. Кроме того, я бы модерировал обсуждение тем, собирая и обобщая точки зрения студентов, прежде чем требовать еще одну серию сообщений в ответ на вопросы, основанные на этом обзоре. Таким образом, я бы встроил социальное присутствие в курс, способствовал повторному обмену посредством многократного взаимодействия на дискуссионных форумах и поощрял сотрудничество между студентами, требуя прямых ответов на идеи их сверстников.

Все три модели электронного обучения отражены в этом простом изменении моих методов обучения. Возможны дальнейшие изменения для улучшения практики, но они, вероятно, потребуют больше планирования с моей стороны для полной реализации. Некоторые идеи для таких изменений включают использование вики в качестве средства совместного создания знаний и обмена идеями, использование социальных сетей для усиления социального присутствия и создания основы для формирования исследовательского сообщества, а также использование экспертной оценки короткие письменные задания для развития навыков критического мышления учащихся

Модель сообщества запросов, диалоговая структура и компьютерная коммуникация образуют дополняющую триаду моделей электронного обучения, которые могут помочь преподавателям в разработке учебных задач, которые улучшат результаты обучения учащихся за счет совместного взаимодействия со сверстниками. Эти три модели, основанные на социально-конструктивистских теориях обучения, хорошо работают вместе и предоставляют преданному инструктору мощный набор инструментов для согласования педагогики с практикой.

Несмотря на отсутствие доказательств предполагаемой способности онлайн-обсуждений улучшать навыки критического мышления, инструкторы могут и должны использовать эти модели, чтобы повысить уровень когнитивного присутствия в таких обсуждениях. Поступить иначе означало бы отказаться от социоконструктивизма в пользу традиционной педагогики, основанной на содержании, которая плохо подходит для высокотехнологичных сред. Поскольку электронное

обучение создает дистанцию между преподавателями и их учениками, между учениками и их сверстниками, курс должен быть разработан с функциями, которые помогут всем участникам преодолеть чувство изоляции, которое может возникнуть в результате. Представленные здесь модели подходят для этой монументальной задачи

Семантика электронного обучения. Мы считаем, что семантические аспекты содержания обучения являются ключом к облегчению крупномасштабного сотрудничества в области электронного обучения в сервисно-ориентированных инфраструктурах. Это связано со сложностью учебных ресурсов и способностью семантических метаданных сделать часть этой сложности машиночитаемой. Чтобы использовать семантику, общую для ряда приложений, необходимо сформировать консенсус в предметной области на концептуальном уровне. В сообществе семантической паутины существует мнение, что онтология является в этом контексте лучшим средством для формального хранения спецификации (концептуализации), которой можно поделиться в сообществе для точного и последовательного описания семантики.

Онтология — это изучение существования, а онтология — это описание того, что разрешено в данном понимании существования. На практике это означает, что онтология — это описание того, какие понятия и отношения разрешены в семантической сети, описывающей части данной области. Таким образом, онтология похожа на глоссарий, но с более богатой структурой, отношениями и аксиомами, точно описывающими интересующую область. Эта богатая семантика предлагает как учителям, так и учащимся новые возможности для поиска и повторного использования ресурсов. Для разработчиков они предлагают как минимум три преимущества:

- Правильно сформированные метаданные: построение онтологии заставляет информационных дизайнеров учитывать все отношения между всеми их ресурсами, а также побуждает их думать о том, как упорядочить свои классы метаданных в иерархии. Короче говоря, это побуждает разработчиков рассматривать свои метаданные в целом и рассматривать свои требования более целостно.
- Совместимость: Если несколько разработчиков в домене используют одну и ту же онтологию для описания своего домена, это значительно упрощает взаимодействие их систем. Даже в тех случаях, когда онтологии согласованы лишь частично, это все равно является преимуществом, поскольку все системы хорошо понимают, какие метаданные согласованы, а какие нет, даже если одни и те же концепции появляются в разных онтологиях (это связано с тем, что классы, атрибуты и отношения получают уникальные имена в семантик веб).
- Рассуждение: формальная и явная семантика позволяет объявлять правила рассуждения и выводить новые отношения. Это можно сделать программно, но формальная семантика позволяет сделать это декларативно и, таким образом, обрабатываться универсальными программами. Например, можно объявить правила для синонимов, которые позволят системе перейти от ограничения лексического поиска к семантическому поиску: таким образом, запрос мифов о Йети также даст «Отвратительный снеговик».
- На практике очень немногие системы семантик веб используют все три преимущества. Хорошо сформированные метаданные распространены в семантических веб-приложениях, и даже несемантические веб-системы могут использовать онтологический дизайн, чтобы убедиться, что их метаданные хорошо рассматриваются. Интероперабельность часто цитируется, но редко демонстрируется, хотя многие считают ее движущей силой семантической паутины, другие с подозрением относятся к возможности согласования общих онтологий между разрозненными исследователями. Рассуждение кажется самым неуловимым. Возможно, это связано с тем, что разработчики привыкли работать программно, а может быть, это связано с доступностью инструментов, которые только-только созревают.

Онтологии для банков вопросов. Первая часть информационного дизайна включает в себя выбор онтологий, которые следует создать, и приобретение некоторых знаний для их создания. На рис. 1 показана информация электронного обучения, которую мы выбрали для моделирования, и три онтологии, которые мы разработали для этого.

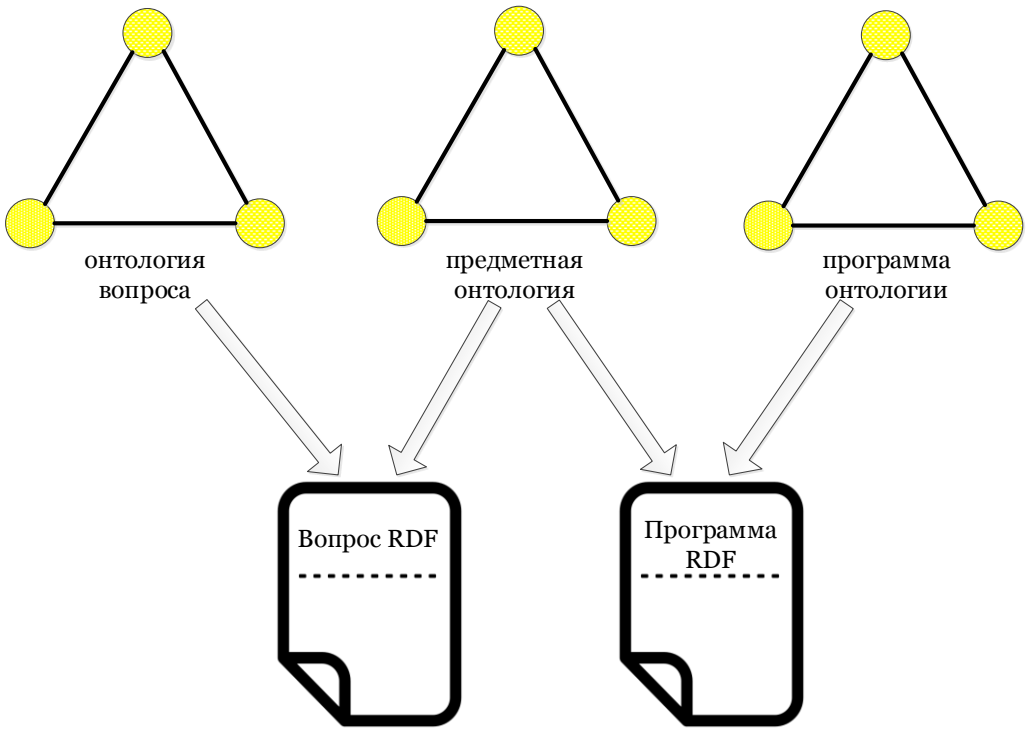

Рисунок 1. Пример онтологии и RDF-документа

Субъектная онтология. Предметная онтология — это описание тем предметной области и их отношения друг к другу. Для нашего процесса приобретения знаний мы использовали Topic Maps — онтологию Simple Knowledge Organization System, разработанную W3C для представления Topic Maps, и таксономию IEE для цифровой электроники. Д.Дичев рассмотрели минимальный набор отношений для составления тематической карты. Они исследовали набор отношений простой системы организации знаний и обобщили следующее:

• Суперкласс-подкласс — отношение между двумя классами, утверждающее, что один из них является подклассом другого • Класс-экземпляр — отношение между классом и экземпляром этого класса • Супер-подкласс — обобщение различных отношений часть-целое с асимметричным роли (например, часть, основано на), которые обычно используются для создания иерархий.

• Релевантно для - горизонтальное отношение для представления неиерархических симметричных отношений (например, похоже на, является синонимом).

• Упомянутый - горизонтальное отношение для представления неиерархических асимметричных отношений (таких как ссылка, обсуждение, использование).

Онтология учебного плана. Онтология учебный план моделирует ключевые понятия и отношения, связанные с описанием курсов и их структур. Мы основывали нашу онтологию учебной программы на формальных описаниях модулей Университета Саутгемптона и определили такие детали, как вес модуля (количество кредитов), персонал модуля и разбивку по тому, что преподается в рамках этого модуля и в каком порядке. Хотя порядок является частью онтологии учебного плана, сами предметные темы исходят из предметной онтологии, описанной выше. Именно потому, что онтология учебного плана и онтология вопросов имеют общие отношения из предметной онтологии, о них можно рассуждать вместе. На основе этих онтологий и аннотированных ресурсов мы смогли разработать ряд сервисов, которые продемонстрировали, как такие семантически богатые ресурсы могут использоваться веб-сервисами электронного обучения.

Услуги поиска. Мы хотели разработать несколько служб банка вопросов, чтобы показать, как веб-службы могут использовать ресурсы семантической сети. Мы определили три услуги, которые будут основываться на использовании онтологий:

- Базовый поиск (вопрос)
- Подобный поиск (вопрос+тема)
- Семантический поиск (вопрос+тема+программа)

Они реализованы как веб-сервисы. Они написаны на Java, работают на Apache Tomcat и используют платформу Axis для развертывания. Службы используют библиотеки Jena/API5 для запросов онтологий/экземпляров и запрашивают файлы RDF с помощью языка запросов данных

Выводы. В этой статье мы описали тенденцию систем электронного обучения к сервис-ориентированной архитектуре и слабосвязанным средам разработки, управляемым сообществом. Мы утверждали, что в сценарии электронного обучения более поздний тип семантической службы может многое предложить. Это не только упрощает разработку сервисов, но и позволяет размечать ресурсы таким образом, чтобы разные сервисы могли получать к ним доступ и управлять ими. Мы разработали три примерные онтологии и три веб-службы, которые предлагают различные функциональные возможности банка вопросов по сравнению с ресурсами, аннотированными этими онтологиями и описанными в RDF. Эти три службы демонстрируют три различных преимущества использования ресурсов Semantic Web: хорошо сформированные метаданные, интероперабельность и обоснование.

Литература:

1. Clark, R.C., & Mayer, R.E. (2016*)*. E-learning and the science of instruction: Proven guidelines for consumers and designers of multimedia learning (4th ed.). John Wiley & Sons, Inc.
2. Clark, R. C., Nguyen, F., & Sweller, J. (2005). Efficiency in learning: Evidence-based guidelines to manage cognitive load. Pfeiffer.
3. David, L. (2015, December). E-learning Theory (Mayer, Sweller, Moreno). Learning Theories. https://www.learning-theories.com/e-learning-theory-mayer-sweller-moreno.html.
4. E-learning theory. (2020, April 11). In Wikipedia. https://en.wikipedia.org/wiki/E-learning_(theory)
5. Kartal, G. (2010). Does language matter in multimedia learning? Personalization principle revisited. Journal of Educational Psychology, *102*(3), 615.
6. Kurt A.A. (2011). Personalization principle in multimedia learning: Conversational versus formal style in written word. TOJET: The Turkish Online Journal of Educational Technology, 10(3), 185-192.
7. Mayer, R. E. (1997). Multimedia learning: Are we asking the right questions? Educational Psychologist, *32*(1), 1–19.
8. Petersen A. M., & Balle, S. H. (2018). A literature review of the factors influencing elearning and blended learning in relation to learning outcome, student satisfaction and engagement. Electronic Journal of E-learning, 16(1), 46-55.
9. Mayer, R.E., Moreno, R., & Sweller, J. (2015). E-learning theory. https://www.learning-theories.com/e-learning-theory-mayer-sweller-moreno.html.
10. Pursel J. S, Divinsky B A, & Jansen B. J. (2015, March). An analysis of MOOC discussion forum interactions from the most active users. In International Conference on Social Computing, Behavioral-Cultural Modeling, and Prediction (pp. 452-457).

БАКАЛАВР ЙЎНАЛИШИДА КАСБИЙ КОМПЕТЕНЦИЯЛАРНИ ШАКЛЛАНТИРИШДА ТУРЛИ ЁНДАШУВЛАР

Юлдашева Дилдора Махмуджановна,
Тошкент давлат педагогика университети аниқ ва табиий фанларда хорижий тиллар кафедраси ўқитувчиси

Ушбу мақолада илмий ёндашувни ўрганиш объекти хосса ва хусусиятларини компетентли ўрганиш, унинг муҳим белгилари, хоссалари, сифатлари, ривожланиши қонуниятлари, алоқалари, ҳулқ-атворни аниқловчи омилларини ўрнатиш сифатида талқин қилинган. Ёндашув тушунчасини педагогик тадқиқот йўналишини тавсифловчи ва унинг методлари йиғиндисини аниқловчи қандайдир бошланғич тамойил, аниқ белги, қоидани таърифлаш, мақсад (йўналиш), стратегия ва шу стратегияга мувофиқ қўйилган мақсадга эришиш усуллари кўрсатилган.

Kalit so’zlar: *компетенция, ёндашув, методологик ёндашув, компетентли ёндашув, тизимли (уйғун) ёндашув, фаолиятли ёндашув, шахсга йўналтирилган ёндашув, шахсий-фаолиятли ёндашув, контекстли ёндашув, полипарадигмал ёндашув, информацион ёндашув, вазиятли ёндашув, эргономик ёндашув.*

РАЗНЫЕ ПОДХОДЫ К ФОРМИРОВАНИЮ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ В НАПРАВЛЕНИИ БАКАЛАВРИАТА

В данной статье объект исследования научного подхода трактуется как грамотное изучение свойств и характеристик, установление их важных признаков, свойств, качеств, закономерностей развития, связей, определяющих факторов поведения. Понятие подхода описывает направление педагогического исследования и определяет сумму его методов, показывается некоторый исходный принцип, четкий признак, определение правила, цель (направление), стратегия и способы достижения поставленной цели согласно этой стратегии.

Ключевые слова: *компетенция, подход, методологический подход, компетентностный подход, системный (гармоничный) подход, деятельностный подход, личностно-ориентированный подход, личностно-деятельностный подход, контекстуальный подход, полипарадигмальный подход, информационный подход, ситуационный подход, эргономический подход.*

DIFFERENT APPROACHES TO THE FORMATION OF PROFESSIONAL COMPETENCES IN THE BACHELOR'S FIELD

In this article, the object of research of the scientific approach is interpreted as a competent study of properties and characteristics, the establishment of their important features, properties, qualities, patterns of development, relationships, determining factors of behavior. The concept of approach describes the direction on pedagogical research and determines the sum of its methods, some initial principle, a clear sign, the definition of a rule, a goal (direction), a strategy and ways to achieve the goal according to this strategy are shown.

Keywords: *competence, approach, methodological approach, competence-based approach, systemic (harmonious) approach, activity approach, personality-oriented approach, personality-activity approach, contextual approach, polyparadigm approach, informational approach, situational approach, ergonomic approach.*

Кириш. Педагоглар касбий тайёргарлиги муаммоси турли ёндашувлар нуқтаи назаридан тадқиқ қилинади, бу унинг амалга оширилишга нисбатан турли ёндашувларни юзага келтиради. Мисол учун урғу берилиши анъанавий – билимга асосланганлик ва нисбатан яқин даврда меъёрий ҳужжатларда устувор бўлиб қолган компетентли ёндашувлар кутиладиган тайёргарлик натижаларига эътибор қаратади. Тизимли (уйғун) ёндашув нуқтаи назаридан таълим жараёни тизим сифатида, барча таркибий қисмларининг ўзаро боғлиқлигида ўрганилади. Фаолиятли, шахсга йўналтирилган, шахсий-фаолиятли ёндашувлар тахсил олувчиларни таълим субъектлари сифатида кўриб чиқиш, уларда нафақат билим, малака ва кўникмаларни, балки шахсий хислатларни ҳисобга олган ҳолда касбий фаолият усулларини мақсадли шакллантиришга имкон беради. Айтиб ўтилган

ёндашувлар ортиқ ёки етарли бўлмаган даражада тўлиқ ишлаб чиқилган. Шу билан бир вақтда таълимга нисбатан янги ёндашувлар, масалан, контекстли, полипарадигмал, информацион, вазиятли, эргономик ёндашувлар пайдо бўлмоқда. Бу ёндашувлар ҳали етарли илмий асослаб берилмаган, бироқ, уларнинг нафақат бир-бирига зид бўлмаганлиги, балки мавжудларини тўлдириши ва бойитишига кўра янада кенг тарқалмоқда. Компетентли ёндашув, таъкидланганидек, таълим амалиётига ДТСнинг киритилиши ва икки даражали олий касбий таълим тизимга ўтиш билан касбий таълимда устувор бўлиб қолди. Ҳозирги вақтда назарий жиҳатдан компетентли ёндашув етарли тўлиқ ишлаб чиқилган, бироқ касбий таълим амалиёти шуни кўрсатадики, кўпгина унинг қоидалари ҳали ҳисобга олинмаган. Компетентли ёндашув моҳиятини аниқлаш учун “компетентли ёндашув” ва умуман “ёндашув” тушунчалари ўртасида ўзаро боғлиқликни кўриб чиқамиз. Адабиётларда ёндашув тушунчаси турли олимлар томонидан турлича кўриб чиқилади.

Асосий қисм. Умумқабул қилинган тушунишда “ёндашув” сўзи кимгадир таъсир қилиш, ниманидир ўрганиш, иш юритишда қўлланиладиган усул, услубларнинг йиғиндисини билдиради [1, 561-б.].

«Социология: энциклопедия» луғатида [2, 283-б.] “ёндашув” категорияси фалсафа, фан, сиёсатда ёки инсонлар ҳаёти ва фаолиятини ташкил қилишда ўзаро рақобат қилувчи (тарихий бир-бирининг ўрнини босувчи) стратегия ва дастурларни тавсифловчи идрок қилиш ва /ёки амалиётда парадигматик, синтагматик ва прагматик тузилма ва механизмларнинг мажмуаси сифатида аниқланади. Юзага келган ёки юзага келаётган ёндашув ҳақида, қачонки унинг туб фарқлари эълон қилинса ва бошқа ёндашувдан ҳеч бўлмаганда уч эпистемик кўламда бирида асосланса, гап юритиш мумкин: парадигмада (объектларнинг онтологик кўринишлари, чизмалари ва тасвирланишлари); синтагмада (исбот қилиш, далиллаш усул ва методлари, тасвирлаш, тушунтириш ва тушуниш тиллари); прагматикада (синтагма ва парадигма мақсади, аҳамияти, вазифалари, белгиларини қўллашнинг амалга оширилган ва ман этилган шакллари).

Н.Стефанов методологик ёндашув деганда мувофиқ фаолият умумий мақсади ва стратегиясини аниқлайдиган тамойиллар йиғиндиси (тизими)” сифатида тушунади. [3, 27-б.].

Э.Г. Юдин ва И.В. Блауберг методологик ёндашувни “муҳим тадқиқот методологик йўналганлиги сифатида, ўрганиш объекти кўриб чиқиладиган нуқтаи назар сифатида (объектни аниқлаш усули), умумий тадқиқот стратегиясини бошқарувчи тушунча ёки тамойил сифатида” кўриб чиқадилар [4, 74-б.].

А. Петро фикрига кўра, “ёндашув” тушунчаси икки маънога эга: 1) бошланғич тамойил, бошланғич нуқтаи назар, тадқиқот фаолиятини ташкил қилувчи асосий қоида ёки маслак;

2) тадқиқот объектини (предметини) ўрганиш йўналиши [5, 54-58-б.].

Баъзи бир тадқиқотчилар илмий ёндашувни ўрганиш объекти хосса ва хусусиятларини компетентли ўрганиш, унинг муҳим белгилари, хоссалари, сифатлари, ривожланиши қонуниятлари, алоқалари, ҳулқ-атворни аниқловчи омилларини ўрнатиш сифатида талқин қилишади [6].

РТА академиги Е.В. Бондаревскаянинг илмий изоҳлашида ёндашув – бу педагог-тадқиқотчи ёки педагог-амалиётчининг ўз фаолиятини қабул қилинган таълим парадигмаси талабларига мувофиқ ўзаро боғланган тадқиқот ёки амалий педагогик фаолияти аҳамияти, мақсадлари, методларининг муайян тўпламини амалга оширишга онгли равишда йўналтириш [7, 8-б.].

Баъзида тадқиқотчилар “метод” ва “ёндашув” тушунчаларини ўзаро боғлайди. Масалан, А.П. Евгеньевнинг «Словарь синонимов русского языка» номли луғатида “ёндашув” сўз синоними сифатида “метод” тушунчаси тавсия этилади [8, 586-б.].

Шундай қилиб, “ёндашув” категорияси дефиницияларини таҳлил қилиш унинг кўп жиҳатлилигини аниқлашга имкон берди. “Ёндашув” тушунчаси қуйидагича кўриб чиқилади:

− метод;
− усуллар тўплами;
− мақсад ва стратегияни аниқловчи тамойиллар тўплами;
− бошланғич тамойил, бошланғич нуқтаи назар;
− тадқиқот йўналиши;
− дастурни тасифловчи тузилма ва механизмлар мажмуаси;
− стратегия.

Тадқиқотимиз учун “ёндашув” тушунчасини педагогик тадқиқот йўналишини тавсифловчи ва унинг методлари йиғиндисини аниқловчи қандайдир бошланғич тамойил сифатида талқин қилиш қизиқиш уйғотади.

Шундан келиб чиқадики, тадқиқотга ёндашувни аниқ белгилаш учун қандайдир қоидани таърифлаш, сўнг эса ундан мақсад (йўналиш), стратегия ва шу стратегияга мувофиқ қўйилган

мақсадга эришиш усулларини аниқлаш зарур. Шу нуқтаи назарлардан компетентли ёндашув мақсади ва мазмунини аниқлаймиз.

Бир қатор тадқиқотчилар (В.М. Антипов, Г.А. Пахомов, А.А. Рыбакова ва б.) компетентли ёндашувни таълим амалиётига жорий этишнинг эҳтимол сабаблари қуйидагилардан иборат деб ҳисоблайди:

– ижтимоий ва иқтисодий ривожланиш маромини жадаллаштириш, жамиятда содир бўладиган глобал ўзгаришлар;

– мобиллик, мослашувчанлик, конструктивлик, профессионаллик каби шахсий хислатларнинг ривожланишини таъминловчи, шу ўзгаришларни ҳисобга олувчи янги таълим концепцияси зарурияти;

– ахборот оқимининг тез маромда ўсиши ва шу ҳодиса билан боғлиқ бўлган ахборотлаштириш жараёнларининг жадал ривожланиши, бу таълим шартларини ўзгартиришга олиб келади;

– зарурият, шунга кўра, битирувчини келгусида мустақил таълим олишига имконият берадиган ва мотивациялайдиган касбий таълим мазмунини лойиҳалаштиришга тубдан янги ёндашувларни ишлаб чиқиш.

Г.И. Ибрагимов таъкидлайдики, компетентли йўналтирилган таълим қуйидаги омиллар билан шартланган:

– бозор иқтисоди билан бирга юзага келган ўзгарган ижтимоий-иқтисодий шартлар, жараёнларга таълимнинг таъсири:

– универсаллик билан фарқланадиган фан хусусиятидан келиб чиқадиган фаолият усулларини шакллантиришга қайта йўналтиришга кўра таълим мазмунини ўзгартириш ва янги технологияларни жорий этиш зарурияти [6]. А.В. Хуторский фикрига кўра, замонавий таълим босқичи учун таълимга ижтимоий ва шахсий буюртма ўртасида номувофиқлик муаммоси долзарб. Таълим амалиётига компетентли ёндашувни жорий этиш белгиланган муаммони ҳал этишга имконият беради [10].

О.Е. Лебедев компетентли ёндашувни таълим мақсадларини аниқлаш, таълим мазмунини танлаб олиш, таълим жараёнини ташкил қилиш ва таълим натижаларини баҳолашнинг умумий тамойиллари йиғиндиси сифатида таърифлашни таклиф қилади [11, 3-б.].

У қуйидаги компетентли ёндашув тамойилларини таърифлайди:

− таълим маъноси тахсил олувчиларда турли фаолият соҳаларида юзага келувчи муаммоларни ижтимоий (шу билан бирга ўз) тажрибадан фойдаланиш асосида мустақил ҳал этишга қобилиятини ривожлантиришдан иборат;

− таълим жараёни билиш, дунёқарашга оид ва боша муаммоларни ҳал этиш изчиллигини, унинг мазмуни эса шундай муаммоларни дидактик мослаштирилган тажрибани билдиради;

− таълим жараёни шундай тарзда ташкил қилинадики, тахсил олувчиларда турли муаммоларни мустақил ҳал этиш тажрибасини шакллантириш учун мақбул шартлар яратилади;

− таълим натижаларининг баҳоланиши тахсил олувчилар томонидан муайян ўқитиш босқичида эришилган ўқиганлик даражаларини таҳлил қилишга асосланади.

Г.К. Селевко компетентли ёндашувни билимлрани узатиш ва фан малака ва кўникмаларини шакллантиришдан таълим парадигмасини салоҳиятни аниқловчи компетенциялар мажмуаси, замонавий кўп омилли ижтимоий-сиёсий, бозор-иқтисодий ва инфокоммуникацион кўлам шарт-шароитларига мослашишга қобилиятни эгаллаш учун шарт-шароитларни яратишга аста-секин қайта йўналтириш сифатида аниқлайди [12].

Компетентли ёндашув – бу таълим натижаларининг лойиҳалаштирилиши ва уларнинг касбий таълим сифати эталонлари сифатида тақдим қилиниши. Натижалар деганда назарий билимлар ва фаолиятли таркибий қисмларни ўз ичига олувчи компетенцияларнинг таркиблари тушунилади. Бундай таълим бакалаври модели аниқ меҳнат предметига қатъий равишда боғланмаган, бу битирувчига ўзгарадиган шартларга мос таъсир кўрсатиш ва тезроқ мослашишга имкон беради. Модель таълим бакалаври эгаллаши керак бўлган компетенциялар, амалга оширилишига тайёрланган функциялар ва унинг касбий мажбуриятларни бажаришга тайёрлиги даражасини таърифлайди [13].

Н.В. Борисова ва В.Б. Кузов қуйидаги компетнентли ёндашув хусусиятларини таърифлайди:

− кутиладиган натижаларга таълимнинг мазмунли жиҳатини кўчириш;;

− келажак оламида битирувчиларни самарали фаолиятга тайёрлашга йўналтиришга имкон берадиган устувор истиқболларнинг стандартларда акс этилиши;

− индивидуал таълим траекторияларини танлашда тахсил олувчи имкониятларини орттириш;

− унификациядан четлашиш, автономлик заҳираларини киритиш, академик эркинликка эришиш, таълим мазмунини лойиҳалаштириш соҳасида либерализм [14].

Компетентли ёндашув – компетенцияларга эга бўлган битирувчи моделининг таърифланиши (яъни муайян касбий фаолиятни амалга ошириш, шундай фаолиятнинг аниқ усулларини эгаллашга тайёргарлиги) [12].

Шундай қилиб, адабий манбаларда таълимда компетентли ёндашувга нисбатан турли хил нуқтаи назарлар мавжуд. Бироқ бу нуқтаи назарлар ўқитиш йўналишларини аниқлашда ўхшаш: замонавий ДСТ стандартида аниқ белгиланган компетенциялар тўплами кўринишида ўқитиш натижаларини олиш. Бўлажак педагог компетенциялари шаклланганлиги баҳолаш аппаратини ишлаб чиқиш ҳамда таълим мазмунини янгилаш заруриятини аниқлашда ҳам нуқтаи назарларнинг ўхшашлиги кузатилади. Бироқ таълим мазмуни қандай қилиб янгиланиши, қандай таълим технологиялари қўллаш ва кутиладиган натижаларга эришиш учун қандай шарт-шароитларни яратиш кераклиги ҳақида масала ҳалигача очиқ қолмоқда.

Шунга кўра кутиладиган натижаларга эришишни таъминловчи компетентли ёндашув ва ёндашувларнинг ўзаро боғлиқлиги, яъни ДТСда компетенциялар тўпламини шакллантириш аниқлаш зарурияти юзага келади.

Бунинг учун “компетентлик” ва “компетенция” тушунчаларини аниқлаймиз.

Психологик-педагогик адабиётлар таҳлили шуни кўрсатадики, олимлар бу категорияларни турлича таърифлайди.

Рус тили изоҳли луғатида “компетенция” тушунчаси кимдир яхши хабардор бўлган масалалар доираси сифатида, компетентлик эса бажариладиган иш моҳиятини чуқур билиш, белгиланган мақсадларга эришиш усул ва воситалари ҳамда мувофиқ малака ва кўникмаларнинг борлиги сифатида изоҳланади [1, 358-б.].

Катта Энциклопедик луғатда компетенция икки маънода аниқланади: (лот. competo – эришаман, мос келаман):

1) аниқ орган ёки мансабдор шахсга қонун, низом ёки бошқа ҳаракат билан берилган ваколатлар доираси;

2) у ёки бу соҳада билимлар, тажриба [17].

Чет тил сўзлари луғатида компетенция (лот. competentia – қонуний эгалик) деганда қуйидагилар тушунилади:

1) қандайдир соҳадан хабардорлик;

2) қандайдир шахс мажбуриятлари доираси [18, 78-б.].

А.В. Хуторской компетенция тушунчасига муайян предмет ва жараёнларнинг муайян доирасига бериладиган ва уларга нисбатан сифатли самарали фаолият учун зарурий бўлган ўзаро боғланган шахс хислатлари (билим, малака, кўникма, фаолият усуллари) тўпламини ўз ичига олади [10].

Э.Ф. Зеер фикрига кўра, компетенциялар – бу касбий фаолиятнинг самарали бажарилишини таъминловчи умумлашган ҳаракатлар усуллари. Бу инсоннинг амалиётда шу компетентлигини амалга оширишга бўлган қобилиятлари. Компетенция асоси бўлиб ҳаракатлар усуллари йиғиндиси сифатида фаолиятли қобилиятлар ҳисобланади. Операционал-технологик таркибий қисм компетенциялар моҳиятини аниқлайди [20, 27-40-б.].

Э. Шорт компетенция – ўзгарадиган атроф муҳит шарт-шароитларида вазиятни эгаллаш, бу муҳитга таъсир кўрсатиш ва уни ўзгартиришга қобилият [21, 22-б.].

Т.Е. Исаева компетенция хусусияти бўлиб узлуксиз шахсий мустақил такомиллашиш жараёнида олинган билим, малакалари, янги мазмун, ахборот, борлиқ объектларидан фойдаланишга қобилият ҳисобланади деб таъкидлайди [22, 24-б.].

Компетенция тузилмасини аниқлаш учун мазкур масала бўйича муаллифларнинг турли фикрларини кўриб чиқамиз.

Компетенцияни ўзлаштириш даражаси учта даражага кўра аниқланади: билиш, қила олиш, эгаллаш (бу ёндашув отм амалиётида қўлланишга эга бўлди). Шу билан бир вақтда таъкидлаш лозимки, шахсий хислатлар ўз табиатига кўра ҳар хил. Бу ерга табиий қобилиятлар, феъл-атвор хислатлари, муҳим йўналишларни киритиш мумкин. Шунинг учун айрим кломпетенцияларнинг янада аниқ хусусиятлари учун шахсий хислатлар гуруҳини ажратиш мақсадга мувофиқ.

Компетенция тузилмасини аниқлашдаги иккинчи фикр «TUNING» умумевропа лойиҳасида таърифланади. Шу фикрга кўра компетенциялар академик билимлар, амалий билимлар (билимларни амалиётда қўллаш малакаси) ва қизиқишларни ўз ичига олади [23, 178].

Хорижий муаллифларнинг компетенциялар тузилмасига нисбатан яна икки фикрни келтирамиз.

Компетенция – бу касбий фаолиятнинг (related knowledge) катта қисмига таъсир қиладиган (роллар ёки масъулият зоналари), фаолият бажарилиши билан боғлиқ бўлган, қабул қилинган стандартларга (against well-accepted standards) қарши ўлчаниши мумкин бўлган кўникма ва муносабатларнинг муайян соҳасидаги билимлар гуруҳи [24, 58-66-б.].

Компетенция – бу қўлдаги бармоқлар каби турли қисмлардан (яъни кўникмалар, билимлар, тажриба, алоқалар, қизиқишлар – бу бармоқлар, барча шу белгиларнинг мувофиқлашиши – бу кафт, ва, ниҳоят, умуман олганда қўл билан бошқариладиган асаб тизими орқали ифодаланадиган бутун тизим устидан назоратдир) [25, 11-122-б.].

Компетенция тузилмасига бағишланган маҳаллий муаллифларнинг ишлари таҳлили (А.В. Хуторской, Ю.В. Фролов, Д.А. Махотин, Ю.Г. Татур, И.А. Зимняя), аввалом бор, қуйидаги таркибий қисмларини ажратиш ҳақида хулоса қилишга имкон беради:

а) мотивациявий жиҳат (субъектив кучларни сафарбарлаш сифатида тайёрлик);

б) когнитив жиҳат;

в) ҳулқ-атвор жиҳати (турли вазиятларда билимларни қўллашга тайёрлик);

г) мотивациявий сифатида илгари суриладиган муҳим маъноли қисм:

д) компетентликни намоён қилиш меъёри ва натижасини эмоционал иродавий бошқариш.

А.В. Стеганцев фикрига кўра, компетенция – бу берилган шарт-шароитларда ва берилган сифат даражасида касбий фаолиятни самарали ва кафолатли амалга ошириш учун зарурий ва етарли бўлган индивидуал хусусиятлар мажмуаси [26]. У компетенциялар таркиби таҳлили натижаларини қуйидаги тарзда жадвал кўринишида беради.

БЕЛГИ	ТАЪРИФЛАШ
1. Ҳаракат алгоритми ёки технологияси	Ҳаракатлар таркиби ёки кетма-кетлиги. Бу белги қуйидаги саволларга жавоб беради: *«Фаолият босқичлари қандай?», «Ҳар бир босқич вазифалари қандай?»*
2. Назарий билимлар	Фаолиятнинг қандайлиги ҳақида, турли шарт-шароитларда фаолиятни амалга ошириш имконияти ҳақида, фаолият субъектлари ким эканлиги ҳақида умумлашган билимлар. Назарий даражагача умумлашган билимлар бу ерда турли шарт-шароитларда фаолият вариативлиги таъминлаш учун зарур. Назарий билимлар қуйидаги саволга жавоб беради: *«Фаолият тузилмаси ва мазмуни қандай?»*
3. Психологик кўрсатмалар	Амалга ошириладиган позитив муносабат, унинг маъноси ва мақсадини англаш. Компетенциянинг мазкур белгиси хусусиятлари бўлиб мотивация ва мақсад илгари сурилади. *Бу ерда саволларга жавоблар мавжуд: «Фаолиятга муносабатим қандай?», «Бу фаолият менга нима беради?», «Фаолиятнинг кутиладиган натижаси қандай?»*
4. Малака ва кўникмалар	Фаолият алгоритмига кирадиган айрим ҳаракатлар тўплами. *Қуйидаги саволга жавоб беради: “Фаолиятда кутиладиган натижаларга эришиш учун нима қилишим керак? Қандай даражада?”*
5. Шахсий ва касбий хислатлар	Шахсий хислатлар амалга ошириладиган фаолият сифатига таъсири қилади. Малака ва кўнималардан ўзининг нисбий ўзига хос эмаслиги билан фарқланади. *Қуйидаги саволга жавоб беради: «Барча керакли билим, малака ва кўникмаларни қўллаб, минимал ҳаражатлар билан кутиладиган натижаларга эришиш учун қандай хислатларни эгаллашим керак?»*
6. Касбий тажриба	Турли шарт-шароитларда сифатли ва самарали фаолиятни амалга ошириш учун зарур

Демак, келтирилган фикрларнинг солиштирилиши барча муаллифлар билан номланадиган компетенцияларнинг белгиларини аниқлашга имкон беради; уларни компетенция “асоси” деб атаймиз.

Когнитив белгилар:

− назарий билимлар;

− фанга оид малака ва кўникмалар;

− ҳар томонлама малка ва кўникмалар.

Муҳим маъноли белгилар:

− касбий фаолиятни амалга оширишга қобилият;

− касбий фаолият мотивлари;

− фаолият мақсадлари ва ш.ўх.

Шахсий касбий хислатлар:

− фаолиятни амалга ошириш учун табиий қобилиятлар;

− коммуникативлик;

− эмоционал иродавий соҳа ва ш.ўх.

Касбий тажриба.

Шундай қилиб, «компетенция» тушунчаси қуйидагиларни белгилаш учун қўлланилади:

− тайёрланганликда, фаолият методлари, воситаларини реал эгаллашда, қўйилган вазифаларни уддалай олиш имкониятида ифодаланадиган таълим натижаси;

− касбий фаолиятда мақсадга эришишни таъминлайдиган шахсий хислатлар, билим, малака ва кўникмаларни бириктиришнинг шундай шакли;

− касбий фаолиятнинг бажарилиши ва муайян натижага эришилишни таъминловчи хусусиятлар (мотив, маслак, қизиқишлар) тўплами;

− қўйиладиган компетенция талабларига мутахассиснинг мослиги.

Демак, келтирилган компетенция таърифлари қуйидаги муҳим хусусиятларни ўз ичига олишда ўхшаш:

− интерактивлик, сабаби турли муаллифлар компетенция таркибига шахс хислатлари, қобилиятлари, билимлари, ҳаракат усулларини киритади;

− шахсий хусусият, сабаби компетенциянинг эгалланиши муайян фаолият соҳасида вазифаларни амалга ошириш учун зарур бўлган ҳаракатларни эгаллаш, билиш ва усуллари билан чекланмайди. Бу усулларни амалга ошириш учун яна, масалан, қўйилган мақсадга эришиш учун ички ва ташқи заҳираларни ташкил қила олиш қобилияти каби шахсий хислатлар зарур.

Компетентли ёндашувда асосий тушунча бўлиб “компетентлик” ҳисобланади.

Бу тушунча моҳиятига турли хил фикрларни келтирамиз.

Г.К. Селевко компетентлик деганда ўқитиш ва ижтимоийлашув жараёнида эгалланган ва фаолиятни мустақил ва муваффақиятли амалга оширишга қаратилган мавжуд назарий билимлар ва шахсий тажрибага асосланган фаолиятга умумий тайёрликда намоён бўладиган интеграл шахс хислати тушунилади деб таъкидлайди [10].

Б.Д. Эльконин “компетентлик – инсоннинг фаолиятга киритилганлиги меъёри” деб ҳисоблайди [28, 12-б.].

С.Е. Шишов компетенция категориясини “муаммо учун мос келадиган билим ва вазият ўртасида алоқани ўрнатиш, жараённи (билим ва ҳаракат) аниқлаш имкониятини берувчи билимлар, қизиқишлар, қобилиятларга асосланган умумий қобилият сифатида” кўриб чиқади [29, 35-б.].

Ю.Г. Татур компетентлик – бу муайян соҳада муваффақиятли фаолият учун ўз салоҳиятини (билимлар, малакалар, тажриба, шахсий хислатлар ва б.) амалга оширишга интилиш ва қобилиятини (тайёрлик) тавсифловчи шахс интеграл хусусияти деб ҳисоблайди [30, 28-31-б.].

С.М. Вишнякованинг «Профессиональное образование» луғати тушунчага қуйидаги таъриф беради [31, 42-б.]:

«Компетентлик – бу: 1) муайян ижтимоий-касбий мақомга эга шахс билими, малакалари ва тажрибасининг у томонидан бажариладиган вазифалар ва ҳал этиладиган муаммоларнинг мураккаблиги реал даражасига мувофиқлиги меъёри;

2) бошқарувчи орган, мансабдор шахс ваколатлари соҳаси; улар ҳақли эгаллаган масалалар доираси”.

Келтирилган компетентлик таърифлари таҳлили мазкур тушунчанинг қуйидаги хоссларини аниқлашга имкон беради:

– бир тарафдан, бу фаолият субъектида назарий билимлари мавжуд бўлган қандайдир фан соҳаси;

– бошқа тарафдан, бу субъект фаолияти хусусияти, унинг муаммоларни ҳал этиш, хатоларни ҳисобга олиш ва фаолият жараёнини тузатишга қобилияти ҳамда ҳаёти ва касбий вазиятларнинг кенг кўламида инсон ҳулқ-атворини кўра билиш мумкин бўлган шахс хусусияти.

Баъзи тадқиқотчилар “компетенция” ва “компетентлик” тушунчаларини ўзаро боғлайди.

Мисол учун, Синонимлар луғатида “компетенция” ва “компетентлик” тушунчалари синонимлар деб келтирилади [32].

Агар икки шу тушунча бир-бирига ўхшаса, унда компетенция (ҳамда компетентлик ҳам) қуйидагича аниқланади:

– ҳаракатларни самарали ва сифатли бажара олиш қобилияти;

– касбий фаолиятни бажаришга қўйиладиган талабларга мослик [33, 12-б.].

Бу “компетенция” ва “компетентлик” тушунчаларининг фарқланмаслиги ҳақидаги нуқтаи назар мазкур муаммони ўрганган кўпгина хорижий тадқиқотчилар учун ҳам хос [34, 11-б.].

Шу билан бир вақтда кўпгина тадқиқотчилар (И.А. Зимняя, Ю.Г. Татур, А.В. Хуторской, Г.К. Селевко ва б.) шу икки тушунчани фарқлаб беради. Бироқ айтиб ўтилган муаллифлар компетенция ва компетентлик ўртасидаги муносабатни турлича кўради. И.А. Зимняя, агар компетенциялар – бу ҳаракатлар, қизиқиш ва муносабатларнинг қандайдир шахсий имконияти бўлса, унда компетентлик – бу касбий вазифаларни амалга оширишда касбий фаолиятда шу имкониятни қўллаш деб ҳисоблайди.

А.В. Хуторской, олдинги нуқтаи назардан фарқли равишда, компетенцияни қандайдир объектив таълим - олдиндан жамият томонидан қандайдир соҳада тахсил олувчи самарали фаолияти учун зарурий бўлган унинг таълими натижаларига қўйиладиган талаб сифатида, компетентликни эса субъектив таълим – шу эталонни (компетенцияни) эгаллаш сифатида аниқлайди. Компетентлик – тахсил олувчининг муайян ижтимоий ва шахсий аҳамиятли соҳада шахс фаолияти билан шартланган шаклланиб бўлинган шахс хислати (хислатлар - муҳим мазмунли йўналишлар, билимлар, малакалар, кўникмалар, қобилиятлар тўплами).

А.И. Субетто компетенцияни имкониятли хоссалар тўплами ёки отм битирувчиси потенциал хислати тизимида қуйи хислат, компетентлик эса муайян фаолият турларида муҳимлаштирилган компетенциялар тўплами деб тушунади. Компетентлик муайян фаолият турларида битирувчи шахсининг ўз-ўзини муҳимлаштириши билан боғлиқ бўлган компетенцияларни ривожланиши жараёнида муҳимлаштириш меъёри.

Ю.Г. Татур шунингдек компетентлик компетенциялар тўпламини эгаллашдир, бунда компетенциялар компетентликка эга бўлган тузилмага эга.

Инглиз тилида “компетенция” ва “компетентлик” тушунчаларини белгилаш учун икки хил сўз ишлатилади: competencies ва competence. Бу сўзлар турли таржимага эга, айнан – компетенциялар ва компетентлик. Компетенция америкаликлар нуқтаи назаридан - бу етарли касбий ва ҳаётий вазиятларда инсон ҳулқ-атворини олдиндан билиш мумкин бўлган чуқур ва қатъий индивид хусусияти. Инглизлар нуқтаи назаридан компетентлик объектив хусусиятга эга ва эришилиши керак бўлган қандайдир таълим эталон натижаси сифатида тушунилади.

Хулоса. Кўриб чиқилаётган “компетенция” ва “компетентлик” тушунчаларини тушунишга умумназарий ёндашувлар таҳлили асосида шу ҳақда хулоса қилиш мумкинки, ҳозирги пайтга келиб уларнинг мазмуни ва улар ўртасидаги ўзаро боғлиқлик нуқтаи назаридан таърифлари етарли даражада ишлаб чиқилмаган. Аввалом бор, таъкидлаш мумкинки, улар ё ўхшатилади, ё фарқланади. Мазкур тушунчаларни ўхшатиш нуқтаи назаридан “компетентлик” атамаси “компетенция” эга бўлган маъноларда қўлланилади. Бунда муаллифлар компетенциянинг айнан амалий йўналганлигини таъкидлайди.

Бироқ кўпгина тадқиқотчилар бу тушунчаларни фарқлаб, компетенция ва компетентлик ўртасидаги турли ўзаро боғлиқликларни тахмин қилади, уларни таҳлил қилиш уларнинг қуйидаги турларини ажратишга имкон беради: объектив – субъектив; имконият – амалга ошириш; тузилмавий таркибий қисм – бутунлик.

Адабиётлар:

1. Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка. – М.: Азбуковник, 1998. – С. 561.

2. Социология: Энциклопедия / Сост. А.А. Грицанов, В.Л. Абушенко, Г.М. Евелькин, Г.Н. Соколова, О.В. Терещенко. – М., 2003. – 428с.

3. Стефанов, Н. Мультипликационный подход и эффективность / Н. Стефанов. – М.: Прогресс, 1976. – 251 с.

4. Блауберг, И.В. Становление и сущность системного подхода / И.В. Блауберг, Э.Г. Юдин. – М., 1999. – 272 с.

5. Платонов, К.К. Структура и развитие личности / К.К. Платонов. – М.: Наука, 1986. – 255 с.

6. Ибрагимов, Г.И. Общие понятия и методология научного познания [Электронный ресурс] / Г.И. Ибрагимов. – Режим доступа: kmt.stu.ru.

7. Кукуев, А. И. Андрагогический подход в педагогике / А.И. Кукуев. – Ростов-на-Дону.: ИПО ПИ ЮФУ, 2009. – 328 с.

8. Евгеньева, А.П. Словарь синонимов русского языка / Евгеньева А.П. – М.: Издательство АСТ, Астрель, 2003. – Т. 2. – 860 с.

9. Yuldasheva D.M. Methods in teaching English for special purposes esp at instutue of textile and light industry // International Vritual Conference On Innovative Thoughts, Research Ideas and Inventions in Sciences Hosted from Newyork, USA http://euroasiaconference.com January 20th 2021 P17- 21

10. Шадриков, В.Д. Базовые компетенции педагогической деятельности [Электронный ресурс] / В.Д. Шадриков. – Режим доступа: http://yandex.ru/clck/jsredir.

11. Лебедев, О.Е. Компетентностный подход в образовании / О.Е. Лебедев // Школьные технологии. – 2004. – № 5. – С. 3.

12. Селевко, Г.К. Компетентности и их классификации [Электронный ресурс] / Г.К. Селевко. – Режим доступа: http://matem.uspu.ru.

13. Большой энциклопедический словарь (БЭС) / Под редакцией А.М. Прохорова [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://slovari.299.ru.

14. Борисова Н.В., Кузов В.Б. Технологизация проектирования и методического обеспечения компетентностно-ориентированных учебных программ дисциплин/модулей, практик в составе ООП ВПО нового поколения: методические рекомендации для организаторов проектных работ и профессорско-преподавательских коллективов вузов / Н.В. Борисова, В.Б. Кузов. – М.: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2010. – 52 с.

15. Юлдашева Д.М Как добиться высоких результатов владения навыкам английского языка // Scientific Collection «InterConf», (40): with the Proceedings of the 2nd International Scientific and Practical Conference «Scientific Community: Interdisciplinary Research» (January 26-28, 2021). Hamburg, Germany: P 251-255

16. Yuldasheva D.M. Some of the issues of teaching terminological vocabulary in the field of textiles and light industry in the process of teaching english // publicationa multidisciplinary peer reviewed journal journalnx. ISSN No: 2581 – 4230. – Maharashtra India, 2020. Factor 7.223. – Volume 6. – Issues 11. November 2020. – P. 251-255.

17. Большой энциклопедический словарь (БЭС) / Под редакцией А.М. Прохорова [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://slovari.299.ru.

18. Комлев, Н.Г. Словарь новых иностранных слов: (с переводом, этимологией и толкованием) / Н.Г. Комлев. – М.: Изд-во МГУ, 2006. – 144 с.

19. Yuldasheva D.M. Features of teaching terminology of graphic materials and tools to the students of light industry specialties (on the materials of the English language) // Philosophical Readings Info@philosophicalreadings.org. – XIII.4. – Berlin, 2021. – P. 3064-3069.

20. Зеер Э.Ф. Компетентностный подход к образованию / Э.Ф. Зеер // Образование и наука. Известия Уральского отделения Российской академии образования. – 2005. – С. 27-40.

21. Competence: Inquiries into its Meaning and Acquisition in education Settings / ed. By Edmund C. Short. Lanham etc., University Press of America, 1984. Vol. VI, c.22.

22. Исаева Т.Е. Классификация профессионально-личностных компетенций вузовского преподавателя / Т.Е. Исаева // Педагогика. – 2006. – № 9. – С. 24.

23. Национальный Болонский центр. Проект «Tuning» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://bologna-centr.at.ua/index/proekt_tuning.

24. Parry S.B. (1996). The quest for competencies: competency studies can help you make HR decision, but the results are only as good as the study. Training, 33, 48-56.

25. Competence: What is it and how can it be developed? In J. Lowyck, P. de Potter, & J. Elen (Eds.), Instructional Design: Implementation Issues (111-122). Brussels: IBM Education Center.

26. Competence: What is it and how can it be developed? In J. Lowyck, P. de Potter, & J. Elen (Eds.), Instructional Design: Implementation Issues (111-122). Brussels: IBM Education Center.

27. Юлдашева Д.М. Педагогик дастурий воситалардан фойдаланган ҳолда хорижий тилларни ўқитишнинг интерактив усуллари (тўқимачилик ва енгил саноат соҳасидаги мутухасислар тимсолида) // ЎзМУ хабарлари. – Тошкент, 2021. – № 1/4/1. – Б. 215-219.

28. Давидович, В. Судьба философии на рубеже тысячелетий / В. Давидович // Вестник высшей школы. – 2003. – №3. – С. 4-15. – Режим доступа: http://www.ssc.smr.ru/media/journals/izvestia/2010/2010_4_760_764.pdf.

29. Дьяченко М.И., Кандыбович Л.А. Психология высшей школы: Учеб. пособие для вузов. / М.И. Дьяченко, Л.А. Кандыбович. – Минск: Изд-во БГУ, 1981. – 383 с.

30. Татур Ю.Г. Компетентностный подход в описании результатов и проектировании стандартов высшего профессионального образования / Ю.Г. Татур – М.: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2008.

31. Вербицкий А.А. Активное обучение в высшей школе: контекстный подход / А.А. Вербицкий. – Метод, пособие. – М.: Высш. шк., 1991. – 207 с.

32. Абрамова Н.С. Словарь синонимов [Электронный ресурс] / Н. С. Абрамова. – Режим доступа: http://poiskslov.com.

33. Глоссарий терминов рынка труда, разработки стандартов образовательных программ и учебных планов. Европейский фонд образования. – ЕФО, 1997. – 42 с.

34. Зимняя И. А. Компетентность человека – новое качество результата образования / И.А. Зимняя // Проблемы качества образования: материалы XIII Всероссийского совещания. – М.: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2003. – С. 4-15.

SIYOSATSHUNOSLIK TA’LIM YO‘NALISHI TALABALARIDA FUQAROLIK POZITSIYASI VA KASBIY KOMPETENSIYASINI TAKOMILLASHTIRISH

Jumayev Rustam G‘aniyevich,
Buxoro davlat universiteti
Siyosiy fanlar bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

Maqola integrativ yondashuv asosida talabalarda fuqarolik pozitsiyasi va kasbiy kompetensiyasini takomillashtirish haqida so‘z boradi. Sharq mamlakatlarida ta’lim va tarbiyaning bir vaqtda olib borilishi ham integratsiya hisoblanadi. Umuman olganda, dunyo bir butun deb qarasak, unda kechayotgan har qanday jarayonlar ham bir-biri bilan uzviy aloqadordir. Integratsiya esa mana shu aloqadorliklar haqida mulohaza yuritadi. Ta’limdagi integratsiya - bu ta’lim oluvchining shaxsini rivojlantirish va o‘z-o‘zini rivojlantirishga qaratilgan dunyoning yaxlit ko‘rinishini shakllantirish uchun ma’lum bir ta’lim tizimi doirasida tarkibning tarkibiy qismlari o‘rtasida aloqalarni o‘rnatish jarayoni.

Kalit so‘zlar: *fan, integrativ funksiya, izchillik, daraja, siyosat, ta’lim muammolari, ishlab chiqarish, yaxlit tizim.*

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ГРАЖДАНСКОЙ ПОЗИЦИИ И ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ СТУДЕНТОВ ПОЛИТОЛОГИЧЕСКОГО ПРОФИЛЯ

В данной статье речь идёт о повышении гражданской позиции и профессиональной компетентности студентов на основе интегративного подхода. Одновременное обучение и воспитание в странах Востока считается интеграцией. Вообще, если рассматривать мир как единое целое, любые процессы, происходящие в нём, неразрывно связаны между собой. И интеграция отражает эти отношения. Интеграция в образовании – это процесс установления связей между компонентами содержания в рамках определенной образовательной системы с целью формирования целостной картины мира, направленной на развитие личности обучающегося и саморазвитие.

Ключевые слова: *наука, интегративная функция, системность, уровень, политика, образовательные проблемы, производство, интегрированная система.*

IMPROVING THE CIVIC POSITION AND PROFESSIONAL COMPETENCE OF STUDENTS OF POLITICAL SCIENCE EDUCATION

This article is about improving the civic position and professional competence of students based on an integrative approach. Simultaneous education and upbringing in Eastern countries is considered integration. In general, if we consider the world as a whole, any processes taking place in it are inextricably linked. And integration reflects on these relationships. Integration in education is the process of establishing connections between the components of the content within a certain educational system in order to form a holistic view of the world aimed at the development of the learner’s personality and self-development.

Keywords: *science, integrative function, consistency, level, policy, educational problems, production, integrated system.*

Kirish. Talabalarni nazariy-metodik tayyorgarligini integrativ yondashuv asosida takomillashtirish bugungi kunning zarurati hisoblanadi. Siyosatshunoslik ta’lim yo‘nalishi bo‘yicha me’yoriy hujjatlarda talabalarning o‘z mutaxassisligi doirasida bilimlar bilan birga, fanlararo bog‘liqlik imkoniyatiga hamda faoliyat jarayonida foydalanish ko‘nikmasiga ega bo‘lishi belgilab qo‘yilgan. Bugungi kunda talabalarga boshlang‘ich ta’lim metodikalarini aloqadorlikda o‘qitishda yuzaga keladigan qiyinchiliklar tahlili natijalari dalolat beradiki, ularning nazariy-metodik tafakkuri, tayyorgarlik darajasi o‘quv fanilarda rivojlantiruvchi ta’lim g‘oyalarini qabul qilish va mustaqil integrativ faoliyat olib borishga tayyor emas.

Fikrimizcha, siyosatshunoslik yo‘nalishi talabalarida mobillik, moslashuvchanlik, integrativlik qirralari yetishmaydi. N.V.Amosovaning fikriga ko‘ra, pedagogik o‘quv muassasalari “ko‘p fanlilik” asosida faoliyat olib borishi ta’kidlanadi. Bu sharoitda esa talabalar bir vaqtning o‘zida ko‘pincha bir-biri bilan asosli bog‘lanmagan, bir-birini takrorlovshi bir qator o‘quv fanlarini o‘rganishlariga to‘g‘ri keladi. Ko‘p fanlilik bilan bir qatorda o‘qituvchi tayyorlashning “elementlar bo‘yicha” tendensiyasi rivojlanib, u alohida elementlar, qismlardan tarkib topib, ularning har biri tegishli fanga oid nazariy ma’lumotlar hamda u belgilab beruvchi nazariy bilim, ko‘nikma va malakalar asosida vujudga keladi. Muallifning fikricha, bunday

tayyorgarlik amaliyotda shaxsning butun ijodiy salohiyati yuzaga chiqishini ta’minlamaydi, “chunki talabalar tomonidan turli fanlar bo‘yicha o‘zlashtirilayotgan bilimlar ko‘pincha yaxlit ilmiy manzara hosil qila olmayapti, chunki o‘zaro bog‘langan emas, balki alohida elementlar ko‘rinishida taqdim etiladi”.

Tadqiqot obyekti va qo‘llanilgan metodlar. Talabalar nazariy-metodik tayyorgarligida mutaxassislik fanlaridan metodik bilim, ko‘nikmaga ega ekanligi muhim o‘rin tutadi. Ma’lumki, talabalar pedagogik faoliyatlarida bilimlarni talabalarga yetkaza olish malakasiga ega bo‘lishlari talab etiladi. Mazkur vaziyatda esa nazariy-metodik ko‘nikmaga egalik muhim ahamiyat kasb etadi.

Oliy ta’limning davlat ta’lim standartida siyosatshunoslik ta’lim yo‘nalishi bo‘yicha tahsil olayotgan talabalar metodik fanlardan quyidagi bilim, ko‘nikma va malakaga ega bo‘lishi lozim: mutafakkirlar merosidan foydalana bilish, darslarda amaliy ishlarni tashkil etish, darslarni integratsiyalash, ta’lim texnologiyalarini qo‘llay olish, fanlardan sinfdan tashqari ishlarni tashkil etish, fanlararo aloqadorlikni o‘quv jarayoniga tatbiq etish, interfaol metodlar bilan ishlay olish, darslarda internet manbalarini qo‘llash, nazariy va amaliy bilimlarning uzviyligini ta’minlash, yangi bilim berish jarayonida axborot texnologiyalarini qo‘llash, dars jarayonida ijodiy qobiliyatlarni shakllantirish, innovatsion metodlarni qo‘llay olish malakasiga ega bo‘lishi talab etiladi.

Bugungi kunda talabalarning nazariy-metodik tayyorgarlik darajasini yetarlicha rivojlantira olmaslikning bir qator omillari ko‘zga tashlanadi:

- birinchidan, nazariy-metodik tayyorlashga metodik, ixtisoslashtirilgan va gumanitar fanlar o‘rtasida integrativ aloqadorlik yetarlicha ishlab chiqilmaganligi;
- talabalarning ma’ruza, seminar, amaliy mashg‘ulotlarda o‘zlashtirgan bilimlari mustaqil ta’lim hamda pedagogik amaliyot jarayonida tizimli foydalana olinmayotgani, nomutanosiblik ko‘zga tashlanib turishi;
- nazariy-metodik tayyorgarlikning nazariy va amaliy qismi o‘rtasidagi optimal nisbat masalasi hanuz hal etilmaganligi;
- talabalarni nazariy-metodik tayyorlashda ularning integratsiyalashuv qobiliyatini shakllantirishga yetarlicha e’tibor qaratilmayotganligi;
- talabalarning nazariy-metodik tayyorgarligini rivojlantirishga imkon beruvchi fanlararo aloqadorlikni o‘rganish amaliyoti deyarli mavjud emasligi;
- oliy ta’limning o‘quv dasturlarida siyosatshunoslik fani o‘qituvchilarini kasbga tayyorlashning integrativ jihatlariga yetarlicha e’tibor qaratilmayotganligi.

Nazariy tayyorgarlik qanchalik chuqurlashtirilmasin, unga qanchalar ko‘p o‘quv soatlari va fanlar ajratilmasin, uning o‘zi kelgusi nazariy-metodik faoliyatning ilmiy asosi bo‘la olmaydi. Chunki talabaning erkin improvizatsiyasiga, talabalar bilan muloqot amaliyotida shaxsning butun salohiyati namoyon bo‘lishiga imkon bermaydi.

Mazkur tahlil qilingan kamchiliklarni bartaraf etishda talabalarning nazariy-metodik tayyorgarligini takomillashtirish masalasiga integrativ nuqtayi nazardan yondashish uni hal qilish bo‘yicha qator imkoniyatlarni taqdim etadi.

Shuni alohida ta’kidlash lozimki, bugungi kunda integrativ darslarni tashkil etishda bir qator muammolar ko‘zga tashlanadi. Bular:

- integratsiyaga asoslangan darslarni tashkil etish yo‘llari sirtdan qaraganda takror qo‘llaniladi. Bu esa innovatsion g‘oyalar taklif etishga hamda yangi ilmiy asos yaratishda muammolarni yuzaga keltiradi.
- integratsiyalashgan darslar fanlararo bog‘liqlik darajasida namoyon bo‘lmaydi. Bizningcha, ular fanlararo aloqadorlikni yuzaga keltiruvchi komponetlardan biri sifatida namoyon bo‘ladi.
- integratsiyalashgan darslar o‘quv rejasining o‘zgaruvchan qismiga kirib, uning regional tashkil etuvchisi hisoblanadi.
- integratsiyalashgan darslarni tashkil etish bo‘yicha darslik, o‘quv qo‘llanma, uslubiy ko‘rsatmalarning yetarli emasligi integratsiyalashgan darslarning tashkil etilishida muammolarni yuzaga keltiradi.
- fanlararo aloqadorlik asosida tashkil etiladigan darslarni tashkil etish bo‘yicha o‘qituvchilarni maqsadga muvofiq hamda rejali o‘qitish va tayyorlash tizimi hal etilmagan. Fikrimizcha, mazkur kamchiliklarni bartaraf etish bir qator yangi tadqiqotlarni talab etadi.

Olingan natijalar va ularning tahlili. Biz tadqiqotimiz muammosi yuzasidan talabalarning nazariy-metodik tayyorgarligini integrativ yondashuv asosida takomillashtirishda mutaxassislik fanlari mazmuniga singdirilgan mavzularni maxsus dastur asosida tashkil etishga harakat qilamiz. Mazkur dastur **“Binar-dialogli ma’ruza”** deb nomlanib, uning tuzilishi quyidagi jadvalda o‘z ifodasini topgan. (1-jadval)

1-jadval.

“Binar – dialogli ma’ruza” integrativ dasturi

№	INTEGRATIV FANLAR			Ajratilgan soat	
1	Siyosatshunoslikni o‘qitish metodikasi	Mutaxassislikka kirish	Siyosat nazariyasi va metodologiyasi	Nazariy/amaliy	Soat
2	Siyosatshunoslik ta’limining shakl va metodlari	O‘qitish metodlari	Siyosiy ta’limotlar tarixi	*N*	*2*
3	Siyosatshunoslikni o‘qitish metodikasi fanining nazariy va amaliy asoslari	Darsdan tashqari mashg‘ulotlarni tashkil etish	Siyosatshunoslikdan o‘quv ishlarini tashkil etish shakllari.	*N/A*	*4*
4	Siyosatshunoslik o‘quv fani bo‘yicha ma’ruza tayyorlash va o‘tkazish.	Ma’ruzada o‘qituvchi va talabalarga qo‘yiladigan talablar	Didaktika	*N*	*2*
5	Siyosiy ta’limda zamonaviy o‘qitish metodlari	Zamonaviy o‘qitish klassifikatsiyasi	Umumiy pedagogika	*N/A*	*4*
	JAMI:				**12**

Har bir ma’ruza mashg‘ulotlari keng hajmli ilmiy ma’lumotlarni talabalarga yetkazishning an’anaviy shakli hisoblanadi. Ma’ruza darslarini tashkil etish samaradorligini oshirish borasida doimiy izlanishlar olib boriladi.

Tadqiqotimiz maqsadidan kelib chiqib o‘ziga xoslikka ega “Binar-dialogli ma’ruza” orqali talabalar nazariy-metodik tayyorgarligini takomillashtirish imkoniyatlarini yoritib berishga harakat qilamiz.

Integratsiyalashgan binar – dialogli ma’ruzalar bugungi kunda samara beradigan zamonaviy ma’ruza turi hisoblanadi. Mazkur ma’ruza o‘z tinglovchisiga ega bo‘lishi bilan bir qatorda har bir talabaning bilim o‘zlashtirish jarayonida yangi materiallarni hissiy-emotsional tarzda qabul qilishlariga yetarli imkoniyat yaratadi. Binar ma’ruza – “ma’ruza o‘qishning alohida bir turi bo‘lib, u ikki ma’ruzachining dialogi tarzidagi ishtiroki tarzida o‘tkaziladi. Unda ikki yondosh fan mutaxassislari, nazariyasi va amaliyotchi yoki ikki ilmiy maktab a’zolari ishtirok etadilar” deb ta’rif beriladi.

“Binar-dialogli ma’ruza” asosiy fan doirasida ma’ruza materiallari elementlari tuzilmasiga ikkinchi fan yuzasidan manbalarni taqdim etish usuli ham hisoblanadi. Bu ma’ruzaning mohiyati shundaki, “ta’lim jarayonining har bir asosiy komponentining umumiy tuzilishiga aloqador fan manbasi birlashtiriladi”.

“Binar-dialogli ma’ruza” o‘rganilayotgan muammo doirasida, asosiy tarkibiy qismlarni integratsiyalashgan yaxlitlikka kiritish usuli bo‘lib, bir vaqtning o‘zida bir nechta bilim (faoliyat) sohasini tahlil qilish funksiyasiga ega. Tahlil qilish natijasida esa integratsion bilimlarning shakllanish imkoniyati paydo bo‘ladi.

“Binar-dialogli ma’ruza” bir qator shartlarga: bir darsda ikki yoki undan ortiq fanlardan materiallar sintezi, turli bilim sohalari mutaxassislarining darsda ishtirok etishi, munozara mavzusini tanlash, talabalarning turli xil, ba’zan bir-birini istisno qiladigan tushunchalar o‘rtasidagi umumiy bog‘lanish nuqtalarini topish talabiga asoslanadi. Bu esa quyidagi sxemada namoyon bo‘ladi:

“Binar-dialogli ma’ruza” mashg‘ulotini tashkil etishda, masalan, “Siyosatshunoslikni o‘qitish metodikasi” fanida “Siyosatshunoslik ta’limining shakl va metodlari” mavzusi o‘rganiladi. Mavzu mohiyatini fanlararo aloqadorlikda yoritib berishning mazmuni o‘qituvchidan “Siyosat nazariyasi va metodologiyasi”, “Siyosiy ta’limotlar tarixi” fanlaridagi “Ma’ruzada o‘qituvchi va talabalarga qo‘yiladigan talablar” mavzularni o‘zlashtirishni talab etadi. Tabiiyki, bu bilim turlarining tarkibiy qismlarining oddiy yig‘ilishini emas, balki o‘quv materialini taqdim etish va assimilyatsiya qilish jarayonida ularning organik sintezini nazarda tutadi.

“Binar-dialogli ma’ruza”ga misol sifatida “Siyosatshunoslikni o‘qitish metodikasi” fani misolida quyidagicha ko‘rsatish mumkin: binar dialogli ma’ruza davomida o‘qituvchi (SO‘M) tomonidan berilgan, dalillangan, tasvirlangan o‘quv materiallari yondosh fan (SNM) o‘qituvchisi tanlagan materiallar bilan uyg‘unlashtiriladi. Shu bilan birga, konsepsiyalarni shakllantirishda birlik, izshillik va uzluksizlikka erishiladi, materiallar takrorlanmaydi, muhimi, binar usulidagi mashg‘ulot payti talabalarda bu mavzuni

o‘rganishga qiziqish va xohish kuchayadi. “Binar-dialogli ma’ruza”da o‘quv fanlari bilan integratsiyalashuv munosabatlari ush bosqichda amalga oshirilishi mumkin:

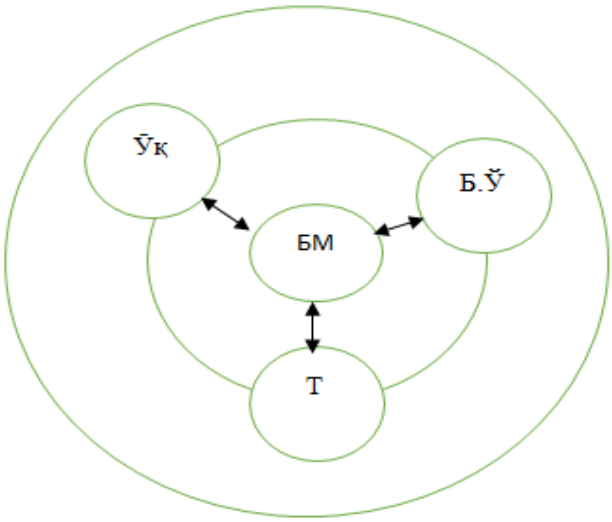

O‘Q+BO‘+T=ID
O‘qituvchi+binar o‘qituvchi+talaba = ilmiy dunyoqarash
1-rasm. “Binar-dialogli ma’ruza” sxemasi

I. Eng yuqori - yaxlitlik darajasi, bunda yangi integratsiyalashgan mavzu doirasida to‘liq mazmunli va protsessual integratsiya mavjud (masalan, “SO‘M va SNM”);

II. Didaktik sintez darajasi, bunda har bir obyekt saqlab qolinadi va integratsiya ulardan bittasi asosida amalga oshiriladi. Bunda integratsion omil umumiy o‘rganish obyektlari hisoblanadi;

III. Subyektlararo aloqalar darajasi, bunda obyektlar tarkibining umumiy elementlari birlashtiruvchi omil hisoblanadi.

Eng istiqbolli va samarali muloqot didaktik sintez darajasi hisoblanadi.

“Binar-dialogli ma’ruza” darslarida, integratsiya o‘rtasida aniq mazmunli izchillik mavjud bo‘lib, ikki xil yo‘nalishlar har biri alohida harakat qilmasligi, bir-birini organik ravishda to‘ldirishi muhim hisoblanadi. “Binar-dialogli ma’ruza”da o‘qituvchilar fanlararo aloqadorlikka asoslangan integratsion masalalar, integratsion vazifalar va integratsion vaziyatlarni taqdim etishlari muhim hisoblanadi. Jumladan, talabalar integratsion xarakterdagi topshiriqlarni bajarish jarayonida fanlararo bilimlardan foydalanish ko‘nikmalarga ega bo‘lishi talab etiladi. Shuningdek:

a) turli fanlardan olingan bilimlarini muammoni hal etishga jalb etish;

b) mavjud kasbiy tajribaga tayangan holda mustaqil o‘zlashtirish jarayonidagi bilimlar bilan yangi o‘zlashtirgan tushunchalarning kombinatsiyasiga erishish;

c) ta’limotlar, hodisalar, tushunchalar, ta’limotlar, dunyoqarash va boshqalarni solishtirish, taqqoslash, qarama-qarshiliklardan foydalanish.

d) Integratsion savollar quyidagicha namoyon bo‘ladi: “Aytaylik, siz “Siyosatshunoslikni o‘qitish metodikasi” va “Siyosiy ta’limotlar tarixi” bir-biridan farq qiladi deb bilasiz, lekin ulardagi o‘zaro aloqa nuqtalarini birlashtira olasizmi?”

e) “Binar-dialogli ma’ruza” so‘ngida ekspress savollardan foydalanish maqsadga muvofiq (5-7 daqiqa).

f) Integrativ vazifalar – nazariy-amaliy bilimlarni o‘zlashtirish va pedagogik faoliyatda samarali o‘rinni egallaydi va uning ikki komponenti o‘rtasida bog‘liqlik va muvofiqlashtirish jarayonini o‘rnatishni talab qiladi. Shunday qilib, nazariya va faoliyat bir-birini faol ravishda to‘ldirgan taqdirdagina integrativ vazifalarni bajarish mumkin.

g) Bularga induktiv, qisman induktiv va deduktiv xarakterdagi murakkab kognitiv vazifalar kiradi. Integrativ vazifalar turli fan guruhlariga mansub hodisalarni taqqoslash, solishtirish, umumlashtirish, amalda foydalanish kabi tafakkur operatsiyalari bilan bog‘liq bo‘lgan vazifalarni talab qiladi. Masalan, talabalardan o‘ziga xos xususiyatlarni aniqlashni talab qiladigan vazifalar, texnik bilim va pedagogik bilimlarning xususiyatlari, ilmiy bilimlarning bu turlarining umumiy va farqlovshi xususiyatlarini aniqlashga doir vazifalar.

h) Ta’lim jarayonida integrativ yondashuv asosida talabalarning nazariy-metodik tayyorgarligini rivojlantirishda “Binar-dialogli ma’ruza” ta’lim subyektlari harakatlarining o‘zaro mosligini nazarda tutadi. Faoliyatda subyektlar harakati umumiylikka ega. Faqat subyektlar faoliyatlari mazmunan o‘zaro tavsiflanadi.

2-jadval.

Binar-dialogli ma’ruza texnologik xaritasi

Bosqichlar	**Faoliyat mazmuni**		
	O‘qituvchi	**Yondosh fan o‘qituvchisi**	**Talaba**
1-bosqich. Maqsadli (10 daqiqa)	1.1. *Tashkiliy boshlanish.* Talabalar davomati aniqlanadi. 1.2. Dars mashg‘ulotining mavzusi, maqsadi va kutilayotgan natijalar bilan talabalarni tanishtiradi.	Mavzu mazmunini boshqa predmet asosida rivojlantirish orqali motivatsiya uyg‘ota olish	Talabalar predmetlararo bog‘liqliklarni tushunib yetishlari, turli predmetlardan kerakli bilimlarni tanlab olishga tayyorlanish
2-bosqich. Isbotlash (30 daqiqa)	2.1. O‘qituvchi talabalarni yangi mavzu bilan tanishtiradi. Talabalarni ilmiy dunyoqarashini rivojlantiruvchi bilimlarga turli predmetlar tushunchalarini umumlashtirishga rag‘batlantiradi.	Mavzu doirasida o‘zaro aloqador materiallarni taklif qiladi.	Talabalar o‘z irodalarini bilimlarni aloqadorligini anglashga qaratadilar.
3-bosqich. Mazmun	3.1.Professor-o‘qituvchi yangi o‘quv materialini kiritadi.	Integrativ tushunchalar, dalillarni muammo majmui darajasidagi bilimlarni jalb qiladi.	Umumpredmetli tushuncha, muammolarni umumiy bilimlar darajasida o‘zlashtiradilar.
4-bosqich. Vositalar tanlash	Professor-o‘qituvchi yangi mavzu yuzasidan ko‘rgazmali vositalar, darsliklar, tablitsalar, sxemalar, savolnomalar, integrativ vazifalarni beradi	Turli predmetlar bilimlarini umumlashtirishga yordam beruvchi vaziyatli masalalarni taklif etadi	Umumlashtirish, aloqadorlik xususiyatlarini, masalalarni hal qilishda turli vositalar yordamida bajaradilar
5-bosqich. Natija	Ta’lim vazifalarini (ta’limiy, tarbiyaqiy,rivojlantiruvchi) maqsadida pedagogik , psixologik, ijtimoiy bilimlarni qo‘llaydi.	O‘zaro aloqadorlik asosida integrativ topshiriqlar tizimini taklif etadi.	Talabalar bilimlar tizimida umumlashtirib, ularni amalda qo‘llaydi.
6-bosqich Nazorat	O‘qituvchi bir- biri bilan bog‘langan predmetlarga talabalarnnng tayyorgarligini baholaydi.	Talabalarni o‘z fanidan olgan bilimlarini o‘rganilgan mavzu bilan bog‘lash darajasini nazorat qiladi, o‘zlashtirish sifatida baholaydi.	Talabalar turli predmetlar bo‘yicha o‘z-o‘zini ham, ularni uyg‘unlashtirish ko‘nikmalarini tahlil qiladilar.

Mazkur texnologik xaritaga tayanib “Binar-dialogli ma’ruza” ishlanmasini keltirib o‘tamiz. Buning uchun “Binar-dialogli ma’ruza” integrativ mashg‘ulotini rejalashtirib olish maqsadga muvofiq. (3-jadval)

Integral yondashuv asosida talabalarning nazariy va uslubiy tayyorgarligini takomillashtirish maqsadida integrativ amaliy mashg‘ulotlar hamda binar dialog kurslarini tashkil etish bir qator didaktik vazifalarni ham bajaradi. Integratsiya jarayoni (lotincha integratio — bog‘lanish, tiklash) tizimning ilgari bir-biridan ajralib turuvchi qismlari va elementlarining o‘zaro bog‘liqligi va bir-birini to‘ldiruvchiligiga ko‘ra yagona yaxlitlikka yig‘ilishidir.

3-jadval.

“Binar-dialogli ma’ruza” integrativ mashg‘ulotini rejalashtirish tuzilmasi

№	Asosiy fan	Yondosh fanlar	Integrallashgan mavzular	Innnovatsion texnologiyalr
1	Siyosatshunoslik o‘qitish metodikasi	Siyosiy ta’limotlar tarixi; Siyosat nazariyasi va metodologiyasi	Siyosatshunoslikni o‘qitish metodikasi fanining nazariy va amaliy asoslari; Siyosatshunoslik o‘quv fani bo‘yicha ma’ruza tayyorlash va o‘tkazish.	Sinkveyn Kubik Bino metodi Assisment texnikasi

Xulosa. Pedagogik jarayonga integratsiyalashgan holda tadqiqotchilar rivojlanish jarayonining ilgari bir-biridan ajralib turuvchi qismlarning integratsiyalashuvi bilan bog‘liq jihatlaridan birini tushunadilar. Bu jarayon allaqachon tuzilgan tizim doirasida ham, yangi tizim doirasida ham amalga oshishi mumkin. Ta’limdagi integratsiya - bu ta’lim oluvchining shaxsini rivojlantirish va o‘z-o‘zini rivojlantirishga qaratilgan dunyoning yaxlit ko‘rinishini shakllantirish uchun ma’lum bir ta’lim tizimi doirasida tarkibning tarkibiy qismlari o‘rtasida aloqalarni o‘rnatish jarayoni. Integratsiya ta’limdagi murakkablikni yengillashtirishga, tizimlilikka o‘rgatadigan jarayondir. Zamonaviy ta’limda fanlarni integratsiyalashuvi yangi pedagogik yechimlarni faol izlash, ta’lim oluvchilarga samarali va asosli ta’sir ko‘rsatish uchun pedagogik xodimlarning ijodiy salohiyatini rivojlantirish yo‘nalishlaridan biridir. Integratsion yondashuv talabalarni o‘z kasbini mutaxassisi qilib tayyorlashga yordam beradigan yondashuv hisoblanadi. Integratsiya talabalarni tarqoq bilim olishlarini, bilimlarini parchalanishini oldini oladi, ularning yaxlit bilimlarni, umuminsoniy qadriyatlar majmuini egallashini ta’minlaydi. Integratsiya printsipi o‘quv jarayonining barcha tarkibiy qismlarini, tizimning barcha elementlarini o‘zaro bog‘lashni, tizimlar o‘rtasidagi aloqani o‘z ichiga oladi, u maqsadni belgilashda, o‘qitish mazmunini, uning shakllari va usullarini belgilashda yetakchi hisoblanadi. Integrativ yondashuv pedagogik jarayonning har qanday komponentida integratsiya tamoyilini amalga oshirishni anglatadi, pedagogik jarayonning yaxlitligi va izchilligini ta’minlaydi. Ta’limda integratsiya orqali fanlarni va fanlararo aloqadorlik jihatlarini uzviy bog‘liqlikda o‘qitish mumkin. Bu talabalarda dunyoni yaxlit anglashga, tizimlarning o‘zaro bog‘liqlikda ekanligi haqidagi tasavvurni beradi.

Adabiyotlar:

1. Roziqov O., Og‘ayev S., Mahmudov M., Adizov B. Ta’lim texnologiyasi. – T.: “O‘qituvchi”, 1999.- 72 b.

2. Rayimov Sh. Talabalarda ogohlik va fidoyilik madaniyatini shakllantirish (Uslubiy qo‘llanma). – T.: “Fan”, 2007.- 38 b

3. Musurmonova O. Ma’naviy qadriyatlar va yoshlar tarbiyasi: Umumta’lim maktablari uchun. – T.: O‘qituvchi 1996. - 192 b.

4. Musurmonova O. Yuqori sinf o‘qituvchilarining ma’naviy madaniyatini rivojlantirishning pedagogik asoslari: Ped.fan. d-ri...diss. – T. fan, 1993. TDPI, 1993, –364 b.

5. Jumayev R. G. Improving the civic position of future political scientists based on an integrative approach //" England" modern psychology and pedagogy: problems and solution. – 2023. – Т. 10. – №. 1.

6. Жумаев Р. (2023). Ijtimoiy-gumanitar va mutaxassislik fanlarni innovatsion pedagogik texnologiyalar asosida o ‘qitish orqali talabalarda fuqarolik pozitsiyasini takomillashtirish. Ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб муаммолари/Актуальные проблемы социально-гуманитарных наук/Actual Problems of Humanities and Social Sciences., *3*(6), 257-263.

7. Ro‘ziyeva D.I. Talabalarda milliy iftixor tuyg‘usini shakllantirish – T.: “Fan”, 2007. - 191. b.

8. Jumayev R. Criterias for improving the civic position in the teaching of specialized sciences //Theoretical aspects in the formation of pedagogical sciences. – 2023. – Т. 2. – №. 13. – С. 44-47.

BO’LAJAK JISMONIY TARBIYA O‘QITUVCHILARINI TAYYORLASHDA RAQAMLI TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISHNING DIDAKTIK TIZIMI

Salixov Shoxrux Mansurovich,
Buxoro davlat universiteti Tarix va yuridik fakulteti
Psixologiya va sotsiologiya kafedrasi o'qituvchisi
salikhovshoxrux@gmail.com

Mazkur maqolada bo'lajak jsimoniy tarbiya o'qituvchilarini tayyorlashda raqamli texnologiyalardan foydalana olish qobiliyatini shakllantirish, raqamli texnologiyalar va innovatsiyalar tushunchasini mazkur kasbning bo’lajak egalari faoliyatiga singdirish bilan bog’liq mulohazalar bayon etiladi. Raqamli texnologiyalarning ahamiyati dunyo hamjamiyati o’rganayotgan muammo yechimlardan kelib chiqib belgilanadi. Tabiiyki, maqolada o’rganilgan muammo hozirgi davr uchun dolzarb bo’lgan masalalardan biridir.

Kalit so’zlar: *pedagogika, psixologiya, qobiliyat, raqamli texnologiyalar, innovatsiya, shaxs, faoliyat, mehnat, jismoniy tarbiya, yosh davrlari.*

ДИДАКТИЧЕСКАЯ СИСТЕМА ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ ПРИ ПОДГОТОВКЕ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ

В данной статье изучается умение использовать цифровые технологии в подготовке будущих учителей физической культуры, и внедрение концепции цифровых технологий и инноваций в деятельность будущих обладателей данной профессии. Значение цифровых технологий установлено, исходя из решений проблем, которые изучает мировое сообщество. Необходимо, чтобы изучаемая в статье проблема была актуальна для текущего периода.

Ключевые слова: *педагогика, психология, способности, цифровые технологии, инновации, личность, деятельность, работа, эгоформирование, физкультура, юношеские периоды.*

FUTURE PHYSICAL EDUCATION DIDACTIC SYSTEM OF USING DIGITAL TECHNOLOGIES IN TEACHER TRAINING

In this article, the formation of the ability to use digital technologies in the training of future physical education teachers, and the introduction of the concept of digital technologies and innovations to the activities of the future owners of this profession. The significance of digital technologies has been set based on the solutions to the problems that the world community is studying. It is necessary that the problem studied in the article should be relevant for the current period.

Key words: *pedagogy, psychology, ability, digital technologies, innovation, personality, activity, work, ego formation, physical education, youth periods.*

Kirish. Sog‘lom avlodni voyaga yetkazish mamlakatimiz siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Zero, bugungi kunda jahonda tobora kuchayib borayotgan globallashuv jarayonlari sharoitida yuksak ma’naviyatli, jismonan barkamol avlodni voyaga yetkazish mamlakatimiz kelajagini belgilab beruvchi, xalqimizning ezgu maqsadlarini ro‘yobga chiqaradigan eng muhim omillardan biridir. Bu ishlar negizida mamlakatimizda mustaqillik yillaridan boshlab juda keng ko’lamli va maqsadli ishlar amalga orishirlib kelinmoqda. Ayniqsa, jahon hamjamiyati takomillashuv jarayonida raqamlashtirihsning har bir sohaga jadallik bilan kirib kelishi jismoniy tarbiya va sportning ham alohida o’rganilishiga zamin yaratib berdi. Mazkur farmon va qarorlarning asosiy maqsadlaridan biri bu boradagi nazariy va amaliy bilimlarni yanada chuqurlashtirish, jismoniy tarbiya bilan bog‘liq ko‘nikma va malaka tushunchalari va atamalarini to‘g‘ri shakllantirishdan iborat. Avvalo, jismoniy tarbiya o‘qituvchisini nafaqat jismoniy kamolot, balki dunyoviy bilimlarni ham ongida shakllantira oladigan o‘z kasbining yetuk mutaxassisi sifatida tayyorlash oldimizda turgan muhim vazifalardan biri ekanligi juda muhim hisoblanadi. Bo'lajak jismoniy tarbiya o'qituvchilarining ilmiy pedagogik faoliyati bilan bog'liq masalalarni o'rganishda raqamli texnologiylarning muhimlik darajasini o’rganishni tahlil qilish maqsadga muvofiqdir. Xususan, “jismoniy tarbiya” tushunchasining o‘zi ham bir qancha ta’riflarga ega ekanligini ko‘rishimiz mumkin. Ya’ni “jismoniy tarbiya - bu inson tanasining morfologik va funksional jihatdan takomillashtirish, uning hayoti uchun muhim

bo‘lgan asosiy harakat ko‘nikmalari va ular bilan bog‘liq bilimlarni shakllantirish va takomillashtirishga qaratilgan pedagogik jarayondir”. Ya’ni bo’lajak jismoniy tarbiya o’qituvchisini tayyorlash jarayonida nafaqat jismoniy yetuklik, balki zamon bilan ham nafas harakatlanib mazkur sohani takomillashtirish vazifalarini qo’yishdan iborat bo’ladi.

Har bir bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchisi pedagogik mahoratni to‘liq egallashi uchun, birinchidan, u o‘zi izlanayotgan sohasini zamon talablaridan kelib chiqib o‘zlashtirishi, ya’ni yangiliklardan doim xabardor bo‘lishi, ikkinchidan, psixologik-pedagogik bilimga ega bo‘lishi (o‘quvchilar xarakteriga mos usullardan foydalana olish, ularning psixologik holatidan kelib chiqish), uchinchidan, bo’lajak jismoniy tarbiya o’qituvchisida o’z kasbiga fidoiylik va intiluvchanlik hissining mavjudligi bo’lishi kerak. Rus olimi I.P. Rachenko pedagogik san’atning bir qismi sifatidagi pedagogik mahorat haqida quyidagi fiklarni bildirib o’tadi: “Pedagogik mahorat deganda o‘qituvchining pedagogik-psixologik bilimlarni, ya’ni zamon talablariga javob bera oladigan kasbiy malaka va ko‘nikmalarni mukammal egallashi, o‘z kasbiga qiziqishi, hamda qiziqtira olishi o’quvchilarda mazkur fanga oid bilimlarni takomillashtira olmog’i, rivojlangan pedagogik tafakkuri va intuitivligi tushuniladi, axloqiy me’yor sifatida tushuniladi.

Asosiy qism. Metodologiya. Ko‘plab ilmiy ishlar asosida ko‘rib chiqilgan raqamli texnologiyalardan foydalanish ko‘nikmalari ushbu soha, ya’ni jismoniy tarbiya vakillariga zarur bo’lgan muammoli jarayonlardan biri desak, mubolag‘a bo‘lmaydi. Ya'ni bo'lajak jismoniy tarbiya o'qituvchilari, asosan, jismoniy tayyorgarlikka e'tibor berishlarini va nazariy tomondan oqsashlari juda ko’p kuzatiladigan jarayon hisoblanadi. Shu boisdan ham yangi davr rivojlanish texnologiyalaridan kelib chiqib, jismoniy tarbiya sohasida, bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchilarida raqamli texnologiyalardan foydalanish ko‘nikmalarini shakllantirish, ulaning keyingi faoliyati rivoji uchun muhim poydevor bo’ladi. Maktab sharoitida o‘z faoliyatini davom ettirayotgan jismoniy tarbiya o‘qituvchilarining texnologiya va yangi innovatsiyalardan xabardorlik darajasi yuqori bo‘lsa, dars jarayonini maktab o‘quvchilari ongiga jahon andozalari asosida olib kirishi, ya’ni raqamli texnologiyalardan foydalangan holda taqdimot o‘tkazishi turli usullardan foydalangan holda o’quvchilarning qiziqishini oshirishiga xizmat qiladi. Bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchilari ham o‘z kasbini sevadigan komil inson qilib tayyorlashda dunyo tan olgan rivojlangan mamlakatlar ta’lim standartlarini o’rgangan holda soha rivoji uchun yangi texnologiyalarni qo’llash qobiliyatini shakllantirish, bo’lajak jismoniy tarbiya o’qituvchilari o‘z kasbining yetuk mutaxassisi yuksak salohiyatga ega bo‘lishi, eng avvalo, zamon bilan hamnafas bo‘lishi, ya’ni o‘z kasbiga mehr qo‘ygan komil insonni shakllantirishi, har qanday soha egasi kabi yuksak salohiyat egasi bo’lishi zarur. XXI asr- texnologiya innovatsiyalar asrida, barcha sanab o’tilgan shaxsiy fazilatlarga ega bo’lishi juda muhim bosqich hisoblanadi. O‘z mahoratini puxta egallagan inson yurti kelajagi uchun doim oldinga intiluvchan va rivojlanishga moyil bo’lishi kerak bo’ladi. Bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchilarining raqamli texnologiyalarga bo‘lgan qiziqishini o‘rganishga qaratilgan so‘rov natijalari shuni ko’rsatadiki, bo’lajak o’qituvchilarining 60 foizga yaqin qismi ushbu sohada raqamli texnologiyalar yoki aniqrog‘i, innovatsion texnologiyalarga ehtiyoj katta deb hisoblamaydi, ayni natijalarni inobatga olgan holda soha vakillarida raqamli texnologiyalarga oid bilimlarini shakllantirish tadqiqotimizning asosiy maqsadi etib belgilangan.

Natijalar.

Bo'lajak jismoniy tarbiya o'qituvchilari o'z ilmiy-pedagogik faoliyati davomida quyidagilar tadqiqot jarayoni davomida o’rganilgan.

1. jismoniy tarbiyaga oid bilimlar tizimini mukammal egallagan va doimiy rivojlantib borishi
2. o‘z fanining mukammal egasi bo‘lishi bilan birga, yangi davr uchun zamonaviy bilim va ko‘nikmalarni ham (raqamli texnologiyalar, kompyuter savodxonligi) egallashi.
3. o‘quvchilarning yosh xususiyatlaridan kelib chiqqan holda zamonaviy pedagogik va psixologik bilimlarni qo‘llash qobiliyati;
4. yangi davr yoshlari bilan hamjihatlikda, doimo o‘z bilimlari doirasida shakllanib ishlay olish.
5. compliance with the culture of the problem; - able to analyze acquired knowledge based on a critical approach; - able to convey acquired knowledge clearly to students;
6. o'z ishiga mas'uliyatli bo'lish, o'z kasbini sevish, mehr bilan ishlash.
7. pedagogik faoliyatda zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalana olish qobiliyatini doim shakllantirib borish.

Bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchilari o‘z pedagogik faoliyatida o‘quvchilar bilan ishlash jarayonida mantiqiy, chiroyli gapira olish qobiliyati, tarbiyaviy ahamiyatga ega bo‘lgan ifodalardan to‘g‘ri foydalana olishlari juda muhim hisoblanadi.

Bo’lajak jismoniy tarbiya o`qituvchisining kasbiy sifatlari tarkibida tadqiqot jarayonida quyidagi vazifalarni belgilangan.

a. Avvalo, yuqori darajadagi axloqiy xususiyatlar, estetika, xulq-atvor madaniyati.
b. O‘qituvchi o‘z kasbining yetuk mutaxassisi bo‘lishi, har tomonlama bilimli, o‘z kasbining fidoiysi bo‘lishlari.
c. Maxsus pedagogik bilim, ko‘nikma va malakalar egasining bo’lishlari.
d. Pedagogik mahoratga ega bo‘lish va o‘quvchilarga ongiga yetkaza olish qobiliyati.

Demak, bo’lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchisining ta’lim jarayonidagi dunyoqarashi, yuksak axloqiy fazilatlari, bilim, ko‘nikmalarining shakllanganligi, ijtimoiy madaniyati va mohir pedagogik qobiliyatini shakllantirish zarur.

Mulohaza. Biz birinchi navbatda bo'lajak jismoniy tarbiya o'qituvchilarining vazifalarini o’rganib o’tdik, o’qituvchi shaxsini shakllantirish uchun uning qiziqishlaridan kelib chiqib, qobiliyatini rivojlantirish maqsadga muvofiqdir. Ya’ni o‘z kasbini sevadigan, shu kasb ravnaqi yo‘lida tinimsiz mehnat qiladigan, har doim yangiliklardan qo‘rqmay olg‘a intiladigan, har bir davr yangiliklariga moslasha oladigan pedagog kadrlar, soha rivojida o’zining katta hissasini qo’shishi juda muhim hisoblanadi.

Bo’lajak jismoniy tarbiya o’qituvchilari faoliyatiga barqaror qiziqishni shakllantirish muammosi ustida ish olib borilganda, jismoniy tarbiya va harakat faoliyati jarayonida ijobiy emotsional kayfiyatni yaratish taklif qilingan. O‘quvchilarning jismoniy sifatlarini rivojlantirish samaradorligini oshirish yo‘llari sifatida, birinchi navbatda, o‘quvchilarda hayotiy ko‘nikma va malakalarni, kuch, chaqqonlik, chidamlilik, moslashuvchanlik, tezkorlik va hokazolarni shakllantirishga qaratilgan jismoniy tarbiyaga innovatsion texnologiyalarni qo‘llash zarur dolzarbligi doim o’rganib kelinmoqda. Jismoniy tarbiya darslarida ko'plab nazariy materiallar mavjud bo'lib, zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalangan holda ushbu muammoni samarali hal qilish mumkin bo'ladi. O`quv jarayonida kompyuter texnologiyalaridan foydalanilganda dars qiziqarli, ko`rgazmali va harakatchan bo`lib, dars jarayonida o`quvchilarning qiziqishi ortadi. Hozirgi davrda texnologiyalar asri ekanligini inobatga oladigan bo’lsak jismoniy tarbiya dars jarayoniga tadbiq etiladigan texnologiyalarning ahamiyati ham kundan kunga o’sib bormoqda. Jismoniy tarbiya darsini yangi texnologiyalardan foydalangan holda o‘tkazish o‘quvchilarning qiziqish doirasini oshiradi, ularda tashqi motivatsiya bo‘ladi. Hozirgi kunda olimlar pedagogik faoliyat jarayonida alohida ahamiyatga ega bo'lgan quyidagi uchta yo’nalishni o’rganmoqdalar: a) faoliyat ijodkorligi, ya’ni o’qituvchining o’z ishiga har tomonlama yondasha olish qobiliyati; b) yangicha yondashuv, ya’ni o’quvchilarning qiziqishini oshirish maqsadida o’qituvchilar turli texnologik dasturlardan foydalanadigan innovatsion yondashuv turlari; v) biz o'rganishimiz kerak bo'lgan uchinchi jarayon - bu texnologik jarayon bo'lib, unda biz yangi texnologik vositalar yordamida o'z faoliyatimizni yo'naltira olamiz. Har bir bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchisining dars jarayonini tashkil etishi, ilg‘or usullardan foydalana olishi olimlar o‘rtasida ko‘plab bahs-munozaralarga sabab bo‘lmoqda. Har bir shaxsning pedagogik ishiga ijodiy yondoshuvi yuksak natijalarga intilish uchun juda muhim qadam hsioblanadi.

Xulosa. Avvalo, har bir mutaxassis o‘z kasbining mohir ustasi bo‘lishi uchun har bir faoliyatning asosiga nazar tashlasak yangi davr texnologiyalaridan xabardor bo‘lishi, o‘z kasbining shakllanishi uchun texnologiyalarning qanchalik ahamiyatli ekanligini bilishi zarur. Bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchilari o‘z sohasining kuchli mutaxassisi bo‘lishi, yangi davr texnologiyalaridan xabardor bo‘lishi, dars jarayonini kundan kunga shakllatrib borishi texnologik yangiliklardan dolimo foydalanib borishi muhim hisoblanadi. Ko‘p hollarda jismoniy tarbiya o‘qituvchilari uchun raqamli texnologiyalarni dars jarayoniga joriy etish muammo bo‘lib qolmoqda, ya’ni dars jarayonlarini tashkil etishdagi pedagogik aspektlarida yangilikka intilish darajasi pastligini ko’rishimiz mumkin, bu holat esa o’quvchilar orasida mazkur faoliyatga bo’gan qiziqishni pasaytirib yuborayotganligiga guvoh bo’lmoqdamiz. Hozirgi davrning eng ilg‘or talablaridan biriga aylangan yangi texnologiyalar har bir sohaga shiddat bilan kirib kelayotganini inobatga oladigan bo’lsak jismoniy tarbiya ta’lim yo’nalishi uchun mazkur mavzuni dolzarbligini yanada chuqurroq o’rganish lozim deb hisoblayman. Chunki hozirgi davrda bu muammo juda talabgor hisoblanadi. Eng avvalo, yosh avlodni zamon talablari darajasida tarbiyalash biz pedagoglar oldimizdagi muhim vazifadir. Pedagog sifatida bo‘lajak jismoniy tarbiya fani o‘qituvchilarini o‘z kasbining mohir egasi, eng ilg‘or texnologiyalardan xabardor bo‘lgan yuksak salohiyatli kadrlar etib tarbiyalash va ularning ko‘magida yosh avlod farzandlarimizni kamolga yetkazish asosiy maqsad qilib belgilangan. Ko‘p jarayon va vaziyatlarda jismoniy tarbiya fani o‘qituvchisi haqida o‘ylanganda, ko‘pchilikning ongida faqat jismonan yetuk baquvvat inson

gavdalanadi, bu jarayonni yanada shakllantirish va shu davrda bizning oldimizda turgan asosiy vazifalardan biri jismoniy tarbiya o’qituvchisini nafaqat jismonan balki nazariy va yangi davr talablariga javob bera oladigan o’z sohasining yetuk egasi qilib tarbiyalash tadqiqotimizning asosiy maqsadi hisoblanadi.

Adabiyotlar:

1. O’zbekiston Respublikasining Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. – T. “O’zbekiston” NMIU, 2018. – B.19-20.
2. Umedjanova M. L., Salikhov S. M., Salikhov T. M. The Role of National Education in Preparing Young People for Family Life //European journal of innovation in nonformal education. – 2022. – T. 2. – №. 2. – C. 271-276.
3. Салихов Т. и др. Psychological Characteristics Of Increasing Cognitive Activity In Elementary School Students //Центр научных публикаций (buxdu. uz). – 2021. – Т. 7. – №. 7.
4. Salixov S.M., Salixov T.M. Bo’lajak jismoniy madaniyat o’qituvchisining kasbiy tayyorgarligini shakllantirish //Science and Education. – 2022. – T. 3. – №. 3. – C. 1013-1019.4.
5. Salixov S. M. et al. Musobaqa oldi sportdagi stress va tayyorgarlikning psixologik tomonlari //Science and Education. – 2022. – T. 3. – №. 4. – C. 1039-1044.
6. Mansurovich S. S. Methodology of organizing physical education lessons through digital technologies //European Journal of Modern Medicine and Practice. – 2022. – T. 2. – №. 4. – C. 107-111.

MASOFAVIY VA ARALASH O‘QITISHDA TYUTORLIK FAOLIYATINI DIVERSIFIKATSIYALASHGAN YONDASHUV ASOSIDA TAKOMILLASHTIRISH

Ibraymov Askar Yesbosinovich,
O‘zbekiston Respublikasi Huquqni muhofaza qilish akademiyasi,
Elektron ta'lim bo‘limi boshlig‘i, pedagogika fanlari doktori, dotsent

Mazkur maqolada masofaviy va aralash o‘qitish jarayonida tyutorlik faoliyatini diversifikatsiyalashgan yondashuv asosida takomillashtirishning o‘ziga xos xususiyatlari, ilmiy-nazariy asoslari hamda ta'limning institutsionallashtirilgan va institutsionallashtirilmagan turlarini o‘zaro integratsiyalash masalalari yoritilgan.

Kalit so‘zlar: *masofaviy va aralash o‘qitish, tyutorlik faoliyati, diversifikatsiyalashgan yondashuv, institutsionallashtirilgan va institutsionallashtirilmagan ta'lim.*

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ТЬЮТОРСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В ДИСТАНЦИОННОМ И СМЕШАННОМ ОБРАЗОВАНИИ НА ОСНОВЕ ДИВЕРСИФИЦИРОВАННОГО ПОДХОДА

В данной статье рассмотрены особенности совершенствования тьюторской деятельности на основе диверсифицированного подхода в процессе дистанционного и смешанного образования, научно-теоретические основы, а также вопросы взаимной интеграции институционализированного и неинституционализированного видов образования.

Ключевые слова: *дистанционное и смешанное обучение, тьюторская деятельность, диверсифицированный подход, институционализированное и неинституционализированное образование.*

IMPROVEMENT OF TUTOR ACTIVITIES IN DISTANCE AND MIXED EDUCATION ON THE BASIS OF A DIVERSIFIED APPROACH

This article discusses the features of improving tutoring activities based on a diversified approach in the process of distance and mixed education, scientific and theoretical foundations, as well as issues of mutual integration of institutionalized and non-institutionalized types of education.

Key words: *distance and blended learning, tutoring, diversified approach, institutionalized and non-institutionalized education.*

Kirish. Jahonda va respublikamizda ta'lim tizimini takomillashtirish bo‘yicha bir qator ijobiy ishlar amalga oshirilmoqda, jumladan, ta'lim xizmatlarini diversifikatsiyalash, mustaqil ta'limni qo‘llab-quvvatlovchi o‘qituvchi-konsultant sifatida tyutorlik faoliyatini joriy etish, ta'lim oluvchilarga o‘z faoliyatini ongli ravishda tahlil qilish orqali individual ta'lim trayektoriyasini strategik loyihalashtirishga imkon berish, ta'limning institutsionallashtirilgan va institutsionallashtirilmagan turlarini o‘zaro integratsiyalash bo‘yicha keng qamrovli ilmiy-nazariy va amaliy tadqiqotlar olib borilmoqda.

Mavjud tajribalar va ilmiy-nazariy manbalarni tahlil qilish natijasida ta'lim jarayonini masofaviy va aralash o‘qitish texnologiyalari asosida takomillashtirish orqali mavjud muammolar bartaraf etilishi mumkinligi aniqlandi. Jumladan, masofaviy va aralash o‘qitishni zamonaviy raqamlashtirilgan ta'lim muhiti asosida hayot davomida ta'lim olish jarayoniga aylantirish, ta'lim oluvchiga kasbiy va shaxsiy ehtiyojlari asosida o‘quv modullarini mustaqil tanlash orqali individual ta'lim trayektoriyasini strategik loyihalashtirish, ta'lim sifatini oshirish maqsadida tyutorlar o‘rtasida raqobatni shakllantirish va ta'lim oluvchilarga modullar doirasida tyutorlarni mustaqil tanlashga sharoit yaratish, muammolar yechimini topish va ta'limni xalqaro standartlar asosida amalga oshirish imkoni aniqlangan [3]. Bu kabi ta'lim sifatining yangi bosqichiga erishish uchun ta'lim jarayonini masofaviy va aralash o‘qitish shakllari asosida diversifikatsiyalash va unda tyutorlik faoliyatini samarali tashkil etish masalalarini ilmiy-nazariy va amaliy jihatdan tahlil qilish maqsadga muvofiq.

Asosiy qism. Ilmiy-nazariy manbalarning tahlili shuni ko‘rsatadiki, bir qator tadqiqotchilar tomonidan ta'lim tizimini diversifikatsiyalashga tavsiflar berilgan. Jumladan, V.V.Bagin diversifikatsiya jahonda ta'lim tizimini rivojlantirishning zamonaviy davrini tavsiflovchi ijtimoiy-pedagogik hodisalardan biri sifatida inqirozdan chiqish yo‘llarini izlash, shaxsga yo‘naltirilgan yangi ta'lim paradigmasini shakllantirish,

moslashuvchanlik darajasini oshirish, tezda qayta qurish, jamiyatning o‘zgaruvchanligini hisobga olish imkoniyatlarini berishini ta'kidlagan [1] .

V.S.Bezrukova diversifikatsiyalash jarayonida ta'lim tizimining ichki infratuzilmasining murakkabligi oshishini taxmin qiladi, jumladan, ta'lim muassasasida ta'limning yangi turlari va shakllari paydo bo‘lishi, ilgari bir-biri bilan bog‘liq bo‘lmagan ta'lim turlari va shakllarining o‘zaro integratsiyalashuvi, ta'lim muassasasi faoliyati ko‘lamining kengayishi, ta'lim dasturlari va o‘qitish usullarining xilma-xilligi oshishi mumkinligini ta'kidlaydi [2].

N.V.Lebedeva diversifikatsiya ta'lim xizmatlarining yangi turlari va shakllari xilma-xilligiga erishish, individual ta'lim trayektoriyalarini qurish va amalga oshirish uchun sharoit yaratish, ta'lim texnologiyalari va tuzilmasini transformatsiya qilish, ijtimoiy sheriklik va idoralararo o‘zaro hamkorlikni rivojlantirishga qaratilgan muhitni yaratishni o‘z ichiga oladi deb hisoblaydi [4].

T.Y.Lomakina diversifikatsiyani uzluksiz ta'lim tizimi faoliyati va rivojlanishining zamonaviy pedagogik tamoyili deb hisoblaydi va shaxsning individual imkoniyatlari, ehtiyojlari, qobiliyatlarini hisobga olgan holda turli xil ta'lim trayektoriyalarini yaratish, ta'lim tizimini rivojlantirish mexanizmlarini aniqlash, ishlab chiqish va amalga oshirish imkonini berishi mumkinligini qayd etadi [5].

Mazkur manbalarda diversifikatsiyalashga ta'riflar berish bilan birga, uning obyekti quyidagi kategoriyalarga ajratilgan: tashkilotning faoliyat turlari, ta'lim metodologiyasi, ta'lim mazmuni, ta'lim texnologiyasi, nazorat qilish va baholash (1-jadval).

1-jadval.

Ta’lim tizimini diversifikatsiyalash obyektlari

Obyektlar	**Mazmuni**
Ta’lim muassasasi	Ta’lim muassasasida ilgari bo‘lmagan funksiyalarni kiritish, ixtisoslashgan faoliyat turlari kengayishi
Ta'lim metodologiyasi	Ta'lim turi va shakllarini integratsiyalash, uning izchilligi, uzluksizligi, o‘zaro aloqasini ta'minlash
Ta'lim mazmuni	Ta'lim mazmunini majburiylik va elektivlik tamoyillari asosida tabaqalashtirishash
Ta'lim texnologiyasi	Ta'lim jarayonida turli xil o‘qitish shakllari, metodlari, vositalaridan foydalanish
Nazorat qilish va baholash	Inson omili ishtiroki va ishtirokisiz sun'iy intellekt texnologiyalari yordamida nazorat qilish

Mazkur obyektlar asosida ta'lim oluvchilarning individual ehtiyojlari asosida uzluksiz ta'lim olish uchun to‘liq va qisman institutsionallashtirilgan (formal va noformal) va institutsionallashtirilmagan (informal) ta'lim turlaridan o‘zaro bir-birini to‘ldirish va integratsiyalash orqali foydalanish imkoniyatlari tahlil qilindi (2-jadval).

2-jadval

Ta’lim jarayonini diversifikatsiyalash

Ta'lim turlari	**Mazmuni**
Formal	Davlat ta'lim muassasalari va tan olingan nodavlat tashkilotlari tomonidan to‘liq institutsionallashtirilgan, aniq maqsadga yo‘naltirilgan va rejalashtirilgan holda amalga oshiriladigan ta'lim jarayoni bo‘lib, o‘qish yakunida davlat namunasidagi sertifikat berilishi nazarda tutiladi.
Noformal	Ta'lim xizmatini amalga oshiruvchi tashkilot yoki shaxs tomonidan qisman institutsionallashtirilgan, aniq maqsadga yo‘naltirilgan va rejalashtirilgan holda an'anaviy yoki elektron ta'lim muhitida uzluksiz qisqa ta'lim olishlar nazarda tutiladi.
Informal	Aniq maqsadga yo‘naltirilgan, ammo institutsionallashtirilmagan holda oilada, ish joyida, yashash joyida, kundalik hayotda ommaviy axborot vositalari, televideniye, radio, ijtimoiy tarmoqlar va boshqalar orqali muntazam ta'lim olish nazarda tutiladi.

Formal ta'lim (kompensatsiya) – ta'lim oluvchilarning bazaviy bilim va ko‘nikmalarini chuqurlashtirish va yangilash; noformal ta'lim (kengaytiruvchi) – jamiyat va tizimdagi o‘zgarishlar, innovatsiyalar, zamonaviy yondashuvlarga moslashtirish, kengaytirish; informal ta'lim (rivojlantiruvchi) – kasbiy va shaxsiy bilimlarini rivojlantirish, ijodiy yuksalishga yo‘naltiriladi.

Tahlillar natijasida amaldagi ta'lim jarayoni, asosan, institutsionallashtirilgan ta'lim tizimida amalga oshirilishi, zamonaviy masofaviy va aralash o‘qitish texnologiyalari asosida nafaqat institutsionallashtirilgan, balki institutsionallashtirilmagan ta'lim tizimlari asosida ham amalga oshirish imkonini berishi aniqlangan. Bu diversifikatsiyalashning asosiy omillaridan biri hisoblanadi.

Mazkur holatda, ya'ni masofaviy va aralash o‘qitish jarayonini diversifikatsiyalashgan yondashuv asosida tashkil etishda o‘qituvchilik faoliyatidan farqli ravishda tyutorlik faoliyati dolzarb bo‘lib bormoqda. Chunki, an'anaviy ta'lim jarayonida ta'lim oluvchilar bevosita o‘qituvchi rahbarligida ta'lim oladi va asosan o‘qituvchi tomonidan o‘rgatilgan bilimlarni o‘zlashtiradi. Masofaviy va aralash o‘qitish jarayonini diversifikatsiyalashgan holatida esa, o‘quv jarayoni individuallashtirilgan bo‘lib, unda ta'lim oluvchiga maslahatchi, yo‘l-yo‘riq ko‘rsatuvchi sifatida tyutorlar faoliyati zarur hisoblanadi.

Tyutorlik – bu pedagogik ko‘maklashishning alohida turi bo‘lib, u ochiq ta'lim jarayonida ta'lim oluvchining o‘qishini individuallashtirishiga ko‘maklashishini nazarda tutadi. Tyutor o‘qituvchi-konsultant sifatida diversifikatsiyalashgan muhitda masofaviy va aralash o‘qitish jarayonida tegishli o‘quv moduli bo‘yicha ta'lim oluvchilar faoliyatini muvofiqlashtirish va yo‘naltirish, metodik yordam ko‘rsatish, monitoring va nazorat qilish ishlarini amalga oshiradi. Tyutorlik faoliyatida innovatsion pedagogik vosita ta'limning individual ta'lim dasturidir. Aynan shu pedagogik vosita tyutorning ta'lim jarayonidagi funktsiyalarini yaqqol tasavvur qilish imkonini beradi.

Shu o‘rinda masofaviy va aralash o‘qitish jarayoni diversifikatsiyalashgan va pedagogik dizayn vositalarida strategik loyihalashtirgan sharoitda tashkil etilishi amaliyotdagi professor-o‘qituvchilarning funktsiyalarini ham sezilarli darajada o‘zgartirishini alohida ta'kidlash mumkin. Jumladan, an'anaviy o‘qitish jarayonida o‘qituvchilarning faoliyati – “sinf-dars tizimi”da ma'ruza qilish, taqdim etish, birinchi marta taqdim etilgan materiallarni tushuntirish va boshqa shu kabi paradigmaga (o‘qituvchi-dars-tinglovchi) asoslansa, masofaviy va aralash o‘qitishda ehtiyojlarga asoslangan individual ta'lim trayektoriyasi orqali mustaqil ta'lim olish kabi paradigmaga (tinglovchi-dars-tyutor) asoslanadi.

Tyutorlik faoliyatining masofaviy va aralash o‘qitish jarayonini diversifikatsiyalashgan yondashuv asosida amalga oshirishga oid mavjud tajribalarning tahlillari natijasida ta'lim jarayonini masofaviy va aralash ta'lim asosida takomillashtirish orqali mavjud muammolar bartaraf etilishi mumkinligi aniqlandi. Jumladan, zamonaviy masofaviy va aralash o‘qitish muhiti asosida amalga oshiriladigan o‘quv jarayonini kasbiy faoliyat davomida uzluksiz ta'lim jarayoniga aylantirish, ta'lim oluvchiga ehtiyojlari asosida o‘quv modullarni mustaqil tanlash orqali individual ta'lim trayektoriyasini shakllantirish va amalga oshirish, tyutorlar o‘rtasida raqobatni shakllantirish maqsadida ta'lim oluvchilarga modullar doirasida tyutorlarni mustaqil tanlash imkoniyatlarini yaratish, muammolar yechimini topish va ta'lim olishni xalqaro standartlar asosida amalga oshirish imkonini ta'kidlash mumkin. Bu imkoniyatlarga erishish uchun tadqiqot davomida ta'lim jarayonini masofaviy va aralash ta'lim asosida diversifikatsiyalash va o‘quv jarayonini raqamlashtirilgan pedagogik dizayn vositasida strategik loyihalashtirish mazmuni va texnologiyalarini tadqiq etishga ustuvorlik berishi mumkin.

Diversifikatsiyalashgan yondashuv asosida masofaviy va aralash o‘qitishni tashkil etishda ta'lim oluvchilarning bilim va ko‘nikmalarini baholash metodikasini tizimli tahlil, tanqidiy fikrlash, shaxsiy va ishchanlik sifatlarining rivojlanganlik darajasini ko‘p bosqichli mezonlar (bazaviy, kengaytiruvchi, rivojlantiruvchi) va elektron ta'lim muhitida tyutorlik faoliyatining raqobatbardoshligini izchil hamda dinamik ta'minlashga qaratilgan siklli baholash metodlariga proportsionalligini ta'minlash asosida takomillashtirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Shuningdek, ta'lim oluvchilar uchun elektron ta'lim resurslarini shakllantirishni diversifikatsiyalashgan yondashuv asosida amalga oshirishda tyutorlik faoliyati ta'lim oluvchilarning ehtiyojlari, diagnostika natijalari, elastik talab va takliflari, muammo va kamchiliklari o‘rganish lozim. O‘rganish natijalari optimallashtirish, unifikatsiyalash va variativlashtirish orqali o‘quv dasturlariga singdiriladi. O‘quv dasturlari tarkibi esa invariant va variativ qismlarga ajratiladi. Bu tyutor va tinglovchilarning faol hamkorlikdagi faoliyati asosida amalga oshiriladi.

Yuqoridagi kabi ilmiy-nazariy jihatdan asoslangan fikrlardan kelib chiqib, masofaviy va aralash o‘qitish jarayoni diversifikatsiyalashgan yondashuv asosida amalga oshirish uchun tyutorlik faoliyatiga qo‘yiladigan talablarni quyidagicha shakllantirish mumkin:

- masofaviy va aralash o‘qitishga mo‘ljallangan elektron platformada ta'lim oluvchilarning tizimli tahlil va tanqidiy fikrlash, shaxsiy va ishchanlik sifatlarini rivojlantirishga qaratilgan faoliyatni amalga oshirish;
- masofaviy va aralash o‘qitish jarayonida mustaqil ta'lim olish uchun elektron ta'lim resurslarini zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari asosida ishlab chiqish va muntazam ravishda takomillashtirish;

- masofaviy va aralash o‘qitish jarayonida invariant va elektivlik tamoyillari asosida modullarni ishlab chiqish va tinglovchilarning ularni mustaqil tanlash orqali individual ta'lim olish trayektoriyasini tuzishiga yordam berish va uzluksiz ta'lim olishiga imkoniyat yaratish;
- masofaviy va aralash o‘qitish jarayonida videokonferents aloqa va boshqa zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini qo‘llash orqali mashg‘ulotlarni olib borish hamda nazariya bilan amaliyotning mustahkam integratsiyasini ta'minlash;
- masofaviy va aralash o‘qitish jarayonida nazorat ishlarini baholash mezonlarini ishlab chiqish va obyektiv baholash, tegishli izohlar yozish, tavsiya va ko‘rsatmalarni berish talab etiladi.

Mazkur talablar masofaviy va aralash o‘qitish jarayonini diversifikatsiyalashgan yondashuv asosida amalga oshirish hamda bu borada tyutorlik faoliyatini samarali tashkil etishga xizmat qiladi va ta'lim sifatini yangi sifat bosqichga olib chiqishga yordam beradi.

Xulosa. Umuman olganda, diversifikatsiyalash jarayonini an'anaviy “sinf-dars tizimi” asosida amalga oshirish murakkab masala hisoblanadi. Lekin masofaviy va aralash o‘qitishda diversifikatsiyalash jarayonini samarali amalga oshirish mumkin va bunda tyutorlik faoliyatining individuallashtirilgan ta'limining dolzarbligi oshadi. Buning natijasida esa, ta'lim oluvchilarga o‘z faoliyatini ongli ravishda tahlil qilish orqali individual malaka oshirish trayektoriyasini tuzishiga sharoit yaratish, masofaviy va aralash ta'lim texnologiyalari asosida malaka oshirishni individuallashtirish, differentsiallash, ta'limning institutsionallashtirilgan (formal, noformal ta'lim) va institutsionallashtirilmagan (informal ta'lim) turlarini o‘zaro integratsiyalash va o‘zaro biri-birining bo‘shliqlarini to‘ldirish imkonini beradigan ilg‘or usullarni tatbiq etish, shuningdek, davlat organlari xodimlarining ta'lim olishi uchun zamonaviy ta'lim texnologiyalaridan bilim va ko‘nikmalarni baholashning yangi mexanizmlaridan foydalangan holda masofadan o‘qitish”, geografik joylashuvidan qat'iy nazar, ta'lim oluvchilarning kasbiy va shaxsiy ehtiyojlarini qanoatlantirish uchun keng polosali simsiz va mobil texnologiyalarini yanada rivojlantirish kabi davlatimiz tomonidan qo‘yilgan ustuvor vazifalarga erishishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar:

1. Багин В.В. Диверсификация как механизм реализации стратегий развития системы дополнительного профессионального образования. Интеграция образования. 2006. – № 2, – С. 66-72.
2. Безрукова В.С. Основы духовной культуры. Энциклопедический словарь педагога. – Екатеринбург.: 2000. – 937 с.
3. Ибраймов А. Прокуратура органлари ходимларининг малакасини оширишни масофавий ва аралаш шакллар асосида такомиллаштириш (рақамлаштирилган педагогик дизайн воситалари мисолида) // педагогика фан. док. автор. – 2022 й. 71 бет.
4. Лебедева Н.В. Диверсификация дополнительного профессионального образования специалистов социальной сферы: взгляд андрагога // Высшее образование сегодня. 2017. – №7. – С. 50-52.
5. Ломакина Т.Ю. Диверсификация базового профессонального образования: Дис. … док. пед. наук. – М.: 2001. – 264 с.

PEDAGOGLARDA “HISSIY CHARCHOQ” SINDROMINING PSIXOLOGIK ASPEKTLARI

Ergasheva Nargizaxon Abdusattarovna,
Farg‘ona davlat universiteti
Psixologiya kafedrasi o’qituvchsi

Maqolada ta’lim tizimidagi pedagoglarning hissiy charchoq sindromining o‘rganish natijalari keltirilgan. Ushbu sindromning asosiy tarkibiy qismlari hissiy ortiqcha yuk tufayli yuzaga kelgan hissiy va jismoniy charchoq hissi. Pedagoglarning hissiy charchoq sindromini o‘rganish V.V.Boykoning «Emosional charchoq darajasi diagnostikasi» usuli bo‘yicha amalga oshirildi.

Kalit so‘zlar: *charchoq sindromi, hissiy charchoq, stress, pedagoglar.*

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ СИНДРОМА «ЭМОЦИОНАЛЬНОГО ВЫГОРАНИЯ» У ПЕДАГОГОВ

В статье представлены результаты исследования синдрома эмоционального выгорания педагогов в системе образования. Основными компонентами этого синдрома являются чувства эмоционального и физического выгорания, вызванные эмоциональными перегрузками. Изучение синдрома эмоционального выгорания педагогов проводилось по методике В.В.Бойко «Диагностика уровня эмоционального выгорания».

Ключевые слова: *синдром выгорания, эмоциональное выгорание, стресс, педагоги.*

PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF THE SYNDROME OF «EMOTIONAL BURNOUT» IN TEACHERS

The article presents the results of a study of the syndrome of emotional exhaustion of teachers in the education system. The main components of this syndrome are feelings of emotional and physical exhaustion caused by emotional overload. The study of the syndrome of emotional exhaustion of teachers was carried out according to the method of V.V.Boyko "Diagnostics of the level of emotional exhaustion".

Key words: *fatigue syndrome, emotional exhaustion, stress, teachers.*

Kirish. Boshqa kasblarga nisbatan ba’zi kasblar borki, ularda shaxslararo munosabatlarda ta’sir yuqoriroq bo‘ladi va bu xodimda ko’p holllarda hissiy stressning kuchayishi bilan ta’riflanadi. Bu kasblar toifasiga davlat xizmatchilari xodimlar, tibbiy, psixologik, ijtimoiy, huquqiy sohalar, ekstremal vaziyatlarda ishlaydigan mutaxassislar (o‘t o‘chiruvchilar, qutqaruvchilar, harbiylar, huquqni muhofaza qilish organlari xodimlari), o‘qituvchilar (N.E.Vodopyanova, N.V.Grishina, V.E.Orel, E.S.Starchenkova) kiradi [1]. Bu pedagoglarda axborotni haddan tashqari ortiqligi, ijtimoiy xavfsizlik, faoliyatning ko‘p funktsionalligi, doimiy psixo-travmatik vaziyatlar (L.F.Burlachuk, E.Yu.Korjova va boshqalar) kabi hodisalarning mavjudligi bilan ta’riflanadi va ushbu holatlarda emotsional charchoq sindromining shakllanishi kuzatiladi [2].

Asosiy qism. Chet el psixologiyasida “hissiy charchoq” sindromi o‘ttiz yildan ortiq vaqt davomida keng o‘rganilib kelinmoqda. Mahalliy psixologiyada bunga qiziqish nisbatan yaqinda paydo bo‘ldi. Chet el adabiyotida charchoq sindromi (inglizcha) “burn-out” deb ataladi [15.47 b]

K.Maslachning ta’rifiga ko‘ra, hissiy charcoq sindromining asosini ko‘plab alomatlar tashkil qiladi: emotsional charchoqni his qilish, holdan toyish; darg‘azablik, o’z shaxsiyatini yo‘qotish - atrofdagilarga nisbatan salbiy munosabatni shakllantirish; kasbiy nuqtayi nazardan salbiy o‘zini o‘zi anglash [3].

Hissiy charchoqni o‘rganish maqsadida V.V.Boykoning «Emosional charchoq darajasining diagnostikasi» metodi tanlandi [4] va ushbu metodni *Farg‘ona davlat universiteti*ning 24 erkak va 64 ayol, jami 88 ta o‘qituvchilarida o‘tkazildi.

1-jadvalda «hissiy charchoq» shakllantirgan yoki paydo bo‘lgan sindromli o‘qituvchilar soni bo‘yicha ma’lumotlar keltirilgan.

1-jadval

«Hissiy charchoq» sindromi bosqichlarining rivojlanish darajasi (respondentlar sonining foizida)

Sindrom	9 yoki undan kam	10-15 ball	16 -19 ball	20 yoki undan ortiq	Jami 88
“Zo‘riqish”	79,2	16	3,2	1,6	**100**
“Qarshilik”	50,4	20,8	16	12,8	**100**
“Holdan toyish”	65,6	24	6,4	4	**100**

Ushbu jadvalda biz o‘qituvchilarning «hissiy charchoq» sindromi darajasini uch bosqichda (zo‘riqish, qarshilik va holdan toyish) o‘rganish natijalarini joylashtirdik.

Hissiy Charchoq sindromi fazalarining har biri uchun miqdoriy tahlili shuni ko‘rsatdiki, “Zo‘riqish” sindromi bo‘yicha quyidagi alomatlarni ajratib ko‘rsatish mumkin: 1,6% “hissiy charchoq” simtomini ustunligi, 3,2% simptomni mavjudligi, 16% rivojlanayotgan simptom, 79,2% rivojlanmagan simptomini fazasida ekanligini jadvaldan ko‘rishimiz mumkin.

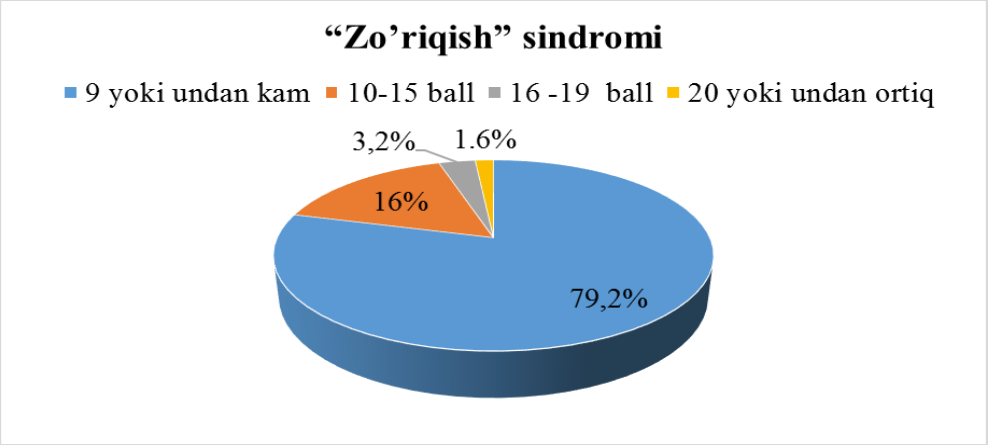

1-rasm. Pedagoglarning «hissiy charchoq» sindromining «zo‘riqish» bosqichida namoyon bo‘lishi

Kasbiy faoliyatda muvaffaqiyatsizliklar yoki psixotravmatik holatlarga bardosh bera olmaslik natijasida odam odatda o‘zi tanlagan kasbidan, o‘z lavozimidan va muayyan vazifalaridan noroziligini his qilish orqali namoyon bo‘ladi. Shu jumladan, psixotravmatik holatlar juda og‘ir bo‘lsa va ularni bartaraf etishning iloji bo‘lmasa, odamda umidsizlik hissi paydo bo‘ladi. U biror narsani o‘zgartirishga harakat qiladi, qayta-qayta o‘z faoliyatining qoniqarsiz tomonlarini ko‘rib chiqadi. Ta’sirchanlik, tez xafa bo’lish tuyg‘ularini boshdan kechiradi. “Tashvish va depressiya” simptomi faoliyatdan va o‘zidan norozilik hissi vaziyat yoki shaxsiy tashvish, o‘z-o‘zidan, tanlagan kasbidan, ma’lum bir lavozimda yoki ish joyida umidsizlikni boshdan kechirish ko‘rinishidagi kuchli ruhiy taranglik kabi holatlarda yuzaga keladi.

Metodika taxlillariga e’tibor bersak, qarshilik bosqichi simptomlari quyidagilar bilan tavsiflanadi: 12,8% “hissiy charchoq” simtomining ustunligi, 16% simptomning mavjudligi, 20,8% rivojlanayotgan simptom, 50,4% rivojlanmagan fazasida ekanligini jadvaldan ko‘rishimiz mumkin.

Mutaxassis ikkita tubdan farq qiluvchi hodisa o‘rtasidagi farqni tushunishi qiyinlashganda ko’p hollarda “charchoq”ning belgisi namoyon bo‘ladi. Hissiyotlarning kuchsiz namoyon bo‘lishi va noto‘g‘ri tanlangan hissiy javob, buni tasdiqlashi mumkin.

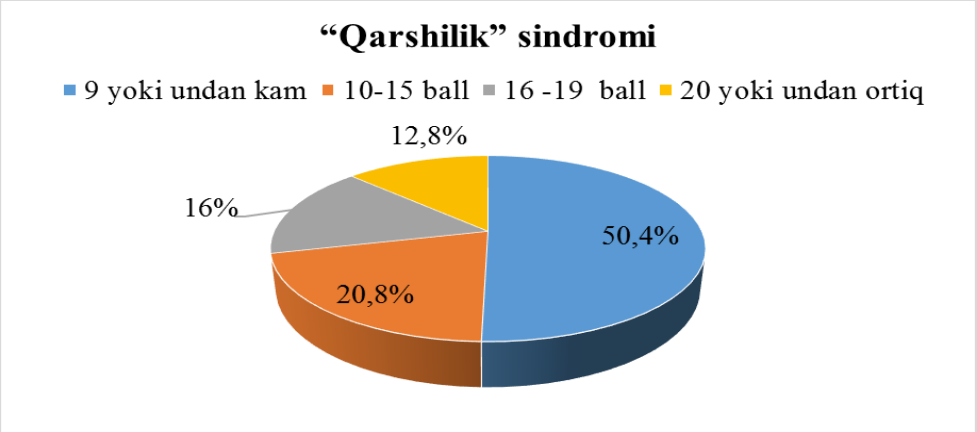

2-rasm. Pedagoglarning «hissiy charchoq» sindromining «qarshilik» bosqichida namoyon bo‘lishi

Kasbiy muloqotda his-tuyg‘ularni namoyon va intensivligini yetarli darajada cheklash sheriklar tomonidan ularning shaxsiyatiga hurmatsizlik sifatida talqin qilinadi.

“His-tuyg‘ularni kuchsiz namoyon bo‘lishi” belgisi ushbu himoya shakli professional faoliyatdan tashqari - uyda, do‘stlar va tanishlar bilan muloqotda amalga oshirilgan hollarda sodir bo‘ladi. Bundan tashqari “Kasbiy vazifalarni bajarishda qiyinchilik” hissiy emotsional vaziyatda talab qiladigan mas’uliyatni pasayishi yoki namoyon bo‘lmasligi ko‘zga tashlanadi.

«Hissiy charchoq» sindromining “holdan toyish” darajasiga nazar tashlasak: 4% “hissiy charchoq” simtomining ustunligi, 6,4% simptomning mavjudligi, 24% rivojlanayotgan simptom, 65,6% rivojlanmagan fazasida ekanligini jadvaldan ko‘rishimiz mumkin.

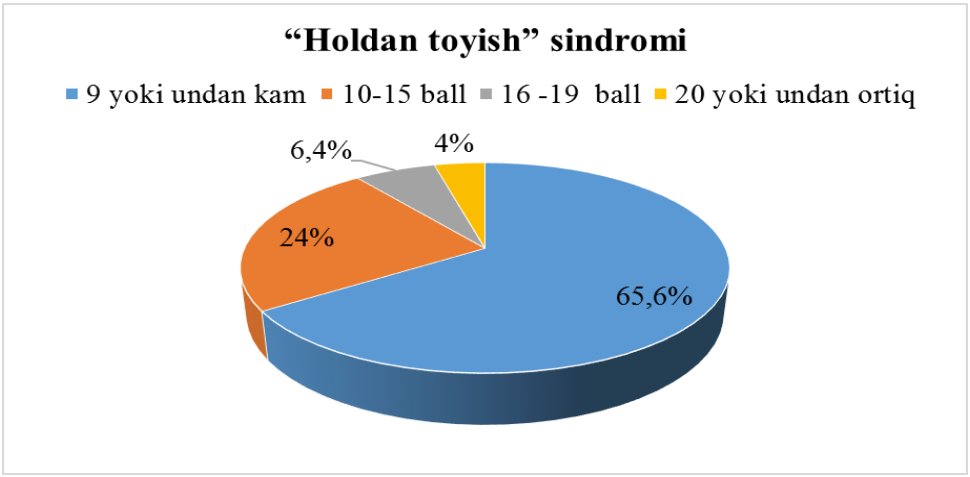

3-rasm. Pedagoglarning «hissiy charchoq» sindromining «holdan toyish» bosqichida namoyon bo‘lishi

“Holdan toyish” alomati insonni kasbiy faoliyat doirasidan deyarli butunlay chiqarib tashlaydi. “Shaxsiy begonalashish (depersonalizatsiya)” alomati o‘zaro munosabatlarda shaxsni keng doirada fikrlash tarzi va harakatlarida namoyon bo‘ladi. Avvalo, shaxsga - kasbiy faoliyat subyekti sifatida qiziqishning to‘liq yoki qisman yo‘qolishi ko‘zga tashlansa, u jonsiz obyekt sifatida, manipulyatsiya uchun obyekt sifatida qabul qilinadi.

“Psixosomatik va psixo-vegetativ buzilishlar” belgisi jismoniy va ruhiy tomonlama o‘zini namoyon qiladi.

Atrofdagilarga nisbatan his-tuyg‘ularning jonsiz namoyon bo‘lishi psixosomatika darajasiga o‘tishi mumkin. “Charchoq” endi turli ruhiy zo‘riqishga o‘z-o‘zidan bardosh bera olmaslikka va tananing hissiy energiyasi halokatli darajadagi pasayishiga olib keladi.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, o‘qituvchilarda organizmning stress ta’siriga moslashishi, birinchi navbatda, travmatik vaziyatni idrok etishning selektivligining oshishi va shu bilan bog‘liq ravishda buzilgan hissiy reaktsiya tufayli yuzaga keladi. Bundan tashqari, psixo-emotsional stressni kamaytirish

usullari sifatida kasbiy vazifalarni soddalashtirish, axloqiy me’yorlarni xiralashtirish va stressli vaziyatlarga sezgirlik va hissiy munosabatni pasaytirish qo‘llaniladi.

Tadqiqotda “Zo‘riqih” bosqichida “Xavotir va depressiya” (o‘zini chetga olish) alomati ustunlik qildi. Bu tashvish va ruhiy tushkunlik - kasbiy faoliyatda tashvishning rivojlanishi, asabiylashish, depressiv kayfiyat alomati kabi namoyon bo‘ldi.

Tadqiqotda “Qarshilik” bosqichida “Noto‘g‘ri tanlangan hissiy javob” (o‘zini chetga olish) alomati ustunlik qildi. Bu Noto‘g'ri tanlangan hissiy reaktsiya - kayfiyatning professional munosabatlarga salbiy ta'siri alomati kabi namoyon bo‘ldi.

Holdan toyish bo‘yicha «Emotsional begonalashish» alomati ustunlik qildi. Bu hissiy begonalashuv - professional muloqotda himoya to‘sig‘ini yaratishda namoyon bo‘ladi.

Hissiy charchoq yuqori fidoyilik, mas’uliyat, innovatsion jarayonga yo‘naltirilganlik bilan ishlaydigan o‘qituvchilar ko‘proq moyil bo‘ladilar (V.I.Dolgova, M.Yu.Buslaeva, E.G.Kapitanets, [5, 6, 7]).

Olingan ma’lumotlar o‘qituvchilarning hissiy charchog’ining oldini olish dasturini ishlab chiqishga imkon berdi, shu jumladan, stressli vaziyatlarda asosan yosh o‘qituvchilar o‘rtasida konstruktiv psixologik himoyani rivojlantirish bo‘yicha treninglar (V.I.Dolgova, O.A.Kondratieva [8]) o‘tkazish zarurligini bildiradi.

Xulosa. O‘qituvchilar bilan profilaktika ishlarini olib borishda turli ma’lumotni taqdim etishda qisqa vaqt ichida bajarishlarini kamaytirish, qaror qabul qilishda o’ylab ko’rish imkonini berish tavsiya etiladi. O‘qituvchilar bilan qabul qilinuvchi ma’lumotlarni idrok etishning pasayishiga yo‘l qo‘ymaslik uchun ijodkorlikni rivojlantirish, fikrlash jarayonlarining moslashuvchanligi bo‘yicha mashg‘ulotlar o‘tkazish kerak. Shuningdek, faol o‘qitish usullaridan, jumladan, aqliy hujumdan foydalangan holda o‘qituvchilar kengashlari, uslubiy birlashmalar, turli tushuntirish ishlarini o‘tkazish zarur.

Shu o’rinda JSST “hissiy charchoq”ni kasalliklarning xalqaro tasnifiga kiritish orqali rasman tan olganligi va bu hujjatda “hissiy charchoq” kasallik sifatida emas, balki inson salomatligiga ta’sir qiluvchi omil sifatida belgilanligini ta’kidlab o’tish joiz [15. 49 b].

Adabiyotlar:

1. Водопьянова Н.Е., Старченкова Е.С. Синдром выгорания: диагностика и профилактика. 2-е изд. – СПб.: Питер, 2009. – 336 с.

2. Коржова Е.Ю. Представления о здоровье личности в отечественных психологических подходах// Вестник Смоленского государственного университета. – 2012. – Т.20. – №4. – С. 16-20.

3. Маслач К. Профессиональное выгорание: как люди справляются [Электронный ресурс]. – Режим доступа: // URL:http://hr.qetu.net/pages/professional_noe_vygoranie_kak_lyudi_spravlyayutsya.html

4. Бойко В.В. Синдром «эмоционального выгорания» в профессиональном общении/В.В. Бойко. – СПб.: Питер, 1999. – 105 с.

5. Долгова В.И. Simulation of the formation of emotional stability of personality // В сборнике: Health as a factor of quality and lifetime of biological species Materials digest of the XXXVIII International Research and Practice Conference and the III stage of the Championship in medicine, pharmaceutics and veterinary sciences. (London, December 05 - December 10, 2012). Chief editor - Pavlov V. V.. – London, 2013. – С. 67-70.

6. Долгова В.И., Буслаева М.Ю. Формирование эмоциональной устойчивости молодых специалистов в образовательной среде педагогического вуза // Письма в Эмиссия.Оффлайн: электронный научный журнал. – 2013. – № 12. – С. 2113.

7. Капитанец Е. Г. Исследование формирования синдрома эмоционального выгорания педагогов // Концепт. – 2015. – № 02 (февраль). – ART 15047. – URL: http://e-koncept.ru/2015/15047.htm. – Гос. рег. Эл No ФС 77-49965. – ISSN 2304-120X.

8. Долгова В.И., Кондратьева О.А. Психологическая защита: монография. – М.: Издательство Перо, 2014. – 160 с.

9. Nargiza Ergasheva "Psychological concept of health and norm", American Journal of Interdisciplinary Research and Development, 5, 135-138, 2022,

10. Эргашева Наргиза Психика соғлиқ ёки касаллик манбаи сифатида, Uzbek Scholar Journal, 4, 144-146, 2022,

11. Эргашева Наргиза Келажак ва унда мувозанатни сақлашнинг психологик аспекти, Uzbek Scholar Journal, 5, 91-93, 2022,

12. Nargiza Ergasheva. Healthy lifestyle and this psychological and psychological health, British Journal of Global Ecology and Sustainable Development,2,,21-24,2022.

13. Ergasheva Nargiza Abdusattorovna. Journal of pedagogical and psychological studies “hissiy charchoq” sindromi fenomeni va uni o‘rganishga yondashuvlar. imfaktor pages. № 04.2023 63-67.

14. Ergasheva Nargiza Abdusattorovna. The phenomenon of «emotional burnout» as a deformation of personality. Международный научный журнал «Научный Фокус» № 1(100), часть 3 май, 2023. 525-529.

15. Ergasheva Nargiza Abdusattorovna. “Hissiy charchoq” sindromi kasbiy stress sifatida. journal of pedagogical and psychological studies Volume I, Issue 5. 46-49.

MAKTABGACHA VA BOSHLANG‘ICH TA’LIM

BOSHLANG‘ICH SINF O‘QUVCHILARINING IQTISODIY TA’LIM MAZMUNI

Narzieva Dilorom Botirovna,
Buxoro shahar 67-maktabgacha ta`lim tashkiloti direktori

Zamonaviy iqtisodiy ta’lim maqsadlarning o‘zgarishi bilan tavsiflanadi; iqtisodiy ta’lim va tarbiyaning yetakchi g‘oyasi-shaxsga murojaat qilish, har bir o‘quvchini ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarda hayotga tayyorlashdan iborat. Maqolada boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining iqtisodiy ta’lim mazmuni yoritib berilgan.

Kailt so`zlar: *Iqtisodiy ta’lim, tarbiya, kasb, oqilona ehtiyojlar, iqtisodiy tahlil, malakalar tizimi, maktab o‘quvchilari.*

СОДЕРЖАНИЕ ЭКОНОМИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

Современное экономическое образование характеризуется сменой целей; ведущая идея экономического образования и обучения состоит в том, чтобы обратиться к личности и подготовить каждого учащегося к жизни в социально-экономических условиях. В статье раскрывается содержание экономического образования учащихся начальной школы.

Ключевые слова: *экономическое образование, образование, профессия, рациональные потребности, экономический анализ, система навыков, школьники.*

THE CONTENT OF ECONOMIC EDUCATION OF ELEMENTARY SCHOOL STUDENTS

Modern economic education is characterized by changing goals; the leading idea of economic education and training is to address the individual and prepare each student for life in socio-economic conditions. The article reveals the content of economic education of elementary school students.

Key words: *Economic education, education, profession, rational needs, economic analysis, skills system, school students.*

Kirish. Iqtisodiy ta’lim va tarbiya jarayonlarining birligi va zarurligi haqidagi g‘oya ko‘plab tadqiqotchilar diqqat e`tiborida bo`lgan. Iqtisodiy ta’lim va tarbiyaning asosiy maqsadi o‘quvchilarni iqtisodiy faoliyatga, jamiyatning iqtisodiy hayotida ongli ravishda ishtirok etishga tayyorlashdan iborat bo‘lib, uni amalga oshirish bir qator vazifalarni hal qilishda qo`llash mumkin. Oqilona ehtiyojlarni shakllantirish, ularni o‘lchash qobiliyati moddiy imkoniyatlar, ularning ehtiyojlarini to‘liq qondirish uchun mehnatga yo‘naltirilgan bolalarni o‘qitish lozim. Kasb tanlashga ongli munosabatni tarbiyalash, g‘ayratli mulkdor-fuqaroning xarakter xususiyatlari: tejamkorlik va boshqalarni tarbiyalash muhim sanaladi. Iqtisodiy tahlil qarashlari bilan qurollanish, aqliy va jismoniy mehnat madaniyatini shakllantirish va hokazolar zarur sanaladi.

Asosiy qism. Y.K.Vasilyev iqtisodiy ta’limning eng muhim vazifalaridan birini bo‘lajak ishchilar o‘rtasida mehnatga ongli munosabatni shakllantirish, ularning shaxsiy mehnatiga jamoatchilikning bir qismi sifatida ehtiyojini tushunish, olingan bilimlarni amaliy faoliyatida qo‘llash qobiliyati deb biladi.

Iqtisodiy ta’limning asosiy vazifalari sifatida quyidagilar ham belgilanadi: ilmiy iqtisodiy bilimlar, malakalar tizimini o‘zlashtirishga qiziqishni yaratish va ta’minlash; iqtisodiy sifatlarni shakllantirish, jamiyat, jamoa, shaxs umumiy manfaatlari yo‘lida eng samarali boshqaruvni amalga oshirish uchun iqtisodiy bilim, ko‘nikma, sifatlarni amaliy qo‘llash zarurligiga ishonch hosil qilish.

Zamonaviy iqtisodiy ta’lim maqsadlarning o‘zgarishi bilan tavsiflanadi; iqtisodiy ta’lim va tarbiyaning yetakchi g‘oyasi – shaxsga murojaat qilish, har bir o‘quvchini ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarda hayotga tayyorlash.

Yosh avlodni uzluksiz ijtimoiy-iqtisodiy tayyorlash kontseptsiyasida asoslab berilgan maktab o‘quvchilariga uzluksiz iqtisodiy ta’lim berishning maqsadlari shaxsni iqtisodiy faoliyat subyekti sifatida doimiy ravishda rivojlantirish, iqtisodiy bilimlar, ko‘nikmalarni rivojlantirish, iqtisodiy bilimlarni,

ko‘nikmalarni rivojlantirishdan iborat. Bular o‘quvchilarning hozirgi va kelajakdagi hayotiyligini oshiradigan muhim fazilatlardir .

Buxoro davlat universitetida ishlab chiqilgan maktab o‘quvchilarini iqtisodiy o‘qitishga madaniy-funktsional yondashuv kontseptsiyasining asosiy maqsadlari:

1. Umumiy madaniyatni shakllantirish, dunyo haqida, iqtisodiy hodisa va jarayonlarning mohiyati haqida adekvat g‘oyalarni rivojlantirish.

2. Maktab o‘quvchilariga funksional iqtisodiy savodxonlikni o‘rgatish.

3. Rivojlanish, shu jumladan, o‘z-o‘zini rivojlantirish va o‘z-o‘zini tarbiyalash qobiliyatini shakllantirish.

4. Qadriyatlar tizimini shakllantirish va individuallikni rivojlantirish.

5. Turli iqtisodiy sharoitlarda ishbilarmonlik ko‘nikmalarini shakllantirish va buning uchun zarur bo‘lgan bilimlarni berish.

Birinchi ikkita maqsadni amalga oshirish dunyo haqidagi tasavvurni shakllantiradi, uchinchisi - ularning rivojlanishiga imkon beradi, to’rtinchi - ularni maktab o‘quvchilari ongida mustahkamlaydi va nihoyat, bishinchisi, maqsadning amalga oshirilishi yoshga bilim va ko‘nikmalarni qo‘llash orqali dunyodagi o‘z o‘rnini ko‘rish va mavjudligini ta’minlash imkoniyati.

Maktab o‘quvchilarini iqtisodiy tarbiyalashning asosiy maqsadi - o‘quvchilar o‘rtasida shaxsning mustaqilligini, u hayotning turli sohalarida shaxsiy muhim muammolarni hal qilishda mustaqilligini ta’minlash uchun yetarli darajada ijtimoiy yetuklik darajasini shakllantiradi.

Kichik maktab o‘quvchilarini iqtisodiy tarbiyalash muammolari bilan shug‘ullanadigan mualliflar shaxsning umumiy madaniyatini rivojlantirish, bu muammolarni kompleks hal qilish va quyidagi maqsadlarni belgilash zarurligini ta’kidlaydilar:

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining iqtisodiy ta’limi muammolari bilan shug‘ullanadigan mualliflar shaxsning umumiy madaniyatini rivojlantirish zarurligini ta’kidlaydilar, ushbu muammolarni har tomonlama hal qiladilar va quyidagi maqsadlarni aniqlaydilar:

- eng ko‘p ishlatiladigan iqtisodiy tushunchalar to‘g‘risida dastlabki g‘oyalarni shakllantirish (I.A.Sasova va boshqalar).;

-elementar iqtisodiy bilimlarni, ko‘nikmalarni shakllantirish va shaxsning axloqiy va iqtisodiy fazilatlarini tarbiyalash (I. A. Melnichuk);

- iqtisodiy fikrlashni shakllantirish va bozor jamiyati sharoitida xulq-atvor madaniyatini tarbiyalash (I. V. Ermakova, T. A. Protasevich).

I. G. Ryabova iqtisodiy ta’limning quyidagi maqsadlarini belgilaydi, shulardan kichik maktab o‘quvchilari uchun:

- iqtisodiy bilimlar asoslarini uzatish;

- boshlang‘ich sinf o‘quvchilariga mos keladigan faoliyat turlarida iqtisodiy ko‘nikma va ko‘nikmalarni shakllantirish;

- iqtisodiy fikrlash va ong asoslarini shakllantirish;

- talaba shaxsining iqtisodiy ahamiyatga ega fazilatlarini tarbiyalash;

- iste’mol madaniyatini tarbiyalash, ehtiyojlarni qondirish uchun iqtisodiy imkoniyatlar bilan birlashtirish qobiliyati;

- mehnatga, mehnat mahsulotlariga, tabiatga, sog‘liqqa iqtisodiy ongli munosabatni tarbiyalash.

Biz ko‘pchilik tadqiqotchilarning iqtisodiy madaniyatni rivojlantirish zarurligi haqidagi fikriga qo‘shilamiz, bu nafaqat shaxsning iqtisodiy ta’lim va tarbiyasi darajasining o‘ziga xos xususiyati, balki uning ijtimoiy yo‘naltirilganligi, to‘g‘ri qaror qabul qilish qobiliyatining ko‘rsatkichidir.

Iqtisodiy madaniyat "jamiyat iqtisodiy hayotining boshqa barchalaridan farq qiladigan mutlaqo o‘ziga xos xususiyatidir. Uning o‘ziga xosligi shundaki, u zamonaviy jamiyatning iqtisodiy tizimi va turmush tarzining yaxlitligini tashkil etadi” (128, 160-bet). Iqtisodiy madaniyat jamiyat a’zolarida iqtisodiy tafakkurning rivojlanganlik darajasini ham, iqtisodiy bilim, ko‘nikma, ularning tarbiyasi va ishonchini o‘zlashtirganlik darajasini, shuningdek, iqtisodiy faoliyat holatini, olingan bilim, ko‘nikma, mehnat jarayonida malakalardan kundalik foydalanish darajasini ifodalaydi.

Iqtisodiy madaniyat - bu umumiy madaniyatning "vertikal bo‘limi" bo‘lgan murakkab, ko‘p bosqichli tizim bo‘lib, u asos sifatida iqtisodiy ta’limga ega, shuningdek, inson faoliyatining o‘ziga xos usuli, jumladan, iqtisodiy bilimlar, me’yorlar va boshqalar. jamiyatning iqtisodiy hayotida ijodiy ishtirok etishi uchun zarur bo‘lgan xalqning fazilatlari, urf-odatlari, an’analari .

Kichik maktab o‘quvchilarining iqtisodiy ta’limining ma’nosini yuqoridagi tushunchaga muvofiq, uning maqsad va vazifalarini tahlil qilish asosida quyidagi vazifalar shakllantirildi:

- eng ko‘p qo‘llaniladigan iqtisodiy tushunchalar va qonunlar haqida dastlabki g‘oyalarni shakllantirish, atrofdagi haqiqatda eng oddiy iqtisodiy munosabatlarni o‘rnatish qobiliyati;

- mehnatga, tabiatga, mehnat mahsulotlariga, salomatlikka iqtisodiy jihatdan qimmatli munosabatni tarbiyalash;

- shaxsning iqtisodiy ahamiyatli xususiyatlarini tarbiyalash;

- oqilona ehtiyojlarni, iqtisodiy faoliyat motivlarini va qiymat yo‘nalishlarini shakllantirish;

- iqtisodiy jihatdan barkamol, axloqiy jihatdan asosli xulq-atvor va faoliyatning amaliy ko‘nikmalarini rivojlantirish.

Iqtisodiy ta’limning maqsad va vazifalarini bunday tushunish shaxsning barcha sohalarini har tomonlama, uyg‘un rivojlanishiga erishish vositasi sifatida bilim, ko‘nikma va malakalarga shaxsiy munosabatni ta’minlaydi. Demak, ta’lim va tarbiya o‘z-o‘zidan maqsad emas, balki tevarak-atrofni anglash vositasidir.

Xulosa. Iqtisodiy ta’lim jarayonining natijasi iqtisodiy ta’lim va tarbiyaning ma’lum darajasidir. Iqtisodiy ta’lim iqtisodiy tushunchalar, kategoriyalar, qonunlar, ya’ni iqtisodiy bilim va iqtisodiy ko‘nikmalar. Shuni ta’kidlash kerakki, inson uchun faqat bilim, ko‘nikma va qobiliyat yetarli emas. Iqtisodiy ta’lim ko‘p jihatdan shaxsiy fazilatlar, iqtisodiy faoliyat motivlari va qiymat yo‘nalishlari bilan belgilanadi. Shu bilan birga, iqtisodiy ta’limning yuqori darajasi hech qachon tejamkorlik tashkilotchilik va boshqalarning ko‘rsatkichi emas. Faqat iqtisodiy ta’lim va ta’lim jarayonlarining uzviy qo‘shilishi bilan bilimlar bir tekisda e’tiqod, motiv, harakatlarga aylanadi. Iqtisodiy tafakkurni, iqtisodiy voqelikning amaliy ko‘nikmalarini va shaxsning tegishli ijtimoiy-psixologik sifatlarini rivojlantirish va o‘zaro boyitishda birlikni ta’minlash.

O‘quvchilarning iqtisodiy tarbiyasi oila, maktab, mikroguruhlar va hokazolarning butun tarbiyaviy ta’sir tizimiga bog‘liq. Shaxsning iqtisodiy tarbiyasi, birinchidan, shaxsning har tomonlama kamol topishiga, uni zarur xususiyatlar bilan to‘ldirishiga yordam berishi kerak. ikkinchidan, jamiyat manfaati yo‘lida mehnat qilishga qodir va intiluvchi fuqaroni tarbiyalash masalasini hal etishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar:

1. Mavlonova K., Azimova I., Quronov S., Shokir Tursun, Ro'zmetova Z Ona tili va o‘qish savodxonligi. 1-2-qism: 3-sinfi uchun darslik. – Toshkent: “Respublika ta’lim markazi”.

2. Mavlonova K., Azimova I., Quronov S., Shokir Tursun va boshq. Ona tili va o‘qish savodxonligi. 1-2-qism: 2-sinf uchun darslik. – T.: “Respublika ta’lim markazi”.

3. Azimova I., Mavlonova K., Azimova I., Quronov S., Shokir Tursun. Ona tili va o‘qish savodxonligi 1-2-qism: 1-sinf uchun darslik. – T.: “Respublika ta’lim markazi”.

4. Камилова Г.А., Нарзиева Д.Б. “ Повышение экономической грамотности у детей дошкольного возраста с помощью развития коммуникативных компетенций ”. Журнал “Вестник науки и образования”. Издательство «Проблемы науки ».№ 8 (128) 2022 г.

5. Камилова Г.А., Нарзиева Д.Б. «Коммуникативные компетенции и экономическая грамотность.» Журнал “Вестник науки и образования”. Издательство «Проблемы науки ». № 8 (128) 2022 г.

МАКТАБГАЧА ЁШДАГИ БОЛАНИНГ МАНТИҚИЙ ФИКРЛАШИНИ РИВОЖЛАНТИРИШГА ҚАРАТИЛГАН ЎЙИНЛАР

Каримова Мохигул Абдухоликовна,
Мактабгача таълим ташкилотлари директор ва мутахассисларини қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш институти мустақил изланувчиси

Бугунги кунда мактабгача таълим ташкилотлари фаолиятини қайта қуриш ишларини янада такомиллаштириш, унинг моддий-техника базасини мустаҳкамлаш, мактабгача таълим ташкилоти тармоғини кенгайтириш, уларни малакали педагог кадрлар билан таъминлаш борасидаги ишлар жадал олиб борилмоқда. Болаларни мактаб таълимига тайёрлаш даражасини тубдан яхшилаш, таълим-тарбия жараёнига замонавий таълим дастурлари ва технологияларини татбиқ этиш учун шарт-шароитлар яратилмоқда.

Мақолада мактабгача ёшдаги таълим жараёнини амалий ташкил этиш фаолиятнинг етакчи тури сифатида ўйинлар ва психологик тамойиллар ҳақида сўз юритилади.

Калит сўзлар: *мактабгача таълим, тармоқ, дастур, технология, фикрлаш, восита, усул, фаолият, ўйин, тамойил.*

ИГРЫ ДЛЯ РАЗВИТИЯ ЛОГИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ РЕБЁНКА ОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

Сегодня предпринимаются усилия по дальнейшему совершенствованию деятельности дошкольных образовательных организаций, укреплению их материально-технической базы, расширению сети дошкольных образовательных организаций, обеспечению их квалифицированными педагогическими кадрами. Создаются условия для кардинального повышения уровня подготовки детей к школьному обучению, внедрения в учебный процесс современных образовательных программ и технологий.

В статье говорится об играх и психологических принципах как ведущем виде деятельности в практической организации дошкольного образования.

Ключевые слова: *дошкольное учреждение, сеть, программа, технология, мышление, инструмент, метод, деятельность, игра, принцип.*

GAMES FOR THE DEVELOPMENT OF LOGICAL THINKING OF A PRESCHOOL CHILD

Today, efforts are being made to further improve the activities of preschool educational organizations, strengthen their material and technical base, expand the network of preschool educational organizations, and provide them with qualified teaching staff. Conditions are being created for a radical increase in the level of preparation of children for schooling, the introduction of modern educational programs and technologies into the educational process.

The article talks about games and psychological principles as the leading activity in the practical organization of preschool education.

Keywords: *preschool institution, network, program, technology, thinking, tool, method, activity, game, principle.*

Кириш. Мамлакатимизда мустақиллигимизнинг маънавий асосларини мустаҳкамлашда ҳар бир ўсиб келаётган ёш авлод қалбига она Ватанга мехр-муҳаббат, истиқлолга садоқат, келажакка ишонч туйғуларини сингдириш, дунёқарашини кенгайтириш, бир сўз билан айтганда, ҳар томонлама етук, баркамол инсон қилиб вояга етказиш муҳим вазифалардан биридир. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 9-сентябрдаги “Мактабгача таълим тизимини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-3261 сонли қарорида ўтган давр мобайнида соғлом ва ҳар томонлама ривожланган ўсиб келаётган авлоднинг шаклланишини таъминлашга қаратилган самарали мактабгача таълим тизимини ташкил қилиш бўйича комплекс ташкилий ҳуқуқий чора-тадбирлар амалга оширилиши билан бирга, мавжуд тизимли камчиликлар мактабгача таълим соҳасида давлат сиёсатини тўлиқ амалга оширишга тўсқинлик қилаётгани келтириб ўтилган. Илк ва мактабгача ёшдаги болалар ривожланишига қўйиладиган Давлат талаблари асосида дидактик ўйинлардан

фойдаланиш болаларни мантиқий фикрлашини ривожлантиришга замин бўлади. Бу эса, мактабгача таълим ташкилотларида болаларнинг мантиқий фикрлашини ривожлантириш методикасини такомиллаштиришни тақозо этади.

Ўзбекистонда мактабгача таълим ташкилотлари фаолиятини қайта қуриш бўйича давлат сиёсатида тизим ишини янада такомиллаштириш, унинг моддий-техника базасини мустаҳкамлаш, мактабгача таълим ташкилоти тармоғини кенгайтириш, уларни малакали педагог кадрлар билан таъминлаш, болаларни мактаб таълимига тайёрлаш даражасини тубдан яхшилаш, таълим-тарбия жараёнига замонавий таълим дастурлари ва технологияларини татбиқ этиш учун шарт-шароитлар яратиш ҳамда айнан болаларни ҳар томонлама интеллектуал, ахлоқий, эстетик ва жисмоний ривожлантириш замонамизнинг энг долзарб вазифаларидан эканлиги белгилаб берилди.

Маърифатпарвар педагог олимларнинг тарбиявий ғояларида болалик давриданоқ унинг шаклланишига алоҳида аҳамият билан қараш даркорлиги ва мазкур жараёнда билимга қизиқиш, илмий тафаккурнинг ўрни муҳимлиги борасидаги қарашлар таъкидланади [2, 3, 4].

Болаларнинг тафаккур тенденцияси нафақат нима содир бўлаётганини тушунтиришни биринчи ўринга қўйиш, балки барча нарсанинг сабабларини излашдан иборат. Бу ерда киритиш функцияси юз беради. Тушунтириш функциясининг йўналиши марказдан қочма, яъни фикр моддий натижадан ўз ғояларини ажратиб олади, фаолият ёки ҳодиса – у ердан келиб чиқади. Киритиш функциясининг йўналиши эса марказга йўналтирилган, чунки фикр ниятдан уни бошқарадиган мотивга, ғояга қадар боришга ҳаракат қилади. Тушунтириш функцияси предметларга интилади, киритиш функцияси ғоялар ёки фикрларга интилади. Дастлаб, боланинг фикри ғоялардан ҳам, предметлардан ҳам тенг равишда чиқарилади - у оралиқ позицияни эгаллайди.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Мантиқий фикрлашнинг эрта ривожланиши салбий оқибатларга олиб келиши мумкин, деган нуқтаи назар мавжуд, чунки у образли тафаккурнинг юқори шаклларини шакллантиришга зарар етказиш учун амалга оширилади. Шу сабабли, бир қатор муаллифлар катта мактабгача ёшни фақат ақлий ривожланишнинг яқин истиқболларини белгилаб берадиган мантиқий фикрлашнинг интенсив шаклланиши билан бошланиши керак бўлган давр сифатида кўриб чиқилиши керак, деб ҳисоблашади.

Бир қатор ишларда [5, 6] тафаккурнинг асосий мантиқий тузилмалари тахминан 5 ёшдан 11 ёшгача шаклланиши аниқланган. Ушбу тузилмаларнинг кеч шаклланиши катта қийинчилик билан давом этади ва тўлиқ бўлмайди.

Муайян шарт-шароитлар яратилганда, бола ақлий фаолиятининг якуний натижасидан уни амалга ошириш усулларига қайта йўналтириш ва шу билан фикрлаш фаолиятининг янада мураккаб тузилмаларининг пайдо бўлишига ҳисса қўшиш мумкин, деб ҳисоблаш учун асослар мавжуд [7]. Айнан 6-7 ёшда ақлий фаолиятнинг умумлаштирилган воситалари ва усулларини ўзлаштиришга сезгир бўлади, деб тахмин қилинади.

Таълимнинг фаолият назарияси нуқтаи назаридан олиб бориладиган психологик тадқиқотларда [8] мантиқий усулларнинг объектив мазмуни ўрганилган; бу таркибга кирувчи ҳар бир фаолият ўзлаштириш предметига айланади, усулларни бажариш учун ҳаракатлар кетма-кетлиги ишлаб чиқилади.

Боланинг тафаккури унинг билими билан боғлиқ. 6 ёшга келиб, унинг дунёқараши кенгаяди. Н.Г.Коленцева [9] ва унинг ҳамкасблари томонидан олиб борилган тадқиқотларда мактабгача ёшдаги болаларда шаклланадиган билимларга оид қизиқарли маълумотлар аниқланган. Бу ерда иккита қарама-қарши тенденция мавжуд.

Биринчиси - ақлий фаолият жараёнида атрофдаги дунё ҳақидаги аниқ билимлар ҳажмининг кенгайиши ва чуқурлашиши кузатилади. Бу барқарор билим боланинг билиш соҳасининг асосини ташкил этади.

Тадқиқот методологияси. Иккинчиси - ақлий фаолият жараёнида пайдо бўладди ва ноаниқ, тўлиқ бўлмаган билимлар доираси кенгаяди, тахминлар, гумонлар, саволлар шаклида намоён бўлади. Бу ривожлантирувчи таълим болаларнинг ақлий фаолиятига кучли таъсир этади. Ушбу тенденцияларнинг ўзаро таъсири жараёнида билимларнинг ноаниқлиги камаяди, улар аниқлаштирилади, аниқланади ва мантиқий операциялар орқали маълум билимларга ўтказилади.

Педагогикада муайян билимларни шакллантиришга асосий эътибор қаратилади. Бироқ, бу позиция оптимал эмас. Бир томондан, мактаб таълимида билимлар базаси мустаҳкамланади. Аммо бошқа томондан, ривожлантирувчи тарқоқ билимларнинг барқарор билимга ўтиши ақлий фаолликнинг пасайишига олиб келади. Шунинг учун билимлар базасини шакллантириш билан бирга, махсус ташкил этилган фаолият ёрдамида ноаниқ билимларни узлуксиз ривожлантиришни таъминлаш керак [10].

Илмий ишларни таҳлил қилиш қуйидаги қоидаларни ажратиб кўрсатишга имкон берди:

1. Боланинг мантиқий фикрлашини ривожлантириш муаммоси энг муҳим вазифалардан бири бўлиб, унинг ечими самарали тафаккурни, ички эҳтиёж билимларни мустақил эгаллаш, мавжуд билимлар базасини амалиётда, воқеликни ижодий ўзгартиришда қўллаш қобилиятини шакллантиришга қаратилган мактабнинг бутун таълим-тарбия жараёнини такомиллаштиришга боғлиқ.

2. Бошқа томондан, онгда маълумотни фаол қайта ишлаш, мантиқий фикрлаш усулларидан фойдаланиш қобилияти болага ўқув материалини чуқурроқ билиш ва тушунишга имкон беради, мантиқий ривожланиш даражаси паст бўлганлар фақат хотирага таянган ҳолда ўқув курсини ўтайдилар.

3. Ҳозирги замонда дастур материали кенгайтирилиши болаларнинг келажакдаги ҳаётида тўпланган ва керак бўладиган замонавий жамият тажрибасини қамраб олишга қодир эмас. Шунинг учун таълим жараёни болага мантиқни, яъни зарур маълумотларни мустақил равишда олиш, тушуниш, амалиётда қўллаш ва ҳоказоларни танлаган билим соҳасида мустақил қўллай олишини таъминлайдиган ақлий фаолият усулларини юқори даражада ўзлаштиришга ёрдам берадиган тарзда тузилиши керак.

4. Мантиқий фикрлашни мақсадли ривожлантиришни мактабгача таълим амалиётига жорий этишнинг якунига етмаганлиги. У тафаккурни ривожлантириш муаммоси, замонавий фанлар асослари бўйича илмий адабиётларни чуқур таҳлил қилишни ва шу асосда барча мактабгача таълим тизимини дастурий-методик, дидактик ва психологик таъминлашни ишлаб чиқишни тақозо этади.

Тадқиқот натижалари. Катта мактабгача ёшда кўргазмали моделлаштиришни ўзлаштириш бир неча йўналиш бўйича амалга оширилади. Биринчи йўналиш - моделлаштирилган муносабатлар: фазовий, вақтинчалик ва мантиқий доирасини кенгайтириш. Иккинчи йўналиш ҳар бир тур доирасидаги моделлаштирилган муносабатларнинг умумлашган даражасига тегишли. Учинчи йўналиш болалар ҳаракат қиладиган кўргазмали моделларни ўзгартиришдан иборат.

М.Монтессори [11] психологик асосларга қурилган таълим ва ўз-ўзини ривожлантириш дастурини ишлаб чиқди. Мария Монтессорининг концептуал қоидалари қуйидагилардан иборат [12]:

- таълим ривожланишга мос равишда табиий равишда содир бўлиши керак;
- бола ўзини ўзи ривожлантиради;
- боланинг онги “сўрилувчи” бўлиб, дидактиканинг устувор йўналиши - бундай “сўрилиш” муҳитини ташкил қилишдан иборат;
- ҳисларда бўлмаган нарса онгда йўқ;
- тартиблаш ва солиштириш ақлнинг мазмуни;
- болаларга таълим бериш миссиясидан воз кечиш - ўқитиш ўрнига уларга мустақил ривожланиш ва маълумотни ўзлаштириш учун шарт-шароитларни таъминлаш;
- боланинг тафаккури предмет-фаолиятлидан кўргазмали-мажозийгача барча зарур босқичлардан ўтиши керак ва шундан кейингина абстракт даражага эришилади.

Юқорида айтилганлардан келиб чиққан ҳолда, мактабгача ёшдаги таълим жараёнини амалий ташкил этиш фаолиятнинг етакчи тури сифатида ўйинга ва М.Монтессори томонидан таклиф этилган ўқув жараёнининг самарадорлигини таъминлайдиган психологик тамойилларга асосланиши мумкин. Болалар мантиқий фикрлаш даражаси, улар характеристикаси ва ёш дифференциясига кўра уларнинг билимга қизиқишларини ривожлантириш асосида мантиқий фикрлашини ривожлантиришга қаратилган ўйинларга қуйидагиларни киритиш мумкин:

Ўйин. Уч ёшдан етти ёшгача бўлган даврдаги болаларнинг ўйинлари ёш дифференцияси нуқтаи назаридан бир-биридан тамомила фарқ қилади. Умуман олганда болаларнинг интеллектуал ўйинлари дидактик, ўргатувчи ва ривожлантирувчи ўйинларда ажратилади. Шунингдек, мантиқий фикр ривожига махсус йўналтирилган оддий математик-сюжетли ўйинлар, мантиқ ўйинлари, қизиқарли топишмоқ-ҳикоячалар мавжуд.

Дидактик ўйинлар. Улар фаол таълим бериш усулларидан бири бўлиб, гуруҳларда ва якка ҳолда ташкил қилинган ва маълум бир дидактик муаммони ҳал этишга қаратилган ўйиндир. Дидактик ўйиннинг мақсади асли ўйин эмас, балки ўйин воситасида маълум бир таълим контентини бола тафаккурига ўтказишдир. Дидактик ўйинлар орқали тизимлар, ҳодисалар ва жараёнлар борасидаги маълумотларни бола тафаккурига етказишдир. Масалан, “Хатосини топ” ўйини. 3-4 ёшли болаларга турли предметлар, ҳайвонлар, кўринишлар расми чизилган карточкалар кўрсатилади. Ва уларнинг номини тарбиячи қаттиқ овозда нотўғри талаффуз билан айтади. Болалар мана шу нотўғри жой қаердалигини аниқлаб, тўғри талаффуз қандай бўлишини топишлари керак бўлади. Ёки ҳодиса таҳлил қилинади. Китоб ўқиётган кучук расми кўрсатилади. Болаларга савол ташланади. “Болалар,

расмда кучук китоб ўқияпти. Лекин аслида кучук китоб ўқий оладими?” деган савол берилади. Болалар “Йўқ, ҳаётда кучук китоб ўқий олмайди” деб жавоб беришлари лозим бўлади. Иккинчи ўйин. Тарбиячи бирор бир сўзнинг биринчи товушларини талаффуз қилади, холос. Болалардан мана шу сўзни тўлиқ вариантини топишларини сўрайди. Болалар сўзни топишлари керак бўлади. Бундай дидактик ўйинларнинг турларини жуда кўп ишлаб чиқиш мумкин. Улар болада қизиқувчанлик, мушоҳада, сезгирлик, фикр қилиш, анализ, тўғри хулосалар қилиш каби хусусиятларни шакллантириш учун хизмат килади.

Ўргатувчи ўйинлар. Бундай ўйинлардан мақсад бирор бир фаолиятни болага мақсадли ўргатиш воситасида унда маълум ва белгиланган бир малакаларни шакллантиришдир. Масалан, хонада сочилиб ётган нарсаларни тартиб билан йиғиш орқали болада хона озодалиги, тартиб, тозалик, ўз устида ишлаш, ўз зиммасига маълум вазифаларни олиш, ўз зиммасидаги вазифаларга масъулиятли ёндашув, ўз нарсаларини авайлаш каби хислатларни тарбия қилишдан иборатдир. Масалан, бир бир неча ойлик давридан ўйнаш мумкин бўлган яна бир ўргатувчи ўйин. Турли карточкалар тайёрланади ва ёки тайёрлари сотиб олинади. Карточкаларда ҳайвонлар, қушлар, кемирувчилар, қадимги давр ҳайвонлари, хусусан диназаврлар, сабзавотлар, мевалар, уй жиҳозлари каби предметларнинг расмлари чизилган бўлади. 3 ёшли болани мана шу нарсаларнинг отини айтишга ва эслаб қолишга ўргатилади. 5-ёшли боладан эса ҳар бир карточка тўғрисида ўз кичик ҳикоясини айтиб бериш сўралади. Ҳар иккала ўйинда ҳам боланинг хотирасига таъсир этилади. Хотира фаоллашади. Ахборот тизимлаштирилади ва эслаб қолинади. Расмлар кўрсатилганда аввалги ахборотлар бола тафаккурида қайта гавдаланади. Қайталаниш асосида синтез жараёни, яъни мана шунга ўхшаш ситуация, воқеалар, товушлар, сўзлар эсга олинади. Ахборотлар ўртасидаги алоқадорлик кучаяди. Ўргатувчи ўйинлар айнан маълум ахборотни бола тафаккурига ўтказишга асосланган. Мана шу жараёнда ахборотни такрорлаш, қайта қайта эслаш, у билан бошқа воқеалар ва ахборотлар ўртасида маълум мантиқий асасоцияларни вужудга келтириш, ахборотларни мустаҳкамлаш кабилар муҳим аҳамият касб этади. Бола нарса ва ҳодисалар ўртасидаги маълум боғлиқликни англашга ўрганади.

Ривожлантирувчи ўйинлар. Ривожлантирувчи ўйинлар маълум ахборотларни бола мантиқий фикрлашини ривожлантириш мақсадида ташкил қилинадиган ўйинлардир. Улар маълум бир ҳодисани ижодий равишда моделлаштириш асосида махсус микромуҳит яратади. У эса ўз ўрнида болага янги имкониятлар яратиб беради. Ҳар қандай ўйин айнан ривожлантирувчи ўйин қаторига кириши мумкин. Бироқ барча ўйинларни ташкил қилиш ва олиб боришдаги муҳим бўлган нарса шуки, бола қила олмаган нарсаларни ота, ёки она, ёки тарбиячи унга кўмак бериб амалга ошириши мумкин эмас. Боланинг ўзи фаол иштирокчи бўлиши даркор. Ёки жавобларни болага дарров айтиб қўйиш мумкин эмас, чунки бола муаммолар борасидаги тайёр ҳолдаги берилган ечимларга ўрганиб қолади. Ҳар қандай ўйин жараёнида шакллантирувчи элементлар мавжуд бўлади. Бола юраётган вақтдаги унинг қўлидан ушлаб юришни машқ қилиш айнан шакллантирувчи ўйинлардан биридир.

Математик амаллар ва мантиқий ўйинлар: Болаларнинг икки уч ёшидан бошлаб саноққа, тартиб саноққа, ортга қараб саноқ қилишга ўргатиш мумкин. Математик мисолларни ечиш орқали болалар сонларнинг саноғи, яъни уларнинг қанча эканлиги, миқдори, санаш усули, кетма-кетлиги, қайси бири катта ва қайси бири кичик эканлиги, қандай қилиб саноқ сонлар кўпайиши, ўзаро бирикиши кабиларни ўрганади. Бу жараёнда болалар анализ қилишга, синтез қилишга, комбинация қилишга, режалаштиришга, кетма-кетликка, макон ва замон ҳодисаларини англашга, хулосалашга ўрганади.

Геометрик шакллар ва конструкциялар: геометрик шакллар ва конструкцияларни махсус доскалар, пластик ўйинчоқлар, расмлар, компьютер тизимлари ва дастурлари орқали болага таништириш жараёни унинг ақлий ривожини таъминловчи омиллардан бири саналади. Тўртбурчак, учбарчак, бурчак нималиги, квадрат, доира, пирамида, кубик, цилиндр, эллипс кабиларни номини айтиш, уларни ушлаб кўриш, думалатиш, уста уст қўйиш, уларнинг фарқларини аниқлаш, махсус карточкалар орқали уларни топиш, номини такрорлаш орқали болаларда маълум тафаккур жараёнини ташкил қилиш зарур.

Мантиқий ўйинлар: мантиқий ўйинлар турлари жуда кўп. Уларни чор атрофдан топиш жуда осон. Уларни асосан саволлар бериш орқали шалклантириш энг қулай усуллардан саналади. Уларнинг ичида санаш воситалари билан ишлаш, моделлаштириш, системалаштириш, халқ ўйинлари, шахмат, шашка ва бошқа ўйинлар кабиларни санаб ўтиш мумкин.

Хулоса ва таклифлар. Мактабгача ёшдаги боланинг мантиқий фикрлашини ривожлантиришга қаратилган ўйинлар уларнинг интеллектуал ривожланиш даражасини оширишга хизмат қилади. Кўргазмали-фаолиятли тафаккурни шакллантириш, стандарт билан идентификация қилиш (шакли, ранги, ўлчами бўйича) ва объектларнинг намуналарини яратиш фаолиятини, мантиқий

қонуниятларни кўрсатиш учун схематик тасвирлар ва ҳаракатларни ўзлаштириш, оғзаки-мантиқий фикрлашни ривожлантириш омили ҳисобланади.

Адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 9-сентябрдаги ПҚ-3261 сонли “Мактабгача таълим тизимини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарори.

2. Фитрат А. Оила ёки оила бошқариш тартиблари. 2-нашр. - Т.: Маънавият, 2000 -112 б.;

3. Форобий Абу Носир. Фозил одамлар шаҳри. –Т.: Халқ мероси, 1993. – 224 б.;

4. Хайруллаев М.М. Ўрта Осиёда илк уйғониш даври маданияти. –Т.: Фан, 1994. -80 б.

5. Дерябин В.М. Психологические основы стратегии при диагностике приёмов логического мышления: Автореф. дис. ... канд. пс. н. - *М.,* 1998.- 23 с.

6. Салмина Н.Г., Сохина В.П. Обучение математики в начальной школе(на основе экспериментальной программы) / под ред. П.Я.Гальперина. - М.: Интерпресс, 1995. - 132 с.

7. Поддъяков Н.Н. Мышление дошкольника. М.: Педагогика, 1977.

8. Талызина Н.Ф. Формирование познавательной деятельности учащихся. М.: Энергия, 1983. - 248 с.

9. Коленцева Н.Г. Методика работы с дидактическими материалами в детском .саду. Тбилиси: Инта, 2000. - 140 с.

10. Коломенский Я. Л. Е.А.Панько, Учителю о психологии детей шестилетнего возраста. М.: Просвещение, 1998. - 143 с.

11. Буторина М. Мир Марии Монтессори. Российский Монтессори-центр: Мастер, 1992. - 146 с.

12. Черкасова О.В. Основные идеи методики М.Монтессори. //На пути к практической психологии: междисциплинарные исследования, Самара: СамГУ, 1999.-с. 143.

FILOLOGIYA VA TILLARNI O‘QITISH

INGLIZ TILI DARSLARIDA HAMKORLIK STRATEGIYALARINI QO‘LLASH USULLARI

Ashurova Dildora Gafurovna,
Buxoro davlat pedagogika instituti
tayanch doktoranti
dildoraashurova21@gmail.com

Ushbu maqolada o‘quvchi talabalarning bilish qobiliyatlarini rivojlantirishda hamkorlik qilish shakllaring zaruriyati va unung natijadorligi ustida ilmiy izlanish olib borgan chet ellik olimlar to‘g‘risida ma‘lumot berilib ular tavsiya etgan ayrim hamkorlik metodlari tahlil etiladi. Ingliz tili darslarida samarali qo‘llanilishi mumkin bo‘lgan hamkorlik strategiyalaridan misollar keltiriladi.

Kalit so‘zlar: *strategiya, usul, hamkorlikda o‘rganish, komandada o‘qitish, bilim samaradorligi.*

МЕТОДЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ СТРАТЕГИЙ СОТРУДНИЧЕСТВА НА УРОКАХ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

В данной статье приведены сведения о зарубежных ученых, проводивших научные исследования о необходимости форм сотрудничества в развитии познавательных способностей учащихся и их эффективности, а также анализируются некоторые рекомендуемые ими методы сотрудничества. Приведены примеры стратегий сотрудничества, которые можно эффективно использовать на занятиях по английскому языку.

Ключевые слова*: стратегия, метод, совместное обучение, командное обучение, эффективность знаний.*

METHODS OF USING COOPERATIVE STRATEGIES IN ENGLISH LESSONS

This article provides information about foreign scientists who have conducted scientific research on the necessity and effectiveness of forms of cooperation in the development of students' cognitive abilities, and analyzes some methods of cooperation recommended by them. Examples of collaborative strategies that can be effectively used in English classes are given.

Key words*: strategy, method, collaborative learning, team teaching, knowledge efficiency.*

Kirish. Hozirgi vaqtda mamlakatimizda jahon ta'lim sohasiga kirib borishga mo‘ljallangan yangi ta'lim tizimining shakllanish jarayoni kechmoqda. Ushbu davr o‘quv-tarbiya jarayonining pedagogik nazariya va amaliyotida jiddiy o‘zgarishlar bilan kechmoqda: o‘qitishning mazmuni o‘zgaryapti, bilim berish jarayoniga boshqa yondashuv taklif etilyapti, boshqacha munosabatlar va o‘zini tutish tamoyillari shakllanyapti. Bularning barchasini bizning davrimiz – XXI asr – yangi texnologiyalar va insonlar o‘rtasidagi yangicha munosabatlar asri taqozo etmoqda. Ta‘lim muassasalari esa har qanday davrda jamiyatning ijtimoiy buyurtmasini bajarib kelgan.

Ta’lim muassasalarida mashg’ulotlarning o’tish jarayoni o‘ziga nafaqat murakkab bilimlar tizimini o‘zlashtirishni, ko‘pgina o‘quv va intellektual ko‘nikmalarni shakllantirishni, balki bilib olish jarayonlarini: e'tibor, xotira, fikrlash va qobiliyatni rivojlantirishni ham kiritadi [3]. Va agar muvaffaqiyatli bilim berishning yakuniy natijasi sifatida bilim va ko‘nikmalarning o‘zini ko‘radigan bo‘lsak, har bir yangi, yanada yuqori bilim berish bosqichida o‘quvchi yangi materialni o‘zlashtirishda yanada katta qiyinchiliklarga duch kelishi mumkin. Chunki bunday qiyinchiliklarning asosiy sababi bilib olish jarayonlarining o‘zi rivojlanmaganligidan iborat bo‘ladi. Shundan kelib chiqib, bolalarning bilish qobiliyatlari muayyan rivojlanishi uchun o‘qituvchi-tarbiyachilar nima qilishlari, ishlashning qanday shakllarini qo‘llashlari, bolalarga qanday sharoitlarni yaratishlari kerak?

Asosiy qism. Bola umumiy rivojlanishi uchun barcha kerakli sharoitlarni yaratib beradigan bunday shakllardan biri hamkorlik qilish, boshqa odam bilan birgalikda harakat qilishni nazarda tutadi. Hamkorlikda o‘qitish yoki kichik guruhlarda saboq berish pedagogikada gumanistik yo‘nalishdagi texnologiyaga mansub bo‘ladi. Bunday texnologiyaning asosiy maqsadi – bolalar uchun turli o‘quv vaziyatlarda faol birgalikdagi o‘quv faoliyatini yuritish uchun sharoitlar yaratib berishdan iborat. Hamkorlikda o‘qishning asosiy g‘oyasi –

bir nimalarni birga bajarishgina emas, balki birgalikda o‘qishdir! Hamkorlikka asoslangan o‘quvchilarning faolligini oshirishga mo‘ljallangan, o‘quvchilarni boshqalarning fikrini eshitish, tushunish, hurmat qilish, o‘zgalar manfaatlari bilan hisoblashish, ulardan o‘rganish, ularga o‘rgatish, ta’sir qila olish, o‘zining va boshqalarning “men”ligini sezish, his qilish, o‘zini boshqarish, fikrini lo‘nda, puxta va aniq bayon qila olishga o‘rgatishga qaratilgan interfaol o‘qitish usullari tez rivojlanib, ijobiy samara bermoqda.

Hamkorlik strategiyalari tarixidan. Hamkorlikda o’qitish g’oyasi didaktikada 1970 -yillarda paydo bo’lgan va Buyuk Britaniya, Kanada, Germaniya, Avstraliya, Niderlandiya, Yaponiya, Isroil mamlakatlari ta`lim muassasalarida keng qo’llanila boshlagan. Hamkorlikda o’qitishning asosiy g’oyasi – o’quv topshiriqlarini nafaqat birgalikda bajarish, balki hamkorlikda o’qish o’rganishdir [4]. Bugungi kunda bir qator rivojlangan mamlakatlarda o‘quvchilarning o‘quv va ijodiy faolliklarini oshiruvchi hamda ta’lim-tarbiya jarayonining samaradorligini kafolatlovchi pedagogik texnologiyalarni qo‘llash borasida katta tajriba to‘plangan. Shulardan biri hamkorlikda o’qitish texnologiyasidan foydalangan holda darslarni loyihalashtirishdir.

Hamkorlikda o’qitish g’oyasi turli mamlakatlardagi, jumladan, Amerikadagi J.Xopkins universiteti professori – R.Slavin (1990), Minnesot universiteti professori – R.Jonson va D.Jonson (1987), Koliforniya universiteti professori – Sh.Sharon (1988) tomonidan ishlab chiqilgan. Amerika olimlari tomonidan ishlab chiqilgan hamkorlikda o’qitish, asosan, o’quvchilarda DTS va fan dasturida qayd etilgan bilim, ko’nikma va malakalarni shakllantirish, Isroil va Yevropa olimlari tomonidan tavsiya etilgan hamkorlikda o’qitish, yuqorida qayd etilganidek, ko’proq o’quvchilar tomonidan o’quv materialini qayta ishlash loyihalash faoliyatini rivojlantirish, o’quv bahsi va munozaralar o’tkazishni nazarda tutadi. Mazkur g’oyalar bir-birini to’ldiradi, didaktik jihatdan boyitadi va bir-birini taqozo etadi [6].

Hamkorlikda o’qitish har bir o’quvchini kundalik qizg’in aqliy mehnatga, ijodiy va mustaqil fikr yuritishga o’rgatish, shaxs sifatida onglilik, mustaqillikni tarbiyalash, har bir o’quvchida shaxsiy qadr-qimmat tuyg’usini vujudga keltirish, o’z kuchi va qobiliyatiga bo’lgan ishonchni mustahkamlash, tahsil olishda mas`uliyat hissini shakllantirishni ko’zda tutadi. Hamkorlikda o’qitish texnologiyasi har bir o’quvchining tahsil olishdagi muvafaqqiyati guruh muvafaqqiyatiga olib kelishini anglagan holda mustaqil va sidqidildan aqliy mehnat qilishga, o’quv topshiriqlarini to’liq va sifatli bajarishga o’quv materialini puxta o’zlashtirishga, o’rtoqlariga hamkor bo’lib, o’zaro yordam uyushtirishga zamin tayyorlaydi.

Hamkorlikda o’qitish texnologiyasida o’quvchilarni hamkorlikda o’qitishni tashkil etishning bir necha metodlari mavjud:

1. Komandada o’qitish (R.Slavin) da o’quvchilar teng sonli ikki komandaga ajratiladi. Har ikkala komanda bir xil topshiriqni bajaradi. Komanda a`zolari o’quv topshiriqlarini hamkorlikda bajarib, har bir o’quvchi mavzudan ko’zda tutilgan bilim, ko’nikma va malakalarni o’zlashtirishga e`tiborni qaratadi. Hamkorlikda o’qitish texnologiyasi mualliflaridan biri bo’lgan R.Slavinning ta`kidlashicha, o’quvchilarga topshiriqlarni hamkorlikda bajarish uchun ko’rsatma berilishi yetarli emas. O’quvchilar tom ma`nodagi hamkorlik, har bir o’quvchining qo’lga kiritgan muvaffaqiyatidan quvonish, bir-biriga sidqidildan yordam berish hissi, qulay ijtimoiy-psixologik muhit vujudga kelishi zarur. Mazkur texnologiyada o’quvchilarning bilimlarni o’zlashtirish sifatini aniqlashda ularni bir-biri bilan emas, balki har bir o’quvchining kundalik natijasi avval qo’lga kiritilgan natija bilan taqqoslanadi. Shundagina o’quvchilar o’zining dars davomida erishgan natijasi komandaga foyda keltirishini anglagan holda mas`uliyatni his qilib, ko’proq izlanishga, bilim, ko’nikma va malakalarni o’zlashtirishga intiladi. [2]

2. Kichik guruhlarda hamkorlikda o’qitish (R.Slavin, 1986). Bu yondashuvda kichik guruhlar 4 ta o’quvchidan tashkil topadi. O’qituvchi avval mavzuni tushuntiradi, so’ngra o’quvchilarning mustaqil ishlari tashkil etiladi. O’quvchilarga berilgan o’quv topshiriqlari 4 qismga ajratilib, har bir o’quvchi topshiriqning ma`lum qismini bajaradi. Topshiriq yakunida har bir o’quvchi o’zi bajargan qism yuzasidan fikr yuritib, o’rtoqlarini o’qitadi, so’ngra guruh a`zolari tomonidan topshiriq yuzasidan umumiy xulosa chiqariladi. O’qituvchi har bir kichik guruh axborotini tinglaydi va test savollari yordamida bilimlarni nazorat qilib baholaydi. O’quvchilarning kichik guruhlardagi o’quv faoliyati o’yin (turnir, musobaqa) shaklida, individual tarzda ham tashkil etilishi mumkin.O’qituvchi va o’quvchining hamkorlikdagi faoliyatiga doir tadqiqotlarda asosiy e`tibor o’zaro munosabatning rivojlanishini o’rganishga qaratiladi, o’qitishni guruhli tashkil qilish jarayoni bayon qilinadi.[2]

3.Hamkorlikda o’qitishning «Birgalikda o’qiymiz» metodi Hamkorlikda o’qitishning «Birgalikda o’qiymiz» metodi 1987-yili Minnesot universiteti professorlari D.Jonson va R.Jonsonlar tomonidan ishlab chiqilgan. Sinf o’quvchilari 3-5 kishidan iborat kichik guruhlarga ajratiladi. Har bir guruh darsda bajarilishi lozim bo’lgan topshiriqni ma’lum qismini bajaradi. Guruhlar topshiriqlarning to’liq bajarilish natijasida o’quv materialining yaxlit o’zlashtirilishiga erishiladi. Mazkur metodning asosiy prinsiplari-komandani

taqdirlash, o’quvchilarga individual yondashish, muvaffaqiyatlarga erishish uchun bir xil imkoniyatlarni vujudga keltirish [1].

Muhokama va natijalar. **Hamkorlikning kuchli tomonlari**

Hamkorlikning ijobiy samaralari to‘g‘risida olimlar o‘zlarining turli xil xulosaviy fikrlariga keltirishgan.Tadqiqotchilardan Jonson va Smit, ko'plab tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, hamkorlikda o'rganish, mustaqil ishlash bilan solishtirganda, ma'lumotlarni chuqurroq qayta ishlash va ishtirokchilar o'rtasida yanada mazmunli psixologik aloqalarni o‘rnatishga olib keladi, deb ta‘kidlaydilar.

Kaye hamkorlikning eng yagona muhim mezoni bu axborot sintezi deb hisoblaydi. Ya’ni turli dunyoqarash, iste'dod va g'oyalar uyg'unligi orqali yangi mahsulotni yaratish, ishtirokchilarning har biri o'zi yaratishi mumkin bo'lgan narsadan butunlay farq qiladi, deb ta‘kidlaydi.

Ingram va Hathorn esa, talabalar muqobil istiqbollarni tushunishi va o'z fikrlarini himoya qilishi orqali yangi tushunchalarni yaratadilar.Muvaffaqiyatli bo'lsa, har qanday shaxs o'zi ishlab chiqarishi mumkin bo'lgan narsadan munozaralar paytida boshqa mahsulot yaratadi.Bundan tashqari, hamkorlikning ajralmas elementi shundan iboratki, birgalikdagi vazifada ishtirok etganlarning barchasi u yoki bu darajada teng hissa qo'shishi kerak deb ta‘kidlashgan [5].

O’zaro hamkorlikning muhim omili va o’quvchilarning o’zaro munosabati xususiyatini belgilovchi asos o’qituvchi bilan o’quvchi hamkorligining shakllaridir. Hamkorlikdagi o’quv faoliyati o’qituvchi va o’quvchi munosabatlarining va birgalikdagi xatti-harakatlarining alohida turidirki, u o’zlashtirish obyektini, bilim faoliyatining barcha qismlarini qayta qurishni ta`minlaydi. Hamkorlikdagi o’quv faoliyatining maqsadi o’zlashtiriladigan faoliyat va birgalikdagi harakatlar, munosabat va muloqotning boshqarish mexanizmini yaratishdir. Hamkorlikdagi faoliyatning mahsuli o’quvchilar ilgari surgan yangi g’oyalar va o’zlashtirilayotgan faoliyatning mohiyatiga bog’liq maqsadlar va sheriklikdagi shaxs pozitsiyasini boshqarish istaklarining yuzaga kelishidir.

Hamkorlikka asoslangan faoliyatning ijobiy samara berishining asosiy sabablaridan biri, odam muammo bilan yuzma-yuz (to‘qnash) kelgandagina fikrlay boshlaydi. O‘zida mavjud bilimlar bilan amallar bajara boshlab, saviyaga mos darajadagi xulosalarga kela boshlaydi. Muvaffaqiyatning yana bitta sababi, o‘quvchilar o‘zlari bajargan topshiriqlarning yechimini qanday qilib topganliklarini bir-birlariga aytib, tushuntirib beradilar. Bu o‘z navbatida bilim oluvchida o‘ziga ishonch va bilim olishga kuchli ishtiyoqni uyg‘otadi [6]. Bundan tashqari, bahs jarayonida o‘qituvchining o‘quvchilar bilan hamkorligi bolani mutelikdan, ko‘r-ko‘rona itoatdan qutqaradi. Dars bir maqsad sari intilayotgan hamkorlikning yagona faoliyatiga aylanadi.

Hamkorlik - erishib bo’lmaydigan orzumi yoki realistik maqsad

Bu kuchli tomonlar qanchalik foydali ko'rinsa ham, hamkorlik qilish har doim ham oson emas. Ba'zi mualliflarning ta'kidlashicha, o'quvchilarni guruhlarga bo'lish va ularni hamkorlikda ishlashni so'rash ularning haqiqatdan ham birgalikda ishlashlariga kafolat bo'lmaydi. Bu ajablanarli emas, chunki kollaborativ hamkorlik passiv kooperativ faoliyatga qaraganda shaxslarga ko'proq tizimli, shaxslararo va anglab tushunish talablarini qo‘yadi. Ko‘pchilik hollarda hamkorlikda ishlash talabalarda o'z-o'zidan kelmaydi, ayniqsa, individual mas'uliyat va javobgarlikni rag'batlantiradigan madaniyatlarda.

Agar chuqurroq fikr yuritsak, biz o'quvchilarimizga ularning individual harakatlari va natijalari uchun baho beramiz, shuning uchun qachon biz o'quvchilardan guruhlarda ishlashni so'raganimizda, bu ular o'rganib qolgan tuzilishga zid va shuning uchun ham o‘quvchilar uchun bu hissiy jihatdan katta muammoga aylanishi mumkin.

Talabalar bizning sinfimizga o'zlarining turli xil kelib chiqishi, shaxsiy munosabatlari va shaxsiyati bilan kelishadi va bularning barchasi o‘z navbatida o'quvchilarning o'zaro munosabatiga ta'sir qiladi. Ajablanarlisi shundaki, o'qituvchilar hamkorlikka potentsial ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan barcha omillar ustidan to'liq nazoratga ega bo‘la olmaydi;

Biroq shunisi quvonarliki, talabalarning tajribalarini shakllantirishda baribir o‘qituvchilar muhim rol o‘ynaydi. Shuning uchun biz muntazam ravishda ta'lim va ishimizda ko'proq hamkorlik vazifalarini qo‘shishimiz va shu yo‘l bilan o'quvchilarning hamkorlikning ko'plab afzalliklari haqida xabardorligini oshirish kerak. Bundan tashqari, sinfdagi hamkorlikka asoslangan vazifa quyidagi savollarga ijobiy javob bera olishini ta’minlashdir. Talabalar muzokaralar olib borishdimi va bir-birining nuqtayi nazariga moslashishdimi? Hamma teng hissa qo'shdimi? Turli xil nuqtayi nazarga ega bo’lganlarning fikrlari yakuniy mahsulotga kiritilganmi?

Muvaffaqiyatli hamkorlik faoliyatini tashkil etish usullari

Muvaffaqiyatli hamkorlikning kaliti bu barcha qatnashchilarning teng ishtirokini ta‘minlashdir. Biroq, bizga ma‘lumki, guruh bo‘lib ishlashda ko‘pchilik hollarda kuchli va ko‘proq bilimga ega o‘quvchilar tashabbusni o‘z qo‘llariga oladilar va shuning uchun bilimi zaifroq talabalar hamkorlik faoliyati natijasiga

kamroq hissa qo‘shadilar. Bunday holatlarda til ko‘nikmalari kam rivojlangan o‘quvchilarga o‘zlarining fikrlarini ifoda etish va guruhning umumiy muvaffaqiyatiga hissa qo‘shish uchun imkoniyat yaratish juda muhimdir.Tan olib aytish kerakki, ba‘zi o‘quvchilar tilning grammatikasini kamroq bilishlari yoki so‘z zahirasi yetarli bo‘lmasligi mumkin. Ammo ularda zo‘r rassomchilik qobiliyati yoki sport sohasida yutuqlarga erishish osonroq bo‘lishi mumkin. Bunday qobiliyatli talabalardan hamkorlik faoliyatiga yo‘naltirilgan guruhlarda “dizayner”,”menejer” vazifasida samarali foydalanish mumkin. Quyida hamkorlik faoliyatiga qatnashish uchun zaifroq talabalarni yanada ko‘proq jalb etish uchun tavsiyalar:

1) Barcha guruh a‘zolariga vazifani bajarish uchun teng ishtirok etish kerakligini va agar bir ishtirokchi to‘liq ishtirok etmasa butun komanda ball yoqotishini oldindan xabardor qilish kerak.

2) Barcha ishtirokchilar teng qatnashish imkoniyatiga ega bo‘lishi uchun o‘qituvchi hamkorlik faoliyati shartiga jismoniy va ijodiy qismni ham qo‘shishi maqsadga muvofiqdir.

O‘quvchilarni ijodkorlikka, yanada faolroq qatnashishga undaydigan usullardan biri, bu ulardan shartning bajarilishi haqidagi hisobot yoki presentatsiyaga qo‘shimcha tarzda illustrasiya yoki logotiplardan foydalanish qo‘shimcha ball olb kelishini aytishdir. Bundan tashqari iloji boricha vazifalarni rejalashtirayotganda jismoniy harakatlar talab qilinadigan qismini ham qo‘shish kerak. Masalan, o‘quvchilar vazifani yakunlaganlaridan so‘ng doskaga yugurib natijani qo‘yish(yoki yopishtirish), sakrash yoki shunga o‘xshash mashqlar misol bo‘la oladi. Kuzatishlarimdan shu narsa ma‘lumki, hamkorlik faoliyatida jismoniy va ijodiy qismini ko‘proq til ko‘nikmalari kam rivojlangan o‘quvchilar bajarishadi. Bundan ular zavqlanishadi. Bu o‘z o‘rnida o‘quvchilarda umumiy til o‘rganish motivasiyasini oshirishga sabab bo‘ladi.

Hamkorlik faoliyatini amalga oshirish uchun guruhlardagi o‘quvchilarga vazifalarni o‘quvchilarning o‘zimi yoki o‘qituvchi tayinlashi kerakmi? degan o‘rinli savol tug‘iladi. Umuman olganda, o‘qituvchi o‘quvchilar qaysi rolda bo‘lib hamkorlik faoliyatiga hissa qo‘shishini qat‘iy belgilab berishi maqsadga muvofiq emas. O‘quvchilar uchun birgalikda kelishib ishlashni o‘rganish muhimdir. O‘quvchilarning o‘zlari guruhda kim ma‘lumotlarni yozib boruvchi (shribe), kim chiqib umumiy ma‘lumotlarni e‘lon qiluvchi (presenter), jismoniy va ijodiy qismiga kim javobgar bo‘lishini o‘zlari kelishib olishlari ijobiy natija beradi. Agarda o‘quvchilar yosh yoki hali hamkorlikdagi vazifalarni bajarishda tajribasi kamroq bo‘lsa, unda o‘qituvchi, albatta, turli xil vazifalari bor faoliyatni misol sifatida tashkil etib ularni qo‘llab- quvvatlashi kerak. Misol uchun, o‘qituvchi lug’at bo‘yicha aqliy hujum vazifasi davomida bitta o‘quvchini boshqa o‘quvchilar aytgan so‘larni yozib boruvchi vazifasiga, boshqa o‘quvchini esa eshitgan so‘zlarni kelib aytuvchi vazifasiga tayinlashi mumkin.

Xulosa o‘rnida shuni aytish mumkinki, hamkorlikdagi faoliyat usuli deganda, o’qituvchi bilan o’quvchining birgalikdagi xatti-harakatlarining tizimini tushunish kerak. Bunday xatti-harakat o’qituvchining o’quvchiga ko’rsatadigan yordamidan boshlanib, o’quvchilarning faolligini asta-sekin o‘shirib borib, butunlay ularning o’zi boshqaradigan amaliy va aqliy harakatiga aylantirishdan iborat. Shundagina o’qituvchi bilan o’quvchi o’rtasidagi munosabat sheriklik pozitsiyasi xususiyatiga ega bo’ladi.

Adabiyotlar:

1. Jonson DW, Jonson RT, Stanne MB (2000). Kooperativ ta'lim usullari: Meta-tahlil. Minnesota universiteti, Minneapolis,Minnesota

https://jamyang.wikispaces.com/file/view/Cooperative+Learning+Methods.doc

2. Slavin RE (1988). Boshlang'ich sinflarda guruhlash bo'yicha tadqiqotlar sintezi va o'rta maktablarda ta’lim. Chet tili yilnomasi, 46 b.

http://www.ascd.org/ASCD/pdf/journals/ed_lead/el_198809_slavin.pdf

3.Grahn,L,&Mc Alppine,D.(2017).The keys to strategies for language instruction: Engagement,relevance,critical thinking, collaboration.The American 3.

4.Oksford RL, Lavine RZ, Crookall D (2008). Til o'rganish strategiyalari, kommunikativ yondashuv va ularning sinfdagi oqibatlari. Chet til yilnomalari, 39-b. http://dx.doi.org/10.1111/j.19449720.1989.tb03139.x_Council on the Teaching of Foreign Languages

5. Johnson D. W., & Johnson, R. (1998). Cooperative learning and social interdependence theory. In Tindale R., Heath L., Edwards J., Posavac E., Bryant F. & Y. e. a. Suzrez-Balcazar (Eds.), *Theory and research on small groups: Social psychological applications to social issues* (pp. 9-36). New York: Plenum Press.

6.Johnson D. W., & Johnson R. T. (1999). Learning together and alone: Cooperative, competitive, and individualistic learning. Boston M.A: Allyn & Bacon.

ANIQ VA TABIIY FANLARNI O‘QITISH

FIZIKANI O‘QITISH JARAYONIDA O‘QUVCHILAR IJODIY TAFAKKURINI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK ASOSLARI

Xasanova Gulshod Ro‘ziboyevna,
O‘zbekiston Respublikasi Milliy gvardiyasi Toshkent “Temurbeklar maktabi” harbiy-akademik litseyi fizika fani o‘qituvchisi

Maqolada umumta’lim maktablari va ayniqsa, akademik litseylarda fizikani o‘qitish jarayonida o‘quvchilar ijodiy tafakkurini rivojlantirishning pedagogik-psixologik asoslari,o‘quvchilarning ijodiy faolligini shakllantirish nuqtai nazaridan qo‘yiladigan yuqori talablar va uning ta’lim muassasalari bitiruvchilariga faoliyatning yangi usullari va turlari, yangi kasbiy faoliyatga kirishish imkoniyatini ochib berishi bo‘yicha to‘plangan tajriba havola etiladi.

Kalit so‘zlar: *Ijodiy tafakkur, fizika o‘qitish metodikasi, erkinlik, sezgirlik, mutanosiblik, “fikrlash” tushunchasi.*

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ И ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ РАЗВИТИЯ ТВОРЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ УЧАЩИХСЯ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ ФИЗИКЕ

В статье рассмотрены педагогико-психологические основы развития творческого мышления учащихся в процессе обучения физике в общеобразовательных и особенно академических лицеях, высокие требования к формированию творческой активности учащихся, новые методы деятельности для выпускников учебных заведений и представлен накопленный опыт по созданию интегративных задач по физике.

Ключевые слова: *творческое мышление, методика преподавания физики, свобода, чувствительность, пропорциональность, понятие «мышление».*

PEDAGOGICAL AND PSYCHOLOGICAL PRINCIPLES OF DEVELOPMENT OF STUDENTS’ CREATIVE THINKING IN THE PROCESS OF TEACHING PHYSICS

The article discusses the pedagogical and psychological foundations for the development of students' creative thinking in the process of teaching physics in general education and especially academic lyceums, high requirements for the formation of students' creative activity, new methods of activity for graduates of educational institutions and presents the accumulated experience in creating integrative problems in physics.

Key words: *creative thinking, methods of teaching physics, freedom, sensitivity, proportionality, the concept of "thinking".*

Kirish. Ijodiy tafakkuri rivojlangan shaxs nafaqat jamiyatda munosib o‘rin egallashi, balki jamiyat taraqqiyotiga yetarli hissa ham qo‘shishi muqarrardir . Shu munosabat bilan umumta’lim va ayniqsa, akademik litsey o‘quvchilarining ijodiy faolligini shakllantirish nuqtai nazaridan yuqori talablar qo‘yiladi, bu esa ta’lim muassasalari bitiruvchilariga faoliyatning yangi usullari va turlarini yaratish, yangi kasbiy faoliyatga kirishish imkoniyatini ochib beradi. Bu esa shuni anglatadiki, o‘qitish nafaqat ma’lumot uzatish, balki “fikrlashni o‘rganish” ga asoslanadi. Hurmatli yurtboshimiz ta`kidlaganidek: “Farzandlarimizning qobiliyatini ro‘yobga chiqarishga bolalikdan e’tibor berib, ularning kamoloti uchun barcha imkoniyatlarimizni safarbar etsak, yurtimizdan yana ko‘plab Beruniylar, Ibn Sinolar, Ulug‘beklar yetishib chiqadi. Men bunga ishonaman” [1].

Asosiy qism. Ta’kidlash joizki, ijodiy fikrlashni shakllantirish muammosi chet ellik olimlar tomonidan hal qilingan (M. Vertgeymer, E. Bono, J. Gilford, L. Sekey, S. Mednik, J. Renzulli, R. Stenberg, K. Teylor, E.Torrens va boshqalar) va ham-do‘stlik davlatlaridan olimlar (D.B. Bogoyavlenskaya, A.V. Brushlinskiy, L.S. Vygotskiy, V.V. Davydov, V.N. Drujinin, I.Ya. Lerner, A.Y. Ponomarev, M.N. Skatkin va boshqalar). Insonning ijodiy tafakkurini shakllantirish va rivojlantirish nafaqat tarbiya va kundalik hayot sharoitlari

ta’sirida, balki faol o‘qitish usullaridan foydalangan holda maqsadli o‘rganish jarayonida amalga oshirilishi mumkinligi e’tirof etildi (A.A.Gin, S.I.Gin, N.I. Derekleeva , M. I. Meerovich, L. I. Shragina va boshqalar).

Ta’lim berish amaliyotini tahlil qilishimiz shuni ko‘rsatdiki, rivojlantiruvchi ta’lim kamdan-kam uchraydi va foydalanishga yo‘naltirilgan samarasiz texnologiyalar ko‘p qo‘llaniladi. O‘quvchilarning nazariy tafakkurini shakllantirish usullariga yetarlicha e’tibor berilmaydi. Shu munosabat bilan o‘quvchilarda tizimli fanga tegishli bilimlarini, umumlashtirilgan ko‘nikmalarni, nazariy tabiatshunoslik tafakkurini shakllantirish va rivojlantirish uchun o‘qituvchilarning oliy o‘quv yurtidan keyingi malakasini oshirish zarurati paydo bo‘ldi. Hozirgi vaqtda ular oldida ixtisoslashtirilgan ta’limni malakali tashkil etish, turli kasb-hunar o‘quv yurtlarida zamonaviy texnologiyalar, o‘qitish vositalari, o‘qitish usullarini maqbul tanlash muammosi turibdi [2].

Zamonaviy tafakkur nazariyasi fanlararo xususiyat kasb etdi. Unda sodir bo‘lgan o‘zgarishlar ijodiy fikrlash jarayonini o‘rganish va tashxislash usullariga ta’sir ko‘rsatdi.

Zamonaviy maktab ta’limini modernizatsiya qilish doirasida o‘quvchilarning ijodiy tafakkurini rivojlantirish muammosi fundamental muammolardan biriga aylanib bormoqda va shuning uchun ko‘plab fanlar, shu jumladan, fizika o‘qitish metodikasi didaktika nuqtai nazaridan o‘rganilmoqda. Muammo bo‘yicha olib borilgan tadqiqotlar tahlili asosida shunday xulosaga keldik: pedagogik nazariya va amaliyotda quyidagi masalalar to‘liq o‘rganilmagan:

- fizika o‘qitishda o‘quv va kognitiv faoliyatning turli turlarida tabiatshunoslik tafakkurini kompleks rivojlantirish;

- ular o‘rtasidagi bog‘liqlik va tizimli fan va meta-mavzu bilimlarini, umumlashtirilgan eksperimental ko‘nikmalarni va fizikaviy masalalarni yechishning umumlashtirilgan ko‘nikmalarini shakllantirish;

- o‘quvchilarning tabiiy-ilmiy tafakkurini rivojlantirish nazariyasi ishlab chiqilmagan;

Yuqoridagi muammolar metodik va texnologik jihatdan yetarli darajada ishlab chiqilmaganligi ko‘rinib qoldi.

Rivojlantiruvchi ta’lim muammosiga bag‘ishlangan dissertatsiyalar va nashrlarni tahlil qilib, A.V. Usova, Vygotskiy, V.V. Davydova, D.B. Elkonin va L.V. Zankov kabi olimlarning rivojlantiruvchi ta’lim nazariyasi va metodologiyasiga katta hissa qo‘shganligi, ko‘plab maktablarning o‘qituvchilari o‘zlarining uslublari bo‘yicha ishlaganligi aniqlandi. Ammo rivojlanish ta’limi g‘oyasi ancha oldin paydo bolgan ekan. Rivojlantiruvchi ta’lim g‘oyalari ilk bor uyg‘onish davri faylasuflari va gumanistlari asarlarida o‘z ifodasini topgan” [3].

Rivojlantiruvchi ta’limning alohida elementlari miloddan avvalgi V asrda allaqachon uchragan.Shunday qilib, qadimgi olimlar faol aqliy faoliyatda suhbatdoshlarni o‘z ichiga olgan bahs-munozaraning maxsus usullarini ishlab chiqdilar. Masalan, Suqrotning (miloddan avvalgi 469-399) munozaralari ongni haqiqatni izlashga undagan shunday faoliyatga kiritilgan. Suqrot talabani munozarali pozitsiyani izchil rivojlantirishga undadi va uni bu dastlabki bayonotning bema’niligini tushunishga undadi, so‘ngra suhbatdoshni to‘g‘ri qaror qabul qilishga va uni xulosalar chiqarishga undadi. Keyinchalik “Sokrat” dialogini qadimgi Yunonistonda (miloddan avvalgi VI asr) Pifagor maktabi olimlari ishlatgan. Unda asosiy narsa savol-javob ta’lim tizimi bo‘lib, uning mohiyati mantiqiy fikrlashni o‘rgatishdir. Mashhur faylasuf Arastu (miloddan avvalgi 384-322 y.y.) ta’limni jismoniy, axloqiy va aqliy birlik deb hisoblagan. U “Ruh haqida” risolasida inson xulq-atvorining harakatlantiruvchi kuchi zavq yoki norozilik hissi bilan birga intilish ekanligini ko‘rsatdi. Sezgi idroklari bilimning boshlanishini tashkil qiladi. Shaxsning birlamchi kognitiv qobiliyati sezgidir, u materiyasiz hissiy idrok qilinadigan ob’yektlar shaklini oladi. Aristotel bu tasvirlar uch yo‘nalishda bog‘langanligini ko‘rsatdi: o‘xshashlik, yaqinlik va boshqalardan ajralib turishlik. Sezgilarning saqlanishi va takrorlanishi xotirani beradi. Tafakkur umumiy tushunchalar, mulohazalar va xulosalarni jamlash bilan tavsiflanadi. “Taxminan XI asrdan boshlab o‘rta asr universitetlari o‘sha davrda dialektika deb atalgan va tushunchalar bilan ishlash mavzusi bo‘lgan mantiq muammolari bilan qiziqa boshladi. Dialektikaga ishtiyoq o‘z ifodasini o‘rta asr universitetlariga xos bo‘lgan, ba’zan 10-12 soat davom etadigan bahslarda topdi” [4].

Uyg‘onish davrida (XV-XVI asrlar) ta’lim maqsadi sifatida shaxsni har tomonlama rivojlantirish g‘oyasi yana rivojlana boshladi. Rivojlantiruvchi ta’lim g‘oyalarini biz birinchi marta XVI asrda uchratamiz. Utopik sotsializm asoschisi, gumanist Tomas More (1478-1535) “Utopiya haqida” (1516) asarida shaxsni har tomonlama kamol toptirishga, nazariy tayyorgarlikni mehnat bilan uyg‘unlashtirishga katta ahamiyat beradi [5].

XVI asr o‘rtalaridagi gumanistik pedagogika vakillaridan biri fransuz faylasufi Mishel Montaigne (1533-1592) edi. Montaigne ta’limotining boshlang‘ich nuqtasi gumanistik skeptitsizm edi: u dunyoni tanib olish imkoniyatini inkor etmasdan, u har bir inson shubha qilish huquqiga ega va ta’lim quyidagi tamoyillarni o‘z ichiga olishi kerak deb hisoblardi:

1) erkinlik tamoyili: ustoz o‘quvchilarga ularga taqdim etilgan hamma narsani “boshiga urmasdan” “aql elagidan o‘tkazish“ uchun to‘liq huquq berishga majburdir, shubha qilish huquqidan mahrum bo‘lgan odam yoshligida o‘zi va jamiyat uchun o‘lib, qul bo‘lib qoladi;

2) sezgirlik va mutanosiblik: o‘qituvchi bolaning ma’naviy va aqliy moyilligiga e’tibor berishi, unga mustaqil ravishda ularni ifodalash uchun to‘liq imkoniyat yaratishi, faqat o‘quvchiga rahbarlik qilishi va tuzatishi kerak;

3) ta’lim ko‘nikmalarini amaliy faoliyat bilan, o‘qitish natijalarini esa - ijodkorlik, faollik, muloqot mavjud bo‘lgan o‘z hayoti bilan tasdiqlash.[4]

Bu erda biz o‘quvchilarning tafakkurini rivojlantirishga hissa qo‘shadigan turli xil o‘qitish usullari, mustaqil ishlash, ijodkorlik, faollik, amaliyotga yo‘naltirilgan ta’lim, individual-shaxsiy yondashuvdan foydalanish g‘oyasining boshlanishini ko‘ramiz.

Chex faylasufi va pedagogi Yan Amos Komenskiy (1592-1670) mazmunan ilg‘or, keng ma’lum va hozirgi kungacha dolzarb bo‘lgan izchil pedagogik tizimni yaratdi. Bizning tadqiqotimiz kontekstida u tomonidan ilgari surilgan vizual ta‘lim tamoyili, ta‘limning uzluksizligi g‘oyasi katta ahamiyatga ega. U bolaning rivojlanishidagi yosh va individual davriylikni aniqladi [5].

XVIII asrda fransuz faylasufi Jan-Jak Russo (1712-1778) “Emil,yoki ta’lim to‘g‘risida” kitobida o‘zining pedagogik qarashlarini bayon qilgan. “Russo Emilning xayoliy o‘quvchisini jamiyatning zararli ta’siridan ajratib qo‘yishga intiladi, unga tabiatan xos bo‘lgan moyillik va individual moyilliklarni rivojlantirish, uning shaxsiga nisbatan zo‘ravonlikka yo‘l qo‘ymaslik va ta’limga emas, balki axloqiy tarbiyaga e’tibor berishga harakat qiladi. U bola shaxsini bo‘g‘uvchi butun sinf ta’limi tizimini tanqid qilib, dogmatizm va sxolastikaning dushmani edi”[5] .

Russo bolalarda mustaqil fikrlashni rivojlantirish g‘olibi bo‘lib, o‘rganishni faollashtirishni, uni hayot bilan, bolaning shaxsiy tajribasi bilan bog‘lashni talab qildi, mehnat ta’limiga alohida ahamiyat berdi. “Farzandingizni tabiat hodisalariga e’tiborli bolishga o‘rgating, unga tushunarli bo‘lgan savollarni qo‘ying va ularni hal qilishni uning o‘ziga qoldiring. Siz aytganingiz uchun emas, o‘zi tushungani uchun bilsin”[5]. Russo intellektning rivojlanishida sezgi va mushaklar faoliyatining ijobiy rolini ko‘rsatdi. J.J. Russoning Pedagogik tamoyillari:

1.Mazmun va o‘qitish usullari o‘quvchining mustaqilligi va faolligini rivojlantirishga xizmat qilishi kerak.

2.Bilimni kitobdan emas, hayotdan olish kerak.

3.Hammaga bir xil narsani o‘rgatish emas, balki ma’lum bir odamga uning mayllariga mos keladigan qiziqarli narsalarni o‘rgatish kerak.

4.Tabiat, hayot, amaliyot bilan bevosita aloqada bo‘lish asosida o‘quvchining kuzatuvchanligini, faolligini, mustaqil fikr yuritish qobiliyatini rivojlantirish zarur.

Ijodiy tafakkur tushunchasiga lug‘atlarda quyidagi ta’rif berilgan: “Tafakkur – insonning fikrlash, fikr yuritish va xulosa chiqarish qobiliyati; ob‘yektiv voqelikni ong bilan aks ettirish jarayonida alohida qadamdir”. Bunda tafakkur shaxsning mulki sifatida qaraladi. Fikrlash ko‘pincha jarayon sifatida qaraladi.

Rossiya entsiklopediyasida(A. Evgeniyeva) ta‘kidlanishicha: «Falsafa materiya va tafakkur o‘rtasidagi munosabatni, dunyoni tafakkur yordamida bilish imkoniyatlari va usullarini o‘rganadi.

“Fikrlash” tushunchasini tahlil qiladigan bo‘lsak, fanda tafakkur nihoyatda mavhum, ko‘p qiymatli va aniqlash qiyin bo‘lgan kategoriya sifatida qaraladi. U faylasuflar, psixologlar, mantiqchilar, sotsiologlar, fiziologlar va hatto kibernetikaning murakkab, fanlararo tadqiqot predmeti hisoblanadi.

Formal mantiq fikrlashning asosiy shakllarini ko‘rib chiqadi: tushuncha, hukm, xulosa.

Sotsiologiya turli jamiyatlarning ijtimoiy tuzilishiga qarab uning tarixiy rivojlanish jarayonini tahlil qilish bilan shug‘ullanadi.

Fiziologiya fikrlash harakatlari amalga oshiriladigan miya mexanizmlarini o‘rganadi.

Kibernetika tafakkurni kompyuterning ishlashida va insonning aqliy faoliyatida umumiy va farqli narsalarni aniqlaydigan axborot jarayoni sifatida ko‘rib chiqadi.

Psixologiya tafakkurni kognitiv faoliyat sifatida o‘rganadi, uning turlarini umumlashtirish darajalari va foydalaniladigan vositalarning tabiati, ularning sub’yekt uchun yangiligi, faolligi darajasi, tafakkurning voqelikka adekvatligiga qarab ajratadi” [6].

Muammo yuzasidan olib borilgan tadqiqotlar tahlili asosida shunday xulosaga keldikki, pedagogik nazariya va amaliyotda quyidagi masalalar hozirgacha to‘liq o‘rganilmagan ekan:

- fizika o‘qitishda o‘quv va kognitiv faoliyatning turli turlarida tabiatshunoslik tafakkurini kompleks rivojlantirish;

- fan bo‘yicha tizimli bilimlarni, umumlashtirilgan eksperimental ko‘nikmalarni va fizikaviy masalalarni yechishning umumlashtirilgan ko‘nikmalarini shakllantirish;

- o‘quvchilarning tabiiy-ilmiy tafakkurini rivojlantirish nazariyasi ishlab chiqilmagan; ushbu muammo metodik va texnologik jihatdan yetarli darajada o‘rganilmagan.

O‘quvchi va talabalarning shaxsiy ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish muammosi bugungi kunda ta’lim tizimining markaziy muammolaridan biridir. Ijod qilish nafaqat madaniyat sohasida, balki inson faoliyatining barcha sohalarida - fan va san’atda, texnologiya sohasida , menejment sohasida, siyosiy sohalarda ham inson mavjudligining me’yori va shakliga aylanib bormoqda va hamisha inson borki, o‘z ijodiy qobiliyatlarini shakllantirishga intilib keladi. Ijodkor bo‘lish, yangi narsalarni idrok etish va o‘zlashtirish qobiliyati sivilizatsiya rivojlanishiga, jamiyatning yangi talablarini, odamlar faoliyatining tabiatiga bo‘lgan talablarini o‘zgartirishga olib keladi.

O‘quvchi va talabalarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish vositalariga materialni muammoli taqdim etish, tadqiqot ishlarini bajarish, talabalarning izlanish faolligi, ijodiy muammolarni hal qilish kabilarni misol qilish mumkin.

Ko‘pgina pedagog olimlarning tadqiqotlarida (B.Mirzaxmedov, D.Shodiev, A.Abduqodirov, M.Djoraev, T.Rizaev, N.Muslimov, D.B.Bogoyavlenskaya, Y.N. Kulyutkin, A.M. Matyushkin, M.I.Maxmutov, V.G. Razumovskiy va boshqalar) o‘quvchilarning o‘quv va kognitiv ijodiy faoliyatini tashkil etishning eng samarali usuli bu har xil turdagi maxsus nostandart vazifalarni hal qilishdir. Tadqiqotlarda evristik, tadqiqot, loyihalash masalalarini yechish jarayonida ijodiy fikrlash rivojlanib borishi, ijodiy xarakterdagi vazifalarning o‘ziga xos xususiyatlari aniqlangan.

Fizikani o‘qitish metodikasida ijodiy masalalarni yechish mashg‘ulotlariga katta e’tibor beriladi, ularning pedagogik ahamiyati ta’kidlanadi (B.Izbosarov,T.Rizaev, B.Ibragimov, X.M.Maxmudova, B.N.Nurillaev, V.I.Lukashik, A.S.Kondratiev, S.M.Kozel, S.V.Bublikov va boshqalar). Bunday muammolarni hal qilishning umumiy yondashuvlari ishlab chiqilgan, ammo o‘quvchilarning ijodiy tafakkurini bir butun sifatida va uning individual jihatlarini rivojlantirishga qaratilgan funksiyalar doirasi ko‘rib chiqilmagan. O‘rta bo‘g‘in akademik litseylar uchun mazmunni yaratish va ijodiy, nostandart masalalarni yechish yo‘llari ko‘p jihatdan oshkor etilmagan. Evristik , kognitiv doirasidagi tadqiqotlarda muayyan turdagi ijodiy masalalarni hal qilish bo‘yicha tavsiyalar ishlab chiqilgan (G.S.Altshuller, Yu.S.Murashevskiy va boshqalar), Biroq, bu turli xil ta’lim tizimlarining ortib borayotgan ehtiyojlarini qondirish uchun yetarli emas.

Akademik litseylar murakkab ijodiy masalalarni yechish qobiliyatini rivojlantirish darajasida o‘quvchilarning faoliyatini tashkil etishning samarali usullariga bo‘lgan talab va fizikadagi bunday masalalarni loyihalash va yechish usullariga nazariy yondashuvlarning yetarli darajada rivojlanmaganligi o‘rtasida ziddiyat mavjud. O‘quvchilarning ijodiy tafakkurining turli tomonlarini rivojlantirish nuqtayi nazaridan samarali bo‘ladigan bunday masalalar sinfini aniqlash ham muhim uslubiy muammodir. Bunday muammolarni hal qilish jarayoni faol va integrativ asosda qurilishi kerak deb hisoblaymiz.

Bugungi kunda inson faoliyatining turli sohalarida integratsiya jarayonlari faol rivojlanmoqda. Fanlar integratsiyasi ta’lim tizimida ham o‘z ifodasini topmoqda. Integrativ kurslar, darslar, maxsus kurslar va tanlov kurslari, tanlov fanlari ishlab chiqilmoqda. Ayrim rus olimlarning tadqiqotlarida (G.A.Bordovskiy, V.N.Maksimova, I.I.Sokolova, V.P.Solomin va boshqalar) yangi, tizimli-integratsion fikrlash qobiliyatiga ega bo‘lgan mutaxassislarga bo‘lgan ehtiyojning ortishi bilan bog‘liq holda zamonaviy ta’limda integrativ ta’limning ahamiyati qayd etilgan. Tabiatshunoslik fanlarisiz, ayniqsa fizika ta’limisiz umumiy o‘rta maxsus ta’limning fundamentalligi va yaxlitligini, qadriyatlar tizimini, shu jumladan ekologik tarbiyani shakllantirishni, bitiruvchilarning uslubiy va axborot malakasiga erishishini, tanqidiylik va mantiqiy fikrlashni, har tomonlama va ko‘p tomonlama rivojlanishini ta’minlash mumkin emas. O‘quvchining shaxsiyatini to‘g‘ri shakllantirish va tarbiyalash lozim. Zamonaviy, raqobatbardosh kadr uchun integrativ bilim va harakat usullarini talab qiladigan amaliy muhim masalalarni yechishni bilish juda muhimdir.

Fizikani o’rganish uchun dars soatlarining qisqarishi sharoitlarida talabalarning ijodiy faolligini oshirish yo‘llarini izlash ayniqsa, muhimdir. Integrativ xarakterdagi fizikaviy masalalar o‘quvchiga beriladigan axborot maydonini kengaytirishni, bilimlarni yangi sharoitlarda qo‘llash ko‘nikmalarini shakllantirishni, o‘quvchilar ongida dunyoning yaxlit tabiiy-ilmiy tasvirini shakllantirishni, ijodiy fikrlashni rivojlantirishni ta’minlaydi.

Bizning tadqiqotimiz fizikani o‘qitishda integrativ ta’lim xususiyatlari va funksiyalarini aniqlashga bag‘ishlangan bo‘lib, ularni hal qilish o‘quvchilarning ijodiy tafakkurining turli tomonlarini rivojlantirishga, fizika kursida integrativ masalalarni loyihalash va yechish bo‘yicha uslubiy tavsiyalarni ishlab chiqishga qaratilgan. Tarkibi integrativ asosda qurilgan va talabaning yaxlit ijodiy faoliyatini bosqichma-bosqich, kengaytirilgan shaklda tashkil qilish jarayoniga jalb qilingan bunday masalalar yechish jarayonini biz integrativ faoliyat deb atadik va quyidagi vazifalarni o‘z oldimizga maqsad qilib oldik:

1.Ijodiy tafakkurning mohiyati, tarkibiy qismlari, rivojlanishiga ta’sir etuvchi omillar haqidagi psixologik-pedagogik fikrlarni tahlil qilish;

2.“O‘quv topshirig‘i” tushunchasini o‘rganish, o‘quvchilarning ijodiy tafakkurini rivojlantirish uchun fizikani o‘qitish jarayonida masalalar yechishning rolini aniqlash;

3.O‘quvchilarning ijodiy tafakkurini rivojlantirish uchun samarador masalalarni loyihalash va yechishning psixologik, pedagogik va uslubiy asoslarini aniqlash;

4.Fizikadan masalani yechish jarayoni mazmunida integrativlik xossasining roli va ma’nosini aniqlash;

5.Integrativ masalalrni yechish jarayonida ijodiy faoliyatni tashkil qilishni eng to‘liq va samarali ta’minlovchi vazifalar sinfining mazmuni, belgilari, didaktik funksiyalarining xususiyatlarini aniqlash;

6.Integrativ masalalarni loyihalash va yechish bo‘yicha ko‘rsatmalar ishlab chiqish;

Xulosa. Tadqiqotimiz shuni ko‘rsatmoqdaki, bir tomondan, hatto juda ko‘p miqdordagi integrativ masalalarni hal qilish o‘quvchilarda murakkab muammoli vaziyatlarni hal qilish qobiliyatini shakllantira olmaydi, ularni ijodiy faoliyatga to‘laligicha kirita olmaydi. Boshqa tomondan, ijodiy fikrlashni rivojlantirishga ko‘pincha fan olimpiadalaridagi ijodiy masalalarni yechish yordam beradi, ammo ular hamma uchun ham qiziq emas, chunki hamma o‘quvchini fan olimpiadalariga tayyorlash qiyin vazifa. Quyidagicha muammo yuzaga keladi, ya’ni fizikani o‘qitish metodikasida bilim olishga qiziqqan har bir o‘quvchi va talabaning ijodiy tafakkurini rivojlantirish vositasi sifatida qaysi klassifikatsiyadagi ijodiy masalalardan foydalanish mumkin. Bu mummoni keyingi maqolalarimizda yoritishga harakat qilamiz.

Adabiyotlar:

1. Mirziyoyev Sh.M. Bilimli avlod – buyuk kelajakning, tadbirkor xalq – farovon hayotning, do‘stona hamkorlik esa taraqqiyotning kafolatidir. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganining 26 yilligiga bag‘ishlangan tantanali marosimdagi ma’ruza. 2018-yil 7-dekabr.T.: “O‘zbekiston” NMIU, 2018. – 64 b.

2. Azizxo‘jayeva N.N. Pedagogik texnologiya va pedmahorat. T.: Nizomiy nomidagi TDPU, 2003 – 176 b.

3. Belikov V.A. Lichnostnaya oriyentatsiya uchebno-poznavatelnoy deyatelnosti (didakticheskaya konsepsiya) / Monog. – Chelyabinsk: CHGPU "Fakel", 2007-y.

4. Ятайкина А.А. Об интегративном подходе в обучении // Школьные технологии, 2001, №3

5. Хуторской А.В. Развитие одаренности школьников: Методика продуктивного обучения: Пособие для учителей. М.: Гуманит. Изд. центр ВЛАДОС, 2008. - 320

6. Golish L.V., Fayzullayeva D.M. Pedagogik texnologiyalarni loyihalashtirish va rejalashtirish. T.: Iqtisodiyot, 2011. – 208 b.

7. Qurbonov SH., Seytxalilov E. Ta’lim sifatini boshqarish. T.: “Turon-Iqbol”, 2006. – 592 b.

TIBBIYOT OLIY TA’LIM MUASSASALARIDA FIZIKA FANINI INTERFAOL METODLAR YORDAMIDA O‘QITISHNING O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Yunusova Ra’no G’aybullayevna,
Buxoro davlat tibbiyot instituti
“Tibbiyotda innovatsion va axborot texnologiyalari, biofizika” kafedrasi assistenti
yunusova462@gmail.com

Maqolada asosan tibbiyot oliygohlarida fizika fanini o‘qitishda faol usullardan farqli o‘laroq, interaktiv usullardan foydalanish uchun ma’lumotlar keltirib o‘tilgan. Shuningdek, talabalarning nafaqat o‘qituvchi faoliyati bilan, balki o‘quv jarayonida talabalar faoliyatining ustunligiga qaratilgan mavzular interfaol usullar asosida yoritib berilgan. Qolaversa, o‘qitishda eng yangi texnologiyalardan foydalanish sifat ko‘rsatkichini oshiradi va bu talabalarning o‘quv jarayonining samaradorligiga ijobiy ta’sir etishi keng yoritib berilgan.

Kalit so‘zlar: *interaktiv, klaster, kognitiv, keys, trening.*

ОСОБЕННОСТИ ОБУЧЕНИЯ ФИЗИКЕ В МЕДИЦИНСКОМ ВУЗЕ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ИНТЕРАКТИВНЫХ МЕТОДОВ

В статье в основном представлена информация по использованию интерактивных методов, в отличие от активных, при преподавании физики в медицинских вузах. Также выделяются темы, направленные на превосходство деятельности учащихся не только с деятельностью учителя, но и в образовательном процессе на основе интерактивных методов. Кроме того, использование новейших технологий в обучении повышает показатель качества, и в данной статье выделяется положительное влияние на эффективность образовательного процесса студентов.

Ключевые слова: *интерактивный, кластер, познавательный, ключи, обучение.*

SPECIFIC CHARACTERISTICS OF TEACHING PHYSICS USING INTERACTIVE METHODS IN MEDICAL HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS

The article mainly provides information for the use of interactive methods, as opposed to active methods, in the teaching of physics in medical universities. Also, the topics aimed at the superiority of students' activities not only with the teacher's activity, but also in the educational process are highlighted based on interactive methods. In addition, the use of the latest technologies in teaching increases the quality indicator, and this article highlights the positive effect on the effectiveness of the educational process of students.

Keywords*: interactive, cluster, cognitive, keys, training.*

Kirish. Interaktiv ("Inter" - o‘zaro, "act" - harakat qilish) - o‘zaro aloqada, suhbat, suhbat tarzida bo‘lishni anglatadi. Interfaol va faol usullarning umumiy tomonlari ko‘p. Interaktivlik (axborot tizimi kontekstida) - axborot-kommunikatsiya tizimining faol rejimda foydalanuvchining har qanday harakatlariga boshqacha munosabatda bo‘lish qobiliyati. AT yuqori samarali ta'lim modelining ishlashining ajralmas sharti bo‘lib, uning asosiy maqsadi har bir talabani o‘quv va tadqiqot jarayonlariga faol jalb qilishdir. [11,56].

Interfaol texnologiyalar - bu o‘quv jarayonini shunday tashkil etishki, unda talabaning passiv roli mumkin emas, tom ma'noda barcha talabalar o‘quv jarayoniga jalb qilinadi. O‘quv materialini o‘zlashtirish jarayonida talabalarning birgalikdagi faoliyati har kimning o‘z shaxsiy hissasini qo‘shishini, bilim, g'oyalar, faoliyat usullari almashishini anglatadi.[11,68] Interfaol model, o‘z maqsadi sifatida, barcha talabalar bir-biri bilan faol munosabatda bo‘ladigan qulay o‘quv sharoitlarini tashkil qilishni belgilaydi. O‘qituvchining o‘z darslarida ushbu o‘qitish modelini joriy etishi uning innovatsion faoliyatidan dalolat beradi. Interfaol ta'limni tashkil etish hayotiy vaziyatlarni taqlid qilishni, rolli o‘yinlardan foydalanishni, vaziyat va vaziyatlarni tahlil qilish asosida masalalarni umumiy hal qilishni, ongga ma'lumotlar oqimining kirib borishini, uning faolligini keltirib chiqaradi. Ma’lumki, interfaol darsning tuzilishi oddiy dars tuzilishidan farq qiladi, buning uchun ham o‘qituvchining kasbiy mahorati va tajribasi talab etiladi.

Interfaol texnologiyalar o‘quv jarayonini tashkil etishning yangi, eng ilg'or usuli bo‘lib, taqdim etilgan materialning sifatini sezilarli darajada yaxshilaydi. Ushbu texnologiyalar o‘quv jarayonining umumiy

samaradorligini sezilarli darajada oshirishga yordam beradigan yuqori samarali ta'lim modelining ishlashining etakchi shartidir. Interaktiv texnologiyalar innovatsion vositalarni joriy etish bilan bevosita bog'liq: elektron taxtalar, proyektorlar, o‘yin komplekslari.

Bularning barchasi xayrixohlik va o‘zaro qo‘llab-quvvatlash muhitida sodir bo‘ladi, bu talabalarga nafaqat yangi bilimlarni olish, balki ularning muloqot qobiliyatlarini rivojlantirishga imkon beradi: boshqasining fikrini tinglash, turli nuqtayi nazarlarni tortish va baholash, ishtirok etish qobiliyati. muhokama qiladi va birgalikda qaror qabul qiladi. Interfaol texnologiyalar talabalar o‘rtasida hissiy aloqalarni o‘rnatishga yordam beradi, ularni jamoada ishlashga o‘rgatadi, oliygoh talabalarining asabiy yukini yengillashtiradi, xavfsizlik hissi, o‘zaro tushunish va o‘z muvaffaqiyatlarini his qilishga yordam beradi.[9,14] Interfaol ta'lim - bu kognitiv faoliyatni tashkil etishning maxsus shakli. U o‘zaro tushunishga, jarayonning har bir ishtirokchisi uchun muhim bo‘lgan muammolarni birgalikda hal qilishga olib keladigan dialog aloqasini rivojlantirishni o‘z ichiga oladi.[7,45]

Asosiy qism. Tibbiyot oliygohlarida fizika fanini o`rganish asoslari umumiy fizika o`qitish metodikasi kursidir. Fizikani o‘qitish metodikasini chuqur o‘rganish, fizikaning asosiy bo‘limlari bilan bog‘liq fundamental va amaliy masalalarni yechish, fizika darslarini tashkil etishga alohida ahamiyat beriladi. Ushbu kurs umumiy fizika kursining keyingi bo‘limlari – mexanika, molekulyar fizika, elektr va magnetizm, optika, atom fizikasi va umumiy fizika kursining boshqa bo‘limlari uchun o‘qitish metodikasining asosi hisoblanadi. Bundan tashqari, ushbu kurs bo‘yicha olingan bilim va ko‘nikmalar “ Tibbiy elektronika asoslari” fanini o‘qitish, elektrodinamikani nazariy va amaliy jihatdan o‘rganish hamda qonunlarni o‘zlashtirish uchun asos bo‘lib xizmat qiladi. Fizika fanidan maxsus kurslar. O‘rganilayotgan fanning asosiy vazifasini bajarish ma'ruza, amaliy va laboratoriya mashg'ulotlarini tashkil etish orqali amalga oshiriladi va interfaol usul va vositalardan ham foydalaniladi.[4,18]

Shaxsga yo‘naltirilgan texnologiyalar. Ushbu texnologiyaning asosi - talaba shaxsiga insonparvarlik munosabati. Gumanistik yondashuvning asosiy ajralib turadigan xususiyati - bu shaxsning individualligiga, uning shaxsiyatiga e'tibor berish, mustaqil tanqidiy fikrlashni ongli ravishda rivojlantirishga aniq yo‘naltirish. Shaxsga yo‘naltirilgan texnologiyalarga "hamkorlik pedagogikasi" kiradi.[5,32]

Talabalarga yo‘naltirilgan ta’lim o‘quv faoliyatini tashkil etishning turli shakllari va usullaridan foydalanishni o‘z ichiga oladi. Hamkorlikdagi ta'lim muammoni hal qilish yoki mavzuni o‘rganish uchun birgalikda ishlaydigan talabalar guruhlarini tashkil qilishni o‘z ichiga oladi. Ushbu texnologiylar talabaning o‘rganishiga qaratilgan.[11,65]

Muayyan misol yordamida ushbu texnologiyadan foydalangan holda darsni tashkil qilishni ko‘rib chiqamiz: tibbiyot institutida 1 kurslarda " Qon bosimini o‘lchash, atmosfera bosimi.’’Mavzusida tashkil qilish mumkin: dars mavzusini va guruhlarning nomlarini oldindan e'lon qilamiz geograflar" , "tarixchilar", "tajribachilar", "nazariyotchilar", "biologlar", "amaliyotchilar".

Talabalarlar guruhlarga bo‘linadi va ularga topshiriqlar beriladi. Masalan, "tajribachilar" atmosfera bosimining mavjudligini isbotlovchi tajribalarni tanlab oldilar va ularni ko‘rsatishga tayyorladilar. "Amaliyotchilar" qon bosimini o‘lchash uchun foydalanish bilan bog'liq qurilmalarni namoyish etdilar. "Biologlar" atmosfera bosimining odamga ta'siri, tirik organizmlar tomonidan ishlatilishi haqida ma'ruzalar tayyorladilar, atmosfera bosimi o‘zgarganda o‘zini qanday tutish kerakligi haqidagi savollarga javob berdilar.”Nazariyotchilar’’qon bosimini o‘lchashda turbulent oqim paydo qilib,birinchi tovushni sistolik bosimni bildirishi haqida fikrlarni bildirdilar.[10,55]

Har bir guruh taqdimotidan so‘ng ma'ruzachilar eng muhimlarini qisqacha ajratib ko‘rsatishadi, savollarga javob berishadi. Biz daftarga bir nechta jumlalarni yozdik. Albatta, guruhda dangasa, o‘qishni istamaydigan yigitlar bor, lekin darsdagi nutqda guruhdagi barcha yigitlarning ishtirok etishi shart edi. Guruh a'zolarining chiqishlari davomida qolganlari maxsus mezonlar varaqlarida ularni baholadilar. Shunday qilib, biz birgalikda dars mavzusi ustida ishladik.[12,23]

Ushbu texnologiyadan foydalanishning ijobiy tomonlari va qiyinchiliklarini ta'kidlash kerak.

Ijobiy tomonlari quyidagilar:

- ❖ nutqni tayyorlashda talabalarning faol kognitiv faoliyati uchun sharoitlar yaratiladi, bu tayyor shakldagi bilimlarni passiv o‘zlashtirishdan ko‘ra yaxshiroq natija beradi;
- ❖ o‘quv tadqiqot faoliyatida tengdoshlari va kattalar (o‘qituvchi) bilan hamkorlik qilish ko‘nikmalari shakllantiriladi;
- ❖ mustaqil axborot va kognitiv faoliyatga (axborotni izlash, tahlil qilish, rejalashtirish va tanlash qobiliyati, turli axborot manbalari bilan ishlash malakasini egallash) tayyorligi va qobiliyatini rivojlantiradi;
- ❖ spektakl davomida yigitlar og'zaki nutqni rivojlantiradilar, savol berish va javob berishni, faktlarni tahlil qilishni, hodisalarning sabablarini topishni o‘rganadilar;

❖ muloqot qobiliyatlarini rivojlantirish: guruhda ishlash qobiliyati, butun guruhning muvaffaqiyati yoki muvaffaqiyatsizligi uchun javobgar bo‘lish;

❖ bunday darsda ishlash talabalarda o‘z qobiliyatlariga, muvaffaqiyatga erishish imkoniyatiga ishonchni rivojlantiradi;

❖ Baholash va o‘z-o‘zini baholash ko‘nikmalarini rivojlantirish.

Ammo qiyinchiliklar ham bor:

❖ o‘qituvchi darsda har bir talabaning sinf ishiga qiziqish muhitini yaratishi, talabalarni xato qilishdan qo‘rqmasdan o‘z fikrlarini bildirishga undashi kerak;

❖ o‘qituvchi o‘quv jarayonining to‘laqonli ishtirokchisi, talabalarning yordamchisi va bu yangi rolni engish oson emas (axir, o‘qituvchilar ko‘pincha diktatorlardir);

❖ natijani oldindan bashorat qilish, ishlab chiqilgan reja asosida harakat qilish mumkin emas.

Va shunga qaramay, hamkorlik, birgalikdagi harakatlar orqali bilim almashish o‘z samarasini beradi. Zero, aynan ular orqali shaxs ongini o‘zgartirish jarayoni sodir bo‘ladi.[11,74]

Talabaga yo‘naltirilgan texnologiyaning maqsadi talabaning shaxsiy yutuqlari bo‘lib, ular talabaning ta’lim jarayonidagi kompetentsiya darajasi bilan bog‘liq. Ro‘yxatda keltirilgan ijobiy natijalar turli xil kompetensiyalarni shakllantirishga imkon beradi: ta'lim va kognitiv, kommunikativ, axborot, sog'liqni saqlash.

Sinov texnologiyalari. O‘quv amaliyotida test asosidagi topshiriqlardan keng foydalaniladi. Ular darsning turli bosqichlarida, har xil turdagi darslarni o‘tkazishda, individual, guruh va frontal ish jarayonida, boshqa vositalar va o‘qitish usullari bilan birgalikda qo‘llaniladi. Bugungi kunda har xil turdagi testlar mavjud. Mavzu bo‘yicha testlarni butun mavzuni o‘rganib chiqqandan keyin o‘tkazish juda qulay. Sinov natijasida talaba materialni qanchalik yaxshi, to‘liq, ongli ravishda o‘zlashtirganini ko‘rish mumkin[6,45].

O‘qituvchining o‘zi tomonidan yaratilgan testlar bilim sifatini samarali aniqlash, har bir o‘quvchining xususiyatlarini hisobga olgan holda topshiriqlarni individuallashtirish imkonini beradi. Test topshiriqlarini darsning maqsadlarini, o‘rganilayotgan materialning o‘ziga xosligini, kognitiv imkoniyatlarini va talabalarning tayyorgarlik darajasini hisobga olgan holda tuzaman. Shuning uchun men har bir guruh uchun ko‘nikma va bilimlarni rivojlantirishga, bilimlarni mustahkamlashga qaratilgan testlar tuzdim.

Test texnologiyasi talabalar bilimini nazorat qilishda yordam beradi. Sinov natijalarni tekshirishda sub'ektiv omilni ta'minlaydi, shuningdek, bolalarda mantiqiy fikrlash va diqqatni rivojlantiradi.

Test topshiriqlari murakkablik darajasi va javob variantlari shaklida farqlanadi. Test topshiriqlaridan foydalanish talabalarning bilim qobiliyati darajasini hisobga olgan holda o‘rganishni differentsiallashtirish va individuallashtirish imkonini beradi.[10,22]

Xitoy donoligi: "Eshityapman - unutaman, ko‘raman - eslayman, qilaman - o‘zlashtiraman". O‘qituvchi sifatidagi vazifam talabalarning darsda olgan bilimlari ularning o‘z izlanishlari natijasi bo‘ladigan tarzda o‘quv faoliyatini tashkil etishdan iborat. Ammo bu izlanishlar talabalarni boshqarish, ularning bilim faolligini rivojlantirish bilan birga tashkil etilishi kerak.

Ta'lim jarayonida zamonaviy pedagogik texnologiyalar va ularning elementlaridan foydalanish bo‘yicha tizimli ishlar o‘quv jarayonining samaradorligini oshirishga imkon beradi,tibbiyot institutlarida fizikani o‘qitishda eng yaxshi natijaga erishishga yordam beradi, fanga kognitiv qiziqishni oshiradi. fan bo‘yicha akademik ko‘rsatkichlar Yagona davlat imtihonlari natijalariga ko‘ra ham, test natijalariga ko‘ra ham 100% ni tashkil etadi, talabalar fan haftaliklarida faol ishtirok etadilar, olimpiadalarda qatnashadilar.[8,26]

Interaktiv ("Inter" - o‘zaro, "act" - harakat qilish) - o‘zaro aloqada bo‘lishni anglatadi, suhbat, suhbat tarzida bo‘ladi. Interfaol va faol usullarning umumiy tomonlari ko‘p. Faol usullardan farqli o‘laroq, interfaol talabalarning nafaqat o‘qituvchi bilan, balki bir-biri bilan ham kengroq o‘zaro munosabatiga va o‘quv jarayonida talabalar faoliyatining ustunligiga qaratilgan.

Interfaol texnologiyalar - bu o‘quv jarayonini shunday tashkil etishki, unda talabaning passiv roli mumkin emas, tom ma'noda barcha talabalar o‘quv jarayoniga jalb qilinadi. O‘quv materialini o‘zlashtirish jarayonida talabalarning birgalikdagi faoliyati har kimning o‘z shaxsiy hissasini qo‘shishini, bilim, g'oyalar, faoliyat usullari almashishini anglatadi.

Bularning barchasi xayrixohlik va o‘zaro qo‘llab-quvvatlash muhitida sodir bo‘ladi, bu talabalarga nafaqat yangi bilimlarni olish, balki ularning muloqot qobiliyatlarini rivojlantirishga imkon beradi: boshqasining fikrini tinglash, turli nuqtai nazarlarni tortish va baholash, ishtirok etish qobiliyati. muhokama qiladi va birgalikda qaror qabul qiladi. Interfaol texnologiyalar talabalar o‘rtasida hissiy aloqalarni o‘rnatishga yordam beradi, ularni jamoada ishlashga o‘rgatadi, maktab talabalarining asabiy yukini engillashtiradi, xavfsizlik hissi, o‘zaro tushunish va o‘z muvaffaqiyatlarini his qilishga yordam beradi.

Interfaol ta'lim - bu kognitiv faoliyatni tashkil etishning maxsus shakli. U o‘zaro tushunishga, jarayonning har bir ishtirokchisi uchun muhim bo‘lgan muammolarni birgalikda hal qilishga olib keladigan dialog aloqasini rivojlantirishni o‘z ichiga oladi.[12,24]

Interfaol ta'lim texnologiyalarining turlari. Interfaol ta'lim texnologiyalari innovatsion texnologiyalar qatoriga kiradi. Ularning ta'lim jarayoniga tatbiq etilishi faollashtirish vazifalarini hal qilishga yordam beradi kognitiv faollik, muloqot qobiliyatlarini shakllantirish, o‘qitishda mustaqil ishlarning ulushini oshirish**.**

Interfaol texnologiyalarning tasnifini berish qiyin, chunki ularning ko‘pchiligi bir nechta texnikalarning integratsiyasi bo‘lib, ularni asosan ikkita katta guruhga bo‘lish mumkin:

• guruh - kichik guruhlar a'zolarining o‘zaro ta'siri;

• frontal - butun guruh, butun jamoaning o‘zaro ta'siri. Guruh texnologiyalari:

1. Juftlikda ishlash
2. Uchliklarda ishlash
3. O‘zgaruvchan uchlik
4. 2*2=4
5. Karusel
6. Kichik guruhlarda ishlash
7. Akvarium
8. Loyiha usuli
9. Ko‘p bosqichli topshiriqlar
10. Trening
11. Tadqiqot faoliyati
12. Mantiqiy vazifalar
13. Rolli o‘yin
14. Ishbilarmonlik o‘yini
15. Munozara.

Old texnologiyalar:

1. Katta doira
2. Mikrofon
3. Tugallanmagan gap
4. Dilemma tahlili
5. Jigso
6. Aqliy hujum
7. Klaster tuzish
8. Rolli o‘yin
9. Munozara
10. Dilemma yechish
11. Munozara
12. Keys.

Keling, ulardan ba'zilarini tasvirlab beraylik:

Aqliy hujum - jamoaviy muhokama qilish, barcha talabalarning fikrini ifodalash usuli. Yangi texnik g'oyalar va yechimlarni izlashning kollektiv usuli. Aqliy hujumning maqsadi cheklangan vaqt ichida (odatda 20-40 daqiqa) ko‘p sonli turli g'oyalar va takliflarni olishdir. Aqliy hujum ikki bosqichdan iborat.Bu usuldan barcha amaliy darslarda foydalansa bo‘ladi.[13,31]

G'oyalarni shakllantirish va ularni keyingi baholash. Aqliy hujum usulining oqilona asosi odamlar guruhida paydo bo‘ladigan assotsiativ qatorlarning tubdan oldindan aytib bo‘lmaydiganligi, odamlarning mavjudligi tufayli uzoq assotsiativ aloqalarning paydo bo‘lishi natijasida yuzaga keladigan tasodifiylikni qo‘llash orqali evristikani kuchaytirishdan iborat. guruhdagi turli kasbiy yo‘nalishlar.[5,14]

Aqliy hujumning turlari mavjud: to‘g'ridan-to‘g'ri aqliy hujum, teskari aqliy hujum (texnik tizimdagi kamchiliklarni qidirish), ikki tomonlama aqliy hujum, aqliy hujumning kombinatsiyalangan turlari.

Aqliy hujum usulining hissiy asosi baholashni taqiqlash va eng nostandart ifodalarni rag'batlantirish natijasida hissiy inertsiya to‘sig'ini bekor qilish hisoblanadi. Sifatli yangi g'oyalarni olish uchun zarur bo‘lgan yuqori baholangan psixologik muhitni yaratish do‘stona, do‘stona muhitda amalga oshiriladi. Rahbar katta rol o‘ynaydi, u fikrlarni keltirib chiqaradigan kutilmagan harakatni boshqarishning moslashuvchan darajasiga ega bo‘lishi kerak, shuningdek, o‘zining aql-zakovati va do‘stona munosabati bilan psixologik ahamiyatga ega bo‘lishining paydo bo‘lishiga sabab bo‘lishi va unga yordam berishi kerak.

“Aqliy hujum” usuli eng ko‘p talabalarni funktsional faoliyatga jalb qilish imkonini beradi. Taqdim etilgan usuldan foydalanish darsning turli bosqichlarida bo‘lishi mumkin: eng yangi bilimlarni joriy qilish, bilimlarni o‘zlashtirish xususiyatini oraliq nazorat qilish, olingan bilimlarni mustahkamlash (kursning aniq mavzusi bo‘yicha umumiy darsda).

Klaster tuzish - tematik guruhning kalit so‘zini aniqlash. Texnika qo‘ng'iroq bosqichida ham, aks ettirish bosqichida ham qo‘llaniladi. Texnikaning mohiyati shundan iboratki, matnda tasvirlangan har qanday tushuncha, hodisa, hodisaga tegishli ma'lumotlar klasterlar (klasterlar) shaklida tizimlashtirilgan. Markazda asosiy tushuncha joylashgan. Keyingi assotsiatsiyalar, talabalar mantiqiy ravishda asosiy tushuncha bilan bog'lanadi. Natijada o‘rganilayotgan mavzu bo‘yicha ma'lumotnoma xulosasi paydo bo‘ladi.

Rolli o‘yin - bu interaktiv usul bo‘lib, hayot va kasbiy vaziyatning maxsus tashkil etilgan va tartibga solinadigan "yashashi" orqali o‘z tajribangizni o‘rganish imkonini beradi.[11,54]

Zamonaviy pedagogik texnologiyalar orasida talabalarning loyiha faoliyati, bizning nuqtai nazarimizdan, ta'lim maqsadlariga - asosiy kompetensiyalarni shakllantirishga eng mos keladi. Rejalar usulini shaxsga yo‘naltirilgan rivojlantiruvchi texnologiyalardan biri sifatida ko‘rib chiqishga ruxsat beriladi, buning asosida o‘quvchilarning kognitiv qobiliyatlarini, ijodiy tashabbusini, yolg'iz fikrlash san'atini shakllantirish, qiyinchiliklarni topish va hal qilish, o‘zingizni ma'lumot joyida identifikatsiyalash, o‘z samaradorligi natijalarini bashorat qilish va baholash san'ati qo‘yiladi. Yo‘l rejalari doimiy ravishda mustaqil faoliyatga qaratilgan talabalar- shaxsiy,juftlik,ommaviy, o’quvchilar ma’lum bir segment harakatida bajaradilar.

Bu usul haqiqatan ham muhim muammo (amaliy, ilmiy, ijodiy, hayotiy) mavjud bo‘lganda qo‘llaniladi, uni hal qilish tadqiqot izlashni talab qiladi (E.S.Po‘lat). Zamonaviy sharoitda ta'lim muassasasi bitiruvchisi o‘zgaruvchan hayotiy vaziyatlarga, shu jumladan kasbiy faoliyatga moslashish uchun keng bilimga ega bo‘lishi, ularni o‘z atrofidagi hodisalarni tushuntirish uchun birlashtirish va qo‘llash qobiliyatiga ega bo‘lishi kerak. Bularning barchasi, ehtimol, dizayn samaradorligini, haqiqiy yo‘nalish rejalarini qo‘llash zarurligini kuchaytiradi. Talabalar tomonidan real samaradorlikning teskari tajribasi mavjud bo‘lish imkoniyatiga ega, kundalik hayotda, ishlab chiqarishda yuzaga keladigan muammolarni hal qilishda qo‘llaniladi[13,85].

Amaliyotga yo‘naltirilgan topshiriqlar taqdim etilgan bilim sohasini o‘rganish uchun motivatsiyani oshirish orqali o‘quv jarayonining qaytishini oshiradi, bu faqat talabalar uchun shaxsan muhim bo‘lgan mezonlar bo‘yicha amalga oshiriladi.

Asosiy natijasi haqiqatga erishish bo‘lgan ta'lim va tadqiqot faoliyatidan farqli o‘laroq, loyiha ustidagi ish muammoni har tomonlama va tizimli o‘rganishga qaratilgan bo‘lib, amaliy natija - o‘quv mahsulotini olishni o‘z ichiga oladi. Mahsulot quyidagilar bo‘lishi mumkin: videofilm, albom, afisha, gazeta maqolasi, qo‘llanma, teatr haqiqiy sahnalashtirish, o‘yin (sport, biznes), veb-sayt va boshqalar. Loyiha faoliyati hisobotlar, tezislar, tadqiqot va boshqa ijodiy faoliyatni tayyorlashni o‘z ichiga oladi.[2,14]

Rejani amalga oshirish jarayonida talabalar nafaqat o‘quv, balki o‘quv, uslubiy, ilmiy va ma'lumotnoma adabiyotlaridan ham foydalanadilar. O‘qituvchining roli kerak bo‘lganda brifing jarayonini nazorat qilish, maslahat berish va boshqarish uchun birlashtirilgan. Loyihani amalga oshirish jarayonida talaba faol kognitiv ijodiy jarayonda ishtirok etadi; shu bilan birga, fan bo‘yicha mavjud bilimlarni mustahkamlash ham, yangi bilimlarni o‘zlashtirish ham sodir bo‘ladi. Bundan tashqari, fan bo‘yicha kompetentsiyalar shakllanadi: tadqiqot (qidiruv), kommunikativ, tashkiliy va boshqaruv, fikrlash, jamoada ishlash ko‘nikmalari va boshqalar.

Oliy ta'limining asosiy maqsadi - talabani har xil turdagi qimmatli inson faoliyatiga: o‘qish, bilim, muloqot, kasbiy va mehnat tanlash, shaxsiy o‘zini o‘zi rivojlantirish, qadriyat yo‘nalishlari, ma'noni qidirishga jalb qilish orqali uni barkamol shaxs sifatida rivojlantirishdir. Hayotdan, ushbu pozitsiyalardan ta'lim nafaqat ma'lum bir bilim miqdori va tegishli ko‘nikma va malakalar tizimini o‘zlashtirish jarayoni, balki kompetentsiyalarni o‘zlashtirish jarayoni sifatida ham ko‘riladi.[1,42]

Shaxsni rivojlantirish, uning potentsial ichki qobiliyatlarini ochib berish vositasi mustaqil bilim va aqliy faoliyatdir. Shuning uchun o‘qituvchining vazifasi darsda zamonaviy interfaol texnologiyalar yordamida amalga oshiriladigan bunday faollikni ta'minlashdan iborat. Bunda talabaning o‘zi bilimga yo‘l ochadi. Bilimlarni o‘zlashtirish uning faoliyati natijasidir.

Interfaol ta'lim zamonaviy o‘quv jarayonining dolzarb ta'lim ehtiyojlariga mos keladigan faol kognitiv pozitsiyasini shakllantirishga imkon beradi. Ilmiy-ijtimoiy taraqqiyot o‘qituvchining mehnat sharoiti va faoliyati mazmunini tez va tubdan o‘zgartiradi.

Xulosa. Yuqorida aytilganlarning barchasidan xulosa qilishimiz mumkinki, interfaol ta'limning asosiy maqsadi deyarli barcha talabalar jalb qilinadigan shunday o‘quv jarayonini yaratish va tashkil etishdir. Agar har bir talaba o‘zining shaxsiy hissasini qo‘shsa, talabalar o‘rtasida xayrixohlik va o‘zaro tushunish

sharoitida fikr va bilim almashuvi bo‘lsa, demak, qo‘shma faoliyat boshlandi, bu nafaqat yangi bilim olishga, balki o‘tishga ham imkon beradi.

Kommunikativ UUD jamoat professionalligi va boshqa odamlarning, aloqa sheriklarining pozitsiyasini hisobga olishni kafolatlaydi; tinglash va suhbatga kirish qobiliyati; muammolarni jamoaviy muhokama qilishda ishtirok etish; tengdoshlar toifasiga qo‘shiling va tengdoshlar va kattalar bilan samarali muloqot va hamkorlikni yo‘lga qo‘ying.

Guruhdagi interaktiv faoliyat muloqotni tashkil etish va rivojlantirishni o‘z ichiga oladi, bu o‘zaro tushunishga, o‘zaro ta'sirga, har bir ishtirokchi uchun umumiy, ammo muhim vazifalarni birgalikda hal qilishga olib keladi.

Interaktiv bir ma'ruzachi va bir fikrning boshqasidan ustunligini istisno qiladi. Interfaol ta'lim jarayonida talabalar tanqidiy fikrlashni, vaziyatlar va tegishli ma'lumotlarni tahlil qilish asosida murakkab muammolarni hal qilishni o‘rganadilar, men uchun muqobil variantlarni ko‘rib chiqadilar. asoslangan qarorlar qabul qilish, muhokamalarda ishtirok etish, boshqa odamlar bilan muloqot qilish. Buning uchun darslarda yakkama-yakka, juftlik va guruh ishlari tashkil etiladi, ilmiy-tadqiqot loyihalari, rolli o‘yinlardan foydalaniladi, hujjatlar va turli axborot manbalari bilan ish olib boriladi, ijodiy ishlardan foydalaniladi.

Adabiyotlar:

1. Вахидов Т.С. Вагабов И.И. Методологические основы преподавания физики в средней школе. Баку: - 2008г,125с.
2. Балаш В.А., “Задачи по физике и методы их решения”, М.:-1983.
3. Герлингер Е. В. Особенности проведения нестандартных уроков // Журнал «Молодой ученый» 2016,№28,с. 858-860.
4. Бушок Г. Ф., Венгер Е. Ф. “Методика преподавания общей физики в высшей школе”. Киев:- 2000.
5. Дорфман Я.Г. Всемирная история физики: с начала до XVIII. М.1974.
6. Зарукина Е.В, Логинова Н.А., Новик М.М. Активные методы обучения: рекомендации по разработке и применению: учеб-метод. пособие / СПб.: СПбГИЭУ, 2010. Методическая работа, 59 с.
7. Исмаилов И.И. Применение новейших информационных технологий в преподавании физики. Баку: - 2008г,45с.
8. Под редакцией Е.С. Полат. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования. - М.: 2003,224с.
9. Под.редакцией Бадарча Дендева Институт ЮНЕСКО по информационным технологиям в образовании /Информационные и коммуникационные технологии в образовании: монография/– М.:- ИИТО ЮНЕСКО, 2013,321с. 8.
10. Под ред. Н. В. Бардовской:«Современные образовательные технологии», учебное пособие/ / 2-е изд.М.КНОРУС, 2011,432с
11. Суворова Н. А.Интерактивное обучение: Новые подходы М.:- 2005;167с. 7.
12. Перегудов Ф.И., Тарасенко Ф.П. “Введение в системный анализ” М.:- 1989.
13. Хуторская, Хуторский. «Личностно – ориентированная педагогика. Гомель:-2006.

FIZIKA FANINI O‘QITISHDA INNOVATSION TEXNOLOGIYALARNING TUTGAN O‘RNI

Mamajonov Xoshimjon Abdumalikovich,
Toshkent irrigatsiya va qishloq xo‘jaligini mexanizatsiyalash muhandislari instituti” Milliy tadqiqot universiteti “International House - Tashkent” akademik litseyining fizika fani bosh o’qituvchisi

Ushbu maqolada fizika fanini o‘qitishda innovatsion texnologiyalarning o‘rni haqida so‘z borgan bo`lib, pedagogik ma’lumotlarga tayangan holda, mavjud ilmiy adabiyotlar asosida muammolar tahlil qilingan va fizika fanini o‘qitishda innovatsion texnologiyalarning o‘rni bo‘yicha mavjud o‘ziga xos jihatlar to`g`risida fikr yuritilgan.

Kalit so`zlar: *texnologiya, innovatsiya, fizika, pedagogik texnologiyalar, elektron o‘quv adabiyotlari, elektron darslik, virtual laboratoriya stendlari, 3D animatsiya, multimediya.*

РОЛЬ ИННОВАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ПРЕПОДАВАНИИ ФИЗИКИ

В данной статье говорится о роли инновационных технологий в обучении физике, на основе педагогических данных анализируются проблемы на основе существующей научной литературы, и рассматриваются конкретные аспекты роли инновационных технологий в обучении физике.

Ключевые слова: *технологии, инновации, физика, педагогические технологии, электронная учебная литература, электронный учебник, виртуальные лабораторные стенды, 3D-анимация, мультимедиа.*

THE ROLE OF INNOVATIVE TECHNOLOGIES IN TEACHING PHYSICS

This article talks about the role of innovative technologies in teaching physics, based on pedagogical data, problems are analyzed on the basis of existing scientific literature, and the role of innovative technologies in teaching physics. specific aspects were discussed.

Key words: *technology, innovation, physics, pedagogical technologies, electronic educational literature, electronic textbook, virtual laboratory stands, 3D animation, multimedia.*

Kirish. Fizika fani bizni atrofimizdagi dunyoni, nafaqat dunyoni, boringki, butun texnologiyani qanday ishlashini tushunishga yordam beradi. Shuningdek, Fizika bizga koinotni tartibga solishga yordam beradi. U asoslar bilan shug‘ullanadi va bir -biriga o‘xshamaydigan hodisalar o‘rtasidagi bog‘liqlikni ko‘rishga yordam beradi. Fizika bizga ijodkorlikni ifoda etishga, dunyoni yangicha ko‘rishga va keyin uni o‘zgartirishga yordam beradigan kuchli yo‘nalishlar beradi. Fizika ma’lumotni tahlil qilish va fan, muhandislik va tibbiyot, shuningdek, iqtisod, moliya, menejment, huquq va davlat siyosatidagi muammolarni hal qilish uchun zarur bo‘lgan miqdoriy va analitik ko‘nikmalarni beradi. Fizika eng zamonaviy texnologiyalarning asosi bo‘lib, ilmiy, muhandislik va tibbiy tadqiqotlar va ishlanmalarda ishlatiladigan asboblar va asboblar uchun asosdir. Ishlab chiqarishda fizikaga asoslangan texnologiyalar ustunlik qiladi.

Axborot - kommunikatsion texnologiyalarini ta’lim jarayoniga qo‘llash hozirgi vaqtdagi eng dolzarb muammolaridan biri bo‘lib kelmoqda, sababi har bir sohada o‘rganish, izlanish va tajriba orttirish uchun turli usullardan foydalanish kerak bo‘ladi. Shuning uchun bog‘chadan tortib to yuqori saviyadagi ishlarni o‘rganishda hozir yangi axborot - kommunikatsion texnologiyalaridan foydalanish maqsadga muvofiqdir [1].

Ta’lim jarayonlarida zamonaviy axborot texnologiyalardan foydalangan holda darslarni tashkillashtirish uchun maxsus dasturiy ta’minotlar bo‘lishi kerak. Bugungi kunda o‘qitishning an’anaviy ko‘rinishidan farq qiladigan zamonaviy axborot texnologiyalarini qo‘llash orqali o‘qitishni tashkil etish yuqori samaradorlikka erishishga imkoniyat yaratadi. Fizika fanini o‘qitish borasida o‘quvchilar ongida nazariy modelning tasavvurlarini shakllantirish, hodisalar va jarayonlar bilan tanishtirishning samarali metodlarini ishlab chiqish muhimdir. Fizik va astronomiya jarayonlarni kompyuterda modellashtirish uchun informatsion texnologiyaga oid bilimlardan keng foydalaniladi [2].

Adabiyotlar tahlili va metodologiya.

XXI asr bo’sag’asida kompyuterlashtirish yuqori cho’qqilarni egallagan bir vaqtda, fanlarni kompyuter dasturlari orqali o’qitishni davr talab qilmoqda. O’quv jarayonida kompyuterlashtirish katta jadallik bilan kirib kelmoqda. Kompyuter dasturlari orqali fizik tajribalarni, effektlarni va hodisalarni namoyish qilish mumkin. Kompyuterdan bilim berishda, olgan bilimlarni nazorat qilishda, fizikadan masalalar yechishda va laboratoriyada keng foydalanish mumkin. An’anaviy laboratoriyalar, ularga dunyoning moddiyligi haqida ishonch shakllanadi, dunyoning o’rganishda insonning imkoniyatlari katta ekanini bilib oladilar. Natijada ta’lim oluvchilarning mantiqiy jikrlashlari va bilish qobiliyatlari rivojlanib boradi.

Turli xil fizik qonuniyatlarni o’rgatuvchi, parametrlar o’rtasidagi parametrlar o’rtasidagi bog’lanishni o’rgatuvchi grafiklarni chizuvchi fizik jarayonlarni tabiatga ro’y berishiga yaqin tarzda amalga oshiruvchi kompyuter dasturlari keyingi vaqtda ko’plab tuzilmoqda. Bunday dasturlardan fizika fanini o’qitishda ham foydalanib kelinmoqda.

Umumiy fizika kursi materiali hajm jihatdan katta. Bu materiallarning bo’limlari bo’yicha o’qitishda kompyuterdan foydalanish afzalroq bo’lgan materialni tanlab olish lozim. Masalan, fizikaning “atom va yadro fizikasi” bo’limining o’zidagina o’lchovi angstrem tartibida atom va elementar zarralar o’rtasidagi jarayonlarni tajribalarni an’anaviy laboratoriya sharoitida kuzatib bo’lmaydi. Chunki odamning ko’rish qobiliyati 8 -10 sm o’lchovidagi nozik majmuani ko’rishga qodir emas. Vaholanki, bu jarayonlarni kompyuterda multiplikatsiya tarzida kuzatish mumkin.

Tahlil va natijalar.

Malakali fizika o‘qituvchilari bo‘lmagan maktablar o‘z o‘quvchilarini kelajakda ular erishishi mumkin bo‘lgan yaxshi kasb egasi bo’lishdan uzib qo‘yadi. Fizikani o‘qiyotgan talabalar SAT, MCAT va GRE testlarini yaxshiroq bajaradilar. Fizika mutaxassisliklari MCAT -da bio yoki kimyo fanlariga qaraganda yaxshiroq ishlaydi. Chunki, ushbu elektron vositalarni ta’lim muassasalarida fanni o‘qitishda fizik jarayonlarni, elektron darsliklar, animatsiyalar, virtual laboratoriya va tajribalarni tinglovchilarga dars davomida ko‘rsatib borilmoqda. Jumladan, Favqulodda vaziyatlar vazirligi Akademiyasida ham ta’lim jarayonida mavjud barcha fanlarning, ma’ruza laboratoriya va amaliy mashg‘ulotlarida yangi zamonaviy texnologiyalar va asbob-uskunalar, ya’ni raqamli o‘lchash asboblari, vertual laboratoriyalar, animatsiyalar, elektron darsliklar, hamda ular asosidagi multimediya vositalardan foydalanish keng yo‘lga qo‘yilgan va undan tashqari vebsaytlarning samarali tashkil qilinishi, ta’lim-tarbiya samaradorligini oshirishda ham maktabda o‘tkazilayotgan turli xil ilmiy-amaliy, ma’naviy-ma’rifiy anjumanlarning ahamiyati katta bo‘lmoqda [3].

Fizika bo‘yicha mutaxassislik nafaqat fizika, balki barcha muhandislik va axborot/informatika fanlari bo‘yicha aspiranturaga mukammal tayyorgarlikni ta’minlaydi; hayot fanlari, shu jumladan, molekulyar biologiya, genetika va neyrobiologiya; yer, atmosfera; iqtisod va moliya; va davlat siyosati va jurnalistikada asqatadigan sohadir. Siz fizikasiz muhandis yoki shifokor bo‘lolmaysiz; o‘qituvchilik bilan shug‘ullanish ehtimoli kamroq; sizning video o‘yinlaringiz zerikarli bo‘ladi va animatsion filmlaringiz haqiqiy ko‘rinmaydi; Sizning global isish haqidagi siyosat qarorlaringiz unchalik ahamiyatli bo‘lmaydi. Fiziklar uchun maxsus so‘raladigan ish e’lonlari soni, masalan, muhandislarnikidan kichikroq bo‘lsa-da, fizika bo‘yicha malakaga ega bo‘lganlar uchun mehnat bozori har xil va har doim kuchli. Fizika miqdoriy, tahliliy tafakkurni rivojlantirganligi sababli, fiziklar boshqa texnik mutaxassislarga qaraganda yuqori boshqaruv va siyosat lavozimlarida bo‘lish ehtimoli ko‘proq faoliyat yuritishadi. AQSh hukumatidagi ilm -fan bilan bog‘liq uchta yuqori lavozimdan ikkitasi - energiya vaziri va Oq uyning fan va texnologiya siyosati idorasi direktori - hozirda fiziklardir. Hammamiz, shu jumladan, professional fiziklar, - o‘rta maxsus ta’lim tizmidagi fizika kurslarini qiyin deb bilamiz, chunki ular bizdan ko‘plab kasblar bo‘yicha, fizika bo‘yicha o‘qitishni qimmatli qiladigan ko‘plab tushunchalar va ko‘nikmalarni o‘zlashtirishni talab qiladi. Bu shuni anglatadiki, tarix yoki psixologiya yoki kompyuter dasturlash kabi boshqa fanlarga qaraganda, fizikani kollejdan keyin (mustaqil yoki ish joyida) o‘rganish ancha qiyin [4].

Hozirgi kunda turli mavzularda virtual laboratoriya ishlariga ko‘proq e’tibor berilmoqda. Berilayotgan haqiqiy laboratoriya ishini butunlay o‘zgartirmasdan, faqat ularni to‘ldirilishi kerak. Bundan tashqari, virtual laboratoriya mashg‘ulotlari faqat talaba haqiqiy qurilmalar bilan tanishgandan so‘ng mashg‘ulotlarda qo‘llanilishi kerak. Fizikada laboratoriya ishi dasturning asosiy bo‘limlariga bo‘lingan. Laboratoriya ishlarining 3D variantlari mavjud. Virtual laboratoriya - bu haqiqiy o‘rnatish bilan bevosita aloqada bo‘lmasdan yoki uning to‘liq yo‘qligida eksperiment o‘tkazishga imkon beradigan apparat-dasturiy kompleks. Bunday holda, “virtual laboratoriya” va “virtual masofaviy laboratoriya” tushunchalarini farqlash kerak. Virtual laboratoriya asosi - kompyuter dasturi yoki muayyan jarayonlarni kompyuterda modellashtirishni amalga oshiradigan tegishli dasturlar majmui hisoblanadi. Masofaviy virtual laboratoriya - bu turli ilmiy markazlarga tegishli bo‘lgan va internet orqali o‘zaro manfaatli hamkorlik aloqalari bilan

bog‘liq bo‘lgan bir necha olimlarning guruhli tashkiliy tuzilmasi. An’anaviy laboratoriya ishi bilan taqqoslaganda, virtual laboratoriya ishi bir nechta afzalliklarga ega [5].

Birinchidan, qimmat uskunalar va xavfli radioaktiv materiallarni sotib olishning hojati yo‘q. Masalan, kvant yoki atom yoki yadroviy fizikadagi laboratoriya ishlari uchun maxsus jihozlangan laboratoriyalar talab etiladi. Virtual laboratoriya ishi esa fotoelektrik effekt, Ruterfordning alfa zarralarini tarqalish tajribasi, kristall panjarasini elektron tarqalish orqali aniqlash, gaz qonuniyatlarini o‘rganish, yadroviy reaktorlar va boshqalar kabi hodisalarni o‘rganishga imkon beradi.

Ikkinchidan, laboratoriyada kursi mavjud bo‘lmagan jarayonlarni taqlid qilish mumkin. Xususan, molekulyar fizika va termodinamikadagi klassik laboratoriya ishlarining aksariyati yopiq tizimlar bo‘lib, ularning chiqishida ma’lum miqdordagi elektr miqdorlari o‘lchanadi, shundan kerakli miqdorlar elektrodinamika va termodinamika tenglamalari yordamida hisoblab chiqiladi. Ta’lim tizimida multimediyali elektron o‘quv adabiyotlar, ma’ruzalar, virtual labaratoriya ishlari, har xil animatsion dasturlar va yana boshqa ishlarni yaratishda kerak bo‘ladigan maxsus dasturlar mavjud. Fizik jarayonlarni modellashtirish imkoniyatini beradigan dasturlarga: Origin, MathCad, MatLab, Maple, Crocodile Physics, Electronics, Workbench, Interactive Physics va boshqa dastur paketlarini misol keltirish mumkin. Shu bilan birga tayyor ochiq kodli Phet pedagogik dasduriy ta’minoti ham mavjuddir. Phet pedagogik dasturiy paketini Kalorada uinversiteti olimlari tomonidan ishlab chiqilgan va keng ommoga ochiq kod bilan tarqatilgan. Bu dastur paketining afzalliklari juda ko‘p bo‘lib shulardan:

- laboratoriya sharoitida amalga oshira olmaydigan fizik, matematik, kimyoviy va biologik jarayonlarni modellashtirilgan holatda kuzatishimiz mumkin;
- bu ishlarni amalga oshirishimiz uchun real va va ortiqcha resurs talab qilinmaydi (modellashtirilgan ishlarni qayta va qayta kompyuterda bajarishimiz mumkin);
- dastur ilovasini bir marta o‘rnatib offlayn ko‘rinishida foydalanaverishimiz mumkin;
- dasturning kompyuter versiyasi bilan bir qatorda mobil versiyasi ham mavjuddir [6].

Bu pedagogik daturiy vositalar yordamida o‘rganuvchi o‘quvchilar istalgan paytda fizik jarayonlarni to‘xtatib qo‘yishi, orqaga qaytarishi hamda dastlabki parametrlarni o‘zgartirib jarayonning ishtirokchisidek his qilishi mumkin. Fizik jarayonni o‘rganish, albatta, ma’lum bir model, ya’ni mazkur jarayonning mavhumlashtirilgan, soddalashtirilgan obrazi asosida olib boriladi. Real fizik jarayonning immitatsion kompyuter modelini yaratishda ma’lum bir model asos qilib olinadi [7].

Xulosa. Xulosa qilib aytadigan bo`lsak, bugungi kun fizika o‘qituvchisi oldida turgan dolzarb muammolardan biri ta’limning zamonaviy texnologiyalarini loyihalash va uni o‘qitish amaliyotida qo‘llashdir. Fizika o‘qituvchisi o‘quvchilarga fizika fanidan zaruriy bilimlarni beribgina qolmay, ularda fanga nisbatan qiziqish uyg‘ota olishlari kerakki, natijada bu sohada yaxshi mutaxassis, yetuk kadrlar etishib chiqishiga erishilsin. O‘qituvchi o‘tgan har bir dars boshqa darsdan farq qilishi, bugungi o‘tiladigan dars kechagisiga nisbatan mukammal bo‘lishi kerak.

Shunday ekan, ta’lim jarayoniga zamonoviy texnologiyalarni qo‘llash orqali ta’limning sifat va samaradorligini oshirishimiz mumkin. Fundamental fizik nazariyalarga asosan fizika kursi materiallari to‘g‘ri va yagona sistemaga keltirilgan. Bu esa fan olamidagi barcha ilmiy yo‘nalishlarning g‘oyalari asosidagi ilmiy bilimlar o‘quvchilarning ilmiy dunyoqarashini shakllantirish uchun asos bo‘ladi, degan xulosaga olib keladi.

Adabiyotlar:

1. Имамов Э.З., Каримов Х.Н., Халилов С.С., Имамов А.Э. // Будущее за обучением с активным процессом самообразования студентов. //«Science and innovation» international scientific journal. (ISSN: 2181-3337) 2022. № 5. - С. 479-482. (https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=i5SoNTcAAAAJ&citation_for_view=i5SoNTcAAAAJ:YOwf2qJgpHMC)

2. Karimov Kh.N. // Methods of self-education in teaching students physics using ictinformation and computer technologies. // International Interdisciplinary Research Journal, 11(2), - C. 471–475. (https://giirj.com/index.php/giirj/article/view/4889).

3. Методы использования информационных технологий в изучении физики. Materialien von XVI International wissenschaftliche und praktische Konferenz Modernes wissenschaftliches Potenzial – 2020.

4. Hamidov J.A. Main Components of information Culture in Professional Teacher education in Informatization of Society// Eastern European Scientific Journal.-Germany, 2016. №1. –P.102- 105.

5. Akhmedov E.R. Use Of Interactive Electronic Educational Resources In Professional Training Of Students Of Vocational Education // European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences, 2019 №12.-P.115-1203.

6. Qulboyev Z., Urinov S., Abduraxmonov A. (2021). Texnika yo’nalishidagi oliy o’quv yurtlarida fizikani o’qitishda ta’lim klasteri metodidan foydalanishga doir ba’zi tavsiyalar. Scienceand Education, 2 (11), 939-945.

7. Kakharov S.K., Zhamilov Y.Y. «Opportunities of the formation of students’ competence on alternative energy using training software devices» European science 2020. № 2 (51). Part II. –P. 61-64.

JISMONIY MADANIYAT VA SPORT

JISMONIY TARBIYA VA SPORTNING GLOBAL RIVOJLANISH HOLATI TAHLILI

Axmedov Farrux Shavkatovich,
Samarqand davlat universiteti tadqiqotchisi
a-farrux@samdu.uz

Mazkur maqolada jismoniy tarbiya sportning dunyo miqyosidagi holati tahlil etilgan. Olingan ma’lumotlar shuni tasdiqlaydiki, dunyo miqyosida jismoniy tarbiya va sport jamiyatda tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda. Kelgusida mazkur sohani yanada rivojlantirish va takomillashtirishga ehtiyoj bor.

Kalit so’zlar: *jismoniy tarbiya, sport, rivojlanish, xalqaro tajriba, ommaviylik.*

АНАЛИЗ МИРОВОГО СОСТОЯНИЯ РАЗВИТИЯ ФИЗИЧЕСКОЙ ВОСПИТАНИЯ И СПОРТА

В данной статье анализируется мировое состояние физкультуры и спорта. Полученные данные подтверждают, что физическое воспитание и спорт приобретают всё большее значение в мире. В дальнейшем существует необходимость дальнейшего развития и совершенствования этого направления.

Ключевые слова: *физическое воспитание, спорт, развитие, зарубежный опыт, общественность.*

ANALYSIS OF THE GLOBAL DEVELOPMENT STATE OF PHYSICAL EDUCATION AND SPORTS

This article analyzes the world state of physical culture and sports. The data obtained confirm that physical education and sports are becoming increasingly important in the world. In the future, there is a need for further development and improvement of this direction.

Key words: *physical education, sport, development, foreign experience, public.*

Kirish. Ma’lumki, jismoniy tarbiya va sport rivoji bevosita mazkur sohada faoliyat ko’rsatayotgan mutaxassislar tayyorlash tizimi, ularning bilim, ko’nikma va malakalariga bog’liq. Amaliyotning ko’rsatishicha jismoniy tarbiya va sport sohasidagi kadrlar salohiyati tabiiy ravishda ushbu jabhadagi rivojlanish va taraqqiyotning hal qiluvchi kuchi hisoblanadi.

Bu borada fikr yuritganda bir qator xorijiy davlatlarda kadrlar tayyorlashga doir ma’lumotlarni tahlil qilish zarurati mavjud. Tajribalardan ma’lumki, so’nggi yillarda O’zbekistonda ham ma’lum ma’noda jismoniy tarbiya va sport sohasida kadrlar tayyorlash tizimini isloh qilish va takomillashtirish borasida izchil islohotlar amalga oshirilmoqda [1, 2]. Mazkur me’yoriy-uhuquqiy hajjatlarda qayd etilganidek, ushbu sohada kadrlar tayyorlashda xorijiy tajribalarni hisobga olish, bo’lajak mutaxassislar va tadqiqotchilarning malakasini oshirish vazifasi belgilangan.

JSSTning 2022- yilgi dunyo aholisining jismoniy faollik ko’rsatkichlari bo’yicha yillik hisoboti alohida diqqatga sazovordir. Ushbu manbalarda qayd etilishicha, jismoniy tarbiya orqali insonning jismoniy harakatga bo’lgan ehtiyojini qondirish, uning salomatligini mustahkamlash va umrni uzaytirishga erishish mumkin. Bu bir paytning o’zida turli kasalliklarning oldini olish bilan birga shaxsning psixologik va axloqiy sifatlari, shuningdek, fikrlash, o’rganish va mulohaza yuritish qobiliyatini oshirishi keltirib o’tilgan [3]. Shuningdek, JSSTning 2030-yilgacha jismoniy faollik dasturi va turli yillardagi hisobotlarida dunyo miqyosida jismoniy faollikni oshirish, insonlarga jismoniy tarbiyaning ahamiyati va zaruratini tushuntirib berish kerakligi alohida ko’rsatilgan. Bu vazifa bevosita shaxsga “jismoniy ta’lim” berishni nazarda tutadi va jismoniy tarbiya va sport sohasida kadrlar tayyorlash masalasiga aloqador hisoblanadi.

Materiallar va metodlar. Tadqiqot jarayonida xalqaro ilmiy bazalar, Scopus, Web of Science, Google Schoolar, Research Gate kabilardan “sport”, “jismoniy tarbiya”, “global holat” rivojlanish”, “xalqaro tajriba” kalit so’zlarini kiritish orqali mavzuga doir ma’lumotlar qidirildi.

Jahon Sog’liqni Saqlash Tashkilotining (JSST) rasmiy nashrlari va mazkur masalaga doir hisobotlari o’rganildi.

Ilmiy-uslubiy adabiyotlar tahlili va olingan ma’lumotlarni umumlashtirish natijasida dunyo miqyosida jismoniy tarbiya va sportning global holati bo’yicha fikrlar bildirildi va xulosalar ishlab chiqildi.

Natijalar va muhokamalar. Jismoniy tarbiya va sport sohasida kadrlar tayyorlash bevosita aholini jismoniy ta’lim bilan qurollantirishga ishora etadi. Xitoy tajribasiga asosan [4], jismoniy ta’lim bu shaxsning turmush tarzini maqsadga muvofiq tashkil etishga ijobiy tas’sir etishga qaratilgan jismoniy harakat, salomatlik va jismoniy qobiliyatlarni rivojlantirishga yo’naltirilgan bilimlar majmuasidir. Jismoniy ta’lim bevosita shaxsning axloqiy, kommunikativ, kreativ, tanqidiy fikrlash va estetik qarashlarini ham rivojlantirish ta’siriga ega hisoblanadi.

Jismoniy tarbiya va sport Yevropa va AQSh, shuningdek, Osiyoning rivojlangan mamlakatlarida inson hayotining ajralmas qismi sifatida qaraladi. Shunga ko’ra, mazkur sohada kadrlar tayyorlash borasida ham alohida yondashuvlar va o’ziga xos tizimlar mavjudligi alohida ahamiyatga molik. Masalan, AQShda (SHape America) umume’tiprof etilgan dasturda jismoniy tarbiya AQSh fuqarolarining turmush tarzining ajralmas qismi ekanligi belgilangan [5]. Mazkur talablar mazmuni jismoniy tarbiya to’g’risidagi bilimlar va uning ahamiyatini, avvalo, insonlarga tushuntirib berish, jismoniy tarbiya to’g’risidagi bilimlarni yetkazib berishni nazarda tutadi. Bizning fikrimizcha, bu faoliyat shaxsni, avvalo, “jismoniy ta’lim” yoki “jismoniy bilim” bilan qurollantirish deb, hisoblash mumkin. Yuqoridagi Dasturning K12-1 bandida “jismoniy savodli shaxs” tushunchasi kiritilganligi alohida diqqatga sazovordir.

Jismoniy tarbiya va sport sohasida kadrlar tayyorlash borasida Germaniya dunyoda yetakchilardan hisoblanadi. Germaniyada jismoniy tarbiya va sport davlat va jamiyat taraqqiyotini belgilovchi muhim ahamiyatga egaligi tadqiqot ishlaridan ma’lum. Unga ko’ra, Germaniyada jismoniy tarbiya ta’lim tizimi va tarbiyaning boshqa turlariga uzviy bog’langanligiga ishora etadi [6]. Olingan ma’lumotlarga ko’ra, Germaniyada jismoniy tarbiya, avvalo, maktab va bog’chalarda bolalar ongiga shunchaki o’yin yoki harakat emas, balki turmush-tarzining ajralmas qismi sifatida singdiriladi. Shuning natijasi bo’lsa kerak, JSSTning so’nggi ma’lumotlariga ko’ra, Germaniya dunyoda aholisi jismoniy faollik bilan shug’ullanadigan davlatlar orasida eng yuqori o’rinda turadi.

Jismoniy tarbiya va sport sohasini kelgusida yanada rivojlantirish va ommalashtirish zarurati mavjudligi qayd etilgan. Xususan, Ken Hardman o’zining uzoq yillik tadqiqotlariga ko’ra ta’kidlaydiki, kelgusida jismoniy tarbiya bo’yicha jamiyat a’zolarining faolligini oshirish kerak. Uning fikricha, insonlarning salomatligini yaxshilash va sog’lom turmush-tarzini shakllantirishda jismoniy tarbiya va sportni ommalashtirish zarurati mavjud [7].

JSSTning tadqiqotlariga ko’ra, dunyo bo’yicha jismoniy faollik ko’rsatkichi normal holatda emas. JSSTning ma’lumotlariga ko’ra, rivojlangan mamlakatlarda ham jismoniy faollik darajasi qoniqarli holatda emas.

Rasmiy ma’lumotlarga ko’ra, dunyo miqyosida jismoniy faollik bo’yicha eng yuqori ko’rsatkich Niderlandiya, Germaniya, Ruminiya, Rossiya, Vengriya va Hindiston davlatlari hissasiga to’g’ri keladi. Haftalik jismoniy faollik ko’rsatkichlari bo’yicha eng yuqori 10 talikka kiruvchi mamlakatlar ro’yxati quyidagi 1-rasmda tasvirlangan. Quyidagi ma’lumotlardan ko’rish mumkinki, dunyo aholisi hafta davomida o’rtacha 6 soatdan ko’proq vaqtini jismoniy faollikka sarflar ekan.

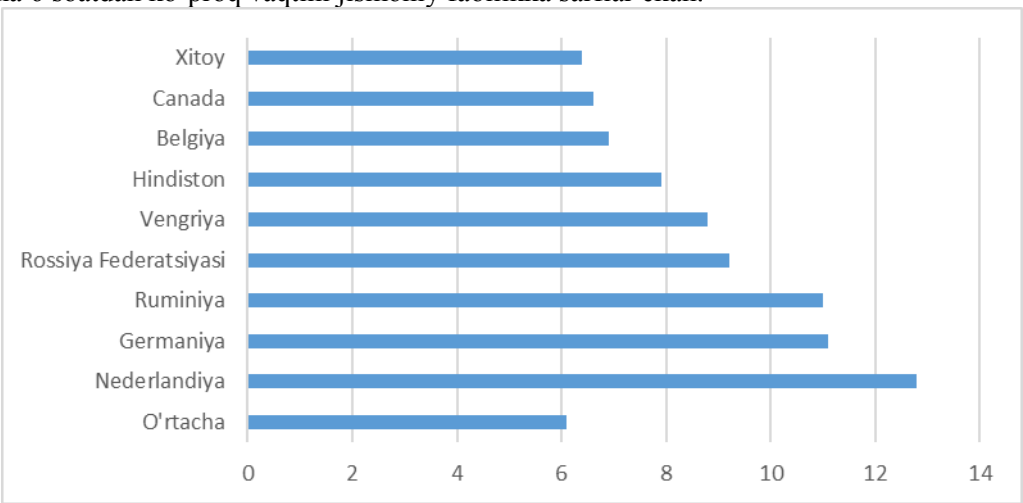

1-rasm. Dunyo mamlakatlarining haftalik jismoniy faollik ko’rstkichlari (ko’rsatkichlar soatda)

Haftalik jismoniy faollik bo’yicha erkaklar kesimida Niderlandiya, Germaniya, Ruminiya, Rossiya va Vengriya mamlakatlarida eng yuqori natija aniqlangan. Erkaklar hafta davomida o’rtacha 6 soat 9 daqiqa

vaqtlarini jismoniy faollikka sarflashi aniqlangan. Haftalik jismoniy faollik bo’yicha ko’rsatkichlar quyidagi 2-rasmda tasvirlangan.

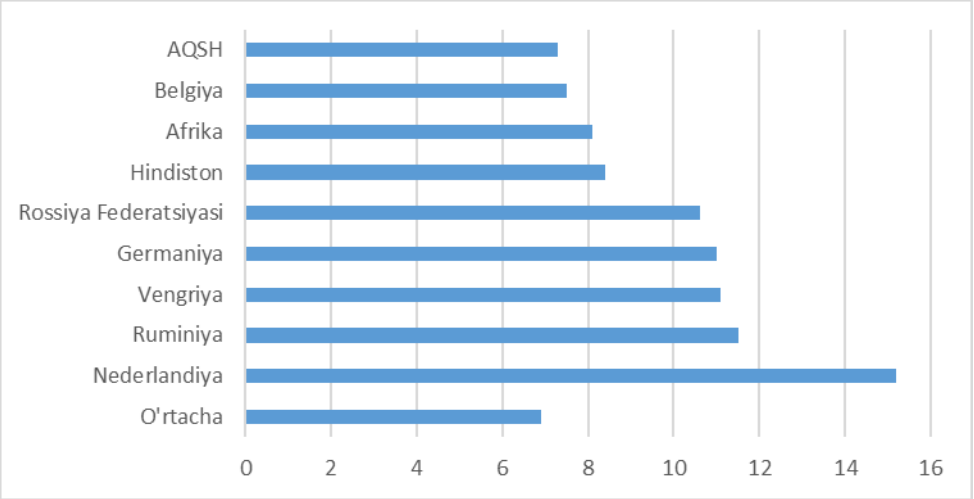

2-rasm. Dunyo mamlakatlarida erkaklarning haftalik jismoniy faollik ko’rstkichlari (ko’rsatkichlar soatda)

Ma’lumotlarda ko’rish mumkinki, erkaklar kesimida haftalik jismoniy faollik ko’rsatkichi 6 soatdan ortiq ekanligi aniqlangan. Eng faol davlatlar qatoriga Niderlandiya, Ruminiya, Vengriya, Germaniya kabi mamlakatlar ulushiga to’g’ri keladi.

3-rasmda ayollar misolida haftalik jismoniy faollik ko’rsatkichlari tasvirlangan. Ma’lumotlarga ko’ra, ayollar kesimida o’rtacha haftalik jismoniy faollik 5 soat 40 daqiqani tashkil etadi. Davlatlar misolida esa Germaniya, Niderlandiya, Ruminiya, Rossiya Federatsiyasi Hindiston davlatlari ayollari eng yuqori natija ko’rsatishgan.

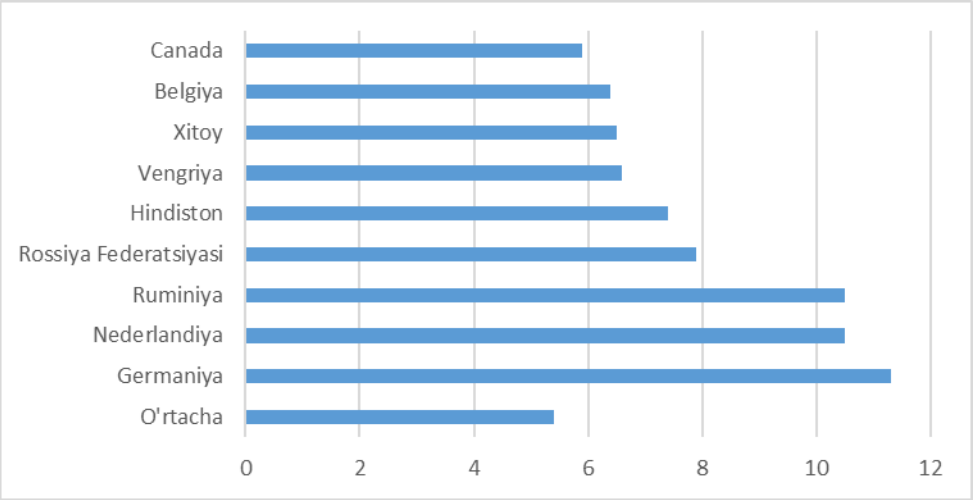

3-rasm. Dunyo mamlakatlarida ayollning haftalik jismoniy faollik ko’rstkichlari (ko’rsatkichlar soatda)

Olib borilgan tadqiqot natijalari dunyo miqyosida turli sport turlari har xil darajada ommaviylik ko’rsatkichiga ega. Har xil sport turlari bilan shug’ullanish bo’yicha tahlillarga asosan qayd etish mumkinki, hafta davomida dunyo aholisining 20%i fitness bilan, 19% aholi yugurish, 13% aholi esa velosipedda sayr qilish jismoniy faollik bilan shug’ullanishi aniqlangan. Mazkur ma’lumotlar quyidagi 4-rasmda keltirilgan.

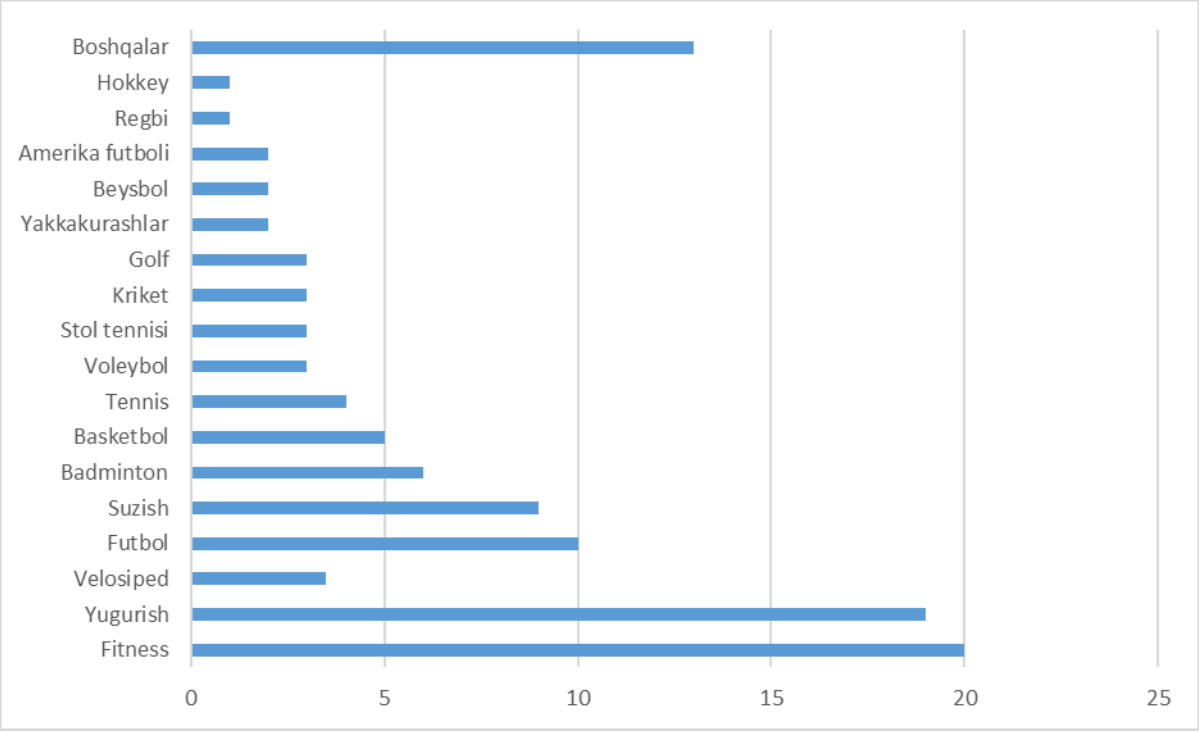

4-rasm. Dunyo aholisining jismoniy faollik turlari bo’yicha ko’rsatkichlari (%)

Tadqiqotlarning ko’rsatishicha jismoniy tarbiya va sportni rivojlantirish, avvalo, maktabgacha va maktab ta’limida boshlanishi kerak [8]. Shu sababdan dunyo tajribasida jismoniy tarbiya va sportga erta yoshdan qiziqtirish, uning ijtimoiy, tarbiyaviy va sog’lomlashtiruvchi ahamiyatini singdirish ishlari amalga oshiriladi. Ammo dunyo miqyosi umumta’lim maktablarida jismoniy tarbiyani rivojlantirish borasida ba’zi muammolar mavjudligi aniqlangan. Masalan 2000-2007-yillar davomida olib borilgan kuzatishlar shuni tasdiqlaydiki, 2000- yilda o’rtacha 61% jismoniy tarbiya dasrlari turli sabablar bilan bekor qilingan. Bu ko’rsatkich 2007- yilda 63%ga yetganligi jismoniy tarbiya masalasi talab darajasida emasligini tasdiqlaydi. Olingan ma’lumotlardan xulosa qilish mumkinki, jismoniy tarbiya borasidagi amaliy ishlarni yanada kuchaytirish, jismoniy ta’lim sifatini oshirish zarurati mavjud.

Xorij tajribasi shuni ko’rsatadiki, maktabgacha va maktab ta’limida jismoniy tarbiya va sport muhim o’ringa ega. Masalan, ba’zi xorijiy davlatlar umumta’lim maktablarida jismoniy tarbiyaning ahamiyati yuqori darajada ekanligi o’quvchilarga alohida o’qitiladi [9]. Tadqiqotlarga ko’ra, jismoniy tarbiya o’quvchilarning nafaqat jismoniy faolligi, balki, aqliy, axloqiy, ma’naviy va estetik jihatdan tarbiyalanashiga ham qaratilgan bo’lishi kerak. Biroq Yevropa va AQSh tajribasi bo’yicha boshqa tadqiqot ishlarida qayd etilishicha [10], o’g’il bolalar va qizlarda jismoniy tarbiya mashg’ulotlarida ishtirok etish ko’rsatkichlari turlicha bo’lib, bu ularning salomatlik ko’rsatkichlari va turlicha rivojlanishlariga ta’sir etmoqda.

Jismoniy tarbiyaning professonal va oliy ta’limdagi o’rniga doir qator tadqiqotlar hozirda jismoniy tarbiya sohasida yangi yondashuvlar va yangicha qarashlar mavjudligini ko’rsatadi. Xususan, jismoniy tarbiyada o’yinga ixtisoslashgan mashqlarni qo’llash yuqori samaradorlikka egaligi va shug’ullanuvchilarning mashqlardan zerikishlari hamda chalg’ishlarining oldini olishi isbotlangan.

Yaponiya tajribasida jismoniy tarbiya o’qituvchilari o’rta maktablarda salomatlik va o’quvchilarga jinsiy tarbiya berish vazifasini ham bajarishi diqqatga sazovordir [11]. Ma’lumotlarga ko’ra, Yaponiya ta’lim tizimida, xususan, o’rta va oliy ta’lim tizimida jismoniy tarbiya muhim ahamiyat kasb etib, o’qituvchilarga bir paytning o’zida o’quvchilarga jismoniy ta’lim to’g’risidagi bilimlar va salomatlik, xususan, jinsiy tarbiya to’g’risida ham bilim berish vazifasi yuklatilgan. Ushbu yondashuvga ko’ra, bu kelgusida jamiyatda oilalar buzilishi va shu bilan bog’liq boshqa salbiy illatlarning oldini olishda muhim hisoblanadi.

Xitoy tajribasiga ko’ra, oliy maktablar va universitetlarda talabalarda jismoniy tarbiya orqali ijtimoiy ko’nikmalarni rivojlantirishga erishiladi. Ushbu yondashuvga ko’ra, jismoniy tarbiya yoshlarda ijtimoiy munosabatlarga faol kirishish, faollik, sog’lom raqobat va boshqa shu kabi xislatlarni rivojlantirishga xizmat qiladi. Shuningdek, ta’lim muassasalarida jismoniy tarbiya va sportga yoshlarni rivojlantirish dasturlarini ishlab chiqish kerakligi alohida ahamiyat kasb etadi. Yuqoridagi tadqiqot natijalaridan ko’rinadiki, jismoniy tarbiya nafaqat salomatlik vositasi sifatida balki, shaxs rivojlanishining boshqa jihatlariga ijobiy ta’sir

etuvchi omil sifatida ham o’z o’rni va ahamiyatiga ega ekan. Bu boradagi tadqiqotlar xitoylik boshqa tadqiqot ishlarida ham tasdiqlanganligini hisobga olsak [12], Xitoy tajribasida jismoniy tarbiya keng qamrovli ekanligini e’tirof etish mumkin. Shu sababdan ham jismoniy tarbiyaning ahamiyati va dolzarbligi uning jamiyatda tutgan o’rni, funktsiyalari va mazmuni bilan o’ta muhim hisoblanishi tadqiqot ishlarida alohida e’tirof etilgan.

Yuqoridagi manbaalarni tahlil qilish natijalari kelgusida jismoniy tarbiya o’qituvchilari va sport murabbiylariga qo’yiladigan talablar ko’lami tobora kengayib borayotganligini tasdiqlaydi. Bu zarurat nafaqat ma’lum bir hudud yoki davlat miqyosida, balki dunyo miqyosida ham umumiy xarakterda bo’lib, sohada professional kadrlarga bo’lgan talab tobora yuqorilab bormoqda.

Jahon tajribasida oliy ta’limda jismoniy tarbiyasi alohida o’rin tutadi. Dunyoning yetakchi universitetlari va institutlarida mutaxassislikning xususiyatlaridan qat’iy nazar jismoniy tarbiya va sport talabalar hayotining ajralmas qismi hisoblanadi. Masalan, Vengriyaning universitetlarida universitet talabalri uchun “Campus Sport Festival” sport festivali tashkil etiladi. Mazkur festival an’anaviy tarzda tashkil etiladi hamda talabalar o’rtasida sport vositasida salomatlik va sog’lom turmush tarzini targ’ib etishga qaratilgan bo’lib, festivallarda o’g’il bolalarning 76,7%, qizlarning esa 65,5% ishtirok etishi aniqlangan. Ma’lumotlarga ko’ra, bu kabi sport festivallari va ommaviy jismoniy tarbiyaning yoshlar doirasida tashkil etilishi, bir qator ijobiy jihatlari bilan samaradorlikka egaligi statistik ma’lumotlar bilan izohlangan. Masalan, so’nggi yillarda mazkur yondashuv yoshlarni sportga keng jalb etishga xizmat qilgan. Xususan, o’rtacha haftalik jismoniy mashqlar bilan shug’ullanish 1 martadan 5 martagacha oshib borganligini ko’rish mumkin.

Vengriya tajribasidagi boshqa tadqiqotlarning ko’rsatishicha, pandemiya sharoitida ham talabalarning jismoniy tarbiya va sport harakati o’ziga xos tarzda tashkil etilishi va jismoniy faollikni saqlab qolishga erishi kerakligi ta’kidlangan. Bu o’rinda hukumat va ta’lim muassasalari nafaqat talabalar va yoshlarning, balki barcha aholi qatlamlarining jismoniy faollik ko’rsatkichlarini barqaror saqlab turish yuzasidan maqsadli dastur talablarini amalga oshirganligini ko’rish mumkin.

Bu boradagi tajribalar Yevropaning boshqa universitetlarida ham mavjud. Masalan, Xorvatiya universitetlarining talabari orasida olib borilgan tajribalar talabalarning universitetlar va institutlarda tashkil etilayotgan ommaviy sport festivallari va jismoniy tarbiya tadbirlariga juda katta qiziqish bilan munosabat bildirishlarini ko’rsatgan. 1000dan ortiq talabalar o’rtasida olib borilgan so’rovnoma, talabalarning ommaviy sportga qiziqishlari va kelgusida jismoniy faollik bilan shug’ullanish rejalari mavjudligi ko’rsatib o’tilgan.

Ponomaryov (va hammualliflar, 2020) universitetlarda talabalar ommaviy jismoniy tarbiyasini samarali tashkil etish yuqori malakali sportchilar tayyorlashga ijobiy ta’sir etadi. Rossiya Federatsiyaning 2016-2020-yillarda jismoniy tarbiya va sportni rivojlantirish dasturida “Sport bu normal hayot garovi” deb nomlangan shior hayotga tatbiq etilgan. Bu dastur asosida olib borilgan so’rov natijalariga ko’ra har ikki rossiyalikning bittasi sport bu normal hayot tarzini amalga oshirishda muhim hisoblanishini qayd etgan.

Oliy ta’lim tizimida jismoniy tarbiya va sport ishlari boshqa qator olimlarning tadqiqot ishlarida ham o’z aksini topganligi diqqatga sazovordir. 2008-2019-yillar davomida Polsha va Ukraina universitetlarida tahsil olayotgan 3000dan ortiq talabalar ustida olib borilgan tajribalar, jismoniy tarbiya va sport talabalarning salomatlik darajasi hamda psixologik barqarorlik ko’rsatkichlariga ijobiy ta’sir etganligini to’laqonli tasdiqlagan. Tahlillarga asosan ta’kidlash kerakki, dunyo tajribasida jismoniy tarbiya va sport jamiyat hayotining ajralmas qismi sifatida insonlar e’tibrida bo’lib kelmoqda.

Xulosa. Rasmiy ma’lumotlarni tahlil qilish, ilmiy-uslubiy ishlarda keltirib o’tilgan xulosalar va olimlarning mazkur yo’nalishga doir tajribalarini umumlashtirish kelgusida jismoniy faollikka bo’lgan ehtiyoj juda yuqori darajada ekanligiga ko’rsatib turadi. Shu bilan birga shaxsning jismoniy faollik darajasini oshirish, jismoniy tarbiya va sportni ommalashtirish hamda aholi ongiga uning ijobiy xususiyatlarini singdirishga qodir, uni targ’ib etuvchi va o’qitishni tashkil etadigan mutaxassislar tayyorlash masalasi ham dolzarb hisoblanadi.

Adabiyotlar:

1. O’zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022- yil, 3- noyabr. PQ-414-sonli “Jismoniy tarbiya va sport sohasida kadrlarni tayyorlash hamda ilmiy-tadqiqotlar tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to’g’risida” gi Qarori.
2. O’zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2022 -yil 4-iyul VMQ-355-sonli “Jismoniy tarbiya va sport bo’yicha mutaxassislarni qayta tayyorlash va malakasini oshirish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to’g’risida”gi Qarori.
3. World Health Organization. https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/physical-activity.
4. https://www.edb.gov.hk/en/curriculum-development/kla/physical-education/index.html

5. https://www.shapeamerica.org//Common/Uploaded%20files/uploads/pdfs/TheEssentialComponentsOfPhysicalEducation.pdf

6. https://www.uni-uenster.de/imperia/md/content/sportwissenschaft/eu-studies/gkgk/physical_and_health_education_in_germany.pdf

7. Hardman, Ken & Routen, ASH & Tones, Steven. (2014). UNESCO-NWCPEA: world-wide survey of school physical education; final report.

8. file:///C:/Users/User/Downloads/Physical_education_in_schools_A_global_perspective.pdf

9. Kamil Abidalhussain & AboSHkair, Kamil. (2022). The Role of Physical Education at School. 9. 156-161.

10. Shu Cheng, Kian Vanluyten, Phillip Ward, Jan Seghers & Peter Iserbyt (2023): Generalization and maintenance of skill trials from physical education to recess in elementaryschool, Physical Education and Sport Pedagogy, DOI: 10.1080/17408989.2023.2194897.

11. Sato Takahiro & Kataoka, Chie & McKay, Cathy & Kizuka, Hirotaka & Miyachi, Miho & Furuta, Yu & Ikeshita, Momoka. (2023). Japanese health and physical education teachers’ experiences teaching sexuality education at the high school level. Cogent Education. 10. 10.1080/2331186X.2023.2167330.

12. Deng Yuqin. (2023). Influence of Gender Stereotype on Participation in Physical Education Class of High School Students. Journal of Education, Humanities and Social Sciences. 8. 600-606. 10.54097/ehss.v8i.4315.

UDK: 796/799

YUQORI MALAKALI BOKSCHILARNI TAYYORLASH JARAYONINI INDIVIDUALLASHTIRISH TEXNOLOGIYASI

Dilmurodov Shuhrat Safarovich,
Jahon iqisodiyoti va diplomatiya universiteti
O’zbek va rus tillari kafedrasi
Jismoniy madaniyat va sport fani professor v.b.

Ushbu maqolada yuqori malakali kadrlar tayyorlash jarayonini individuallashtirish texnologiyasini argumentatsiya qilish natijalari keltirilgan. Bokschilarning o‘ziga xos individual jang uslublarini hisobga olgan holda texnik-taktik jismoniy va psixologik tayyorgarligini oshirish bo‘yicha izchil mashg‘ulotlar jarayoni namoyish etilmoqda. Ushbu texnikaning mohiyati shundaki, biz har bir sportchining individual uslubining profilini aniqladik va unga xos bo'lgan zarbalar va masofalar to'plamini aniqladik.

Kalit so'zlar: *mashg'ulot jarayonini individuallashtirish, texnologiya, bokschining sportga tayyorgarligi*.

ТЕХНОЛОГИЯ ИНДИВИДУАЛИЗАЦИИ ПРОЦЕССА ПОДГОТОВКИ ВЫСОКОПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ БОКСЁРОВ

В данной статье представлены результаты аргументация технологии индивидуализации процесса тренировки высокой квалификации. Демонстрируется последовательный тренировочный процесс для усовершенствования технико-тактической физической и психологической подготовки боксёров, учитывая их специфические индивидуальные стили ведения поединка. Суть данной методики состоит в том, что мы определили профиль индивидуального стиля каждого спортсмена и выявили совокупность типичных для него ударных действий и дистанций.

Ключевые слова: *индивидуализация тренировочного процесса, технология, спортивная подготовленность боксёра.*

TECHNOLOGY OF INDIVIDUALIZATION OF THE TRAINING PROCESS OF HIGHLY SKILLED BOXERS

This article presents the results of the argumentation of the technology of individualization of the process of highly qualified personnel training. A consistent training process for improving the technical-tactical physical and psychological readiness of boxers, taking into account their unique individual fighting styles, is demonstrated. The essence of this technique is that we have determined the profile of the individual style of each athlete and determined the set of strokes and distances that are characteristic of him.

Key words: *individualization of the training process, technology, boxer's preparation for sports.*

Kirish. Yuqori malakali sportchilarni tayyorlash jarayonida individual yondashuvning ustuvorligi ko'plab ilmiy tadqiqotlar bilan tasdiqlangan. Bundan tashqari, sportchilarni tayyorlashning ushbu yo'nalishida juda ko'p paradoksal holatlar mavjud.

Birinchidan, o'qitish jarayonida individual yondashuvning metodologiyasi va texnologiyasi o'rtasida nomuvofiqliklar mavjud, chunki bunday uslubning nazariy ko'rsatmalari uslubiy va texnologik asoslash bilan tasdiqlanmagan.

Ikkinchidan, ushbu faoliyat sohasida ilmiy tadqiqotlar olib borishda shuni hisobga olish kerakki, individual yondashuvning barcha muhim tomonlarini to'liq isbotlash uchun kompleks kuzatishlar o'tkazish kerak va isbotlashning ahamiyati quyidagilarga asoslanadi. Barcha guruh ko'rsatkichlarini umumlashtirish. Bu o'rganilayotgan o'quv jarayonida ma'lum bir naqshni kuzatish uchun zarurdir.

Uchinchidan, barcha sportchilar bir xil emasligini hisobga olish kerak: har bir sportchining o'ziga xos "noyob" xususiyati bor va agar bu ko'rsatkichlar hisobga olinmasa, sportchining ko'rsatkichlari kamayishi mumkin. Shuning uchun bokschilarning mashg'ulot jarayonini individuallashtirish usuli ishtirokchilarning turli xususiyatlarini har tomonlama ko'rib chiqishni o'z ichiga olishi kerak.

Ishning uslubi va mazmuni. Ilmiy va uslubiy adabiyotlarda asab tizimining turli xil turlari bo'lgan sportchilar uchun optimal yuk diapazonlari haqida ma'lumot berilgan. Shunday qilib, kuchli asab tizimi bo'lgan sportchilarda kuch qobiliyatlarini rivojlantirish uchun to'siqlarni engib o'tish mumkin bo'lgan

maksimal og'irlikning 50%, asab tizimi zaif odamlar uchun - 30% og'irliklar qo'llaniladi. Biz umumiy jismoniy mashqlarni tanlashda ham, maxsus mashqlarni tanlashda ham ushbu qonuniyatlarni hisobga oldik. Maxsus mashqlar qo'lda og'irliklar bilan bajarildi, ularning og'irligi turiga qarab tipik zarbalar kuchini 30-50% ga kamaytirdi.

Natijalari nashrlarda taqdim etilgan oldingi aniqlovchi tadqiqotda biz yuqori malakali bokschilarni tayyorlash jarayonini individuallashtirish texnologiyasini ishlab chiqish uchun asos bo'ladigan ba'zi xulosalarni asosladik. Ulardan eng muhimlarini sarhisob qilaylik: Bokschilarning texnik tayyorgarligi ko'rsatkichlari o'rtasida, turli individual xususiyatlar bilan tavsiflanadi.

Boks musobaqasini o'tkazishning tipologik uslublarida tez-tez sezilarli farqlar mavjud emas. Ekstremal pozitsiyalar chizig'ida farqlar kuzatiladi. Masalan, "har bir jangda oldingi qo'l bilan zarbalar soni" ko'rsatkichiga ko'ra, turli uslubdagi bokschilar guruhlarini taqsimlash quyidagi pozitsiyaga ega: eng katta raqam nokautlar uchun xosdir, undan keyin generalistlar, geymerlar, tempoviklar va xavfsizlik kuchlari qatorni yakunlaydi. Shu bilan birga, sezilarli farqlar faqat taqqoslangan "nokautlar - xavfsizlik xodimlari" juftligida kuzatiladi. "Yagona zarbalar soni" ko'rsatkichiga ko'ra, bokschilar guruhlarining biroz boshqacha taqsimlanishi aniqlandi: geymerlar, nokautlar, generallar, xavfsizlik kuchlari, tempoviki, ammo sezilarli farqlar faqat geymerlar va tempoviki o'rtasida kuzatildi.

Ekstremal pozitsiyalardagi sezilarli farqning taxminan o'xshash surati "har bir jang uchun zarbalar soni", "ketma-ket zarbalar", "to'g'ridan-to'g'ri zarbalar", "pastdan zarbalar", "qo'llar bilan himoya qilish", "himoya" kabi ko'rsatkichlar uchun olingan. harakat bilan", "ma'lum masofada (yaqin, o'rta, uzoq) o'tkaziladigan vaqt"; lekin tomonidan "tanani himoya qilish", "yon ta'sirlar soni" ko'rsatkichlari statistik bir xillikni aniqladi. Olingan natijalar bokschilarning jangovar janglarining stilistik ko'rinishlari o'rtasida aniq chegaralar yo'qligini aytishga imkon beradi.

Har xil individual tipologik uslubdagi bokschilarning maxsus jismoniy tayyorgarligi darajasi ko'rsatkichlari o'rtasida aniq aniq farqlar yo'q (garchi texnik tayyorgarlikdagi farqlar soniga nisbatan ko'rsatkichlarida sezilarli farqlar ko'proq bo'lsa ham). Korrelyatsiya tahlili jangovar harakatlar samaradorligi koeffitsientlari va kuch, tezlik, tezlik-kuch sifatlari va zarba harakatlarini muvofiqlashtirish kabi maxsus jismoniy fazilatlarni rivojlantirish o'rtasidagi ishonchli aloqalarni ko'rsatdi. Shunday qilib, bokschilarning raqobatbardosh samaradorligi rasmiy tomoni bilan emas, balki sifat mazmuni - maxsus jismoniy sifatlarning namoyon bo'lish darajasi bilan bog'liq deb taxmin qilish mumkin.

Yuqori malakali darajadagi sportchilarni tayyorlash jarayonini individuallashtirish metodologiyasida ilmiy dalillarni beradi. Sportchilarning o'ziga xos mahorati yanada samarali zarba berish usullarini ta'minlaydigan maxsus texnikalar bilan bog'liq. Ammo shunga qaramay, bunday zarba berish usullarining samaradorligiga ta'sir qiladigan bitta muhim omil mavjud - bu sportchining psixologik holati.

Bundan tashqari, eksperimental guruhda biz har bir sportchining individual uslubi profilini aniqladik va unga xos bo'lgan zarbalar va jangovar masofalar to'plamini aniqladik. Keyinchalik, asab tizimining turiga muvofiq, maxsus jismoniy fazilatlarni rivojlantirish uchun og'irliklar miqdori aniqlandi.

Og'irlikni ko'tarish mashqlarini mashg'ulot jarayoniga kiritish mashg'ulotning asosiy e'tibori bilan amalga oshirildi: kuchga yo'naltirilgan mashg'ulot paytida sportchi to'g'ridan-to'g'ri, yon tomonlarda kuchning maksimal namoyon bo'lishini kamaytiradigan og'irliklar bilan tipik zarba harakatlari to'plamini ishlab chiqdi. va pastki zarbalar 30L50% ga (asab tizimining turiga qarab) , tezlik-kuch xarakteridagi mashg'ulotlarda - og'irliklarning kattaligi kamaydi. Maxsus mashqlarning davomiyligi 15 dan 30 minutgacha o'zgardi. Shu bilan birga, zarba harakatlarini bajarish uchun to'g'ri texnikani saqlashga alohida e'tibor berildi.

Jang uslubining mazmuni dialektikdir.Ma’lum bir o‘ziga xos uslubni qo‘llashda samaradorlik darajasi bokschining jismoniy tayyorgarligiga ham bog‘liq. Agar sportchining jismoniy tayyorgarligi yetarli darajada bo‘lmasa, u holda u qo‘llay olmaydi. uning jangdagi o'ziga xos taktikasi va usullari. Shuning uchun individuallashtirish usuli o'quv jarayoni barcha zarur noyob ajoyib harakatlarning muvaffaqiyatli qo'llanilishi uchun jismoniy rivojlanish darajasini hisobga olishi kerak.

Mashg'ulot jarayonini qurish uchun texnologiyamizning eng muhim jihati har bir sportchiga individual yondashishdir, ya'ni. uni kuzatib, qaysi perkussiya texnikasi tez-tez ishlatilishini aniqlashingiz kerak hamma narsa va ulardan qaysi biri duelni muvaffaqiyatli yakunlash uchun eng samarali hisoblanadi.

Har bir o'quv jarayonining o'rtasida va oxirida aqliy jarayonlarni rivojlantirish mashqlari qo'llanilgan; shuningdek, maxsus mashqlar to'plamini bajarishdan oldin, ideomotor mashg'ulotlarning elementlari ishlatilgan (sportchilar ularga xos bo'lgan zarbalarni aqliy ravishda takrorlaganlar), mashg'ulotning yakuniy qismida ortiqcha ruhiy stressni bartaraf etish uchun avtomashq elementlari ishlatilgan.

Natijalari nashrlarda taqdim etilgan oldingi aniqlovchi tadqiqotda biz yuqori malakali bokschilarni tayyorlash jarayonini individuallashtirish texnologiyasini ishlab chiqish uchun asos bo'ladigan ba'zi

xulosalarni asosladik. Ulardan eng muhimlarini sarhisob qilaylik: Bokschilarning texnik tayyorgarligi ko'rsatkichlari o'rtasida, turli individual xususiyatlar bilan tavsiflanadi.

Boks musobaqasini o'tkazishning tipologik uslublarida tez-tez sezilarli farqlar mavjud emas. Ekstremal pozitsiyalar chizig'ida farqlar kuzatiladi. Masalan, "har bir jangda oldingi qo'l bilan zarbalar soni" ko'rsatkichiga ko'ra, turli uslubdagi bokschilar guruhlarini taqsimlash quyidagi pozitsiyaga ega: eng katta raqam nokautlar uchun xosdir, undan keyin generalistlar, geymerlar, tempoviklar va xavfsizlik kuchlari qatorni yakunlaydi.

- Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology).

1. Bokschining individual uslubini rivojlantirishni ta'minlaydigan uslubiy vositalarni tanlashdan oldin uning sparring sharoitida jangovar harakatlarining o'ziga xos xususiyatlarini aks ettiruvchi profilni qurish kerak. Shu bilan birga, quyidagi ko'rsatkichlarni qayd etish kerak: bokschining zarbalari hajmi (har bir jangda zarbalar soni, to'g'ridan-to'g'ri, yon va pastki zarbalar nisbati), yaqin, o'rta va uzoqdan berilgan zarbalar soni masofalar, turli jangovar masofalardan bajarilgan to'g'ridan-to'g'ri, yon va pastki zarbalar foizi. Keyin sportchiga xos bo'lgan zarba harakatlarini ajratish kerak. Odatiy otishmalarning ta'rifi yaqin, o'rta va uzoq masofalardan olingan har xil turdagi tortishishlarning foizini tahlil qilishga asoslangan. Bunday holda, profil sportchi boshqalarga qaraganda tez-tez foydalanadigan zarbalarni o'z ichiga oladi.

2. Pedagogik test asosida tipik ta'sirli harakatlarni bajarish jarayonida maxsus jismoniy sifatlarning namoyon bo'lish darajasini aniqlang. Quvvat, tezlik, tezlik-kuch qobiliyatlari, zarbalarni muvofiqlashtirish, tezlik-kuchga chidamlilik diagnostikasi uchun Kicktest-100 simulyatoridan foydalanish kerak.

3. Nerv sistemasining turini aniqlang va sportchilarning psixologik tayyorgarligi darajasini o'rganing. Diqqatning xossalarini, taktik tafakkurning unumdorligini, vaqtni his qilish xususiyatlarini aniqlash tegishli psixologik testlardan foydalanishga asoslanadi; stressga chidamlilik diagnostikasi isinish paytida va sparring vaziyatida ishtirok etishdan oldin yurak urish tezligi dinamikasini o'rganish asosida amalga oshirilishi kerak.

- Tahlil va natijalar (Analysis and results). O'quv jarayonida psixologik va texnik-taktik tayyorgarlikni rivojlantirish uchun umumiy va maxsus psixologik rivojlanish yo'nalishidagi mashqlardan foydalanish kerak (diqqat xususiyatlarini rivojlantirish mashqlari, turli individual uslubdagi bokschilar bilan mashg'ulotlar o'tkazish, "soya boks"). , ideomotor rejaning mashqlari va boshqalar).

Bokschilarning individual uslubini rivojlantirish uchun uslubiy vositalardan oqilona foydalanishni operativ nazorat qilish ko'rsatkichi rivojlantiruvchi mashqlarni bajarishda zarba harakatining to'g'ri texnikasini saqlash, sportchining individual ta'sir profili diapazonining barqarorligi hisoblanadi. sparring sharoitida; o'quv jarayonini individuallashtirish samaradorligining yakuniy ko'rsatkichi sifatida hujum harakatlarining samaradorlik koeffitsienti qo'llaniladi.

- Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Xulosa qilib aytadigan bo’lsak, ta'riflangan individual mashg'ulot jarayonini yaratish texnologiyasi sportchining barcha jismoniy, psixologik ma'lumotlarini yaxshilashga imkon beradi. Maxsus noyob uslub tufayli ular yanada chidamli bo'ladi va bu jangni muvaffaqiyatli yakunlash uchun qo'shimcha imkoniyatlar yaratadi.

Adabiyotlar:

1. Tishchenko A.V. Boks janglarini o'tkazish uslublarining parametrlari va ularning jangovar harakatlar samaradorligi ko'rsatkichlari bilan aloqasi / A.V. Tishchenko // Omsk ilmiy byulleteni. - 2011. - No 4 (99). - S. 179-182.

2. Tishchenko A.V. Har xil individual jang uslubiga ega bokschilarning zarba va mudofaa texnikasining miqdoriy parametrlari va ularning jangovar harakatlar samaradorligi ko'rsatkichlari bilan aloqasi / A.V. Tishchenko Yu.V. Yatsin // Jismoniy tarbiya, sport va turizmning dolzarb muammolari: USTU / Ufa davlat aviatsiya texnika universitetining 80 yilligiga bag'ishlangan VI Xalqaro ilmiy-amaliy konferentsiya materiallari. - Ufa, 2012. - S. 201-204.

3. Таймазов, В.А. Индивидуальная подготовка боксеров в спорте высших достижений : дис. ... д-ра пед. наук : 13 00 04 / Таймазов В.А. - СПб., 1997. - 338 с.

4. Дергунов Н. И., Ендропов О. В., Калайджян А. А. Специальная подготовка и комплексный контроль в единоборствах (на примере бокса). Новосибирск: Изд-во НГПУ, 2008. - 250 с.

5. Кузьмин В. А., Кудрявцев М. Д. Специфика и особенности занятий физической культурой со студентами различного уровня двигательной подготовленности (на при -мере бокса): монография. Красноярск: Сибирский федеральный университет, 2018.172 с.

6. Махов С. Ю. Тактика ведения боя одного против нескольких нападающих // Наука-2020. 2020. № 1 (37). С. 105-113.

7. Abdukhamidov R. N. (2021). Improving psychophysiological training of teenage boxers with the help of improvised means of games. Berlin Studies Transnational Journal of Science and Humanities, 1(1.5 Pedagogical sciences).

8. Абдухамидов Р. Н. (2021). Самарали восита ва усуллар ёрдамида ўсмир боксчиларнинг психофизиологик тайёргарлигини такомиллаштириш. Academic research in educational sciences, 2(Special Issue 1).

9. Халмухамедов Р. Д., Абдухамидов Р. Н., Каримов Ш. Қ., & Усмонхўжаев С. Т. (2021). Современные проблемы судейства в боксе. Academic research in educational sciences, 2(Special Issue 1).

10. Ражабов Г. К. (2021). Показатели тактико-технических действий высококвалифицированных боксеров в соревновательных боях в условиях отсутствия и возникновения стрессовых факторов (ПОМЕХ). Academic research in educational sciences, 2(Special Issue 1).

11. Ражабов Ғ. Қ. (2021). Малакали боксчиларнинг турли экстремал шароитларида мусобақа фаолияти натижадорлиги. academic research in educational sciences, 2(1), 161-169.

12. Халмухамедов Р. Д., Қаландаров Д. Ш., Умаров Қ. А., & Маткаримов Ғ. Р. (2021). Тайёрлов машқлар ёрдамида малакали боксчиларнинг техник-тактик маҳоратини такомиллаштириш. Academic research in educational sciences, 2(Special Issue 1).

13. Mahmudov A. M. (2021). Pedagogical and psychological basis of formation of management skills in leadership in the field of physical training and sports. Electronic journal of actual problems of modern science, education and training, 25-29.

UDK 796/799

OLIY TA’LIM MUASSASALARIDA SPORT BAYRAMLARINI TASHKIL ETISH VA O‘TKAZISH ORQALI TALABALARNI AXLOQIY-ESTETIK TARBIYALASHNING AHAMIYATI

Turkmenov Farrux Nuritdinovich,
Buxoro muhandislik-texnologiya instituti
«Jismoniy madaniyat» kafedrasi dotsenti (PhD)
farrux.turkmenov@mail.ru

Ushbu maqolada axloqiy-estetik tarbiya muammolarini hal qilishda jismoniy tarbiya va sportning ahamiyati, ularning tarbiyadagi o‘rni sportning axloqiy-estetik salohiyati, axloqiy-estetik tarbiyaning mohiyati, maqsadlari va imkoniyatlari talabalarda jismoniy madaniyatga nisbatan faol munosabatni hosil qilish, sportga qiziqishni shakllantirish muhim ahamiyat kasb etishi haqida fikr yuritilgan.

Kalit so‘zlar: *estetik tarbiya, sport bayramlari, jismoniy madaniyat, psixologik jarayon, harakat faolligi, jismoniy qobiliyat, bilish faoliyati, pedagogik talab.*

ЗНАЧЕНИЕ ЭТИКО-ЭСТЕТИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ СТУДЕНТОВ ПРИ ОРГАНИЗАЦИИ И ПРОВЕДЕНИИ СПОРТИВНЫХ ПРАЗДНИКОВ В ВУЗАХ

В статье рассматривается значение физической культуры и спорта в решении задач нравственно-эстетического воспитания, их роль в воспитании, морально-эстетический потенциал спорта, сущность, цели и возможности нравственно-эстетического воспитания.

Ключевые слова: *эстетическое воспитание, спортивный отдых, физическая культура, психологический процесс, двигательная активность, физические возможности, познавательная активность, педагогическое требование.*

THE IMPORTANCE OF ETHICAL AND AESTHETIC EDUCATION OF STUDENTS IN ORGANIZATION AND HOLDING SPORTS HOLIDAYS IN UNIVERSITIES

The article examines the importance of physical culture and sports in solving the problems of moral and aesthetic education, their role in education, the moral and aesthetic potential of sports, the essence, goals and possibilities of moral and aesthetic education.

Keywords: *aesthetic education, sports recreation, physical culture, psychological process, physical activity, physical capabilities, cognitive activity, pedagogical requirement.*

Kirish. Texnik oliy o‘quv yurtlari talabalarining sport bayramlarini tashkil etish va o‘tkazish orqali talabalar axloqiy-estetik tarbiyasi samaradorligini oshirish muammosining dolzarbligi zamonaviy jamiyatning ijtimoiy-madaniy ahvolidagi umumiy o‘zgarishlar, jamiyat hayotidagi go‘zallik, san’at va kasbiy faoliyatdagi go‘zallikni anglash asosida qadriyat yo‘nalishlarini to‘g‘rilashga qodir ijtimoiy faol shaxsga bo‘lgan ehtiyojning orttishi bilan belgilanadi.

Axloqiy-estetik tarbiya muammolarini hal qilishda jismoniy tarbiya va sport katta ahamiyatga ega. Jismoniy madaniyat va sportning axloqiy-estetik ahamiyati, ularning tarbiyadagi o‘rni sportning axloqiy-estetik salohiyati, axloqiy-estetik tarbiyaning mohiyati, maqsadlari va imkoniyatlari bilan belgilanadi. Jismoniy va axloqiy-estetik tarbiya o‘rtasidagi bog‘liqlik biz tomonimizdan talabalar bilan tarbiyaviy ishlarning ikkala yo‘nalishini ham muvaffaqiyatli amalga oshirish omili sifatida qaraladi.

Ta’lim jarayonida, avvalo, talabalar bilimlarini, munosabatlar normalarini o‘zlashtirishlarini, madaniyatga, shu jumladan jismoniy madaniyatga bo‘lgan munosabatlarni ideal, qadrli tushunishni shakllantirishlarini ta’minlash muhimdir. Qabul qilingan muammoni hal qilish uchun jismoniy madaniyat va axloqiy-estetik tarbiya o‘rtasidagi tabiiy bog‘liqlikni hisobga olish muhimligi isbotlangan.

Ushbu munosabatlar tashkiliy va pedagogik shart-sharoitlar kompleksini amalga oshirish orqali ta’minlanadi - talabalarning axloqiy-estetik va qadriyat yo‘nalishlarini shakllantirish va ularni texnik universitetda kasb-hunar ta’limi jarayonida ko‘rib chiqish; talabalarni axloqiy-estetik ahamiyatga ega jismoniy tarbiya va sport faoliyatiga jalb qilish, ularning kasbiy ta’limining omili sifatida; texnik universitetda oliy ta’limi jarayonida talabalarning axloqiy-estetik g‘oyalari, hissiyotlari, munosabatlar madaniyati va kasbiy faoliyati maqomini oshirish.

Adabiyotlar tahlili va metodlar. Texnik oliy o‘quv yurtlari talabalarini axloqiy-estetik tarbiyalash jarayonining samaradorligi jismoniy madaniyat vositalari - funksional, kommunikativ, jismoniy tarbiya va sportning mohiyati va ijtimoiy ahamiyati, jismoniy qobiliyatlari va jismoniy tarbiya va sportning har xil turlari bilan shug‘ullanish istagi, shaxsning motivatsion va qadriyat yo‘nalishlari to‘g‘risida bilimga bo‘lgan ehtiyoj, jismoniy faollik vositalaridan foydalanish bilan ta’minlanadi.

Oliy ta’lim muassasalarida sport bayramlarini tashkil etishning ahamiyati va uning talabalar jismoniy tarbiyasidagi o‘rni Vatan uchun ham, har bir oila uchun ham eng avvalo, sog‘lom farzand tarbiyasi uchun muhimdir. Hozirgi paytda statistika bo‘yicha respublikamiz aholisining taxminan 30% salomatlik garovi bo‘lgan jismoniy tarbiya bilan shug‘ullanadi. Xotin-qizlarning bu boradagi ko‘rsatkichi 6% ni tashkil etarkan, xolos. Sog‘lom avlodni dunyoga keltirish, tarbiyalash, jamiyatga mos tarzda tayyorlash -bugungi kun onalariga ko‘p jihatdan bog‘liq. Demak onalar, ayollar salomatligi, ularning jismonan sog‘lom, ma’nan yetukligi farzandlarimiz kamoloti va jamiyatimiz rivojining bosh omillaridir.

Xotin - qizlar, yosh onalarga turli xil jismoniy mashqlarni o‘rgatish, mahallalarda, oilalarda sog‘lomlashtirishga doir tadbirlar tashkil qilish, tushuntirish va maslahatlar berish lozimdek ko‘rinadi. Oliy o‘quv yurtlari sog‘lomlashtirish ishlarini olib boradigan mutaxassis xodimlar tayyorlashni kengaytirish zarur. Oliy ta’lim muassasalarida olib boriladigan jismoniy tarbiya darsi, darsdan tashqari olib boriladigan sog‘lomlashtirish tadbirlari kiradi. Talaba institutga kelguncha 80% harakatda bo‘lar ekan. Faqat 20% uxlash, dam olish, ovqatlanish va shu kabilarga sarflanar ekan. Mana shu haftalik harakatga bo‘lgan talabning 80%ini butun 4 yil davomida talabalarda saqlab qolishimiz lozim. Malumki, ta’lim muassasasida jadval asosida o‘tkaziladigan haftada 2 soat jismoniy tarbiya darsi talabalarda harakatga bo‘lgan talablarning 11%iga javob berar ekan, darsdan tashqari hamma jismoniy tarbiya tadbirlari harakatga bo‘lgan talabni to‘la qoniqtirar ekan.

Demak, darsdan tashqari olib boriladigan tadbirlarga katta etibor berilishi lozim. Bu tadbirlardan biri turli - tuman sport bayramlaridir, ayniqsa talabalarning nufuzli "Universiada" sport musobaqalari, sport turlari bo‘yicha Viloyat va Respublika miqyosida o‘tkaziladigan sport musobaqalari juda qiziqarli o‘tadi. Bunday bayramlar va sport musobaqalarini o‘tkazishdan maqsad va vazifalar:

-talabalarda harakat faolligini oshirish;

-hayotiy zarur ko‘nikma va malakalarni shakllantirish;

-o‘zaro hurmat va do‘stlik fazilatlarini tarbiyalashdir.

Sport bayramini o‘tkazish jarayonida pedagogik talablar

Bu qiziqarli sport bayrami samarali o‘tishi uchun juda katta tayyorgarlik kerak va jiddiy qarash lozim. Bayram bellashuvida bakalavriyat va magistratura bosqichi talabalari qatnashishi mumkin. Masalan, “Kurash” musobaqasi uchun talabalarning vazniga qarab o‘zaro bellashishlari mumkin. Bu tadbirlarga oldindan tayyorlanib musobaqa nizomlari va tadbirlar ssenariylari institut ilmiy kengashda ko‘rib chiqiladi va tasdiqlanadi. Ulug‘ sanalarga bag‘ishlangan bayram tadbirlarida pedagogik jamoa qatnashishi maqsadga muvofiqdir, guruh rahbarlari, sport murabbiylari nazorati ostida o‘quvchilar bayramga, musobaqalashishga tayyorgarlik ko‘radilar. Har bir beriladigan vazifalar ta’limiy, tarbiyaviy va sog‘lomlashtirishni bayon etishi lozim.

Sport bayramlari o‘quv yili davomida tarixiy sanalarga bog‘langan holda o‘tkazilishi maqsadga muvofiqdir. Masalan, "Mustaqillik kuni"ga, "Navro‘z" bayramiga, "Bolalarni himoya qilish xalqaro kuni"ga, "Konstitutsiya kuni"ga, "Jismoniy tarbiya va sport kuni"ga, "Salomatlik kuni"ga bag‘ishlangan sport bayramlarini o‘tkazish mumkin. Demak, o‘quv yili davomida bayramlarni rejalashtirish institutda jismoniy tarbiya va sport masalalarini ko‘tarish hamda yaxshi yo‘lga qo‘yishga imkoniyat yaratadi.

Ushbu bayramlarni samarali o‘tkazish uchun birinchi navbatda tashkiliy qo‘mita tuziladi. U bayram dasturi, nizomini ishlab chiqadi hamda reja ssenariysini tuzadi va shu mo‘ljallangan bayramga butun tayyorgarlik uchun kerak bo‘lgan ishlar bo‘yicha rahbarlik qiladi.

Ishlab chiqilgan sport bayram dasturi asosida hayat guruhlar o‘z ishlariga jiddiy tayyorgarlik ko‘radilar. Maxsus tuzilgan ishchi guruh bayram o‘tkazish joyida bezatishga katta etibor bilan qaraydilar. Ayniqsa maydonchalar, sport xonasi va boshqalar kerakli sport anjomlari, buyumlar, kasbiy materiallar va boshqalar oldindan tayyorlangan bo‘lishi zarur.

Sport bayramini o‘tkazish uchun tuzilgan qo‘mitaga institut rahbariyati, jismoniy tarbiya o‘qituvchilari, chetdan kelgan mehmonlar, jismoniy tarbiya bo‘yicha aktivistlar va aktiv sportchilari kiradilar. Ular bayram ssenariysini va dasturini ishlab chiqadilar hamda hay’atlar guruhini tuzadilar. Undan tashqari har bir qo‘mita azolari orasida qilinadigan ishlarni hamda vazifalarni yuklaydi.

Sport bayramini yuqori saviyada o‘tkazish uchun maxsus vakolatli shaxslar guruhi (komissiya) tuziladi: texnik-moddiy taminlash guruhlar bayramning ochilish joyi, musobaqa o‘tkazish joyi, kerakli buyumlar va sport anjomlari bilan taminlaydi; bellashuvlar o‘tkazish joyini bezatish uchun maxsus madaniy

guruh - ular turli plakatlar, rasmlar, albom, va boshqalarni tayyorlaydilar; musiqaviy badiiy rahbar she’r, ashula, musiqalarni tayyorlaydi.

Natijalar va muhokama.Buxoro muhandislik-texnologiya institutida "8-dekabr Konstitutsiya kuni”ga bag‘ishlangan “Yugurish Estafetasi” musobaqasi tashkil qilish va o‘tkazish dasturi tuzildi. Bu dastur asosida ssenariy yozildi. Shu borada birinchi navbatda ishchi guruhi tuzildi. Ular 5 kishidan iborat ishchi guruhni tashkiliy ishlari quyidagilardan iborat: tadbir o‘tish joyini bezatish (yugurish masofalari ko‘rsatilgan plakatlar, devoriy gazetalar, estafeta tayoqchalari, bayroqchalar va h.k.lar).

Bulardan tashqari sport bayramida kerak jihozlarni hamda samarali o‘tkazish uchun zarur buyumlarni ham ishchi guruh a’zolari ta’minlaydilar. Ishchi guruh ishlarini nazorat qilish maktab direktori, harbiy rahbar va jismoniy tarbiya o‘qituvchisi boshqarib bordilar.

"Yugurish Estafetasi" sport musobaqasini jismoniy tarbiya o‘qituvchisi olib boradi. Musobaqa jarayonida vazifalarni talabalar tomonidan bajarilishini va g‘oliblarni aniqlash uchun hakamlar hay’ati mas’ul. Hay’at a’zolari talabalarga o‘qishda, shaxsiy hayotida omad tilab, tantanali kecha - sport bayramini ochilishiga ruxsat beradi.

Musobaqa qonun qoidalari: Talabalar 8 etapga bo‘linadi, (6+2) 6 ta yigit va 2 ta qiz bola. Har bir talaba o‘ziga berilgan masofa (etap) bo‘ylab yuguradi va estafeta tayoqchasini keyingi masofa boshida turgan sherigiga yetkazib berishi kerak. 8 ta etapni yugurib marraga birinchi kelgan jamoa g‘olib bo‘ladi.

"Yugurish estafeta" musobaqasi yakunlanadi, bunday katta tadbir "Yugurish estafeta" sport bayramini o‘tkazishda institut Kasaba uyushmasi, Talaba sport klubi qo‘mitalarining roli katta. Sport bayramlarini tashkil etishda homiylik qilish, musobaqalarga nufuzli faxriy sportchilarni va boshqa mehmonlarni taklif etib musobaqani namunali o‘tishi uchun juda katta hissasi bor.

Sport bayramiga yakun yasash- Hakamlar hay’ati o‘z baholarini hamda natijalari bo‘yicha yig‘ilgan umumiy ballarni e’lon qildilar.

Bayramni olib boruvchi jismoniy tarbiya o‘qituvchisi so‘zni institut rektoriga beradi. Rektor "Yugurish estafeta" bellashuvida qatnashganlarni tabriklab hamma taklif qilingan mehmonlarga, yig‘ilish tashkilotchilariga tabrik so‘zlarini izhor qilib, bunday sport bayramlarini tez-tez o‘tkazib turish zarurligi haqida gapirib o‘tdi. Rektor so‘zlaridan so‘ng "Yugurish estafeta" bellashuvida qatnashgan barcha ishtirokchilarga qimmatbaho sovg‘alar topshirildi.

Jismoniy tarbiya darslari va sinfdan tashqari mashg‘ulotlarda talabalarni sportdagi go‘zallik bilan «uchrashuv»dan olgan zavqlanish tuyg‘usi muhim psixologik operatsiya bo‘lib, aynan mana shu omil ushbu go‘zallikni yanada chuqurroq o‘zlashtirish bu go‘zallikni sportning u yoki bu turida yaratish, namoyish etishda ishtirok etishlarida, xilma-xil sport faoliyatlariga jalb etish omili bo‘ladi.

Talabalarni jismoniy tarbiyalashda kuchli psixologik ta’sir kuchiga ega bo‘lgan omillardan unumli foydalanish ham estetik tarbiyaning muhim jihati hisoblanadi. Ayniqsa, sport estetikasining asosiy materiali bo‘lgan sportni san’at bilan bog‘liqligi o‘quvchilarga sportchilarning mamlakat va jahon arenalarida qo‘lga kiritilgan yutuqlari haqida, bunda chempionlarning tarjimayi holi materiallardan foydalanish, ularning yuksak baho olgan chiqishlari to‘g‘risida faktologik ma’lumot berish, illyustrativ, foto va videomateriallardan foydalanishning psixologik va pedagogik ta’siri samarali kechadi.

Xulosa. Sportdagi ijod psixologiyasi sportchining mehnati bilan bog‘liq. Chunki, sportdagi ijodiy jarayon sportchining aqliy mehnati, fantaziyasi, ijodiy fikrlashining maxsulidir. Bularning barchasi muayyan psixologik asosga qaratiladi. Xuddi shu kabi ishqibozlar tomonidan sportchilarning chikishlarini tomosha qilish uni idrok etish jarayonida estetik zavq olish ham psixologik jarayondir. Boisi ular inson ruhiyati orqali anglanadi. Shu tariqa o‘quvchilar sportdagi estetik mezonlarni anglab yetadilar va aynan jismoniy tarbiya orqali ularning estetik madaniyatlari rivojlanib boradi.

O‘smirlar jismoniy madaniyatga qiziqishini tarkib toptirish jarayoni nafaqat sport harakatlarini idrok etish va kuzatish bilangina emas, balki sport mavzusidagi tasviriy san’at asarlarini, uning xususiyatlarini estetik idrok etilish bilan ham bog‘liq. Zero, idrok etishning har qanday shakli, darajasi psixologik jarayondir. Shuning uchun ham ushbu omillarni jismoniy tarbiya darslari hamda sinfdan tashqari mashg‘ulotlarda o‘smirlarni estetik tarbiyalashning psixologik va pedagogik asoslari sifatida e’tirof etiladi.

Adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 24 yanvardagi PF-5924 sonli “O‘zbekiston Respublikasida jismoniy tarbiya va sportni yanada takomillashtirish va ommalashtirish chora-tadbirlari” to‘g‘risidagi Farmoni.

2. Maxkamdjonov.K.M. Sport bayramlarini tashkil qilish va o‘tkazish metodikasi.-T.: Sharq, Toshkent, 2007. - 189- bet.

3. Olimov Sh.Sh., Hasanova Z.D. Pedagogik texnologiyalarni o‘quv – tarbiya jarayoniga qo‘llash. – T.: «Fan va texnologiya», 2014. – 184- bet.

4. Olimov.Sh.Sh., Ma’naviy-axloqiy tarbiya asoslari.T.: “Fan va texnologiya”, 2015. –228- bet.

5. G‘oziev Ye. G‘. O’zbek xalqining yetnopsixologiyasi va bola tarbiyasida o‘zbek oilasining yetnopsixologik muammolari // Resp. amaliy anj. ma’ruz. qisqacha bayoni. - T.: 1993, 8-9- bet.

6. Матвеев Л.П. “Теория и методика физической культуры”, М.: 1991

7. Ильина Л.Ю. Физкультурные занятия в старших группах детского сада. М.: 1992.

8. .Munavvarov A. Pedagogika. O‘quv qo‘llanma// –Toshkent,“O‘qituvchi”, 1996, -167- bet.

9. Barotov Sh.R. Ta’limda o‘quvchi shaxsini o‘rganish muammosi. Respublika ilmiy amaliy konferensiya materiallari. Buxoro-2002. -104- bet.

SAN’AT

MUHANDISLIK VA KOMPYUTER GRAFIKASI FANINI O‘QITISHNING ILMIY-NAZARIY ASOSLARI

Xusniddinova Nozima Ashurovna,
Buxoro muhandislik texnologiya instituti
mustaqil izlanuvchi doktoranti
nozimaxusnidinova7@gmail.com

Ushbu maqola Muhandislik va kompyuter grafikasi fanini o'qitishning ilmiy-nazariy asoslari haqida bo’lib mavzu yuzasidan tadqiqotchi olimlarning fikr va mulohazalari chuqur o’rganib chiqildi. Fazoviy tasavvurni shakllantirish va tushunarli bolishi uchun dars jarayonida foydalanilgan interfaol metodlar va texnik vositalar imkoniyatlarini qo’llanilganlik darajasi o’rganildi. Talabalar «Kompyuter grafikasi» fani bo‘yicha kerakli boshlang‘ich bilim va ko‘nikmalarga ega bo‘lsalar, ularning grafika fanlarida zarur bo‘lgan fazoviy tasavvurlari, chizmani o‘qiy olish xususiyatlari shakllanadi. Chizmalarni tayyor qilishda bir xillikka erishiladi, chizmalar qayerda, qachon va kim tomonidan chizilganidan qat’i nazar, to‘g‘ri tushunilishi ta’minlanadi.

Kalit so‘zlar: *CAD, tabiiy o’zlashtirish, sun’iy o’zlashtirish, kompyuter grafikasi, muhandislik grafikasi.*

НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ОБУЧЕНИЯ ИНЖЕНЕРНО-КОМПЬЮТЕРНОЙ ГРАФИКЕ

В статье речь идет о научно-теоретических основах обучения инженерии и компьютерной графике. Исследован уровень использования возможностей интерактивных методов и технических средств, применяемых в ходе занятия, для формирования пространственного образа и его понятности. При наличии у учащихся необходимых базовых знаний и навыков в области «Компьютерная графика» у них разовьётся пространственное воображение и умение читать чертежи, которые необходимы в области графики. Последовательность достигается при выполнении рисунков, обеспечивая правильное понимание чертежа, независимо от того, где, когда и кем они были нарисованы.

Ключевые слова: *CAD, естественное усвоение, искусственное усвоение, компьютерная графика, инженерная графика.*

SCIENTIFIC-THEORETICAL FOUNDATIONS OF TEACHING ENGINEERING AND COMPUTER GRAPHICS

This article is about the scientific-theoretical foundations of teaching engineering and computer graphics.The degree of use of the possibilities of interactive methods and technical tools used in the course of the lesson was studied in order to form a spatial image and make it understandable. If the students have the necessary basic knowledge and skills in the field of "Computer graphics", they will develop the spatial imagination and the ability to read drawings, which are necessary in the field of graphics. Consistency is achieved in the execution of drawings, ensuring that the drawings are understood correctly, regardless of where, when and by whom they were drawn.

Keywords: *CAD, natural assimilation, artificial assimilation, computer graphics, engineering graphics.*

Kirish. Hozirgi kunda OTMlarda o‘qitilayotgan «Kompyuter grafikasi» fanining o‘rni va ahamiyati, ijtimoiy hayotimizda zarur bo‘lgan moddiy va ma’naviy ehtiyojlarning qondirilishida hamda barcha soha mutaxassislarini o‘z ish faoliyatlarini avtomatlashtirish imkoniyatlarining kengligida deb qarash mumkin. Shuning uchun ham, ayni paytda Respublikamiz OTMlarda kompyuter grafikasini turli sohalarga bo‘lib o‘rganish, uning imkoniyatlaridan qator sohalarda foydalanishning metodik asoslarini yaratish, kompyuter texnologiyalaridan samarali foydalanish hamda hayotimizga kirib kelayotgan yangi sohalar (ixtisoslashgan rassom, mahsus effektor, vektorli art-ustasi, CAD-ustasi, modeler, animator, teksturachi, vizualizator va h.k) kabi malakali mutaxassislar bilan ta’minlash masalasi OTMlarda «Kompyuter grafikasi»ni fan sifatida

o‘qitilishiga bo‘lgan ehtiyojning oshishiga olib keldi. Bugungi kunda OTMlarda «Kompyuter grafikasi» fanini o‘qitishda talabalarni fanga nisbatan maqsadli harakatlarini shakllantirish va shu orqali biror bir natijaga erishish mumkinligini singdirishda, kerakli pedagogik va psixologik vositalarni amalda qo‘llash va ularni ilmiy asoslash muhimdir.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Mustaqil Davlatlar Hamdo’stligi mamlakatlarida muhandislik kompyuter grafikasi fanini o’qitish metodikasini takomillashtirish va o’qitishning metodik tizimini loyihalash bo’yicha O.Arefeva, M.X.Baybaeva, L.P.Bobrik, K.Grebennikov, V.N.Guznenkov, J.J.Djanabaev, S.V.Jilich, Ye.Yu.Joxova, V.V.Knyazikov, V.V.Koreshkov, A.M.Leybov, M.Matveeva, L.Nodelman, L.V.Pavlova, Yu.I.Pritula, A.B.Puzankova, A.I.Storojilov, M.B.Talanova, Ye.M.Tretyakova, L.M.Turanova, T.V.Chemadanova, T.V.Chernyakova va boshqalar tomonidan ilmiy izlanishlar olib borilgan. Xorij davlatlarida muhandislik kompyuter grafikasi fani o’quv mazmunini loyihalash, o’qitishni amalga oshirishning innovatsion texnologiyasini ishlab chiqish muammolariga Z.Zuo, H.A.Gerbekov, F.Liarokapis,B.Neda, T.J.Sexton, S.A.Sorby, H.Stachel va boshqa olimlarning ilmiy ishlari bag’ishlangan.

K.A.Grebennikov tomonidan «Dizayn» mutaxassisligi bo‘yicha o‘rta maxsus, kasb-hunar ta’lim tizimida umumkasbiy fanlarni o‘qitishda kompyuter grafikasidan foydalanishning pedagogik va texnologik asoslarini ishlab chiqish muammosi o‘rganilgan. Ushbu tadqiqot ishida o‘rta maxsus, kasb-hunar ta’lim tizimida mutaxassis dizaynerlarni kasbiy tayyorlashda kompyuter grafikasidan foydalanishning pedagogik modeli yaratilgan va unda kompyuter grafikasining ahamiyati ochib berilgan.[1]

Ye.M. Tretyakova tomonidan olib borilgan ilmiy tadqiqot ishida kasb-hunar kollejlarda qurilish mutaxassisligi uchun «Kompyuter grafikasi»fani mazmunini loyihalash va uni amalga oshirish texnologiyasi ishlab chiqilgan. Unda «Kompyuter grafikasi» maxsus kursi loyihalanib, u bo‘yicha ishlab chiqilgan na’munaviy dastur asosida o‘qitilgan talabalarning kompyuter texnologiyalarini foydalanishga oid bilim va ko‘nikmalarini oshirish mumkinligi ilmiy asoslangan va tajribada isbotlangan.[2]

Shuningdek, D.C Saidahmedova olib borgan ilmiy izlanishlarda kasb- hunar kollejlarida «Texnik chizmachilik» o‘quv fanini kompyuter texnologiyalari imkoniyatlaridan foydalanib, o‘qitishning nazariy asoslari ishlab chiqilgan. Dissertant didaktik o‘yinlardan foydalanish orqali o‘quvchilar o‘quv-bilish jarayonini faollashtirish metodikasi, uning pedagogik shart-sharoitlari yaratish va «Texnik chizmachilik» fanini o‘qitishda kompyuter grafikasini qo‘llash orqali dars samaradorligini oshirish mumkinligi ilmiy jihatdan asoslab bergan. Muallif kasb - hunar kollejlari o‘quvchilari uchun interfaol metodlar, didaktik o‘yinlar va kompyuter texnologiyalariga asoslangan holda «Texnik chizmachilik» nomli multimediali elektron o‘quv qo‘llanmasini ishlab chiqqan va uni an’anaviy usulda o‘qitish bilan uyg‘unlashtirib, o‘qitish metodikasini takomillashtirgan, jumladan, o‘quvchilarning fazoviy tasavvurlarini rivojlantirishga, chizmalarni to‘g‘ri va tez o‘qishga, shuningdek ularda kuzatuvchanlik, topqirlik va ziyraklik kabi fazilatlarni shakllantirishga mo‘ljallangan topshiriqlar, kompyuterda foydalaniladigan intellektual o‘yin dasturlari tarzida («Krossvord», «Rebus», «Charxpalak» va «Labirint») ishlab chiqilgan.[3]

L.V.Pavlova tomonidan olib borilgan tadqiqotlar natijasida texnika yo‘nalishidagi talabalarning muhandislik grafikasi va kompyuter grafikasi bo‘yicha bilimlarini shakllantirishda qiziqarli masalalardan va grafik fanlarni o‘qitishda kompyuter grafikasidan foydalanish hamda AutoCAD grafik dasturi yordamida talabalarning ijodiy faoliyatini rivojlantirish mumkinligini ilmiy asoslangan.[4]

M.V. Matveevaning fikricha: talabalar tayyor grafik, animatsion va videolavhali o‘quv materiallarni o‘zlashtirish vaqtida kompyuter grafikasining illyustrativ funksiyasi bajariladi. Ular bilimni o‘rganilayotgan ob’ektning matematik modelini tuzish orqali o‘zlashtirsalar, kompyuter grafikasining kognitiv funksiyasi bajariladi. Kompyuter grafikasining illyustrativ va kognitiv funksiyalari shartli ravishda farqlanadi. *Bir tomondan*, oddiy grafik tasvir ham talabada yangi g‘oya tug‘ilishiga yoki unda yangi qirralarning ochilishiga sabab bo‘lishi mumkin. *Boshqa tomondan*, kognitiv funksiyasi har doim ham to‘liq amalga oshmaydi, masalan, talaba o‘rganilayotgan ob’ektning allaqachon ma’lum bo‘lgan xususiyatlarinigina aks ettirganda, shunchaki illyustrativ funksiyasi bajariladi.[5]

Hindistonlik olim J.Rash o‘zining ilmiy tadqiqot ishlarida «Kompyuter grafikasi» fanini o‘qitishdan asosiy maqsad ishlab chiqarish masalalarini kompyuterda loyihalash bo‘yicha talabalarda ijodiy faollikni rivojlantirishga qaratilgan bo‘lishi lozimligini ko‘rsatgan.[6]

Kompyuter grafikasi – kompyuterdagi grafika yoki kompyuter yordamida yaratilgan grafikadir. Kompyuter grafikasi rasm chizish va modellashtirish vositasi sifatida ishlatiladi. Agar kompyuter grafikasi monitordagi rasm deb tushunilsa, u holda kompyuter grafikasi kompyuter bilan bir vaqtda paydo bo‘lgan deyish mumkin. Ba’zan, kompyuter grafikasini ro‘yobga kelishini kompyuter o‘yinlari paydo bo‘lgan vaqt - yil bilan bog‘laydilar. Boshqacha qilib aytganda, kompyuter grafikasi – bu yangi axborot texnologiyalarining jadal rivojlanib borayotgan yo‘nalishlaridan biri hisoblanib, u avtomatik loyihalash tizimining mazmunini tashkil etadi. «Zamonaviy avtomatik loyihalash tizimi chizmani «elektron chizmaga»

aylantiribgina qolmay, balki kompyuter texnikasi o‘zining ma’lumotlar bazasi kengligi va ob’ektlarni geometrik modellashning samarali usullaridan foydalanish imkoniyati mavjudligi bilan ajralib turadi.[7]

Grafik dasturlarda axborot bilan ishlash insonning ko‘rish, eshitish va sezish organlariga qaratilgan bo‘ladi, ya’ni, axborot berish uchun tasvir va tovushdan keng foydalaniladi. Asosiy maqsad, axborotni tasvir va tovushga aylantirishdan iborat. Bugungi kunda juda ko‘plab kompyuter grafik dasturlari mavjud bo‘lsa-da, ular bir birlaridan o‘zaro qo‘llanilish sohalariga qarab farqlanadi. Har bir soha mutaxassislari o‘z faoliyatlari uchun qulay bo‘lgan grafik dasturni tanlaydilar. Dasturlarning imkoniyatlari ham ma’lum bir sohaga yo‘naltirilgan. Shuning uchun, grafik dasturni tanlashda, avvalombor, uning imkoniyatlarini inobatga olish lozim. Aksariyat hollarda grafik dasturni qo‘llashdan oldin boshqa bir dasturlarni yoki fanlarni o‘zlashtirishga ehtiyoj seziladi.

Talaba ongida fazoviy tasavvurni rivojlantirish uchun, avvalo, unda fanga nisbatan qiziqish shakllangan bo‘lishi va bu qiziqish asosida bilim olishi hamda ularni esda saqlashi, bilimlar yig‘ilib ko‘nikma va malakalarga aylanishi kuzatiladi. Talaba egallagan bilim, ko‘nikma va malakalariga tayangan holda berilgan muammoni ongida tahlil qiladi va xulosa chiqaradi. Talabaning fazoviy tasavvuri to‘g‘ri yoki noto‘g‘ri bo‘lishi, unning yuqorida keltirilgan xususiyatlariga bevosita bog‘liqdir. Kompyuter grafikasida fazoviy tasavvurga yaxlit olib kelinadigan grafik ob’ektlarning har bir komponenti ham texnik ham grafik tarzda uzviy bog‘langan bo‘lib, bu holat fazoviy tasavvurini kengaytiradi, amallarning to‘g‘ri bajarilishini va to‘g‘ri xulosa chiqarilishini, boshqacha aytganda, texnik va grafik bog‘lanishni ta’minlaydi. Masalan, agar biz «konus kesimlari» tushunchasini fazoviy tasavvur qiladigan bo‘lsak, u holda avvalo konus, tekislik va konusning tekislik bilan kesishish vaziyatlarini birma-bir tahlil va sintez qilishimiz lozim. Bu esa, o‘z navbatida inson ongining kengayishiga va asta– sekin shaxsning real fazoviy grafik tasavvurini rivojlantirish imkoniyatini yaratishga olib keladi. Grafik fanlarni o‘qitish mobaynida talabaning ijodiy faolligini rivojlantirishda fazoviy grafik tasavvur bilan birgalikda ijodiy grafik tafakkurei rivojlantirish muammosi dolzarbdir.

Tabiiy o‘zlashtirish - insonning fe’l atvoridan kelib chiqqan yoki irsiy tomondan yuqtirilgan bo‘lishi mumkin. Tabiiy o‘zlashtira oladigan talabalar masalani yechish jarayonida (masalan detal chizmasini uchinchi ko‘rinishi va yaqqol tasviri yasashda) uning yechimi qanday bo‘lishi haqida fazoviy tasavvur qila oladilar. Bunday talabalar dars jarayonida ham mavzuni tez tushunib grafik topshiriqlarni yechishda o‘qituvchi tomonidan bitta namuna keltirilishi bilan kifoyalanadilar. Lekin barcha talabalarda ham yuqorida keltirilgan tabiiy o‘zlashtirish jarayoni kuzatilavermaydi. Ular o‘zlari harakat qilgan taqdirda ham masalani yechimini tasavvur eta olmasliklari mumkin. Shuning uchun bunday paytda sun’iy o‘zlashtirish jarayonidan foydalanish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

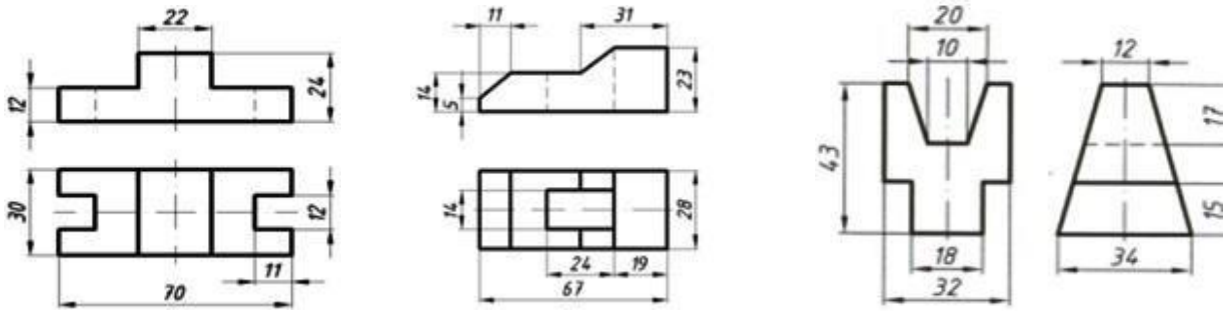

a) oddiy b) o‘rtacha s) murakkab

1- rasm. «Ko‘rinishlar» turkimiga oid topshiriqlar

Sun’iy o‘zlashtirish - bunda talabalar masalani turli qonun qoidalarga muvofiq bajarib, turli dasturiy vositalarning imkoniyatlaridan foydalanish orqali masalani yechishga muvaffaq bo‘ladilar. Sun’iy o‘zlashtirishda talabalarning ijodiy faoliyatlari kengayadi va borgan sari kasbiy bilim va ko‘nikmalari malakaga aylanadi. Natijada, fanni sun’iy o‘zlashtirgan talaba tabiiy o‘zlashtira oladigan talabadan kuchli bilim darajasiga ega bo‘lishi kuzatiladi. Har ikkala o‘zlashtirish jarayonida ham talabadan avvalo fan bo‘yicha mustaqil ijodiy faoliyat olib borish talab etiladi. Tabiiy o‘zlashtirish imkoniyatiga ega bo‘lgan talabada fanni o‘zlashtirishga bo‘lgan ko‘nikma tezroq rivojlanadi. Sun’iy o‘zlashtirishda esa dastlab sust, bilimlar darajasi ortgan sari ko‘nikmani egallash jadallashadi. Zamonaviy AutoCAD (Auto Computer – Aided Design – kompyuter

yordamida avtomatik loyihalash) tizimi interfeysi kompyuterning eng zamonaviy vositalari va texnologiyalarining imkoniyatlarini hisobga olgan holda yaratilganligi bois, u chizma va sxemalarni, loyihalash masalalarini yuqori darajada sifatli bajarilishini kafolatlaydi. Kompyuter grafikasi fanini o‘qitishda 3D modellashtirish (uch o‘lchamli loyihalash) ning turli usullaridan foydalanish dars jarayonida talabalarni fanga bo‘lgan qiziqishlarini rivojlantiribgina qolmay, balki grafik tizimlarning imkoniyatlarining deyarli barchasidan foydalanish imkoniyatini beradi. Bu talabada *bir tomondan* o‘z ustida ishlashga majbur bo‘lish motivini hosil qilsa, *ikkinchi tomondan* ijodiy faoliyat olib borish motivini faollashtiradi.

Psixologik o‘lchashlar usulini «Ko‘rinishlar» (1-rasm) va «Tutashmalar» (1- rasm) turkumiga oid topshiriqlar misolida ko‘rib chiamiz. Ko‘rinishlarga oid bir turkumga xos bo‘lgan topshiriqlar uchta darajaga ajratilgan. Ushbu topshiriqlar bir turkumga xos bo‘lsada, ularning murakkablik darajalari turlichadir. Bu AutoCAD grafik dasturidan foydalanib, bajarilish jarayonida murakkablik darajasiga qarab bir nechta buyruqlardan foydalanish lozimligidan dalolat beradi.

Quyida 1-(a,b,s) rasmdagi ko‘rinishlarga oid topshiriqlarni har birini bajarishda talabalardan matematika, chizma geometriya va muhandislik grafikasi fanidan ijodiy faolligi rivojlanishiga ega bo‘lish bilan birga, AutoCAD grafik dasturining «izmenit», «cherchenie» va «razmer» uskunalar panelidagi quyidagi buyruqlarni yaxshi bilishlarini talab etadi: oddiy murakkablikdagi ko‘rinish topshirig‘ini bajarish uchun: «liniya», «rejim orto», «тipы liniy», «vesa liniy», «lineyniy» buyruqlari; o‘rtacha murakkablikdagi ko‘rinish topshirig‘ini bajarish uchun: yuqorida keltirilgan buyruqlarga qo‘shimcha ravishda «podobie», «obrezat», «peremestit» buyruqlari; murakkab darajadagi ko‘rinish topshirig‘ini bajarish uchun: oddiy va o‘rtacha murakkablikdagi topshiriqlarni bajarish uchun keltirilgan topshiriqlardan tashqari «razorvat», «razorvat v tochke», «udlinit» kabi buyruqlardan foydalanish orqali topshiriqni bajarish nihoyasiga yetkaziladi.

Olingan natija va uning tahlili. Muhandislik va kompyuter grafikasi fanini o'qitish jarayonida bir qancha olimlar tomonidan Chizma geometriya “faninig rivojlanishi uchun olib brogan ilmiy izlanishlari o’rganilib chiqildi. Ma’lumki, OTMga kelgunga qadar talabalar «Kompyuter grafikasi» fani bo‘yicha kerakli boshlang‘ich bilim va ko‘nikmalarga ega bo‘lsalar, ularning grafika fanlarida zarur bo‘lgan fazoviy tasavvurlari, chizmani o‘qiy olish xususiyatlari shakllanadi. Bu esa, bunga oid kurslarni o‘rta maxsus, kasb-hunar ta’lim tizimidan boshlanishi maqsadga muvofiqligidan dalolat beradi. Qator tadqiqotchilarning bu boradagi ilmiy izlanishlari tufayli, amaliy tadbig‘i ta’lim jarayoniga katta samaralar bera oladigan ilmiy natijalarga erishilmoqda.

Xulosa. Yuqorida keltirilgan ma’lumotlardan kelib chiqib chizmachilikning barcha turlari asosi hisoblangan muhandislik grafifasi va kompyuter grafikasi mavjud. Muhandislik grafikasi barcha yasash usullarini o‘z ichiga olgan bo‘lib, narsa va har xil egri chiziqlar majmuasining chizmasi bitta proyeksiyada bajariladi. Standartlashtirish texnika taraqqiyotini tezlashtirishda muhim ahamiyatga egadir. Standartlar texnik hujjatlar bo‘lib, ular buyumlarning o‘lcham, shakl, og‘irlik, material va boshqa sifatlarini ko‘rsatadi. Kompyuter grafikasida bajarilgan har bir chizma Auto CAD dasturi yoki SolidWorks dasturida bajarilsa talabalar tushinishlari va ishlab chiqarishda keng qo’llashlarida uchun asos boladi.Natijada chizmalarni taxt qilishda bir xillikka erishiladi, chizmalar qayerda, qachon va kim tomonidan chizilganidan qat’i nazar, to‘g‘ri tushunilishi ta’minlanadi.

Adabiyotlar:

1. Muslimov Sherzod Nazrullayevich (2019) "The role of personality- oriented education in the development of professionally- graphic competence of future teachers of technological sciences," Scientific Bulletin of Namangan State University: Vol. 1 : Iss. 6, Article 80.

2. Мурадов Ш. К., Ташимов, Н. Э., & Рахматова, И. И. (2017). Сечение поверхностей 2-го порядка общего вида по эллипсу заданной площади. Молодой ученый, (50), 99-102.

3. Tashimov N. (2019). Ways of Development of Cognitive and Graphic Activity of Students. International Journal of Progressive Sciences and Technologies, 17(1), 212- 214.

4. Olimov Sh. Sh, & Mamurova, D. I. (2022). Information Technology in Education. Pioneer: Journal of Advanced Research and Scientific Progress, 1(1), 17-22.

5. Халимов М. К., & Жабборов, Р. Р. (2018). Сравнение продуктивности учебной доски и проектора в преподавании предметов, входящих в цикл инженерной графики. Молодой ученый, (6), 203-205.

6. Olimov Sh.Sh., & Mamurova, D. I. (2021). Graphic Information Processing Technology and its Importance. European Journal of Life Safety and Stability (2660-9630), 10, 1-4.

7. Xalimov M., & Farxodova, Z. (2021). Developing students'creative abilities by making problem solution situation in drawing.

УДК. 78.01

ЎҚУВЧИЛАРНИ ЮКСАК ИНСОНИЙ ТУЙҒУЛАР РУҲИДА ТАРБИЯЛАШДА МАҚОМ САНЪАТИНИНГ ЎРНИ
(Бошланғич синфлар мисолида)

Ахтамов Ислом Илхом ўғли,
Бухоро давлат университети
мусиқа ижрочилиги ва маданият
кафедраси ўқитувчиси

Мақолада мақом санъати, унинг юзага келиши мухтасар тарихи, ривожланиш жараёнлари, бошланғич синфлардан бошлаб ўқувчи ёшларни юксак инсоний туйғулар руҳида тарбиялаш, унинг эстетик диди ва тафаккурини шакллантиришдаги кенг имкониятлари ва роли масалалари кўриб чиқилган.

Калит сўзлар: *мақом, лад, жинс, жам, алҳон, ўн икки мақом тизими.*

РОЛЬ ИСКУССТВА МАКОМА В ВОСПИТАНИИ УЧАЩИХСЯ В ДУХЕ ВЫСОКИХ ЧЕЛОВЕЧЕСКИХ ЧУВСТВ
(На примере начальных классов)

В статье рассматривается искусство маком, краткая история его возникновения, процессы развития, воспитание молодёжи в духе высоких человеческих чувств с младших классов, вопросы его широких возможностей и роли в формировании эстетического вкуса и мышления.

Ключевые слова: *маком, лад, джинс, джам, алхон, двенадцать систем макома.*

THE ROLE OF MAKOM ART IN EDUCATING STUDENTS IN THE SPIRIT OF HIGH HUMAN FEELINGS
(On the example of primary classes)

The article discusses the art of makom, a brief history of its origin, development processes, education of young people in the spirit of high human feelings from the elementary grades, questions of its wide possibilities and role in the formation of aesthetic taste and thinking.

Keywords: *makom, mood, jins, jam, alkhon, twelve systems of Makom*

Кириш. Узлуксиз мусиқа таълими жараёнининг барча босқичларида ўзбек халқ мусиқа ижоди, хусусан, анъанавий касбий мусиқа мероси билан танишиш, улар ҳақида тасаввурга эга бўлиш, ўрганиш ва ўзлаштириш учун аввало, ҳар бир жанр ҳақида мухтасар маълумотга эга бўлиш зарур. Мазкур жанрларнинг етакчиси бўлган мақомлар (мақомот) билан танишиш дастлаб, мақом ибораси ва унинг луғавий маъносини ўрганишдан бошланади.

Араб тилидан “Мақом” атамаси луғавий жиҳатдан “жой”, “даража”, мартаба, “ўрин”, мусиқада эса “товуш”, “парда”, каби маъноларни англатади. Мусиқада у товуш ҳосил бўладиган жой, яъни “парда”, шунингдек товушлар уюшмаси, яъни “тузук” (“лад”), ҳамда муайян туркумли жанр ва унинг намуналарини билдиради. Мақом – маълум лад асосига мос келадиган ва товушқаторнинг муайян пардасидан бошланадиган куй ва ашулалар мажмуасидир. Анъанавий касбий мусиқа меросининг юксак намуналари бўлган мақомлар кўпгина Шарқ халқлари (Озарбайжон ва турк муғамлари, уйғур муқомлари, араб мақомлари ва ҳ.к.) мумтоз мусиқа меросининг салмоқли қисмини ташкил этади.

Манбалар таҳлили. Мақом санъатини тадқиқ ва талқин этишда профессор А.Фитрат, академик Юнус Ражабий, санъатшунослик фанлари докторлари проф. И.Р.Ражабов, Ф.М.Карорматов (Карорматли), О.А.Иброҳимов, санъатшунослик фанлари номзодлари проф. Р.Ю.Юнусов О.Р.Матёқубов, А.Ф.Назаров, А.Жумаев ва бошқа устоз - тадқиқотчи мусиқашунослар самарали илмий фаолият олиб борганлар.

Мақом сўзи дастлаб, асосан чолғу воситаси орқали товуш ҳосил бўладиган жой, яъни “парда” сўзига маънодош атама бўлиб, кейинчалик товушлар тузилмаси (яъни тузук, лад), маъноларини англата бошлаган.

Мақомларнинг қадимий келиб чиқиш илдизлари халқ куй ва қўшиқларига бориб тақалади.Тарихий манбаларда ёзилишича, Борбад Марвазий 7 пардага мослаб “Ҳусравоний”лар (шоҳона, яъни энг мукаммал мусиқа тури) яратган. Ҳар бир Ҳусравоний икки қисмдан ва ўз

навбатида кичик бўлимлардан тузилганлиги, ҳамда бу куйлар овоз ва чолғуларда ижро этилганлиги кайд қилинади. Бу борада Муҳаммад Нишопурийнинг “Рисола дар илмй мусиқй” (“Мусиқа илмига доир рисола) асари ва Дарвишали Чангийнинг “Туҳфат—ус-сурур” асарларида маълумотлар берилган.

Ўрта Осиёдан чиққан Абу Наср Форобий, Ибн Сино, Хоразмий каби буюк олимлар ва уларнинг давомчилари турли фанлар соҳасидаги илмий асарлари билан бир қаторда мусиқа назарияси (“Илми мусиқий”) бўйича ҳам илмий асарлар яратиб, шарқ мусиқа фани тараққиёти тарихида бутун бир давр очиб берганлар. Шарқ халқлари мақомларининг Форобий замонасигача бўлган тарихий тараққиёт йўли ҳақидаги маълумотлар бизнинг давримизгача етиб келмаган. Абу Наср Форобийнинг мусиқа рисолаларида мақомлар масаласи биринчи бор шарҳлаб берилган эди. X-XI асрларда машҳур бўлган мақомларни ўрганишда унинг асарлари ягона манба бўлиб хизмат қилади.

Асосий қисм. Атоқли мақомшунос олим профессор Исҳоқ Ражабовнинг фикрича, X-XIII асрларда 12 мақом (Дувоздаҳмақом), уларнинг шўъба ва овозлари маълум бир тизимга туширилмаган эди. Бу мақом тизими кейиги йилларда аниқ бир шакл ола бошлаган деган эди. 12 мақом тизими деганда 12 мақом, уларнинг маълум қисмлари асосида юзага келган товушқаторларнинг муайян турлари 24 шўъба, 6 овоз[1] ва мураккабод, деб аталган лад кўринишлари тушунилади.

Бундай мақом тизимларининг бунёд бўлиши учун, аввало, уларнинг пойдевори сифатида мукаммал пардаларни илмий асосда аниқлаб олиш зарур бўлган. Буюк аллома Абу Наср Форобий биринчи бўлиб бу масалани ҳал этишга киришган. У Шарқ мусиқа назариясини шакллантиришда қадимги дунё назариётчи олимлари қолдирган илмий меросга ижодий ёндошган ҳолда, мусиқанинг илми таълиф (нағма, бўд, жинс, жамъ) ва илми ийқъо (вазн, ритм) масалаларини тадқиқ этди. Бунда Форобий ритм, вазн масалаларини қадимги юнон олимлари каби шеърият қонунлари доирасида эмас, балки ўз даври мусиқа амалиётидан келиб чиққан ҳолда, алоҳида фан сифатида тадқиқ этган. Унинг «Китоб ул- ийқъоёт» асарида илк бор мумтоз ийқъо назарияси ишлаб чиқилган бўлиб, унда ритм-усул омилининг мустақил бадиий аҳамияти ва мусиқадаги беқиёс ўрни асослаб берилган эди.

Илми таълиф мазмунида куй таркибидаги энг кичик бирлик – **нағма** (мусиқий товуш, тон), шунингдек, икки нағма нисбатидаги турли сифатли **бўд** (интервал) ва уларнинг қўшилмалари асосида **жинс** (асосан, 4 поғонали тетрахорд ва 5 поғонали пентахордлар) ҳамда жинслар бирикувидан иборат **жамъ** (октава миқёсидаги товушқатор)ларни ҳосил қилиш каби масалалар тадқиқ этилган. Бунда уд чолғусининг тори сифатида фараз қилинган тўғри чизиқ (1)нинг геометрик асосда тенг иккига бўлиниши (1:2) зул-кулл (соф октава), иккини учга бўлиниши (2:3) нисбати зул-хамс (соф квинта), учни тўртга (3:4) бўлиниши эса зул-арбаъ (соф кварта) каби юзага келган бўдларнинг сонлар нисбатидаги ифодасини берган. Қолган интерваллар ҳам шу каби аниқланиб олинган.

Кейинчалик Шарқ олимлари мусиқанинг илми таълиф масалаларини ўрганишда Форобий ва Ибн Сино таълимотига таяниб, мусиқа назариясининг мусиқий товушлар (акустика)сини ривожлантиришда уд чолғуси торининг қисмларга бўлишни давом этдириш асосида юнон олими Пифагор тузган мусиқа сози чегараларини бир мунча кенгайтириб, ривожлантиришга ҳисса қўшдилар. Натижада 4:5 (катта терция ва 5:6 (кичик терция) интерваллари оҳанги бир мунча юмшалиб, улар ҳам консонанс интерваллар таркибига қўшиладиган бўлди.

Жинслар ва жамълар (товушқаторлар) ҳозирги нота ёзуви тизимидаги темперация қилинган диатоник товушқатордан фарқ қилади. Ҳозирги соф октава доирасидаги диатоник товушқатор ҳар бири 200 центга тўғри келадиган 5 та бутун тон ва ҳар бири 100 центга тўғри келадиган 2 та ярим тонлар (жами 1200 цент) дан тузилган бўлса, юқорида келтирилган жамъларда бутун тондан бир оз катта (204 цент), ярим тондан бир оз кичик (90 цент) ёки чорак тонга яқин (24 цент, Пифагорнинг соз тизимидаги бир кома) каби интерваллар ҳам учрайди. Икки товуш нисбатидаги уйғун (консонанс) интервал (бўд)лар негизида жинс ва жамълар ишлаб чиқилган.Тадқиқот натижасидан келиб чиққан ҳолда, мусиқа амалиётида фойдаланиш учун энг кулай ва манзур бўлган пардалар уюшмасини аниқлаб олиниши зарур бўлган.

Бунинг учун Шарқ олимлари таълиф масалаларини илмий ўрганишда қадимги юнон олимларининг сонли нисбатлардаги тадқиқ усулларини ижодий ўзлаштириб, улар ишлаб чиққан ионий, дорий, фригий, лидий, миксолидий, эолий ва гиппофригий деб аталган октава миқёсидаги, юқоридан қуйига қараб «ўқилган» унқаторларни ўқилиши тамойилини қайта кўриб чиқиш ва

[1] Овоз (овоза) – лад товуш қаторларининг бир тури. Акс садо, мақомларга назира қилиб ишланган мусиқа асари.

уларнинг янги услуби устида фикр юритганлар. Ўша даврларда ёзилган рисолаларда товушқатор тузилиши масалалари муҳим ўрин эгаллаган ва ҳар бири 702 центни ташкил этган 12 та соф квинтадан товушқатор тузилиши маъқул бўлган. Маълумки, бундай товушқатор боғланмаган бўлиб, бошланғич товуш билан 12- квинта товуши орсида 24 цент фарқ бўлган. Мана шу асосий товушқаторга Сафиуддин соф квинта ва секундадан олинган яна бешта (Пифагор тизими асосидаги) кичик тон 90 цент ва бир кома 24 центлик товушлар қўшади. Натижада ўз таркибига 17 товушни олган соф октава доирасидаги товушқатор пайдо бўлади.

Қадимий тизим тамойилига асосланган, товушларни юқоридан қуйига қараб ўқилиши қоидасини масалан, юнонларнинг миксолидий номли унқатори мисолида кузатиш мумкин: Нота мисоли:

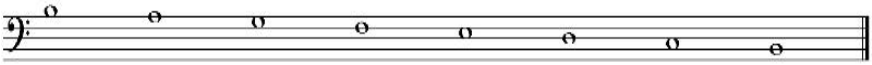

Шарқ оламининг буюк алломалари – Абу Наср Форобий, Абу Али ибн Сино, Абу Мансур ибн Зайла ва уларнинг издошлари аксинча, ўша давр бадиий-эстетик талабларига мувофиқ бўлиб, жумладан, мусиқада устувор аҳамият касб эта бошлаган **янги услуб** асосида мукаммал товушқаторларни назарий жиҳатдан ишлаб чиқиш борасида тадқиқот олиб борганлар. Ушбу **янги услубга** дастлаб, куй оҳангларининг умумий тўлқинсимон ҳаракатида авж пардаларига (чўққига) қараб юксалиш тамойили етакчи ўрин тутган мусиқий жараёндир деб таъриф берилган.

Мусиқашунос олимларнинг фикрларига кўра, куй номли мусиқий намуналар туркий халқларнинг исломга қадар маданиятига тааллуқли бўлиб, «Куй» атамаси дастлаб «куг» («кўк») тарзида талаффуз этилган ва кейинчалик «куй шаклига ўтган. Қадимий куйларнинг номлари “Алҳон” (арабча “Лаҳн”) сўзининг кўплиги ибораси билан аталган.

Мусиқада янги услубнинг қарор топиши, куй оҳанглари йўналишида юқорига кўтарилиш тамойили етакчи ўрин тутиши ва келажакда куй шакли тасаввуф ғоясини ифода этиш учун муҳим қолип (андоза) бўлиб, хизмат қилганлиги сабабли «куй» ва тасаввуфнинг «комил инсон» таълимоти уйғунлашиб кетган бўлиши эҳтимолдан ҳоли эмас. Бунинг эътиборли томони яна шундаки, юксалма тарздаги парда уюшмалари дастлаб «мақом» атамаси эмас, балки кўпроқ «йўл» маъносини англатувчи «роҳ», «тароиқ», «равиш» каби атамалар қўлланган.

Инсоннинг тинглаши ва идрок этиши учун энг қулай ва манзур бўлган бу мукаммал пардалар негизида эса турли даражадаги замонавий ва қадимий даврларга мансуб оҳанг тузилмалари ривожлантирилиб, ўз куй ҳолига келтирилган бўлиши мумкин. Бу борада Сафиуддин Урмавийнинг «Китоб ул-адвар» рисоласида келтирилган «тариқа» (йўл, шунингдек, усул, йўсин) номли куй йўллари ҳақида маълумотлар берилган. «Йўл» маъносини англатувчи махсус атамалар IX - XIII асрларда кенг қўлланиб келинган бўлиб, ҳозирда Фарғона – Тошкент мақом йўллари, Сурнай йўллари, Хоразм Дутор мақом йўллари, Чертим йўли, Айтим йўли каби ибораларда сақланиб қолган.

Мақом атамаси мусиқа илми ва амалиётида асосан XIV асрдан эътиборан кенг қўллана бошлаган. Айни пайтда «кўк» («куй») тушунчаси ҳам «мақом» истилоҳига жуда яқин бўлиб, мазкур атамалар ўзаро маънодош бўлиб кетган эди. Шунга асосан профессор И. Ражабов «кўк» сўзи туркча мақом демакдир», деб хулоса чиқарган эди.

Мақом санъатининг илк шаклланиши борасида етук мақомшунос олим О.А.Иброҳимов “Мақом санъатининг илк шаклланиш даврларида янги услуб асослари мусиқадаги илми таълиф таркибига назарий жиҳатдан сингдирилган бўлиб, сўнгра шу асосда ижод этилган асарлар ҳикматли куйлар ўлароқ мақомларда тизимлаштириб борилган. Шу асосда эса, йирик мусиқий (мақом) тизимлари ҳам юзага кела бошлаган. Бу масалани ўрта асрлар (XVII) Шарқ оламида машҳур бўлган ва бизга қадар бир қатор рисолалар мазмунида етиб келган Ўн икки мақом тизими мисолида ўрганиб чиқиш мақсадга мувофиқдир» [10.17] деган эди.

Ўн икки мақом тизимини илк бор XIII аср (тах. 1230–1294) да яшаб ижод қилган буюк олим ва мусиқачи Сафиуддин Урмавий илмий таснифлаган эди. У жамълар таркибини ташкил этган асосий жинсларни икки гуруҳга – 7 та тўрт поғонали (тетрахорд кўринишдаги) қуйи ҳамда 12 та беш поғонали (пентахорд кўринишдаги) юқори табақа жинсларига ажратган бўлиб, бу икки гуруҳга ажратилган жинсларнинг бир-бири билан ўзаро қўшилуви натижасида, қуйидан юқорига йўналган (7×12) 84 та жамъ ҳосил қилишга эришган. Аммо бу жамълар асосан назарий жиҳатдан ишлаб чиқилган бўлиб, уларнинг аксарияти мусиқа амалиёти учун маъқул кўрилмаган. Шу боис фақат уйғунлик даражаси юқори кўрсатгичга эга бўлиб, мусиқа амалиётида қўллаш учун лойиқ бўлган жамъларгина алоҳида ажратиб олинган эди.

Лойиқ жамъларни ажратиб олишнинг муҳим мезони: товушқатор таркибида уйғун (консонанс) интерваллларнинг етарли миқдорда бўлиши ҳамда товушлар уюшмасининг соф октава даражасида мавжу длиги омиллари бўлган.

Энг уйғун интерваллар таркибини эса, биринчи навбатда, соф октава (зул-кулл), ундан сўнг соф квинта (зул-хамс) ҳамда соф кварта (зул- арбаъ)лар ташкил этган. Уд чолғуси торининг иккига (1:2), учга (2:3) ва тўртга (3:4) бўлинишидан ҳосил этилган бу интерваллрнинг сонлар воситасида ифодалаш усулини қадимги Шарқ (Миср, Хитой, ва б.) олимлари яхши билганлар. Бинобарин, бу уйғунликни мусиқада акс эттириш учун, аввало, парда-товуш уюшмаларининг соф октава интервали доирасида бўлиши керак эди. Чунки, октава миқёсидан кичик (септима, секста, квинта ва ҳоказо) ҳажмдаги товуш уюшмаларида, табиийки, энг муҳим консонанс – соф октава (зул-кулл) учрамайди. Демак, масалани ҳал этиш учун мукаммал пардалар уюшмасидан ҳосил этилган октава доирасидаги товушқатор бўлиши талаб этилган. Иккинчидан ана шу соф октава миқёсидаги жамъ (товушқатор)лар таркибида зул-кулл, зул-хамс ва зул-арбаъ каби консонанс интерваллар (бўдлар) нинг умумий миқдори товушқатор поғоналарига нисбатан иккитадан кам бўлмаслиги керак эди. Агарда бу кўрсатгич тенг келса ёки мулойим (ёқимли) бўдлар сони товушқатор поғоналарида ортиқ келса, демак жамънинг мукаммаллик даражаси ҳам юқори бўлган.

Масалан, «Бусалик» номли жамъда ҳаммаси бўлиб 8 та поғона (товуш) ҳамда умумий йиғиндиси шу миқдорга тенг бўлган 1 та соф октава, 3 та соф квинта ва 4 та соф кварта (1+3+4=8) каби консонанс интерваллрнинг мавжудлиги, ундаги пардалар уюшмасининг мукаммаллигини яққол кўрсатиб турибти.

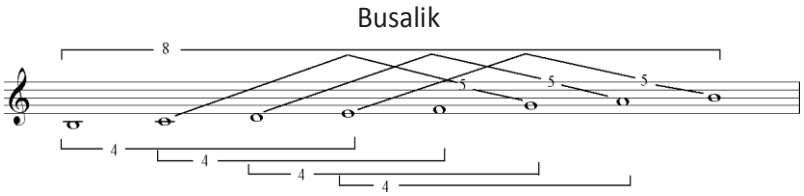

Қуйидаги (Ушшоқ) жамъининг мукаммаллик даражаси эса, янада кучлироқ бўлиб, унинг таркибида 1 та соф октава, 3 та соф квинта ва 5 та соф кварта каби умумий сони 9 тага етган консонанс интерваллар мавжуд.

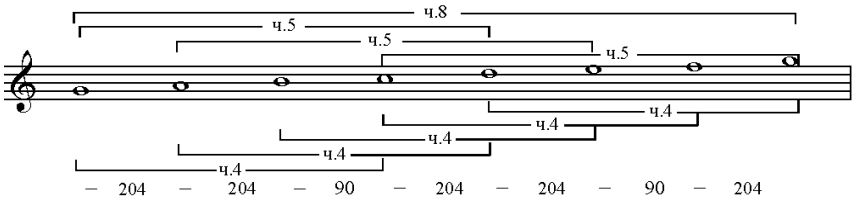

Шундай қилиб, 84 жамъ орасидан уйғун консонанс интерваллрнинг етарли миқдорига қараб, ажратиб олинган энг олий навли товушқаторларнинг 12 тури Ўн икки мақом тизими гуруҳига тасниф этилган эди. Тавсифланаётган 12 та мукаммал жамънинг товуш пардалари нисбатида коинот уйғунлигини акс эттирувчи барча сифатлар мавжуд эди. Бу каби ҳолатлар улардан мусиқа ижодкорлигида самарали фойдаланиш имконини берган. Шу асосда яратилган асарлар эса, тингловчи қалбига ҳузур ва завқ-шавқ бағишлаган.

Шу ўринда, ўн икки мақом (жамъ)ларга қисқача изоҳ бериб ўтамиз:

1. **Мақоми Ушшоқ.** Ушшоқ арабча сўз бўлиб, ошиқ сўзининг кўплиги, яъни ошиқлар, юксак ишқ маъносини англатади. Бу мақом ашулалари ошиқлар тилидан айтиладиган лирик (ишқий) шеърлар билан ижро этилганлиги сабабли унга ушшоқ номи берилган бўлиши мумкин.
2. **Мақоми Наво.** Наво сўзи - куй, ишқ, муҳаббат, ошиқлар ноласининг дардли оҳанги маъноларини англатади. (Навоий ҳам ўз тахаллусини шу сўздан олиб, гул (маҳбуб) ишқида наво чекувчи булбул маъносида ишлатган эди).
3. **Мақоми Буслик.** Мусиқага оид қадимий манбаларда Буслик (Бусалик) сўзи атоқли от Абу- Соликдан олинган.
4. **Мақоми Рост.** Рост сўзи тўғри, ҳақиқий, мос келадиган, (ошиқ) ихтиёр қилган тўғри йўл каби маъноларни англатади. XVI- XVII аср мусиқа рисолаларида берилган маълумотларга кўра, кўпгина куй ва ашулалар шу лад товушқаторининг биринчи асосий пардасидан бошланиб, уларнинг аксрияти шу ладга мос келгани учун ҳам Рост номини олган.
5. **Мақоми Ҳусайний.** Ҳусайний сўзи маълум шахс (бастакор устоз)нинг исмидир. Демак шундай лад товушқаторига тўғри келадиган куй ва ашулаларни Ҳусайний мақомига алоқадор десак

бўлади.

6. Мақоми Ҳижоз ёки Ҳижозий. Ҳижоз (Маккайи муккаррама ва Мадинайи мунаввара шаҳарлари жойлашган Арабистондаги ўлка) га ишора этилган мақом номидир. Асосий мақсад - ҳаж сафари тимсоли бўлиши мумкин.

7. Мақоми Раҳовий (Роҳавий). Роҳ сўзи - йўл, йўл юриш ҳаракати маъноларини англатади. Исҳоқ Ражабов «Раҳовий» сўзининг бизгача етиб келган шакли «Суворий» яъни, отлиқлар юришига тегишли рамзий ишора бўлиши ҳам эҳтимол деган эди.

8. Мақоми Зангула. «Зангула» (Қўнғироқ, қўнғироқча) сўзи туя бўйнига ёки дўмбирага боғланадиган қўнғироқ (занг), йўлдаги карвон рамзи маъносида келади. Ундан ташқари, рақс тушиш (Бухорча занг бози)да қўл-оёққа тақиб жаранглатиладиган майда қўнғироқчалар ҳам зангула деб аталади. Бу мақом кўпроқ рақс куй ва ашулаларидан таркиб топган бўлиши мумкин.

9. Мақоми Ироқ. «Ироқ» зиёратчилар карвони ўтадиган мамлакат номи ҳамда мақсадга «олиб борувчи йўл» тимсолига нисбатан берилган ўн икки мақом. Шашмақомдаги муайян мақом номидир. Ироқ мақоми ҳақида Шашмақом бўлимида кенгроқ маълумотлар берилади.

10. Мақоми Исфаҳон. Исфаҳон Эрондаги машҳур шаҳарлардан бирининг номи. Мақомга бу ном шу шаҳарга нисбат берилган. Демак, шундай лад товушқаторига мос куй ва ашулалар мажмуаси Исфаҳон мақомига киради.

11. Мақоми Зирафканд ёки Кучак. Зирафканд – пастга сакраш, тушиш ва тўшак, ётиш маъноларида келади. Бунга сабаб, ўтмишда бу мақом турли мақсадларда ижро этилганлигидир. XVII-XIX асрларда ёзилган баъзи мусиқа рисолаларда таъкидланишича, ҳар бир мақом куннинг маълум вақтлардаги инсон кайфиятини акс эттирган. Зирафканд ётар пайтдаги кайфиятни акс эттиргани учун унга шу ном берилган бўлиши мумкин. «Кучак» «Зирафканд»нинг қўшимча иккинчи номи бўлиб, «кичик» яъни, кичик мақом маъносини билдиради).

12. Мақоми Бузург (Бузрук) Бузург–катта, улуғ маъноларида келиб, улуғ ва катта мақом демакдир. Бузрук мақоми Шашмақом туркуми таркибига энг кўп (42 та) куй ва ашулаларни ўз ичига олган биринчи энг катта мақом бўлиб кирган.

Ўн икки мақом ва уларнинг шўъбалари:
Мақомлар уйи табақа шўъбалари юқори табақа шўъбалари

Ушшоқ	Зобул	Авж
Наво	Наврўзи Хоро	Моҳур
Бусалик	Аширон	Наврўзи Сабо
Рост	Мубарқа	Панжгоҳ
Исфаҳон	Найрез	Нишобу- Рак
Кучак	Ракаб	Баёт
Бузрук	Ҳумоюн	Нуҳуфт
Зангула	Чоргоҳ	Уззол
Раҳовий	Наврўзи Араб	Ажам
Ҳусайний	Дугоҳ	Мухайяр
Ҳижоз	Сегоҳ	Ҳисор
Ироқ	Мағлуб	Рўйи Ироқ

Шундай қилиб, касбий мусиқа қатлами, хусусан, Ўн икки мақом тизимини юзага келтириш учун касбий устоз мусиқачи ва олимлар ўтмиш ҳамда ўз замонаси мусиқа бойликларини янги давр мумтоз мусиқа талаблари асосида такомиллаштириш ва бадиий яхлит ҳолга келтириш устида узоқ йиллар давомида фидойилик билан самарали илмий-ижодий фаолият олиб борганлар.

Бундай мумтоз касбий мусиқа соҳасидаги аллома устоз ва олимларни излаб топиш, уларнинг беқиёс истеъдоди, илмий ва амалий ютуқларини қадрлаш, бизнинг диёримизда ҳам бадиий юксак мақом (Ўн икки мақом тизими) санъатининг узил-кесил қарор топиши йўлида хизмат қилиш учун уларни таклиф этиш, бу жараённинг барча ташкилий шарт-шароитлари ва таъминотини кафолатлаш ҳамда амалга ошириш борасидаги Соҳибқирон Амир Темурнинг хизматлари беқиёс бўлган. Унинг ташаббуси ва саъй – ҳаракатлари билан хорижий мусулмон мамлакатларида истиқомат қилаётган энг юқори малакали айрим мусиқачи моҳир устоз ва олимлар Самарқандга келтирилиб, улар Соҳибқирон саройида бир неча йиллар давомида илмий-назарий

ва амалий фаолият кўрсатганлар. Профессор Абдурауф Фитратнинг «Ўзбек классик мусиқаси ва унинг тарихи» (1927) рисоласида ҳам шунга ўхшаган қуйидаги фикрлар қайд этилган. «Темурнинг буйруғи билан ҳар томондан келтирилган ихтисосчи олимларнинг ғайратлари билан бу санъат (яъни, Ўн икки мақом – *И.А.*) бирдан жонланди, оёққа босди. Ислом Шарқининг ҳар томонидан келтирилган чолғучилар бизнинг бу кунги классик мусиқамизнинг юксалишига, кўтарилишига хизмат қилдилар. » [12.40].

Ўтмишда мақомларни ўрганиш одатда, асосан **устоз-шогирд таълими** оғзаки анъаналари асосида амалга оширилган бўлса, кейинги тахминан икки аср давомида мусиқа таълимида бир қанча кескин ўзгаришлар юз берди. Томоша ва концерт заллари, кино ва театрлар, мусиқа товушини грамофон пластинкаларига ёзиб олиниши, аудио ва видео ёзуви воситаларининг техник жиҳатдан такомиллашиб бориши, оммавий ахборот воситаларида мусиқа тарғиботи, миллий мусиқамизда замонавий нота ёзувининг қўлланилиши, миллий мусиқа чолғу асбобларининг такомиллашуви, мусиқашунослик ва мусиқа педагогикаси фанларининг ривожланиши, мақом санъати масалаларига бағишланган тадбирлар: кўплаб илмий-ижодий конференциялар (“Ражабийхонлик”, 1993, 1996, 1999); семинарлар, Хива 1980, халқаро мусиқашунослик симпозиумлари (Самарқанд, 1978, 1983, 1987, 2001; Берлин 1988, Финландия 1996, Истанбул 1999, “Шашмакам Форевер” фестивали (“Шашмақом абадий”, Нью-Йорк), мақом ижрочиларининг республика танловлари 1983 - йилдан бери ҳар 4 йилда мунтазам ўказилиб келиниши, Ресбубликамиз маркази ва вилоятларда мақом марказлари ва ансамбларининг ташкил этилиши, шулар жумласидандир.

Айниқса, махсус мусиқа ўқув даргоҳлари, хусусан, кейинги йилларда **миллий мақом санъати мактаб интернатлари**нинг ташкил этилиши, уларда таълим тизими, шарт- шароитлари, мазмуни ва ўқитиш методларининг замонавий педагогик талаблар асосида такомиллашиб бориши шулар жумласидандир.

Ўзбекистон Республикаси президенти Шавкат Мирзиёевнинг 2017 йил 17 – ноябрда эълон қилинган **“Ўзбек миллий мақом санъатини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори** билан ҳозирга қадар бир оз қувватсизланиб бораётган, аслида, ўзбек миллий маънавияти, хусусан, мумтоз мусиқа санъатимизнинг энг баланд авжи саналган мақом санъати том маънода ўзининг янги эътиборли замондаги иккинчи юксак авжини бошлади.

Қарорда ўтган давр мобайнида мамлакатимизда мақом санъатини ўрганиш, ривожлантириш, нота ёзуви ва магнит тасмаларига ёзиб олиш ҳамда уларни грампластинкалар шаклида тайёрлаб оммалаштириш борасида муайян ишлар амалга оширилганлиги қайд этилган. Шунинг билан бирга, “Айни вақтда миллий ўзлигимизни англаш, маданиятимизни ҳар томонлама ривожлантириш, халқимиз, аввало, **ёш авлодимизни юксак инсоний туйғулар руҳида тарбиялаш,** унинг эстетик диди ва тафаккурини шакллантиришда мақом санъатининг кенг имкониятларидан етарлича фойдаланилмаяпти” [1] деган танқидий хулоса ҳам айтилган эди.

Қадри асрларга тенг бўлган мақом санъати аждодларимиз куйлаган, авлодларнинг руҳу жонига сингиб, қалбидан ўрин олган маданият бўлагидир. Аслида мумтоз мусиқа санъати, хусусан, мақом ашулалари тингловчига жуда кучли туйғули таъсир кўрсатиб, унинг қалбини ёшартиради, руҳини поклайди. Масалан мумтоз адабиётнинг етук вакиллари Навоий, Бобур, Ҳофиз, Жомий, Саккокий, Лутфий, Машраб, Бедил, Огаҳий ва бошқа аждодларимизнинг яратган юксак ишқий ижод намуналарида умр фалсафасининг гўзал ифодаси, чуқур мазмун-моҳиятга эга бебаҳо маънавий ўгитлар ётибди. Ушбу асарларни куйга солиб, уларнинг сеҳрли оҳангидан қалбларни баҳраманд этиш жараёни самараси эса илоҳий истеъдод эгаси бўлган мақомдон ва мақомхон ижрочи устозлар маҳорати ила яралган бетакрор ижод маҳсулига боғлиқдир. Мана шу ижод маҳсули мақом санъатининг бебаҳо бадиий тарбия манбаи эканлигидан далолат беради.

Буюк ишқ дарди билан йўғрилган мақомлар мусиқаси мазмунида пок руҳиятнинг асл Гўзаллик, чин Ҳақиқат сари маънавий хуружи ўз ифодасини топган. Бинобарин, мақомларнинг асрлар оша ўз бадиий қийматини йўқотмаслиги ва айни пайтда, миллионлаб одамлар қалбидан ўрин олганлигининг асл сабабларидан бири ҳам уларнинг теран маъноларга эга бўлган гўзал наволари ҳамда беқиёс шакл-шамойиллари билан изоҳланади. Зеро, мақомлар инсонлардаги покиза туйғуларни уйғотувчи, руҳиятни нафс тўсиқлари оша асл мақомлар сари юксалишга даъват этувчи маънавий наволардир.

Мақомдон мусиқашунос олимлар фикрича, мақомлар халқ мусиқа ижодининг ўзига хос юксак намуналари асосида вужудга келган. Улар халқ орасидан етишиб чиққан, хон саройларида мусиқачи бўлиб хизмат қилган истеъдодли касбий мусиқачилар томонидан яратилган ва узоқ маданий-тарихий тараққиёт жараёнида мустақил мусиқа жанри сифатида юзага келган.

Аксарият мақомдон мусиқашунос олимлар **Шашмақомнинг юзага келиши** йўлидаги харакатлар XV-XVII асрлардан бошланган бўлса-да, унинг тўла шаклланиши XVIII асрнинг ўрталарида Бухорода, ўн икки мақом тизими негизида амалга ошган, кейинчалик Шашмақом таъсирида Хоразм мақомлари ва Фарғона – Тошкент мақом йўллари яратилган деган хулосага келганлар. Ҳозирги кунда Ўзбек Мақом санъатининг гултожи бўлган “Шашмақом” ЮНЕСКО томонидан инсониятнинг номоддий маданий мероси сифатида эътироф этилиб, унинг репрезентатив рўйхатига киритилган.

Эстетик тарбия амалиёти учун ўқувчиларда юксак инсоний туйғулар маданиятини шакллантиришнинг оптимал йўлларини топиш жуда муҳим вазифа ҳисобланади. Инсоний кечинмаларининг барча жиҳатларига муносабат билдириб, бефарқ бўлмаслик қобилиятини тарбиялаш мусиқа таълими ва тарбиясининг муҳим вазифаларидан бири ҳисобланади. Бунинг учун мусиқа ўқитувчиси инсон туйғуларининг мусиқада акс этиши қандай қонуниятларга асосланганлиги борасидаги маълумотлардан хабардор бўлиши зарур.

Мусиқа тарбиясининг жорий этилган барча дастурлари ва методик тавсияларда мусиқа ўқувчиларнинг туйғули (эмоционал) соҳасини ривожлантиришнинг воситаси сифатида таъкидланган. Аммо тақдим этилган репертуар тарихий, мавзуий (тематик) ёки жанрий тамойилларга асосланиб тизилади. Амалдаги мавжуд мусиқа тарбияси дастурларининг бирортасида ҳам мусиқа асарлари, хусусан, мақом намуналарининг туйғули мазмуни ва таъсири асосида танланганини учратмадик, шунингдек у ёки бу мусиқа асарининг кандай туйғли ҳолатни акс эттириши тўғрисидаги объектив асосланган фикр ҳам айтилмаган. Мусиқа таълими дастурларида мусиқанинг туйғули таъсиридан баҳра олиб, уни идрок этиш билан шундай таъсирчан туйғуларнинг мусиқада акс этилиши қонуниятлари орасидаги алоқа (боғланиш), яъни, инсоннинг оддий ҳаётий туйғулари соҳаси ва унинг мусиқадаги акси орасидаги алоқаларни аниқлаб, уларни эстетик туйғуга айлантириш борасида хеч нарса дейилмаган.

Бирданига бир хуш хабар ёки аксинча, нохуш хабарни эшитиш кўпинча одамга кучли руҳий таъсир қилиб, унинг кўзларидан ёш оқади. Бундай ҳолатда кўпроқ кўз ёшининг чиқиши табиийки, шу тасодифий кучли таъсирнинг юмшалиши ва унинг маълум қисмини танадан чиқиб кетишини таъминлайди. Агар одамда шу кучли таъсирни баланд овоз чиқариб йиғлаш билан ўзидан чиқаришга шароит бўлмай, ўзини қўлга олиб, индамай ўтиришга мажбур бўлса, ундаги маълум руҳий кечинмалар танада қолиб, нафақат руҳий балки, бошқа турли касалликларни ҳам келтириб чиқариши мумкин. Бинобарин, инсоннинг руҳий ҳолатига, бизнинг мисолимизда ўқувчиларга мукаммал ва мураккаб мақом санъати намуналари воситасида туйғули таъсир кўрсатиш учун ўқитувчи биринчи навбатда мақомларнинг пайдо бўлиши, ривожланиши ва шаклланиши тарихи, уларнинг фалсафий маъно ва мазмуни, турли ёшдаги ўқувчиларни юксак инсоний туйғулар ва фазилатларга эришиш руҳида тарбиялашдаги имкониятлари борасида мухтасар (қониқарли) маълумотларга эга бўлиши ва илмий асосланган мақом шўъбалари ёки улардан олинган куй ва ашула парчаларини дарс материали сифатида ўқув жараёнига жалб этиши зарур.

Шифокорлик (медицина) ҳозиргидек ривож топмаган узоқ ўтмиш даврларда айрим касалларни даволаш учун артистлар, цирк томошалари ва мусиқачилар ёрдамга келиб, ўз санъатлари воситасида уларга руҳий туйғули таъсир кўрсатиш йўли билан шифокорлар ва дорисозлар ҳамма вақт ҳам қилиб билмаган айрим ишларни қилиб, уларни даволаш яъни, беморларда йўқолган ҳаёт шодлиги ва лаззати ҳисларини қайтаришга муяссар бўлганлар. Унутилмас, ҳамиша барҳаёт Хўжа Насриддин (Насриддин афанди) айтганидек, “Шаҳарга келган бир қизиқчи, одамларга дори-дармон ортилган бир туя корвоннинг келганидан кўра кўпроқ соғлик бера олади”.

Кино,театр, мусиқа асарлари ёзилган пластинка ёки бошқа ҳозирги аудио ва видео ёзувлари, радио, телевидение ва интернет каби оммавий ахборот воситалари бўлмаган ўтмиш даврларда деҳқонлар, косиблар ва усталар зерикмаслик ва меҳнатлари самарасини ошириш учун ўзлари хиргойи қилиб, ёдларига келган қўшиқ оҳангларини куйлаб ишлаганлар. Чорвадорлар най чалганлар, дўмбирада ўзларига жўр бўлиб, достон куйлаганлар. Ҳамма даврларда ҳам одамларда мусиқа саъатига эҳтиёж сезилган ва бу эҳтиёжни қондириш учун ҳаракат қилганлар. Ҳозир ҳам бирор таниқли хонанданинг концерти бўлса, одамлар пул бериб кирадилар. Аммо ҳамма мусиқа асарлари ҳам бирдек одамларга ижобий руҳий туйғули таъсир этиб, уларни мусиқий эстетик тарбиялашнинг муҳим воситаси бўла олмайди. Мусиқанинг яхшиси ҳам, ёмони ҳам бўлади. Ҳозирги мураккаб глобаллашув даврида, тижорат воситасига айланган “оммавий маданият”, шоу бизнесининг тобора кучайиб бораётган салбий таъсиридан ҳимояланиш қийин бўлмоқда. Ҳозирги кунда Республикамизда турли ахборот ва алоқа воситалари орқали катта мусиқий ахборот оқими оқиб келмоқда. Тингловчилар ёшлари, дидлари, эҳтиёж ва хоҳишларидан қатъий назар, кўпинча шу мусиқий оқим

таъсирини сезиб турадилар. Кейинги йилларда шу оқим билан реп жанридаги қушиқларга ўхшаган бир гапни қайта-қайта такрорлашга асосланган, сўзида ҳам, оҳангида ҳам мантиқ, маъно ва мазмун кам бўлган “Қўшиқ”лар пайдо бўлиб келаяпти. Бу салбий ҳолат ҳақида республикамиз телевидениесида намойиш этилган “Оҳанг ва офат” кўрсатувида ҳам бир қанча кескин танқидий фикр ва мулоҳазалар айтилган эди. Афсуски, ҳамма ўқувчиларимиз ҳам умумий мусиқий таълимдан бошлаб ўзларининг ёшларига муносиб ҳақиқий мусиқа асарлари билан тизимли асосда танишиб, уларнинг кучли эмоционал таъсиридан баҳра олиб билмаяптилар. Оқибатда ҳар хил енгил-елпи куй ва қўшиқларнинг ножўя таъсирига тушиб, мусиқий-эстетик дидларининг тўғри шаклланишига путур етиши хавфи сезилмоқда.

Мумтоз мусиқа санъатининг комил инсон шахсини шакллантиришдаги таъсири ҳақида буюк қомусий олим Абу-Наср Форобий (873-950) “Мусиқа кимки феъл -атвори мувозанатини йўқотган бўлса, тартибга келтиради, камол топмаганларни камолга етказади ва мувозанатда бўлганларнинг мувозанатини сақлайди” деган эди.

Ўқувчилар учун **дарс материаллари (репертуар) танлашда** аввало, таълим назарияси **(дидактика)** тамойилларига тўла амал қилиб, илмий асосланган, тажриба синовдан мувофақиятли ўтган, ўқувчиларнинг педагогик, психологик ва физиологик (қизиқиш, куйлай олиш, англаш, тинглаб идрок эта олиш ва ёдда сақлаш) каби имкониятларига мос, юксак бадиий ғоявий мазмун моҳиятга эга, туйғули таъсир кўрсатиб ёшларни гўзал хулқ, ахлоқ, ҳалол поклик, ватанпарварлик, инсонпарварлик, меҳр ва садоқат, ҳиммат, меҳнат, табиатни асраш, каби гўзал инсоний фазилатлар руҳида тарбиялашга ярайдиган ёрқин куй ва қўшиқлар танлашга эътиборни қаратиш лозим.

Ўзбекистон Республикаси биринчи Президенти И.А.Каримов “Юксак маънавият енгилмас куч” асарида “Агар инсоннинг қулоғи енгил-елпи, тумтароқ оҳангларга ўрганиб қолса, бора-бора унинг бадиий диди, мусиқа маданияти пасайиб кетиши, унинг маънавий оламини сохта тушунчалар эгаллаб олиши ҳам ҳеч гап эмас, охир-оқибатда бундай одам “Шашмақом” сингари миллий меросимизнинг ноёб дурдоналарини ҳам, Моцарт, Бетховен, Бах ва Чайковский каби дунё тан олган буюк композиторларнинг асарларини ҳам қабул қилиши қийин бўлади” [3.89], деб мумтоз мусиқий мероснинг тарбиявий таъсири ва аҳамиятига юксак баҳо берган эдилар.

Мусиқа инсон қалбининг тилидир. Аммо, мусиқанинг хилма –хил товушлари, унинг усул (ритм), суръат (темп), ўлчов, цезура, лад, тоналлик, интонация каби ифода воситалари орқали турли ёшдаги ўқувчилар қалбига билиб - билмай, тўғри келган мусиқа асарларини тавсия этишнинг оқибати бахайр бўлмайди. Ўқувчи ёшлар учун мусиқа ёзадиган композитор ва бастакорлар, бу асарлар ижросини болаларга етказадиган, ҳатто ўз соҳасида виртуоз бўлган ижрочилар, ўқувчилар учун ДТС, намунавий ва вариатив ўқув дастурлари, дарсликлар, ўқитувчилар учун ўқув методик қўлланмалар ва синфда мусиқа тинглаш учун қўшимча электрон усулий тавсиялар тузиш учун мутасадди бўлганлар биринчи навбатда болалар мусиқа психологияси, педагогикаси, ёш ва темпераменти хусусиятлари, физиологик ижро ва идрок қобилияти имкониятлари ҳамда мусиқанинг инсон (бола) туйғуси соҳасига таъсир этиши қонуниятлари борасида етарли тасаввурга эга бўлмоқлари зарур. Акс ҳолда, мусиқа дарсликлари, методик қўлланмалар тузиш, Бу ўқув адабиётларига сифати ва улардан амалиётда фойдаланиш имкониятларидан қатъий назар кўпроқ ўз қўшиқ ва чолғу мусиқа асарларини киритиш ишлари монополияга айланиб, оқибатда дарс материаллари (қўшиқ куйлаш ва мусиқа тинглаш учун тавсия этилган мусиқа асарлари)нинг ўқувчилар ижро имкониятларига нисбатан анча мураккаблиги, мусиқий педагогика ва методиканинг оқсаши (уларнинг талабларини билмаслик ёки эътиборсизлик) давом этиб, соҳада ўзгариш ва ислоҳотларнинг амалга ошиши гумон бўлиши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022-йил 2-февралдаги ПҚ-112-сон “Маданият ва санъат соҳасини янада ривожлантиришга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги Қарорига мувофиқ, 2022/2023 ўқув йилидан бошлаб таълим муассасаларида ўқувчи ва талабаларнинг мусиқий билим ва кўникмаларини ошириш, уларнинг қалбида миллий маданиятга бўлган муҳаббатни шакллантириш, ёш истеъдодларни аниқлаш ва қўллаб-қувватлашга қаратилган чора-тадбирлар амалга оширилиши, шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев 2018 йил 6-10- сентябрь кунлари гўзал Шаҳрисабз заминида ўтказилган биринчи Халқаро мақом санъати ажуманининг очилиш маросимида сўзлаган нутқида: “Бугунги замонда барча эзгу ниятли инсонларни бирлаштириш, ёшларни юксак гуманистик идеаллар руҳида тарбиялашда мусиқа санъатининг ўрни ва аҳамиятини ҳеч нарса билан ўлчаб, баҳолаб бўлмайди, десак, айни ҳақиқатни айтган бўламиз.

Агар биз асл, ҳақиқий санъатни билмоқчи, ўрганмоқчи бўлсак, аввало, мумтоз мақом санъатини билишимиз, ўрганишимиз керак,

Агар биз санъатни, маданиятни кўтармоқчи бўлсак, аввало, мумтоз мақом санъатини кўтаришимиз керак.

Мақом оҳанглари, мақом руҳи ва фалсафаси ҳар бир инсон қалбидан, аввало, униб-ўсиб келаётган ёш авлодимизнинг онги ва юрагидан чуқур жой олиши учун бор имкониятларимизни сафарбар этишимиз зарур”[2] деб даъват этиши бежиз эмас, албатта.

Хулоса. Бинобарин, ёш авлодимизни мақом оҳанглари билан ошно қилиш, уларда мақом санъати ҳақида ёрқин тасаввур ҳосил қилиш, мақом руҳи ва фалсафаси улар онги ва юрагидан чуқур жой олишини таъминлаш учун мақом санъати билан танишишни мактабгача таълим ва умумтаълим мактабининг бошланғич синфларидан бошлаш лозим.

Адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 17-ноябрдаги ПҚ-3391-сон “Ўзбек миллий мақом санъатини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарори – Бухоро: Бухоронома 2017- йил. 25-ноябрь.

2. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг биринчи Халқаро мақом санъати анжуманининг очилиш маросимидаги нутқи. – Қашқадарё: 2018. 8-сентябрь.

3. Каримов И.А. “Юксак маънавият енгилмас куч” Т.: Маънавият 2008- йил.

4. Мусиқа психологияси (маърузалар курси): Ўқув қўлланма(Тузувчи-муаллиф Р.Ғ. Қодиров.- Т.: Мусиқа, 2005.- 80 бет.

5. Ражабов И. Мақомлар. – Т.: Санъат, 2006.- б. 148 – 165.

6. Ражабов Исҳоқ. Мақом асослари (Р.Юнусов таҳрири остида).– Т., 1992.

7. Иброҳимов О., Садиров Ж. Мусиқа. 7-синф учун дарслик.- Т.: Ғ.Ғулом, 2001.- б.134-195.

8. Петрушин В.И. Музыкальная психология. – М., 1997. – с. 3-15

9. Шашмақом сабоқлари (мақола ва маърузалар тўплами) - Т. 2005 йил. 10.9.

10. Иброҳимов О. Мақом асослари – Т., “Турон-иқбол” 2018.

11. Ражабов И., Кароматов Ф. Шашмақом. 1 том. Бузрук. – Т.: Бадиий адабиёт нашриёти, 1996.

12. Фитрат А. Ўзбек классик мусиқаси ва унинг тарихи. Т., 1993

TA’LIM MENEJMENTI

UDK 37.01

TA’LIM SIFATINI NAZORAT QILISH VA BAHOLASHNING FUZZY TO‘PLAMLARI

Choriyev Hamid Azamovich,
Termiz davlat universiteti, 2-kurs doktoranti
hamid_choriyev@tersu.uz

Oliy ta'lim muassasalarida ta'lim sifatini nazorat qilish va baholashning fuzzy to'plamlari, modellari va mexanizmlari mavzusidagi maqolada ta'lim sifatini nazorat qilish va baholashning muhimligi haqida gapiriladi. Fuzzy to'plamlar nazariyasiga asoslangan modellar va mexanizmlar, ta'lim sifatini baholashda muammolarni hal qilishda yordam beradi.

Kalit so’zlar: *ta'lim sifati, nazorat qilish, baholash, noravshan (fuzzy) to'plamlar, modellar, mexanizmlar.*

СОВОКУПНОСТИ FUZZY ДЛЯ МОНИТОРИНГА И ОЦЕНКИ КАЧЕСТВА ОБРАЗОВАНИЯ

В статье о сокупностях и моделях FUZZY и механизмах контроля качества и оценки образования в высших учебных заведениях говорится о важности контроля качества и оценки образования. Модели и механизмы, основанные на теории FUZZY, помогают решать задачи оценки качества образования.

Ключевые слова: *качество обучения, контроль, оценка, FUZZY, модели, механизмы.*

FUZZY SETS OF EDUCATION QUALITY MONITORING AND EVALUATION

The article on fuzzy set models and mechanisms of quality control and evaluation of education in higher education institutions talks about the importance of quality control and evaluation of education. Models and mechanisms based on the theory of fuzzy sets help to solve problems in evaluating the quality of education.

Key words: *quality of education, control, assessment, fuzzy sets, models, mechanisms.*

Kirish. Oliy ta'lim muassasalarida o'qituvchilar va talabalar uchun ta'lim sifatini baholashga yordam berish uchun foydalaniladigan matematik modellarni tushunish va ularni amalga oshirishga imkon beruvchi texnologiyalar to'plamidir.

Bu modellar o'qitish protsessining o'ziga xos murakkabligi va chiziqli bo’lmagan holatlarini hisobga olishga yordam beradi va matematik modellar tuzishda yuzaga keladigan qiyinchiliklarni kamaytiradi. Fuzzy logic modeli, talim sifatini baholashda tarqalgan bo'limlarga yaqinlikni hisobga oladi va ba'zi qiymatlarni to'g'ri o'rniga o'tkazishning mazmunli usullari orqali yoziladi [3].

Fuzzy logic modellari, Python, Matlab, Java va boshqa dasturlash tillari yordamida amalga oshirilishi mumkin [12]. Ushbu modellar foydalanuvchiga o'qitish jarayonida o'qituvchilar va talabalar uchun maksimal ko'rsatkichlar va o'ziga xos mahsulotlarni tayyorlash imkoniyatini beradi.

Oliy ta’lim muassasalarida ta’lim sifatini nazorat qilish va baholashning fuzzy to‘plamlari nazariyasiga asoslangan modellari va mexanizmlari hozirgi zamonning eng zarur va keng qo'llaniladigan texnologiyalardan biri hisoblanadi. Fuzzy logic (noravshan mantiq) nazariyasiga asoslangan modellar, oliy ta'lim muassasalarida o'qituvchilar va rahbariyat tomonidan talabalar baholashini nazorat qilish uchun yuqori sifatli modellar yaratish uchun foydalaniladi [3].

Fuzzy logic, klassik loyihalardan farqli ravishda, o'zgaruvchanligi yoki ko'paytirishni hisoblash uchun ishlatiladigan qiymatlarning "ha" yoki "yo'q"dan ko'ra orasidagi qiymatni hisoblash imkonini beradi. Bu talabalar baholashida yoki aniqlashida juda foydali bo'ladi, chunki shu, masalan, baholashning yuqori sifatli va aniqligi yuqori modellar yaratish imkonini beradi.

Mavzuga oid adabiyotlar sharhi. Oliy ta'lim muassasalarida ta'lim sifatini o'rganish, talabalarning o'ziga mos keluvchi o'qitish usullarini nazorat qilish va baholashni avtomatlashtirish yoki fuzzy mantiqqa

asoslangan modellarga asoslangan. Bu sohada bir qancha olimlar faoliyat ko'rsatganlar. Bu mavzuga oid bir necha kitob va jurnallar mavjud, masalan:

1. "Fuzzy Models and Algorithms for Pattern Recognition and Image Processing" - James C. Bezdek, Hung T. Nguyen, and Patrick S. Tsai (2005)

Bu kitobda fuzzy logic, pattern recognition va image processing bo'yicha turli modellar va algoritmlar ko'rsatiladi. Kitobda, fuzzy modellar va algoritmlarning aniq tushunchalarga ega bo'lishi, o'rganish va yodlashni osonlashtirish uchun qulay va foydali tahlillar berilgan.

2. "Fuzzy Logic and the Semantic Web" - Michael Kifer and Chang Zhao (2006)

Bu kitobda, semantic web va fuzzy logicning bog'liq ekanligi va bu aloqani qanday rivojlantirish mumkinligi ko'rsatilgan. Bu kitob semantic web muammolarini fuzzy logic yordamida hal qilish tushuntiriladi.

3. "Fuzzy Systems Engineering: Theory and Practice" - Charles H. Dagli, et al. (1995)

Bu kitobda fuzzy logic va fuzzy systems muammolari, ularning yechimlari va ularni qo'llash bo'yicha turli usullar ko'rsatilgan. Kitob, fuzzy logicning bir qator muhim sohalar, masalan, prognostika, ish haqida yo'nalish berish va boshqa sohalarda qo'llanilishi haqida ham ma'lumot beradi.

4. "Fuzzy Logic in Education" - Lotfi A. Zadeh (1996)

Bu kitobda, fuzzy logicning o'quv jarayonida qo'llanilishining imkoniyatlariga qaratilgan. Kitob, o'quv jarayonida talabalarga yordam berish uchun, taxmin qilish, nazorat qilish va so'nggi natijalarni baholash bo'yicha fuzzy logicning tushunchalarini va ko'rsatkichlarini ko'rsatadi.

5. "Fuzzy Expert Systems and Fuzzy Reasoning" - William Siler and James J.Buckley (2005)

Bu kitobda, fuzzy logic va fuzzy expert systems (mahoratli tizimlar) modellarining o'zaro aloqalari ko'rsatilgan. Fuzzy expert systems tushunchasi, shartli qoidalar, mahoratli tizimlar va aniq masalalar yechimlari tushunchalari ko'rsatilgan.

Bu mavzu tajribali o'qituvchilar va ta'lim sohasida faoliyat ko'rsatuvchi ko’plab olimlar tomonidan ham tahlil qilingan. Shuningdek, universitetlar va tajribali o'qituvchilar talabalarning sifatini va nazorat qilish usullarini baholashda fuzzy logicga asoslangan modellarni amaliyotda ham muvaffaqiyatli qo'llashmoqda.

Tadqiqot metodologiyasi. *Ta'lim sifatini nazorat qilishning ma'nosi va maqsadi.* Ta'lim sifatini nazorat qilish, ta'lim muassasasidagi ta'lim jarayonini, ta'lim nazariyalariga muvofiq holatini o‘rganish va o‘zgartirish uchun qo‘llanadigan bir necha usullar va mexanizmlarni o‘z ichiga olgan pedagogik va psixologik muhokama va amaldir. Fuzzy to'plamlar nazariyasiga asoslangan modellari va mexanizmlari, ta'lim sifatini nazorat qilishning bu usullaridan biridir. Bu model yordamida, ta'lim muassasasidagi ta'lim jarayonining muhim o‘xshash xususiyatlarini o‘rganish, muvofiqlashtirish, optimallashtirish, biriktirish va ta'lim jarayonini nazorat qilish uchun model yaratiladi.

Ta'lim sifatini nazorat qilishning bir necha turlari mavjud [5]. Bunday turlardan ba'zilari quyidagilardir:

1. Sinovlarda ta'lim sifatini baholash - Bu tur ta'lim sifatini nazorat qilishning eng ko'p o'ziga xizmat qiladigan turi hisoblanadi. Sinovlardagi talabalar performanslariga ko'ra baholanadi. Bu usulga ko'ra, har bir test talabaning qaysi darajada ta’lim olishiga yordam beradi.

2. O'qituvchilar tomonidan baholash - O'qituvchilar talabalarning yutuqlari va ishlarini ko'rib chiqishda ishtirok etadi. Bu tur nazorat tahlili talabalarning faoliyatlari, hisobotlar va qayta ishlar tomonidan bajariladi. Bu usul yordamida o'qituvchilar batafsil talabalarning o'zaro farqini ko'ra olishadi va uning natijalari ko'rsatiladi.

3. Ma'lumotlar tahlili yordamida baholash - Matematik, informatika, bayon va boshqa ma'lumotlar keng tarqalgan bo'lib, nazorat tahlili dastlab har bir talabaning hisobotlarini va ishlarini kiritadi. Dastlabki ishlar o'qituvchilar tomonidan o'rganiladi va har bir ish talabalar tomonidan bajargan hisobotlar, dars ishlar va sinov ishlariga qo'shiladi.

Fuzzy yordamida ta'lim sifatini nazorat qilishning maqsadi, talabalarning yutuqlari va nazorat jarayonida to'g'ridan-to'g'ri o'zgarishlarni aniqlashdir. Fuzzy nazorat modellari, talabalarning muvaffaqiyat darajasini baholash, talabalar orasidagi farqni o'rganish, o'qituvchilar o'qitish usullarini tahlil qilish va undan foydalanish va ta'limning umumiy sifatini yaxshilash uchun ishlatiladi.

Ta'lim sifatini baholashning muhimligi. Ta'lim sifatini baholash, ta'lim muassasalarining muvaffaqiyatining kuzatilishi va ta'lim jarayonini o'zgartirish uchun muhimdir. Baholash, o'qituvchi va talabalarning qo'llashishi mumkin bo'lgan barcha ma'lumotlar, tahlillar va natijalar asosida ta'lim jarayonini yaxshilashga yordam beradi. Bu esa talabalarning o'rganishini yaxshilash, o'qituvchilar va talabalar o'rtasida xavfsiz o'zaro aloqalar o'rnatilishiga imkon beradi.

Fuzzy logicning ta'lim sifatini baholashdagi ahamiyati, ta'lim jarayonini yaxshilashda avvalroq ishonch hosil qilishga yordam berishi va qaror qabul qilish jarayonlarida ehtiyoj bo'lgan ko'nikmalar va

ma'lumotlarni tahlil qilishga yordam berishi. Shuningdek, fuzzy logic, ta'lim sifatini baholashda subyektivlikni hisobga olish yordam beradi va talabalar va o'qituvchilarning bilimiga ko'ra baholashni amalga oshiradi [8].

Misol uchun, dars jarayonida talabalar yaxshi tushunishsa, bu darsga kelganda ularning motivatsiyasi va qiziqishlari oshishi mumkin. Buning natijasida, talabalar o'qituvchi va o'quv materialida qo'llanishiga ko'proq qiziqish bilan yo’naltiradilar va o'qishlari effektivlashadi.

Boshqa bir misol, auditoriyadagi talabalarning baholashiga asoslangan modellardan foydalanishdir. Bu modellar talabalarning auditoriyadagi o'rtacha baholarini hisoblashda yordam beradi va bu baholarni o'qituvchilar uchun ko'rib chiqish uchun foydali bo'ladi. Shuningdek, talabalar uchun ham bu modellar o'quv jarayonining qaysi qismini tushunishda qanday ko'rsatkichlar muhimligini tushuntiradi va shu asosda qanday topshiriqlarni bajarishligini bilishadi.

Bundan tashqari, ta'lim sifatini nazorat qilish va baholashning fuzzy to'plamlari nazariyasiga asoslangan modellari, o'quv jarayonida yagona darsda bir nechta o'quv modellari va metodlaridan foydalanishni ta'minlaydi. Buning natijasida talabalar o'z o'qituvchilari bilan o'rtalarida o'qish jarayoni samarali bo’ladi, ta'lim sifatini nazorat qilish va baholashga ko'proq e'tibor beriladi.

Fuzzy to'plamlar nazariyasi. Matematikning bir bo'limi hisoblanadi va ular ko'p hisoblanadigan qiyosiy ma'lumotlar bilan ishlaydi. Fuzzy logicning yaratilishida qiyosiy ma'lumotlar bilan ishlovchi matematik modellariga e'tibor qaratildi. Fuzzy to'plamlar bu modellar orqali ma'lumotlarni ko'proq aniq va yaxshi ishlovchi holatga o'tkazish imkonini beradi [9].

Fuzzy to'plamlar, aniq to'plamalar (exact sets) yoki mantiqiy (bool) to'plamlaridan farqli ravishda, har bir elementning faqatgina haqiqiy yoki yagonalilk holatiga mos kelishiga yo'l qo'yadigan yorliq qatorda ifodalangan [13].

Fuzzy to'plamlarning boshqa maqsadi, elementlarning keskin tushunchalardan uzoqlashmasiga imkon berish va uni real hayotda ishlatish imkonini yaratishdir. Bunday tushunchalarni ifodalashda, matematik usullari bir necha elementlarning bir biri bilan qanday bog'liq ekanligi haqida savollar beradi. Fuzzy logicni bazasini shakllantirishda, bu bog'liqlikning darajasi qanday ifodalanganligi aniq bo'lishi kerak emas.

Fuzzy to'plamlarning yaratilishida, dastlab, qiyosiy ma'lumotlarning dastlabki modellari ishlatiladi. Ushbu modellar odatda yagona o'zgaruvchilarga ega bo'lgan bo'lib, shu sababli ularning qiymatlari uzoqlashganligi bilan aniqlanmaydi. Fuzzy logicning to'plamalari esa, boshqa asosiy usullarning aksincha, har bir qiymatga bo'lgan va uning qiymatining pastligi yoki yuqoriligi ko'rinishida ifodalangan. Shuning uchun, bu to'plamlar bo'lgan qiymatlar to'plamiga muvofiq yoki qirralarni boshqarishga imkon beradi.

Fuzzy to'plamlar nazariyasi, klassik matematikdagi keskin jihatlar (sharp boundaries) bilan belgilanadigan qoidalarni hisoblashdan foydalanmagan, balki odatda til o'qitish, o'rganish, baholash kabi hujjatlarni baholash uchun yaxshi bo'lgan matematik modellari va algoritmlarni yaratishda qo'llaniladi. Fuzzy to'plamda ma’lumotning qiymati 0 dan 1 gacha bo'lishi mumkin. Bu esa, keskin qoidalarni hisoblash uchun ishlatiladigan 0 yoki 1 qiymatlari orqali nazariy baholarni aniqlashdan yuqori darajada rivojlantirish va aniqlashning yoyib yuborilgan xususiyatlariga ega bo'lishga imkon beradi. Fuzzy to'plam teorisi, kichik miqdorlarni (small quantities) va noaniq miqdorlarni (vague quantities) qabul qilishga ruxsat beradi, bu esa bir nechta muammolarni hal qilish uchun juda muhimdir.

Fuzzy to'plamlarning asosiy turlari orasida bulut to'plamlar, Q-deformasiya to'plamlari [12], sug'urta to'plamlari, sifat to'plamlari, mahsulot to'plamlari kabi turli xil to'plamlar mavjud.

Bir darslikda, bitta qiyin savol yoki mavzu bo'lsa, o'qituvchi shuningdek, talaba ham o'zini baholash uchun nisbatan bir qancha o'qituvchilar tomonidan berilgan baholarni o'zgartirib bering. Masalan, bir o'qituvchi uchta baholarni beradi: yomon, yaxshi va a'lo. Boshqa o'qituvchilar esa shu darslik uchun ikki baholarni beradi: yaxshi va yomon.

Fuzzy to'plamlar nazariyasi esa, shu kabi qiyin savollar yoki mavzular uchun ishlatiladi. Bu nazariya, ma'lumotlar yoki qiymatlarning to'g'ri yoki yolg'onlik emas, balki "qisman to'g'ri" yoki "qisman yolg'on" bo'lishi mumkinligiga e'tibor beradi.

Fuzzy to'plamda, har bir qiymat "ko'plik" va "yo'qlik" qiymatlariga ega bo'lishi mumkin. Misol uchun, bir kishining yoshini baholashda, 25 yoshli yigitning "yosh" emas, balki "yoshligi bor" ekanligi, 40 yoshli yigitning esa "katta yoshli" emas, balki " o’rta yoshli" ekanligi aytib o'tilishi mumkin.

Fuzzy to'plamlar nazariyasi, talabalar baholarini baho ko'rsatkichiga aylantirishda juda foydali bo'lishi mumkin, chunki o'zaro tushunmovchiliklar va farqli baholash tizimlari ko'rsatkichlari orqali fikr birligidagi darajani aniqlovchi muhim ma'lumotlarni topish uchun imkoniyat yaratadi.

Fuzzy mantiq. Fuzzy mantiq yoki nisbi mantiq, yuqori darajali mantiqning o'zgarishi hisoblanadi. Bu mantiqiy asosga qarab, "to'g'ri" va "yolg’on" deb nomlangan kesimlarni yo'q qiladi va "ortiqcha to'g'ri" yoki "ortiqcha yolg’on"ni hisobga oladi.

Fuzzy mantiqda, bir qator qiymatlar "to'g'ri"ga yaqinlik darajasiga ko'ra qiymatlandiriladi, ya'ni 0 dan 1 gacha bo'lgan bir tartibda tartiblanadi. Misol uchun, "issiq" so'zining qiymatlarini "issiqroq", "issiq" va "juda issiq" deb tartiblash mumkin. Agar harorat "issiq" 0.8 qiymatini olishi mumkin bo'lsa, "juda issiq" harorat uchun 0.95 va "issiqroq" harorat uchun esa 0.2 qiymati berilishi mumkin.

Fuzzy mantiqning asosiy maqsadi, real dunyoda uyg'un bo'lgan ko'plab talablarni hisobga olishni osonlashtirishdir. Misol uchun, "issiq" deb nomlangan haroratni aniqlash oson bo'lsa, "juda issiq" deb nomlangan haroratni ham aniqlash oson bo'ladi. Buning natijasida, qarorlar o'zaro ishonchliroq, yaxshi tasvirlanadi va yuqori darajali mantiqiy modellar yaratish uchun asos yaratiladi.

Fuzzy ta'lim sifatini baholash. Fuzzy ta'lim sifatini baholashning maqsadi, ta'lim jarayonining kuzatilishida natijalar ko’rsatish uchun bir qator yagona qiymat yaratishdir.

Fuzzy ta'lim sifatini baholash jarayoni, murakkab sistemalarni aniqlash uchundir, chunki ta'lim jarayonlarida talabalar o'rtasida yagona tushuncha yaratish oson emas. Bularni hisoblashda statistik metodlar ishlatilsa, talabalar o'rtasidagi farqni ko'rib chiqish juda qiyin bo'ladi, shuning uchun fuzzy to'plamlar ishlatiladi.

Fuzzy ta'lim sifatini baholash jarayoni, bir nechta xususiyatlarga ega bo'ladi [10]. Ushbu jarayon quyidagi bosqichlarga bo'linadi:

1. Talabalarning qiymatlarini to'plash. Bu bosqichda, talabalar o'rtasida o'zaro aloqada yuzaga keladigan ta'lim sifatlarining qiymatlari jamlanadi.

2. Fuzzy hisoblashning ishlatilishi. Bu bosqichda, ta'lim sifatlarining qiymatlari fuzzy ko'p o'lchamdagi ko'rsatkichlar bilan aniqlanadi. Bunday ko'rsatkichlar, talabalar o'rtasidagi ta'lim sifatlarining alohida qiymatlari bilan bog'liq bo'lib, ularning ko'p o'lchamdagi qiymatlari yordamida hisoblanadi.

3. Fuzzy ko'rsatkichlarni hisoblash. Bu bosqichda, fuzzy ko'p o'lchamdagi ko'rsatkichlarning hisoblanishi talabalar o'rtasidagi ta'lim sifatlarining bahosini aniqlash uchun ishlatiladi. Bunday ko'rsatkichlar, talabalar o'rtasidagi ta'lim sifatlarining alohida qiymatlari bilan bog'liq bo'lib, ularning ko'p o'lchamdagi qiymatlari yordamida hisoblanadi.

4. Fuzzy ko'rsatkichlarni bo'sh ishlatish. Bu bosqichda, fuzzy ko'p o'lchamdagi ko'rsatkichlarning hisoblanishi natijasida olingan baholarni bo'shlikka o'tkazib, talabalar o'rtasidagi ta'lim sifatlarining umumiy bahosi aniqlanadi.

Fuzzy ta'lim sifatini baholashning natijalari aynan ta'lim sifatini nazorat qilish uchun foydalanishga mo'ljallangan. Bu usul orqali o'qituvchilar talabalarning tushunchalarini va bilimlarini nazorat qilishda yordam beradi [11]. Quyidagi natijalar olish mumkin:

1. Ta'lim jarayoni xususiyatlari haqida ko'proq tushuncha. Fuzzy logic modellari orqali, o'qituvchilar talabalarning har bir jarayonini baholashda talaba tushunchalariga to'g'ri keladigan qarorlarga kelishadi.

2. Talabalarning qabul qilish darajasi. Fuzzy logic modellari orqali, o'qituvchilar talabalarning sinovlarda yaxshi natijalarni ko'rsatish imkoniyatini ko'paytirish uchun sinovlarni baholashda talabalarning natijalariga o'xshashligi haqida nazorat qilishadi.

3. Talabalarning baholashida aniqlilik darajasini oshirish. Fuzzy logic modellari talabalarning baholashida to'g'ri baholarni aniqlashda yordam beradi. Bunday modellar orqali, o'qituvchilar talabalarning baholashida aniqlilik darajasini oshirish imkoniyatiga ega bo'ladi.

4. Talabalarning to'g'ri yo'nalishini aniqlash. Fuzzy logic modellari talabalarning to'g'ri yo'nalishini aniqlashda yordam beradi. Bu modellar orqali, talabalar qaysi fanning qaysi qismiga yo'naltirishlari kerakligini aniqlab olishadi.

5. Ta'limning samaradorligi va sifatini yuqori darajada saqlash. Fuzzy logic modellari ta'limning samaradorligi va sifatini baholashda yordam beradi. Bu modellar orqali, o'qituvchilar ta'limning samaradorligini va sifatini yuqori darajada saqlash uchun qanday qo'llanish kerakligini aniqlab olishadi.

Fuzzy bo'lmagan modellar. Fuzzy bo'lmagan modellar, standart matematik modellari yoki klassik modellar deyiladi. Bu modellar odatda haqiqiy hayotni batafsil modellashni ta'minlash uchun nisbatan yagona qiymatli yoki kategoriyalarni aniqlaydi. Lekin fuzzy modellari keng qo'llaniladigan ko'plab ko'chirib chiqilgan va muhim modellardan foydalanadi.

Misol uchun, quyidagi usul bilan standart to'g'ridan to'g'ri ta'lim sifatini baholash mumkin [6]:

1. Ta'lim o'tgan vaqtni belgilang.
2. Talabalarning test natijalari yig'indisini hisoblang.
3. Hisoblagan yig'indining o'rtacha qiymatini toping.
4. O'rtacha qiymatni baholash bo'yicha qo'llaniladigan tushunchalarni qo'llang.

Biroq, bu usulda, talabalarning tajribasi, auditoriyada ishlash usullari va boshqa ko'rsatkichlarni hisobga olish mumkin emas. Fuzzy to'plamlar ishlatilgan modellarda, to'plam o'zgaruvchanlar yordamida ta'lim sifatini baholashni ta'minlaydigan katta birliklar bilan ishlaydi.

Bunday modellarning amaliyoti yuqorida ko'rsatilgan klassik usuldan farqli bo'ladi. Misol uchun, fuzzy ta'lim sifatini baholash uchun modellar ishlatish, talabalarning o'ziga xos imkoniyatlarini hisobga olishga imkon beradi. Bunday modellarda, talabalarning o'zaro qarashlari, auditoriyadagi o'quv jarayoniga mos keladigan sifatlar va shaxsiy ma'lumotlar kiritiladi.

Fuzzy ta'lim sifatini baholash uchun modellarni yaratishda tajribaviy ma'lumotlardan foydalaniladi. Bunda, o'qituvchilar va ekspertlardan yordam olinadi. Katta miqdordagi ma'lumotlar modellarga kiritiladi va bu ma'lumotlar fuzzy to'plamlar yordamida qo'shiladi. Modellar odatda ma'lumotlar asosida to'plamlar yaratish va ularning yordamida ta'lim sifatini baholash imkoniyatlarini topishga yordam beradi.

Fuzzy modellar. Fuzzy modellar ta'lim sifatini nazorat qilish va baholashning fuzzy to'plamlari nazariyasiga asoslangan modellardir. Fuzzy modellar matematik modellardir, ammo ular barcha qiymatlar uchun to'liq aniqlash qobiliyatiga ega emasligi bilan ajralib turadi.

Fuzzy modellar ta'lim sifatini baholash uchun o'zaro aloqalari bo'lgan o'zaro bog'liq ko'rsatkichlar (masalan, talaba joriy darajasi, auditoriyadagi o'rtacha balli, o'qituvchining o'rtacha bahosi va hokazo) ni qiymatlarga aylantirish uchun ishlatiladi [4]. Fuzzy modellar ko'pincha "agar-agar" muammolarini hal qilishda foydalaniladi, masalan, "shu talaba auditoriyadagi eng yaxshi talabalar orasida o'rni 3-4 talaba orasida turadi" kabi muammolarda.

Fuzzy modellar ba'zi asosiy ko'rsatkichlarni o'z ichiga oladi, quyidagilar bo'lishi mumkin:

1. Faollik (aktivlik): ta'lim faoliyatining miqdori va intensivligi.
2. O'rnatish va rivojlanish: o'qituvchining ta'lim materiallarini o'rganishning xizmat qilishiga yordam beradi.
3. Talabalarning fikrlash qobiliyati: talabalarning yangi materialni tushunishi va uni bilish usullarini yaxshi tushunishi hamda boshqa talabalarga savollar berish va o'z o'qishlariga oid savollar berish qobiliyatini oshirishga yordam beradi.

Fuzzy modellarga misol uchun, "umumiy talabalarning yarmi matematika darslarida tushunmaydi" deb aytish barcha talabalarga mos kelmaydi, chunki ba'zi talabalar matematikaga yuqori qiziqish bilan qarashadi va shu sababli, ularning o'ziga tushuniladigan model kerak bo’ladi.

Fuzzy modellarning boshqa muhim foydalanishlari quyidagilardir [7]:

1. Ma'lumot tahlilida: Fuzzy modellar ma'lumot tahlilida ham foydalaniladi. Fuzzy modellar ma'lumot tahlilida foydali natijalar olish uchun foydalaniladi.
2. Ishga qo'yishni optimallashtirish: Fuzzy modellar ishga qo'yishni optimallashtirish uchun foydalaniladi. Fuzzy modellar bilan, turli yo'nalishlarda, masalan, omborlarni optimallashtirishda yoki tijorat analizi qilishda yoki to'lovlar tizimini optimallashtirishda foydalanish mumkin.
3. Maslahat berish: Fuzzy modellar maslahat berishda ham foydalaniladi. Maslahat olish uchun, shuningdek, marketing, moliyaviy boshqaruv va boshqa sohalar uchun ham foydalaniladi.
4. Avtomatlashtirish: Fuzzy modellar avtomatlashtirishda ham foydalaniladi. Avtomatik tizimlarda yoki robotlarda foydalaniladi.
5. Riskni baholash: Fuzzy modellar riskni baholashda ham foydalaniladi. Bu yerda, riskni aniqlashda va uni minimalizatsiyalashda fuzzy modellar foydalaniladi.
6. Tabiatshunoslik: Fuzzy modellar tabiatshunoslikda ham foydalaniladi. Tabiat tizimlarini tushunish uchun fuzzy modellar foydalaniladi.

Tahlil va natijalar. Oliy ta'lim muassasalarida ta'lim sifatini nazorat qilish va baholashning Fuzzy to‘plamlari nazariyasiga asoslangan modellarni Pythonda yaratish mumkin. Buning uchun sizga yana ko'plab kutubxonalar va resurslardan foydalanish kerak bo'ladi [15].

1. Fuzzy Logic Toolkit kutubxonasi - Fuzzy to'plamlar, qator va ko'p o'zgaruvchli funksiyalar, qo'shma ishlar va boshqalar kabi qurilmalar bilan yaxshi ishlashni ta'minlaydi.
2. NumPy va SciPy kutubxonalari - ma'lumotlar tahlili, matematik modellari yaratish va boshqa maqsadlarga yo'l qo'yishda yordam beradi.
3. Matplotlib va Plotly kutubxonalari - ko'rsatish, tasvir qilish va grafiklar yaratishda yaxshi yordam beradi.

Modelni yaratish uchun quyidagilarni izohlash mumkin:

1. Oliy ta'lim muassasasiga tegishli sifatni aniqlang.
2. Fuzzy o'zgaruvchilarni aniqlang (masalan, talabalar, o'qituvchilar, dars vaqti, mavzu ko'rsatmalar va boshqalar).
3. Fuzzy o'zgaruvchilarni qiymatlar bilan belgilang (masalan, talabalar uchun kattalik va o'rta, dars vaqti uchun qisqa va o'rtacha, mavzu ko'rsatmalari uchun juda yaxshi, o'rtacha, yomon va boshqalar).

4. Fuzzy ko'rsatkichlar yaratish, ya'ni barcha o'zgaruvchilarning bir-biriga qanday ta'siri bo'lishi kerakligini belgilang (masalan, talabalar va o'qituvchilar aloqasi, dars vaqti va mavzu ko'rsatmalari orasidagi bog'liqliklar va hokazo).

5. Yaratilgan Fuzzy ko'rsatkichlar asosida, Fuzzy rules (analogiya) yaratish, ya'ni Fuzzy ko'rsatkichlar to'plamiga asoslangan, tartiblanmagan raqamli ko'rsatkichlar ko'pligini tayyorlash.

6. Fuzzy to'plamlar yordamida, natijalarni hisoblash, ya'ni Fuzzy ko'rsatkichlarning qiymatlari asosida, har bir ko'rsatgichga qarab, har bir tartiblanmagan raqamli ko'rsatgichning qiymatlariga mos qiymatlar belgilanishi kerak.

Kodning dasturi sifatida, PyTorch muassasalar orasida matematik modellari va ma’lumotlar ustidan operatsiyalarni bajarishni osonlashtiruvchi tarkibiy vosita sifatida xizmat qiladi. PyTorch yordamida bir qancha maxsus tajribalar amalga oshirish mumkin, masalan, jadvalli ma’lumotlar ustida tahlilni yaxshiroq tushuntirish, o’rganish qadamlarini optimallashtirish, tanlov va qarama-qarshi gradiyent ishini bajarish, neyron tarmoqlari va tizimlari uchun ma’lumot modellari yaratish, shuningdek, turli mashqlarda amalga oshirish uchun o’ziga xos vositalarni yaratish uchun ham foydalanish mumkin.

PyTorchning asosiy muhimligi yuqori darajali ko’nikmalar uchun juda mos keladi. Ushbu vosita yordamida, ko’p mavjud bo’lgan maxsus ko’nikmalar, masalan, turli neyron tarmoqlarini yaratish, CNN (Convolutional Neural Networks - Konvolyutsion neyron tarmoqlari) va RNN (Recurrent Neural Network - Takroriy neyron tarmoq) kabi tizimlar ustida tahlilni osonlashtirish, SAE (System Architecture Evolution - Tizim arxitekturasining evolyutsiyasi) tarmog’i kabi yuqori darajali algoritmlarni amalga oshirish mumkin [6].

PyTorch juda ochiq muhitda ishlaydi va uni Python yordamida yozilgan kodlar bilan osonlashtirish mumkin. Bundan tashqari, PyTorch alohida modullarni o’z ichiga olgan, chunki uni yaratish markazida kompaniyaning “modul” yaratilganligi sababli uni yuqori darajadagi funksionalga egaligi uchun moslashtirish ham juda oson.

Fuzzy logic modellari ta'lim sifatini nazorat qilish va baholash uchun qulay usullardan biri hisoblanadi. Quyidagi dastur kodida Pythonda Fuzzy logic modellari implementatsiyasini ko'rib chiqamiz.

```
import numpy as np
import skfuzzy as fuzz
from skfuzzy import control as ctrl
# Create the input variables
quiz_score = ctrl.Antecedent(np.arange(0, 101, 1), 'quiz_score')
midterm_score = ctrl.Antecedent(np.arange(0, 101, 1), 'midterm_score')
final_score = ctrl.Antecedent(np.arange(0, 101, 1), 'final_score')
# Create the output variable
grade = ctrl.Consequent(np.arange(0, 101, 1), 'grade')
# Define the membership functions for the input variables
quiz_score['poor'] = fuzz.trimf(quiz_score.universe, [0, 0, 50])
quiz_score['fair'] = fuzz.trimf(quiz_score.universe, [0, 50, 100])
quiz_score['excellent'] = fuzz.trimf(quiz_score.universe, [50, 100, 100])
midterm_score['poor'] = fuzz.trimf(midterm_score.universe, [0, 0, 50])
midterm_score['fair'] = fuzz.trimf(midterm_score.universe, [0, 50, 100])
midterm_score['excellent'] = fuzz.trimf(midterm_score.universe, [50, 100, 100])
final_score['poor'] = fuzz.trimf(final_score.universe, [0, 0, 50])
final_score['fair'] = fuzz.trimf(final_score.universe, [0, 50, 100])
final_score['excellent'] = fuzz.trimf(final_score.universe, [50, 100, 100])
# Define the membership functions for the output variable
grade['poor'] = fuzz.trimf(grade.universe, [0, 0, 50])
grade['average'] = fuzz.trimf(grade.universe, [0, 50, 100])
grade['excellent'] = fuzz.trimf(grade.universe, [50, 100, 100])
# Define the rules for the fuzzy logic model
rule1 = ctrl.Rule(quiz_score['poor'] | midterm_score['poor'] | final_score['poor'], grade['poor'])
rule2 = ctrl.Rule(quiz_score['fair'] & midterm_score['fair'] & final_score['fair'], grade['average'])
rule3 = ctrl.Rule(quiz_score['excellent'] | midterm_score['excellent'] | final_score['excellent'],
grade['excellent'])
# Create the fuzzy control system
grade_ctrl = ctrl.ControlSystem([rule1, rule2, rule3])
# Create the simulation
```

```
grade_sim = ctrl.ControlSystemSimulation(grade_ctrl)
# Set the inputs to the simulation
grade_sim.input['quiz_score'] = 75
grade_sim.input['midterm_score'] = 80
grade_sim.input['final_score'] = 90
# Run the simulation
grade_sim.compute()
# Print the output
print(grade_sim.output['grade'])
```

Bu dastur kodida, talabalarning imtihon natijalari 67.25490196078434 ga erishiladi.

Ma'lumotlar manbalari kiritilgan jadval tuzish orqali ta'lim sifatini nazorat qilish va baholashning fuzzy to'plamlari nazariyasiga asoslangan modellari va mexanizmlari Python tilida amalga oshirildi.

Chizma quyidagicha:

```
import numpy as np
import skfuzzy as fuzz
from skfuzzy import control as ctrl
# Create the input variables
attendance = ctrl.Antecedent(np.arange(0, 101, 1), 'attendance')
homework = ctrl.Antecedent(np.arange(0, 101, 1), 'homework')
# Create the output variable
grade = ctrl.Consequent(np.arange(0, 101, 1), 'grade')
# Define the membership functions for the input variables
attendance['poor'] = fuzz.trimf(attendance.universe, [0, 0, 50])
attendance['average'] = fuzz.trimf(attendance.universe, [0, 50, 100])
attendance['good'] = fuzz.trimf(attendance.universe, [50, 100, 100])
homework['poor'] = fuzz.trimf(homework.universe, [0, 0, 50])
homework['average'] = fuzz.trimf(homework.universe, [0, 50, 100])
homework['good'] = fuzz.trimf(homework.universe, [50, 100, 100])
# Define the membership functions for the output variable
grade['poor'] = fuzz.trimf(grade.universe, [0, 0, 50])
grade['average'] = fuzz.trimf(grade.universe, [0, 50, 100])
grade['good'] = fuzz.trimf(grade.universe, [50, 100, 100])
# Define the rules for the fuzzy logic model
rule1 = ctrl.Rule(attendance['poor'] | homework['poor'], grade['poor'])
rule2 = ctrl.Rule(attendance['average'] & homework['average'], grade['average'])
rule3 = ctrl.Rule(attendance['good'] | homework['good'], grade['good'])
# Create the fuzzy control system
grade_ctrl = ctrl.ControlSystem([rule1, rule2, rule3])
# Create the simulation
grade_sim = ctrl.ControlSystemSimulation(grade_ctrl)
# Set the inputs to the simulation
grade_sim.input['attendance'] = 60
grade_sim.input['homework'] = 75
# Run the simulation
grade_sim.compute()
# Print the output
print(grade_sim.output['grade'])
# Plot the membership functions
attendance.view()
homework.view()
grade.view()
```

Bu dastur kodida, 55.95238095238095 ga erishiladi.

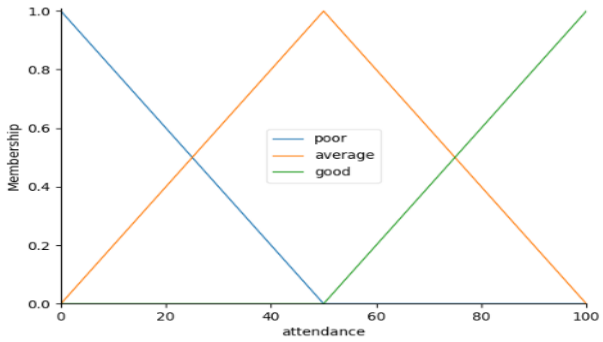

Ushbu kod talabalarni baholash uchun, talabalarning darsga kelish davomatlari ko‘rinishi va uy vazifasilarini (homework) yaxshilash darajasi asosida baholarini hisoblash uchun yaratilgan fuzzy logic modeldir.

Kod asosida ikkita kirish o‘zgaruvchisi yaratilgan:

- attendance (darsga kelish ko‘rinishi)
- homework (uy vazifalarni yaxshilash darajasi)

Ikkisi ham 0 dan 100 gacha qiymatlar olib, fuzzy trimf funksiyasi yordamida har bir o‘zgaruvchining qancha yaxshi, qancha yomonligini ifodalovchi fuzzy qoidalarni belgilab, membership functions larini aniqlaydi.

Kodni davomida fuzzy logic modelni yaratishda, bu o‘zgaruvchilar uchun belgilangan membership functions lar va kelayotgan qiymatlarga ko‘ra, grade (baholar) uchun membership functionslar ham yaratiladi.

Keyin fuzzy logic modelning qoidalari yaratiladi. Buni shart-operatorlari (and, or) yordamida qilish mumkin. Kodning birinchi qoidasi, agar talaba darsga kelish ko‘rinishi yoki uy vazifalari kam bo‘lsa, u holda baholari yomon hisoblanadi. Ikkinchi qoida esa talabalarning ham darsga kelish ko‘rinishi, ham uy vazifalari yaxshi bo‘lsa, o‘rtacha baholar yaratiladi. Uchinchi qoida esa agar talaba darsga kelish ko‘rinishi yoki uy vazifalari yaxshi bo‘lsa, u holda baholari yaxshi hisoblanadi.

Buni ko‘rib, fuzzy control system yaratiladi va unga avtomatik hodisalar yaratiladi. Simulatsiya davomida, talabalarning attendance (darsga kelish ko‘rinishi) va homework (uy vazifalarni yaxshilash darajasi) qiymatlari kiritiladi. Buni keyingi qatorda ishlatiladigan **ControlSystemSimulation** auditoriya orqali bajariladi.

Simulatsiya natijasida talabalarda baholarning aylanuvchisini aniqlash uchun **grade** o‘zgaruvchisi hisoblanadi.

Tugallangan kodlarning oxirida **attendance**, **homework** va **grade** o‘zgaruvchilarining **view()** metodi chaqiriladi, shu yerdan uning belgilangan fuzzy membership functionslarini ko‘rish mumkin.

Xulosa. Oliy ta'lim muassasalarida ta'lim sifatini nazorat qilish va baholashning fuzzy to'plamlari nazariyasiga asoslangan modellari va mexanizmlari, o'quv jarayonining tahlilini osonlashtiradi va o'qitish metodlarini, o'quv dasturlarini va o'quv usullarini yaxshilashga yordam beradi. Fuzzy to'plamlar nazariyasi va fuzzy logic noma'lumli katta sonli ma'lumotlar bilan ishlash mumkindir va talabalarning o'rganish jarayonidagi xususiyatlarni qiymatlantirish va talabalarning baholarini aniqlash uchun yordam beradi. Bu esa o'qitish metodlarini yaxshilashni va o'quv dasturlarini yangilab borish kerakligini anglatadi.

Fuzzy to'plamlar nazariyasi va fuzzy logicning o'quv jarayonini tahlil qilishda va ta'lim sifatini baholashda qo'llanishini o'rganishda, ta'limni yanada yaxshilash uchun qulay va samarali bir usuli hisoblanadi.

Adabiyotlar:

1. Zadeh L. A. (1965). Fuzzy sets. Information and control, 8(3), 338-353.
2. Mamdani E. H., & Assilian, S. (1975). An experiment in linguistic synthesis with a fuzzy logic controller. International Journal of Man-Machine Studies, 7(1), 1-13.
3. Wang L. X. (1997). A course in fuzzy systems and control (Vol. 25). Prentice Hall PTR.
4. Klir G. J., & Yuan B. (1995). Fuzzy sets and fuzzy logic: Theory and applications (Vol. 4). Prentice Hall.
5. Kim S. H., & Choi J. Y. (2011). Design of a fuzzy evaluation model for school education. Expert Systems with Applications, 38(1), 169-177.

6. Lee C. H., & Kim H. J. (2017). Fuzzy evaluation model for effective school management. Sustainability, 9(11), 1966.

7. Li L., & Li D. (2019). Design of a Fuzzy Evaluation Model of Teaching Quality for High School Chemistry Teachers. In Proceedings of the 2019 2nd International Conference on Education Technology Management (pp. 237-240).

8. Pourahmad A., & Tavakoli M. (2016). A fuzzy decision-making model for evaluating educational departments based on student preferences. The International Journal of Management Education, 14(3), 308-318.

9. Nasrollahi M. R., & Tavakkoli-Moghaddam, R. (2017). A novel fuzzy DEA model for evaluating the efficiency of universities in the presence of undesirable outputs. Scientometrics, 113(2), 767-785.

10. Zhu B., Li, X., Wang L., & Li B. (2015). A fuzzy comprehensive evaluation model of the teaching quality of MOOC based on cloud platform. Educational Technology Research and Development, 63(5), 741-756.

11. Şahin Ş., & Demir Ö. (2019). A fuzzy logic-based model for evaluating the academic performance of departments in higher education institutions. International Journal of Intelligent Systems, 34(6), 1046-1062.

12. Huang C. C., & Chen L. H. (2011). Applying fuzzy logic to evaluate the quality of university websites. Journal of Computer Science and Technology, 26(5), 778-788.

13. Li Y. Y., Li Y. H., Li, Y., & Li, Y. (2016). Fuzzy evaluation model for the quality of undergraduate education in the course of engineering mechanics. Journal of Higher Education, 10, 036.

14. Chen W., Sun J., & Chang B. (2017). Fuzzy comprehensive evaluation model for education management in Chinese higher vocational colleges. Eurasia Journal of Mathematics, Science and Technology Education, 13(8), 4977-4989.

15. Jin S., & Zhou X. (2013). Fuzzy comprehensive evaluation model for teachers’ innovative education ability based on principal component analysis. Journal of Physics: Conference Series, 423(1), 012028.

MENEJERLARNI KASBIY TAYYORLASH DARAJALARI

Eshboboev Dilshod Elmurod o’g’li,
Toshkent viloyati Ohangaron tuman pedagogika kolleji direktori,erkin tadqiqotchi,
zdilnoza1983@gmail.com

Bugungi kunda o’rta maxsus kasb-hunar ta’limi muassasalarini rivojlantirishning va zamonaviy mehnat bozorida talabga ega bo’lgan mutaxassislarni tayyorlashga katta e’tibor qaratilmoqda.

Maqolada menejerlarni kasbiy tayyorlashda ularning bilim, ko’nikma va malakalariga qo’yiladigan asosiy hamda ish beruvchilarning menejer lavozimlariga nomzodlarga qo’yadigan talablari yoritib berilgan.

Kalit so’zlar: *mehnat bozor, standart, bilim, ko’nikma, malaka, menejer, tajriba, natija, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, biznes.*

УРОВНИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКИ МЕНЕДЖЕРОВ

Сегодня большое внимание уделяется развитию учреждений среднего профессионального образования и подготовке специалистов, востребованных на современном рынке труда.

В статье выделены основные требования к знаниям, навыкам и квалификации менеджеров, а также требования работодателей к кандидатам на руководящие должности.

Ключевые слова: *рынок труда, стандарт, знания, умение, квалификация, менеджер, опыт, результат, информационно-коммуникационные технологии, бизнес.*

TRAINING LEVELS OF MANAGERS

Today, much attention is paid to the development of institutions of secondary vocational education and the training of specialists in demand in the modern labor market.

The article highlights the basic requirements for the knowledge, skills and qualifications of managers, as well as the requirements of employers for candidates for leadership positions.

Keywords: *labor market, standard, knowledge, skill, qualification, manager, experience, result, information and communication technologies, business.*

Kirish. XXI asr - axborot jamiyati, texnologik madaniyat, atrof-muhit va odamlar salomatligini saqlash davridir. Iqtisodiy o’sish, shuningdek, mahalliy korxonalarning jadal rivojlanishi biznes ta’lim tizimi uchun yangi vazifalarni belgilab berdi. Korxona tovar-pul munosabatlarining mustaqil obyektiga aylanishi, o’z xo’jalik faoliyati natijalari uchun to’liq javobgarlik tashkilotning o’zida bozorda raqobatbardosh va barqaror mavqega erishish imkonini berishi mumkin bo’lgan samarali menejment tizimini shakllantirishni talab qiladi.

Menejmentning rivojlanishi insonning birinchi bor ongli mehnatining paydo bo’lishi bilan bog’liq. Umumiy ishlarni bajarishda odamlar faoliyatini tartibga solish, harakatlar ketma-ketligini tashkil etish zarurligi boshqaruv yechimlarini talab etadi. Qadim o’tmishda shakllangan murakkab tashkilotlar, fabrikalar menejmentning naqadar murakkab hodisalar, jarayonlar, tashkiliy boshqarish qismlari, tizimlar va munosabatlardan iborat ekanligidan dalolat beradi.

Boloniya va Kopengagen jarayonlari doirasida mamlakatni jahon va Yevropa ta’lim hamjamiyatiga integratsiyalash zarurati kasb-hunar ta’limi sohasidagi siyosatni maqsadli tuzatishlarga yo’naltirishni talab qiladi. Bu ko’p jihatdan ta’limga innovatsion yondashuvlarni, shu jumladan, kompetentli yondashuvni amalga oshirishga taalluqlidir, u ta’lim natijasini “bilim, ko’nikma, malaka” tushunchalaridan “kompetentlik/kompetentsiya” tushunchalariga qayta yo’naltirish bilan tavsiflanadi.

Ta’limda kompetentlikka yo’naltirilgan yondashuv sohasidagi olimlar V.I.Baydenko, N.V.Borisova, I.A.Zimnyaya va boshqalarning asarlarida kompetentli mutaxassis va malakali mutaxassis o’rtasidagi farq quyidagilardan iborat, birinchisi, nafaqat ma’lum darajadagi bilim, ko’nikma va malakalarga ega, balki ularni ishda tadbiq etish va amalga oshirishga qodir.

O’quvchilarni kasbiy tayyorlash sifatni standartlashtirish va baholashning asosiy vositalaridan biri ta’lim jarayonida bo’lajak mutaxassisda shakllanishi kerak bo’lgan kompetentsiyalar tarkibi hisoblanadi. Ish

beruvchilar va ijtimoiy sheriklarning menejerlarining kompetentsiyalari tarkibiga qo’yiladigan talablarini aks ettirish, kasbiy tayyorgarlik jarayonining o’ziga xos xususiyatlarini inobatga olish zarur.

Menejment - ishlab chiqarish samaradorligini oshirish, foydani ko’paytirish va korxona, firmaning resurs salohiyatidan yaxshiroq foydalanish maqsadida ishlab chiqarish va sanoat xodimlarini boshqarish tamoyillari, metodlari, usullari, vositalari va shakllari to’plamidir. Boshqaruv boshqa odamlarning ishi, ko’nikmalari, qiziqishlari va xatti-harakatlarining motivlaridan foydalangan holda maqsadlarga erishish ko’nikmasini o’z ichiga oladi.

Menejmentning o’ziga xos xususiyatlarini ko’rib chiqishdan oldin, iqtisodiyotning hozirgi bosqichining obyektiv xususiyatlarini ta’kidlash kerak. Ko’pchilik ishchilar uchun mehnat motivatsiyasining mohiyati past intensivlik va ish sifati past bo’lgan nisbatan kafolatlangan ish haqiga ega bo’lish istagiga qisqartirildi. An’anaga ko’ra, korxonaning umumiy strategiyasini shakllantirish, bozorda raqobatbardoshlikni oshirish, xodimlarni kasbiy tayyorlash va qayta tayyorlash uchun shart-sharoitlarni yaratish, ishlab chiqarishni boshqarishga xodimlarni jalb qilish va boshqalarga kam e’tibor qaratildi.

Korxona tovar-pul munosabatlarining mustaqil obyektiga aylangan, o’z iqtisodiy faoliyati natijalari uchun to’liq javobgar bo’lib, korxonaga bozorda raqobatbardosh va barqaror mavqega erishishga imkon beradigan samarali boshqaruv (menejment) tizimini shakllantirishi kerak.

“Menejment” mutaxassisligi bo’yicha tahsil olayotgan kollej o’quvchilarini kompetentli yondashuv doirasida kasbiy tayyorgarlik sifatini oshirish zarurati va ushbu jarayonni muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun tayyor vositalarning yo’qligi o’rtasida qarama-qarshiliklar mavjud. O’rta maxsus kasb-hunar ta’limi tizimida menejerlarning kasbiy tayyorlash, shuningdek, uni amalga oshiradigan o’quv-metodik ta’minotni ishlab chiqish borasidagi muhim qarama-qarshiliklarni hal etish zarurati ta’lim sohasidagi siyosatni maqsadli tuzatishlarga yo’naltirishni taqozo etadi.

Tadqiqot obyekti. Ta’limning modernizatsiyalashning hozirgi bosqichida ta’lim sohasidagi davlat siyosatining ustuvor yo’nalishlaridan biri barcha bosqichlarda kasb-hunar ta’limi sifatini oshirishdan iborat. Bu borada V.G.Kazanovich [1], G.V.Muxametzyanova [2], A.M.Novikov [3] va boshqalarning tadqiqotlarini alohida ta’kidlash mumkin.

O’rta maxsus kasb-hunar ta’limi tizimida “Menejment” ixtisosligi bo’yicha o’quvchilarni kasbiy tayyorlash jadal amalga oshirilmoqda. Boshqaruv sohasida mutaxassislarni kasbiy tayyorlashning mazmuni va xususiyatlari R.A.Faxrutdinov [4] va boshqalarning tadqiqotlarida yoritib berilgan, biroq bu ishlarda oliy kasbiy ta’lim doirasida ta’lim jarayonini o’rganishga urg’u berilgan, shu bilan birga, o’rta maxsus kasb-hunar ta’limi tizimida menejerlarni tayyorlashning o’ziga xos xususiyatlari to’liq o’rganilmagan va kasb-hunar ta’limini modernizatsiyalashning zamonaviy tendentsiyalari nuqtayi nazaridan qo’shimcha o’rganishni talab qiladi.

Yangi ofis, axborot va intellektual texnologiyalar rivojlanishining umumiy tendentsiyalari bank xodimlari, buxgalterlar, o’rta bo’g’in menejerlari, referentlar va boshqa o’rta maxsus kasb-hunar ta’limiga ega mutaxassislar uchun ish joylarini tashkil qilishda asos bo’lib xizmat qiladi. Hozirgi vaqtda zamonaviy mehnat bozorida eng ko’p talab qilinadiganlar mutaxassislar – bu menejerlar bo’lib, ular barcha boshqaruv xodimlarining 70% dan ortig’ini tashkil qiladi.

Ma’lumki, har qanday faoliyat turi menejment asosida quriladi, chunki shu faoliyatni amalga oshirishdan ko’zlangan maqsadga erishish, bajariladigan vazifalarni taqsimlash, ijrosini nazorat qilish, shuningdek, samaradorlikka erishish uchun ushbu faoliyatda ishtirok etuvchilar manfaatlarini himoya qilish, rag’batlantirish chora-tadbirlari amalga oshirilishi kerak. Menejment boshqaruv jarayonida tashkil etiladi va muvofiqlashtiriladi. Bunda boshqaruvga iqtisodiyotda mavjud tizim ham o’z ta’sirini o’tkazadi.

Zamonaviy menejment bozor iqtisodiyoti sharoitlarida faoliyat yurituvchi firmalar, korxonalar, tashkilotlarni boshqarishning vujudga kelgan tizimi sifatida ularning ishlab chiqarish - xo’jalik faoliyatining samarali rivojlanishi va faoliyat yuritishi uchun zarur sharoitlar yaratilishini ko’zda tutadi.

Hozirgi kungacha sanoat, savdo, tijorat, qishloq xo’jaligi sohalarida boshqaruvning boy amaliy tajribasi to’plangan. Vaholanki, ushbu masalaning nazariy tomonlari hali yetarlicha ishlab chiqilmagan.

Mehnatni tashkil etish va boshqaruvga ilmiy munosabatning ilk nihollari 19-20-asrlarda paydo bo’lgan, lekin, ayniqsa, 20-asrning birinchi o’n yilligida, AQSH va Yevropada keng tarqalgan teylorizm, fordizm, fayolizm va boshqalar paydo bo’lganida yaqqol ko’zga tashlandi. Tasdiqlash mumkinki, respublikamizda yangi xo’jalik yuritish sharoitiga o’tilishi ijobiy jarayonlarni kuchaytirdi, faqat mamlakat ichkarisidagina emas, tashqi iqtisodiy faoliyatda ham menejmentning ahamiyati ortdi. Ma’lumki, korxonalarni boshqarish korxonalarning tarmoqqa taalluqligidan, ularni tashqi iqtisodiy faoliyatlarga jalb etilish darajasidan, zamonaviy axborot-kompyuter texnologiyalari va internet bilan ta’minlanganligidan, mahsulotlarni ishlab chiqarish tavsifidan kelib chiqadigan ko’pgina maxsus xususiyatlarga ega bo’ladi. Ammo bozorning shakllanishi va taraqqiy etishi, mahsulot-pul muomalasi hal qiluvchi omil bo’lib qoladi. Bu

esa, ishlab chiqarish vositalarini ulgurji savdo orqali xarid qilish, bozor bahosining barqarorligi, moliya-kredit mexanizmidan samarali foydalanish kabi sharoitlardagina to’la rivojlanadi.

Metodika. Mahalliy boshqaruv fani bugungi kunda jadal rivojlanish va yangilanishning o’ziga xos bosqichini boshdan kechirmoqda. Bu jamiyatda islohotlarni amalga oshirish, bozor munosabatlariga o’tish, avtoritar boshqaruv metodlarini tanqid qilish, G’arbdan ilgari noma’lum bo’lgan ma’lumotlarni izlash va uni ijodiy qayta ishlash zarurati, shuningdek, milliy boshqaruv modelini ishlab chiqish sifatida ichki va tashqi sabablarga ko’ra sodir bo’ladi.

Boshqaruv modelini shakllantirishga qaratilgan tub iqtisodiy islohotning amalga oshirilishi bozor iqtisodiyotiga ega mamlakatlarda uzoq vaqtdan beri ma’lum bo’lgan, ammo ilmiy aylanma yoki amaliy faoliyatda ilgari deyarli hech qachon qo’llanilmagan ko’plab tushunchalarning jamiyatda tarqalishiga yordam berdi. Ulardan biri “menejment” tushunchasidir.

“Menejment” atamasi murakkab ma’noga ega. U amerika va boshqa tillarga, shu jumladan, Britaniya orollarining ingliz tiliga tarjima qilinishi mumkin (F.M.Rusinova, M.L.Razu). Dissertatsiya tadqiqoti doirasida menejmentning ta’rifi kasb-hunar ta’limi lug’atida keltirilgan, unda ushbu tushuncha ishlab chiqarish samaradorligini oshirish, foydani ko’paytirish, korxona, firmaning resurs salohiyatidan yaxshiroq foydalanish maqsadida ishlab chiqarishni boshqarish tamoyillari, metodlari, usullari, vositalari va shakllari hamda ishlab chiqarish xodimlari majmuyi sifatida belgilanadi (S.M.Vishnyakova).

Zamonaviy sharoitda menejment - bu bozor boshqaruv tizimiga mos *odamlarning birgalikdagi harakatlarini tashkil etish usuli*ni o’z ichiga oladi. Mamlakatimizning o’ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda, bu bozor iqtisodiyoti nuqtayi nazaridan qayta ko’rib chiqilgan ishlab chiqarishni boshqarish, o’tmishdagi tajribani o’z ichiga olgan boshqaruvning *yakunlangan, zamonaviy turidir*.

Iqtisodiy rivojlanishning asosiy qiyinchiliklaridan biri bu mahoratli rahbarlar – menejerlarning yo’qligidir. O’z navbatida, menejer shunchaki kasbi bo’yicha boshqaruv masalalariga mas’ul bo’lgan iqtisodchi yoki muhandis emas, balki o’zining ushbu kasbga tegishli ekanligini biladigan va shunga mos ravishda o’z kasbiy faoliyatini amalga oshirish uchun zarur bilim, ko’nikma va malakalarga ega bo’lgan maxsus kasb vakilidir (E.L.Dracheva, L.I.Yulikov).

Afsuski, mamlakatimizda boshqaruv nazariyasi va amaliyotini yetarlicha baholamaslik mavjud bo’lgan. Bundan tashqari, boshqaruv, menejment bo’yicha mutaxassislarni tayyorlash deyarli amalga oshirilmagan. O’zbekistonda bozor munosabatlarining shakllanishi, tashkilotlar tomonidan mustaqillikka ega bo’lish, raqobatning o’sishi, ilg’or xorijiy mamlakatlar va yetakchi jahon firmalaridagi boshqaruv tajribasini o’rganish va ulardan O’zbekiston sharoitini hisobga olgan holda foydalanish, jamlangan mamlakat tajribasini umumlashtirish hamda keyingi ilmiy tadqiqotlarni o’tkazish, menejment sohasida mutaxassislarni tayyorlash zarurligini taqozo qiladi.

Bugungi kunda menejment ta’limini olishni xoxlovchilar to’lqini juda ko’paygan. Oliy ta’lim tizimida menejment bo’yicha o’quv fanlari kiritilgan. Menejment ta’lim tizimi, uning tashkil etilishi “Ta’lim to’g’risida”gi qonuni, shuningdek, qarorlar, buyruqlar va ko’rsatmalarga asoslanadi. Yangi mutaxassislikni tasdiqlash bilan bir qatorda, boshqaruv sohasida mutaxassislarini tayyorlash jarayonini amalga oshirish bilan bog’liq bir qator qiyinchiliklar mavjud. Bu, birinchi navbatda, ish beruvchilar, ijtimoiy sheriklar va davlatning iste’mol bozori talablarini hisobga olgan holda uzluksiz kasbiy ta’limni amalga oshirishda hal etilishi kerak.

Bundan kelib chiqib, ish beruvchilar va ijtimoiy sheriklarning ushbu jarayonda yaqindan ishtirok etishini aks ettiruvchi boshqaruv kadrlarini tayyorlash jarayoni va tamoyillarini shakllantirish mumkin.

Shuni ta’kidlash kerakki, ta’limning yangi mazmunini tayyorlash va amalga oshirishda eng muhim rollardan biri ish beruvchilar va ijtimoiy sheriklar zimmasida qoladi, chunki ular ta’lim muassasalaridan bugungi bozorda talab yuqori bo’lgan menejerlarni tayyorlashni amalga oshirish bo’yicha ushbu asosiy talablarni shakllantirishga qodir.

Ish beruvchilarning ish izlovchilarga qo’yadigan talablarini aniqlashning asosiy usullaridan biri zamonaviy mehnat bozori marketing tadqiqotlari hisoblanadi.

Turli darajadagi menejerlarni kasbiy tayyorlash o’z tarixiga ega. Biznes ta’limining zamonaviy tarixi odatda 1987- yildan boshlanadi, chunki aynan shu davrda oliy tijorat maktablari kasb-hunar ta’limi tizimiga kiritilgan.

Hozirgi vaqtda rahbar kadrlar tayyorlanadigan ta’lim muassasalarining quyidagi guruhlarini ajratib ko’rsatish mumkin, ular:

- moliya yoki menejment sohasida mutaxassislar tayyorlagan mamlakatning yirik davlat iqtisodiyot institutlari;

- davlat texnika oliy ta’lim muassasalari, oxirgi vaqtda yaratilgan va biznesni o’qitishga yo’naltirilgan fakultetlari;

- eski davlat oliy ta’lim muassasalari qoshidagi tadbirkorlik maktablari, ular ta’sischi tashkilotdan yuqori darajada mustaqillikka ega;

- eski oliy ta’lim muassasalaridan faqat bakalavr darajasini beradigan ta’lim muassasalaridan butunlay mustaqil muassasalar;

- sohalar bo’yicha menejerlarni tayyorlaydigan turli kollejlar (O’MKHT tizimlari).

Ta’lim muassasalarining ko’rsatilgan guruhlarida menejerlarni kasbiy tayyorlash turli darajadagi boshqaruv xodimlarini maqsadli tayyorlash asosida amalga oshiriladi. Boshqaruvning uchta asosiy darajasi, shuningdek, ierarxiyaning turli darajadagi menejerlari tomonidan bajarilishi kerak bo’lgan vazifalar mavjud:

1. Yuqori bo’g’in (top manager) - korxona bosh direktorlari, direktorlari, boshqaruv a’zolari;

2. O’rta bo’g’in (top manager) – boshqarma, bo’lim, tsex boshliqlari;

3. Quyi bo’g’in (entry manager) - bo’linmalar, sektorlar, brigadalar, ishchi guruh rahbarlari.

Yuqori bo’g’in menejerlari korxonaning asosiy yo’nalishini, uning ishlashi, maqsad va vazifalarini belgilaydi. Yirik kompaniyalar ish amaliyoti shuni ko’rsatadiki, bunday menejer ish vaqtining 80% dan ko’prog’ini biznesni rivojlantirish strategiyasini shakllantirishga, mintaqaviy va mahalliy hokimiyat organlari, banklar, yetkazib beruvchilar, sheriklar va boshqalar bilan munosabatlarni amalga oshirishga bag’ishlaydi. Qolgan vaqt dasturlar va ish rejalarini amalga oshirishga, bo’ysunuvchilarning ishini nazorat qilishga sarflanadi. Tabiiyki, bunday menejer ishlab chiqarish texnologiyasini bilishi kerak, ammo ko’proq darajada u xodimlarni, birinchi navbatda, boshqaruvchilar, ya’ni o’rta va quyi darajadagi menejerlarni tanlash va joylashtirish qobiliyatiga ega bo’lishi kerak.

Shunday qilib, agar yuqori bo’g’in menejeri deyarli korxonaning to’liq umumiy siyosati va strategiyasini shakllantirishga qaratilgan bo’lsa, qarorlarni amalga oshirish uchun javobgarlikning asosiy qismi o’rta bo’g’in menejerlariga tushadi, jumladan:

- tashkiliy tuzilmalarni o’zgartirish uchun;

- mahsulot ishlab chiqarish va sotish tizimlarini ishlab chiqish;

- kompaniyaning funktsional bo’linmalari o’rtasidagi o’zaro hamkorlikni tashkil etish;

- rahbariyatni tashkilotning joriy faoliyati to’g’risida zarur ma’lumotlar bilan o’z vaqtida ta’minlash;

- quyi bo’g’in rahbariyati ishini muvofiqlashtirish va boshqarish.

Bunday vazifalarni bajarish o’rta bo’g’indagi rahbarlardan analitik fikrlash, moslashuvchanlikni, yangi g’oyalarni tez idrok etish va o’z vaqtida amalga oshirish qobiliyatini, muammoni ko’ra bilish va uni hal qilishda eng yangi metod va texnik vositalardan foydalanishni talab qiladi.

O’z navbatida, **quyi bo’g’in menejerlari** ishining o’ziga xos xususiyati ishning bevosita ijrochilari (ishchilar va xizmatchilar) faoliyatini boshqarishdir. Bu boshqaruv xodimlarining eng ko’p qismidir. Turli korxona va tashkilotlar faoliyatining o’ziga xos xususiyatlari obyektiv ravishda bunday menejerlarning vazifalari doirasini aniqlashni qiyinlashtiradi. Biroq, umuman olganda, quyi darajadagi menejerlar tomonidan bajariladigan quyidagi asosiy funktsiyalarni ta’kidlash mumkin:

- qo’l ostidagilarning faoliyatini rejalashtirish;

- ishlab chiqarish jarayonini tashkil etish;

- xodimlarni rag’batlantirish;

- resurslardan oqilona foydalanish va xavfsizlik qoidalariga rioya etilishini nazorat qilish;

- bo’linmaning joriy faoliyati natijalari to’g’risidagi ma’lumotlarni yig’ish, tahlil qilish va yuqori rahbariyatga taqdim etish va boshqalar.

Shuni ta’kidlash kerakki, ierarxiyaning turli darajadagi menejerlari mehnat faoliyatining asosiy yo’nalishlari mas’uliyat darajasi, axborotni bilish darajasi, tashkiliy masalalarni hal qilishda menejerning ishtiroki darajasi kabi bir qator farqlarga ega. Bunday farqlar bevosita menejerlarning kasbiy tayyorgarligi darajasiga bog’liq.

So’nggi o’n yillikda boshqaruv fanlari akademik fan maqomini olishga tobora ko’proq intilmoqda. Menejment sohasida turli akademiya va uyushmalarda birlashgan olimlar va mutaxassislarning birlashuvi mavjud.

Boshqaruv fani nafaqat tashkilotlarda menejment tadqiqotlari mazmuni bilan, balki maxsus, o’ziga xos o’qitish texnologiyalarini talab qiladigan menejment uchun akademik fan maqomini ta’minlash orqali o’zini o’zi qonuniylashtirishning qo’shimcha vositalarini izlash bilan bog’liq. Menejment akademik jamoasi boshqaruv ta’limida o’qitish metodlarining ahamiyatini ta’kidlaydigan o’ziga xos mafkurani yaratishga harakat qilmoqda.

Boshqa hech bir fanda o’qitish metodlariga bunchalik katta e’tibor berilmagan. O’qitish metodlariga bunday puxta yondashish zarurati odatda o’quv fani sifatida boshqaruvning o’ziga xos xususiyatlari, shuningdek, talabalar guruhlarining o’ziga xos xususiyatlari bilan izohlanadi.

Xulosa. O’qitish metodikasi intellektual amaliyotning mavhum, nazariy elementi bo’lib, fan mazmunini almashtiradi. Bundan tashqari, tashkilotlar va boshqaruv amaliyoti bo’yicha haqiqiy tadqiqotlarga asoslangan mahalliy ishlarning yetarli emasligi didaktik sxolastikani menejment o’qituvchilari va tadqiqotchilari hamjamiyatida muhokama qilish uchun asosiy kontekst sifatida mustahkamlashga yordam beradi.

Bu fanga zamonaviy yondashuvlarda, birinchi navbatda, yuqori bo’g’in menejerlarini tayyorlaydigan oliy kasbiy ta’lim tizimida menejerlarni tayyorlash muammolarini ko’rib chiqiladi.

Menejment ta’limi tizimiga menejerlar uchun asosiy, universitet ta’limini ta’minlaydigan davlat va nodavlat oliy ta’lim muassasalari kiradi. “Boshqaruv faoliyati asoslari” kabi fanni o’qitishda sifat ortishini ta’kidlash lozim, bu boshqaruvning quyi va o’rta bo’g’inlarida boshqaruvni professionallashtirishga ma’lum hissa qo’shgan.

Rahbar - ommaviy kasb: iqtisodiyot va boshqaruvdagi rahbar xodimlarning soni xalq xo’jaligidagi umumiy xodimlar sonining 20 foizini tashkil qiladi, bu mashinasozlik, transport, qurilish va boshqa sohalarga qaraganda ko’proqdir. Ta’lim muassasalarida, malaka oshirish kurslarida, o’z-o’zini tarbiyalash orqali va hokazolarda boshqaruv ishini o’rgatish mumkin va zarur.

Adabiyotlar:

1. Касымов Г. М. и др. Экономика Узбекистана на современном этапе. Учебное пособие. — Т.: М еҳнат, 1992. — 125 с.
2. Мескон М. Х., Альберт М., Хедоури Ф. Основы менеджмента. Пер. с англ — м.: Дело, 1996. — 704 с.
3. Питер э. Лэнд. Менеджмент—искусство управлять: Пер. с англ.- М., ИНФРА - М., 1995. - 144 с.
4. Саймон Г. и др. Менеджмент в организациях: Сокр. пер. с англ. с15-го изд. / Саймон Г Смитбург Д., Томпсон В.: Обш. ред. и вступ. ст. А. М. Емельянова и в. в. Петрова. — м.. Экономика. 1995. — 335 с — /Государственное и административное управление).
5. Уткин Э. А. Управление фирмой. — М.: Акалис, 1996. — 516 с.
6. Ховард К, Коротков Э. Принципы менеджмента: Управление в системе цивилизованного предпринимательства: Учеб. пособие. - М.: ИНФРА - М, 1996. - 224 с.

TA’LIMNI MODERNIZATSIYALASH SHAROITIDA UMUMIY O‘RTA TA’LIM MAKTABLARINI BOSHQARUV JARAYONINI TAKOMILLASHTIRISH MAZMUNI

Taylakov Мухаммад Норбекович,
Q.Niyoziy nomidagi O’zbekiston pedagogika fanlari ilmiy tadqiqot instituti tayanch doktoranti

Dunyoda umumiy o‘rta ta’lim maktablarining boshqaruv jarayonida uzviylik va tizimlilikni amalga oshirish, innovatsion ta’lim muhitida resurslarni boshqarishning zamonaviy texnologiyalaridan samarali foydalanishga e’tibor qaratilmoqda. Xususan, innovatsion ta’lim sharoitida umumiy o‘rta ta’lim tizimida boshqaruvning modernazatsion mexanizmlarini rivojlantirish, sifat va samaradorlikni monitoring qilishning intensiv baholash instrumentlari hamda strategiyalarini joriy etish dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Mazkur maqolada ta’limni modernizatsiyalash sharoitida umumiy o‘rta ta’lim maktablarini boshqaruv jarayonini takomillashtirish mazmuni haqida so‘z yuritiladi.

Kalit so‘zlar: *ta’limni modernizatsiyalash, innovatsiya, menejment, strategiya, umumiy o‘rta ta’lim, boshqaruv shakllari, boshqaruv texnologiyalari, axborot, kommunikatsiya, ta’lim-tarbiya.*

СОДЕРЖАНИЕ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ПРОЦЕССА УПРАВЛЕНИЯ ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ШКОЛОЙ В УСЛОВИЯХ МОДЕРНИЗАЦИИ ОБРАЗОВАНИЯ

В мире уделяется внимание внедрению согласованности и системности в процесс управления общеобразовательными школами, эффективному использованию современных технологий управления ресурсами в инновационной образовательной среде. В частности, в условиях инновационного образования актуальное значение приобретает разработка модернизирующих механизмов управления, внедрение инструментов интенсивной оценки и стратегий контроля качества и эффективности в системе общего среднего образования. В данной статье говорится о содержании совершенствования процесса управления общеобразовательной общеобразовательной школой в условиях модернизации образования.

Ключевые слова: *обучение модернизации, инновации, наставничество, стратегия, общее обучение, очное обучение, ускоренное обучение, информационные, коммуникационные, учебно-воспитательные.*

THE CONTENT OF IMPROVING THE MANAGEMENT PROCESS OF A COMPREHENSIVE SCHOOL IN THE CONTEXT OF THE MODERNIZATION OF EDUCATION

The world pays attention to the introduction of consistency in the management of secondary schools, the effective use of modern resource management technologies in an innovative educational environment. In particular, in the context of innovative education, the development of modernizing management mechanisms, the introduction of intensive assessment tools and strategies for monitoring quality and efficiency in the system of general secondary education are becoming relevant. This article talks about the content of improving the process of managing a general education school in the context of the modernization of education.

Keywords: *modernization training, innovation, mentoring, strategy, general training, accelerated learning, information, communication, teaching and educational.*

Kirish. Ta’lim muassasalarini boshqarish zamonaviy ilm-fanning alohida sohasi bo‘lib, rahbarning muayyan ish tajribasi, shuningdek, uning o‘ziga xos tashkilotchilik qobiliyati, iqtidori hamda shaxsiy sifatlarga ega bo‘lishini taqozo etadi. Jamiyatning mavjud taraqqiyoti ta’lim muassasalari rahbarlarining kasbiy mahoratlarini oshirish zarurligini ko‘rsatmoqda. Zero, rahbarlarning kasbiy mahoratlari ta’lim muassasalarida ijtimoiy talablarga muvofiq innovatsion faoliyatni tashkil etishda hal qiluvchi omil hisoblanadi. Boshqarish har qanday jamiyatga, hayotning barcha sohalariga xos bo‘lib, asosiy maqsad fuqarolarning moddiy va ma’naviy ehtiyojlarini tobora to‘la qondirish uchun ishlab chiqarishni, barcha ijtimoiy munosabatlarni rivojlantirish va takomillashtirishdan iborat. Ijtimoiy-siyosiy boshqarish kishilarning turli jamoalari (sinflar, ijtimoiy guruhlar, millatlar, elatlar va hokazolar) o‘rtasidagi munosabatlarni ham, ana shu jamoalar ichidagi kishilar o‘rtasidagi munosabatlarni ham boshqarishdir.[1,65]

Mavjud manbalarda yosh avlodning ta’lim va tarbiyasini boshqarishga yo‘naltirilgan amaliy faoliyat, ya’ni pedagogik boshqaruvni nazariy jihatdan quyidagi uch guruhga ajratish taklifi ilgari surilgan:

1) muayyan ta’lim muassasalari tomonidan tashkil etilayotgan shaxs shakllanishi jarayonini boshqarish;

2) har bir muassasada mustaqil tashkil etilayotgan ta’lim-tarbiya jarayonida shaxsni shakllantirish jarayonini boshqarish;

3) shaxsning yaxlit rivojlanishi jarayonida ta’lim va tarbiya jarayonlarining har bir tarkibiy qismini yo‘naltirishni boshqarish.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Pedagogik boshqaruv o‘ziga xos xususiyatlarni namoyon etadi. Jumladan: ta’limdagi boshqarish axloqiy o‘lchovga ega bo‘lib, u “maqbullik” so‘zi bilan aniqlanadi. Ta’limni boshqarish – ham san’at, ham fan, chunki unda odamlar (bizningcha, sub’ektlar deyishiligi maqsadga muvofiq edi) bilan munosabat va fanni bilish katta rol o‘ynaydi; shaxsiy, davlat va jamoat manfaatlarining dialektik birligi boshqarish mazmunida o‘z aksini topadi. Ta’limni boshqarishda jamoatchilikning keng ishtiroki ta’minlanadi. Ta’limni boshqarishda turli xil, jumladan, iqtisodiy, ijtimoiy-psixologik, tashkiliy-pedagogik va boshqa uslublardan foydalanish imkonini beradigan shakl va uslublarni muntazam takomillashtirib borish maqsadga muvofiqdir. [2,45]

U.I.Inoyatovning fikricha, ta’lim tizimini boshqarish darajasi va yo‘nalishlariga ko‘ra farqlanadi. Jumladan: 1) darajasiga ko‘ra – umumdavlat, tarmoqlararo, tarmoq, mahalliy va umumiy ta’lim maktablarining ichki boshqaruvi; 2) yo‘nalishlariga ko‘ra – tashkiliy, tizimli, mazmunli, kadrlar masalasi nuqtai nazaridan va metodik. [3,26]

R.X.Djuraev va S.T.Turg‘unovlarning qayd etishlaricha, maktabni boshqarish – bu rahbarlar bilan pedagoglarning hamkorlikdagi faoliyatidan iborat bo‘lib, ta’lim-tarbiya arayonini ilmiy asosda tashkil etish va uni boshqarish, mazkur jarayon ishtirokchilarining faoliyatini muvofiqlashtirish hamda o‘quvchilarga fanlar bo‘yicha chuqur bilish va axloqiy tarbiya berish, kasb tanlashga yo‘llash va har tomonlama rivolangan shaxsni tarbiyalashga yo‘naltirilgan, ilmiy asoslangan faoliyat.[4,78]

Ta’limni modernizatsiyalash sharoitida umumiy o‘rta ta’lim maktablarini boshqaruv jarayonini takomillashtirishga bo‘lgan nazariy yondashuvlar borasidagi tasavvurga ega bo‘lish uchun “ta’lim muassasalarining innovatsion faoliyati” tushunchasini mohiyatini anglash va ta’lim muassasalarining innovatsion faoliyati mazmunini pedagogik nuqtai nazardan ifodalash va tamoyillarini belgilash maqsadga muvofiqdir.

Ta’limni boshqarishda innovatsiya muhim ahamiyatga ega. “Innovatsion faoliyat” tushunchasi mohiyatini anglashga intilish jarayonida V.I.Slobadchikov tomonidan bildirilgan quyidagi fikrni asosli deb topish mumkin: “innovatsion faoliyat – bu yangi ijtimoiy talablar bilan an’anaviy me’yorlarning mos kelmasligi yoki mavjud me’yor bilan yangi shakllanayotgan me’yori o‘rtasidagi to‘qnashuv natijasida vujudga keluvchi majmuaviy muammolarni yechishga qaratilgan amaliy faoliyat” demakdir.[5,4]

Faoliyatga innovatsion g‘oyalarni tatbiq etish bosqichlari to‘g‘risidagi qarashlarga tayangan holda aytish mumkinki, umumiy o‘rta ta’lim maktablarini innovatsion boshqarish faoliyati quyidagi to‘rt bosqichda tashkil etiladi:

1. Boshqaruv muammolarini aniqlash;

2. Samarali boshqaruv tizimini loyihalash;

3.Boshqarishda samarali o‘zgarishlar va yangiliklarni yaratishni rejalashtirish;

4. Rejalashtirilgan samarali o‘zgarishlar va yangiliklarni amaliyotga tatbiq etish;

Yuqorida qayd etilgan bosqichlar bevosita har qanday faoliyatda bo‘lgani kabi tayyorgarlik, rejalashtirish va amalga oshirishga qaratilgan harakatlar mazmunini ifodalaydi. Umumiy o‘rta ta’lim maktablari faoliyatini samarali boshqarishga erishish maqsadida taklif etilayotgan innovatsion takliflarning amaliyotga mosligi va amaliyotda qo‘llaniluvchanligi tahlil natijalariga ko‘ra aniqlanadi. Tahlilni amalga oshirishda quyidagi uch holat inobatga olinadi:

1. Umumiy o‘rta ta’lim maktablari faoliyatini innovatsion taklif (yangilik)larni amaliyotga tatbiq etishdan avval o‘rganish va ob’ektiv baholash;

2. Umumiy o‘rta ta’lim maktablari faoliyatiga innovatsion taklif (yangilik)larni tatbiq etish davrini bevosita tahliliy o‘rganish;

3. Umumiy o‘rta ta’lim maktablari faoliyatiga innovatsion taklif (yangilik)lar bevosita tatbiq etilgandan keyingi holatni tahliliy o‘rganish;

Umumiy o‘rta ta’lim maktablarini innovatsion boshqarish shakllari: individual va jamoaviy; metodlari esa monitoring va nazorat; vositalari esa – loyihalar, sxemalar, xaritalar, ko‘rsatmalar, yozma bayonnomalar, hisobotlar va hokazolar sanaladi;

Ta’lim muassasalari faoliyatini boshqarishga nisbatan ikki xil yondashuv mavjud bo‘lib, birinchisi, demokratik (boshqaruvda pedagogik jamoa, o‘quvchilar hamda ular ota-onalari ishtirokining ta’minlanganligi) hamda ma’muriy (buyruqlar va majburlashga asoslanuvchi) boshqaruv. Ta’limni modernizatsiyalash sharoitida umumiy o‘rta ta’lim maktablarini boshqaruv jarayonini takomillashtirishda demokratik va insonparvarlik tamoyillariga muvofiq ish ko‘rish ta’lim-tarbiya samaradorligini ta’minlashga yordam beradi. Demokratik boshqaruvda rahbarlar bilan umumiy ta’lim maktablarining jamoasi o‘rtasida o‘zaro ishonch, hurmat qaror topadi, bir-birlarini tushuna olgan holda yagona maqsad yo‘lida birgalikda harakat olib boriladi, jamoaning har bir a’zosi (xoh rahbar, xoh xodim, xoh o‘quvchi bo‘lishidan qat’iy nazar) o‘z zimmalaridagi vazifalarni bajarishga mas’uliyatli yondashib, ularni sidqidildan, vijdonan, halol bajaradilar.

Ma’muriy (byurokratik) boshqaruv mazmunida, bizning fikrimizcha, bir-biriga zid qoida va yo‘riqnomalarning amal qilinishi, sub’ektlar o‘rtasidagi o‘zaro kelishmovchiliklar, bir-birlarini tushunmaslik va hurmat qilmaslik, xodimlarning zimmalaridagi vazifalarni ixtiyoriy ravishda, mas’uliyat bilan emas, balki majburiy nuqtai nazardan bajarishlari, rahbarlar ta’ziqidan qo‘rqish kabi holatlar ko‘zga tashlanadi.

Muassasa negizida faoliyat yurituvchi boshqaruv organlari (pedagogik kengash, ota-onalar kengashi, metodik birlashma va boshqalar) o‘rtasida o‘zaro hamkorlik, hamjihatlik mavjud emas, ular alohida-alohida ish ko‘radi, ular o‘rtasidagi aloqa sust bo‘lib, o‘zaro axborot almashish murakkablashgan. Muassasa boshqaruv organlarining har biri alohida maqsadlarga ega.

Ma’muriy boshqarishga asoslangan umumiy ta’lim muassasalarida kundalik, mayda muammolarni hal qilish muhim sanaladi. Ularning faoliyat tarzi an’anaviy qoidalardan chetga chiqishga asoslanadi va o‘zgarishlar qo‘llab-quvvatlanmaydi. Umumiy ta’lim maktablarini boshqarish yo‘nalishiga ko‘ra ham farqlanadi, ya’ni menejerlik boshqaruvi hamda innovatsion boshqaruv.

Menejerlik boshqaruviga asoslangan umumiy ta’lim maktablari rasmiyatchilik, byurokratiyaga asoslangan boshqaruv tartibidan sifat darajasiga ko‘ra farqlanadi. Bu kabi ta’lim muassasalari uchun mavjud tajribalarga tayanish, ta’limni ijtimoiylashtirish, insonparvarlashtirish va demokratlashtirish kabi xususiyatlar xosdir. Ularning rahbarlari muassasa faoliyatini ma’lum darajaga ko‘tarish, uni saqlab qolishni ko‘zda tutadilar hamda boshqaruvning psixologik-pedagogik va iqtisodiy metodlaridan foydalanishni afzal ko‘radilar.

Tadqiqot metologiyasi. Faoliyatida doimiy va mahsuldor innovatsion yo‘nalish yetakchilik qiluvchi ta’lim muassasalaridagi o‘zgarishlar doimo qo‘llab-quvvatlanadi. Innovatsion boshqaruvga asoslanuvchi ta’lim muassasalarida o‘zaro hamkorlik pedagogik faoliyatning hal qiluvchi katalizatori hisoblanadi. Ta’lim muassasalarida innovatsion faoliyatni tashkil etish murakkab tarkibiy tuzilmaga ega jarayon sanaladi. Mavjud manbalarni o‘rganish asosida innovatsion faoliyat tarkibiy tuzilmasida quyidagi qismlarni ajratib ko‘rsatish mumkin:

1. Boshqarish – ta’lim muassasalarining maqsadlarini amalga oshirishga xizmat qiladi hamda boshqarish jarayonida tashkil etiluvchi harakatlar: vaziyat va imkoniyatlarni tahlil qilish; harakatlarni rejalashtirish (dastur asosida); izchil innovatsion faoliyatni tashkil qilish ,rahbarlik, nazorat.

2. Darajali innovatsion faoliyat – turli darajadagi o‘zaro bog‘liq – individul, guruhli, umumiy ta’lim maktablari doirasida, tuman (shahar) va mintaqa miqyosida tashkil etiluvchi innovatsion faoliyatlarni aks ettiradi.

3. Sub’ektlar – umumiy ta’lim maktablari faoliyatini yo‘lga qo‘yishda faol ishtirok etuvchi shaxslar (muassasa direktori, rahbar xodimlari, fan o‘qituvchilari, sinf rahbarlari, o‘quvchilar, ularning ota-onalari, homiylar va boshqalar) tomonidan tashkil etiluvchi innovatsion faoliyat mohiyatini aks ettiradi. Bunda innovatsion faoliyat sub’ektlarning vazifalari nuqtai nazaridan ham baholanadi.

4. Innovatsion faoliyat motivlari – umumiy ta’lim maktablari sub’ektlarining faoliyat yo‘nalishlari, istaklari, kasbiy layoqatlari, odatlari, qiziqishlari va intilishlarini ifodalaydi.

5. Innovatsion faoliyat mazmuni – o‘ziga xos boshqaruv tashxisi bo‘lib, muammolarni aniqlash, innovatsion loyihalash, yangiliklarni turkumlash, ularni ommalashtirish, natijalarni tahlil qilish kabi holatlarni tavsiflaydi.

6. Innovatsion faoliyat jarayoni (sikli) – tashabbuslar (innovatsion g‘oyalar)ni ilgari surish, innovatsion g‘oyalarni asoslash (opponentlar bilan kurashish), ularni ommalashtirish, keng ko‘lamda o‘zlashtirilishiga erishish, innovatsion g‘oyalarning vaqt nuqtai nazaridan eskirishi, odatiy holga aylanishi, ularning rad etilishi yoki mazmunan yangilanishi (V.M.Demin, N.Fridman), yangilangan innovatsiyalarni tarqatish kabi harakatlar majmuidan iborat.

Tahlil va natijalar. Yuqorida bildirilgan fikrlar umumiy ta’lim maktablarining innovatsion faoliyati tizim sifatida namoyon bo‘ladi degan xulosani qat’iylashtiradi. Tizim – bir-biri bilan doimiy munosabatda bo‘lgan va o‘zaro bog‘liq yagona, bir butunni hosil qiluvchi unsurlar majmuai bo‘lib, tabiiy, biologik,

ijtimoiy kabi mohiyatga ega bo‘ladi. Ijtimoiy tizimning xarakterli xususiyatlari aniq maqsadga yo‘naltirilganlik va uzviylik yoki tabiiylik hisoblanadi. Uzviylik – o‘z-o‘zini rivojlantiruvchi yaxlitlik yoki bir butunlik bo‘lib, murakkab hamda tabaqali bosqichlardan iborat. Ijtimoiy tizimlarning tabiiyligi va aniq maqsadga yo‘naltirilganligi boshqaruv vazifalarini amalga oshirish asosida ta’minlanadi.Tizimni tahlil qilish asosida quyidagi ob’ektlarni ajratib ko‘rsatish mumkin:

- kirish (jarayonning kechishi uchun zarur bo‘lgan va unda o‘zgaradigan barcha narsalar (sub’ektlar, asbob-uskunalar, axborot va b.sh.);
- chiqish (tizim faoliyatining natijasi yoki oxirgi holati, kirishda mavjud bo‘lgan barcha narsalarning chiqishda o‘zgargan holatga kelishi);
- jarayon (kirishning chiqishga o‘zgarishi);
- cheklash (tizim jarayoni va natijalariga bo‘lgan talablar).

Raqobatga bardoshli umumiy ta’lim maktablari mavjud ijtimoiy ehtiyojlarini qondira oluvchi, keng ko‘lamli ta’lim xizmatlarini ko‘rsatish va mavjud huquqiy, axborot va psixologik-pedagogik ta’minotga muvofiq o‘z faoliyatini dolzarblashtirish imkoniyatiga ega bo‘lgan sub’ektdir. Bu kabi umumiy ta’lim maktablari yuqori obro‘ga egaligi bilan boshqa muassasalardan ajralib turadi, pedagogik ma’lumotga ega mutaxassislar ularda kasbiy faoliyatni tashkil etishga intiladilar, o‘quvchilar tanlov asosida o‘qishga qabul qilinadilar. Rahbarlar sifatli ta’lim xizmatlari ko‘rsatilishida turg‘unlikni ta’minlay oladilar, muassasaning moddiy-texnik asosini mustahkamlab borilishiga jiddiy e’tibor qaratadilar. Ta’limni modernizatsiyalash sharoitida umumiy o‘rta ta’lim maktablarini boshqaruv jarayonini takomillashtirish jarayonida quyidagi vazifalar hal etiladi: 1) qarorlarni qabul qilish; 2) qarorlarni e’lon qilish; 3) faoliyatni takomillashtirishda imtiyozlar va rag‘batlantirish usullaridan birgalikdagi foydalanish; 4) sub’ektlar va rahbarlar orasida vazifalarni to‘g‘ri taqsimlash; 5) sub’ektlar va rahbarlar maqsad, vazifalarining muvofiqligini aniqlash.[6,22]

Xulosa va takliflar. Shunday qilib, ta’limni modernizatsiyalash sharoitida umumiy o‘rta ta’lim maktablarini boshqaruv jarayonini takomillashtirish ta’lim muassasalari amaliyotida muayyan o‘zgarishlarni sodir etishga yo‘naltirilgan rahbarlik faoliyati bo‘lib, uning samarasi umumiy ta’lim maktablari faoliyatining ijtimoiy talablarga muvofiq tashkil etilishi, ta’lim mazmunining boyitilishi va sifatining yaxshilanishi, o‘quvchilarning bilim, ko‘nikma va malakalari darajasining oshganligi, ularning yuksk ma’naviy-axloqiy sifatlarga egaliklari, ta’lim jarayonida o‘qituvchilar va o‘quvchilar o‘rtasida o‘zaro hamkorlikning qaror topganligi bilan belgilanadi. Ta’limni modernizatsiyalash sharoitida umumiy o‘rta ta’lim maktablarini boshqaruv jarayonini takomillashtirishda samaradorlikka erishishda yetakchi tamoyillar ham o‘ziga xos o‘rin tutadi.

Adabiyotlar:

1. Mirqosimov M. Maktabni boshqarishning nazariy va pedagogik asoslari. – T.: O’qituvchi, 1995. – 158- b.

2. O’zbekistonda o’rta maxsus, kasb-hunar ta’limi tizimida boshqarish samaradorligini oshirish yo’llari. Mualliflar: A.A.Xo’jaev, L.Xeyki. X.F.Masudov va G.Sonnevelьd tahriri ostida. Mas’ul muharrir: Sh.Avezov. – T.: O’rta maxsus, kasb-hunar ta’limi markazi. 2001. – 147- b.

3. Djuraev R.X., Turg‘unov S.T. Ta’lim menejmenti. – T.: “Voris-Nashriyot” nashriyoti, 2006. – 263-b.

4. Слобадчиков В.И. Инновационное образования. Ж. Школьные технологии. – М.: 2005. №2. – С. 4-12.

5.Сластенин В.А. Подымова Л.С. Педагогика – инновационная деятельность. – М.: Изд-во Магистр, 1997. – 221 с.

6. Иноятов У.И. Теоретические и организационно-методические основы управления и контроля качества образования в профессиональном колледже: Автореф. дисс. докт.пед.наук. – Т.: 2004. – 44 с.

МАКТАБЛАРДА РАҚОБАТ МУҲИТИНИ ЯРАТИШДА ТАЪЛИМ МАЗМУНИНИ ЎРНИ

Ботиров Ҳамид Хакимович,
ҳуқуқшунослик фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD),
А.Авлоний номидаги педагогларнинг касбий
ривожлантириш ва янги методикаларга
ўргатиш миллий-тадқиқот институти
avloniy@xtv.uz
hamidbotirov@inbox.ru

Маколада ўқув режа ва дастурлар, дарсликларни ишлаб чиқишда мактабда рақобат муҳитини яратиш ва ривожлантиришда илмий-назарий таҳлиллар олиб борилган. Шунингдек, ўқув материалларни ишлаб чиқиш бўйича педагоглар ўртасида рақобатнинг аҳамияти изоҳлаб берилди.
Калит сўзлар: *рақобат, ўқув режа ва дастурлар, дарсликлар, ўқув материаллар.*

РОЛЬ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО КОНТЕНТА В СОЗДАНИИ КОНКУРЕНТНОЙ СРЕДЫ В ШКОЛАХ

В статье проведён научно-теоретический анализ в области создания и развития конкурентной среды в школе при разработке учебных планов и программ, учебников. Также было разъяснено значение конкурса среди педагогов для разработки учебных материалов.
Ключевые слова: *конкурс, учебные планы и программы, учебники, учебные материалы.*

THE ROLE OF EDUCATIONAL CONTENT IN CREATING A COMPETITIVE ENVIRONMENT IN SCHOOLS

Scientific and theoretical analyzes were carried out in the field of creating and developing a competitive environment at school in the development of curricula and programs, textbooks. The importance of competition among teachers for the development of teaching materials was also explained.
Key words: *competition, curricula and programs, textbooks, teaching materials.*

Кириш. Мактабларда рақобат муҳитини яратиш ва самарали ташкил этиш бўйича муносабатларни такомиллаштириш долзарб масалаларидандир. Шунинг учун, таълим сифатини таъминлаш юзасидан мактабларда рақобат муҳитини яратиш механизмларини такомиллаштиришга эҳтиёж мавжуд.

Мактабларда рақобат муҳитини яратиш мактабнинг барча фаолияти билан чамбарчас боғлиқдир. Мактабларда рақобат муҳитини яратишга оид муносабатлар объектив ва субъектив, шунингдек бир вақтда аралаш жараён сифатида рақобат курашини ташкил этиши мумкин.

Демак мактабларда рақобат муҳитини яратишга хизмат қиладиган рақобат объектларни ва субъектларни аниқлаш ва уларнинг вазифаларни самарали амалга оширишга хизмат қилувчи ички ва ташқи омилларни ривожлантириш муҳим аҳамият касб этади.

Таълим муассасаларининг рақобатбардошлик хусусиятлари, биринчи навбатда, таълим мазмунининг ўзига хос хусусиятлари билан белгиланади. [1.С.13-32]

А.Панкрухин ўқитувчи ва ўқувчининг биргаликда ижодий фаолиятини таълим хизматларини кўрсатишнинг асосий хусусияти деб атайди. Таълим соҳасида хизматларини кўрсатишда ҳамкорликнинг устувор йўналишида ахборот, кадрлар ва бошқа алмашинувларнинг очиқлиги таълим хизматларини етказиб берувчилар ўртасидаги рақобат самарадорлигини чеклайди [2.С.13-32] деб ҳисоблайди.

Таълимнинг номоддийлиги шундан далолат беради, инсон ўрганиш жараёнида маълум билим, кўникма ва малакаларга эга бўлиб, бу билимларни ҳамма бир хил тарзда ўзлаштирмайди. Шунинг учун ўқувчиларнинг ўзлаштиришида тайёргарлик сифати таълим мазмунини такомиллаштириш борасида рақобатга киришилади ва бу рақобат объекти сифатида ривожланади.

Таълим моддий ва моддий бўлмаганлиги сабабли, ўқувчилар учун хизмат кўрсатишнинг энг муҳим параметрлари, масалан таълим стандартлари, ўқув режалари ва дастурлари, дарсликлар орқали ўқитиш усуллари, шакллари ва шартлари амалга оширилади.

Билимлар ва унинг сифатини таъминлаш билан боғлиқ бир қатор ўзига хос хусусиятларни таълимда жорий этишда бир қатор қийинчиликларни келтириб чиқаради. Кўпинча бу ўқув дастурини ва дарсликларни ўқув жараёнида фойдаланиш билан боғлиқ вазиятларда кўринади. Шунинг учун мактаблар томонидан таълим сифатини таъминлашда ўқув дастурларини ишлаб чиқиш муҳим аҳамият касб этади.

Тадқиқот методологияси. Ўқув дастурлари ўзининг сифати ва мазмун жиҳатлари билан мактабда рақобатбардошликни таъминлайди. Бироқ мактаблар ўртасида ўқув дастурларни сифати ва мазмуни бўйича рақобат муҳити мавжуд эмас. Бундан ташқари ўқув дастурларининг сифатини баҳолайдиган ўлчов механизмлари мавжуд эмас. Шу билан бирга педагоглар томонидан ўқув дастурларнинг таълим сифатига таъсири таҳлил этилмайди ва уларнинг миллий ўқув дастурига мослиги мониторинги олиб борилмайди. Директорлар ўртасида олиб борилган сўровномада 95 фоиз мактаб директори педагоглар томонидан ишлаб чиқилган ўқув дастурларини амалдаги миллий ўқув дастурига мослиги юзасидан мониторинг олиб бориш лозимлигини билмайди.

Бундан кўриниб турибдики, ўқув дастурларининг сифатини назорат қилиш бўйича аниқ бир мезонлар мавжуд эмас. Ўқув дастурларининг таълим жараёнига таъсири бўйича ва халқаро таълим дастурлари тажрибасидан фойдаланиш юзасидан мактаблар ўртасида рақобат муносабатлари шаклланмаган ва масалан “фан бўйича энг яхши ўқув дастури” тусдаги рақобатни рағбатлантириш тартиблари белгиланмаган.

Мактаб директоридан бошқарув фаолиятида вариатив ўқув режа ва дастурларни ишлаб чиқиш ва уни жорий этиш бўйича малакага эга бўлиши талаб этилади.

Мактаб директорлари ўртасида олиб борилган сўровнома натижаларига кўра 70 фоиз вариатив ўқув режа ва дастурлар тўғрисида аниқ тушунчага эмаслиги, атиги 20 фоизи билишса-да, вариатив ўқув режа ва дастурларни ишлаб чиқиш бўйича тажрибага эга эмаслиги билдирди[5.]. Улар асосан Мактабгача ва мактаб таълими вазирлиги томонидан тасдиқланган ўқув режаларни тўғридан-тўғри қўллайди холос, ваҳоланки уларга ўқув режаларни тузишда таянч ўқув режадаги умумий соатлар ҳажмидан ошмаган ҳолда маълум бир фанларни чуқурлаштириб ўқитиш мақсадида 15 фоизгача ўзгартириш ҳуқуқи берилган. Шунга қарамай уларга берилган ҳуқуқдан фойдаланишмайди. Натижада улар мактабларда ўқувчиларнинг қизиқишлари ва қобиятлари қараб рақобат муҳитини ташкил эта олишмайди.

Таҳлил ва натижалар. Вариатив ўқув режа ва дастурлар синфларни ихтисослаштириш билан бир вақтда, ўқувчиларнинг қизиқиш ва қобилиятларини инобатга олган ҳолда уларни касбга йўналтиришга хизмат қилади.

Бунинг учун мактабларга ўқув фаолиятини мустақил юритиши учун ўқув режа ва дастурларни ишлаб чиқишда ваколатлар бериш лозим. Ушбу жараёнда ўқув режадаги мажбурий фанлар сони қисқартирилади ва амалий машғулотлар сони оширилади, ўқув дастурларда ўқувчиларнинг билимлари, малакалари, индивидуаллиги ва умумий саводхонлиги борасида ривожлантириш ва тайёргарликка урғу берилади. Натижада таълимнинг эгилувчан тизими ҳаётга татбиқ этилади, қўшимча фанларни мактаб имкониятидан келиб чиқиб чуқурлаштирган ҳолда ўтишга имкон бўлади.

Мактаблар томонидан дарсликларни ишлаб чиқиш юзасидан рақобат муҳитини яратиш ҳам долзарб масалалардан биридир. Таъкидлаш жоизки, мактаблар учун дарсликлар фақатгина Мактабгача ва мактаб таълим вазирлиги қошидаги Республика таълим маркази томонидан ишлаб чиқилади. Республика таълим маркази дарсликларни танлов асосида тегишли мутахассиларни жалб этган ҳолда ишлаб чиқади. Бу билан Республика таълим маркази ягона ишлаб чиқувчи ва танловни ташкил этувчи ташкилот сифатида таълим бозорида ўзининг хизматини кўрсатади.

Умуман олганда Республика таълим маркази фаолиятни монополистик куринишда амалга оширмоқда дейишимиз мумкин. Чунки дарсликларни ишлаб чиқишда хусусий ташкилотлар умуман иштирок этмайди.

Умумтаълим мактаблари учун муқобил дарсликларни яратиш ва улардан фойдаланиш тўғрисида низомга асосан мактаблари учун муқобил дарсликларни яратиш ва улардан фойдаланиш тартиблари белгиланган. [3.] Мазкур тартиб қайсидир маънода рақобат муносабатлари асосида дарсликларни яратишга ва фойдаланишга имкон беради. Лекин бирорта муқобил дарсликлар ишлаб чиқилмаган ва фойдаланишга берилмаган.

Дарсликларни ўқув жараёнига жорий этишни тасдиқлашни Мактабгача ва мактаб таълими вазирлиги ҳузуридаги Умумий ўрта таълим тизими учун давлат таълим стандартлари, ўқув дастурлари ҳамда дарсликларни қайта кўриб чиқиш ва янгиларини яратиш бўйича мувофиқлаштирувчи кенгаш амалга оширади. Афсуски мувофиқлаштирувчи кенгашининг ишчи органи Республика таълим маркази ҳисобланади.

Бундан кўриниб турибдики, дарсликларни яратиш ва фойдаланишда яна ягона ташкилот сифатида Республика таълим маркази ўз таъсирини ўтказади. Бу эса дарсликларни яратиш ва фойдаланишда рақобат муносабатларини чеклашга олиб келади.

Шу билан бирга дарсликларни яратишда давлат мактаблари ёки бошқа таълим билан шуғулланадиган хусусий ташкилотлар ўртасида рақобат муҳити мавжуд эмас, чунки муқобил дарсликларни яратишда уларни рақобатга ундовчи механизмлар белгиланмаган.

Мактаб ўртасида муқобил дарсликларни ишлаб чиқиш ва фойдаланиш юзасидан кўрсаткичлар билан яъни уларнинг салмоғи ва самарадорлигини белгиловчи мезонлар асосида рейтингини белгиланмайди.

Амалдаги тартибга кўра мактабларни рейтингини белгилашда муқобил дарсликларни ишлаб чиқиш ва фойдаланиш бўйича баҳолаш мезонлари мавжуд эмас. Шунинг учун бирорта ҳам давлат мактаблари муқобил дарсликларни ишлаб чиқмаган ва дарс жараёнида фойдаланмайди.

Қонун ҳужжатларида мактаблар учун муқобил дарсликларни яратиш ва улардан фойдаланишда рақобат муносабатларини белгиловчи нормалар мавжуд эмас.[3.] Шунингдек ўқув жараёни учун педагоглар томонидан энг янг яхши дарсликларни танлаш имконияти йўқ.

Қонун ҳужжатларига асосан давлат умумий ўрта таълим муассасаларига Мактабгача ва мактаб таълими вазирлиги билан келишган ҳолда ўқув жараёнига халқаро тан олинган таълим дастурларини жорий қилиш, шу жумладан давлат таълим стандартлари доирасида ўқув дастурларига ўзгартириш киритиш ҳамда дарсликларни танлашга (она тили, адабиёт, тарих, тарбия ва ҳуқуқ фанларидан ташқари) рухсат этилган.[4.] Мазкур имкониятдан давлат мактаблари етарли даражада фойдалана олишмаяпти. Мактаб директорлари ўртасида сўровнома олиб борганда 16 фоиз мактаб директори хорижий тиллар фанидан хорижий адабиётлардан фойланишини билдирди.

Мазкур вазиятда қуйидагилар сабаблар назарда тутилади:

биринчидан, мактаб директорларига қонунчилик нормалари билан ўқув жараёнида хорижий адабиётлардан фойдаланиш мумкинлиги тўғрисида маълумотга эга бўлмаслиги мумкин, шунинг учун улар хорижий адабиётларни ўқув жараёнига фойдаланишмаган бўлиши мумкин;

иккинчидан, мактаб директорлари бу ҳақда маълумотга эга бўлишса-да, бунга эътиборсизлик билан лоқайдлик қилишган ёки дарс жараёнида хорижий дарсликлардан фойдаланишга рухсат олиш жараёнларини ҳақида маълумотга эга бўлмаслиги мумкин.

Юқоридагилардан кўриниб турибдики, мактабларда хорижий адабиётлардан фойдаланиш юзасидан рақобат муносабатлари етарли даражада шаклланмаган, чунки бу мактабларга мажбурият сифатида эмас балки, бундан фойдаланиш ҳуқуқи сифатида берилиши уларнинг бундан самарали фойдаланмасликка олиб келмоқда.

Мактабларда хорижий адабиётлардан фойдаланиш юзасидан рақобатга ундайдиган механизмларнинг мавжуд эмаслиги, бу ўқув жараёни бир қолиб доирасида ташкил этилганлиги, таълим сифатига нисбатан масъулиятсизликни билдиради, шунингдек педагогларда ўқув метериаларни такомиллаштириб боришга малака етарли даражада эмас.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 11 майдаги “2022 — 2026 йилларда халқ таълимини ривожлантириш бўйича миллий дастурни тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ–134-сон Фармонининг 4-бандига асосан давлат умумий ўрта таълим муассасаларига Мактабгача ва мактаб таълими вазирлиги билан келишган ҳолда ўқув жараёнига халқаро тан олинган таълим дастурларини жорий қилиш, шу жумладан давлат таълим стандартлари доирасида ўқув дастурларига ўзгартириш киритиш ҳамда дарсликларни танлашга (она тили, адабиёт, тарих, тарбия ва ҳуқуқ фанларидан ташқари) рухсат этилган.

Мактабларда хорижий адабиётлардан фойдаланиш юзасидан рақобат муносабатлари етарли даражада шаклланмаган, чунки рақобатга ундовчи механизм мавжуд эмас балки, бундан фойдаланиш ҳуқуқи сифатида берилиши уларнинг ушбу имкониятдан самарали фойдаланмасликка олиб келмоқда.

Хулоса ва таклифлар. Шундан келиб чиқиб, давлат таълим стандартлари асосида мактаблар мустақил равишда ўқув режа ва дастурлари ишлаб чиқилиши, шунингдек ўқитувчилар томонидан индивидуал ўқув дастурларни тузишни рағбатлантириши лозим. Бу нафақат мактаблар ўртасида рақобатни балки, ўқитувчилар ўртасида сифатли ўқув дастурларни ва ўқув режаларнинг ишлаб чиқилишида рақобат муҳитининг ривожланишига имкон беради.

Юқоридагилардан келиб чиқиб, қуйидагилар таклиф этилади:

мактаблар ўртасида моддий рағбатлантиришни назарда тутувчи “энг яхши ўқув дастурлар” танловини жорий этиш ва ўтказиш;

ўқув дастурларининг сифатини назорат қиладиган ва баҳолайдиган ўлчов мезонларини ишлаб чиқиш;

ишлаб чиқиладиган ўқув дастурларни таълим сифатига таъсири ва миллий ўқув дастурига мослиги мониторингини ишлаб чиқиш;

мактаблар ўртасида рақобатни рағбатлантириш юзасидан халқаро таълим дастурлари тажрибасидан фойдаланиш тартибларини ишлаб чиқиш даркор.

Фан ўқув дастурларни қуйидаги **уч даражали этиб ишлаб чиқиш мақсадга мувофиқ**:

“Базавий ўқув дастури”;

“Кенгайтирилган ўқув дастури”;

“Тадқиқий ўқув дастури”[6. Б-418].

Ўқув дастурини ишлаб чиқишда қуйидаги мақсадаларга эътибор қаратиш лозим:

ўқувчиларни ўқитиш методларининг ўзгаришига, фаол иштирокининг ортишига, шахсий тажрибага, мустақил ўқиш, ва ҳамкорликда ишлашга;

ўқувчиларнинг мавзуларни танлаш ҳуқуқига;

ўқув дастурлари ресурсларидан ҳар томонлама фойдаланиш орқали янги тажриба ва билимлар шаклланишига ва малакалар ривожланишига.

Шу билан бирга дарсликларни яратишда давлат мактаблари ёки таълим билан шуғулланадиган хусусий ташкилотлар ўртасида рақобат муносабатлари мавжуд эмас, чунки муқобил дарсликларни яратишда рақобатга ундовчи механизмлар мавжуд эмас.

Шунинг учун бирорта ҳам давлат мактаблари томонидан муқобил дарсликлар ишлаб чиқилмаган ва дарс жараёнида фойдаланилмайди. Шунингдек ўқув жараёни учун энг янг яхши дарсликларни танлашда ҳам танлов имконияти чегараланишига олиб келади.

Демак Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 5 апрелдаги “Умумтаълим мактаблари учун муқобил дарсликларни яратиш ва улардан фойдаланиш тизимига босқичма-босқич ўтиш механизмини жорий этиш чора-тадбирлари тўғрисида” 281-сон қарорида **фан йўналишлари бўйича “энг яхши муқобил дарсликлар” танловини ташкил этиш ва ўтказиш тартибини белгилаш** мақсадга мувофиқ.

Таъкидлаш жоизки, мактаблар учун муқобил дарсликларни яратиш ва улардан фойдаланиш кўрсаткичини баҳолаш бўйича мактаблар рейтингини аниқлаш мезонлари сифатида белгиланмаган.

Юқоридагилардан келиб чиқиб, муқобил дарсликларни яратиш ва улардан фойдаланиш бўйича мактаблар ўртасида рақобат муҳитини яратиш мақсадида Вазирлар Маҳкамасининг 2021 йил 3 июндаги 345-сон қарори билан тасдиқланган Умумий ўрта таълим муассасалари рейтингини аниқлаш тартиби тўғрисида низомнинг 2-иловасидаги Умумий ўрта таълим муассасалари рейтингини аниқлаш мезонлари ва ҳисоблаш методикасида алоҳида “**муқобил дарсликларни яратиш ва улардан фойдаланиш кўрсаткичи**” мезони сифатида белгилаш мақсадга мувофиқ.

Хулоса қилган ҳолда, мактабда рақобат муҳитини яратиш ва ривожлантиришда ўқув дастурлар, дарсликлар барча ўқувчилар учун ягона шаклда ва мазмунда белгиланганлиги, шунингдек ўқитишда аниқ бир тартиблар йўқлиги сабабли ўқувчилар ўртасида фанларни чуқур ўрганишга бўлган рақобат шаклланмаганлиги намоён бўлди.

Адабиётлар:

1. Лукашенко М.А. Образование в условиях рынка: концепция учебного заведения. Монография. М.:Высшая школа. 2002. С.13-32.

2. Панкрухин А.П. Маркетинг образовательных услуг.//Маркетинг в России и за рубежом.1997,№ 7-8.С.79-85

3. Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 5 апрелдаги 281-сон “Умумтаълим мактаблари учун муқобил дарсликларни яратиш ва улардан фойдаланиш тизимига босқичма-босқич ўтиш механизмини жорий этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарори

4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 11 майдаги ПФ–134-сон “2022–2026 йилларда халқ таълимини ривожлантириш бўйича миллий дастурни тасдиқлаш тўғрисида”ги Фармонининг 4-банди.

5. Халқ таълим вазирлигининг 2021 йил 26 августдаги 272-сон “Халқ таълими тизимини ривожлантиришга қаратилган лойиҳаларни молиялаштириш тўғрисида” буйруғи билан тасдиқланган Аниқ ва табиий фан ўқитувчиларига сертификат беришнинг миллий тизимини яратиш ва педагогларни биринчи, олий малака тоифасини олишга тайёрлаш "Qualification" лойиҳаси доирасида ўтказилган сўровнома натижалари.

6. Fundamental ta’lim taraqqiyotining xitoycha yo‘li[Matn] / Huang Jongjing [va boshq.]. – Toshkent:Akademnashr, 2020. B-418.

MA’NAVIYAT VA TARBIYA

UDK.87.717.7

MILLIY ONG VA DIINIY PSIXOLOGIYANI SHAKLLANISH UYG‘UNLIGI

Mamatqulova Dilrabo Yo‘ldoshovna,
Muhammad al Xorazmiy nomidagi Toshkent axborot texnologiyalari universiteti Qarshi filiali erkin tadqiqotchisi
mydilrabo@gmail.com

Ushbu maqolada O‘zbekiston yoshlarida milliy ong va vatanparvarlik psixologiyaning shakllanishida islom omilini tadqiq etish natijasida bu jarayonni boshqarish va undan samarali foydalanishga xizmat qiluvchi ba’zi tavsiya va takliflar ishlab chiqilganligi haqida ilmiy asoslar keltirilgan. Ularni e’tiborga olish respublikamiz xalqlarining mustahkam ijtimoiy-psixologiyasini shakllantirishda va bunda diniy qarashlardan, xususan, islom falsafasi va qadriyatlaridan samarali foydalanishda, unga oqilona ilmiy munosabatda bo‘lishga ko‘maklashadi, degan umiddamiz.

Kalit so‘zlar: *mif, milliy ong, diniy ong, urug‘- qabila, islom , e’tiqod, zardo‘shtiylik, imon, millat, xalq, psixologiya, urf – odatlar, etnos, gnoseologik tasavvur-kompleksi.*

ГАРМОНИЯ ФОРМИРОВАНИЯ НАЦИОНАЛЬНОГО СОЗНАНИЯ И РЕЛИГИОЗНОЙ ПСИХОЛОГИИ

В данной статье даны некоторые теоретические задания для научной основы разработки некоторых рекомендаций и предложений, служащих для контроля и эффективного использования этого процесса, которые даны исследованием исламского фактора в формировании национального самосознания и патриотической психологии у молодежи Узбекистана. Мы надеемся, что их рассмотрение будет способствовать рациональному научному отношению к этому, формированию прочной социально-психологической культуры народов республики и эффективному использованию ими религиозных взглядов, в частности исламской философии и ценностей.

Ключевые слова: *миф, национальное сознание, религиозное сознание, клан-племя, ислам, вера, зороастризм, вероисповедание, нация, народ, психология, обычаи, этнос, этническая группа, общественное сознание.*

HARMONY FORMING NATIONAL CONSCIOUSNESS AND RELIGIOUS PSYCHOLOGY

This article written about the scientific grounds that because of research on the Islamic factor in the formation of national consciousness and patriotic psychology in the youth of Uzbekistan, some recommendations and suggestions have been developed that serve to control and effectively use this process. We hope that their consideration will contribute to a rational scientific attitude towards it, in the formation of a solid socio-psychology of the peoples of the Republic and in its effective use of religious views, in particular Islamic philosophy and values.

Keywords: *myth, national consciousness, religious consciousness, clan-tribe, Islam, faith, Zoroastrianism, Faith, Nation, people, Psychology, customs, Ethnos, ethnic group, social consciousness.*

Kirish. Fuqorolarimizda milliy ong va diniy psixologiyaning shakllanishi uzoq tarixiy davrni o‘z ichiga oluvchi murakkab jarayon bo‘lib, unga xalq hayotining muayyan bosqichlaridagi ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy, madaniy va ma’naviy rivojlanish darajasi va qonuniyatlari asos bo‘lib xizmat qilgan. Bu jarayonida har bir hudud mentaliteti va amalga oshiriladigan faoliyat muhim ahamiyat kasb etgan.

Hozirgi zamonaviy tadqiqotlar natijasining ko‘rsatishicha, yoshlarda vatanga sadoqat va e’tiqodni shakllanishi faqat millatlar shakllangan davridan emas, balki juda qadimgi davrlardan, hattoki, urug‘- qabilachilik davridan boshlangan. Masalan, qadimgi dunyo urug‘- qabilachilik sharoitidagi mavjud sinkretizm-mifologik ongning asosini tashkil etar edi.

Umuman, yoshlarning gnoseologik “tasavvur-kompleksi”da iroda va aqliy faoliyat, hissiyot va ratsional soha, hissiy va abstrakt tafakkur bir-biridan ajralmagan holda mavjud edi. Tashqi olamdagi hodisalar ibtidoiy odamning hissiyotiga kuchli ta’sir etar edi va obyektiv olam bilan bo‘lgan munosabatlarining oqibati natijasida ularning muayyan urf-odat tizimi vujudga kelib, psixologiyasida o‘rnashib, uni o‘zidan keyingi avlodga ham o‘tkazardi. Agar ibtidoiy odamlarning amaliy faoliyatining nazariy asosi mifologiya hisoblansa, shu diniy psixologik faoliyatni o‘zida aks ettiruvchi birinchi axborot-manbayi shakllanayotgan urf-odatlardan iborat edi. Shuningdek, qadimgi dunyo odamlarida tashqi olam haqidagi tasavvurlar kundalik hissiy bilishlarga asoslangan paytda, hali tasodifiyatni zaruratdan, subyektivlikni obyektivlikdan ajrata olmagan paytda urf-odatlar tizimi urug‘-qabila jamoalarini birlashtirish diniy psixologiyasiga va hodisalar haqida bir butun tasavvurlarning shakllanishiga xizmat qiladi.

Asosiy qism. Shu davrda shakllangan miflar esa insoniyat bilimlarining o‘ziga xos vositasi bo‘lgan. Gegelning fikricha, Mif asosida “aqllilik instinkti” yotadi. Shunday qilib, urf-odatlar orqali olamni bilish jarayonida dastlabki madaniyat kurtaklari milliy ongni vujudga keltirgan.

Markaziy Osiyoda arablar kelib, islomni keng tarqatganga qadar har bir xalq ijodiyotida, shu jumladan, turkiy xalqlarda turli xil o‘ziga xos madaniyat turlari mavjud edi. Qiziqchilarning sahnalashtirilgan chiqishlari, o‘yin-kulgilari. raqsga tushishlari va boshqalar mavjud ediki, ular milliy ong va milliy, diniy psixologiya shakllanishining genezisini tashkil etardi. Ahamiyatli tomoni, ularning dasturlarida mif va xalq og‘zaki ijodi qahramonlar va ularning xalq hayotidagi roli haqida hikoya qilinar edi.

Olimlarimizning fikricha, zardo‘shtiylikning suv xudosi - Anaxitga bag‘ishlangan tantana juda ko‘pchilikning ishtirokida qiziqarli, turli xil hikoya va ashulalar aytib raqsga tushish bilan bajarilar edi. “Avesto”ni taqlil qilish jarayonida o‘sha davrdagi madaniyatning turlarida she’riy janrda o‘yin-kulgilar, tomoshalar bo‘lganligidan tadqiqotchilarimiz qadimiy zardushtiylarda sahnalashtirilgan chiqishlar bo‘lgan deb hisoblamoqdalar.

Sharqshunos olim L. I. Rempelning fikricha, o‘rta asr hunarmandlari nishonlagan bayramlar hamma joyda xalqchilik xarakteriga ega bo‘lib, unda milliy g‘ururni aks ettiruvchi, ko‘pchilik muayyan ishtirok etishini ta’minlaydigan, ma’lum maqsadga yo‘naltirilgan qiziqchilik, o‘yin-kulgilar tashkil etar edi. Ayni choqda, bu holat muayyan xalq milliy ong va psixologiyasining shakllanishining dastlabki kurtaklari meva berishiga xizmat qilgan.

Barcha xalqlar, shu jumladan, o‘zbek xalqi tarixiy tarqqiyotida, uning, avvalo, umuminsoniy, keyinchalik milliy psixologiyasining shakllanishiga dastlabki madaniyat kurtaklari (elementlari) muhim manba bo‘la boshlagan. Xalqimizning bugungi hayotida chuqur o‘rin olgan qadriyatlar milliy psixologiyaning shakllanishi va rivojlanishini ta’minlagan. Diniy qarashlar va urf - odatlar ana shu qadriyatlar bilan yonma-yon rivojlanishda davom etib madaniyatning ajralmas qismiga aylanib borgan.

Madaniyat falsafiy tushuncha sifatida o‘zining dastlabki birinchi elementlaridan tortib yuqori pog‘onasigacha inson va jamiyat faoliyatiga ta’sir etib, uning hayotini bezagan. Olimlarning fikricha, madaniyat insonga muayyan vazifalarni bajarishni o‘rgatish bilan, mehnat va tajriba jarayonida uni din tartibga soladi. Aini chog’da, faqat shaxsning ehtiyojini qondirishni ko‘zlamasdan umum-aloqadorlik bog‘lanishga qo‘shilib ijtimoiy psixologiyada «barchaning fikri bilan hisoblashishga» majbur etadi. Binobarin, milliy va psixologiyaning shakllanish jarayonida dinning, ayni vaqtda, o‘zbek xalqi hayotida islom qadriyatlarining roli katta bo‘lgan. Mustaqillikka erishgan O‘zbekiston respublikasi huquqiy va demokratik jamiyat qurish jarayonida islomiy qadriyatlardan foydalanish zarurligi ko‘pgina olimlarning alohida ta’qidlaganligi bejiz emas, albatta. Gap shundaki, o‘zbek xalqining millat sifatida shakllanishida ham va undan keyingi davrlarda ham uning milliy ongi va psixologiyasining shakllanishida islom omili muhim o‘rin egallagan. Islom ta’limoti tarqalgan hududlarda, shu jumladan, o‘zbeklarda ularning ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy va ma’naviy kamolotida diniy e’tiqod ko‘pincha birinchi o‘ringa chiqqan.

Respublikamiz taraqiyoti o‘zbek xalqida milliy ong va psixologiyaning shakllanishi ilmiy, jumladan, falsafiy jihatdan tadqiq etishdan quyidagi xulosalarga kelish mumkin.

Birinchidan, ijtimoiy ong tizimida milliylik va milliy psixologiyaning tutgan o‘rni, avvalo, inson o‘z-o‘zini anglashi bilan o‘zbek millatining o‘zligini anglashi-bilan belgilanadi. Bunday holat, har qanday millatda o‘zining erkiga, erkin tarqqiyotiga erishgandagina o‘z mohiyati va manfaatlarini, huquqi va boshqa xalqlar o‘rtasidagi o‘rnini anglab yetishi mumkin. Bugungi mustaqillikka erishgan o‘zbek xalqi milliy o‘zligini anglab yetish, milliy psixologiyasini rivojlantarishining real imkoniyatiga ega bo‘ldi.

Ikkinchidan, maqola shakllanish jarayonidagi ilmiy kuzatuvlarimizning natijasiga ko’ra, milliy ongning vujudga kelishi etnik jamoalarning paydo bo‘lishi bilan bog‘liq. Har qanday etnos, etnik guruh, millatlarning paydo bo‘lishi va shakllanishi ijtimoiy taraqqiyot qonunlariga bo‘ysungan holda ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy va madaniy, ma’naviy shart-sharoitlar ta’sirida vujudga keladi. Ammo milliy ongning shakllanishi faqat millatlarning paydo bo‘lishi bilan bog‘liq degan fikrga qo‘shila olmaymiz. Chunki har

qanday milliy ongning shakllanishi jarayoni muayyan xalq va millatning uzoq tarixiy taraqqiyotiga borib taqaladi. O‘sha davrda boshlangan va shakllangan o‘ziga xos nisbatan barqaror til, madaniyati va boshqalar millat bo‘lib shakllanishiga muhim asos bo‘lib xizmat qiladi.

Uchinchidan, milliy va diniy ongning shakllanishida milliy psixologiya alohida ahamiyat kasb etadi. Bu ikki jihatdan namoyon bo‘ladi: birinchi, milliy psixologiya millatning milliy xususiyati, xarakteri, g‘ururi, iftixori, vatanga sadoqati, urf-odati, tili, madaniyati kabilarni o‘z ichiga oladi; ikkinchi, milliy-diniy psixologiya bo‘lib, u muayyan diniy ta’limotga asoslanadi. O‘zbek xalqida islomga e’tiqod qilish va qadriyatlarni bajarish orqali diniy ong shakllanadi. Milliy va diniy ongning hech qaysi biri alohida sodir bo‘lmaydi va o‘zaro uzviy aloqadorlik bilan bir-biriga o‘z ta’sirini o‘tkazib turadi.

To‘rtinchidan, xalqimizda milliy ongning uyg‘onishi va milliy psixologiyaning rivojlanishi respublikamiz mustaqilligi sharofati bilan unitilgan boy madaniy va tarixiy merosimiz va qadriyatlarimizni tiklash tufayli bo‘lmoqda. Eng qimmatli g‘oyalar: insonparvarlik, mehr-muhabbat, axloq-odob, xalqlar do‘stligi, o‘z vatani va xalqiga sadoqat va boshqalar faqat milliy tiklanishdagina emas, balki kundalik hayotimiz, turmush tarzimizning qoidasiga aylanmoqda. Bu borada din (islom)ning roli borligini e’tirof etish, diniy bayramlarni (ro‘za hayiti, qurbon hayiti, hajga borish va boshqalar) davlat tomonidan qonuniy asosga quyilishi bir tomondan, milliy o‘zlikni anglashga yo‘l ochdi, kishilarni insofli va imonli bo‘lishga undab, do‘stlik, hamkorlik hissiyotilarini rivojlantirishga sabab bo‘lmoqda; ikkinchi tomondan, milliy va diniy psixologiyaning uygunlashishiga yo‘l ochmoqdaki, ba’zi birovlar milliylik deganda nafaqat diniylikni tushunmoqda, balki aqidaparastlikka qarab ketish xavfini tug’dirish mumkin.

Beshinchidan, islom omili milliy ong va psixologiyaning shakllanishiga ta’sirining yuqorida qayd etilgan ijobiy jihatlaridan tashqari, salbiy oqibatlarga olib keluvchi tomonlari ham yo‘q emas. Markaziy Osiyoda, shu jumladan, O‘zbekistonda 80-yillarning boshlarida paydo bo‘lgan fundamentalistlar harakati bunga yaqqol misol bo‘la oladi. Islom fundamentalistlari o‘zlarini islomning sofligi uchun kurashuvchilar va “Ahli ul-Qur’on va hadis” (Qur’onga va Muhammad payg‘ambarning hadislariga sodiq insonlar) deb hisoblaganlar. Ular islomni Qur’on uchun xarakterli bo‘lmagan urf-odatlardan tozalash va xalqlarni dindor va dindor bo‘lmaganlarga “ajratish” g‘oyasini ilgari surgan. Hozirgi vaqtda ularning bunday faoliyati pasayganligini e’tirof etamizku, ammo umuman yo‘q bo‘lib ketgan deya olmaymiz. Binobarin, milliy va diniy psixologiya munosabatlarini to‘g‘ri yo‘lga yo‘naltirish “Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to‘g‘risida”gi va boshqa qonunlar asosida bo‘lishni taqozo etadi. Shunda milliy psixologiyani shakllantirishda islom omilidan mustaqil O‘zbekiston sharoitida to‘g‘ri foydalangan bo‘lamiz.

Oltinchidan, O‘zbekistonda demokratik va huquqiy, fuqarolik jamiyat qurish ijtimoiy-iqtisodiy islohatlar bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, bu jarayonning yaxshi kechishi xalq ommasida milliy psixologiyaning shakllantirishni taqozo etadi. Chunki, yangi tushunchalar: menejment, broker, arenda, dehqon (fermer) xo‘jaligi, xususiy mulk shakllari, bozor iqtisodiga bosqichma-bosqich o‘tish qonuniyatlari, turli uyushma va xayriya jamg‘armalari (aksionerlik, hissadorlik va boshqalar) kabi tushunchalar, avvalo, individual ongda, so‘ng ijtimoiy ongda shakdlanishi lozim. Bunday tushunchalarning mohiyatiga hamma ham birdaniga va bir xil darajada yetib bora olmaydi. Bunday sharoitda milliy davlat qurayotgan o‘zbek xalqida milliy ongning shakllanishida milliy psixologiyani shu tushunchalarga qaratish maqsadga muvofiq bo‘ladi. Ayni paytda, yangi jamiyat qurishning mohiyatiga yetib borish osonlashadi va ulkan vazifalarni bajarish tezlashadi.

Xulosa. O‘zbekiston yoshlarida milliy ong va vatanparvarlik psixologiyaning shakllanishida islom omilini tadqiq etish natijasida bu jarayonni boshqarish va undan samarali foydalanishga xizmat qiluvchi ba’zi tavsiya va takliflar ishlab chiqildi. Ularni e’tiborga olish respublikamiz xalqlarining mustahkam ijtimoiy-psixologiyasini shakllantirishda va bunda diniy qarashlardan, xususan, islom falsafasi va qadriyatlaridan samarali foydalanishda, unga oqilona ilmiy munosabatda bo‘lishga ko‘maklashadi, degan umiddamiz. Ular quyidagilardan iborat:

1. Respublikamizda yangi jamiyat bunyod etish unun ijtimoiy-iqtisodiy islohatlarni amalga oshirishni taqozo etadi. Bu holat O‘zbekistondagi barcha yoshlarni faol ishtirokini, imkoniyatlari va kuch-quvvatlarini safarbar etishni talab etar ekan, avvalo, uning bu jarayonga psixologik jihatdan tayyor bo‘lishini, qarashlarining uyg’unlashishi nazarda tutiladi.

2. O‘zbek millatining milliy psixologiyasi bilan milliy madaniyatning uzviy bog‘liqligini e’tirof etsak, shu narsa ayon bo‘ladiki, uning madaniyati millatining vatanparvarlik xususiyatini, hayotiy turmush tarzini, millatga xos mohiyati va boshqalarni o‘zida aks ettirmasdan mavjud bo‘lishi mumkin emas. Shu boisdan milliy o‘zlikni anglashda, vatanparvarlik psixologiyani shakllantirishda o‘zbek xalqidagi, uning milliy qiyofasini belgilovchi o‘ziga xos xususiyatlarning eng nozik tomonlarigacha hisobga olish maqsadga muvofiqdir.

3. Movarounnahr xalqlari hayotiga islomning kirib kelishi va uning ijtimoiy-iqtisodiy va ma’naviy madaniyat sohalariga keng yoyilishi mahalliy xalqlar milliy ong va psixologiyasining shakllanishiga kuchli

ta’sir ko‘rsatadi. Natijada ularning individual va ijtimoiy psixologiyasida, shu jumladan, o‘zbek xalqida milliylik bilan diniylik uyg‘unlashib ketadi. Milliylik xususiyatlari bilan bir vaqtda islomiy qadriyatlar ham milliylikka xos deb qabul qilindi. Respublikamizning mustaqilligi sharoitida ularni bir-biridan ajratish noo‘rin ekanligi barchamizga ma’lum. Aksincha, islomiy qadriyatlarning ijobiy tomonlaridan yoshlarimizni yuksak axloq-odob ruhida tarbiyalash, xususan, vatanparvarlik muhabbatida tarbiyalashda foydalanish bugungi davrimiz uchun kerakli deb hisoblaymiz.

4. O‘zbekiston yoshlarda milliy psixologiyasining shakllanishida boy madaniy va diniy merosimizni tiklab, undan foydalanishda faqat bir tomonga qarab og‘ish, jumladan, diniylikni milliylikdan yoki ilmiylikdan ustun quyish noto‘g‘ri bo‘ladi. Shu boisdan, milliy psixologiyani shakllantirishda islom omilidan foydalanish jarayoni ilmiylikdan, obyektivlikdan uzoqlashmasligi lozim deggan maqsaddamiz.

Adabiyotlar:

1. “Biz islomiy qadriyatlar va musulmon madaniyatini muhofaza qilishimiz lozim”. O'zbekiston muvaqqat Prezidenti Shavkat Mirziyoev Islom Hamkorlik tashkilotiga a’zo mamlakatlar Tashqi ishlar vazirlari kengashi majlisining ochilish marosimida so’zlagan nutqida. 2016-y.18-oktabr. (manba, https://www.bbc.com/uzbek/lotin-37699724)
2. Эрматов М. Этногенез и формирование предков узбекского народа.-Т.: Узбекистан. 1968. – С. 180.
3. Len Woods. Handbook of World Religions. Barbour Publishing, Ohio. 2008. – 266 p.
4. Forobiy Abu Nasr. “Fozil odamlar shahri”, -T.: “Xalq merosi”, 1993
5. Abdulla Sher. Axloqshunoslik / Darslik. – T.: “O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati” nashriyoti, 2010 y.
6. G‘oziyev E. Muomala psixologiyasi. –T.: “Universitet”. 2001y.

UO‘K 378.017:173.7:167.4

AKSIOLOGIK YONDASHUV ASOSIDA TALABALARNI OILAVIY HAYOTGA TAYYORLASHNING NAZARIY ASOSLARI

Umedjanova Malika Lukmanovna,
Buxoro davlat pedagogika instituti
Pedagogika kafedrasi o‘qituvchi
https://orcid.org/ 0000-0001-9969-8995

Maqolada har bir inson uchun jamiyatning ma’naviy madaniyati va insonning ma’naviy dunyosi, ijtimoiy va individual turmush tarzi o‘rtasidagi aloqador bo‘g‘in sifatida xizmat qiluvchi shaxsiy qadriyatlar ierarxiyasiga ega. Shu bilan birga, jamiyat va ma’lum madaniy muhitni tavsif etuvchi qadriyatlar tizimi butun jamiyat tomonidan amalga oshiriladigan ma’naviy faoliyatning natijasini o‘zida aks ettiradi. Jamiyatda uzluksiz va bir-biriga parallel ravishda ikkita jarayon sodir bo‘ladi: yangi qadriyatlarni yaratish hamda madaniy merosni bir avloddan boshqasiga uzatib borish. Oliy ta’lim muassasalarida tahsil olayotgan talabalarda qadriyatlar tizimini shakllantirishning samarali texnologiyalari, tizimi hamda pedagogik mexanizmlarini ishlab chiqish, takomillashtirish taraqqiyot davrida oila pedagogikasi fanining eng samarali usullaridan ekanligi ma’lum. Shu tufayli talabalarni oilaviy hayotga tayyorlashda aksiologik yondashuv komponentini takomillashtirish zarurligi.haqidagi ilmiy-nazariy qarashlar o‘z aksini topgan.

Kalit so‘zlar: *aksiologiya, aksiologik yondashuv, oila, qadriyat, milliy qadriyat, oilaviy hayot, ta’lim muassasasi, milliy an’analar, tarbiya.*

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПОДГОТОВКИ СТУДЕНТОВ К СЕМЕЙНОЙ ЖИЗНИ НА ОСНОВЕ АКСИОЛОГИЧЕСКОГО ПОДХОДА

У каждого человека есть иерархия личностных ценностей, которая служит связующим звеном между духовной культурой общества и духовным миром человека, общественным и индивидуальным стилем жизни. В то же время система ценностей, характеризующая общество и определённую культурную среду, отражает результат духовной деятельности, осуществляемой всем обществом. В обществе непрерывно и параллельно друг другу происходят два процесса: создание новых ценностей и передача культурного наследия от одного поколения к другому. Известно, что разработка и совершенствование эффективных технологий, систем и педагогических механизмов формирования системы ценностей у студентов, обучающихся в высших учебных заведениях, является одним из наиболее действенных методов семейной педагогики в период развития. В связи с этим нашли отражение научно-теоретические взгляды на необходимость совершенствования аксиологического компонента подхода в подготовке студентов к семейной жизни.

Ключевые слова: *аксиологический подход, семья, ценность, национальная ценность, семейная жизнь, образовательное учреждение, национальные традиции, воспитание.*

THEORETICAL BASIS OF PREPARING STUDENTS FOR FAMILY LIFE BASED ON THE AXIOLOGICAL APPROACH

In the article, each person has a hierarchy of personal values that serves as a connecting link between the spiritual culture of society and the spiritual world of a person, social and individual lifestyle. At the same time, the system of values that characterizes society and a certain cultural environment reflects the result of spiritual activity carried out by the entire society. Two processes take place continuously and parallel to each other in society: the creation of new values and the transfer of cultural heritage from one generation to another. It is known that the development and improvement of effective technologies, systems and pedagogical mechanisms for the formation of the value system in students studying in higher educational institutions is one of the most effective methods of family pedagogy in the period of development. Due to this, scientific and theoretical views on the need to improve the axiological approach component in preparing students for family life have been reflected.

Keywords: *axiology, axiological approach, family, value, national value, family life, educational institution, national traditions, education.*

Kirish. Bugungi kunga qadar oilaviy hayotga tayyorlash muammosiga yetarli e’tibor berilmay, maktab, oliy o‘quv yurtlari o‘quv rejalarida o‘smir yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlash, kelajakda o‘zlari ota-ona sifatida farzand tarbiyalashlari, oilada sog‘lom psixologik muhit yaratish, sog‘lom turmush tarzini barpo etish kabi juda ko‘p masalalar tadqiqotchilarning nazarlaridan chetga qolgan edi.

Globallashuv jarayonlari tobora kengayib va chuqurlashib borayotgan hozirgi davrda O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2017 yil 19 sentyabrda Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh Assambleyasining 72-sessiyasidagi nutqida butun jahondagi 2 milliarddan ortiq yosh avlod vakillarining insoniyat taraqqiyotida muhim o‘ringa ega bo‘layotgani va yoshlar omilining alohida e’tiborni talab qilayotgani haqidagi fikri nihoyatda muhim ahamiyatga ega. Yurtboshimizning ushbu anjumandagi “Sayyoramizning ertangi kuni, farovonligi farzandlarimiz qanday inson bo‘lib kamolga yetishi bilan bog‘liq. Shu munosabat bilan odamlar, birinchi navbatda, yoshlarning ongu tafakkurini ma’rifat asosida shakllantirish va tarbiyalash eng muhim vazifadir”, degan xulosasi esa BMTga a’zo barcha mamlakatlar vakillarining diqqatini o‘ziga qaratgani bejiz emas [1]. Ana shu zaruriyatdan kelib chiqqan holda dastlab “aksiologiya”, “qadriyat” va “qadriyatlar tizimi” tushunchalarining mazmuni va mohiyatini aniqlashtirish maqsadga muvofiqdir.

Jumladan, Q. Nazarov fikriga ko’ra, “Aksiologiya – qadriyatlar haqidagi fan bo‘lib, olam va odam qadriyatli munosabatining tarkib toptirish yo‘llarini o‘rganadi” [2]. Demak, oila pedagogikasi fanida qadriyatlarni ta’limiy-tarbiyaviy imkoniyatlarini tadqiq etuvchi alohida fan sohasi – pedagogik aksiologiya mavjud bo‘lib, so‘nggi yillarda mazkur yo‘nalishda alohida ilmiy izlanishlar olib borilmoqda.

Keyingi manbada, “Qadriyatlar – jamiyatda kishilar o‘rtasida obro‘ga, e’tiborga, hurmatga, nufuzga, ahamiyatga ega kishilar, munosabatlar, holatlar, moddiy narsalar va ma’naviy boyliklar majmuasi” [3], degan ta’rif berilgan.

“Ma’naviyat: asosiy tushunchalar izohli lug‘ati”da “Qadriyat inson va jamiyat ma’naviyatining tarkibiy qismi, olamdagi voqealar, hodisalar, jarayonlar, holatlar, sifatlar, talab va tartiblarning qadrini ifodalash uchun ishlatiladigan tushuncha” [4], deb talqin etilgan.

“Tarbiya” entsiklopediyasida “Qadriyat – voqelikdagi muayyan hodisalarning umuminsoniy, ijtimoiy-axloqiy, madaniy-ma’naviy ahamiyatini ko‘rsatish uchun qo‘llanadigan tushuncha” [5], deb ta’rif berilgan.

Respublikamizda pedagogik aksiologiya fanidan o‘quv qo‘llanma yozishni boshlab bergan olim B.X.Xodjaev pedagogik nuqtai nazardan qadriyat tushunchasining quyidagi o‘ziga xos jihatlarini aniqlashtirgan: “Qadriyat tushunchasining kelib chiqishi shuni ko‘rsatadiki, unda uch asosiy belgi birlashadi: narsa va hodisalarni baholashga doir insonning amaliy hamda emotsional munosabatini ta’riflash; insonning psixologik tavsifini aniqlovchi axloqiy kategoriyalarni tavsif etish; insonlar orasidagi munosabatlarni xarakterlovchi ijtimoiy hodisalarni ta’riflash. “Qadriyat” tushunchasining rivoji shartli ravishda qadriyatlarning turli ko‘rinish(iqtisodiy, psixologik, axloqiy, estetik, bilishga oid, ijtimoiy)larini ajratib ko‘rsatish, inson tabiati, uning bilishga intilish mexanizmlarini anglab yetish, bilish faoliyatining harakatlantiruvchi kuchlarini aniqlashga imkon beradi” [6].

Falsafiy va pedagogik-psixologik adabiyotlar tahlili “qadriyat” tushunchasini talqin etishda xilma-xil yondashuvlar mavjudligini ko‘rsatdi. Falsafiy nuqtai nazardan qadriyat – inson tomonidan baholanadigan keng ommalashgan sub’ektiv obraz yoki tasavvurlar sifatida idrok etilsa; sotsiologik yondashuvda qadriyat inson hayotiy faoliyatini tashkil etuvchi ijtimoiy me’yorlar, uning xulq-atvori bilan mustahkam aloqadorlikda talqin etiladi; psixologiya mazkur tushunchani shaxsning qiziqishlari, ehtiyojlari bilan bog‘liqlikda ifoda etadi. Pedagogikada qadriyat tushunchasi insonning har tomonlama uyg‘un rivojlantirishga yo‘naltirilgan individual hayotiy tajribasi, dunyo haqidagi bilimlari asosida yuzaga keluvchi olamga shaxsiy munosabatini aks ettiradi.

Milliy va xorijiy tajriba tahlili “qadriyatlar tizimi” masalasi falsafiy nuqtai nazardan aniqroq yoritib berilganligini ko‘rsatdi. Faylasuf olim Q.Nazarov ta’kidlaganidek, “Jamiyat taraqqiyotining muayyan davrida uning ijtimoiy tuzilishi mutanosiblikka ega bo‘ladi va uning bu davriga qadriyatlarning ham nisbatan barqaror va o‘zaro mutanosib umumiy tizimlari mos keladi. Bu barqarorlik va mutanosiblik qadriyat tizimlari o‘rtasidagi munosabatlarga ham xos bo‘lganidan, bir davrda mavjud bo‘lgan qadriyat tizimlaridan boshqa davrlarda mavjud bo‘lgan qadriyatlar tizimini ajratish, ular o‘rtasidagi farq va tafovutlarni o‘rganish mumkin [7]. Sh.Taylanova o‘zining “Pedagogika oliy ta’lim muassasasi talabalarida qadriyatlar tizimini shakllantirish (“Pedagogika tarixi” fani misolida)” deb nomlangan tadqiqot ishida “Qadriyatlar tizimi asrlar davomida shakllangan tabiat, jamiyat va madaniyatda aks etgan voqelikka ongli munosabat natijasida yuzaga keluvchi qarashlar yig‘indisidir” [8], deb ta’kidlab o‘tgan. Mazkur ta’rifdagi “Qarashlar yig‘indisi” tushunchasi, ehtimol “Pedagogika tarixi” fanini o‘qitish bilan bog‘liqlikda to‘g‘ri aniqlashtirilgan bo‘lishi mumkin, biroq qadriyatlar tizimi qadriyat shakllari majmuini o‘zida ifoda etishi ayni haqiqatdir.

Oila, oilaviy tarbiya muammosi juda ko’p MDH va xorijiy mamlakatlar olimlarining ham diqqatini tortgan.

Jumladan, oilashunos olim Yu.P.Azarov oilada bolalar tarbiyasida fuqarolik va insoniylik ni tarbiyalashni avvaligi o’ringa qo’yadi. Boshqa barcha xislatlar ana shu ikki xislat asosida tarkib topishini ta’kidlaydi, uning fikricha bolalarning ulg’ayish muammolari o’spirin (16-18 yoshdagi)larning har tomonlama rivojlanishning psixologik – pedagogik jihatlarini yoritadi va ularni mehnat, san’at vositasida tarbiyalash, ijodkorlik, fuqarolik tarbiyasi, bolalar muhabbatiga befarq bo’lmaslik, undagi ezgu tuyg’ularni avaylab asrash, birodarini tushuna olish, ular dardiga va quvonchiga sherik bo’lishni o’rganish, o’z – o’zini anglashni shakllantirish, ularni jismoniy va ma’naviy rivojlantirish uchun ta’sir ko’rsatish qoidalari, metod va usullari haqida tavsiyalar beradi [9]. Uning bu tavsiyalari talaba – yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlashda muhim poydevor bo’lib xizmat qiladi.

I.P.Podlasiy qadriyatlarning uchta asosiy tizimini keltirib ko’rsatadi: transtsendental (diniy mohiyat nuqtai nazaridan qandaydir mustaqilikka ega), ijtimoiy yo‘naltirilgan – sotsiotsentrik (guruhiy, umuminsoniy, kasbiy, milliy va h.k.) va antropotsentrik (individual) [10].

M.A.Makarevich qadriyatlar tizimini quyidagi guruhlarga ajratgan: hayot mazmunini belgilab beruvchi (yaxshilik, yomonlik, baxt, farovonlik), universal (hayotiy (vital), demokratik, ijtimoiy obro‘-e’tibor, shaxsiy rivojlanish, shaxslararo munosabat), norasmiy (an’anaviy, diniy va urbanizatsiyaga oid) va jamoaviy (o‘zaro bir-biriga yordam berish va birdamlik). Hayotiy (vital) qadriyatlarga deganda inson hayotini muhofaza qilish va uzaytirishga yo‘naltirilgan birlamchi va oddiy ehtiyojlar tushuniladi. Hayot mazmunini belgilab beruvchi qadriyatlar esa murakkab tuzilishga ega bo‘lib, butun inson hayotini murakkabliklari va g‘aroyibotlarga boyligini ifoda etadi [11].

P.A.Sorokin qadriyatlar tizimining uchta turini ajratib ko‘rsatgan:

– ideatsional qadriyatlar tizimi. Mazkur tizimga doir qadriyatlar va ideallar o‘zgarishsiz va doimiy, mutlaq tavsifga ega bo‘lib, ularni tushunib yetish jarayonida yuzaga keladigan to‘siqlarni yengib o‘tish orqali insonda hissiy qoniqish yuzaga keladi;

– hissiy qadriyatlar tizimi. Mazkur tizimga xos qadriyatlar mutlaq ko‘rinish kasb etmaydi, individ ishtirok etayotgan vaziyat bilan bog‘liqlikda amal qiladi;

– ideal qadriyatlar tizimi. Ideatsional va hissiy qadriyatlarning umumlashtirish asosida tarkib topadi [12].

A.G.Xarchevning ta’kidlashicha, oila-bu tarixiy rivojlanish jarayonida shakllangan turmush o'rtoqlar, ota-onalar va bolalar o‘rtasida qurilgan munosabatlarning bir turi. Bunday holda, oilaviy munosabatlar nikoh munosabatlariga, hayotning umumiyligiga va o‘zaro ma’naviy javobgarlikka asoslangan bo‘lishi mumkin. Bundan tashqari, A.G.Xarchev “Oila – bu jamiyatning aholining jismoniy va ma’naviy ko‘payishiga bo‘lgan ehtiyojidan kelib chiqadigan ijtimoiy ehtiyoj” [13], degan fikrni bildiradi. O‘z asarlarida oila masalalariga murojaat qilib, A.I.Antonov quyidagi ta’rifni beradi: “Oila – bu yagona oilaviy faoliyatga asoslangan nikoh va ota-onalik, qarindoshlik rishtalari bilan bog‘liq bo‘lgan va shu bilan aholining ko‘payishi va oilaviy avlodlarning uzluksizligini amalga oshiradigan odamlar jamoasi” [14]. Solovyov esa “Oila - bu jamiyatning kichik ijtimoiy guruhi, shaxsiy hayotni tashkil etishning eng muhim shakli, bu nikoh ittifoqi va qarindoshlarning aloqalariga asoslangan, ya’ni. er va xotin, ota-onalar va bolalar, aka-uka va opa-singillar va birgalikda yashashi va umumiy uy xo‘jaligini yuritishi mumkin bo‘lgan boshqa qarindoshlar o‘rtasidagi munosabatlar” [15] deb aytib o‘tgan. Shuningdek, psixolog L.B.Shneyder tomonidan bildirilgan nuqtai nazarni keltirish mumkin, bu “Oilani nikoh, qarindoshlik va ota-onalik asosida hissiy jihatdan o‘xshash va bir-biri uchun muhim bo‘lgan odamlarning tizimli-funktsional birlashmasi” [16] sifatida belgilaydi.

“Qadriyatlar tizimi” muayyan ijtimoiy sub’ektlarga (shaxs, millat, jamiyat va boshqalar), biron bir davr, tarixiy bosqich yoki soha bilan bog‘liq bo‘lgan qadriyat shakllarining o‘zaro aloqadorligi va chambarchas bog‘liqligini ifodalaydigan tushunchadir. Qadriyatlar tizimi madaniyatning asosini tashkil etib, jamiyat a’zolarining ma’naviy va ijtimoiy ehtiyojlari, qiziqishlari, ularning ijtimoiy harakatlari va xulq-atvorini boshqarishni o‘zida aks ettiradi.

Zamonaviy jamiyatda qadriyatlar tizimini qayta anglash sodir bo‘lmoqda. Shu bilan bog‘liqlikda asosiy aksiologik kategoriya sifatida qadriyatlar tasnifi haqidagi masala ko‘ndalang qo‘yilmoqda. Ushbu masala aksiologiyaning muammoli savollaridan birini o‘zida aks ettiradi. Ana shu sababli tadqiqotning asoslovchi bosqichida mazkur muammoni hal etishga doir asosiy yondashuvlar tahliliga ham e’tibor qaratildi.

Qadriyatlarni shakllantirish jarayoni tahlili shuni tasdiqlaydiki, qadriyatlar tizimi o‘zida sotsiumning ma’naviy faoliyati natijalari sifatida qaraladigan ma’lum madaniy muhitni ifoda etuvchi ijtimoiy ongni aks ettiradi.

Har bir inson uchun jamiyatning ma’naviy madaniyati va insonning ma’naviy dunyosi, ijtimoiy va individual turmush tarzi o‘rtasidagi aloqador bo‘g‘in sifatida xizmat qiluvchi shaxsiy qadriyatlar ierarxiyasiga ega. Shu bilan birga, jamiyat va ma’lum madaniy muhitni tavsif etuvchi qadriyatlar tizimi butun jamiyat tomonidan amalga oshiriladigan ma’naviy faoliyatning natijasini o‘zida aks ettiradi. Jamiyatda uzluksiz va bir-biriga parallel ravishda ikkita jarayon sodir bo‘ladi: yangi qadriyatlarni yaratish hamda madaniy merosni bir avloddan boshqasiga uzatib borish.

Pedagogik ta’limni rivojlantirishning zamonaviy bosqichida ta’lim oluvchi shaxsiga yo‘nalganlik, insonni jamiyatda oliy qadriyat sifatida e’tirof etish ijtimoiy sohaning eng muhim va keng ko‘lamli yo‘nalishlaridan biridir. Ta’limni insonparvarlashtirish g‘oyasi pedagogikada aksiologik yondashuvning keng tatbiq etilishi natijasidir.

Yuqorida ko‘rib chiqilgan umumiy aksiologiyaning kategorial apparati pedagogik faoliyatning o‘ziga xosligi, uning ijtimoiy roli va shaxsni rivojlantirishdagi imkoniyatlarini aniqlashtirishga xizmat qiladigan pedagogik aksiologiyaga e’tibor qaratishga imkon beradi. B.X.Xodjaev ta’kidlab o‘tganidek, pedagogik aksiologiya ta’limiy qadriyatlar (ularning tabiat bilan aloqadorligi) haqidagi fan sifatida quyidagi funktsiyalarni bajaradi:

- mazmun-mohiyat bilan aloqador (ta’lim mazmuni va tashkiliy jihatlarini birlashtirganligi sababli, intellektual tashabbusni rag‘batlantiradi) – fikriy jarayon, ob’ektni aktuallashtirish, aniq dalil va isbotlarni belgilash, axborotni tanqidiy mushohada etish, ma’no-mazmunini tushunish, shaxsiy fikrning o‘sishi;
- baholovchi – pedagogik jarayon ishtirokchilarida borliq va ma’naviy hodisalarni adekvat baholashni rivojlantirishni aks etiradi;
- yo‘naltirish funktsiyasi – “qadriyatlar ierarxiyasi”ning ma’lum parametrlari asosida shaxsiy, kasbiy tavsifning muhim qoidalarini aniqlash imkoniyatlari bilan bog‘liq;
- me’yoriy (normativ) – pedagog va tarbiyachining aksiosferasining tarkibiy qismlari, o‘zida qadriyat tarzini aks ettiruvchi ularning o‘zaro munosabatlari tizimini “qonuniylashtiradi”;
- boshqaruvga doir – insonparvar mazmunga ega milliy va umuminsoniy qadriyatlar oqimidagi tizim sub’ektlari, ta’lim tizimi rivojlanishini yo‘naltiradi, ta’lim sohasidagi o‘zaro zaruriy harakatni hosil qiladi; nazorat – madaniy-tarixiylik kontekstida qadriyatning rivoji, shaxsda qadriyatga yo‘nalganlikni shakllantirish imkonini beradi; [17].

N.Ortiqovning ilmiy tadqiqotida milliy va umuminsoniy qadriyatlar, ularning yoshlarni ma’naviy-axloqiy tarbiyalashdagi o‘rni va ahamiyati masalasi tadqiq etar ekan, ma’naviy-ma’rifiy ishlarni tashkil etishda “Ta’lim-oila-mahalla” tizimining shakllantirilishiga erishish yoshlarda mustahkam ma’naviy-axloqiy tarbiyani shakllantirish omili ekanligi haqida fikrlar ilmiy metodologik ta’limotlar, xalq og‘zaki ijodi va xalq pedagogikasi, odob-axloq haqidagi qarashlari [18] asosida bayon etilgan.

G‘arbda yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlashda maslahat markazlari faoliyat ko‘rsatmoqda. Ushbu maslahat markazlari quyidagi yo‘nalishlarda ish olib boradi:

1. Nikohgacha oilaviy hayotga tayyorlash.
2. Bolalar tarbiyasi.
3. Oilaviy munosabatlar.

Bu o’rinda har uchala yo‘nalish ham muhim bo’lib, bizning tadqiqot obyektimizga yaqin bo’lganligi uchun birinchi yo’nalishga e’tibor qaratamiz. Zero, talabalarni oilaviy hayotga tayyorlash juda muhim vazifa bo’lib, ularni oilaviy hayot mas’uliyatini butun borlig’icha tasavvur etishga tayyorlash zarur. Ammo oilaviy hayotga ko’nikish uzluksiz bo’lib, nikoh ostonasida turgan har bir yoshning ham faqat o’zinigina emas, bir-birlarining ham talablarini qanoatlantirishga ko’nikishlarini tarkib toptirish lozim.

Shu sababli oilaviy hayotga, eng avvalo, sevish va sevilish baxti nimadan iborat ekanligi tushunib etish muhimdir va hozirgi taraqqiyot davrida ijtimoiy va oilaviy shart – sharoitlardan kelib chiqqan holda oila qurish arafasida turgan yoshlarni tibbiy ko’rikdan o’tkazish, buning uchun salomarlik bo’yicha maslahat markazlari hamda oilaviy munosabatlar, oilaning turmush tarzi bo’yicha psixolog, pedagog, ijtimoiy maslahatchilar markazi faoliyatini rivojlantirish maqsadga muvofiq.

Yuqoridagilardan tashqari, yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlashda faqat qizlarga e’tibor berilib, yigitlar nazardan chetga qolmoqdalar. Agar yigit ham oilaviy hayotga tayyor bo‘lmasa, ular qurgan oila mustahkam bo‘lmaydi.

Demak, yigitlarning ham ma’naviy yuksak, fikr doirasi keng,odobli bo‘lishi bilan birga salomatligini ham kuzatish alohida ahamiyatga egadir. Qizlar bilan bir qatorda yigitlarni ham nikohdan avval salomatliklarini nazoratdan o‘tkazish ular qurgan oilaning kelajakda buzilishiga sabab bo‘luvchi omillarni oldini olishga yordam beradi. Masalan, har ikki yoshning yuqumli yoki surunkali kasalliklari ruhiy xastaligi,aqli zaifligi aniqlansa,ularning nikohlanishi man etiladi.Oila qurishda yaqin qarindoshlar o‘rtasida

ham nikohga yo‘l qo‘yish mumkin emas. Bunday nikohlar oqibatida nogiron, aqli zaif farzandlar dunyoga kelib, oila baxtiga zavol bo‘lmoqda.

V.M.Karimova bu tasavvurlarni turli yosh va jins vakillarida o‘ziga xos tarzda namoyon bo‘lishi, shaxs va guruhlarning hayot tarzi, ma’lumoti, tajribasi, kasb-koriga bog‘liqligini tadqiq etar ekan, oilada ayol va erkakning ijtimoiy-psixologik mavqei, er-xotinning oilada farzand tarbiyasiga ta’siri, yoshlarda to‘g‘ri, maqbul oilaviy-ijtimoiy tasavvurlarning shakllanish shart-sharoitlari va psixologik omillarini yoritadi. Shu bilan birga, nikoh va oila, nikoh yoshi, o‘zbek oilalarining milliy qadriyatlari, oilaning mustahkam bo‘lishini ta’minlaydigan shaxsiy xislatlari, har ikki jinsga taalluqli xislatlar va ularning namoyon bo‘lishi shartlari,oilada erkak va ayol maqomi, bolalar soni,ularni har tomonlama barkamol etib tarbiyalash, oila yumushlariga jalb etish yo‘llari haqidagi tasavvurlarning shakllanishi bilan bog‘liq ijtimoiy-psixologik mexanizmlarini ishlab chiqqan [19].

Lekin bu tasavvurlarning shakllanishi jamiyatdagi o‘zgarishlar, ijtimoiy muhit va ana shu muhitda qabul qilingan rasm-rusum, urf-odat va an’analar, har bir oilada o‘zaro munosabatlarning o‘ziga xosligi, oilada bolalar soni, ota-onalarning ma’lumot darajasi, ularning oiladagi obro‘si, mavqeiga bog‘lq bo‘lishi ilmiy-amaliy jihatdan asoslab berilgan [20].

G‘. B. Shoumarov ham yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlashda asosiy e’tiborni sevgi-muhabbat, oila, uning xususiyatlari, oilaviy muammolar, ayniqsa, ajralish, bolalar o‘limi, farzandsizlik sabablari, iqtisodiy-xo‘jalik ishlarini yurita olmaslik, oilada tarbiya muammolari, oila a’zolarining kommunikativ vazifalari, bo‘sh vaqtdan to‘g‘ri foydalana olmaslik, oilada er va xotinning biologik, psixologik, sotsial turmushi, axloqiy-psixologik muhit va unga ta’sir etuvchi omillar, oila a’zolari o‘rtasidagi munosabatlar va ularning qonuniyatlari, jinsiy tarbiyaning ta’siri haqidagi masalalariga qaratadi [21].

Rizouddin ibn Faxruddin “Oila” asarida: “Er ila xotunning qonuniy suratda birga bir vujud bo‘lishlaridan oila tashkil bo‘lur. Er o‘zi uchun bir xotun tanlab dunyoda bo‘lgan tirikligida, shodligu qayg‘usida, har bir yaxshi-yomon kunida suyanchiq bo‘ladigan, joniga rohat baxsh etadigan bir sirdosh topur. Tarbiyali xotun ota-onasini, er hamda bolasini, butun oila xulqini, oilaga munosabatli bo‘lgan do‘stu qo‘shnilarini, xodimu xodimalarini tarbiya-yu husni, xulqi bilan mamnun qilur. Ammo tarbiyasiz xotun buning aksini qilib, ota-onasini, eru bolasini el masxarasiga qoldirur. O‘zi ham baxtsiz o‘laroq yashar, bolalarini tarbiyasiz qoldirib, umrlarini barbod qilur”. “Er va xotinning bir-birlariga bo‘lgan mehru vafosi bizga ota-bobolarimizdan qolgan bebaho merosdir”. Mazkur asar odob axloq, turmush va odamiylik haqida ta’lim beruvchi risoladir. Unda oiladagi o’zaro munosabatlar, ota-ona, farzandlarning burchi va vazifalari, nikoh va muhabbat hamda boshqa insoniy fazilatlar haqida g’oyat ibratli maslahatlar va nasihatlar beriladi [22]. Ular insonlarda yaxshi xislatlarni shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etgan.

Fitratning Oila asarida adib Abdurauf Fitrat ushbu asarda komil inson shaxsini shakllantirish bilan bog’liq muammolar va ularning yechimi aks etgan. Jamiyatning asosi bo’lgan oila, uning inson hayotidagi o’rni, oila boshlig’i va a’zolarining vazifalari hamda oilaviy tarbiya muammolari o’z aksini topgan [23].

Xulosa va tavsiyalar. Oila qurayotgan yigit va qizlar voyaga yetgan oilalarning muvofiqligi ham katta ahamiyatga ega,ya’ni oilalar o‘rtasidagi tenglik-bu nasl-nasab, ijtimoiy mavqei jihatdan bilimi va saviyasi, did-farosat,iymon-e’tiqod, mulkdorlikda bir-biriga muvofiq bo‘lishi,aks holda bunday nikohdan so‘ng, albatta, oila juda ko‘p kelishmovchiliklar sodir bo‘lib, buning oqibati ham ajralish bilan tugashi yoki bir tomonning xiyonatiga olib kelishi mumkin. Shuning uchun ham yoshlar oila qurgunga qadar oilaviy hayotga ma’naviy- axloqiy, psixologik-pedagogik jihatdan tayyor, yetarli turmush madaniyatiga ega bo‘lsalar, oila mustahkam va barkamol bo‘ladi. Buning uchun esa yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlashga, avvalo, bu hayot haqidagi tasavvurlarni shakllantirish zarur.Tadqoqotlardan ma’lumki, oilaviy hayot haqidagi tasavvurlar bu sohadagi axborotlar yetishmasligi tufayli to‘la shakllanmagan.

Taraqqiyot davr talabi va dolzarb muammosi talaba-yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlash, yuqori malakali mutaxassislar qilib yetishtirish barcha soha vakillari jumladan, psixologlar, pedagoglar, murabbiylar va shu soha mutaxassislari uchun muhim vazifamiz bo‘lmog‘i kerak.

Adabiyotlar:

1. Ўзбекистон Президенти Шавкат Мирзиёевнинг БМТ Бош Ассамблеяси 72-сессиясида сўзлаган нутқи // Халқ сўзи», 2017 йил 20 сентябрь.

2. Киём Назаров Кадриятлар фалсафаси (Аксиология). – Т.: Файласуфлар миллий жамияти нашриёти, 2004. – 196 -б.

3. Мустақиллик изоҳли илмий-оммабоп луғати. (А.Жалолов ва Қ.Хонназаров умумий таҳририда). – Т.: Шарқ, 1998. — Б.279.

4. Маънавият: асосий тушунчалар изоҳли луғати. – Т.: Ғафур Ғулом номидагинашриёт-матбаа ижодий уйи, 2010. – Б.707.
5. Тарбия энциклопедияси. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2010. – Б.509.
6. Ходжаев Б. Педагогик аксиология. Ўқув қўлланма. – Т.: “Fan va texnologiya” нашриёти, 2012. – 165 б.
7. Назаров Қ. Аксиология (Қадриятлар фалсафаси). – Т.: Академия, 2011. – Б.256.
8. Тайланова Ш. Педагогика олий таълим муассасаси талабаларида қадриятлар тизимини шакллантириш (“Педагогика тарихи” фани мисолида): педагогика фанлари номзоди. ... дисс. Автореф. – Т., 2012. – 23 б. –Б.3.
9. Азаров Ю.А.Семейная педагогика-Ташкент: «Политиздат», М., 1985. – 272 с.
10. Подласый И. П. Педагогика: 100 вопросов – 100 ответов. – М.: ВЛАДОС-пресс,2004. – С. 83.
11. Макаревич М. А. Ценность // Российская социологическая энциклопедия / Подобщ. ред. Акад РАН Г.В. Осипова. – М.: НОРМА-ИНФРА-М, 1998. – С.609-610.
12. Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество. / Пер. с англ. – М. : Политиздат,1992. – С. 488-494.
13. Харчев А. Г. Исследование семьи: на пороге нового этапа // Социологические исследования. – 1986. – № 3. – С. 27
14. Антонов А. И. Социология семьи / А. И. Антонов, В. М. Медков. – М., 1999. – С. 66.
15. Соловьев Н. Я. Брак и семья сегодня. – Вильнюс, 1977. – С. 92.
16. Шнейдер Л. Б. Семейная психология. – М.: Академический проект, 2006. – С. 24
17. Ходжаев Б. Педагогик аксиология. Ўқув қўлланма. – Т.: “Fan va texnologiya”нашриёти, 2012. – 165 б.
18. Ортиқов Н. Миллий ва умуминсоний қадриятлар асосида ўқувчи шахсини ахлоқий шакллантириш: Пед. фанл. докт. дисс. – Т., 2000. – 305 б.
19. Каримова В.М. Ижтимоий психология асослари. – Тошкент, 1994. – Б.15-16.
20. Каримова В.М. Ижтимоий психология асослари. – Тошкент, 1994. – Б.48-54.
21. Шоумаров Г.Б. Ўзбекистон таълим тизимида психологик хизмат муаммолари//Янги турдаги ўрта махсус ўқув юртларида таълим ва тарбиянинг самарадорлигини оширишнинг психологик муаммолари. – Тошкент, 1998. – Б. 13-15.
22. Ризоуддин ибн Фахриддин. Оила. Т., Мехнат – 1991. 9-бет.
23. Abdurauf Fitrat Oila yoki oila boshqarish tartiblari / A. Fitrat; tarjimon va izohlar muallifi Sh. Vohidov; mas'ul maharrir H. Boltaboyev. — Toshkent: Cho‘lpon nomidagi NMIU, 2013 — 144- b

ЁШЛАРДА МИЛЛИЙ ТАРБИЯ ШАКЛЛАНИШИНИНГ ПЕДАГОГИК-ПСИХОЛОГИК МЕТОДЛАРИ

Жабборов Хазрат Хусейнович,
Тошкент давлат шарқшунослик университети,
“Педагогика ва психология” кафедраси доценти,
психология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

Мазкур мақолада ёшларда миллий тарбия шаклланишининг педагогик-психологик методлари ва тарбия масаласига дахлдор сўровларнинг эмпирик натижалари билан танишишингиз мумкин.
Калит сўзлар: *тарбия, метод, фазилат, ахлоқ, миллий тарбия, миллий характер, ғоя, мафкура*

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ И ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ МЕТОДЫ ФОРМИРОВАНИЯ НАЦИОНАЛЬНОГО ВОСПИТАНИЯ У МОЛОДЁЖИ

В данной статье вы можете ознакомиться с педагогико-психологическими методами формирования национальной образованности у молодёжи и эмпирическими результатами опросов, связанных с проблемой воспитания.
Ключевые слова: *воспитание, метод, добродетель, нравственность, национальное воспитание, национальный характер, идея, идеология.*

PEDAGOGICAL AND PSYCHOLOGICAL METHODS OF THE FORMATION OF NATIONAL EDUCATION IN YOUNG PEOPLE

In this article, you can get acquainted with the pedagogical and psychological methods of formation of national education in young people and the empirical results of surveys related to the issue of education.
Keywords: *education, method, virtue, morality, national education, national character, idea, ideology.*

Кириш. Ёшларда миллий тарбиялашнинг психологик-педагогик омиллари ва методлари ҳақида гап кетганда, беихтиёр таниқли ўзбек маърифатпарвари Абдулла Авлонийнинг “Тарбия биз учун ё ҳаёт, - ё мамот, ё нажот - ё ҳалокат, ё саодат - ё фалокат масаласидир” деган чуқур маъноли сўзлари инсон эътиборини тортади [2, с.108-118].

Бугунги кунда ижтимоий фанларда инсон омили ва унинг ижтимоий-психологик жиҳатлари бўйича замонавий тадқиқотлар олиб борилмоқда. Уларнинг аксарият қисмида шахс маънавий ва ахлоқий таназзулнинг асосий омиллари бўйича ҳар хил қизиқарли эмпирик маълумотлар қўлга киритилмоқда, лекин буларнинг ичида одамни ташвишга соладиган, бир қараганда эътиборсиздек туюладиган, лекин оқибати инсоният учун жуда катта маънавий таназзулга, жоҳилликка олиб борадиган бир омил, яъни тарбия масаласига эътиборсизлик иллати, миллатларнинг ахлоқий танназулининг асоси десак, ҳечам муболаға бўлмайди.

Шунинг учун биз мазкур мақоламизда ёшларда ижобий фазилатларни тарбиялашнинг методологик жиҳатлари, ёшларни миллий тарбия масаласига муносабатлари ҳамда ҳамда миллий тарбия методларини тадқиқ қилишга алоҳида эътибор қаратдик.

Асосий қисм. Мазкур масалани долзарблиблигини “Узлуксиз маънавий тарбия” концепциясини тасдиқлаш тўғрисидаги Вазирлар Маҳкамасининг 1059-сон қарори билан ҳам изоҳлаш мумкин. Мазкур концепцияда бугунги ёшларимизнинг шахсий ва ижтимоий фаровон, бахтли ҳаёт қура олишлари учун зарур бўлган аниқ фазилатлар мажмуи белгилаб берилди.

Бу ҳақда Қарорнинг 2-бандида Концепция ва уни амалга ошириш чора-тадбирлар режасини амалга оширишнинг устувор йуналишларидан бири этиб “Ёшларда Ватанга садокат, тадбиркорлик, иродалилик, мафкуравий иммунитет, меҳр-оқибатлилик, масъулиятлилик, бағрикенглик, ҳуқуқий маданият, инновацион фикрлаш, меҳнатсеварлик каби муҳим фазилатларни болаликдан бошлаб босқичма-босқич шакллантириш” [1] таъкидланган.

Бу давлатимизнинг ёшлар тарбиясига ёндашишда мақсадли инновацион ёндошув бўлиб, тарбия жараёнини илмий асосга қурилишини ва миллий тарбия масаласида унинг ижтимоий-психологик индикаторлари ишлаб чиқишимизни талаб қилади.

Бугун бутун дунёда инсон капитали учун кураш кетаётган бир вақтда, энг катта сармоя фарзандни яхши таълим ва тарбиясига тиктикилаётганлиги бу албатта яхши ҳолат ҳисобланади.

Бугунги замон ва макон шахснинг энг асосий ички ресурсларидан бири бўлган тарбия масаласига, янгича талабларни қўяётгани биз соҳа вакилларини доим диққат марказимизда бўлишилиги лозим. Зеро, шиддати вертуалашиш жараёни кучайтган бир даврда таълим-тарбия масаласига аниқ, илмий асосланга, қатъий талаблар билан ёндашиш жуда муҳим ижтимоий-психологик омиллардан бири ҳисобланади.

Биз мақоламиз учун ёшларни миллий тарбия масаласига муносабатлари ва дахлдорлик даражаларини билиш учун ижтимоий-психологик сўровнома ўтказдик, уларни таҳлили қилдик ва қуйидагича эмпирик маълумотларни қўлга киритдик.

Талабаларга “Сиздаги тарбиянинг шаклланишига кўпроқ қайси омил таъсир кўрсатган?” деган саволга қуйидагича эмпирик натижалар қўлга киритилди.

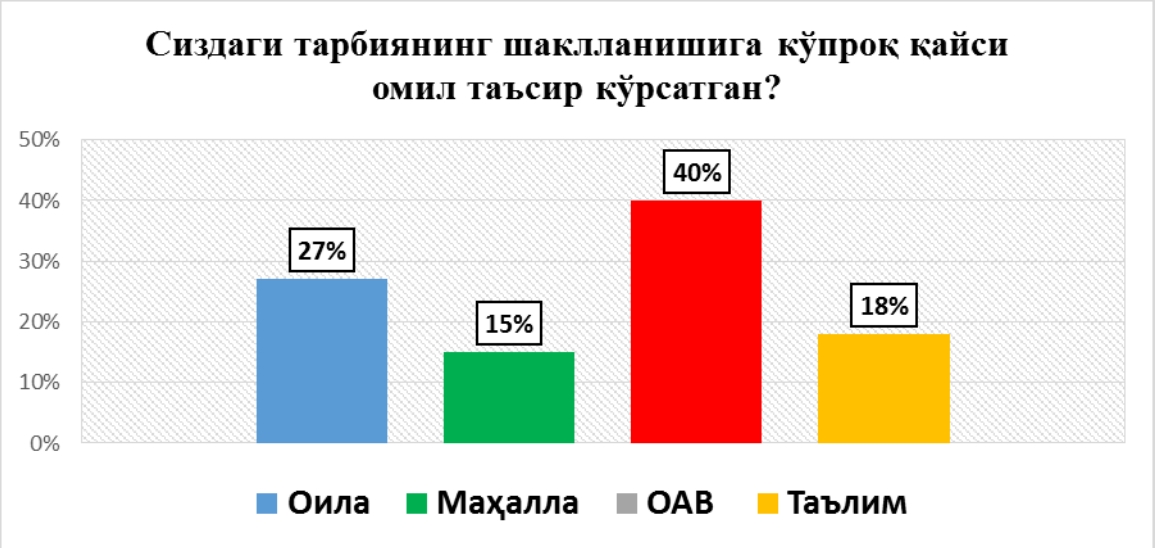

Юқоридаги натижалардан кўриниб турбидики бугунки кунда ёшлар тарбиясини шаклланишида энг кўп таъсир омили бу оммавий ахборот воситалари (40%) экан. Кейинги таъсир омилларини оила (27%), таълим (18%), маҳалла (15%) ташкил этган. Демак биз ёшлар тарбияси бўйияа тарғибот ишларини оммавий ахборот воситаларида кучайтиришимиз мақсадга мувофиқ экан.

Талабаларга “Сизда шаклланган характер ва фазилатларни кўпроқ қисмини кимдан ўргангансиз?” деган саволга қуйидагича эмпирик натижалар қўлга киритилди.

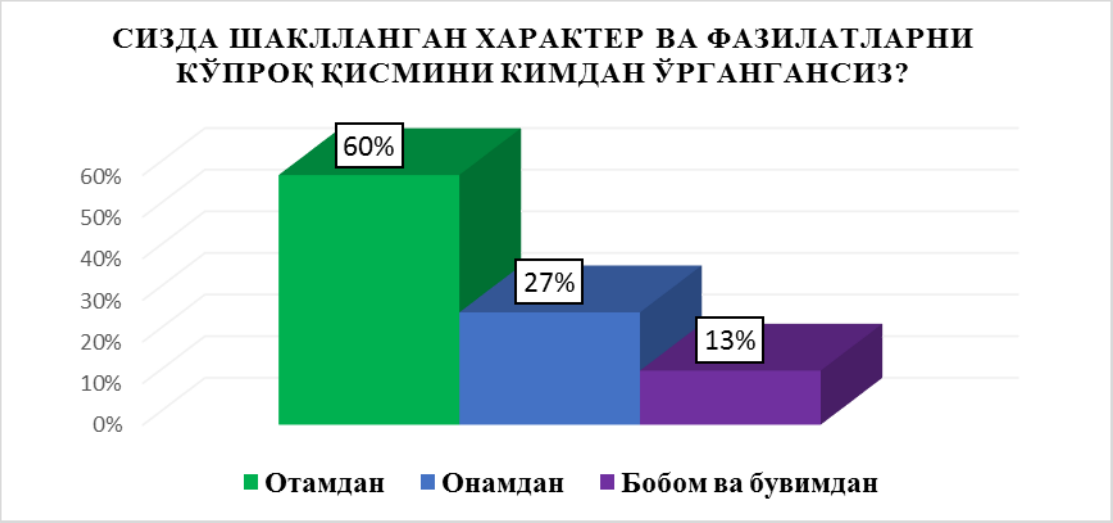

Демак ёшлар тарбия ишларида отанинг (60%) роли ва ўрнини кўпроқ йўқлашди. Демак оилада фарзанд тарбияси бўйича тарғибот ишларида отанинг тарбия ишлар билан шуғулланиши бўйича кўрсатмаларни кучайтириш мақсадга мувофиқ.

Кейинги савол “Сизнингча тарбия нечи ёшдан бошлаб шаклланади?” деб номланди ва қуйидагича натижалар қўлга киритилди.

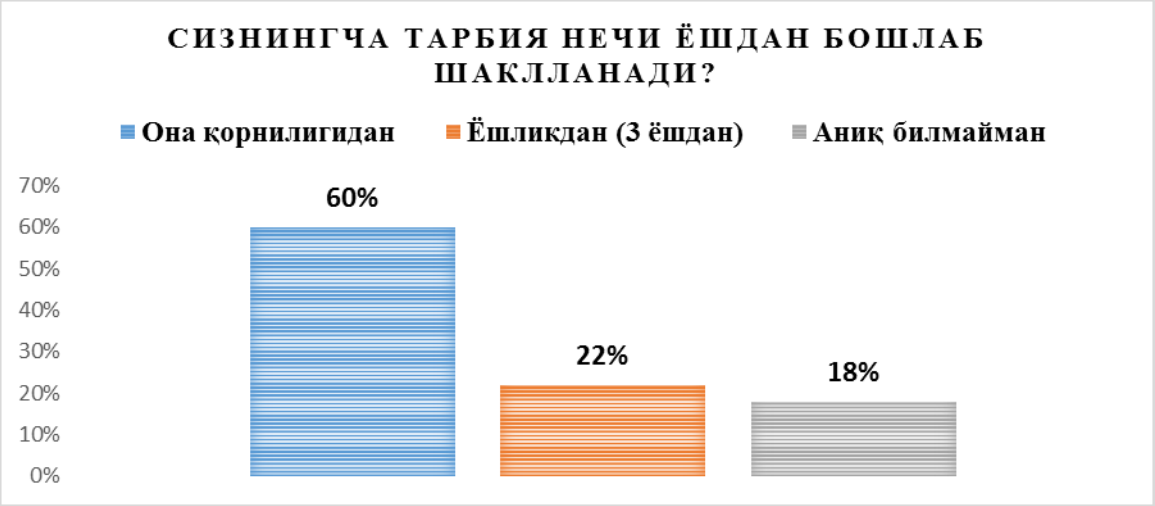

Респондентларнинг 60% она қорнидалигидан, 22% 3 ёшдан ва 18% аниқ билмайман деган жавобни берган. Бизни тарбия борасидаги ишларимизни кемтик жойларини айнан 18% респондент “аниқ билмайман” деган жавоб кўрсатиб берди. Қолаверса, талабаларнинг 22% ҳам “тарбияни 3 ёшдан бошланади”- деб жавоб беришяпти бу ҳам хавотирли жавоб ,аслида. Чунки тарбия ишларига 3 йил кечикиляпти.

Навбатдаги савол “Сизнингча тарбияда кимларни роли кўпроқ бўлиши керак?” деган маънода бўлди ва қуйидагича натижалар қўлга киритилди.

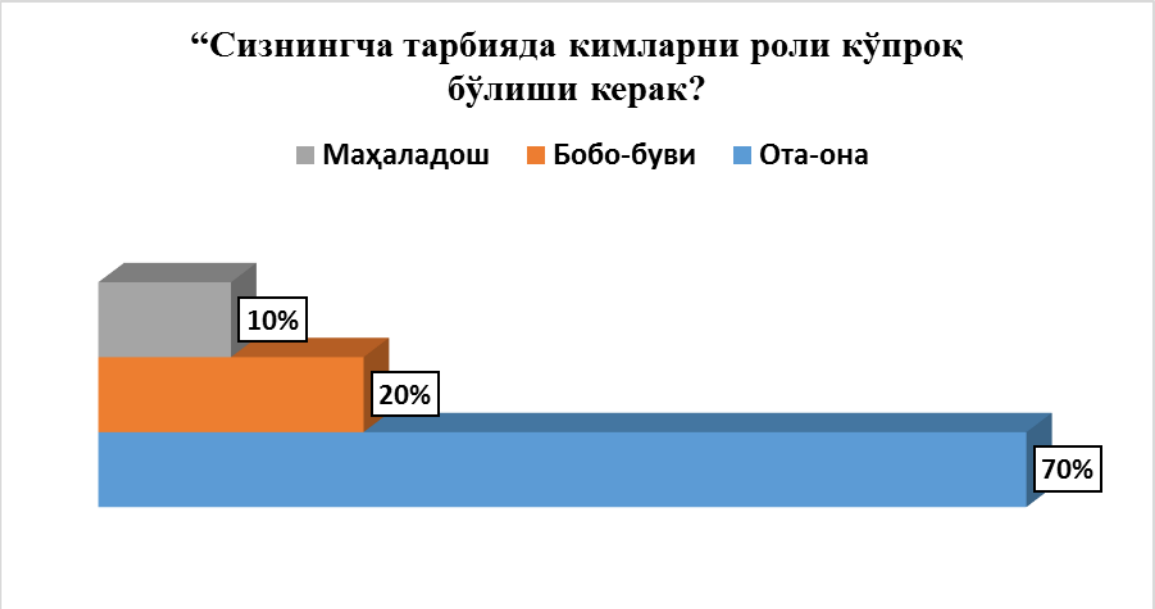

Юқоридаги натижалардан кўриниб турибдики, тарбияда ота-онанинг роли кўпроқ экан. Шундай экан жамиятда миллий тарбия масаласида, оилада фарзанд тарбия масаласида ота-онанинг ролидан унумли фойдаланиш керак. Ота-оналарни тарбиянинг миллий ва замонавий методлари билан таъминлаш керак. Маҳаллаларда мақсадли ва манзилли семинар-тренинглар ташкил этиб ота-оналарни тарбия методлари бўйича билимларни ошириш мақсадга мувофиқ.

Навбатдаги савол “Миллий тарбияни кўпроқ кимлардан ўрганасиз?” маъносида берилди ва қуйидагича натижалар қўлга киритилди.

Ёшларимиз миллий тарбияни энг кўпроқ жамиятдан (50%) ўрганишаётган экан. Демак тарбия ишларида жамиятимизда жамаотчилик назоратини кучайтиришимиз керак экан.

“Ота-оналарингизни сизга яхши тарбия бериши учун нима ҳалақит бераяпти деб ўйлайсиз?” деб берилган саволига қуйидагича жавоб беришди.

“Ота-оналарингизни сизга яхши тарбия бериши учун нима ҳалақит бераяпти деб ўйлайсиз?” деб берилган саволига 28% ота-оналар тарбия методларини яхши билмайди, 18%и тарбиядаги оиланинг масъулиятини англамайди деб, 22% и фарзанди билан мулоқот қилмаслиги деб жавоб беришган бўлса, 32%и мазкур саволга билмайман деб жавоб берган, бу кўрсаткичлар ота-оналарнинг фарзанд тарбиясига эътибор борасида масалани жиддий ўйлаб кўришларини тақазо қилади.

Навбатдаги саволлар “Ота-онангиз сиз билан тарбия мавзусига бир кунда қанча вақт ажратади?” деб номланди.

Текширилувчиларни 58% бир кунда ота-онасини тарбия мавзусига 5-10 минут ажратишларини таъкидлашган, 20% 15-30 минут ва энг оғриқлиги 12% бир хафта давомида 10-15 минут сухбатлашилади ва яна 10% текширилувчилар тарбиясизлик қилиб қўйган вазиятларимда бу мавзуга вақт ажратилади деб жавоб берилган. Демак, юқоридаги кўрсаткичлардан кўриниб турибдики ота-оналаримиз ўз фарзандларига кўпроқ вақт ажратишлари мақсадга мувофиқ. Зеро бу таҳликали ва очиқ ахборот асрида бизнинг фарзандларимизга тарбия берадиган бузғунчи ва вайронкорлик руҳидаги мухолифатлар ҳам йўқ эмас.

Юқоридаги эмпирик натижаларда тарбия билан боғлиқ ишларимизга нисбатан эътиборсизлик ҳолатлари яққол кўзга ташланди. Шу ўринда тарбия масаласига эътибор азалдан энг долзарб масалалардан бири бўлиб келганлигини буюк ватандошимиз Имом Ғаззолий қуйидаги фикрларидан ҳам билишимиз мумкин, яъни мутафаккиримизни таъкидлашича “Болалар ота-оналарига берилган бир омонатдир. Боланинг қалби ҳар қандай нақшу тасвирдан холи бир қимматбаҳо гавҳардир. У қандай нақш солинса, қабул қилади, қаёққа букилса, эгилади. Агар яхшиликка ўргатилса, шу билан

ўсади ва дунёю охиратда саодатга эришади. Унинг савобига ота-онаси ҳам, ҳар бир муаллиму устозлари ҳам шерик бўладилар. Агар ёмонликка одатлантирилса, ҳайвонлардек ўз ҳолига ташлаб қўйилса, охир-оқибат ҳалок бўлади. Гуноҳи эса унинг тарбияси учун жавобгар бўлганларнинг гарданига тушади”.

Бугунги кунда ёшларни ахлоқий масалаларига эътиборсизлик ер юзида қанчадан-қанча маънавий таҳдид ва иллатлатларни келтириб чиқараётганлиги ҳеч кимга сир эмас.

Юқоридаги сўровномалардан аён бўлдики, ота-оналримиз тарбия ишларини кучайтиришлари лозим, зеро бугун ҳар бир ота-она педагог бўлиши лозим тарбия методларини пухта ўзлаштирмоғи лозим, чунки фарзанд таълим-тарбиясига тикилган сармоя энг фойдали сармоядир.

Мазкур масалада педагогика фанлари доктори, профессор М.Қуронов “Бугунги ҳар бир ота-она педагог бўлиши керак” деб таъкидлайди. Жумладан олимни таъкидлашича фарзанд тарбиясидаги энг таъсирчан метод бу- ўргатиш методи. Чунки унинг ичида тушунтириш ҳам бор, суҳбат ҳам бор, кўрсатиш ҳам бор, айтиш ҳам бор, намуна ҳам бор [3, с.320].

Биз бугунги замонавий ота-оналарга замонавий, ғоявий ёшларни тарбиялаш қуйидаги миллий педагогик-психологик тарбия методларини қўллашларини тавсия қилган бўлар эдик, улар қуйидагилар:

Айбламоқ - болани қилган гуноҳи, хатоси учун адолатли равишда айбли деб топмоқ, айб қўймоқ ва боланинг буни англашига эришмоқ;

Аразламоқ - қилган салбий қилиғи учун болани камситиб, ундан ўпка қилиб юрмоқ ёки тарбиявий мақсадда вақтинча юз ўгирмоқ;

Баҳоламоқ - бола хулқига унинг аҳамияти, қадр- қиймати ҳақида ижобий ёки салбий фикр билдирмоқ;

Баҳслашмоқ - ўқувчи билан(мактабда), ўғил-қиз(фарзанд) билан мактабда, уйда илмий, адабий, аҳлоқий, миллий-мафкуравий мазмунда мунозара қилмоқ.;

Бегона қилмоқ - боланинг ёлғон гапирганлиги аниқлангач, қўполлиги муҳокама қилингач ва ҳ.к. ундаги виждонни жунбушга келтириш, қилган иши учун пушаймон қилиши учун ўқитувчи, ёки ота-она, ёки она уни ўзидан вақтинча узоқ тутиб юриши.

Бириктирмоқ - одоб-аҳлоқда, бирор ҳунарда кўпчиликка намуна бўлган устоз тарбиясига бермоқ. Ўтмишда қўшни кўрган ота-оналар фарзандларининг ҳаётини, одамлар, бегоналар билан муомала қилишни ўргансинлар деб ўғилларини чойхоначига хизматкорликка берган эканлар.

Битим – боланинг ҳаётига, ўқишига, келажагига оид жиддий масалани унинг ўзи билан муҳокама қилиб, ўзаро ижобий келишув, тўхтам, қарорга келмоқ;

Буюрмоқ - вазиятнинг тақозоси билан тарбиявий мақсаддан келиб чиққан ҳолда боланинг ўзи учун, жамоа, миллат, Ватан манфаатларини кўзлаб буйруқ бермоқ;

Ваъда олмоқ - боланинг ўз сўзига содиқлигини, сўзи ва иши бирлигини синаш мақсадида ундан бирор ишнинг, мажбуриятнинг бажарилиши ҳақида сўз олмоқ. Гиргиттон бўлмоқ - меҳрибонлик билан, “айланай”, “ўргилай” сўзларини ишлатиб, исмига “жон”, “хон” қўшиб болани эркалаш;

Ёрилмоқ - боланинг сиздан ноўрин хафалигини билгач, танҳо қолдириб, асл мақсадингиз – унинг муваффақияти эканлигини айтишингиз. Хайрихоҳлик, самимийлик бу усулга муваффақият келтиради;

Иноқлашмоқ - бола билан яқин, дўстона муносабат боғламоқ, аҳиллашиб кетмоқ;

Кафил бўлмоқ - бола билмай, адашиб хатога йўл қўйган чоғда унинг яхшилиги ҳақида бошқалар (ўқитувчи, ўқувчилар)ни ишонтириб, бола учун масъулиятни ўз устига олмоқ;

Кенгашмоқ - бола синф жамоаси олдида турган муаммони биргаликда муҳокама қилмоқ.

Койимоқ - жазо беришнинг енгил тури. Болага танбеҳловчи сўз айтмоқ, танбеҳ бермоқ, уришиб қўймоқ;

Кузатмоқ - синф аҳлининг, ҳар бир боланинг хулқ-атворини зимдан қараб, текшириб турмоқ, кўздан кечирмоқ, қайд қилмоқ. Кўрсатмоқ - болага, болаларга ўрнак ёки ибрат олишлари ёки уларда янги тушунча, билим ҳосил қилиш мақсадида бирор нарсага диққат эътиборларини жалб қилиш;

Мақтамоқ - болани унинг ўзига ёки бошқалар олдида яхши томонларини кўрсатиб гапирмоқ, яхши қилиб кўрсатмоқ;

Насиҳат - сокин, хайрихоҳлик вазиятда болани яхши йўлга солиш, таълим бериш мақсадида айтилган гап, маслаҳат, панд, ўгит;

Овутмоқ - боланинг, унинг оиласининг бошига бирор куфат тушганда унга тасалли бериб юпатмоқ, овунтирмоқ, йўғлашдан тўхтатмоқ;

Одатлантирмоқ - одоб меъёрларини машқ қилдириш. Масалан, саломлашиш, мурожаат қилиш, меҳрибонлик кўрсатиш ва ҳоказоларга одат пайдо этмоқ, ўргатмоқ;

Оқламоқ - шундай вазиятлар бўладики, бола йил бўйи ажойиб хулқ-атвор, ўқит намуналарини кўрсатиб келади-ю, билиб-билмай бир хатога йўл қўяди. Масалан, биров билан уришиб қолади; ҳашарга келмай қолади ва ҳ.к. Шундай ҳолда ўқитувчи - синф тарбиячиси уни (олдинги намунали хулқи ҳурмати) оқламоғи керак;

Сўрамоқ - боланинг илмий ва ахлоқий билимлари ҳақида маълумот олмоқ, текширмоқ, норасмий имтиҳон қилмоқ. Талаб - тарбиялаш мақсадида боладан бирор нарсани қаъият билан сўраб туриш;

Тасалли бермоқ - муваффақиятсизликка учраган болани юпатиш, кўнгил кўтариш учун гапирмоқ, иш-ҳаракат қилмоқ;

Таъбирламоқ- болада. Синф аҳлида, жамоат аҳлида учраб турувчи ҳатти-ҳаракатларни сифатламоқ;

Таъкидламоқ - болалар билан ўтказилган ҳар бир вазиятда, уларга малол келмайдиган аҳлоқий мазмунни уқтириб, тайинлаб бермоқ;

Тақдирламоқ - ўқувчини, фарзандни қадрламоқ, муносиб баҳоламоқ, болага унинг қадри бор эканлигини сездирмоқ;

Тақиқламоқ - тарбиявий мақсадда болага, ўқувчига бирон нарсани ман этмоқ;

Таҳсинламоқ - ўқувчини, фарзандни “балли”, “офарин” каби сўзлар билан қарши олмоқ, мактаб юксак баҳоламоқ;

Тенглашмоқ - бола, ўқувчи бирор тақсинга сазовор иш қилганда унинг ҳатти-ҳаракатини энг ҳурматли, азиз кишилар ҳулқига қиёслаш, ёмон иш қилганида эса ўз қишлоғи, маҳалласи, ҳудудидаги “ёмон” деб нлм қозонган шахс ҳулқига ўхшатмоқ, таққосламоқ;

Тергамоқ - вақти-вақти билан болага етарли даврада қаттиққўлликни намоён қилиб, текшириб, ножўя ҳатти-ҳаракатлари учун койиб “йўли”дан қайтариб туриш;

Уялтирмоқ - номаъқул қилиғи учун болага ўта ноқулайлик туғдириш, ҳижолат, андиша, номус қилдирмоқ;

Шавқлантирмоқ - боланинг хулқи, ўқишидаги муваффақиятлари. Келажагига ғоят мамнунлик ҳисси билан берилмоқ, руҳий кўтаринкилик билан қизиқмоқ, завқланмоқ ва завқлантирмоқ, қаноатлантирмоқ;

Эркалатмоқ - ўғил болани “қўзичоғим”, “шеърим”, қиз болани эса “оппоғим”, “онажоним” дея силаб-сийпаламоқ, суймоқ;

Ялинмоқ - агарда бошқа хил усул кор қилмаслигига кўз етса, бола қалбида меҳрни янгилаш, уйғотиш мақсадида уни бирор нарсага кўндириш учун илтимос қилмоқ; ўтиниб сўрамоқ;

Яраштириш – оилада, синфда баъзан учрайдиган ўзаро уруш-жанжални тўхтатиш, уришмасликка аҳд қилдирмоқ, муносабатни яхшиламоқ, тотувлаштирмоқ;

Ўйнамоқ - бола билан унда ижобий сифатларни ривожлантириш, салбий сифатларни йўқотиш мақсадига йўналтирилган маълум қоида ва усуллар билан ижро этиладиган ўйинларни бирга ўйнаш усули;

Ўргатмоқ - болага бирор иш ҳаракат (масалан, чой дамлашни, турли жой, вазиятларда ўзини тутишни, гапиришни ва ҳ.к.) бажариш усулини, йўл-йўриғини тушунтирмоқ, билдирмоқ ва шу ишни мустақил бажара оладиган қилмоқ;

Ўқитмоқ - ёзилган нарсани ёки матнни ундаги белгилар, ҳарфлар воситасида айнан айтиб, эшиттирмоқ;

Қайтармоқ - бола, ўқувчи жаҳли чиқиб, қизишиб бирор кор ҳол, ёмонлик қилишга қарор қилса ёки важоҳати шуни кўрсатса, уни бундай номақбул, ножўя ишдан, ҳатти-ҳаракатдан ўзини тутишга ундамоқ, тиймоқ;

Қизиқчилик қилмоқ - ўқувчи, бола билан муносабатда расмиятчиликни, психологик тангликни бартараф қилиш мақсадида мавзуни буриб юбориш, эрмак, ҳазил қилиш, болани кулдириш.

Совға бериш – болага байрам, ҳайитлар муносабати билан имкон даражасида туҳфалар қилиб, унинг меҳрини янгилаб, ошириб туриш;

Ҳомийлик қилиш – болага бирор соҳага қизиқиб, берилиб шуғулланса, бу ишда унга ёрдам, мадад бериш, муҳофаза этиш;

Қуйида шарҳланаётган миллий тарбия методлари халқимизнинг ўғил-қизларга маданий, меҳрли-талабчан муносабатини, бола шахсига ҳурматини сақлаб қолиб, оилада ва мактаб тарбиясида қўллаш имконини беради. Болага тарбиявий таъсир ўтказишнинг салбий усуллари ҳам мавжуд. Амалиётда бартараф қилиш учун улар ҳам таҳлил қилиниб, ўрганилмоғи керак. Бу, айрим ўқитувчилар, ота-оналарда учраб турадиган педагогик-психологик хатоларни тузатиб олишларига ёрдам беради;

Масала бўйича ўрганишларимиздан аён бўлаяптики, ҳар бир ота-она ўз фарзандининг соғлом ва бахтли бўлишини истайди. Шунга қарамай, баъзан ўзимиз билиб-билмай бунга қарши иш қиламиз. Фарзанд тарябисига ёндашувда шундай гаплар борки, уларни фарзандингизга қанча гапирсангиз ҳам арзийди - булар мотивация, қўллаб-қувватловчи, мақтовчи, ҳамдардлик билдирувчи сўзлардир. Бундан ташқари яна шундай гаплар, иборалар борки, уларни асло тилга ола кўрманг. Қуйида эътиборингизга фарзандингизнинг тарбиясига салбий таъсир қилиши мумкин бўлган айрим бир ёндашувларни ҳавола этамиз;

"Аҳмоқона гапларни гапирма!". Нима учун бундай дейиш мумкин эмас? Болалар катталардан фарқли ўлароқ, ҳеч қачон бекорчи гапларни гапиришмайди. Сизга ҳар қанча кулгили ёки бемаъни туюлмасин, фарзандингиз сизга айтгиси келган ҳар бир сўз у учун муҳим аҳамиятга эга. Уни инкор этиб, боланинг сўзлари сиз учун аҳамиятсиз эканлигини билдирган бўласиз. Кейин фарзандингиз сиздан кўп нарсани сир тутадиган бўлиб қолса, ажабланманг. Қандай гап гапирмасин, унинг ютуқлари учун хурсанд бўлинг, сўзларини диққат билан тингланг. Агар у бирор бир муаммо билан келган бўлса, уни ҳал қилишга уриниб кўринг;

"Мана ол-да, нари кет!" Нима учун бундай дейиш мумкин эмас? Боланинг талабига жавоб беришнинг энг ёмон усули. Унга миннат қилаётганингиз етмагандек, ундан кетишни талаб қиляпсиз. Болалар ўз истагига эришиш йўлида бу усулдан фойдаланишга тез кўникишади. Ота-оналар эса кейин "қачон шунчалик узоқлашишга улгурдик?", деб ажабланишади. "Нари кет" сўзини қўлламасликка ҳаракат қилинг, зеро бу сиз ва фарзандингиз ўртасидаги масофани узоқлаштиради.

"Бошқалар уддасидан чиқади, сен эса йўқ". Нима учун бундай дейиш мумкин эмас? Болани бошқалардан ёмон эканлигига ишонтириб, сиз фарзандингизда ўзига бўлган ишончсизлик ҳиссини шакллантирасиз. Баъзи ота-оналар шу йўл билан болани тўғри йўлга солишга уринишади, бироқ бундай усул ҳаттоки катталарда ҳам ижобий натижа бермайди. Зигмунд Фрейднинг шундай сўзлари бор: "Ўзингизни таққослашингиз мумкин бўлган ягона шахс - бу ўтмишдаги ўзингиз". Ана шу сўзларга асосланиб, болани тарбия қилсангиз, у ўзига ишонган шахс бўлиб вояга етади.

"Кўзимга кўринма". Нима учун бундай дейиш мумкин эмас? Бундай сўзлар болага на унинг ўзи ва на муаммолари ота-онасига кераксиз эканлигини билдиради. Баъзан ота-оналар шу йўл билан можаронинг олдини олишга ҳаракат қилишади, аммо муаммодан қочиш билан уни ҳал қилиб бўлмайди. Фарзандларингизнинг сўзларини эшитинг, уларга ёрдам беринг. Зиддиятли вазиятларда эса бошқача усулларни қўлланг.

"Сен эплай олмайсан, яхшиси менга бер".мНима учун бундай дейиш мумкин эмас? Боланинг уриниб кўриш ҳаракатига чек қўйиб, келажакда уни ёрдамга муҳтож ва омадсиз қилиб қўясиз. Психологияда буни "ўргатилган иложсизлик" дейилади, яъни инсон бирор нарсани қила олмаслигига олдиндан ўзини ишонтиради. Шундай экан, фарзандингиз қийинроқ ишга киришганини кўрсангиз, яхшиси унга "Кел, сенга ёрдамлашиб юбораман", деб айтинг ёки у сизга бирор ишда кўмак берсин.

Беодоб сўзлар (сўкиниш). Нима учун мумкин эмас? Ота-онанинг фарзанди олдида сўкиниши керак эмаслигини барчамиз яхши биламиз, бу борада маъруза ўқишга ҳожат бўлмаса керак. Бундай сўзларни нутқингиздан умуман олиб ташланг.

"Сен ёмонсан!" ёки "Қулоқсизсан". Нима учун бундай дейиш мумкин эмас? Болалар ота-оналарининг фикрларини жуда қадрлашади. Бундай сўзларни айтар экансиз, фарзандингиз уларга амал қилишини ёддан чиқарманг. Бу боланинг ўзига бўлган ишончини йўқотади ва келажакдаги муаммолардан дарак беради. "Сен ёмонсан" ёки "Қулоқсизсан" дейиш ўрнига "Сен тўғри иш қилмадинг", "Бу нотўғри қарор", деб айтинг. Болага эмас, унинг ҳаракатларига баҳо бериб, сиз унинг яхши томонга ўзгаришига туртки берган бўласиз.

"Сени яхши кўрмайман". Нима учун бундай дейиш мумкин эмас? Ота-онанинг севгисида шарт қўйиш ноўрин. Ундан маҳрум бўлиш хавфи ҳаётдан маҳрум бўлишга тенг. Фарзандингизни яхши кўрасиз-ку, ахир! Унда нима учун болага ёлғон гапирасиз? Бундай гапларни айтаверсангиз, боланинг кўнглига совуқчилик соласиз.

"Сени ташлаб кетаман". Нима учун бундай дейиш мумкин эмас? Ота-она - фарзанди учун энг муҳим инсон. Унинг ҳаёти ота-онага боғлиқ, бола онасиз яшашни тасаввурига ҳам сиғдира олмайди. Шу боис баъзан бу усул сизга иш бераётгандек туюлади... Ҳар қандай асоссиз таҳдидлар такрорланаверса, бола уларни қабул қилмай қўяди, лекин асабини ишдан чиқаришга улгурасиз. Асло бундай қила кўрманг! Фарзандингиз билан қўрқув ва жазога асосланган муносабат ўрнатманг. Бунинг уддасидан чиқиш осон эмас, албатта, бироқ натижа буни оқлайди.

Кўриб турганингиздек, ота-онанинг фарзандига бўлган муносабати, уларнинг гапираётган гаплари катта аҳамиятга эга. Шу боис ҳар бир сўзингизга эътиборли бўлинг. Ота-онанинг хатти-ҳаракати эса ундан-да муҳим. Ёмон сўзлардан сақланиш билан бирга нотўғри амаллардан ҳам

сақланинг, зеро фарзандингиз сизни кузатиб турибди, у келажакда сизнинг ҳаракатларингизни ёки гап-сўзларингизни такрорламаслигига ҳеч ким кафолат бера олмайди. "Қуш уясида кўрганини қилади" мақолини доим ёдда тутинг.

Шу билан биргаликда ўқувчи, болага тарбиявий таъсир ўтказишнинг салбий усуллари мавжудлиги ва уларга барҳам бериш учун улардан намуналар келтирамиз:

Алдамоқ - ёлғон-яшиқ гаплар билан, ваъдалар билан аврамоқ, лақиллатмоқ; Бачканалашмоқ - ўқитувчи, ота-онанинг катталарга, улуғларга номуносиб қиликлар, ҳатти-ҳаракатлар қилиши; Вайсамоқ- болаларни, ўқувчиларни томонларга бўлиб, бир-бирига қарши оёқлантириб, тезлаб, улар орасидаги зиддиятни кучайтирмоқ; низони авж олдирмоқ, олқишламоқ; Гина қилмоқ - ўқувчига, болага нисбатан дилда хафалик, кек сақламоқ ; Ёмонламоқ - боланинг олдида ёки орқасидан уни ёмонлаб, ёмонга чиқариб, қоралаб гапирмоқ; Зарда қилмоқ - болага, ўқувчига ҳадеб зарда, жаҳл қилавериш; Зорланмоқ - болалар қошида бирор нарсадан, вазиятдан нолимоқ, шикоят қилмоқ, ҳасад қилмоқ, ночорликни намоён қилмоқ; Мажбур қилмоқ - ҳеч бир асоссиз ўқувчининг, синфнинг муносабати билан ҳисоблашмай, амр, зўрлик билан ёки бирор нарса тақозоси билан бир ишни қилишни буюриш, кўр-кўрона талаб; Низо – ўқитувчи ва ўқувчи, бола ва ота-она орасида ўзаро келишмовчилик ёки қарама-қаршилик, душманлик, адоватли муносабат, ихтилоф, нифоқ ҳосил қилиш; Сўкмоқ - болани ёмон, уят сўзлар билан уришмоқ, ҳақорат қилмоқ. (одатда бу усул сўкилувчининг сўкувчига беҳрлигига олиб боради); Ҳўмраймоқ - фарзандга, ўқувчига, қовоғини солиб тикилмоқ, ёмон кўз билан қарамоқ; Қарғамоқ - фарзандга, болага ёмонлик, бахтсизлик ёки ўлим тилаб койимоқ; ёмон ният тиламоқ.

Хулоса ўрнида шуни айтиш мумкинки, ёшларда ижобий фазилатларни тарбиялашнинг ижтимоий-психологик омиллари бугунги асрнинг энг долзарб масаларидан бири ҳисобланади. Бу масалада ота-оналарнинг, тарбияга масъул шахсларнинг миллий тарбия, миллий характер, миллий фазилатлар ва уларнинг шаклланишининг ижтимоий-психологик механизмларини билмасдан туриб, уларни баркамол қилиб тарбиялашнинг таъсирчанлиги суст бўлади. Қолаверса, бугунги ёшларимиз реал воқеъликдан кўра, вертуал воқелик таъсирига кўпроқ тобеъ бўлиб бораётган бир вақтда тарбия масаласидаги ишларимизни янгича, замонавий йўналиш ва ёндашувларда ташкил этишимиз жуда муҳим ҳисобланади. Шунинг учун мазкур йўналишдаги тадқиқотларнинг кўламини кенгайтириш мақсадга мувофиқ.

Адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 31 декабрь 1059-сонли “Узлуксиз маънавий тарбия концепциясини тасдиқлаш ва уни амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарори.
2. Жабборов Х. “Миллий тарбия - ижтимоий-психологик, қонуний ва объектив жараён сифатида”. Fan, ta’lim va amaliyot integratsiyasi. Республика илмий-амалий конфренция. ISSN: 2181-1776. “Bilig – ilmiy faoliyat” nashri http://bilig.academiascience.or. Jild: 03 | nashr: 02 | fevral 2022. 108-118
3. Қуронов М. “Болам бахтли бўлсин десангиз...” Тошкент: «Маънавият» 2013. 320 б.
4. Жабборов Хазрат Хусенович. Yoshlarda milliy tarbiya shakllanishining psixologik qonuniyatlari. Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences.VOLUME 2 | ISSUE 1 ISSN 2181-1784 Scientific Journal Impact Factor. SJIF 2021: 5.423.

МАҲАЛЛА ИНСТИТУТИ ШАРОИТИДА ИЖТИМОИЙ ТАРБИЯНИНГ БОЛАЛАР МАЪНАВИЙ ВА АХЛОҚИЙ РИВОЖЛАНИШИГА ТАЪСИРИ

Султанова Дилфуза Абдуллаевна,
Аёлларни реалибитация қилиш ва мослаштириш
Тошкент шаҳар ҳудудий бўлинмаси директори

Маҳалла аҳолиси билан тарбиявий ишлар оила, ташкилотлар, яшаш жойидаги жамоалар билан ишлашни такомиллаштириш, аҳолининг тарбиявий имкониятларини амалга ошириш, уйда, ҳовлида, маҳаллада тарбия беришдан бошланади. Мақолада аҳоли, оила билан умумий тарбия ва болаларни ижтимоийлашув масаласи, болаларни ижтимоий аҳамиятга молик ишлар, лойиҳаларга жалб этиш, болаларда ташаббускорлик ва кўнгиллиликни ривожлантиришда маҳалла институтининг аҳамияти ҳамда унинг болалар маънавий ва аҳлоқий ривожланишига таъсири масалалари кўриб чиқилган.

Калит сўзлар: *аҳоли, тарбия, тажриба, жамият, уй, ҳудуд, касблар, ижтимоий-маданий соҳа, ҳокимият.*

ВЛИЯНИЕ СОЦИАЛЬНОГО ВОСПИТАНИЯ В УСЛОВИЯХ ИНСТИТУТА МАХАЛЛИ НА ДУХОВНО-НРАВСТВЕННОЕ РАЗВИТИЕ ДЕТЕЙ

Воспитательная работа с жителями махалли начинается с совершенствования работы с семьями, организациями, сообществами по месту жительства, реализации воспитательных возможностей населения, обеспечения воспитания на дому, во дворе, по соседству. В статье рассматривается вопрос всеобщего воспитания и социализации детей с населением, семьей, привлечение детей к общественно значимым работам и проектам, значение института махалли в развитии инициативы и волонтёрства у детей, его влияние на духовно-нравственное состояние детей.

Ключевые слова: *население, образование, опыт, общество, дом, территория, профессии, социокультурная сфера, власть.*

INFLUENCE OF SOCIAL EDUCATION IN THE CONDITIONS OF THE NEIGHBOURHOOD INSTITUTE ON THE SPIRITUAL AND MORAL DEVELOPMENT OF CHILDREN

Educational work with residents of the microdistrict begins with the improvement of work with families, organizations, communities at the place of residence, the implementation of the educational opportunities of the population, the provision of education at home, in the yard, in the neighborhood. The article deals with the issue of general education and socialization of children with the population, family, involving children in socially significant works and projects, the importance of the neighborhood institution in the development of initiative and volunteering among children, its impact on the spiritual and moral state of children development.

Keywords: *population, education, experience, society, home, territory, professions, socio-cultural sphere, power.*

Кириш. Ҳозирги вақтда ижтимоий алоқаларни қайта қуриш жамият ҳаётининг фазовий жиҳатларининг деформацияси, ижтимоий-иқтисодий сиёсатнинг инқирозли вазиятлари орқали жамиятнинг ривожланиши билан тавсифланади. Ўсиб келаётган ёш авлодни ҳар томонлама камол топтириш масалалари нафақат болалар, балки тарбия билан шуғулланувчиларнинг ҳам маънавий маданияти, ахлоқий камолоти муаммоларини акс эттиради.

Жамиятдаги ислоҳотлар ижтимоий-тарбиявий фаолиятни тубдан ўзгартириш, тарбия тизимининг барча элементларини инсонпарварлик ва демократия тамойиллари асосида янгилаш, яшаш жойидаги аҳоли билан замонавий шароитда нафақат омон қолишга, балки ўзини-ўзи амалга оширишга қодир, ташаббускор, ижодкор шахсни қўллаб-қувватлаш ва ривожлантиришга қаратилган ягона давлат-жамият тизимидаги тарқоқ ижтимоий-тарбиявий элементларни ўзгартиришни талаб қилади [2].

Оиланинг ижтимоий фаровонлигида асосли ташвишлар мавжуд. Ижтимоий, моддий ва маънавий-ахлоқий тартибнинг инқирозли ҳодисалари оила ичидаги тарқоқлик, низолар, оила ва никоҳ муносабатларининг беқарорлиги, ота-оналар обрўсизланиши, болаларга нисбатан зўравонлик, педагогик компетентликнинг етишмаслиги ва баъзан муваффақиятсизликка олиб келди. Мавжуд шароитларда замонавий оила кўпинча ўз вазифаларини бажармайди ва профессионал ёрдамга, қўллаб-қувватлашга ҳамда ижтимоий-педагогик кузатувга эҳтиёж сезади.

Хотин-қизларни ижтимоий-маданий қўллаб қувватлашда нафақат ҳаётнинг иқтисодий шароитлари, балки оилавий қадриятлар тизимига ҳам эътибор қаратилади. Анъанавий турмуш тарзидан турли хил ижтимоий тузилмалар, улар бошқарадиган дастурлар ва муносабатлар тизимига ўтиш, биринчи навбатда, ўзи яшайдиган минтақада ўзаро муносабатлар даврида тажриба орттиришга алоҳида эътибор қаратиш муҳим ўрин эгалламоқда. Агар бола ўз имкониятларини турли таълим ва дам олиш шаклларида рўёбга чиқариш имкониятига эга бўлса, унинг атрофидаги муҳит бой ва хавфсиз бўлса, у ўз минтақасини лойиҳалаштиришда ҳаммуаллиф бўлса мустақил шахс шаклланади. Агар у ўз атрофидаги ижтимоий соҳани офат ва “соя” каби яратишга мажбур бўлса, яхши хулқ-атвор намуналарига таянмаса - бутунлай бошқа турдаги шахс пайдо бўлади. Жамиятга қарши хулқ атвордаги шахс пайдо бўлиши билан курашишнинг ягона йўли – инсоннинг тўлиқ ва истиқболли ҳаёти учун имконият яратишдан иборат.

Маҳалла, жамият, ижтимоий-хўжалик жамияти сифатида оиланинг ҳаётий фаолияти, қўшничилик муносабатлари, яшаш соҳаси, катталар ва болаларнинг бўш вақтларининг асосий қисми ўтадиган жой ҳисобланади. Ҳудудий яқинликка кўра тарбиявий ишлар бевосита яшаш жойида, маҳаллада, микроҳудудда, ўз уйида қўшимча, кам ишлатиладиган имкониятлар билан оилага ва унинг яқинларига ижтимоий - педагогик таъсир этиш орқали, оилага ёрдам бериш, оилавий тарбия жараёнига таъсир кўрсатиш орқали олиб борилади. Маҳалла институтларнинг ўзига хос ўрни ва оила билан ишлаши, аста-секин уларнинг ҳамкорлиги, ижтимоий шерикликка айланади[4, 5].

Бугунги кунда жамиятда бегоналашув, ижтимоий зиддият, бефарқлик, этник тўқнашувлар, ижтимоий қўшничилик муносабатлари деформацияси, бегона болалар бўлса, кексаларнинг ортиқча аралашуви, бошқаларнинг қайғуси, ажралмас қувонч, шафқатсизлик ва агрессия, ижтимоий етимлик каби вазиятлар кўпайиб бормоқда [5, 10].

Яшаш жойидаги ижтимоий-тарбиявий ишларга оид барча ёндашувлар, келишмовчиликларни мутахассислар кучли тарбия воситаси сифатида тан оладилар, бундай муҳит инсон шахсига кучли таъсир кўрсатади. Агар одам бу муҳитдан яккаланиб қолса, у билан муайян ҳудудда бирга яшайдиган одамлар билан ўзаро ҳамкорлик, ўзаро манфаатдорлик муносабатлари умумий бўлади, ёки у ўз ҳаёт йўлида учрайдиган одамлар тақдирига масъулиятли, жавобгар шахс бўлиб тарбияланади. Унинг ҳаёт билан алоқаси чуқур ва мустаҳкам бўлади. У ёмон хулқ-атвор, бегонасираш ва ўзини йўқотиб қўйишдан ҳимояланган бўлади.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Бугунги кунда Янги Ўзбекистонда Учинчи Ренессанс пойдевори бунёд этилди. Янги давр, аввало, илм-фан тараққиётига, миллий маънавиятнинг мустаҳкамлигига боғлиқдир. Шундан келиб чиқиб, хотин-қизларнинг таълими ва илм-фан билан шуғулланишлари учун давлатимиз томонидан кенг имкониятлар яратиб берилилмоқда. Хусусан, Ўзбекистон Республикаси президентининг «Оила ва хотин-қизларни тизимли қўллаб-қувватлашга доир ишларни янада жадаллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги фармони билан 2022-2026 йилларда хотин-қизларнинг мамлакат иқтисодий, сиёсий ва ижтимоий ҳаётининг барча жабҳаларида фаоллигини ошириш бўйича Миллий дастур тасдиқланди [1].

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 18 февралдаги “Жамиятда ижтимоий-маънавий муҳитни соғломлаштириш, маҳалла институтини янада қўллаб қувватлаш ҳамда оила ва хотин-қизлар билан ишлаш тизимини янги даражага олиб чиқиш чора–тадбирлари тўғрисида”ги ПФ–5938-сон Фармони асосида оила, хотин-қизлар ва кексаларни қўллаб-қувватлаш, уларнинг ҳуқуқ ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш соҳасидаги ягона давлат сиёсатини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари билан ҳамкорлик ўрнатиш бўйича ваколатли давлат бошқаруви органи – Маҳалла ва оилани қўллаб-қувватлаш вазирлиги ташкил этилди [2; 3].

Оилавий-хўжалик соҳасида, шахс ва жамиятнинг турли шароитларига мослашиш соҳасида Б.З.Вульфов [6], В.Н.Гуров [7] ва бошқа тадқиқотчилар илмий ишлар олиб борганлар. Шунингдек, тадқиқотчилар томонидан аҳоли, оила билан, умумий тарбия ва болаларни ижтимоийлашув масаласи, болаларни ижтимоий аҳамиятга молик ишлар, лойиҳаларга жалб этиш, болаларда ташаббускорлик ва кўнгиллиликни ривожлантириш, ижтимоий-маърифий ишларни ҳудудларга кўра тузиш, оилага яқинлик, биргаликдаги фаолият соҳасига, катталар ва болалар муносабатларига, турли ёшдаги

одамлар, касблар, ижтимоий-маданий соҳа, оилавий-қўшничилик жамиятида ижтимоий-тарбиявий сиёсатни ривожлантиришда ўзини ўзи бошқариш жамияти органлари ва ижро этувчи ҳокимият органларининг ўзаро ҳамкорлигини ташкил этиш масалалари кўриб чиқилган.

Тадқиқот методологияси. Маҳалла институти шароитида хотин-қизларни ижтимоий-маданий қўллаб-қувватлаш мақсадида объектив ижтимоий шароитлар яратиш, барча соҳаларда ижтимоий хизматлар кўрсатиш бугунги кун талабидир. Инсоннинг мураккаб яхлит моҳияти фақат ижтимоийлашув, узлуксиз ривожланиш жараёнида тўлиқ намоён бўлади. Болалар мактабгача таълим муассасаси ва мактабга оиладан келади. Таълим жамиятидаги ҳаёт-тарбия жараёнинг ажралмас ва уни давом эттирувчи қисмидир, бу ўз навбатида, инсоннинг кейинги ҳаётида ҳам давом этади. Ушбу тизимларнинг таъсирига қараб, шахсга таъсир этиш натижаси кўрилади. Хотин-қизларни ижтимоий-маданий қўллаб-қувватлаш тизими сифатида, шахс ривожланишининг турли ёш босқичларида, турли ҳаёт соҳаларидаги ижтимоий таъсирни ҳисобга олиш самарали таъсир бўлади, бу мақсадда маҳалла институтлари, умуман жамият воситалар ва имкониятларни бошқаради ва улардан тўлиқ фойдаланади.

Маҳалла институти шароитида хотин-қизларни ижтимоий-маданий қўллаб-қувватлаш борасида олиб борилган тадқиқотлар натижаларига кўра ота-оналар ва жамоатчиликнинг яшаш жойида ишлашини ташкил этиш муаммосига муносабати қуйидагича аниқланди: сўровнома иштирокчиларининг 90 фоизи ҳовлиларни яратиш учун маҳаллада жамоатчилик асосида ишлаш анъанаси йўқолган деб ҳисоблашади; сўровда иштирок этганларнинг 87 фоизи таълим муассасалари томонидан кўрсатиладиган ижтимоий психологик ёрдам камлигини қайд этадилар; иштирокчиларнинг 82 фоизи болалар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш соҳасида болалар, ўсмирлар ва ота-оналарнинг ҳуқуқий билим даражасининг пастлигини қайд этадилар; 79 фоиз иштирокчилар болалар ва ота-оналар учун мос келадиган тадбирлар сони кам деб ҳисоблайдилар. Шундай қилиб, олинган маълумотлар асосида маҳалла институтлари ва ижро этувчи ҳокимият билан яшаш жойидаги аҳоли билан ижтимоий-тарбиявий ишларни ривожлантириш зарурлигини кўрсатади.

Ҳар доим ҳам оилада жамиятнинг ижтимоий, сиёсий ва иқтисодий ҳолати ва унда юз бераётган ўзгаришларга қадрият сифатида алоҳида эътибор қаратилмайди. Маҳалла институтларини муносабатлар ва фаолият билан аниқлаш уларни типологизациялашга, ушбу ижтимоий таълимни оилавий-қўшничилик муносабатлари соҳаси билан интеграциялаш имконини беради.

Маҳалла институти, унинг ўзига хослиги ва оиланинг яшаш жойида ижтимоий тарбия стратегиясининг хусусиятлари, турли бўйсунувдаги ижтимоий институтларнинг ўзаро таъсирини ва яшаш жойидаги аҳоли ва унинг таркибий бирлиги - оилавий-қўшничилик жамияти билан ижтимоий-тарбиявий ишлар тизимини ривожлантириш жамиятларининг ўзаро ҳамкорлик механизмларини педагогик жиҳатдан асослаш зарур деб ҳисоблаймиз. Маҳалла институти шароитида яшаш жойидаги аҳоли билан ижтимоий-тарбиявий ишлар тизимни шакллантириш, ижтимоий ривожланиш мураккаб бўлган аҳолини бошқариш, унинг маънавий-ахлоқий тарбияси, маҳаллий ўзини ўзи бошқариш, очиқ жамият шароитида ижтимоий-тарбиявий фаолият моделларини янгиланишнинг замонавий моделларини шакллантириш бугунги кун талаби ҳисобланади.

Маҳалла институтини асосий ижтимоий тарбия ва шахснинг маънавий-ахлоқий шаклланиши, унинг ўзига хослиги, атроф-муҳитнинг хусусиятлари, микроиқлим, оиланинг турмуш тарзи, унинг анъаналари, қадриятлари, оиланинг бошқалар билан ўзаро муносабатларини ҳисобга олган ҳолда ижтимоийлашуви; мураккаб мажмуа сифатида қариндошчилик, ёш, ижтимоий-маданий, миллий, мулкчилик, иқтисодий, ҳаётни тасдиқловчи омиллар, кенг кўламли ва турли мулоқот шакллари, мураккаб кўп даражали алоқалар тизими ҳамда болалар ва ота-оналар, болалар ва катталар ўртасидаги ўзаро муносабатлар сифатида тасавур қилиш мумкин.

Шунингдек маҳалла институти шахснинг ижтимоийлашуви, инсоннинг ижтимоий тарбияси, яшаш жойидаги аҳоли билан ишлашнинг инсон ҳаёт фаолиятининг ижтимоий томонини таъминловчи ижтимоий-педагогик инфратузилмасининг бир қисми сифатида ҳам кўриб чиқиш мумкин.

Шу билан бирга, маҳаллада шахснинг ижтимоий шаклланиш жараёнига салбий: зиддиятлар, кутилмаган ҳақоратлар, кутилмаган вазиятлар ҳам бўлади; оила ва шахсни атроф-муҳит билан уйғунлаштириш муаммолари; болалар ва оилада хавфлар пайдо бўлиши; болалар ва оилалар муаммоларини ҳал қилишда доимий ижтимоий-педагогик малакали ёрдамга эҳтиёж, жамиятнинг маънавий-ахлоқий ҳаётида инқироз ҳодисаларини бартараф этиш каби таъсирлар ҳам мавжуд.

Тадқиқот натижалари. Ҳар бир оила-хулқ-атвори, қадриятлари, қизиқишлари ва севимли машғулотлари, сўровлари ва оилавий муносабатлари турлича бўлган шахслар уюшмасидир. Боланинг табиати оилада ота-оналар билан муносабати, тенгдошлар жамоасида онаси ва отаси ўртасидаги муносабати ҳамда оилада яратилган атрофдаги одамлар билан алоқасида такрорланади.

Оила, биринчи навбатда, инсоннинг яшаш жойи бўлган ва шундай бўлиб қолади, у ерда инсоннинг маънавий шаклланишига ва унинг фаолиятига таъсир этувчи муайян қоидалар ва меъёрлар, вазифалар сақланиб қолади.

Шу билан бирга, оила ўз қоидалари, ўзаро масъулияти, ўз-ўзини ҳимоя қилиш дастури, оилавий-қўшничилик жамиятида ўз ҳаётий фаолият маданиятида муайян маънода ёпиқ тизим ҳисобланади.

Ижтимоий қадриятлар ва идеаллар, ижтимоий роллар, мослашув жараёнлари, ижтимоий тарбиянинг инсонпарварлик йўналиши, тарбиявий маконини ташкил этиш мақсадлари бугун кун маҳалла институтлари учун хосдир. Тарбиянинг асоси инсоннинг дунё билан қадриятли муносабатлари тизими, яъни унинг ўзи яшайдиган жамияти, атроф-муҳит билан алоқаларидан иборат.

Маҳалла институтида ижтимоий-тарбиявий ишларни, махсус ташкил этилган, педагогик жиҳатдан бошқариладиган ижтимоий тарбиялаш, шахсни шакллантириш ва ривожлантириш жараёнини бошқарувчи зарурий ижтимоий-педагогик муаммо сифатида кўриб чиқиш мақсадга мувофиқ.

Яшаш жойидаги аҳоли билан ижтимоий-тарбиявий ишларнинг моҳияти ва хусусиятлари ҳақида гапириб, шунингдек, атроф-муҳитни доимий ўзгартириш, жамиятдаги инсоний муносабатларни ўрнатиш, одамларни ижтимоий ҳимоя қилиш мақсадида турли шахсий-муҳит шароитларига педагогик аралашув механизмларини излаш ғоясини таъкидлаш муҳимдир.

Бу билан боғлиқ ҳолда ижтимоий педагогларнинг ижтимоий педагогика ҳақидаги фикрларини келтирамиз – шахс ва жамиятнинг яшаш соҳалари, шахс ҳуқуқлари ва фаровонлиги, унинг қизиқишлари ва имкониятлари ривожланиши, ҳаёт сифатини оширишда оиланинг, бошқа ижтимоий институтларнинг кенг имкониятларидан мақсадга мувофиқ фойдаланиш керак.

Яшаш жойи оилавий-хўжалик соҳаси сифатида оиланинг ҳаёт фаолияти, турмуш тарзи, катталар ва болаларнинг бўш вақтларини асосий қисми ўтадиган жой ҳисобланади. Тарбиявий ишларнинг оилага ҳудудий яқинлиги туфайли бевосита турар-жой мажмуасида, маҳаллада, уйда қўшимча, оила ва унинг яқинларига аста-секин педагогик ва ижтимоий таъсирни такомиллаштириш, оилавий тарбия жараёнига таъсир этиш ишлари олиб борилади. Ижтимоий-тарбия институтлари ва кенг жамоатчиликнинг оила, яшаш жойи билан бевосита алоқалари аста-секин уларнинг ҳамкорлик, ижтимоий шериклик соҳасига айланади.

Тарбиячиларнинг яшаш жойидаги таъсир этиш объекти (бу-болалар ва катталар оила аъзолари, умуман жамоа сифатида), бола бошқа таълим муассасаларидаги кўплаб тенгдошлари билан мулоқот қиладиган, ёшлар ва катталар билан ишлайдиган турли хил норасмий гуруҳларда оилада шахс сифатида тан олинишидан келиб чиқади. Боланинг атрофдаги дунё билан алоқалари тизими мураккаб ва кўп қирралидир. Мактабдан ташқари шароитларда тарбия – бу нафақат бола шахсига бевосита таъсир қилиш, балки атроф-муҳитни ахлоқий такомиллаштириш орқали воситачилик қилишдан иборат. Шахсни шакллантириш ва унинг атроф-муҳит билан ўзаро муносабатларининг назарий ҳолати яшаш жойи бўйича катталар ва болаларни тарбиялашнинг уюшган тизимининг бирлиги ва ажралмаслик ғоясини тасдиқлайди, чунки тизимли тарбиявий таъсир этиш учун фақат болалар эмас, балки уларнинг атрофидаги катталар ҳам қамраб олинади.

Хулоса ва таклифлар. Оила ва унинг микроиқлимлари, ижтимоий-психологик алоқалари ва муносабатлари, кўчанинг бошқарувига таъсир кўрсатмай туриб, мактабдан ташқари самарали усуллар, шакл ва методларни қўлламай туриб болалар билан тарбиявий ишлар самарадорлигини оширишга эришиш мумкин эмас. Яшаш жойида болалар ва ўсмирлар билан тарбиявий ишларининг самарадорлиги атрофдагилар ва айниқса, яқин одамларнинг тарбия даражасига ҳам таъсир қилади. Катталарнинг таълимий, маънавий-маърифий, маданий даражасини ошириш, боланинг яшаш жойидаги ижобий ижтимоий муносабатлар тизимига кириши, мактаб ўқувчиларини аниқ мисоллар асосида тарбиялаш учун имкониятлар яратиш, халқнинг ҳарбий ва меҳнат анъаналари, нуфузли инсонларнинг таянчи, атрофдаги болалар, мактабдан ташқари тадбирлар тизими, оилада қулай маънавий муҳит яратиш, мактабда, оилада ва яшаш жойидани тарбиявий талабларининг бирлиги - буларнинг барчаси болаларнинг маънавий ва ахлоқий ривожланишига ижобий таъсир кўрсатади. Катталар фикрлари ва хулқ-атворининг ахлоқий меъёрларига номувофиқлиги, оила, маҳалладаги ноқулай вазият, атроф-муҳитдаги умумий ва педагогик маданиятнинг пастлиги ўсиб келаётган авлодни тарбиялаш вазифаларини мажмуавий амалга оширишга таъсир кўрсатади, болалар ва ўсмирларнинг хулқ атворини жамиятга қарши шаклланишига олиб келади.

Демак, яшаш жойидаги аҳоли билан тарбиявий ишларнинг замонавий илғор тажрибаси учун айнан оиланинг катталар, бошқа оилалар, оилавий-қўшничилик жамияти, ташкилотлар, яшаш

жойидаги жамоалар билан ишлашни такомиллаштириш, аҳолининг тарбиявий имкониятларини амалга ошириш, уйда, ҳовлида, маҳаллада тарбия бериш фикрини шакллантириш керак. Бу бир томондан, болалар ва катталарнинг мулоқоти ва биргаликдаги фаолиятига педагогик таъсирни таъминлаш учун (бу ерда яшаш жойида ишлаш - ота-оналар ва болалар, катталар ва болалар билан мулоқот қилиш муаммосини самарали ҳал этиш воситаси); иккинчи томондан, ўқувчи билан ҳар томонлама мактабдан ташқари ишларни педагогик жиҳатдан ташкил этиш учун шарт шароитлар яратилади.

Адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 1 мартдаги ПФ-81-сон “Оила ва хотин-қизларни тизимли қўллаб-қувватлашга доир ишларни янада жадаллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида” Фармони, Тошкент ш.

2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 1 мартдаги ПФ-81-сон Фармонига 1-илова. 2022-2026 йилларда хотин-қизларнинг мамлакат иқтисодий, сиёсий ва ижтимоий ҳаётининг барча жабҳаларида фаоллигини ошириш бўйича Миллий дастур.

3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 18 февраль ПФ–5938-сон “Жамиятда ижтимоий-маънавий муҳитни соғломлаштириш, маҳалла институтини янада қўллаб қувватлаш ҳамда оила ва хотин-қизлар билан ишлаш тизимини янги даражага олиб чиқиш чора–тадбирлари тўғрисида” Фармони. Тошкент ш.

4. Аксенова, Л.И. Социально-педагогические основы организации комплексной помощи семьям, имеющим детей с отклонениями в развитии: Автореф. дис. .. .канд. пед. наук / Л.И. Аксенова. - М., 1999. - 22 с.

5. Быков, А.К., Серякова, Н.А. Государственная социальная политика в области воспитания детей: сущность, содержание, основные тенденции развития / А.К. Быков, Н.А. Серякова. — М.: ГосНИИ семьи и воспитания, 2004. - 82 с.

6. Вульфов Б.З., Иванов В.Д. Основы педагогики в лекциях, ситуациях, первоисточниках: Учеб. Пособие / Б.З. Вульфов, В.Д. Иванов. - М.: Изд-во УРАО, 1997. - 288 с.

7. Гуров В.Н. Социальная работа школы с семьей. - М.: Пед. об-во России, 2003.-188 с.

FORMS, METHODS, CONTENT, AND MEANS OF PREPARING YOUTH STUDENTS FOR EASTERN FAMILY RELATIONS IN THE EDUCATIONAL PROCESS

Kholboyeva Sitorabonu Zokhirovna,
teacher of the department of pedagogy,
Faculty of Pedagogy, Uzbekistan-Finland Pedagogical Institute

The educational and cognitive competencies of future teachers in the process of independent work play an important role in the formation of not only highly qualified specialists, but also in the value orientation in determining family relations and views on family values. Educational and cognitive competencies are factors in socialization and determining the family role of each student. The formation and development of educational and cognitive activity of future teachers in the process of independent work takes place at the stage of transition from external control to self-government and self-organization and this article presents an analysis of the mechanisms of formation of cognitive competencies.

Key words: *eastern family relations, educational process, self-knowledge in the process of learning, independent work in the process of value orientation.*

ФОРМЫ, МЕТОДЫ, СОДЕРЖАНИЕ И СРЕДСТВА ПОДГОТОВКИ СТУДЕНТОВ К ВОСТОЧНЫМ СЕМЕЙНЫМ ОТНОШЕНИЯМ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ

Учебно-познавательные компетенции будущих учителей в процессе самостоятельной работы играют важную роль в формировании не только высококвалифицированных специалистов, но и в ценностной ориентации при определении семейных отношений и взглядов на семейные ценности. Учебно-познавательные компетенции являются фактором социализации и определения семейной роли каждого студента. Становление и развитие учебно-познавательной деятельности будущих учителей в процессе самостоятельной работы происходит на этапе перехода от внешнего управления к самоуправлению и самоорганизации и в данной статье представлен анализ механизмов формирования когнитивных компетенций.

Ключевые слова: *восточные семейные отношения, оброазовательный процесс, самопознание в процессе обучения, самостоятельная работа а процессе ценностной ориентации.*

TA’LIM JARAYONINDA O‘QUVCHILARNI SHARQONA OILAVIY MUNOSABATLARGA TAYYORLASH SHAKLLARI, USULLARI, MAZMUNI VA VOSITALARI

Bo‘lajak o‘qituvchilarning mustaqil ish jarayonida tarbiyaviy va kognitiv kompetensiyalari nafaqat yuqori malakali mutaxassislarni shakllantirishda, balki oilaviy munosabatlarni, oilaviy qadriyatlarga qarashlarini belgilashda qadriyat yo‘nalishini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Ta'lim va kognitiv kompetensiyalar har bir o'quvchining ijtimoiylashuvi va oilaviy rolini belgilovchi omil hisoblanadi. Bo'lajak o'qituvchilarning mustaqil ish jarayonida o'quv va kognitiv faoliyatini shakllantirish va rivojlantirish tashqi nazoratdan o'zini o'zi boshqarish va o'zini o'zi tashkil etishga o'tish bosqichida amalga oshiriladi va mazkur maqolada kognitiv kompetensiyalarni shakllantirish mexanizmlari tahlili keltirilgan.

Kalit so’zlar: *sharqona oila munosabatlari, tarbiya jarayoni, bilim olish jarayonida o'z-o'zini bilish, qadriyatlarni shakllantirish jarayonida mustaqil ishlash.*

Introduction. Family is the fundamental unit of any society, and raising a healthy family requires education, training, and preparation. The role of educational institutions in preparing students for family life is essential, and many developed countries have implemented specific mechanisms to provide students with the necessary skills and knowledge to establish and maintain healthy families.

Family life is an essential part of society, and preparing students for it is crucial. With the help of the pedagogical process, students can learn and develop the necessary skills to navigate and thrive in family life. In this article, we will explore the mechanisms of preparing students for family life in developed countries such as Finland, Korea, and other developed countries, and how these mechanisms can be adapted for students in Uzbekistan, who are predominantly Muslim.

This article will examine the mechanisms of preparing students for family life in the pedagogical process, based on the experiences of developed countries worldwide. We will explore statistics and the work of scientists to identify the main mechanisms and compare them with the practices in eastern countries. In

Eastern societies, family relations are deeply rooted in cultural and religious traditions, which are now challenged by the changing dynamics of modern society. To address these challenges, it is essential to prepare youth students for Eastern family relations. This article explores the forms, methods, content, and means of preparing youth students for Eastern family relations in the educational process.

Forms of Preparation. The forms of preparation for Eastern family relations can take several different forms, including formal education, non-formal education, and informal education. Formal education refers to the educational system, such as schools, colleges, and universities. Non-formal education refers to learning that occurs outside the formal educational system, such as community-based organizations, religious institutions, and youth groups. Informal education refers to the learning that occurs through everyday experiences, such as family and peer interactions. Developed countries like Finland and Korea have incorporated family values into their curriculum, which helps students understand the importance of family life. This can be done in Uzbekistan by incorporating Islamic values that promote strong family bonds, such as respect for parents, love, and forgiveness. The curriculum can also focus on gender roles, communication, and problem-solving skills, which are essential for a successful family life.

Methods of Preparation. In developed countries, life skills such as cooking, cleaning, and budgeting are taught in school to prepare students for independent living. This can also be implemented in Uzbekistan, where students can learn skills such as home management, child-rearing, and time management, which will prepare them for their future family life. Developed countries provide counseling and support services to students who may be facing family-related issues. In Uzbekistan, schools can offer counseling services to students and their families to help them cope with problems and to seek solutions to their issues. This can be done by trained professionals who can offer advice and guidance. The methods of preparation for Eastern family relations can also take several different forms. These include lectures, seminars, workshops, group discussions, role-playing, and practical exercises. Lectures and seminars can provide students with a theoretical understanding of Eastern family relations, while workshops, group discussions, and role-playing can provide students with opportunities to practice and apply this knowledge in real-life situations. Practical exercises can also be effective in preparing students for Eastern family relations, as they provide hands-on experience and feedback.

Content of Preparation. The content of preparation for Eastern family relations should be based on the cultural and religious traditions of the region. This can include topics such as the importance of family values, the role of elders, the value of education, the importance of community service, and the significance of religious and cultural practices. Additionally, students should be taught about the changing dynamics of modern society and how these dynamics are affecting traditional family structures. In developed countries like Finland, parental involvement is encouraged and valued. Schools should encourage parents to participate in their children's education and promote family involvement in school events. This will not only improve family communication but will also foster positive relationships between students and their families.

Means of Preparation. Preparing students for family life requires collaboration among multiple institutions and organizations, including schools, government agencies, and non-profit organizations. In developed countries, there are many examples of successful collaborations that have helped prepare students for family life. For example, in Korea, schools work closely with government agencies and non-profit organizations to provide support for low-income families. In Finland, schools collaborate with universities and research institutions to develop effective pedagogical approaches for preparing students for family life. By collaborating with other institutions and organizations, schools can leverage their resources and expertise to better prepare students for family life.

Preparing students for family life is an important aspect of the pedagogical process. Schools in developed countries have developed a range of effective mechanisms for achieving this goal, including comprehensive sex education, promoting family values, providing practical experience, and collaborating with other institutions and organizations. By incorporating these mechanisms into the pedagogical process, schools can help ensure that students are equipped with the knowledge, skills, and attitudes necessary for successful family life. The means of preparation for Eastern family relations can also take several different forms. These include textbooks, multimedia resources, online resources, and community-based programs. Textbooks can provide students with a theoretical understanding of Eastern family relations, while multimedia resources, such as videos and podcasts, can provide students with a more engaging and interactive learning experience. Online resources can also be effective in preparing students for Eastern family relations, as they can provide access to a wide range of resources and information. Community-based programs can provide students with hands-on experience and practical skills related to Eastern family relations. In developed countries, conflict resolution and emotional intelligence are taught in schools to promote healthy family relationships. In Uzbekistan, schools can teach students how to handle conflicts and

express their emotions in a healthy way. This can be done through role-playing, group discussions, and other interactive activities. In developed countries like Korea, promoting positive masculinity and femininity is emphasized. Schools can promote gender equality and positive masculinity and femininity by breaking gender stereotypes and promoting respect for both genders. This can be achieved by teaching students to value diversity and inclusivity. In developed countries, schools provide family life education that teaches students about relationships, marriage, and family planning. In Uzbekistan, schools can provide family life education that aligns with Islamic values and teaches students about the importance of family life, the roles and responsibilities of family members, and how to create a healthy family environment.

Conclusion. Developed countries engage in community outreach programs that provide support and resources to families. In Uzbekistan, schools can collaborate with community organizations to provide resources and support to families. This can include educational workshops, family counseling, and other programs that promote family well-being. Preparing students for family life is essential for building healthy and resilient families and communities. The mechanisms discussed in this article, including comprehensive sex education, parenting classes, family life education, marriage preparation programs, counseling services, mentoring programs, community-based programs, technology-based resources, and international collaboration and research, can provide valuable support and resources for students preparing for family life. In developed countries, schools provide parenting support to families. In Uzbekistan, schools can offer parenting classes and workshops to support parents in raising their children. This can include teaching parents about child development, effective discipline. The cultural and societal norms of a country can have a significant impact on family life. Therefore, it is important for schools to incorporate these norms into the pedagogical process. In developed countries like Japan, schools teach students about the importance of family values such as respect for elders, harmony, and cooperation. In Finland, schools emphasize the importance of gender equality and diversity in family life. By incorporating these cultural and societal norms into the pedagogical process, schools can help prepare students for the realities of family life in their respective countries.

In many developed countries, schools serve a diverse student population with varying cultural backgrounds and family structures. It is important for schools to provide support for students from diverse backgrounds to help prepare them for family life. For example, schools may offer language classes to students who are not fluent in the dominant language of the country. They may also provide counseling services and support groups for students who come from single-parent or blended families. By providing support for students from diverse backgrounds, schools can help ensure that all students are prepared for family life.

While there are differences in the approaches and practices of developed countries and eastern countries, there is a growing recognition of the importance of family life education worldwide. By continuing to prioritize and invest in family life education, countries can help ensure that young people have the skills and knowledge they need to establish and maintain healthy families. Preparing youth students for Eastern family relations in the educational process requires a combination of forms, methods, content, and means. Formal education, non-formal education, and informal education can all play a role in preparing students for Eastern family relations. Lectures, seminars, workshops, group discussions, role-playing, and practical exercises can all be effective methods of preparation. The content of preparation should be based on the cultural and religious traditions of the region and should also address the changing dynamics of modern society. Textbooks, multimedia resources, online resources, and community-based programs can all be effective means of preparation. By using a combination of these forms, methods, content, and means, youth students can be prepared for Eastern family relations in a way that is both meaningful and relevant to their lives.

References:

1. Berkin, N. (2016). Family education and social transformation. Journal of Family Studies, 22(1), 23-32. https://doi.org/10.5172/jfs.2016.22.1.23
2. Kholmatova, S., & Nazirova, N. (2018). Formation of spiritual and moral values of young people in the family. Journal of Pedagogy and Psychology, 2(2), 47-54. https://doi.org/10.11648/j.pp.20180202.14
3. Sabirova, S. (2017). The role of the family in the formation of the identity of the individual. Journal of Social Sciences, 3(2), 43-49. https://doi.org/10.11648/j.ss.20170302.13
4. Tashpulatova, M. (2015). The importance of family education in the formation of personality. Journal of Social Sciences, 1(1), 12-16. https://doi.org/10.11648/j.ss.20150101.12

5. Toshmatova, G. (2019). Pedagogical conditions for the formation of family values among students. Journal of Pedagogy and Psychology, 3(1), 11-16. https://doi.org/10.11648/j.pp.20190301.12

6. UNESCO. (2015). Global citizenship education: Preparing learners for the challenges of the 21st century. Paris: UNESCO. https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000232779

7. World Bank. (2018). World Development Report 2018: Learning to realize education's promise. Washington, DC: World Bank.

8. Toshpulatov, A. (2019). The Role of Family Education in Developing the Personality of the Younger Generation in Uzbekistan. International Journal of Innovative Technology and Exploring Engineering, 8(10), 360-364. doi: 10.35940/ijitee.i9386.0881019

9. Karimova, D., & Ismoilov, S. (2019). Formation of Family Values among Adolescents in Uzbekistan. Proceedings of the 2019 6th International Conference on Education and Training Technologies, 188-191. doi: 10.1145/3377049.3377059

10. Makhmudov, F. (2017). Development of Family Education in Uzbekistan: History and Modernity. Educational Research and Reviews, 12(5), 300-307. doi: 10.5897/ERR2017.3294

11. Eshchanov, R. (2018). Methods of Formation of Family Values among Youth in Uzbekistan. European Proceedings of Social and Behavioural Sciences, 54, 110-116. doi: 10.15405/epsbs.2018.12.15

12. Mukhamedova, N. (2016). Family Education in Uzbekistan: History, Achievements and Prospects. European Journal of Science and Theology, 12(6), 55-63.

13. Baykuziyev, S. (2019). The Role of Family Education in the Formation of Civic Consciousness in Uzbekistan. Journal of Advanced Research in Law and Economics, 10(3), 684-693.

14. Alimova, G. (2017). Family Values and their Preservation in Uzbekistan. Academic Journal of Humanities and Social Sciences, 3(2), 71-77.

15. Khasanov, B. (2018). The Role of Family Education in the Formation of a Harmonious Personality in Uzbekistan. International Journal of Humanities and Social Science Research, 8(1), 54-59.

“PEDAGOGIK MAHORAT” JURNALI UCHUN MAQOLALARNI RASMIYLASHTIRISH TALABLARI

“PEDAGOGIK MAHORAT” ilmiy jurnali mualliflari diqqatiga!

1. “**PEDAGOGIK MAHORAT**” ilmiy jurnali ilmiy maqolalarni o‘zbek, rus va ingliz tillarida chop etadi.

2. E’lon qilinadigan maqolalarga bo‘lgan asosiy talablar:

- ✓ ishning dolzarbligi va ilmiy yangiligi;
- ✓ maqolaning hajmi: adabiyotlar ro‘yxati, chizma va jadvallar inobatga olingan holatda 4-8 betgacha;
- ✓ maqola nomi, annotatsiya (80-90 ta so‘z) va tayanch so‘zlar (8-10 ta) ingliz, o‘zbek va rus tillarida keltiriladi.

3. Maqola boshida UDK (udc.online internet saytidan olishingiz mumkin), mavzu, muallifning F.I.O. (to‘liq yozilishi kerak), mualliflar bir nechta bo'lsa, ularning har biri haqida to'liq ma'lumotlar berilishi shart, tashkilot, shahar, mamlakat, muallifning e-maili ko‘rsatiladi. Matnda kirish qismi, tadqiqot obyekti va qo‘llanilgan metodlar, olingan natijalar va ularning tahlili, xulosa, adabiyotlar ro‘yxati, albatta, keltiriladi. Maqolada keyingi 10-15 yilda e’lon qilingan adabiyotlarga havola qilinishi tavsiya etiladi.

4. Matn uchun: Microsoft Word; Times New Roman, 11 shrift, maqola nomi bosh harflarda, interval 1,0; abzas 1,0 sm, yuqori va pastki tomon 2 sm, chap va o‘ng tomon 2 sm.

5. Agar maqolaga rasm, jadval, diagramma, sxema, chizma, turli grafik belgilar kiritilgan bo‘lsa, ular aniq va ravshan tasvirlanishi, qisqartmalarning to‘liq izohi yozilishi lozim. Formulalar matnga maxsus kompyuter dasturlarida kiritilishi kerak.

6. Iqtibos olingan yoki foydalanilgan adabiyot satr osti izohi tarzida emas, balki maqola oxirida asosiy matndagi ketma-ketligi asosida umumiy ro'yxatda ko'rsatiladi. Matn ichidagi ko'chirmadan so'ng iqtibos olingan asarning ro'yxatdagi tartib raqami va sahifasi kvadrat qavs ichida beriladi. Bu o'rinda kitob, to'plam, monografiyalar uchun mualliflarning ism-familiyalari, manbaning to'liq nomi, nashr ko'rsatkichi (shahar, nashriyot va nashr yili) ko'rsatiladi. Jurnal maqolalari va boshqa davriy nashrlar uchun mualliflarning ism-familiyalari, maqola nomi, jurnal nomi, yili va soni, sahifa nomeri ko'rsatiladi.

7. Maqola matni kamida 70-80 % muallifning shaxsiy izlanishlari natijasiga asoslanishi lozim. Topshirilgan maqolalar “Antiplagiat” tizimi yordamida tekshiriladi.

8. Tahririyatga taqdim qilingan maqolalar tahririyat tomonidan taqrizga beriladi. Maqola taqrizdan qaytgach, agar zarur bo'lsa, barcha savol va e'tirozlar bo'yicha muallifga qayta ishlash uchun taqdim etiladi. Maqola nusxalari qaytarilmaydi.

9. Tahririyat maqolani taqrizga yuboradi, taqriz ijobiy bo‘lsa maqola jurnalda chop etish uchun qabul qilinadi. Jurnalda anjuman tezislari va ma’ruzalari chop etilmaydi. **E’lon qilingan materiallarning haqqoniyligiga va ko‘chirilmaganligiga shaxsan muallif javobgardir.**

10. Tahririyat maqolaga ayrim kichik o‘zgartirishlarni kiritishi mumkin. Yuqoridagi talablarga javob bermaydigan maqolalar tahririyat tomonidan ko‘rib chiqilmaydi va muallifga qaytarilmaydi.

11. Ijobiy taqriz berilgan maqola tahririyat tomonidan qabul qilingan sanaladi. Jurnal tahririyati maqola matnini qisqartirish va unga tahririy o‘zgartirishlar kiritishga haqlidir.

12. Yuqoridagi talablarga javob bermaydigan maqolalar tahririyat tomonidan qabul qilinmaydi va ko‘rib chiqilmaydi.

Manzil: O’zbekiston Respublikasi, Buxoro viloyati, 200117, Buxoro shahri, M.Iqbol ko‘chasi, 11-uy, bosh bino, 2-qavat, 219-xona.

Web site: www.buxdu.uz

E-mail: nashriyot_buxdu@buxdu.uz

Telegram raqami: +998 (94) 837-18-38.

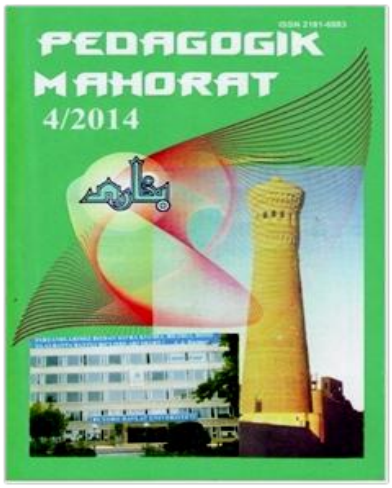

Buxoro davlat universiteti muassisligidagi
“PEDAGOGIK MAHORAT”
ilmiy-nazariy va metodik jurnali
barcha ta’lim muassasalarini
hamkorlikka chorlaydi.

Pedagoglarning sevimli nashriga aylanib ulgurgan “Pedagogik mahorat” jurnali maktab, kollej, institut va universitet pedagogik jamoasiga muhim qo‘llanma sifatida xizmat qilishi shubhasiz.

Mualliflar uchun eslatib o‘tamiz, maqola qo‘lyozmalari universitet tahririy-nashriyot bo‘limida qabul qilinadi.

Manzilimiz: Buxoro shahri, M.Iqbol ko‘chasi 11-uy
Buxoro davlat universiteti, 1-bino 2-qavat, 219-xona

Tahririyat rekvizitlari:
Moliya vazirligi g‘aznachiligi
23402000300100001010
MB BB XKKM Toshkent sh. MFO 00014 INN 201504275
BuxDU 40011086006401709410007900l

Pedagogik mahorat: rivojlanamiz va rivojlantiramiz!

PEDAGOGIK MAHORAT

Ilmiy-nazariy va metodik jurnal

2023-yil 6-son (94)

2001-yil iyul oyidan chiqa boshlagan.

OBUNA INDEKSI: 3070

Buxoro davlat universiteti nashri

Jurnal oliy o‘quv yurtlarining professor-o‘qituvchilari, ilmiy tadqiqotchilar, ilmiy xodimlar, magistrantlar, talabalar, akademik litsey va kasb-hunar kollejlari hamda maktab o‘qituvchilari, shuningdek, keng ommaga mo‘ljallangan.

Jurnalda nazariy, ilmiy-metodik, muammoli maqolalar, fan va texnikaga oid yangiliklar, turli xabarlar chop etiladi.

Nashr uchun mas’ul:
Nigora SAYFULLAYEVA
Muharrir: Mexrigiyo SHIRINOVA
Musahhih: Sarvinoz RAXIMOVA

Jurnal tahririyat kompyuterida sahifalandi. Chop etish sifati uchun bosmaxona javobgar.

Bosishga ruxsat etildi 27.07.2023
Bosmaxonaga topshirish vaqti 29.07.2023
Qog‘oz bichimi: 60x84. 1/8
Tezkor bosma usulda bosildi.
Shartli bosma tabog‘i – 20,6
Adadi – 100 nusxa
Buyurtma № 21
Bahosi kelishilgan narxda.

“Sadriddin Salim Buxoriy” MCHJ bosmaxonasida chop etildi.
Bosmaxona manzili: Buxoro shahri M.Iqbol ko‘chasi 11-uy.